

A
MAGYAR MŰVELŐDÉS
ESZMÉNYEI
1777-1848

ÍRTA
KORNIS GYULA

I. KÖTET

KIADJA A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA,
BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. SZ., GÓLYAVÁR

TARTALOM

I. KÖTET

Előszó..... Lap
XIII

ELSŐ RÉSZ

*A felvilágosodott abszolútizmus művelődési
eszménye ..* 1

I.

A magyar művelődés első egységes kódexe.

A felvilágosodás államfilozófiája. Cél: az állam boldogsága. Ezért a közoktatás szervezése állami feladat, Magyarországon királyi jog. A művelődés eszménye: a hasznos és engedelmes állampolgár. Ennek elérése céljából a közoktatást egyforma rendszer szerint egységesen kell megszervezni. A művelődési anyag kiszemelésének legfőbb értékmérője a hasznosság elve. Rousseau és a filantropisták hatása. A művelődési anyag enciklopédikus jellege. A Ratio Educationis sajátos magyar vonásai. A közművelődés egységének akadályai: az ország vallási, társadalmi és nemzetiségi megosztottsága. A latin, mint a tanítás nyelve és középpontja. A német nyelv jelentékeny szerepe, a magyarnak teljes mellőzése. A retorikai művelődési eszmény. A felvilágosodás és a barokkékör szellemének tipikus vonásai a Ratióban..... 3

II.

A germanizálás művelődési útja.

II. József kultúrpolitikája: az állam egysége a birodalom valamennyi népének egyforma elvek szerint való művelését követeli. A Ratio egyelőre érvényben marad. Az erdélyi Norma Regia. A bécsi udvari tanulmányi bizottság. Utilitarizmus és neohumanizmus. A gimnázium feladata. A tanügyi közigazgatás átszervezése. A császár művelődéspolitikája és Mirabeau. II. József gazdaságpolitikája alapján a népoktatást fejleszti a gimnáziumok és főiskolák rovására. A tandíjrendszer, mint a szellemi

proletariátus kifejlődésének ellenszere. A vallásos nevelés radikális szabályozása. A közoktatás egységesítése s a protestáns önkormányzat. A zsidók művelődésének emancipációja. Az iskolák német tanítási nyelve s ennek visszahatása 36

MÁSODIK RÉSZ

A magyar nemzeti művelődés eszménye 91

I.

Az 1790. évi nemzeti felbuzdulás művelődéspolitikája.

A tudomány és az iskola nyelvének magyarosítására való törekvések Mária Terézia alatt. Reakció József németesítő erőszakára. A felvilágosodás és a nemzeti nyelvű kultúra. Bessenyei, Kazinczy, Aranka stb. szemében csak a nemzeti nyelv demokratizálhatja a műveltséget. Decsy Sámuel művelődési terve: az iskolák deák nyelvének eltörlése, modern nyelvek tanulása, ennek gazdaságpolitikai jelentősége^ magyar, nyelvű iskola, melyben kellő súlyuk legyen a modern természettudományoknak, filozófiának és pedagógiának; a nemzetiségek megmagyarosítása; magyar nyelvű közélet, hivatal s katonaság. A gyakorlati ismeretekkel fölszerelt, életrevaló magyar ifjúság ideálja. A nemzeti szabadság és a nemzeti műveltség belső összefüggése. A tanítás szabadsága. Tanárság és ifjúság a magyar nyelvért. A „Pesti Magyar Társaság” az egyetemen. Az iskola és a nemzetiségi kérdés 93

II.

A nemzeti nyelv az iskolában.

A vármegyék iskolapolitikája 1790-ben; kéri, hogy az országgyűlés új közoktatási rendszert állapítson meg az összes iskolák számára. A jogszó *numerus clausus*. Az idegen tanárok *via facti* elűzése s a gimnáziumok magyar lábba állítása. Az 1790. évi országgyűlés a magyar nyelv tanításáért. Jelszó: *educatio nationalis*. A nemzet autonóm módon maga akarja újjászervezni közművelődésének ügyét. Az első királyi rendelet, mely a magyar nyelvet az iskolák útján az egész országban el akarja terjeszteni. A Ratio Educationis visszaállítása. Az 1791 : XVI. t. c. a magyar nyelv tanítására külön tanárt rendel, az 1792 : VII. t.íc. pedig kötelező rendes tárggyá avatja. A törvény végrehajtásának nehézségei. A bécsi államtanács ellenkezése s a nemzetiségek nagyobb számára való hivatkozása. A kulturális federalizáció terve. Az első magyar nyelvtanárok küzdelme. Az 1791: XXVI. t.íc.: a protestánsok iskolai önkormányzata. Az 1791 : XV. t.sc. az ifjúság neveléséről: országos közoktatási bizottság kiküldése a „nemzeti nevelés” elveinek kidolgozására. Felsőoktatásügy rendezése? A magyar országgyűlés (a francián kívül) az első törvényhozó testület Európában, mely a közoktatás ügyét tárgyalja 141

HARMADIK RÉSZ

A „nemzeti nevelés” és az új Ratio..... 177

I.

Az 1790/114k évi országgyűlés közoktatási bizottságának munkája és törvényjavaslata.

A „nemzeti nevelés” az államtól egységesen tervezett nevelés. Az országos közoktatási bizottság tagjai, műveltségük szellemi iránya. Ürményi kultúrpolitikájának irányelvei. Az ipari és mezőgazdasági iskolák kérdése; Teschedik Sámuel nagyszabású terve. A gimnáziumokba való fölvétel föltétele a magyar nyelv tudása. A görög nyelv tanításának kérdése; Szerdahelyi görög tanterve. A latin oktatás elvei. A szakrendszer gondolata. A filozófiai tanfolyam. A magyar tudós társaság s a magyar katonai akadémia terve. A gimnáziumok új kultúrföldrajzi elhelyezése. A konviktusok ellenkeznek a demokrácia és tolerancia elvével. Az interkonfesszionális hittankönyv eszméje. A bizottsághoz benyújtott reformtervek: Benyák bírálata az első Ratióról s *Theoria Scholarumia*. Barics Béla az országos közoktatási bizottság szakszerűségét kétségbevonja; a magyar ifjúságban nincs tudásszomj, de a züllöttség vádja jogtalanul éri. Tichy István Kant rendszere alapján 1792sben a filozófiai tanfolyam új tervét szerkeszti meg; a főiskolák nemzetnevelő hivatása. Az országos közoktatási bizottság törvényjavaslata a nemzeti nevelés általános elveiről: a közoktatás szervezetének egységesnek, valamennyi társadalmi rendre és felekezetre kii terjedőnek s ingyenesnek kell lennie; a laikus erkölcsi oktatás követelménye; a magántanulói rendszer eltörlése; törvénycikk a szellemi proietariátus mesterséges tenyésztése ellen; a vallási tolerancia elve; az iskolai bizonyítványok minősítő ereje; a tanító és tanár országos tisztviselő jellege; a közoktatás ügyét a nemzet állandó ellenőrzése alá kell helyezni 179

II.

Az 18064k évi Ratio keletkezése.

Sándor Lipót nádor az országos közoktatási bizottság munkáját lelkesen ajánlja Ferenc király figyelmébe. Ennek a király 1794-ben csak néhány javaslatát fogadja el, a döntést elhalasztja. A Martinovics-összeesküvésnek a magyar kultúrpolitikára való visszahatása. Sándor Lipót nádor lesújtó véleménye a föigazgatókról, a tanárokról, az ifjúságról s az iskolák szelleméről. A parasztság csak úgy őrizhető meg a forradalmi eszméktől, ha olvasni nem tanul meg; a falusi népiskolákat fokozatosan meg kell szüntetni. József nádor 1796-ban sürgeti a magyar közoktatásügy reformját. A király az egész monarchia valamennyi tartományának iskolaügyét egységesen akarja szabályozni. A terv kidolgozására tanulmányi bizottságot nevez ki. Az osztrák bizottság reformtervei. József nádor menti meg a magyar közoktatásügy önállóságát. A kancelláriának az országgyűlési

VI

bizottság munkálatára vonatkozó bírálata. Minden nemzeti irányú reformnak ellene van. A gimnáziumba való tódulást meg kell akadályozni. A közoktatásügy rendezése nem az országgyűlés, hanem 'a király joga. József nádor 1802. évi emlékirata újra sürgeti a közoktatási reformot. A nádor kultúrpolitikája: az iskolákat nem kell szaporítani, mert nincs elég tanító s mert az államra nem előnyös, ha minden polgára olvasni-írni tud; csak tehetséges gyermek juthasson a gimnáziumba, nehogy az elhelyezkedni nem tudó veszedelmes intelligencia felszaporodjék; tudományos és képzőművészeti akadémia felállítására még nem elég érett s művelt a nemzet; a magyar nyelv tudása nem lehet a gimnáziumba való fölvétel feltétele. A király 1802-ben a nádor javaslatait elfogadja. Új Ratio szerkesztését lendeli el; 1806-ban életbelépteti. A megyék tiltakoznak ellene, mert az országgyűlés az új tanulmányi rendszert nem tárgyalta 240

III.

A magyar művelődés új kódexe.

Az 17914 tervezet felvilágosodást és nemzeti színei az új Ratióból egészen kifakulnak. A magyar nyelv szerepe. A nemzeti közművelődési intézmények (tudományos, szépművészeti, katonai akadémia stb.) csak tervek maradnak. A „nemzeti nevelés”, egysége is csak papiroson él: a protestánsok tiltakoznak az új Ratio egyetemes érvénye ellen. A gimnázium tárgyainak száma csökken. A realiztikus-technikai irány háttérbe szorul. A retorikai művelődési eszményt az új Ratio jobban szolgálja. A latin az oktatás középpontja; a görög a filozófiai tanfolyamra szorul mint rendkívüli tárgy. A tanárképzésről nincs gondoskodás. Az új fegyelmi szabályzat. A régi és az új Ratio. Ürményi 1812. évi nagy kultúrpolitikai munkálata: az új rendszer éles bírálata; a tanári hivatás jelentősége; a tanári fizetés emelése; a tanügyi közigazgatás átszervezése; Ürményi büszke arra, hogy Napóleon az 1777-i Ratio tanügyi közigazgatási rendszerét utánozta az *Université de France* megszervezésében; a magyar irodalom és a görög nyelv oktatásának sürgetése; Ürményi tervezete tanárképzőintézetnek az egyetemen való felállításáról..... 277

IV.

A protestánsok reformtörekvései.

A protestáns iskolák nem alkalmazkodnak az új Ratióhoz. A „nemzeti nevelés” egységének álma szertefoszlik. A protestáns individualizmus a közoktatásügy terén. A humanisztikus és realiztikus irány küzdelme a debreceni kollégium tanterveiben. Az oktatás nyelve és centruma a latin. A magyar nyelvet és irodalmat Debrecenben éppúgy nem tanítják, mint a Ratiótól szabályozott katolikus iskolákban. Az álmosdi *Ratio Institutionis* (1807): művelődési eszménye csupán latin retorikai,” bár a *genius nationis*-t hangoztatja. A sárospataki kollégium tanítási nyelve már 1796-ban részben magyar. A pataki Iskola 1810. évi modern tanterve. A református

kollégiumi élet ridegsége, *lugubris tonusta*, fegyelmi merevsége. Egykorú bírálát a latin s görög oktatás hiányairól. A filantropinizmus és neo-humanizmus szelleme az evangélikus liceumokban. Egykorú kritikák az evang. iskolák enciklopédikus irányáról. A modern irodalmi oktatás sürgetése. A tanulóifjúság önkormányzatának, a *schoolicity systemnek* eszméje a XIX. század elején nálunk. Az ifjúkor pszichológiai vizsgálatiariak, a kirándulásoknak, a p/eine-aíreiiskolának, a műhelygyakorlatoknak gondolata. Az evang. tanárok a német egyetemekről az aufklárizmus eszméi-vei telítve térnek haza; ők a modern pedagógiai eszmék terjesztői nálunk. Az evang. iskolák belső élete. Az evangélikusok kísérlete oktatásügyük egységesítésére: Schedius tanterve (1805). Az állami Ratio hatása. A porosz klasszikus gimnázium, mint példa. A magyar nyelv jelentéktelen szerepe. Az evang. liceumok a német kultúra magyar csatornáí. Sem a katolikus állami, sem a református-Ratio, sem az evangélikus Systema a század elején nem áll a nemzeti művelődési eszmény közvetlen szolgálatában..... 310

NEGYEDIK RÉSZ

A deák és a magyar kultúra küzdelme363

I.

A holt nyelv uralma az élön.

A magyar műveltség a XVIII. század elején és végén: Mikes és Kár«mán. A „nemzet csinosodása”. A holt zsarnokot csakis az élő magyar irodalom fejlesztése és megszerettetése útján lehet lerázni. Az 1805: IV. t.íciikk a magyar nyelv tanításáról. Gr. Teleki László művelődéspolitikai programja: az iskolák nyelve ne a deák, de a magyar legyen, a latin és görög klasszikusokat azonban buzgón kell tanítani, úgy, mint a külföldön; ><<íroz irodalmi nevelés fontossága, szakiskolák felállítása; a pedagógia tani-fásának jelentősége; a magyar retorikai szellem ápolása; a nemzeti művel«ség újjászületésében a magyarul író tudósoké és íróké a vezérszerep; a tudományos polyhistorismus ellen. Tudományos élet szabadság nélkül nem virágozhatnak; példa rá a pesti egyetem. Magyar tudományos folyóiratok szüksége. A tudományok népszerűsítése, az olvasókedvnek a nemzetben való fölébresztése. A felvilágosodás! mozgalom a század elején egészen . elveszti energiáját. A magyar államnyelv követelése. A nemzetiségek \szembeszállása. Az iskolában is változatlanul tovább uralkodik a latin; a magyarnyelvi oktatás eredménytelensége 365

II.

A nemzeti művelődés önállósága.

Az 1807. évi országgyűlés magyar tanítási nyelvet követel. A többi országgyűlés e kívánságot szívósan megújítja a „nemzeti műveltség” (natio-nalis cultura) érdekében. Bécs ebben a monarchia egységének súlyos

VIII

veszedelmét, a nemzetiségek elnyomását látja. Az 1811. évi országgyűlés törvényhozás útján akarja a közoktatást újjászervezni, mert a Ratio csupán királyi rendelet. Az ország elzárása az európai eszmeáramlatoktól: szellemi pangás. A magyar nemes idillikus művelődési eszménye: a falusi életet szerető, a gazdasághoz értő, takarékos és élelmes gazda. A teóriák s a nyugatoskodás megvetése. Az 1825-7. évi országgyűlés és a nemzeti nevelés: az iskolák deák tanítási nyelve helyébe minden tárgyból a magyar lépjen; a gimnáziumokba csak magyarul tudó tanuló vehető fel; a főurak gyermekeit nyilvános iskolázásra kell szorítani; a reálisiskolák és a polytechnikum eszméje; a leánynevelés magyarnyelvű és szellemű legyen; támadás az apácák és a szerzetestanárok oktatása ellen. A nemzetiségek képviselői nem zárkoznak el a magyar tanítási nyelv elől. Tanárképzőt kell felállítani a pesti egyetemen; a tanárvizsgálat követelménye. Az osztrák tanulmányi bizottság jogtalanul avatkozik a magyar közoktatásügybe, melynek önállóan kell lennie. A pesti egyetemnek a bécsi-től való teljes függetlenítése. A Teréziánusot Bécsből Magyarországra kell hozni. A külföldi egyetemeken a magyar ifjak szabadon tanulhassanak. A királynak nincsen joga egyoldalúan intézkedni a közoktatás kérdésében. Ennek újjászervezésére az országgyűlés bizottságot küld ki 408

III.

A magyar nyelv diadala.

Az országgyűlések tovább küzdenek a magyar nyelv jogaiért. Kölcsey és Széchenyi a deák kultúra ellen. A *lingua togata* mint a közéleti retorika eszköze. Meggátolja a magyar tudományos élet és irodalom fejlődését; mellette a nemzeti nyelvű irodalom szegényes marad s nem tudja a nemzetet szellemileg táplálni. A latin uralma a szellemi tespedés egyik főoka. Politikai szerepe: a különféle nyelvű nemzetiségek intelligenciájának összekötő kapcsa. A nemzet önérzetének fokozódása s a romantikus költészet. A hajdani dicsőség történeti szemlélete s a nyelvmozgalom. Az ifjúság már nem tanulja szívesen a latint; mind több *hungarizans* kap büntetést az iskolában. Bécs szigorúan őrködik, hogy a tanárok ne magyarul, hanem deákul tanítsanak. A protestáns iskolák is, kivéve a patakít, szívósan ragaszkodnak a deák nyelvű oktatáshoz. A helytartótanács a magyar nyelvtant is latin tankönyvből taníttatja. 1840-ben azonban az országgyűlés nyomása alatt érdeklődik, vajjon gyakorlati szempontból lehetséges-e a magyar tanítási nyelv bevezetése? A főigazgatók jelentése kedvező. A bécsi államkonferencia nemzetiügyi politikája állást foglal ellene. A király a döntést halogatja. Kollowrattal szemben végre Metternich fogja a magyar nyelv pártját: a latin uralma valóban anachronizmus. A főigazgatók újabb kedvező jelentése. Több gimnázium hivatalos rendelet híján is magától kezd magyarul tanítani. Hosszas vajúdas után megszületik az 1844:11. t.-cikk: a közoktatás nyelve a magyar. A magyar nyelvű tankönyveket Czuczor és Vörösmarty írja. Az életből már úgyis kiavult deákos műveltséget a frissen feltörő nemzeti kultúra egyhamar elhantolja 442

ÖTÖDIK RÉSZ

<i>A rendi társadalom szerkezete és a nemzeti nevelés</i>	489
---	-----

I.

Az arisztokrácia nevelése.

A főnemesség elnemzetlenedése. Gr. Teleki László és gr. Festetics György nevelési plánuma. Magántanulási rendszer. Az országgyűlések 1790 óta állást foglalnak ellene. A főúri műveltség idegen jellege. Dessewffy Aurél nevelési terve: a főúri sarj elsősorban magyarul tanuljon, nevelője magyar legyen, mert a külföldi nevelő kozmopolitizmusra neveli; a magyar arisztokrácia nemzetpolitikai nevelése. A főrendű ifjak tanítási anyaga: klasszikus és modern nyelvek, természettudományok, gazdasági-technikai ismeretek, önművelésre szoktatás: vallásierkölcsei nevelés és a romantikus szellem. Nemi felvilágosítás, testgyakorlás. A főnemesség kultúrája és a magyar géniusz..... 491

II.

A nemesség és a jobbgység a gimnáziumban.

A táblabíróiosztály tipikus műveltsége. Széchenyi lesújtó véleménye róla; az úrhatnám nemesség elszegényedik, de iparikereskedelmi pályára nem adja a fejét. A vagyonosabb nemesség tanulásmódja. Retorikai és jogi műveltsége. Werbőczy *populustában* a jogászokügyvédek elszaporodása. A jobbgügyiük tanulása: patrizáló és szolgadiákok. A rendi társadalomban az emelkedés egyedüli útja a tanulás. A honoráciorok. A *de stems mate natus* diák s a paraszti rendű tanár. Művelődési és politikai demokrácia: Széchenyi nagy kultúrpolitikai vitája 511

HATODIK RÉSZ

<i>A régi magyar középiskola belső élete</i>	535
--	-----

I.

A tanárok.

A tanárok képzése és alkalmazása. Szabadgondolkodás és tanári eskü. A tanári munka értékelése; a tanári fizetés. A tanügyi közigazgatás: a főigazgató és igazgató munkaköre; túltengő bürokratizmus. Az iskola-fenntartók. Az iskolák zsúfoltsága; kevés a tanerő, sok a fölösleges gimnázium. Az iskolai épületek alkalmatlansága és a felszerelés hiánya. A tanítás módszere: diktálás és memorizálás. A tankönyvek 537

X

II.

A diákok.

A régi magyar diák önművelése; olvasmányai. A vizsgálatok és bizonyítványok. A sedátor-rendszer. Iskolai szünidők és ünnepélyek. A fegyelmezés módjai; szigorú büntetőpolitika az iskolában. Az iskolai törvények. Az ifjúság magaviselete. A career és a testi büntetések. A titkos diák-társaságok. A tanítás eredménye. A régi magyar gimnázium szellemi útravalója. A deákos retorikai kultúra. A modern állampolgári nevelés eszméje Wesselényinél. A kortársak szigorú ítélete az iskolák silányságáról. Magyar nemzeti műveltségi elemek hiánya. Bensőség és individualizmus a régi gimnáziumban. Innen indul ki a nemzeti reformkorszak nagy embe-
reinek egész csillaghalmaza fényes pályájára 567

RÖVIDÍTÉSEK:

Ht.: helytartótanács (iratai a budapesti Országos Levéltárban).

Magy. Kanc.: magyar kir. udvari kancellária (iratai ugyanott).

Erd. Kanc.: erdélyi udvari kancellária.

OL.: Országos Levéltár.

Bécsi Áll. Lt.: Bécsi Staatsarchiv.

Bécsi Kult. Min. Lt.: Bécsi kultuszminisztérium levéltára (Cult. Min. Arch.).

ELŐSZÓ

A magyar művelődés letűnt eszményeit és megvalósításuk eszközeit kutatva, munkám célja: *kidolgozni ezek alapján a magyar kultúrpolitika történeti öntudatát.* A kultúra lényegében valamely kor szellemét kifejező életforma. Ez koronkint eléggé egységes, mert benne a szellemi élet valamennyi ága egymással szorosan összefügg, a kultúra egyes mozzanatai az egészet tükrözik és viszont. A kultúra mozzanatai pedig a vallás, tudomány, erkölcs, politikai és társadalmi élet, művészet, irodalom gazdaság és technika. Ezek a kultúra történeti morfológiájának is állandó jellemző elemei, amelyek tartalmi szempontból koronként változnak ugyan, de formailag, mint a szellemi élet tényezői, az emberi szellem örök szerkezetének mindig jelentkező vonásai. Tudatos irányításuk és formálásuk a kultúrpolitika. Ennek természetete megint magának a kor világnézetének, értékfelfogásának, szellemi entelegeiájának egyik legjellemzőbb vonása. A magyarság szellemére is legjobban annak vizsgálata derít fényt, vajjon milyen művelődési eszményeket tűzött maga elé, a szellem milyen életformái lebegtek előtte? milyen eszközökkel iparkodott ezek megvalósítására? más szóval: vajjon milyen törekvések nyilvánulnak meg a nemzet kultúrpolitikájában?

A tudományos futurizmus csak a jövőt, legfeljebb a jelent tartja méltónak a vizsgálatra, mert attól fél, hogy a folytonos hátratekintés, a múlt mérlegelése, az egyoldalú historizmus megbénítja a saját magunk ítéletét s akaratát, előli az iniciatívát, meddővé, terméketlenné vénheszt, a jövő friss és erőteljes formálását megakadályozza. Minket azonban e munka megírásában a magyarság művelődésének Pultja elsősorban nem önmagáért, mint ilyen érdekelt, ha-

nem mint a nemzet lelkének arra irányuló küzdelme, hogy külső alakot öltön, a kultúra modern formáiban objektíválja magát. E formák külső történeti keletkezésének megvilágítása előttem csak eszközszámba megy. Főcélom annak megállapítása, vajjon mikép válik a magyar szellem a XVIII század végétől kezdve önálló ható erővé, a társadalom lelkét tudatosan formáló tényezővé? milyen ennek a szellemnek struktúrája? művelődési eszményeiben milyen világnézet, az emberrel és társadalommal szemben milyen értékelő állásfoglalás tükröződik vissza? milyen művelődési eszközöket, iskolai s egyéb intézményeket állít ezeknek az eszményeknek szolgálatába? hogyan iktatódnak bele az utóbbiak a szellem egyéb objektív megnyilvánulásainak hatásösszefüggésébe? mi ezek szerkezeti közössége? mikép alakítja mindent a külföldi áramlatok hatása, az idegen kultúrákkal való érintkezés?

E kérdésekre való történeti feleletnek jelentősége a jelen kultúrpolitikája szempontjából szembeszökő. A jövő számára szerkesztett eszmények ugyanis egyelőre csak üres keretek, halvány elvont szkémák: igazi átélt tartalmat csak a múltnak, a nemzet idevágó küzdelmeinek s történeti fejlődésének ismerete tud kölcsönözni nekik. Azokat az irányelveket, amelyek értelmében kell a jövőben formálnunk a magyar művelődés intézményeit, csak úgy tudjuk alaposan megszerkeszteni s életképesen megvalósítható tartalommal kitölteni, ha pontosan tudjuk, hogy a nemzet e téren eddig milyen utat járt be. Ha valahol, akkor a kultúrpolitikában csakis a múlt intézményeinek s a jelen szükségleteinek kellő konvergenciájából születhetik meg a termékeny jövő. A társadalmi, gazdasági és politikai élet feltételei és szerkezete porbasújtott nemzetünk tragikus sorsfordulata óta többször megváltoztak: az új történeti feltételekhez okosan alkalmazkodnunk kell. Naiv dolog volna a régi magyar kultúra sokszor kezdetleges formait visszasóvároggni. Haladtunk. De ismernünk kell az eddigi haladás motívumait. A jelen akaratát történeti folytonosságban tudatosan kell hozzákapcsolnunk kultúránk régi formáihoz. A történeti tanulmány a vakmerő újításokkal és a sötétbe ugrással szemben óvatossá, szerényné és konzervatívvá tesz, mert megmutatja, hogy az újságukkal kérkedő törekvések majdnem mind

nagyon is régiek, az emberi szellem sokkal korábbi fejlődési fokának termékei, azonban nem bírván ki a történeti élet nyomását, egyszer vagy többször elvetélődtek.

Az egyes korok tudatos vagy csak lappangó művelődési eszményének elemzéséből indulok ki, mert ez ad a kor lelkének és kultúrája stílusának egységet, ez kapcsolja az egyéneket szellemi közösségbe s biztosítja nagyjában egységes állásfoglalásukat. Egy-egy kor művelődési eszménye elsősorban iskolai intézményeiben vagy ezek megjavítására irányuló reformtörekvéseiben nyilvánul meg. A kor szellemi fiziognómiájának főképp az iskolai intézmények kölcsönöznek állandó vonásokat. Kérdés tehát, mi avatja az iskolát éppen annak a kornak iskolájává? miért avul ez ki a világból és sóvárog a szellem más iskola után? miért nem felel meg már idő múltán az újabb korszak művelődési ideáljának? mik az okai a kultúrjavak értékelésében beálló változásnak? Hogy ezekre a kérdésekre a magyar művelődés múltjának szempontjából megfeleljek, fölfejteti iparkodom mindazokat a szálakat, melyek a régi magyar iskolát a ma? gyár társadalom szövetébe belefűzik. Tüzetesen megvizsgálom, vajjon mik voltak a rendi állapot, a nemzetiség, a vallás, a foglalkozás stb. szerint annyifelé tagozódó magyar társadalom művelődési szükségletei? hogyan elégítették ki ezeket az iskolák? milyen újtási törekvések indultak meg időről időre megjavításukra? milyen irányú s mekkora erejű volt az egyes társadalmi rétegek művelődési akarata? hogyan függ ez össze az ország politikai és gazdasági helyzetével mennyiben számol a kormányzat kultúrpolitikája az ország valóságos művelődési szükségleteivel?

Egy-egy tanterv, iskolai szabályzat, a tanügyi közigazgatás kódexe, a fegyelmi és didaktikai szellem a maga külső és belső formájában, egész fölépítésében, stílusában és terminológiájában a kor szellemi mivoltának legjobb Jükre. Aki jártas ebben a szellemben, egy-egy közoktatási intézkedés idejét, szerzője ismerete híján is, csupán szellemi vonásainak sajátosságai és szerkezete, tartalmának és formájának tipikusan jellemző tulajdonságai alapján egy-két évtizednyi Pontossággal meghatározhatja. A történeti típus megadja a kulcsot ahhoz is, hol van az új korszakot alkotó bevágás, ahol az új irány kezdődik fokozatos átmenetben. A peda-

gógiai és kultúrpolitikai áramlatoknak is megvan a maguk divatformája, mely a kornak éppen akkor uralkodó világképét tükrözi. Minden ilyen divatforma mögött más és más tudatos vagy félig tudatos művelődési ideál húzódik meg, mely a kornak új, általánossá váló eszmeáramlatából, a kultúra valamennyi ágára: a vallásra, tudományra, irodalomra, társadalmi, politikai és gazdasági felfogásra kiterjedő lelki diapasonjából táplálkozik. De ebből fakadnak azok a kritikák is, melyeket a kor új áramlatai a meglévő közoktatási rendszeren gyakorolnak: mit akarnak javítani, mivel nincsenek megelégedve- Ezek a kritikák új fejlődéssorok kiindulópontjai.

Van-e fontosabb és jellemzőbb vonása egy nép életének, mint az, vajjon mikép neveli a nemzet a maga gyermekkeit- milyen intézményeket alkot ebből a célból- milyen kultúrideál lebeg előtte s milyen eszközöket használ e cél elérésére- Ha a történelem tüzetesen kutatja, milyen háborúkat viselt a nemzet, hogy magát megvédje vagy hatalmát kiterjessze, milyen fegyverei s hadvezérei voltak: akkor legalább is hasonló mértékben kell vizsgálnia, hogyan kapcsolódott bele fokozatosan a nemzet az egyetemes emberi kultúra rejlődésébe- milyen formákban és milyen intézmények keretében asszimilálta az előrehaladottabb népek kultúráját- mit adott a maga génuszából ehhez, a művelődésnek micsoda saját útjait taposta- hogyan ment végbe a nyugati kultúrával való kiegyenlítőds nagy folyamata, milyen ütemű ennek a dinamikája- A történeti adatok világánál mintegy közvetlenül látjuk majd, mikép szilárdulnak intézményekké, ha mindjárt lassú tempóban is, a nemzet lelkében szunnyadó művelődési vágyak és eszmények.

A művelődés intézményei közül elsősorban a régi magyar középiskolának s a rávonatkozó reformtörekvéseknek fejlődését kísérem különös figyelemmel annál a döntő szerepnél fogva, melyet a középiskola a társadalom szervezetében s a nemzet életében játszik. Mert a középiskola szellemi tartalma és munkája tükrözi vissza leghívebben a nemzet magasrendű művelődési eszményét, annak az ember-típusnak képét, amilyenné a kor szelleme s a nemzet életigénye a jövő művelt nemzedék lelkét formálni szeretné. E tükörben pillanthatjuk meg legjobban, mit tárt a kor a

műveltség értékes javainak, amelyeket megőrizni, a jövő nemzedékre átszarmaztatni s továbbfejleszteni óhajt- *mi* felel meg a nemzet tudatosan előretörő művelődési akarata- nak, magasabb s önzetlen szellemi aspirációinak.

A középiskola a *nemzeti kultúra történeti fontosságának* legfontosabb letéteményese. A hagyományszerű nemzetgondolat és érzés történeti kohéziója a középiskolában alakul ki a felnövekvő intelligencia lelkében. A nemzeti missziótudatnak, a magyarság felsőbb történeti hivatás- érzésének mindenekelőtt a középiskola az ébresztője s meg- rögzítője. A népiskola ugyanis fejletlen elméjű kisgyermek- kkel foglalkozván, nem emelheti még eléggé tudatossá ezek lelkében a nemzet történeti-erkölcsi hagyománytöké- jét; a főiskola viszont, mivel tisztán egyes szaktudományom- kat közvetít, már nem nevel a szó szoros értelmében, hanem a szakismeretek valamely körére szorítkozva, munkája inkább egyoldalúan intellektualisztikus marad.

A középiskola a magyar *középosztály* iskolája, sőt igazá- ban a művelt magyar polgári osztály megteremtője. 1848-ig a paraszti s az iparos rendből való kiemelkedésnek, a hono- rációról válásnak nem volt más útja, mint a középiskola el- végzése. Azóta mindmáig a középiskolai kultúra az a híd, amelyen általmenve, az alsóbb társadalmi rétegek, mint a magyar néperő hatalmas rezervoárjai, állandóan új energiák- kai frissítik fel a. magyarság sorsát irányító értelmiséget. Az utóbbiba való tartozóságnak szinte ismertetőjegyévé vált a középiskola elvégzése. A középiskola az a közlekedő edény, mely a társadalmi kapillaritást a leghatékonyabb s legszoli- dább módon szolgálja. így a középiskola munkájának köszön- hetjük a nálunk aránylag későn kialakult középosztályt, mely a történet tanúsága szerint mindenkor és mindenütt a nemzeti-történeti állam fenntartásának legfontosabb ténye- zője. Erről a társadalmi rendről mondja már *Aristoteles*: „Az állami közösség akkor a legjobb, ha a középosztálya: támaszkodik s az államok rendezkednek be jól, ame- lyekben nagy számban van a középosztály”. Miért? Mert szellemi hatalmával egyensúlyt tart a nagyszámú zavargásra hajló nincstelen elemek s a kevészsámú, mindent felfalni akaró nagyon gazdagok között; mert ez az osztály képviseli mindig a mérsékelt, nem forradalmi és hirtelen lökészerű,

hanem a történeti folytonosságon alapuló haladás elvét. A középiskola ennek az intelligens társadalmi rétegnek vérkészítő edénye a társadalom organizmusában. Innen kerül ki elsősorban *a nemzeti társadalom vezető irányító, nagyobb-szabású iniciatív erővel rendelkező rétege*, mondhatnók: *szo-fokráciája*. E vezető elem lelki fejlődésére, tehetségeinek kibontakozására főképp a középiskola gyakorol alapvető, sőt döntő befolyást.

Ezért bármily nagy is a népoktatásnak, másrészt a főiskoláknak kultúrpolitikai fontossága: a mélyebbre látó szem nem tagadhatja, hogy *az oktatásügy súlypontja* mégis a középiskolában van, mert hisz a középiskola adja meg a néptanító alapvető műveltségét is, közvetve tehát függ a népoktatás színvonalának emelése; másfelől a középiskola faragja csiszolja ki azokat az elméket is, akik az egyetemekre és főiskolákra kerülnek, tehát részben ezeknek a főeknek jó vagy rossz középiskolai szellemi felszerelése dönti el, vajjon hogyan tudnak boldogulni a felsőbb tanulmányok akadémikus fokán, megvan-e az a módszeres elmeiskolázottságuk és szellemi érettségük, mely az egyetemi szaktanulmányok sikeres műveléséhez szükséges- így a közoktatási rendszer hierarchiájának középső létrafokán álló középiskola műveltségi sugarai a többi iskolafajokra, lefelé és fölfelé, egyforma jelentőséggel áradnak szét: a középiskola a nemzeti kultúra legjelentősebb fókusza.

A középiskolának történeti-nemzeti hivatása, társadalom- és kultúrpolitikai jelentősége eléggé megokolja, miért tettem munkám gerincévé éppen a régi magyar gimnázium és filozófiai tanfolyam szervezetének, művelődési anyagának, belső életének, tanár- és diákvilágának jellemzését. Azért emellett állandóan gondom van egyrészt a népnevelés, másrészt az egyetemi és főiskolai oktatás fejlődésének rajzára is, mert az előbbitől függ a magyar kultúra szélessége, az utóbbitól pedig a mélysége. Szemmel tartom ezenkívül művelődésünk egyéb tényezőinek fejlődését is: a képzőművészeti és katonai iskoláét, továbbá a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi szakoktatását is, hisz az utóbbi feladata volt a nemzet elavult gazdasági életének föllendítése, mely nélkül a magasabbrendű szellemi élet is szárnyaszegett.

Annak a kornak, melyet vizsgálódásom ebben a két kötetben felölel, kezdő határvonala MÁRIA TERÉZIA békés abszolutizmusa a maga Ratiójával (1777), záróvonala pedig a szabadságharcot követő véres abszolutizmus az Organisationsentwurfal (1849). Mind a két határkő egy-egy germanizációs törekvés művelődési útjának kiindulópontja. JÓZSEF császár kultúrpolitikájában a felvilágosodás államfilozófiája teljes formájában éli ki magát: az állam racionális egysége a birodalom valamennyi tartományának, tehát Magyarországnak is, azonos elvek szerint való művelődését követeli meg. Ez marad lényegében a bécsi kormányzat kultúrpolitikai alapelve egészen az 1867-i kiegyezésig. A nemzet 1790 óta országgyűlése útján autonóm módon akarja fejleszteni művelődése ügyét; Bécs azonban a közoktatás rendezését mindig királyi felségjognak nyilvánítja. De ezt a felségjogot igazában az osztrák tanulmányi bizottság útján gyakorolja. Közben a magyar művelődés mindenestől az ósdi deákos kultúrának az életből már Európaszerte kiavult formáiban sínylik. A nemzet kultúrenergiáit úgyszólván egészen felémészti a nyelve érvényesítéséért kifejtett félszázados erőfeszítés.

A katona-nemzetet a folytonos sérelmi politika, a bécsi abszolutizmussal szemben állandóan vívott küzdelme jogásznemzetté válni. Művelődési eszményének fővonását a retorikai szellem kölcsönzi: a magyar kultúra ebben a hosszú korszakban velejében retorikai kultúra. Mind a hivatalos közoktatási kódexek, mind a magyar társadalom lelke előtt a deákos műveltségű, a megye- és országgyűléseken latinul jól szónokló, a hivatalokban deákul ékesen fogalmazó ember eszménye lebeg. S amikor a nemzeti nyelvű iskolázásért megindul a nagy harc, ez magának a művelődési ideálnak retorikai jellegén egyelőre mit sem változtat: csak a latin helyébe a magyar nyelv lép. A SZÉCHENYI-vel meginduló nemzeti renaissance a vitéz katona s a szépen szónokló jogász eszménye helyébe mind inkább a modern gazdasági ember alakját állítja: a régi latinus gimnázium mellé reális-kolák, ipari és gazdasági iskolák, műegyetem felállítását követeli. A liberalizmus iránya is a technikai-gazdasági pályákat iparkodik az arisztokratikus szellemű magyarral megveltetni. A humanisztikus és realisztikus kultúra küz-

delme erélyesen megindul. Az új, realiztikus művelődési eszmény megvalósítására azonban hivatalos úton, az országgyűlés minden sürgetése ellenére, úgyszólván semmi sem történik: az idevágó reformtervezetek a bécsi országúton mindig kátyúba jutnak. A nemzet jól érzi s tudatosan megformulazza művelődésének szükségleteit: de ha ezek kielégítését megkísérli, Bécs mindig lefogja a kezét.

Ez a változatos szellemi küzdelem, melyet a nyugati nemzetek kultúrpolitikájának s fejlettebb iskolaügyének mind alaposabb ismerete táplál s a nemzet világosan látott természetes érdeke mind hevesebbé feszít, tölti ki munkám kereteit. A művelődési ideáloknak részletes rajza, a külföldi eszmeáramlatokkal való összefüggésüknek, megvalósulásuk/társadalmi és történeti feltételeinek kinyomozása munkám feladata. Fényt akar deríteni arra, hogyan zajlanak bele a magyar szellem múltjának hullámai jelen művelődésünk folyamába.

S ebből a szempontból valóban sokszor meglepő eredményre bukkanunk. Amiről a mai nemzedék azt hiszi, hogy csak az ő művelődésének problémája, arról a történet világánál kitűnik, hogy a probléma nagyon is régi s megoldási módjairól őseink száz-százötven esztendővel ezelőtt ország- és megyegyűléseiken, ezek bizottságaiban, röpiratokban, hírlapokban és könyvekben éppúgy vitatkoztak, mint akár csak ma. A modern állampolgári nevelés gondolata a XVIII. század második felének éppoly kedvelt eszméje, mint BR. WESSELÉNYI MIKLÓS-nak, aki száz évvel ezelőtt részletesen kidolgozza ennek tervezetét. Az iskolák művelődési anyagának kiszemelésében a humanisztikus és a realiztikus irány másfél századon keresztül ugyanazokkal az érvekkel harcol, mint manapság; a kérdés látszólag könnyebb megoldása, a két irány igényeit kielégítő polymathia ellen mélyebb elméjársú régi kultúrpolitikuskaink s pedagógusaink nem kisebb hévvel küzdenek, mint a mostaniak. A görög nyelvi oktatás kérdése százötven év óta mindmáig ugyanabban a mederben folyó vita tárgya: 1792-ben az országgyűlés közoktatási bizottsága éppúgy óhajtja, hogy az attikai múzsa a magyar ifjúság lelkét megihlessen és formálja, mint 1828-ban az országgyűlésnek tanügyi választmánya, vagy KAZINCZY, KÖLCSEY, DESSEWFFY írása; de FERENC király ezt éppúgy fölösle-

ges szellemi fényűzésnek tartja, amikor 1806-ban a Ratiót kiadja, mint 1830 táján a megyegyűlések, melyek tiltakoznak az ifjúság újabb megterhelése ellen, vagy KOSSUTH, akinek fejében fogamzik meg 1845-ben a görögpótló tárgy eszméje, vagy 1890-ben az országgyűlés, amikor a görögpótlóra vonatkozó törvényt meghozza, vagy 1924-ben a nemzetgyűlés, melynek szónokai hevesen állást foglalnak a görög tanulmány kiterjesztése ellen, s egyetlen egy sem akad közülük, aki a görög géniusz nevelő erejét s művelődési jelentőségét megvédje. A nép egészének legalább a kultúrminimummal való felszerelése, az intenzív és extenzív népoktatás kérdése egészen a tanyai iskoláig s az iskolán kívüli népművelés az 1825/7. évi országgyűlést éppoly tüzetesen foglalkoztatja, mint a mai magyar parlamentet. A modern polgári iskolának, mely a műhelygyakorlatokra alkalmas helyiséggel és gazdasági munkához szükséges gyakorlótérrel van ellátva, részletesen kidolgozott tervezetere már a múlt század elején rábuknánk irodalmunkban. A történet arra is megtanít bennünket, hogy az értelmi pályákra való tódulás, a szellemi proletariatus nagyarányú kifejlődése nem a trianoni Magyarország sajátos betegsége; II. JÓZSEF császár e bajt erős rendszabályokkal éppúgy orvosolni akarja, mint 1790-ben azok a megyék, melyek a jogászok *numerus clausus-át* követelik, vagy SZÉCHENYI és társai, akik a nemzet fiait gyakorlati, kereskedelmi és technikai pályára akarják terelni. Helytelennek tartjuk ma középiskoláink kultúrgeográfiai elhelyezését; az 1790/14 és az 1825/7-1 országgyűlések közoktatási bizottságai e kérdést ugyanolyan szempontból tárgyalják, többször ugyanazokra a községekre vonatkozóan, mint pár évvel ezelőtt az Országos Közoktatási Tanács. A több egyetem kérdése ma heves viták ütközőpontja: Kossuthnak egyik németnyelvű röpiratában az ellenérvek már készen megtalálhatók. A tanügyi közigazgatás decentralizációjának ma aktuális kérdése a tervezett kollegiális megoldási módnak történeti analogiáját meglelheti a vidék akkori főiskoláinak, az akadémiáknak a főigazgató elnöklete alatt tartott tanácsuléseiben, amelyeket JÓZSEF császár rendelt el; a mai tervezet a tanügyi közigazgatás gócpontjait az egyetemi városokba helyezi, az akadémiák helyett az egyetemekkel hozza kapcsolatba. Sok analogia fedezhető föl a mostani tervezet és ÜRMÉNYI tanügyi

közigazgatási rendszere között, melyről 1812-ben azt hiszi, hogy NAPOLEON az *Université de Francéiban* utánozta. A külföldi egyetemeken való tanulás kulturális jelentőségéről az 1825/74 országgyűlés szónokaitól szakasztott olyan érveket hallunk, mint a mai országgyűlés tagjaitól, amikor a külföldi ösztöndíjakra és Collegium Hungaricumokra vonatkozó törvényjavaslatot tárgyalják. A Testnevelő Főiskola felállítását 1825-ben a lőcsei követ oly hévvel követeli, mint amily örömmel a mai kormányzat száz év múltán, 1925-ben, valóban meg is szervezi. A magyar tudomány-, művészeti és irodalompolitikának ma kétségkívül mások a problémái, mint hajdan voltak; emellett azonban több kérdésük még most is párhuzamba állítható (pl. a könyvfogyasztó és művészetet pártoló közönség csekély száma, a társadalmi áldozatkészség hiánya stb.). A tanári hivatás és munka értékéről és a tanárság illő anyagi ellátásáról ÜRMÉNYI országbíró a század elején készített nagy munkálatában úgy értekezik, mint ma a tanáregyesületeknek fizetésrendezést kívánó memorandumai. Sok, máig sem megvalósított modern didaktikai, iskolaszervezeti és fegyvelmezési gondolat található őseink régi írásaiban: a *pleine-aire*-iskolát, a tanulók önkormányzaton alapuló igazságszolgáltatását (az amerikai *school-city-systemet*), a tanulmányi kirándulásokat százhuszonöt évvel ezelőtt úgy kívánja egyik régi pedagógusunk, mint számos mostani nevelési reformerünk. A radikális és a konzervatív nőeszmény hívei vaskos könyvekben s hosszú folyóirati cikkekben már a XVIII. század végén s a XIX. század elején ugyanolyan pszichológiai, jogi és szociálpolitikai érvekkel csapnak össze s vitáznak a nők korlátlan művelődési és hivatalviselési jogáról, a férfiakéval teljesen azonos értékű iskolázásáról egészen az egyetemig, mint amilyen fegyverek csattogása hallatszik ki a nőkérdés mai csatazajából. A magyar kultúrpolitikának legmélyebb tragikumája, a nemzetiségi-nyelvi Kérdés száz évvel ezelőtt már teljesen kikovácsolta azokat a fegyvereket, melyek 1918-ban villogtak ellenünk. A magyarság műveltségi felsőbbségének, ma annyiszor hangoztatott kultúrfőlényének BR. EÖTVÖS JÓZSEF a negyvenes években ugyanolyan politikai jelentőséget tulajdonít, szinte ugyanazokkal a sza-

vakkal, mint a mostani Csonka-Magyarországnak csak ebben bizakodó trianoni magyarja.

Talán ellenmondónak és a Platon-féle oikeiopragiaelvbe (mindenki a maga mesterségét űzze) ütközőnek látszik, ha a filozófus, akinek feladata éppen az absztrakt és egyetemes elvek vizsgálata, egészen a konkrét történeti tények hullámaiba veti magát és a rég letűnt múlt részletes, apró tényeinek vizsgálata becsvágyának tárgya. Hitem szerint azonban a filozófus és a historikus munkája nincsen ellenmondásban, sőt éppen kiegészíti egymást, egyik a másik javára szolgál. A történeti kutatásnak ugyanis éppen az egyik legfőbb értéke és varázsa, hogyan tudjuk kiemelni az idők tovarohanó árjából azokat az elveket, ösztönszerű vagy tudatos ideálokat, melyek az örök ember és az egyes nemzetek művelődési, magatökéletesítési küzdelmeit mozgatják. A szellemtörténeti kutatás lényegében és végső céljában *philosophicum*: a művelődési ideálok erkölcsi, értelmi és nemzeti értéktartalmának kidolgozása.

Hálás köszönetemet fejezem ki e helyütt is FINÁCZY ERNŐ egyetemi tanár és MADZSAR IMRE tank. kir. főigazgató uraknak, hogy munkámban néhány becses levéltári anyag átengedésével támogatni szívesek voltak; PINTÉR JENŐ tanker. kir. főigazgató úr pedig két tanügytörténeti térkép rendelkezésemre bocsátásával kötelezett hálára.

Budapest, 1927 március 15-én.

KORNIS GYULA

ELSŐ RÉSZ

A FELVILÁGOSODOTT ABSZOLUTIZMUS MŰVELŐDÉSI ESZMÉNYE

„Révpartra hoztad: Terézia karjain
Köztünk Perikles napjai nyíltanak;
Saturnus áldott lelke jött fel,
S vérbe merült mezeinkre szállott.”

BERZSENYI: A tizennyolcadik század.

Az 1777-iki *Ratio Educationis*ből.

I.

A MAGYAR MŰVELŐDÉS ELSŐ EGYSÉGES KÓDEXE.

A felvilágosodás államfilozófiája. Cél: az állam boldogsága. Ezért a közoktatás szervezése állami feladat, Magyarországon királyi jog. A művelődés eszménye: a hasznos és engedelmes állampolgár. Ennek elérése céljából a közoktatást egyforma rendszer szerint egységesen kell megszervezni. A művelődési anyag kiszemelésének legfőbb értékmérője a hasznosság elve. Rousseau és a filantropisták hatása. A művelődési anyag enciklopédikus jellege. A *Ratio Educationis* sajátos magyar vonásai. A közművelődés egységének akadályai: az ország vallási, társadalmi és nemzetiségi megosztottsága. A latin, mint a tanítás nyelve és középpontja. A német nyelv jelentékeny szerepe, a magyarnak teljes mellőzése. A retorikai művelődési eszmény. A felvilágosodás és a barokkkor szellemének tipikus vonásai a Ratióban.

A XVIII. század második felének történetéből első pillanatra egy paradoxon kérdőjele kígyózik elénk: mikép található a gondolkodás és élet egyéni szabadságát és autonómiáját követelő felvilágosodási áramlat éppen a kor abszolút monarcháinál s ezek iránytszabó államférfiainál pártfogásra. A társadalom hagyományos rendjét megbontó szabadságészmék ugyanis nyilván ellentétben állanak a trón érdekeivel s a kormányzás abszolút jellegével. Nagy FRIGYES, KATALIN, MÁRIA TERÉZIÁNAK tanácsosai, II. József túl-

nyomóan a felvilágosodás eszmekörében mozognak. A lát-szólagos ellentét kulcsa az angol és francia szerződéseim-
létből kiinduló s a német műveltségi körben WOLFF Cira-tól
népszerűsített és rendszerezett *államfilozófia*. A polgárok,
hogy kölcsönös biztonságban élhessenek, velükszületett ter-
mészetes szabadságjogaikat egy közös főhatalomra, a feje-
delemre ruházzák. Az állam végső célja az általános boldog-
ság. Ez szabja meg a szuverén államfő minden kötelességét
népe iránt. Az uralkodó az atya, az alattvalók a gyerme-
kek. Az utóbbiak boldogsága, mint az állam célja, megadja
az uralkodónak a jogot, hogy az állam polgárainak vala-
mennyi ügyét éppen saját érdekükben szuverén módon sza-
bályozza. Érthető, hogy a porosz és osztrák udvarban nem
annyira a francia felvilágosodásnak az egyén szabadságát
és egyenlőségét követelő demokratikus és individualizáló
oldala, hanem a német aufklérizmus államelméletének az
abszolutizmusra kedvező gondolatai találnak visszhangra.
A német egyetemeken a wolffianus tanárok éppúgy, mint
a bécsi egyetemen MARTINI és SONNENFELS, a közboldo-
gságnak s ennek nevében az uralkodói főhatalomnak,
az állam mindenhatóságának hirdetői. A római impérium
ügynevezett jó császárai, kik korlátlan hatalmukat a nép
javára használták, az új állami abszolutizmus klasszikus
eszményképei.

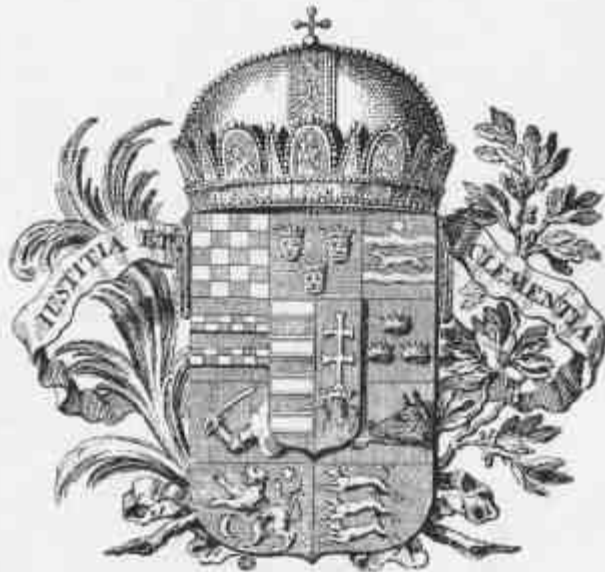
A politizmusnak ez a szelleme hatja át MÁRIA TERÉZIA
és II. JÓZSEF kormányzatát az egyház- és közoktatásügy
terén is, melyeknek síkjai nagy területeken földik egymást.
Az új, ész jogi dedukciókon alapuló államfilozófia világos
következménye: a közoktatásügy valamennyi ágazatában
állami szabályozás tárgya; az uralkodónak joga van népé-
nek nemcsak gazdasági, hanem szellemi-erkölcsi életét is
szabályozni, mintegy felülről megszabott irányban formálni.
Amint a felvilágosodott porosz uralkodó, NAGY FRIGYES, a
közoktatás helyes állami rendezése alapján akar szert tenni
jó polgárokra, MÁRIA TERÉZIA sem lát erre alkalmasabb esz-
közt, mint a köznevelésnek állami szervezését. „*Die Schule
ist und bleibt ein Politicum*” – feleli a királynő MIAZZI
bíborosnak, aki óvást emel az egyházi iskolák állami fel-
ügyelete ellen (1770). Az iskola arra való, hogy *hasznos és
engedelmes alattvalókat neveljen*. Ha eddig a köznevelés

kizárólag az egyház kezén volt, most az egyháznak, főképp a szerzetesrendeknek ez a tevékenysége állami felügyelet alá kerül. A francia felvilágosodás szóvivőinek (LA CHALLOTAIS) követelményét, hogy az oktatásügyet teljesen ki kell venni az egyházak kezéből, a szerzetesrendeket eltörlő II. JÓZSEF már radikális formában iparkodik megvalósítani. A magyar közoktatásügynek első állami kódexe, a *Ratio Educationis* (1777) egészen az imént kifejtett államfilozófiai elvek tövéből fakad. Alkotói, ÜRMÉNYI JÓZSEF, TERSZTYÁNSZKY DÁNIEL és MAKÓ PÁL, valamint MÁRIA TÉRÉZIA osztrák tanügyi tanácsadói, kik a magyar közoktatás szervezését is ellenőrzik, mint gr. PERGEN ANTAL, KAUNITZ, KOLLÁR ÁDÁM, MARTINI, VAN SWIETEN stb., többé-kevésbé valamennyien a felvilágosodás államelméletének hívei. A *Ratio* mindjárt bevezetésében a közoktatás szervezését királyi jognak nyilvánítja. „Őseink, úgymond, bölcs előrelátással úgy intézkedtek, hogy a nevelésről való legfőbb gondoskodást és a nemes tudományok igazgatását hazai törvényeink rendelkezéseiből a fenntartott királyi felségjogok közé iktatták; magát e nagy feladatnak végrehajtását pedig az ország politikai hatóságaira bízták.” (1. §.)¹ E szavakkal iparkodik megnyugtatni a mindig történeti jog és precedens után kutató jurista szellemű magyart a *Ratio*: az új állami feladatot, a közoktatás országos szervezését, a történeti jog alapjára állítja s ezzel a modern államteória elvét a múltba visszavetítve, tekintélyét biztosítja. A felvilágosodás filozófiájában az állam fogalma nagyon is absztrakt: itt azonban konkrét megismerést nyer a magyar királyban, aki egyszerre mind a katolikus egyház legfőbb kegyura is. A *Ratio* előtt elsősorban nem az általános művelődés eszménye és érdeke lebegett, hanem a politikum, az állami hatalom kiterjesztése. Erre jellemző, hogy ÜRMÉNYI, aki elsősorban jogász s csak azután kultúrpolitikus, 1776-ban először a tervezet-

¹ *Ratio Educationis* totiusque rei literariae per regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas. Tomus I. Vindobonae. 1777. 496 lap. 4 tantervi táblával. A belőle való idézetekre nézve I. FRIML ALADÁR fordítását: Az 1777-i *Ratio Educationis* 1913. (Pedagógiai Könyvtár. Szerk. KORNIS GYULA. I. köt.) A *Ratio* keletkezésére és szellemére nézve I. tüzetesebben FINÁCZY ERNŐ klasszikus munkáját: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. 1899. II. 1902.

nek az államot különösen érdeklő kormányzati részét, az iskolák politikai és gazdasági igazgatásáról szóló szabályzatot, mutatja be a királynőnek, mint amivel legjobban tudja fölkelteni ennek uralkodói érdeklődését és tetszését. A politikai gondolkodás és államhatalom előtt ez a rész volt a legfontosabb; vele szemben az iskolák művelődési anyaga s tanulmányi szelleme csak másodrangú. A Ratio végleges szövegében is, politikai jelentőségéhez mérten, a tanügyi kormányzatra vonatkozó szabályzat maradt meg első résznek (De politico-oeconomica scholas administrandi ratione). Már a második Ratio (1806) a sorrendet megfordítja: itt az iskolák szervezetével és művelődési anyagával szemben a kormányzatra vonatkozó résznek csak a második hely jut. Az államnak, mint a közboldogságot biztosító intézménynek végső célja már eleve megszabja az iskolák feladatát is. „Miként a grammatikai iskoláknak, mondja a Ratio, úgy a gimnáziumoknak is főcéljuk az *állam boldogsága*. Nincs is más különbség köztük, mint az, hogy erről itt mintegy nagyobb fokban és nagyobb tökéletességgel kell gondoskodni.” (135. §.) A racionalisztikus államfilozófia most már ebből a boldogságáiból logikusan vonja le a felvilágosodás korának további jellemző politikai gondolatát: a kivételt nem ismerő egységet, mindennek teljesen egyforma szabályozását, az *uniformizálást*. Ez a szellem a közoktatási intézményeket is egy modell szerint iparkodik szervezni, egészen egyformára esztergályozni, ki akar belőlük küszöbölni minden egyéni-történeti vonást. Az iskolák többszázados hagyományon alapuló felekezeti különbségeit is egy csapásra ki óhajtja iktatni a történeti fejlődés folytonosságából. Ez a könnyörtelen és fájó uniformizálás is az állam boldogságának elengedhetetlen követelménye. Az állam valamennyi polgárának, katolikusnak és nemkatolikusnak egyaránt, azonos műveltségi tartalommal kell részesülnie: csak az egyforma gondolkodás, azonos szellemi habitus biztosítja az állam életének békéjét és harmóniáját. „Az állam boldogsága – hangsúlyozza az új köznevelési szabálykönyv –, mely főképen a tudományok tárgyalásának egyöntetű formájától függ, mindenesetre megköveteli, hogy a különböző iskolákban az illető tudományszaknak azonos fejezetei tárgyalassanak, ugyanaz a módszer, az igazgatásnak ugyanaz

RATIO
EDUCATIONIS
TOTIUSQUE
REI LITERARIÆ
RER
REGNUM HUNGARIÆ
ET
PROVINCIAS
EIDEM ADNEXAS.

TOMUS I.

VINDOBONÆ.
TYPIS JOAN. THOM. NOB. DE TRATTNERN.
SAC. CÆS. REG. MAJ. TYPOGR. ET BIBL.
MDCCLXXVII.

Az 1777. évi Ratio Educationis címlapja.

a módja, ugyanaz az erkölcsi fegyelem biztosíttassék, mely az egész országot és kapcsolt tartományait egyetemlegesen kötelezi.” (64. §.) A műveltségi tartalom azonosságát iparkodik biztosítani a Ratio az egyetemi nyomdától hivatalosan kiadott és elrendelt egyforma tankönyvekkel, a tanítási módszerek, fegyelemnek és tanügyi igazgatásnak egységét pedig a tankerületi kir. főigazgatói hivatal szervezésével.

Az állam merőben eudaimonisztikus felfogásából természetesen következik, hogy az iskolák művelődési anyagának kiválasztásában a legfőbb értékmérő a *hasznosság* szempontja. Az állam jóléte a polgárok jólétében áll. Ez pedig azon fordul meg, vajjon a köznevelés gondoskodik-e arról, hogy a polgárokat az iskolák hasznos, életrevaló, a gyakorlatiigazdasági életben értékesíthető ismeretekre oktassák. A felvilágosodott abszolutizmus államelméletéből folyó kultúrpolitika a legtávolabb áll az önzetlen művelődés eszményétől. Ideálja: *a hasznos és engedelmes állampolgár.*

„A tanulmányok megállapítása – mondja jellemzően gr. NÍCKY KRISTÓF 1769-ben a magyarországi gimnáziumok szabályozására vonatkozó emlékiratában – szoros kapcsolatban áll az állam általános igazgatásával; mert az iskolákban az ifjúságot nemcsak a fejedelméhez hű alattvaló kötelességeire kell alaposan megtanítani, hanem a különféle hivatali szolgálat végzésére és az állam javának előmozdítására is képessé és arravalóvá kell tenni... Nem elég tudós és a széptudományokban jártas embereket nevelni, hanem a legnagyobb mértékben szükséges, hogy az iskolában olyan gondolkodásmódot és hajlamokat fejlesszünk ki az ifjúságban, melyek az általános állami renddel összhangban állanak... A mostani tudományok mellett olyanokat is be kell vezetni és tanítani, melyek az ifjúságot a jelenleg helyes és hasznos államcélok elérésére alkalmassá teszik.” Hogy az állam az iskolákban hű és derék alattvalót nevelhessen a közjó (bonum publicum) számára, NÍCKY az állampolgári kötelességek tanát külön tantárggyá akarja emelni s az idevágó tankönyv tervezetét is megszerkeszti: *De officii hominis et civis.*¹ Hogy a hű és hasznos állampolgár, mint a nevelés legfőbb célja, melyet a Ratio is kitűz, mennyire

¹ Az emlékiratot közli FINÁCZY i. m. függelékében. I. 401-415. lk.

lényeges szellemi jegye a felvilágosodás koráramlatának, ajrra jellemző, hogy az enciklopédisták vezére, DIDEROT is a köznevelés célját a Katalin cárnő számára kidolgozott közoktatásügyi tervezetében szakasztott oly módon határozza meg, mint a mi ugyanabban az esztendőben (1776) készült Ratiónk. DIDEROT szerint ugyanis az iskolázás célja az, „hogy az uralkodónak buzgó és hű alattvalókat, az államnak hasznos polgárokat, a társadalomnak képzett, becsületes és emellett szeretetreméltó egyéneket, a családnak jó férjeket és jó apákat, az irodalmi világnak néhány finom ízlésű embert, a vallásnak pedig épületes, felvilágosodott és békeszerető szolgákat adjunk.”¹ DIDEROT a társas közösségek hierarchiájában az államon túl is megy, a társadalmon s egyházon keresztül leszáll a legkisebb társas egységig, a családig is.

A nevelés *utilitarisztikus* szellemét már LOCKE, a praktikus angol népszerűsíti; ROUSSEAU ékesszólása pedig a XVIII. század második felében úgyszólván uralkodóvá avatja. Minden ismerettel szemben csak egy kérdés jogosult: mi hasznát veszem? Emil semmi olyasmit ne tanuljon, aminek az életben hasznát sohasem látja. A polgár kötelessége, egyben erénye a munka: minden embernek, aki a társadalomban nem akar hereként élni, dolgoznia kell. Tehát már gyermekkorában hasznos munkára kell őt nevelni: csakis ez az értékszempon t szabhatja meg tanulmányainak természetét és körét. A társadalom minden egyes tagját kötelező munkának demokratikus követelménye ROUSSEAU-nál éppúgy az utilitarisztikus művelődési eszményhez vezet, mint a német felvilágosodásnak a közboldogság eszméjén nyugvó államelmélete. Az életrevaló, gyakorlati készségekkel fölszerelt, a kézimunka különféle ágaiban jártas, józan és hasznos állampolgár ideálja lebeg a *filantropinisták* előtt is, kik ROUSSEAU gondolatát nemcsak elméletben építették tovább, hanem gyakorlatilag is iparkodtak megvalósítani (BASEDOW, CAMPE, SALZMANN, TRAPP).

A művelődésnek ez a merőben utilitarisztikus szelleme

¹ *Oeuvres complètes de Diderot*. Par I. Assézat. Paris, 1875-7. III köt., 431. l. L. NAGY JÓZSEF BÉLA: Diderot pedagógiája. Magy. Paedag. 1914. évf., 14. l.

hatja át a *Ratiót* is. Az állam jóléte lévén a legfőbb cél, az ifjak „azokban a tudományokban nyerjenek oktatást, amelyek később mindegyiküknek javára és hasznára lehetnek. (1. §.). Tanulmányaik anyagának megállapításában egyedül a hasznosság szempontja lehet a döntő: „gondosan meg kell vizsgálni, mely tanulmányok felelnek meg kinek-kinek jövőendő társadalmi helyzetében és micsoda hasznot fognak hajtani a mindennapi gyakorlati életben”. A hasznot, mint a művelődéspolitikai egyedüli irányelvét szimbolizálja az a kép is, melyet a *Ratio* második része előtt találunk, ahol az egyes iskolafajok tanítási anyaga van felsorolva (113. lap). A tudás géniusza kezénél fogva egy kis magyarruhás nemes ifjút vezet; messziről mutatja neki a tudomány ragyogó csarnokát, mely fölött egy kéz három búzakalászt tart. A képet körüllebegő szalag feliratában szólal meg a tanterv szelleme: VTILE QVOD MONSTRAT. A *Ratio* a nyers, a finomabb kultúra iránt kevésbé fogékony, inkább kardforgató rusztiikus magyart éppen a műveltség világosan átlátható hasznának folytonos emlegetésével, mintegy a maga érdekeinek szárán megfogva, természetes önzésére építve, iparkodik a művelődés útjára terelni s benne a tudás megszerzésére törv becsvágyat fölébreszteni.

Ennek megfelelően szemeli ki a *Ratio* a *középiszkola művelődési anyagát*. A gimnázium alsó három osztályának, vagyis a grammatikai iskolának tárgyait részint feltétlenül szükségeseknek, részint csak hasznosaknak minősíti. Amazok: a vallástan, a szép- és helyesírás, a számtan, a latin nyelv és a természetrajz. Emezek: az ó- és új-szövetség története, magyar történelem, hazai földrajz. Egyeseknek jövőendő életpályájuk szempontjából hasznos még a görög, a geometria s a hazai jog. néhány eleme. A felosztásnak ez a furcsa logikája a „hasznosaktól” megkülönböztetett „szükséges” tárgyak anyagának megokolásában sem ismer másértéket, mint a hasznot: hisz éppen azért feltétlenül szükséges a szépírás, a latin, a számtan, mert leginkább hasznos. Ennek az utilitarisztikus szellemnek, mely a *Ratio* szerzőit a tanítási anyag kiszemelésében és rangjelzésében áthatja, oka nemcsak a felvilágosodás világnézetének általános koraramlata, melyben mint a levegőben élnek, hanem valószínűleg FLEURYnek akkor már majdnem százesztendő könyve

is,¹ mely nálunk különösen el volt terjedve, miután a nagy-szombati egyetemi nyomda is a XVIII. század második felében utánnomva kiadta. Már FLEURY is szükséges, hasznos és csak a kíváncsiságot kielégítő tárgyakat különböztetett meg. Egyébként az efféle megkülönböztetés a XVIII. század második felében úgy látszik szokásos: DIDEROT is közoktatási tervében a tárgyakat elsőrendű vagy lényeges és másodrendű vagy konvencionális ismeretekre osztja; az előbbieket mindenkire nézve elengedhetetlenek, az utóbbiak csak némelyekre, különösen választott életpályájukra való tekintettel, kötelezők.

Miért kell tanítani a Ratio szerint a *latint*? Azért, hogy az ifjak a latin írókkal „necsak gyönyörűséggel, hanem haszonnal is foglalkozzanak”; azért, mert összes hazai törvényeink latinul vannak írva; mert a királyi és hatósági rendeletek ezen a nyelven vannak fogalmazva; mert az összes hivatalos tárgyalások a kormány székeken, törvényszékeken, megyei és országgyűléseken latinul folynak; végül, „mivel a latin nyelv jóformán már szinte anyanyelvünké és sajátunkká vált (quod linguae hu jus usus quodammodo jam nativus et domesticus sit redditus), segítségével az országban élő különféle nemzetek könnyebben megérthetik egymást és könnyebben érintkezhetnek egymással”. (101. §.) *A latin tanítás célját úgyszólván egyedül a gyakorlati életben való értéke szabja meg.* Az alsó osztályokban elsősorban a mindennapi életben előforduló szavakat kell megtanítani. Az olvasmányok a hazai történetről, az egyházzal, a tudósokról, a természetről szóló kis elbeszélések, a hazai királyok bölcs mondásai és tettei legyenek. A tanulók a második osztálytól kezdve „a mindennapi érintkezésben ezt a nyelvet használják”. Már a harmadik osztályban „az egész tanítás latin nyelven folyik”. „A főcél az, hogy az ifjak a három évi grammatikai tanfolyam leforgása után könnyen és folyékonyan latinul beszéljenek, leveleket, elbeszéléseket, jelentéseket s több efféle, a mindennapi életben előforduló dolgot ügyesen megfogalmazni tudjanak.” E célra CICERO levelei, CORNELIUS NEPOS s más remekírók nyilván nem ele-

¹ FLEURY: *Traité du choix et de la méthode des études*. 1686. L. FINÁCZY i. m. II. 206. 1. NAGY JÓZSEF BÉLA: *Fleury Kolos*. Magy. Paedag. 1906. évf. (Kny. 25. 1.)

gendők; az olvasmányok kánonában az újabbkori íróknak is nagy szerepet kell juttatni. Itt ugyanis a cél „hasznos és tevékeny állampolgárok képzése: az igazi műveltségnek csupán megízleltetéséről van szó”. A Ratio számtalan helyen nyíltan és elvileg hangsúlyozza, hogy a latin iskola egyik főcélja *jó hivatalnokok kiképzése*, akik latinul kitűnően értenek s a hivatalukhoz szükséges gyakorlati ismeretekben jártasak. „A latin Magyarországon egyike a legfontosabb nyelveknek s bizonyos tekintetben anyanyelv számba jő, mely ugyan amaz ismert régi latinságtól nagyon sok tekintetben eltért s nemcsak táj szólásszerű szavai és elnevezései, hanem ilyen mondatkötései és kifejezésmódjai is vannak. Ezeket hiába keresnők az elismert remekírókban, megtanulásuk is csak hosszú gyakorlattal érhető el, mégis a magyar közhivatali és jogi pályákon feltétlenül szükségesek. Ezért az iskolákból kilépő és közhivatali pályára tért ifjaknak a legkevésbé sem szabad bennök járatlanoknak lenniök.” (116. §.) A gimnázium felső két (ú. n. humanitás-) osztályának latin tanítása a szép latin stílus, az ékesszólás elsajátítását szolgálja. Ezekben a felsőbb osztályokban sem lehet a cél tudósok képzése. „Ezek az előkelőbb polgárok számára vannak rendelve, hogy bennük családjuknak, földieiknek és államuknak hasznos polgáraivá váljanak.” (140. §.) A méltósággal teljes cicerói ékesszólás még nem e korbeli ifjaknak való. A Ratio szemében tehát a latin oktatásnak nem az esztétikai vagy formális, vagy történeti művelő erő kölcsönöz értéket, hanem elsősorban e nyelvnek a magyar közéletben játszott gyakorlati szerepe és jelentősége.

A Ratio a görög nyelv tanítását már a II. osztályban megengedi, mert a görög nyelv a teológusoknak föltétlenül szükséges, az orvosoknak, a jogtudománnyal vagy egyéb tudományokkal foglalkozóknak pedig igen hasznos. A görög azonban csak rendkívüli tárgyként, a kiváló tanulók számára mintegy jutalomképen, tanítható. Az indokolás a Ratio egész szellemére rendkívül jellemző. „Ennek a tanulmányi rendszernek célja mindenkorra akként van megállapítva, hogy mindaz, amit az ifjak tanulnak, jövő életviszonyaikkal összhangban álljon s hogy ne vesztegessék a drága időt még oly csekély munkára sem, ha előnyei bőségesen ki nem mutathatók. Ez pedig mindenesetre bekövet-

keznék, ha tehetségre való tekintet nélkül, mindenki egyformán kényszeríttetnék ennek a nyelvnek megtanulására.” (127. §.) A görög tehát közoktatásügyünk első országos szabályozása alkalmával már csak mint szabadon választható rendkívüli s nem kötelező tárgy szerepel. Ha egyszer a Ratio a művelődési anyag kiszemelésében a legfőbb mérővesszőül a nyers hasznosság elvét fogadta el, akkor a göröggel csakis ily mostohán bánhatott. A felvilágosodás világnézetének ugyanez az értékfelfogása tör elő ugyanabban az időben DIDEROT közoktatási tervzetéből is, bár jómaga kitűnően tud görögül, lefekvés előtt Homeros egy-egy énekét (saját vallomása szerint) oly buzgón olvassa, mint a jó pap a breviáriumát. Ámde ő író s szerinte csak az íróembernek, a költőnek, szónoknak, történettudományi szaktudósnak van szüksége görögre. A tanulóknak csak igen kicsi töredéke megy ezekre a pályákra, a többinek olyan hivatása lesz, hogy életében soha többé elő nem veszi a görög vagy latin auktort. DIDEROT a mi Ratióknál sokkal tovább megy: még a teológus, jogász és orvos számára sem tartja a görögöt szükségesnek és hasznosnak.¹

Az élet gyakorlati-hasznossági követelménye irányítja a *mennyiségtani* oktatás anyagának kiválasztását is. „Csak azokat a meghatározásokat és feladatokat vegyük föl, melyeknek alkalmazása és megfejtése a közéletben előfordul. Tanítsuk meg tehát a tanulókat, hogy a polgári életben előforduló mérési módokat vagy maguk elvégezhessek, vagy legalább alaposan megítélhessék.” A matematikai oktatásnak egyoldalúan utilitarisztikus szellemét eléggé mutatja már a Ratiótól elrendelt Büsch-féle tankönyv címe is: „Mennyiségtan a polgári élet céljára és használatára” (*Mathesis in utilitatem et commodum vitae civilis*). Nagy súlyt vet a Ratio a *kettős könyvvitel* (*scriptum duplex; doppia*) tanítására, különösen ennek a vagyonkezelésre és a háztartásra vonatkozó részére, mert az ifjak az életben idevágó ismereteiknek nagy hasznát látják.

A *természetrajzi* tanítás, mely az alsó három osztályban foglal helyet, elsősorban a hazai hasznos állatokra, növé-

¹ *Oeuvres complètes de Diderot*. III. 472. sk. Ik. NAGY JÓZSEF BÉLA: Diderot pedagógiája. 1914. 18-19. 1.

nyékre és ásványokra irányul, „melyeknek ismerete a gazdálkodásban s az ember életében előforduló egyéb hasznos foglalkozásokban nagyon szükséges”.¹

Feltűnő, hogy a Ratio, melynek gimnáziumi tanterve a magyar nyelvről úgyszólván tudomást sem vesz, már a II. és III. osztály tanulmányi rendjébe beiktatja a *magyar történelmet*, az I. és II. osztály tárgyai közé pedig *Magyarország földrajzát*. A történelem még a humanitas-osztályokban s a filozófiai tanfolyamon ismétlődik; a földrajz csak a gimnázium felső tagozatában. Ezt a merész újítást, mely MÁRIA TERÉZIA osztrák tanácsosainál éles ellenzésre talált,² a Ratio szerzőinek nemzeti érzése is sugallhatta. A hivatalos szöveg azonban a nemzeti történelem tanításának szükségességét nem a nemzeti, hazafias érzület ápolásával indokolja, hanem azzal, „hogy a történelem tanulmányozása a közérdek szempontjából rendkívül hasznos”. Voltaképp az egész emberiség történetét kellene tanítani; ez azonban a rendelkezésre álló csekély idő miatt nem lehetséges. Hogy a történelem tanulásától alapos hasznot és igaz okulást várhassunk, célszerűbb csak egyetlen nemzetnek történetét behatóan tárgyalni. „A történelmet a maga egész terjedelmében bevezetni az iskolába annyit jelentene, mintha az ifjút egy nagykiterjedésű, a természet és művészet alkotásairól híres külföldi országba utazni küldenők, hogy onnan hozzon magával a jövő számára hasznos tanulságokat s ugyanakkor oly szűkre szabnók utazásának idejét, hogy ez az útvonalak megfigyelésére is alig volna elegendő s végül még sürgetnők, hogy mentől előbb hazatérjen.” Természetes tehát, hogy a magyar ifjúságnak elsősorban saját hazája történetével kell megismerkednie, ebből kell hasznot és okulást merítenie. „Mi hasznát veszi annak az az ifjú, akiből

¹ A természetrajz tanításának hasznát és sikerét azonban az alsó osztályokban lehetetlenné tette az oktatás latin nyelve. Az egyetemi nyomdától kiadott természetrajz (*Elementa Historiae Naturalis. I. Regnum Animale. II. Regnum Vegetabile. III. Regnum Minerale. 1781*) latinul volt írva: „a latinban járatlan kezdő tanulóknak nagy nehézséget okozott a régi és újlatin, görög, barbár és idegen szavak, *non exaudita Cethegis*, megértése”. Egész évben inkább szót, mint tárgyat tanultak. Ezért a *Mertur von Ungarn* már 1786-ban (675. l.) megrójjá a Ratiót, hogy erre a tárgyra nézve is tanítási nyelvül a latint szabja meg.

² FINÁCZY i. m. II. 200. l.

az iskolából való kilépése után állami pénztárnok, vagy egy magánvagyon gondnoka, tanácsnok, gazda, iparos, mesterember stb. lesz, ha a kínaiak vagy az egyiptomiak, Nagy Sándor vagy bármely más európai nép történetében kiváló jártasságot szerez és mi kárát fogja vallani, ha nem ismeri őket- Ellenben a hazai történelem ismerete sokszor oly nagy hasznára, ennek hiánya pedig ártalmára lehet.” (121. §.) Habár a magyar történelmi oktatás bevezetésének a haszon a legfőbb elméleti indítéka a Ratio szerzői szemében, azonban a nemzeti történelemnek a tantervbe való beiktatása, bármi célból történt is, az új tanrendszernek a nemzeti művelődés szempontjából igazi fénypontja. Ebben a korban külön magyar történelmet a protestáns iskolákban sem igen tanítottak.¹

A Ratio a *földrajzi* oktatást is a haszon címén csak a hazának és az örökös tartományoknak ismertetésére korlátozza. Az Ázsiában, Afrikában vagy Amerikában fekvő távoli országok ismerete a magyarországi lakosoknak semmi hasznot sem hajt.

A Ratio művelődéspolitikájának sarokköve az *állam fogalma*. Természetes tehát, hogy, bár a jó állampolgárrá való nevelést elvként valamennyi tantárgy keretében állandóan nagy eréllyel hangsúlyozza, az állampolgári nevelésnek a latin iskolában még külön rendkívüli tárgyat is biztosít, mely megismerteti a jó polgár kötelességeit, az ország főbb törvényeit és szokásjogait. Itt sem téveszti szem elől a gyakorlati élet követelményeit: az ifjú már az iskolában tanulja meg a jogügyleteket, a szerződéskötéseket, egyezségeket, végrendeleteket, bérbeadások formáit (129. §.). Azoknak, akik az iskolát ma is az élettől távolállónak, nagyon is elvontnak érzik s a gyakorlatosság hiányát vetik szemére, nagy

¹ „Hogy magyarnak illő volna nemzete történeteit ismerni, és hogy e széles kiterjedésű stúdiumhoz korán kell látnunk, az Török Istvánnak s más valakinek Patakon a legszükségesebb s legfelsőbb tudomány (teológia) haszontalan örök tanulása mellett eszébe nem tudta jutni. Ennélfogva e szükség érzetétől, azon badar gondolatra juték, hogy a dolgot a Hunnokon kell kezdenem Deguignes és Pray szerint... Az én koromban Patakon és Debrecenben még nem tanítanak hazai törvényt, nem még magyar történeteket, külön fogva a világ történeteiből.” KAZINCZY: Pályám emlékezete. 1879. 30., 44. 1.

örömük telhetik, ha az első magyar tanügyi kódexnek gimnáziumi tantervében megpillantják, mint rendkívüli tárgyat, a *Collegium novorum publicorum*-ot, az újságok olvasását és magyarozatát, amiben a pietista FRANCKE hallei iskolája (paedagogium) szolgált mintául. A Ratio szavai szerint ugyanis a polgári életben nem csekély hatással van a művelődésre s nagy haszonnal jár annak ismerete, ami a világ különböző részeiben nap-nap után történik. Semmit sem emlegetnek beszédközben annyira az emberek, mint a legújabb eseményeket. Fonák dolog volna tehát, ha a magyar ifjak ezen a téren tájékozatlanok maradnának. Ezért a gimnáziumi igazgató hetenkint kétszer tartson az ifjakkal újsága olvasást (155. §.). A filozófiai tanfolyamra ez egyenest kötelező.¹

A gimnáziumokban e sok tarka műveltségi anyagon kívül külön tárgy még a római régiségek és mitológia, a német vagy egyéb hazai nyelv, a rajz, a táchygraphia (sebesírás), a kísérleti fizika, ezekhez járulnak a nyilvános szónoki gyakorlatok, melyektől a Ratio az ifjak jövője közéleti szerepére nézve nagy hasznot vár. A latin retorikai oktatás keretében különösen súlyt vet a Ratio a *logika* tanítására. Ez is a felvilágosodás szellemének, a racionalizmusnak természetes következménye. NAGY FRIGYES is egy kabinetrendeletében közoktatásügyi miniszterétől megköveteli, hogy a

¹ ÜRMÉNYI 1776-ban PILLER CELESZTIN piarista gimnáziumi igazgatót bízza meg a *studium novorum* módszertanának megszerkesztésével. PILLER tervezete Európa akkori jelenéből kiszemeli az állami, gazdasági és kulturális élet fontosabb eseményeit, ezeket a koncentráció elve alapján kapcsolatba hozza a földrajz és egyéb tárgy tanításával. Alapelve: csak azt kell tárgyalni, ami *hasznos és érdekes*: ez a tanulmány elsősorban *utile et liberale studium*. (De publicorum novorum studio. A M. N. Múzeum kéziratárában: Fol. Lat. 2997. sz. Acta Ürményiana.) Egy másik tervezet a budai egyetem tudós újságának szerkesztési elveit tartalmazza. Sorra veszi az akkori tudós újságok típusait a catalogue raisonnétól a szakfolyóiratig (Gedanken über den Vorschlag einer gelehrten Zeitung der Universität Ofen. 1776. U. o. Fol. Lat. 2997. sz.) E tervből születik meg az *Ephemerides Budenses*. Az újságolvasás collegiumát az 1806-i Ratio el«törli, mert nem vált be. Addig azonban sok iskolában olvastatták a budai újságot. Erre utal ennek számos szerkesztői üzenete az iskolához; pl. 1791A évfolyamában (130. l.) a tatai piarista gimnázium tanárait dicséri, hogy az újságot szorgalmasan olvastatták; állandó rovatban ismerteti az iskolák ünnepélyeit és fontosabb eseményeit.

logikának nagyobb szerepet juttasson a gimnáziumban, mert „aki legjobban tud okoskodni, mindig a legtovább fog jutni, messzebb, mint az, aki csak hamis következtetéseket von le”. Ezért WOLFF logikáját, mint „a legjobb német logikát” ajánlja az iskoláknak. A mi Ratiónk is, a felvilágosodás géniuszához híven, „egy megfelelően szerkesztett gondolkodástant” rendel el, még pedig már a gimnáziumi tanfolyam (humanitás) első félévére, tehát 12-13 éves gyermekek számára. Naiv racionalizmusa azt hiszi, hogy egy sovány logikai vázlat megtanulása (latinul!) már eleve biztosítja a helyes gondolkodást. Ezért komoly pátosszal kérdi: „Mikép tudnának az ifjak hasznot húzni tanulmányaikból, ha *előbb* gondolataik helyes elrendezésére nem oktattuk őket.” A logikánál is a gyakorlati haszon lebeg szeme előtt. Ugyanis a logika olyan pontjait kívánja elsősorban tanítani, melyek „a bizonyításra, cáfolásra, vádolásra, szóval a közélet sokféle alkalmaira felhasználhatók”.

A bőbeszédű Ratio e rengeteg és sokféle tanítási anyag felsorolása után szükségét látja annak, hogy külön szakaszban egy nyalábba fogja össze az előtte lebegő *művelődési eszménynek* azokat a sokszínű sugarait, melyek a magyar ifjú elméjét hivatva vannak megvilágosítani: „A gimnáziumból kilépő polgárnak tudnia kell szépen, helyesen és sebesen írnia; gondolatait szóval és írásban szabatosan, rendezetten és illő módon kell latinul, németül és más, az országban használatos nyelven kifejeznie; a számtannak minden részében s különösen a gazdasági számadásokban ügyesnek és gyakorlottnak kell lennie. Különböző alkalmaknál, ahol a geometriára, mechanikára stb. szükség van, tudnia kell magán és másokon segíteni. Ugyancsak ismerje hazáját és a többi császári-királyi tartományokat. Legyen helyes fogalma a négy világrészre s főleg az európai országokra vonatkozó legfőbb tudnivalókról. Tudjon helyesen ítélni Magyarországot, valamint az örökös tartományok és az uralkodók történetéről és más külföldi nemzet dolgairól és eseményeiről. Bárhol fog megfordulni, tudja megkülönböztetni a természet alkotásait, kivált azokat, melyek az ásványtanba tartoznak s becsülje meg és tudja a kellő célra visszavezetni mindazt, amit eddig tudás hiányában lábával taposott.”

Ez a *gyakorlati, józan, az életben helyesen tájékozódni tudó polgár művelődési ideálja*. Ez a polgár nem a múltban él, hanem a jelenben; a múltat csak annyiban ismeri, amennyiben erre a jelen élet igényei szempontjából szüksége van. Ezek az igények azonban igen sokfélék: valamennyinek az iskola nem tehet eleget. A Ratio azonban mégis megkísérli. A kísérlet eredménye egy tarkabarka, elvtelen műveltségi anyag, tele az elme képzése szempontjából értéktelen elemekkel, melyek elsajátításának nem az iskola a helye. Az életre, mint mesterre is kell bízni valamit.

A tantárgyak szertelen sokasága, melyet a Ratio a művelt magyar emberre rá akar aggatni, egészen összhangban van a felvilágosodási kor *enciklopédikus* irányával. Nem hiába fekszik e korszak hideg, észszerű stílusban emelkedő épületének küszöbén DALEMBERT és DIDEROT *Encyclopédie-je*, mely a kor összes tudásának: a tudományoknak, művészeteknek s a technikának föltárásával iparkodik az elméket megvilágosítani; mindent akar ismerni és ismertetni, de nem szerves, koncentrált összefüggésben, hanem szótárszerűen, mint az alcíme is mutatja: *dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. A Ratio az addig kardforgató, egyoldalúan a jogi formalizmus és a latin retorika körében mozgó, kezdetlegesen gazdálkodó, a nyugati szellemi fejlődéstől visszamaradt nyers magyar lelkében most egyszerre, már zsenge ifjú korában, a kor valamennyi ismerete és vívmánya iránt érdeklődést iparkodik kelteni, mindenfajta ismeretet és gyakorlati ügyességet belégyömoszolni, hogy végre meg tudja látni azt a hatalmas átalakulást, szellemi és gazdasági fejlődést, mely Európa nyugati részeinek társadalmában már végbement. *A magyar művelődés folytonosságával való nagyobb szakítás alig képzelhető*. Az apák a jobbára csak a hittan és latin körül forgó jezsuita iskolákba jártak, egynemű, bár egyhangú műveltségben részesültek. Most fiaik egy egész sereg új ismeretkörbe kénytelenek belekóstolni, az európai műveltség minden irányában érdeklődni: az irodalom, a történelem, a jog, a természet három világa, az ipar, a gazdaság, a kereskedelem, a nagyvilág egyidejű eseményei mind tanulmányuknak tárgya. Mert csak a minden irányban felvilágosodott ember lehet jó állampolgár. Az állam nem virágozhatik, ha a vezető

társadalmi réteg az élettől követelt valamennyi ismeretágban nincsen kiművelve. Hogy ez a sokoldalúság, korán kikényszerített tarka érdeklődés felületességre s kapkodásra nevel, a fejlődő lélek koncentráció képességét megbénítja: az enciklopédikus művelődési eszmény varázsától illetett korszellem előtt egyelőre nem ötlött fel. De mégis. „Nincs rá ok – emeli ki a Ratio -, hogy a gyakorlatoknak és a tantárgyaknak sokasága bárkinek aggodalmat okozzon. Mert azonkívül, hogy sok dolgot csupán emlékezetbe kell visszás idézni az ismétlésekkel, a tananyag nagyobb részét úgy van összeállítva s egymásba fűzve, hogy az egyik rész mintegy a másiktól folyik, a maga összességében pedig igen alkalmas hasznos állampolgárok képzésére.” Az *univerzalizmus* vádja ellenében tehát az anyagnak úgyis könnyű ismétléseivel és látszólagos koncentrációjával, másrészt a végső céllal: a hasznos állampolgárnak egyhangúan visszatérő ideáljával akarnak megnyugtatni bennünket a Ratio polymathikus műveltségű szerzői.

A Ratio a gimnázium alsó három osztályának, a *grammatikai iskolának*, szertelenül nagyszámú tantárggyal való túlterhelését főképp azzal védi, hogy sok az olyan tanuló, aki a három évi tanfolyamot elvégezve, nem lép föl a humanitászintű osztályokba, hanem egyenest az élet valamely gyakorlati pályájára megy. Ezért már a grammatikai iskolának kell őt felszerelnie mindazzal az ismerettel, amire az életben szüksége lesz. Tehát már itt kell tanulnia latint, németet, számtant, természetrajzot, földrajzot, történelmet, jogi elemeket stb. Azonban a művelődési anyag tarkasága a gimnázium két *humanitas-osztályában* is még csak növekszik, holott itt az élet gyakorlati követelményei már nem léphetnek fel oly sürgető igényekkel. Még kevésbé a *filozófiai tanfolyam* két osztályában, melyek a mai középiskola utolsó két osztályának felelnek meg. Az utilitarizmus szelleme itt is kísért és enciklopédizmusra csábít, hisz „ennek a közoktatási intézménynek is legfőbb feladata azon fordul meg, hogy hasznos polgárokat képezzen”. Tehát még ennek az akadémiai tanfolyamnak sem célja a szaktudományok művelésére való tüzetes előkészítés, hanem inkább az életben hasznavehető ismeretek elsajátítása (162. §.). A logika itt is a gyakorlati célú retorika szolgálatában áll. A fizikát olyan módszerrel

kell előadni, „amelynek a földművelésben, a különféle mesterségekben és a bányászatban gyakorlati haszna van”. A természetrajz tanításában „a tanárok rajta lesznek, hogy a tárgyak gazdasági hasznát és műszaki jelentésüket tanítványaikba oltás, nevezetesen, mikép kell a természet ezen kincseivel bánni és az emberi élet javára feldolgozni, mert ennek a tudománynak e helyütt ez a főcélja”. A mennyiség-tannak oly részeire kell nagyobb súlyt vetni, „melyeket a földművelés segédeszközeinek és támogatóinak tartunk, mint a földisme, vízműtan, polgári építészeti s más efféle. Ezek pontos és apróra szedett oktatást igényelnek”. A hazai történelem tanítását a magyar oklevéltanból, címertanból, érem- és pecséttanból vett magyarázatoknak s a lovagrendek ismertetésének kell kísérniök. A jelen élet változatos viszonyaiba itt is az újságolvasás van hivatva bevezetni. Erre a célra szolgálnak a Budai Lapok (Ephemerides Budenses). Senki sem lehet el az akadémikusok közül, bárhová veti is a sorsa, mezőgazdaságtan (oeconomia rustica) nélkül, mely a földművelésről, a dohány-, komló-, szőlő- s rétművelésről, bányászatról, marha-, ló-, juh- és méhtenyésztésről, ezek gondozásáról s fenntartásáról szól. De azt is meg kell a filozófiai tanfolyam hallgatóinak tanulniok, miféle célokra és milyen alakban használhatók fel a földnek fáradsággal nyert terményei, egyben tájékozást kell szerezniök az idevágó mesterségekről, iparágakról, kézművességről és gyárakról is.

A Ratio szerzői úgylátszik maguk is érzik, hogy mindez a sok hasznos ismeret joggal nem a filozófiai tanfolyamtól nyújtandó általános műveltségnek, hanem a sajátos szakműveltségnek anyagát alkotja. Közóhajnak mondja ugyanis, „hogy minden vármegyében gazdasági iskola (collegium oeconomicum) nyitassék és az ifjúság gondosan kiképeztessek ebben az oly nagyfontosságú tudományban, amely az emberi élet számos helyzetében és véletlen körülményeiben annyira szükséges”. A Ratióknak ezen a pontján fedezhetjük fel a magyar mezőgazdasági szakoktatás első hivatalos esiráját, mely középfokú ágazatában csak napjainkban kezd gyökeret verni. Egyébként az, hogy a Ratio oly nagy súlyt vet a gazdasági ismereteknek a tantervekben való érvényesítésére, a XVIII. század második felének erősen gazdasági

tájékozódása szelleméből jól érthető: a fiziokraták eszméi utat törnek már a kultúrpolitikába is.

A filozófiai tanfolyamon csak két tárgy van, mely nincs befogva, mert nem is lehet, a hasznosság elvének igájába s így az önzetlen tudományos képzés célját szolgálja: a *filozófia története* és a *metafizika*, bár a Ratio ezeket is, mint „a nemes tudományok művelésére nagyon *hasznos* tárgyakat” ajánlja. Persze a filozófia történetén ekkor még sajátos *quodlibet*-et értenek: „benne foglaltatik ugyanis az emberi gondolkodás története, a művészetek keletkezése és a tudományok fejlődése s kölcsönös befolyásuk a különböző népekre; azon kiváló férfiak emléke, akik az emberi nem számára oly hasznos dolgokat teremtettek, vagy azoké, akik tévedéseikkel maguknak és másoknak a legtöbbet ártottak”. A filozófiai tanulmányok körében találjuk még a metafizikát és az etikát. A metafizika csak azért rendes tárgy, mert általában szükséges mind a jogtudomány, mind az elméleti teológia alapos megtanulására. Egyébként rendkívüli tárgyként szerepel még a görög, az ékesszólás, az egyetemes történelem és a címertan.

Bár a Ratio több szempontból a fölvilágosodás művelői dési eszményének útvonalán halad, ez az út mégsem kányarodik el a hagyományos *vallásos világnézettől*, e tekintetben nem szakít a jezsuiták célkitűzésével. A Ratio nagy súlyt vet a *vallásoktatásra*. Hisz az engedelmes alattvaló egyik fővonása az istenfélelem és vallásosság. A vallásoktatás a Ratio rendelkezése szerint nemcsak szerdán és szombaton az előadás végeztével folyik, hanem vasár- és ünnepnapokon is. A hittankönyvek szerkesztéséről maga a királynő gondoskodik, tehát ezt is állami feladatnak tekinti, azonban megküldi a püspököknek véleménynyilvánítás és ellenőrzés végett. Utasításaiban a tanártól megkívánja a Ratio, hogy őszintén vallásos és kifogástalan erkölcsű legyen, mert a tudományos képzettség egyedül nem elég arra, hogy az államnak derék polgárokat neveljen. Az istentiszteleteken minden tanárnak jelen lenni kötelessége. Az iskolában a vallástan tanárának szinte vezetés szerepet juttat. Az értekezleteken mindjárt a senior-tanár után ül; a hitoktatás vezetője, vasár- és ünnepnapokon az istentiszteletet végzi és szentbeszédet mond. Pontosan ellenőrzi, vaj-

jon az ifjúság mindig résztvesz-e az istentiszteleten, *gyónáson* és áldozáson- Kötelessége a tanulókat, főképp a nem helybeli származásúakat, lakásukon meglátogatni s utánanézni, vajjon mivel foglalkoznak, hogyan viselkednek-

Végigjártatva szemünket azon a sokrétű műveltségi anyagon, amelyben a Ratio a törökvész és az örökös szabadságharcok közepett a nyugati kultúrától elmaradt magyárnak lelkét kicsiszolni iparkodik, felötlik a kérdés, vajjon abban a művelődési eszményben, mely ennek az anyagnak kiválasztását megszabja, kidomborodik-e *a sajátos magyar nemzeti vonás?* Vajjon közoktatásügyünknek s ennek keretében középfokú oktatásunknak első országos rendezése állandóan szem előtt tartja-e, hogy az új tanügyi kódex normáit a sajátos magyar lélekre, ennek az országnak különös viszonyaira kell szabnia- Igazi magyar nemzeti szellem, melyet az idegen járom ellen való évszázados harc edzett meg s ébresztett világos öntudatra, hatja-e át a tanulmányok új rendjét- Kielégíteni iparkodik-e a nemzeti génusz szükségleteit- Lüktetnek-e benne a nemzeti lélek aspirációi- Vajjon a felvilágosult kozmopolita szellem, melyet a habsburgi monarchia tarka népegyvelege is a maga történeti erejével erősített, nem fakította-e ki a Ratio művelődési ideáljának nemzeti színeit-

A Ratio kormányzati és szervezeti része magyar nemes embernek, ÜRMÉNYI JÓZSEF-nek alkotása. Tanulmányi rendjét és célkitűzését TERSZTYÁNSZKY DÁNIEL és MAKÓ PÁL dolgozza ki.¹ Az előbbi egy szepesmegyei, német egyetemeken tanult, túlnyomóan Bécsben élő ember, aki valószínűleg magyarul sem tud. Az utóbbi a jezsuita rendnek tagja, akit VAN SWIETEN 1766-ban mint kitűnő matematikust és fizikust a bécsi Teréziánus tanárává tesz meg; később a budai, majd pesti egyetem tanára, aki hatalmas és értékes, főképp

¹ Hogy a katolikus tanárok fölött is akkortájt mennyire WOLFF szelleme lebeg, akinek államfilozófiája szabja meg, mint láttuk, közoktatásügyi politikánk irányelveit, arra jellemző, hogy a WOLFF szellemében író protestáns hallei professzornak, EBERHARDInak Ethikáját MAKÓ PÁL,^a jezsuita fordítja latinra. Katolikus akadémiáinkon és a pesti egyetemen évtizedekig ebből a könyvből (Philosophia morum in usum Universitatis et Academiarum per regnum Hungariae) tanul a magyar ifjúság. L. FEJÉR GYÖRGY: Hist. Acad. Scient. 1835. 111. 1.

természettudományi irányú irodalmi munkásságot fejt ki, de magyarul soha sem ír. ÜRMÉNYI a Bécsben székelő m. kir. udvari kancellária tanácsosa; TERSZTYÁNSZKY a bécsi uclvari kamara levéltárosa; MAKÓ a bécsi Teréziánium tanára. Mindhárman nagyműveltségű udvari emberek, akik a MÁRIA TERÉZIÁT körülvevő felvilágosult osztrák államférfiak politikai felfogását és az osztrák tanulmányi bizottság reformterveit jól ismerik. Kétségkívül az európai eszmemozgalmak értékelésében ezek hatása alatt állanak. Politikai és jogi szempontból azonban tervezetük *magyar* jellegét megőrzik. ÜRMÉNYI már az első rész kidolgozásával a magyar közoktatásügy szervezésének önállóságát a királynőnél biztosítja s ezzel a magyar tanügyet az új osztrák tanulmányi rendszerbe való beolvasztástól némi küzdelem árán megóvjá. Ez annál nagyobb érdeme, mert a királynő előtt a federatív államok helyett egy egészen egységes monarchia képe lebegett egységes törvényhozással, központi kormányzattal s iskolarendszerrel.

Politikai-jogi szempontból a Ratio, mint az önálló Magyarországnak és kapcsolt tartományainak oktatásügyi szabálykönyve, címlapján joggal viseli a Szent István koronájával ékesített magyar címet, mint a közjogi függetlenség szimbólumát, az akkor nagyban divatozó közös sasos címer helyett. Az új közoktatásügyi rendszer *műveltségi tartalmát* is a Ratio szerzői a magyar nemzet sajátos viszonyaihoz iparkodnak, még pedig egészen tudatosan, alkalmazni. „Különösen szem előtt kell tartani – mondja ÜRMÉNYI, midőn 1777-ben a Ratiónak a tanulmányi anyagra és a rendtartásra vonatkozó részét is a királynő elé terjeszti – hogy e rendszer kizáróan a magyar örökös tartományokbeli alattvalóknak nemzeti műveltségét (National-Bildung) tartja végső célnak mind a tudományok, mind a jó erkölcsök szempontjából, tehát *mindenkor ügyelni kell a nemzet sajátosságaira*, az ismeretek szempontjából való szükségleteire, a magyar örökös tartományok sajátos alkotmányára s mindent ennek megfelelő elvek szerint kell berendezni”.¹ S valóban, a Ratio minden tárgy keretében különös hangsúllyal emeli ki

¹ ÜRMÉNYI fölterjesztését közli FINÁCZY i. m. II. köt. függelékében. 462. 1.

a hazai vonatkozásokat. Tervezőinek szeme előtt mindig a jövőendő magyar állampolgár lebeg, aki alaposan ismeri hazája múltját és jelenét, történelmét és földrajzát, alapvető törvényeit és szokásjogát, népét és gazdasági életét. A gimnáziumnak éppen a magyar történelem és honismertetés tüzetes tanítása adja meg elsősorban magyar nemzeti karakterét.

Igaz, hogy a honismertetésnek is a Ratiótól jelzett indítéka a hasznosság elve. Ebből következik az a nagy hangsúly is, melyet a gazdasági, ipari és kereskedelmi ismeretekre, az országban található természeti kincsekre és ezek feldolgozási módjának ismertetésére vet. Ez az utilitarizmus azonban, mely az egész Ratio művelődési anyagát áthatja, a hasznos állampolgár eszméje, nem pusztán államfilozófiai elméletek szillogisztikus eredménye, csupán racionalista elgondolás, hanem a *kor gazdasági és társadalmi viszonyainak konkrét talajából természetszerűen nő ki*. A gazdasági és társadalmi viszonyok Nyugaton teljesen átalakultak: az államok a *termény gazdaságról* már áttértek a *pénzgazdaságra*, erős új városi polgárság alakult ki, mely ipart és kereskedést űzött s megvagyonosodott. A kapitalisztikus gazdasági rendszer fejlődése nyomán Nyugaton a szellemi művelődés is szélesebb körben gyors lendületet vett s a magasabb kultúra, tudomány és művészet új formáit virágoztatta ki. Magyarországon azonban még mindig a középkori gazdasági forma uralkodik, a pusztá terménygazdálkodás. A szellemi fejlődés foka is ennek felel meg, hiányzik az az anyagi alap és gyorsabb pezsgésű élet, mely a magasabb kultúra kifejlődésének feltétele. A rendi alkotmány mellett nem is alakulhat ki nálunk vagyonosabb, igazi polgári középosztály, mely Nyugaton mindenütt a kultúra hordozója.¹ A gazdasági ismeretek nagy hangsúlyával a Ratiónak az a hivatása is volt, hogy a nemességnek olyan kiműveléséről gondoskodjék, mely képessé tegye arra, hogy ugyanazt a gazdasági és szellemi munkát vállalja nálunk, mint a már ki-

¹ Az a korszakbeli magyar gazdasági életre nézve v. ö. ECKHARDT FERENC: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia borában. Budapest, 1922. (főkép 270-276. 11.).

fejlett polgárosztály a nyugati államokban. Ez a magas cél, mint művelődésünk fejlődése mutatni fogja, nem vált valóra. Gazdasági életünk továbbra is középkori keretekben mozgott, a rendi kiváltságok presztízs-ereje is sokkal mélyebben gyökerezett a magyar nemes lelkében, semhogy az iskolának úgysis csak hiányosan megvalósított tanterve a gazdasági élet követelményei iránt fogékonnyá tudta volna tenni.

Az egész Ratio alapvető gondolata, egyben korához mérten legnagyobb dicsősége, az ország *egész* közoktatás-ügyének *egységes* szervezése a népiskolától az egyetemig: *a nemzeti közművelődés egysége*. Ennek az egységnek hatalmas akadályait maga a Ratio is érzi s iparkodik számolni velük. Ezek az akadályok az országnak a *vallási, társadalmi* és *nemzetiségi* viszonyok szerint való nagyon is tarka megoszlása folytán tornyosulnak eléje.

A nemzeti közművelődés egységének azt a megbontó feszítőerejét, mely a *vallások*, főképp a katolikusok és aprótestánsok évszázados viszályából tör elő, a Rationak a felvilágosodás tolerancia-elvét valló szerzői mindjárt elülj áróban (3. §.) elvszerűen kiküszöbölni iparkodnak. Alapelveként hangsúlyozza a Ratio annak szükségességét, „hogy ez az iskolai szervezet az összes, bár különböző vallást követő polgárookra egyaránt alkalmaztassék s a közművelődés (communis cultura), valamint a haza javára felekezeti különbség nélkül egységes célt szolgáljon”. Ezen egységes cél érdekében a Ratio tanulmányi rendjét kiterjeszteni kívánja a nem-katolikus iskolákra is: ezeket tisztán tanulmányi szempontból a kir. főigazgatók felügyelete alá helyezi. Ugyancsak az egység érdekében elrendeli, hogy bármely felekezethez tartozó tanulónak jogában áll az egyetemen, kir. akadémiákon és gimnáziumokban végezni tanulmányait. Azt a régebbi rendelkezést azonban, hogy katolikus tanulók protestáns iskolákba nem járhatnak, hallgatólag továbbra is érvényben hagyja. „Hogy pedig vallása miatt senkinek semmiféle nehézségek ne támasztassanak, a legszigorúbban meghagyatik minden nevelőnek és tanítónak, hogy a tanulókkal minden különbség nélkül bánjanak, s őket mint egyazon királynak alattvalóit és egy országnak polgártársait kölcsönös szeretetre és egyetértésre buzdítsák, a béke és

egyértétes megzavaróit pedig szigorúan megbüntessék”. (64. §.) A békés közművelődés érdekében nagy súlyt vet a Ratio arra, hogy a tolerancia elve az iskolakönyvekben is érvényesüljön: „Általában óvakodni kell a tankönyvekben attól, hogy a vallás védelmére keserű indulat és vádaskodás vegyüljön az előadásba. Mert ahelyett, hogy az ellentétes érzületű felek ily módon kölcsönös hibájukról meggyőznék egymást, inkább a gyűlölet és megvetés lángját gyújtják meg egymásban”.

Másik akadály a közművelődés egységének a polgároknak *társadalmi rétegek*, rendek szerint való szétkülönülése. E rétegek felsorolásában a Ratio külön emlegeti a parasztokat, a nemes embereket és a papokat, s többször kiemeli, hogy a gimnázium felsőbb osztályai „az előkelőbb polgárok (*civibus altioris gradus*) számára vannak rendelve”, tehát a *rendiség* szelleméhez simul. Másrészt azonban a felvilágosult kormányzatnak az *egész* nép javát gondozni iparkodó demokratizmusa is érvényesül benne. Valamennyi társadalmi réteg művelődését az állam boldogsága érdekében szem előtt tartva, senkit sem akar a művelődés lehetőségéből pusztán születése és társadalmi helyzete miatt kirekeszteni. Ezért alapelveként hangsúlyozza a gondoskodást arról, „hogy ezen királyi intézmény (t. i. az új közoktatási rendszer) áldásai az *összes* polgárok *minden* osztályára, úgymint a földművesekre, kis- és nagyvárosok lakóira, vármegyei vagy katonai elüljárókra stb. egyformán kiterjedjenek.” (3. §.)

A nemzeti közművelődés egységes fölvirágzásának harmadik, legsúlyosabb, a nemzet életére nézve annyira tragikus akadály a ország lakosságának *nemzetiségek* s *nyelveik* szerint való tarka megoszlása. Ezzel a nehézséggel szemben érezzük legf. áj. óbban az új tanulmányi rendszer fogyatkozásait és tehetetlenségét. Az első *magyar* közoktatásügyi kódex ebből a szempontból voltaképen nem magyar, hanem csak *magyarországi*. A *magyar nyelv* nemzeti jelentőségének tudata ugyanis merőben hiányzik belőle. Mindénestül a holt *latin* nyelv hagyományos bilincseiben görnyed s amennyiben mégis egy élő nyelv művelődésben' fontosságát hangoztatja, ez az élő nyelv sem a magyar, hanem a német.

A latin nyelv volt az alkotmány nyelve, annyira össze-

forrott a nemzet történeti múltjával és intézményeivel, anynyira áthatotta a köz- és magánélet formáit, hogy szinte a második nemzeti nyelv szerepét játszotta. Nem ment műveit ember számba, aki nem beszélt és írt jól latinul. A deák nyelv a műveltség szükséges előfeltétele volt. Minthogy a hivatalos élet, a vármegyei és országgyűlési, a kormány-
széki és törvényszéki tárgyalások latinul folytak, a Ratio, mely a gimnáziumot úgyszintén a hivatali és közéleti gyakorlati pályákra előkészítő iskolának nézte, természetesen a *latin nyelvet tette meg a régi magyar középiskola művelődési anyagának centrumává*. A Ratio művelődési érték-mérője a hasznosság. Volt-e hasznosabb nyelv nálunk e korban, mint a latin? Ezért a Ratio lelkes himnuszt zeng a latin gyakorlati jelentőségéről. Irodalmi-esztétikai kultúra értékére ügyet sem vet. De a latin nyelv kultuszának irányába terelte a Ratiót, egészen érthető és természetes módon, a meglévő gimnáziumoknak a jezsuitáktól örökölt hagyományos tanulmányi rendje is, mely egészen a latin körül forgott. E hagyománnyal való szakításra velős ok nem volt. A nemzeti öntudatában MÁRIA TERÉZIA alatt elalélt magyar magától értetődőnek tartotta, hogy a „latin iskola” elsősorban latint s minden egyebet is latinul tanítson. A század hatvanas éveiben még nem kis vakmerőség kellett ahhoz, hogy valaki olyan maró szatírárt írjon a magyarok *lingua togata*-járól, mint ORCZY LŐRINC báró. Apolló így jellemzi a magyar ifjú kínlódását a latin nyelvvel Mária Terezia előtt:

Hat esztendő el foly, verset, *oratiót*,
Kohol, öszve zavar sok hibás deák szót,
Egy könyvből másikból ír *occupatiót*,
Üres tők fejjel vár két hó *vacatiót*.

A' deák szóért van mind ezen fáradtság,
Grammát, és *Syntaxist* tudhat ifiúság,
Mi haszna, nem ebben áll igaz tudósság,
Lelket szépíteni kell, ez a tanútság.

Érdemes-e valylyon, hogy kilentz esztendőt,
Gyermek deák nyelvért veszje az időt,
Ki jővén ne tudjon hanem csak veszendőt,
*Ilyly móddal tanulja az el felejtendőt.*¹

¹ Álom a' tudományoknak jobb rendben való intézéséről. 1760. Kökteménycs Holmi. Pozsony, 1787. 56. 1.

Ilyen szó a deák nyelv ellen s a magyar mellett csak egy-egy fénysugár a nemzeti élet sötétjében. Az egyház, a tudomány, a közélet nyelve a latin. Az előkelők németül és franciául beszélnek, a magyar szót szégyenlik, hisz teljesen pallérozatlan, úgyszólván csak a köznép beszéli. Irodalma a némethez és franciához mérten majdnem semmi, BESSENYEIVel csak most kezd ébredezni. Az ország függetlenségi vágya, politikai érzéke és önérzete el van altatva. Csak kevesen érzik, hogy nyelvében él a nemzet s a nyelv több a néplélekben, mint a hideg gondolatok pusztja cseereszköze. Az uralkodó magyar faj természetes és ösztönös nyelvi expanziója azonban, mint a nemzeti állam egyik hajtóereje, erősebben csak a század végén s a XIX. század elején jelentkezik, amikor a francia felvilágosodás, majd a rákövetkező romantika a nemzetiségi öntudatot gyors ütemben fellobbantja. A magyar még ekkor viszonylag békében él a némettel, tóttal, oláhval. A nemzetiségi centrifugális erők még igazában nem működnek. A rendi alkotmány háborítatlanul biztosítja a magyarság vezető rétegének, a nemességnek, politikai uralmát s hatalmi fölényét: ezt nem kell féltenie sem a tóttól, sem az oláhtól, sem a szerbtől. A horvátokkal is még szent a béke. A nemzetiségi kérdések helyett még a rendi előjogok kérdései vannak előtérben, melyek a nemességet nemzetiségi különbség nélkül egyesítik. A kiváltságos osztály hivatalos és társadalmi érintkezésének latin a nyelve s ez elősegíti a nem-magyar nemességnek a magyarhoz való hozzásimulását és békéjét. A közvetlen szomszédaival folyton perlekedő magyar nemes lelkét a nemzetiségi veszedelem még nem zavarhatja meg nyugalmában: a magyar nemzeti állam eszményképe, melyért egy-két évtized múlva oly heves küzdelmet fog vívni, csendes álmában még nem háborgatja.

A nemzeti öntudat e tespedése közepett jól érthető, hogy amikor a Ratio az ország népessége fölött seregszemlét tart, egészen egy sorban említi a magyart a némettel, tóttal, horvátal, ruténnel, illyrrel (szerbbel) és oláhval. Ez mind egyformán nemzet (natio); az államfenntartó magyarsággal szemben a Ratio még nem ismer „nemzetiségeket”. Ha *nemzeti iskolát* (schola nationalis) emleget, a népisko-

lát érti rajta, melyben még nem latinul, hanem valamely hazai „nemzet” nyelvén, valamely anyanyelven folyik a tanítás. A magyar éppen olyan anyanyelv, mint a többi.

Egy élő nyelv mégis van, melyet valamennyi, még a magyar fölé is emel: a *német*. Tanítását már a népiskolában megköveteli: „kiváló gondot kell majd fordítani a népiskolákban arra, hogy ennek ismeretét minden tanuló különbség nélkül elsajátítsa”. Az anyanyelven írt összes népiskolai tankönyveket úgy kell szerkeszteni, hogy hasábosán mindenütt a német szöveg is ott legyen. Minden népiskolai tanulót tanítani kell a német nyelvre, az iskolai feladatokat nemcsak anyanyelven, hanem németül is kell megszerkeszteni. A gimnáziumban is a legnagyobb súlyt kell vetni a német nyelvi oktatásra. Miért- Mert a közoktatás célja az állam boldogsága; ez úgy érhető el, ha az ifjakat hasznos polgárokká neveljük; hasznos polgár pedig csak akkor lehet, ha a német nyelvnek birtokában van. Amikor az ifjú kikerül az iskolából, mondja a Ratio, olyan könyveket kell olvasnia, melyek az iskolában nyert szellemi látókörét állandóan tágítják. Ilyen könyvek azonban csak nagyon kis számban vannak latinul vagy az anyanyelven (tehát magyarul is) írva; „ellenben németül megírt kitűnő könyvek a legtöbb tudományszakban találhatók s könnyen beszerezhető”. Ezért már a grammatikai iskolában kezdettől fogva a latin nyelv mellett a németet is nagy gonddal kell tanítani. Az ifjak, ha már tanulmányaik bevégezése után valamely pályára szegődnek s ezen a német nyelvnek sokféle hasznát látják, hálás szívvel gondolnak majd vissza erre a tárgyra s valamikor a maguk gyermekével is megtéttetik ezt az utat. A Ratio naiv optimizmussal azt reméli, hogy a gimnáziumi német oktatás útját egyengeti annak, hogy a német nyelv nemsokára a bécsi udvar régi óhaja szerint országos nyelvvé növi ki magát. „Ez a könnyű és gyors módja - siet kijelenteni - annak, hogy ez a nyelv, mely annyi haszonnal, sőt a kölcsönös érintkezés szükségyszerűségével is együtt jár, rövid idő alatt az ország egész területén eltenjedjen s közkeletűvé váljék.” (102. §. De singulari linguae Germanicae utilitate.)

De miért nem a magyar nyelvnek kívánnak ilyen orszá-

gos szerepet juttatni a Magyarország számára készült tanulmányi rendszer szerzői- Miért éppen a németnek- Ha a magyar nyelv még nyers, pallérozatlan s nincsen még meg az irodalom és közélet számára szükséges plaszticitása s hajlékonysága, miért nem gondoskodik a Ratio arról, hogy a gimnáziumba a magyar nyelvet külön tárgyként beillesztve, ennek fejlődését és kimunkálását a nemzeti közművelődés érdekében előmozdítsa? Oly kérdés, mely a magyarság legjobb fiainak lelkét még sok évtizedig a legfájóbban kínozza. A németesítés MÁRIA TERÉZIA alatt már régóta csendesen, úgyszólván észrevétlenül folyik. A legfőbb magyar hatóságok az udvarral németül tárgyalnak és leveleznek. A magyar közoktatásügy szervezése is a bécsi udvari tanulmányi bizottságban indul meg. A Ratio eredeti fogalmazványát ÜRMÉNYI és TERSZTYÁNSZKY német nyelven készíti. A német nyelv és kultúra az éppen meginduló magyar művelődést csendesen meghódítani készül. Ez annál könnyebben megy, mert az ország műveltebb városai (Buda, Pest, Pozsony, Kassa, Eperjes, Lócse, Sopron, Székesfehérvár, Temesvár stb.) ekkor túlnyomóan németajkúak. Ezek iskoláit s rajtuk keresztül az ország művelődését fenékgig németté formálni nem is lehet reménytelen feladat. Végrehajtásának szolgálatába szegődik a Ratio is. Gimnáziumai ban oly iskola áll előttünk, mely egészen az újságolvasásig és címertanig szertelen sok tárgyat halmoz össze, mindezt latinul tanítja, külön teret szentel a német nyelvnek, minden ismeretfajról a világon gondoskodik, csak éppen egyről feledkezik meg: a magyar nyelv ápolásáról. Gondosan mérlegeli valamennyi tárgy szükségességét és hasznát, ami előtte a legfőbb művelődési értékmérő: Magyarországon azonban a magyar nyelv ekkor még sem nem szükséges, sem nem hasznos. A német mindkettő. A magyar nyelv teljes figyelmen kívül hagyása és a németnek egyoldalú előtérbe tolása az új tanulmányi rendszerben rejlő művelődési eszményt magyar nemzeti jellemében erősen elhomályosítja. Egyben előkészíti útját annak a türelmetlenebb ütemű germanizációnak, mely II. JÓZSEF alatt csakhamar bekövetkezik.

Bár az új tanítási rend számos ponton a nemzeti élet

elevenébe vág, a magyar nemesség mégsem fejt ki vele szemben ellenállást. Miért- Mert a Ratio, mint a kultúra terén való rendelkezés, nem sérti a nemesség jogi formalizmusát, nem érinti sem a Corpus Juris-t, sem VERBŐCZI Hármaskönyvét, az ősi alkotmány paragrafusait oly módon, mint ahogyan az új abszolútizmusnak a magyar korhadat rendiség jogaiba vágó egyéb modern intézkedései. A nemesség az ősi alkotmányjogba ütköző rendeletek ellen mindenkor azonnal érzékenyen reagál és erélyesen tiltakozik. Ezért nem hív össze MÁRIA TERÉZIA évtizedeken át országgyűlést. Most a közművelődés szabályozása is felülről indul ugyan ki, királyi kezdeményezés, azonban nem érinti a rendiség kiváltságos jogállását, nincsen alaki kapcsolatban az alkotmány valamely szakaszával. Ezért nem sokat törődnek vele, az alkotmány *formai* látszata meg van őrizve: a nemzeti szempont mélyebb *tartalmi* érvényesülésének hiánya nem köti le egyelőre figyelmüket. Ehhez II. JÓZSEF erőszakára volt szükség.

Van a Rationak egy vonása, mely nagyjában rokonszenvesse s a magyar nemzeti társadalom lelkével egy-neművé avatja: *a magyar közéleti retorizmus művelődési ideáljához simul*. Igaz ugyan, hogy az iskolák tanítási anyagába nagyszámú természettudományi és technikai ismertetet sző bele. Azonban a valóságos iskolai életbe ezek közül komolyan aránylag kevés elem ültetődik át: nincs hozzá sem tanár, sem tanítási eszköz. Az 1806-i Ratio ezeket ki is hullajtja a tantervből, s lényegében a művelődési anyagból csak a latin kultúra marad meg, mely az ország intelligenciájának, a nemzet vezető rétegének lelkét abban az időben úgyszólván egyedül formálja. Az ú. n. deákosság arra való, hogy az iskolából kikerült nemesember a megye- vagy országgyűlésen, az ügyvéd a bíróság előtt, a pap a szószéken, a tanár a katedrán tudjon jól latinul beszélni és vitatkozni, a megyei vagy állami hivatalnok ékes latinnyelvű fölterjesztéseket tudjon írni vagy aktákat elintézni. Mindennek legfontosabb eszköze a minél alaposabb *latin tudás*. Ezért az iskola műveltségi anyagában a legfőbb helyet a latin foglalja el, minden egyéb ismeret ide koncentrálódik. „Deák” vagy „latin” iskoláink, mint a nevük is mutatja, az iskolai idő háromnegyed részénél többet a latin nyelv-

tanra, mondattanra, syntaxis ornata-ra, retorikára, poétikára fordítanak. A latin a közpályákra előkészítő egyetemes instrumentális tanulmány. Magyarország ekkor *latin* ország, a politikai élet és a közügyek nyelve benne a latin. Nemzeti nyelveken csak a népiskolában tanítanak, innen ezeknek a neve: nemzeti iskola, *schola nationalis*.

A *retorikai művelődésnek eszménye*, mely az 1774 Ratióinak, de talán még egyoldalúbban az 18064 Ratióinak szavaiból folyton kihangzik, egyik természetes következménye az egész akkori magyar nemzeti életnek és *alkotmányának*. A magyar alkotmány, Európa többi feudális alkotmányaival szemben, úgyszólván kezdettől fogva a képviselői rendszer egyik formája. A többi állam oligarchikus rendszerével ellentétben az országgyűlésen az egész nemesség, sőt követei útján a városi polgárság is résztvehet s az ország ügyeibe beleszólhat. A *közéleti rétorizmust* azonban még hatékonyabban mozdítja elő a megyei rendszer. A megyék kezében van az igazságszolgáltatás és a végrehajtó hatalom. Idő folytán az országgyűlésen is mindjobban érvényesül hatalmuk, mert köveiket kötelező utasítással látják el. Mivel a megyéktől függ az újoncozás és az adóbehajtás is, az ország katonai és pénzügyi kérdéseiben is fontos tényezőkké emelkednek. A megye nyilvános ülései tehát, melyeken minden nemes teljes szólásszabadsággal lehet jelen, a szabadság és az alkotmány legfőbb őrei s mint ilyenek állandóan alkalmat nyújtanak arra, hogy a *szónoki képességek* kibontakozhassanak. A megyegyűléseken az alkotmányhoz és szabadsághoz való ragaszkodás Béccsel szemben, az örökös gravaminális politika, az alkotmány körülsáncolására (*obvallare constitutionem*) irányuló törekvés különösen alkalmas lelki talaj arra, hogy a *hazafias retorika* értékét növelje s a nemesség széles körében becsvágy tárgyává avassa. *A magyar nemes szónoki ambíciójának első palesztrája a megyegyűlés*, ahol a legerősebben lüktet a nemzeti élet. *Így száll apáról fiúra a közéleti szereplés retorikai eszménye*. Ennek szolgálatában áll természetesen az iskola művelődési anyaga is. A közéletnek és hivatalos világnak nyelve, az 1790-ik évi nagy nemzeti felbuzdulás után is, a harmincas évekig túlnyomóan a latin. Ennek a retorikai nyelvnek elsajátítása tűnik fel tehát az iskola egyik

legfőbb feladatának. Ez a retorikai művelődési eszmény adja meg az 1848 előtti régi magyar középiskola legfőbb karakterét s szellemi irányát.

Amikor az ország- és megyegyűléseknek nyelve s általában a hivatalos nyelv többé már nem a latin, az iskolákban is egyszerre alászáll a jelentősége s a műveltségi anyag középpontjából mindjobban a perifériák felé tolódik. Régebben a megyegyűléseken a nemességnek csak az a része vesz tevékeny részt, mely az értelmiséghez tartozik s latinul tud; ellenben az elszegényedett, ú. n. bocskoros nemesség, bár ugyanaz a joga van s nemessége sokszor egy évezredig is visszavihető, már csak a deákos műveltség, a latin szó nemtudása miatt is a gyűléseken nem igen jelenik meg. Amikor azonban a tanácskozásnak nyelve 1825 után nemcsak az országgyűlés tábláin, hanem a megyegyűléseken is mindenütt a magyar lett, „a tudatlan, bocskoros nemesség, mely az értelmiséget legalább is tiszszeresen fölülmúlta, hirtelen azon helyzetbe jutott, hogy a választásoknál és minden kérdésben az ő szavazata lett a döntő”.¹ A latin nyelv politikai és gyakorlati értékének megszűnésével a harmincas évektől kezdve hirtelen változás áll be a közvélemény iskolapolitikai felfogásában is: egyszerre mind több és erélyesebb hang szólal meg a deákos iskola ellen és a polgári s reáliskolák mellett. A retorikai művelődési eszmény tovább él, de megcsökken erejében, eszköze már nem a latin, hanem a nemzeti nyelv. MÁRIA TERÉZIA korában az ország művelt rétege velejében még annyira deák kultúrájú, hogy legfeljebb néhány írónk és tüzes magyar tanárunk lelkében ég a nemzeti nyelvű műveltség, közélet és iskolázás vágya. Ilyen történeti feltételek között a Ratio latin szellemé meg nem kelthet megütközést.

Milyen világnézet és korszellem éghajlata alatt érlelődött meg a magyar művelődés új útjait megszabni hivatott Ratio- Milyen szellem szól hozzánk a magyar közoktatásügy első egyetemes kódexéből-

Először is, mint láttuk, a *felvilágosodás* gondolatvilágának valamennyi tipikus vonása. A XVIII. századnak, „a

¹ L. WIRKNER LAJOSNAK 1843-ban METTERNICHHEZ intézett emlékiratát. WIRKNER: Élményeim. 1879. 137. 1.

filozófus századnak” felvilágosodási mozgalmával, melynek történeti gyökerei egészen a renaissance-ba nyúlnak, indul meg igazában az európai kultúra modern korszaka. A felvilágosodás nem szürke, zárkózott, az élettől idegen tudományos mozgalom, hanem az élet és kultúra valamennyi ágát és területét átformálni törekvő, erősen expanzív és népszerű szellemi áramlat. Mint ilyen, aránylag elég gyorsan a kor egyetemes szellemi légkörévé tágul. Még a XVII. században az angoloktól indul ki, a franciáknál a következő században már radikális formát ölt, míg nem a germán szellem higgadt és rendszeres alkatán keresztülszűrődve, az elvek jól rendezett és átlátszó szisztémájába tömörül. A felvilágosodási szellem alapstruktúrája azonban mindenütt ugyanaz marad, tipikus vonásai nem változnak.

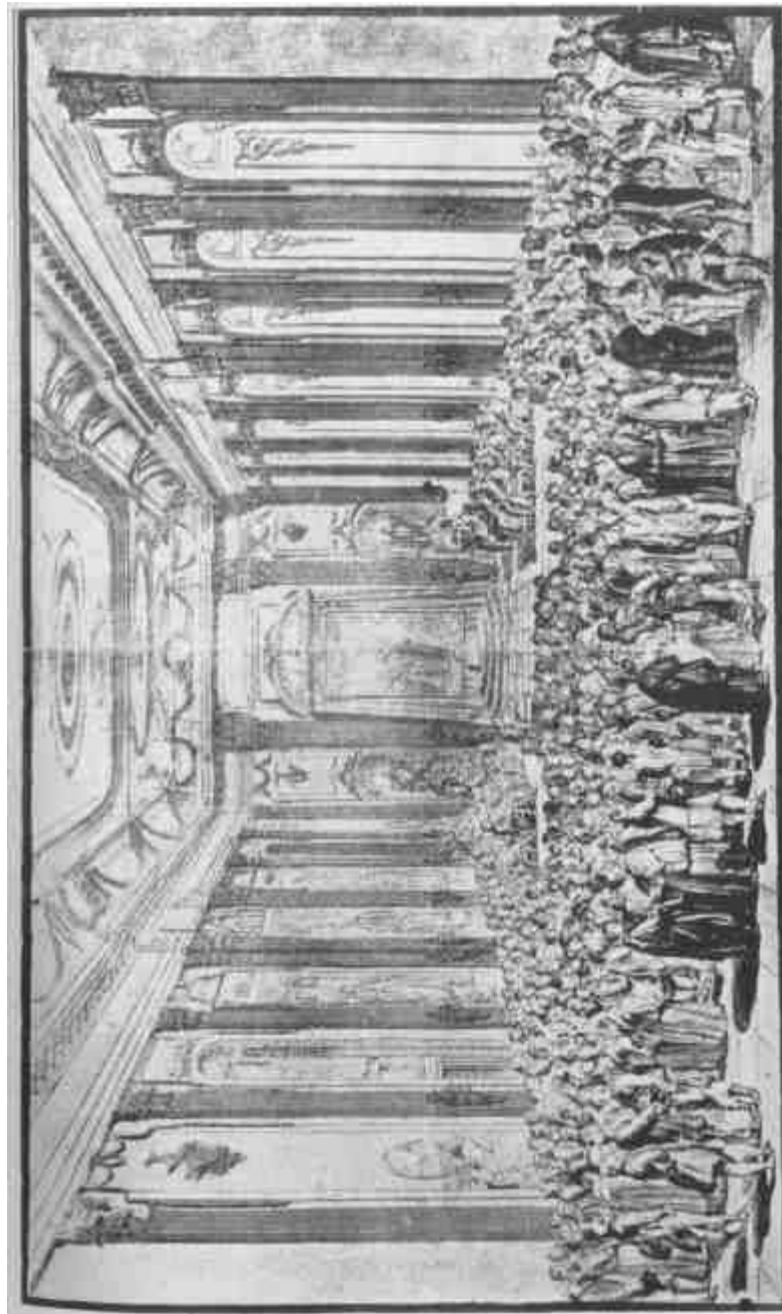
Ilyen alapvonás, mely az egész mozgalomnak egységes jellegét elsősorban biztosítja, az egyházi világfelfogás transzcendens álláspontjával való szembeszállás s az ebből folyó gyakorlati-politikai következmények levonása az állam és egyház viszonyára nézve. Az utóbbi eszme különösen rokonszenves a kor filozofáló királyai és államférfiai, így MÁRIA TERÉZIA tanácsadói előtt is. Az utóbbiak a felvilágosodásnak az egyház szupranaturalizmusa ellen vívott harcát nem vihetik bele a királynő vallásossága miatt politikájukba. De ennek az immanens világfelfogásnak gyakorlati következményeit lehetőleg mégis érvényre juttatják: az államhatalom abszolút jogát az egyházzal szemben a közoktatás terén-) Tanügyi reformeszméik túlnyomóan a felvilágosodás ideológiájának tövéből fakadnak: az élet józan, racionális rendjét a jövő nemzedék számára biztosító művelődésanyag; reformkedvelő határtalan optimizmus, mely a nevelés mindenható erejétől várja a világ meg javulását; a természettudományi és technikai-gazdasági tanulmányok szerepének erős hangsúlyozása, mert ezek elterjedése biztosítja az állam gazdasági átalakulását és virágzását; az oktatás anyagának eszerint a hasznosság elve alapján való kiemelése, az ismeretek tarka enciklopédizmusa.

Mindezekből a vonásokból, melyek a Ratióban erősen kidomborodnak, a világfelfogás és művelődési eszmény nagy fordulata lép elénk: szakítás az iskolában addig uralkodó *humanisztikus skolasztikával*. Ez persze egyelőre csak

papírosra vetett eszmény marad, mert a megvalósítás eszközei és tanító tényezői hiányzanak. Bár a Ratio a tételes vallás oktatására nagy súlyt vet, de az iskola szellemének már mégsem a vallás a középpontja: előtérbe lépnek az e világra vonatkozó ismeretek, a felvilágosodás immanens világnézetének megfelelő hasznos művelődési anyag.

Ha a Ratio szellemének értelmi reliefjét főképp a felvilágosodás történeti vésője faragja ki, érzelmi síkon a letűnő *barokkékor* lelki diapasonja domborodik ki belőle finomabb árnyalatokban. Lehetetlen, hogy a művelődés ügyének újjászervezésében ne tükröződjék vissza az az általános lélek, mely a barokkékor művészetét és társas életét, a szellemi élet egészét áthatja. Ahogyan a barokk művészet a renaissance formáit alakította át új ízléssel, a Ratio is a közoktatás terén a renaissance latin kultúrájára épít, de tartalmában egészen átalakítja: a latin formát mint köntöst megtartja, az antik világért és irodalomért lelkesedik, de már más céllal és eszközzel, mint a renaissance: ennek forró esztétikai rajongása már kihűlt, helyébe az újkori felvilágosodás lapos józansága, mindent ésszel felérni akaró racionalizmusa és hasznossági elve lép. A renaissance iskolája *schola literaria*, esztétikai-irodalmi iskola, mely rechristianizált formában folytatódik a jezsuiták iskolájában is. A Ratio az irodalmi jelleg egyoldalúságát a sok gyakorlati-technikai tanulmánnyal ellensúlyozza, mely megfelel a barokk-rokokó szellem változatos gazdagságot, belső mozgalmasságot és tarka sokoldalúságot követelő vonásának is. A sok jelentéktelen kis tantárgy úgy díszel a közoktatás épületén, mint a jellegzetes díszedények egy barokk-épület homlokzatán.

A barokk művészeti szellem másik jegye a fokozott pátosz: ennek nyomára a Ratio cikornyás, hosszú mondatokban ide-odahömpölyöző stílusában, többször a lelkes hangig emelkedő fordulataiban gyakran rábukkanunk. A barokk lélek a díszítő művészet gazdagságában és pompájában szeréti magát kiélni: a Ratio is nagy súlyt vet az iskolai fényes ünnepélyekre, a mutatós és gyakori vizsgálatokra, az ifjúság retorikai mutatóványaira és deklamációira; ezekben a jezsuita barokk szellem egyenes folytatója. Nemcsak fogantatása, de hivatalos külső megszületése is a barokk pompakedvelés

Magyarország Országgyűlése a Magyar Nemzeti Székhelyénél, az Országgyűlési Palotában, 1780. január 15-én.

A budai egyetem felavatásánál 1780. január 15-én.

jegyében folyik le: az új tanulmányi rendszer életbelépésének dicsőítése céljából már 1778-ban a királynő nagy felavatóünnep rendezésére gondol. Ez azonban csak 1780 tavaszán megy végbe pazar fénnel, hogy a felejthetetlen külső pompa varázsa is a nemzet lelkébe vesse a közoktatás újjászervezésének, a magyar művelődés új útjának korszakalkotó jelentőségét.

II. A GERMANIZÁLÁS MŰVELŐDÉSI ÚTJA.

II. József kultúrpolitikája: az állam egysége a birodalom valamennyi népének egyforma elvek szerint való művelését követeli. A Ratio egyelőre érvényben marad. Az erdélyi Norma Regia. A bécsi udvari tanulmányi bizottság. Utilitarizmus és neohumanizmus. A gimnázium feladata. A tanügyi közigazgatás átszervezése. A császár művelődéspolitikája és Mirabeau. II. József gazdaságpolitikája alapján a népoktatást fejleszti a gimnáziumok és főiskolák rovására. A tandíjrendszer, mint a szellemi proletariátus kifejlődésének ellenszere. A vallásos nevelés radikális szabályozása. A közoktatás egységesítése s a protestáns önkormányzat. A zsidók művelődésének emancipációja. Az iskolák német tanítási nyelve s ennek visszahatása.

NAGY FRIGYES még trónörökös korában a racionalista államelmélet német átültetőjének, WOLFF Chr-nak, amikor a filozófus új természetjogi könyvét neki ajánlja, ezt írja: a filozófusok feladata gondolatokat termelni, a királyoké gondolatokat végrehajtani. II. JÓZSEF, a felvilágosultságára büszke uralkodó is ezt az utat járja. Amilyen eszméket a kor felvilágosodási mozgalma a kormányzatra nézve fölvetett, azok jórészt, minden történeti hagyománnyal szakítva, egyedül az ész sokszor kegyetlen logikájához ragaszkodva, önféjű következetességgel és autokratizmussal törek-

szik megvalósítani. Ezek az eszmék mérsékelt alakban már MÁRIA TERÉZIA kultúrpolitikájának is rugói; most azonban egyszerre radikális formát öltenek. Végrehajtójuk a felvilágosodásnak ideális lelkű, de merev és türelmetlen dogmatistája. Elfogultságát felvilágosodottságnak hiszi; éppen melegen érző szíve hideg tirannussá avatja.

Az államgondolat JÓZSEF lelkében egészen abszolúttá kristályosodik. Hogy az uralkodó az állam célját, a közboldogságot elérhesse, intézkedéseiben semmiféle történeti erő nem korlátozhatja. A történeti jog és alkotmány, egyház, közvélemény, a nép kívánsága mind nem számít: az uralkodónak joga van a népet ennek saját akarata ellenére is boldogítani.

A XVIII. század nagy abszolút uralkodóinak alapelve az övé is: mindent a népért, az államért, de semmit a nép által. Az ország polgárainak értéket csak annyiban tulajdonít, amennyiben a végső államcélrt szolgálják; nem eleven egyéniségeknek nézi őket, akik gondolkodnak, örömet s fájdalmát érznek, személyes célokra törekszenek, hanem csak pusztá eszközöknek, egyformán mechanikusan működő csavaroknak és kereknek az állam gigantikus embergépezetében. Feladatuk e gépezet fenntartása és állandó kifogástalan működése. Az államnak ez az absztrakt felfogása is a XVIII. század merőben mechanisztikus világnézetét tükrözi vissza. Az államnak tisztán mechanisztikus fogalma nem ismer még a művelődés szempontjából sem egyéni-történeti különbségeket.¹

Az állam racionális egysége az egész népnek *egységes elvek szerint való művelését* követeli meg. Ez a gondolat MÁRIA TERÉZIÁNÁL a magyar alkotmány figyelembe vétele

¹ Az abszolutizmus neveléscsményét kitűnően jellemzik a JÓZSEF császártól 1781sben kiadott gimnáziumi fegyelmi szabályzat bevezető sorai: »A tanulókat arra az érzületre kell nevelni, hogy az ember lelkiismeretében kötelezve van minden szellemi erejét lehetőség szerint kiképezni s hogy a tanulás, amely által ez történik, az Istentől elrendelt köteleesség; hogy minden polgárnak *ugyanezen kötelező erővel magát az állam szoh Salátára alkalmassá kell tennie és hasznos ismeretek és tudományok által s erkölcsi kifinomítása útján a legbiztosabb és legtartósabb alapját megvetni belső és külső boldogságuknak.*» (DisciplinarsVorschriften. Wien, 1781. Újra lenyomatva: Monumenta Germaniae Paedag. XXX. köt. 1905. 367.)

miatt külön érvényesült az osztrák örökös tartományok s külön Magyarország közoktatásügyének szervezésében. József császár elvileg az egész birodalom közművelődési egységére tör. A racionalizmusnak mindent uniformizáló, az egyéni-történeti különbségeket a világból erőszakkal kiiktatni iparkodó, az ész világos elveit „matematikai módszerrel” maradék nélkül megvalósítani kívánó jellemvonása most a birodalom művelődéspolitikájában is teljes formájában kibontakozik. A végső cél: a birodalom valamennyi polgára egyforma elvek szerint felvilágosult ember legyen. Mert „a legfelvilágosodottabb emberek lesznek egyszerűsmind a legjobb alattvalók is”.

E sorokat SONNENFELS JÓZSEF írja, a bécsi egyetemen az államtudományok nagyhatású tanára, Ausztriában a felvilágosodásnak egyik legkiválóbb előharcosa (ő indítja meg a „Der Mann ohne Vorurtheil” c. folyóiratot 1765-ben). Senki sem tesz többet MARTINI mellett az állami mindenhatóság gondolatának kifejtésében és terjesztésében, mint SONNENFELS, különösen politikai és pénzügytani könyvével, melyet a magyar egyetemen és jogi főiskolákon is majdnem egy félszázadon keresztül használnak. A jozefinus kultúrpolitikának egyik kulcsa az a munkálat, melyben SONNENFELS Katalin orosz cárnő számára az osztrák birodalom közoktatásügyi céljait, szervezetét, tanterveit, legújabb reformjait ismerteti.¹ „Észak Szemirámisza”, ahogyan a felvilágosult uralkodónót a francia írók nevezték, már előbb DIDEROTtól, mint a francia felvilágosodás egyik vezéréntől, kért tanulmányi tervezetet, mert az orosz nép iskolaügyét is megszervezni óhajtotta, miután a francia akadémia mintájára már orosz akadémiát alapított Pétervárott. DIDEROT a tervezetet el is készítette (1776). Most II. Józsefet sürgeti Katalin olyan elaborátumért, mely betekintést enged neki az osztrák közoktatásügy szervezetébe és szellemébe. A munka kidolgozására SONNENFELS vállalkozik; 1786-ban KAUNITZ a cárnőnek a munkálatot el is küldi.

Elüljáróban az emlékirat történeti visszapillantást vet arra az időre, mielőtt MÁRIA TERÉZIA, főképp VAN SWIETEN

¹ A bécsi kultuszminisztérium levéltárából részben kivonatolva kiadta G. WOLF: Das Unterrichtswesen in Oesterreich unter Kaiser Josef II. Wien, 1880.

tanácsára, az oktatásügyet reformálta. Ebben az időben, mondja, a tudományos nevelés nagyrészt a papság kezében, főképp a jezsuitákéban, volt. „A teológiában a skolasztika és kazuisztika uralkodott, melyek az ultramontanizmust táplálták; a peripatetikus filozófia néhány századdal elmaradt. A felső matematikát monopóliumnak tekintették... A kritikai történettudományt, a természettant és természetrajzot, valamint mindazokat a tudományokat, melyek alkalmasak a felvilágosodást általánossá tenni s az előítéleteket legyőzni, elhanyagolták vagy egyáltalán nem ismerték és hogy az ész fölött uralkodó deszpotizmust örökkévalóvá tegyék, olyan cenzúrát alkalmaztak, amely fölülmúlta a római [t. i. a pápai] s elzárta a helyesebb ismeretek forrásaihoz vezető utakat.” Az osztrák tanügy rendezése abból indult ki, hogy a közoktatás szervezése és felügyelete az *államot*, az állami közigazgatást illeti meg. Az államnak kell előkészítenie polgárait jövő hivatásukra. A polgárrá nevelés azonban előbb föltételezi az emberré nevelést. Az államnak egyik legfőbb célja, hogy polgárai számára az élet- és vagyonbiztonságon kívül a pénzügyi és politikai szempontok teljes figyelmen kívül hagyásával a *kultúrminimumot* biztosítsa. Ezért vet oly nagy súlyt a népoktatásra. A jogállam fogalma mellett kezd már kibontakozni a kultúr-állam fogalma.

SONNENFELS részletesen ismerteti a népiskola, a középiskola és az egyetem célját és szervezetét. Bennünket itt a gimnázium meghatározása érdekel: „A gimnáziumok olyan tanintézetek, ahol a népiskolák elemi ismereteit ki kell egészíteni azzal, amit a magasabb tudományokra és életpályákra való előkészítés megkövetel.”¹ Ebbe a latin iskolába Mária Terézia alatt sok hívatlan elem tódult, nem tudásszomjból, hanem hogy elvégezve az öt évfolyamú iskolát, a klostromokba szerzetesnek fölvehető legyen. A szerzetesrendek eltörlése óta a gimnáziumba tódulának

A császár különös súlyt vet a latin iskola és az elemi iskola egy-egy összefüggésére. „Mivel a latin iskoláknak az elemi iskolákkal való kapcsolata a legnagyobb mértékben szükséges – mondja az 1781. április 21-én kelt császári rezolúció –, a latin iskolákban nem kell mindazt ismertetni, ami a normális iskoláknak is főtárgya.” (L. P. v. *Mitrofanov*: Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeiten. 1910. 811. 1.)

ez az indítéka megszűnt; azonfelül a szellemi proletariátust az is elriasztja, hogy a császár tetemes tandíj szedését rendelte el. A középiskola tantárgyai részint instrumentalis természetűek, mint a nyelvtan és matematika, részint tárgyi ismereteket nyújtanak; történelem, természettudomány, erkölcsan; végül a szépművészetek körébe vágók. A latin nyelvhez a görög nyelv elemei is csatlakoznak. A tanításnak nem szabad az emlékezettel szemben túlságos igényt támasztani, hanem inkább az értelmi képességeket kell fejleszteni és erősíteni, hogy ily módon az ifjak elméje a főiskolák súlyosabb követelményei számára ki legyen csiszolva. Olyan tanuló, ki harmadrendű bizonyítványt kap, felsőbb osztályba nem léphet. Az egyetemen is csak a legjobb talentumoknak van helye.¹

A gimnáziumokat, mondja SONNENFELS, régebben latin iskoláknak hívták, még pedig joggal, mert a tanítás súlypontja a latin nyelvre esett, ha mindjárt csak konyhalatin-ságot űztek is. A császár azonban nagy súlyt vet a német nyelv megtanulására, hogy „ebben a polgárok minél erősebbek legyenek, mert mégis csak leginkább ezen a nyelven írnak s szolgálgják az államot”. A császár új tankönyvet rendelt el s a jezsuiták könyveit kiküszöbölte az iskolákból.

Az aufklárizmusnak már nevében foglalt alapelve: fel kell világosítani, közműveltségben részesíteni a nép minél nagyobb tömegeit, mert csak így tehet szert a birodalom minél több hasznos állampolgárra. Ennek az elvnek érvényesítését tartja a császár legfontosabb feladatának. Kulturpolitikájának centrumában a *népnevelés* ügye áll. A népoktatás javítása, minél több új népiskola fölállítása fekszik

¹ JÓZSEF rendeli el nálunk először az állami hivatalok elnyeréséhez szükséges *iskolai kvalifikációt*. „A jövőben senki állami szolgálatban nem alkalmazható, aki képességéről valamely belföldi nyilvános tanintézet-től bizonyítványt nem tud fölmutatni.” Az államérvényes bizonyítványok természetesen *vizsgálatok* alapján nyerhetők el. Ezeket a vizsgálatokat, mint a túltengő bürokratizmus mindenütt, a Józsefé is rendkívül apróékos és szigorú szabályzat szeges drótjával bástyázza körül. A gimnáziumi vizsgálatok szóbeliek és írásbeliek. Évenként kétszer, a szemeszterek végén, az igazgató jelenlétében a megszabott tárgyakból tartatnak. (1784 szept. 7-én kelt udvari dekrétum. Közli a *Monumenta Germ. Paedagogica*. XXX. köt. 1905. 292-4. 1.)

legjobban szívéen. Ezzel szemben a gimnáziumok és főiskolák számát csökkenteni iparkodik. *Nem tudós, de hasznos polgárokra van szüksége az államnak.* Ez az oka a viszonylag magas tandíj kivetésének is (v. ö. 65. l.). A fő, hogy az állam valamennyi polgára írni-olvasni tudjon; tudóssá úgy is kevés tanuló nővi ki magát. „Az írni-olvasni tudók száma – hangsúlyozza az 1781 nov. 294 császári rezolúció – akkora legyen, amekkora csak lehetséges; a középiskolát végzőké kevesebb, végül azoknak, akik az egyetemet látogatják, a legkiválógotottabb tehetségeknek kell lenniök.”¹ A királyi konviktusoknak, melyeket MÁRIA TERÉZIA állított föl, nincsen értelmük: természetellenes korlátok közé szorítják az ifjúság tehetségeinek szabad kifejlődését, gátolják az egyéniség kibontakozását, nem engedik a korai önállóságra való szokást. Ime, az egyén szabad fejlődését és önállóságát biztosítani iparkodó Rousseau-i vonása a felvilágosodás kultúrpolitikájának, mely egyébként mindent azonos szabályok békói közé szorítani, észszerű elvek szerint egységesen rendezni, uniformizálni iparkodik!

Hogyan érvényesülnek ezek az elvek, melyeket az emlékirat körvonaloz, a *magyar közoktatásügy* átalakításában.

JÓZSEF, úgylátszik, nem lép kész közoktatásügyi programmal a trónra. Uralkodásának elején ugyanis, a közoktatásügy politikai és gazdasági mozzanatainak kivételével, az egész tanügyet a régi mederben engedi folyni. ÜRMÉNYI a császár trónralépése után azonnal tüzetes előterjesztést tesz a magyar közoktatási szervezetnek, a *Ratio Educationis*nak megerősítésére. JÓZSEF 1781 ápr. 27-éri kelt rendeletével az anyjától csak pár évvel azelőtt (1777) kiadott tanulmányi rendszert jóváhagyja.² Ennek tantervét, mely-

¹ „Az egyetemek száma, mondja SONNENFELS emlékirata, a felvilágosodás fokának nagyon bizonytalan mértéke egy nemzetnél. LOCKE, NEWTON stb. hazájának csak néhány egyeteme van; ellenben Spanyolországának 22. Jelenleg a német és magyar egyetemek nagy száma ötre csökkentett.” Az egyetemek számának és a kultúra fokának összefüggését keresve, SONNENFELS szeme átsiklik Németországon.

Ht. 1781:2751. sz. „Idcirco – mondja a rendelet – summe fata Scra Sua Maiestas hoc Systema Rei litterariae et Educationis non tantum
Uct oritate quoque Sua CaesarcoiRegia clementer confirmavit, verum

nek végrehajtása a szükséges tanárok híján s a régi iskolai hagyományok tehetetlenségi ereje miatt úgyszólván csak nagynehezen indult meg, a császár egész uralma – kivéve a tanítás német nyelvét – általában nem érinti. Reformintézkedései inkább az iskolák vallásügyére, fegyelmére, gazdasági és igazgatási kérdéseire vonatkoznak. Habár rendelkezései a magyar közoktatásügy önállóságát teljesen figyelmen kívül hagyják s e téren is az egységes birodalmi eszme mindenhatósága győz, a Ratiótól megszabott tanulmányi rendszer némi módosítással, továbbra is érvényben marad. Első nagyjelentőségű radikális intézkedése gazdasági jellegű: kihúzza a magyar közoktatás épülete alól a szilárd anyagi fundamentumot. Az egyetemi és a tanulmányi alapot az *egész* birodalom számára lefoglalja s az általános birodalmi pénztárba utalja. 1781 nov. 23-án kelt rendeletéi veik ezeknek az alapoknak igazgatóságait oda utasítja, hogy az alapok összes tőkét az udvari kamara pénztárába szolgáltatásuk be, mert ezentúl a közoktatásügyi kiadásokat a kamarai kincstár fogja fedezni. A helytartótanács kebelében működő tanulmányi bizottság hatásköre az egyetemi és a tanulmányi alpra nézve megszűnik. ÜRMÉNYI hiába fejt ki, hogy itt egy évszázadok óta elhanyagolt nemzet művelődése forog szóban, mely a kultúra fejlődéséhez szükséges anyagi eszközöket eddig nélkülözte s hogy az újonnan átszervezett magyar iskolák már mélyebb gyökeret vertek s a legszebb gyümölcsökkel kecsegtetnek.¹ A császár hajthatatlan. Az *egész* birodalom üdve lebeg előtte: a magyar tar-

benigne vult, ut ad accuratam eiusdem quoad omnes sui partes Executio-
nem ubivis procedatur.” – ÜRMÉNYI előterjesztését a bécsi államtanács is tárgyalja, melynek osztrák tagjai a Ratióról elismeréssel szólnak, de többen szükségesnek tartják, hogy a gyermekek a magyar iskolákban is ugyanazon elvek szerint művelődjenek, mint a monarchia többi tartományában. (L. FINÁCZY E.: Adalék a magyar tanügynek II. József korabeli történetéhez. M. Paedag. 1905. évf. 148. 1.)

¹ A kancelláriának ÜRMÉNYIŐI készített klasszikus előterjesztését, mely a magyar tanulmányi alpnak a kincstárba való beolvasztása ellen érvel (1781 júl. 6.:4351. sz.) s a többi idevágó iratot teljes terjedelmükben I. a következő műben: A vall.« és közokt. m. kir. miniszter kezelése és felügyelete alatt álló alapítványok és alapítványi alapok jogi természetének megvizsgálására vonatkozó irományok. III. füzet. 1880. 92-114. 11.)

tomány közművelődése, mondja, nem részesülhet a többi tartományokkal szemben kiváltságban, csak azért, mert valamikor a jezsuitáknak itt több vagyonuk volt.

Egészen a régi szellemben, távol minden gyökeres újítástól, adja ki uralkodásának elején az erdélyi iskolák életét szabályozó *Norma Regia*-t¹ Ebben a tanulmányi alapok kérdését kivéve, nyoma sincs két-három év múlva je^ lentkező tanügyi radikalizmusának. Tüzetesebben vegyük most szemügyre Erdélynek ezt a közoktatásügyi kódexét, mert ez az egyedüli szerves tanügyi munkálat, melyet JÓZSEF kibocsátott, különben egész későbbi tanügyi politikájának körvonalai csak részletrendeletekben bontakoznak előnk, amelyek csak mint valami kultúrpolitikai arabeszkek sorakoznak egymás mellé, anélkül, hogy egységes, minden oldalról kidolgozott épületbe tömörülnének.

A *Norma Regia*-ból még teljesen hiányzanak a császár közoktatásügyi politikájának igazi, sajátosan jellemző vonásai. Először is ez a tanügyi szabálykönyv úgyszólván csak a középiskolára vonatkozik; a népiskolára (*schola nationalis*) nézve, melynek kérdését a császár legjobban viselte a szívéen, alig találunk benne néhány utalást; a főiskolákról, melyeknek reformja Józsefet szintén annyira érdekelte, egy szót sem szól. Ellentétben áll továbbá az Erdély számára külön kibocsátott *Norma* a birodalmi egység és teljes centralizáció gondolatával is, mely a császár uniformizáló politikájának legfőbb vezérelve: a különben egységesnek hitt birodalom keretében az erdélyi nagyfejedelemség közoktatásügyi önállóságát és a többi tartománytól való függetlenségét ez a rendelkezés már pusztán megjelenésével elismeri. Az új *Norma* a Magyarországra érvényes *Ratio Educationis* Húszai szemben, az iskolaszervezetet nem tekintve, mind tantervében s a hozzájuk csatolt utasításokban, mind fegyelmezési és iskolaigazgatási szabályzatában egészen önálló ráú. Sajátos magyar nemzeti szellem annyi sem fedezhető fel benne, mint a *Ratio*-ban. A három nemzet hazájának szánt közoktatásügyi kódex nemzeti szempontból egészen szürke, színtelen.

¹ *Norma Regia pro scholis magni principatus Transilvaniae, Josphi II. Caesar. Aug. Magni Principis Trans, iussu édita. 1781. Cibinii. 4° 74. 1.*

Alapelvét, a felvilágosult abszolutizmus államfilozófiájának megfelelően, mindjárt az első, a német császári sasos címerrel ckesített lap bevezető szavai körvonalozzák. A közboldogság alapja (*publicae felicitatis fundamentum*) az ifjúság helyes nevelése. Minthogy pedig az uralkodó legfőbb kötelessége az alattvalóinak boldogságáról való gondoskodás, természetes, hogy a közoktatásnak minden irányú szabályozása és irányítása kizárólag a fejedelem joga. Ezt a jogát a királyi kormányzóság (*Regium Gubernium*) s az emellé kinevezett tanulmányi bizottság útján gyakorolja. Az új tanulmányi rendszer *vallási és nemzetiségi különbség nélkül* mindenkire érvényes. A *Norma* hivatkozik Józsefnek 1781 május 164 rendeletére, mely szerint az állam közérdeke megköveteli, hogy a négy *recepta religio* országában a tanulmányi rendszer ne csak a katolikus, hanem valamennyi felekezetű ifjúság nevelését *egyforma elvek szerint* (*iuxta aequalia et uniformia principia*) irányítsa. A vallásoktatás terén az egyes felekezetek jogai sértetlenül fennállanak. Azonban a többi tárgyak tanításmódszere, anyaga, a tanárok minősége, a fegyelmezés, az iskolai igazgatás s a nevelés módja szempontjából valamennyien az új rendszer szabályait kötelesek egyformán követni. Hogy ez az egyformaság könnyebben legyen elérhető, a császár az új erdélyi tanulmányi bizottságot többféle vallás híveiből vegyesen nevezi ki. Ehhez az erdélyi püspök elnöklete alatt működő bizottsághoz köteles valamennyi, bármely felekezetű iskola vezetősége a maga félévi jelentéseit a kormányzóság útján betérjeszteni. Az iskolák alapítványait a királyi kincstárba kell beszolgáltatni: ezek együttesen alkotják a *fundus studiorumot*. A katolikus iskolák direktorait, a protestáns iskolák kurátorait és rektorait a tanulmányi bizottság nevezi ki, illetőleg erősíti meg.

Különös súlyt vet a *Norma* a *tanárság* kérdésére. Nem minden tudós ember, mondja, alkalmas a tanításra. A legjobb tanulóból sem lesz biztosan jó tanár, mert más a tanulás és más a tanítás művészete. A tanári hivatásra a jelöltékét nagy gonddal kell előkészíteni, vizsgálatnak kell őket alávetni s pályázat útján alkalmazni. Hosszasan sorolja fel a *Norma* a jó tanár erkölcsi és értelmi tulajdonságait. Az utóbbiak közül különösen kiemeli a tanítás módszereiben

s a hazai és a német nyelvben való jártasságot. Ha a szerzetesekre bízott iskolákban tanári állás megürül, a rendfőnök három jelöltet terjeszt a tanulmányi bizottság elé; az ettől kinevezett tanárt a kormányzóság erősíti meg. Az ilyen szerzetestanár a bizottság tudta és beleegyezése nélkül át nem helyezhető.

A tanulók felvételére vonatkozóan már akkor is érvényesül a császár elve: *ne növeljük mesterségesen a hivatalleső intelligenciát!* Azok, akik az ipar vagy a mezőgazdaság terén hasznos polgárok lehetnek, de a magasabb tanulmányokhoz szükséges tehetségnek híjával vannak, a latin iskolába föl nem vehetők. Az iskolák elöljárói gondosan vizsgálják meg a jelentkező tanuló képességeit, előző bizonyítványait, sőt azt is, vajjon az az anyagi segítség, melyet szüleitől, rokonaitól vagy pártfogóitól kap, elégséges-e illő megélhetésére. Akinek tanulmányi előmenetele a közepesen alul marad, a felsőbb osztályba semmi szín alatt sem bocsátható.

JÓZSEF, aki később az összes iskolákat a felekezetek szempontjából semlegeseknek nyilvánította s a katolikus iskolákban is protestáns tanárokat alkalmazott, a Normában még ragaszkodik a régi intézkedéshez, mely a katolikus tanulóknak megtiltja a protestáns iskolák látogatását. Viszont kijelenti, hogy a protestánsokat jóakarattal és szívesen kell a katolikus iskolákba befogadni anélkül, hogy a katolikus vallásoktatásban való részvételre kényszerítenék őket. „Kölcsönös jóakarattal, emberieség, a lelkek őszinte együttérzése kösse össze és egyesítse ugyanannak a fejlelemnek alattvalóit, ugyanannak a hazának polgárait, kik ugyanarra a közjóra törekszenek.” Ez az *edictum tolerantiae* hangja.

A *rendtartás és fegyelmezés* szabályozása még egészen a régi mederben halad. A Norma a katolikus tanulóknak lelkére köti a gyakori, legalább havonként egyszer történő gyónást és áldozást. Naponként kötelesek tanáraik jelenlétében misét hallgatni, az exhortációkon, a Mária-társulatok összejövetelein, a lelkigyakorlatokon résztvenni. Három év nyúlva a császár mindezzel homlokegyenest ellenkezően fog rendelkezni. Most még tiltja a nyilvános multságokon, tancvigabnokon való részvételt, a színházba járást, az éjjeli

künnmaradást: pár évvel később mindezt jórészt szabadjárára hagyja. A büntetéseket a filantrópia szellemében enyhíti. A legszigorúbban (severissime) megtiltja a tanároknak, hogy a tanulókkal durván bánjanak, gúnyneveket osztogassanak, őket megüssék, megrúgják, hajukat húzzák, fülüket csavarják, arculvágják. A pálca vagy virgács az iskolából általában száműzve legyen. Ezek alkalmazása csak végső esetben, mint utolsó büntetés, az igazgató beleegyezése után a rendes iskolai órákon kívül engedhető meg; ha a vétség nyilvános, a tanulótársak előtt.

Az *értelmi nevelésre* vonatkozó utasítások a felvilágosodás pedagógiájának szellemét tükrözik. Különösen állást foglalnak az emlékezet fölösleges megterhelése ellen. Az elmét kezdettől fogva az okok kutatására kell szoktatni: soha se higgyen semmit se vakon, kellő logikus igazolás nélkül (nihil sine ratione, nihil temere credere). A jó tanítás a helyes kérdés művészetén (*arte rite interrogandi*) sarkall. A módszeres gondolkozás fejlesztésére szükséges, hogy a tanuló korán hozzászokjék az ismeretlenek az ismeretesből való logikus levezetésére. A humanitas-osztályokban ezt a célt szolgálja a következtetések elméletének tüzetes tárgyalása. A legalkalmasabb példákat a tiszta geometriából kell venni, mert a geometria az okoskodás művészetének igazi mestere (*huius artis magistra*). A XVIII. századnak *more geometrico* okoskodó szelleme, melynek racionalizmusa mindent az ész matematikai bizonyosságának fényében akar látni, így szűrődik be az erdélyi fejedelemség tanügyi kódexébe.

Erős hangsúllyal emeli ki a Norma az iskolának azt a feladatát, hogy az ifjúságot a tudományok megbecsülésére és szeretetére nevelje; ha eltávozik is az iskolából, továbbra is lobogjon benne a tudás vágya és az önművelés szeretete (*desiderium sciendi et amor discendi*). Hosszasan a lelkére köti a tanároknak a szépízlés (*bonus gustus*) fejlesztését. A régi jezsuita iskolák hagyománya tör elő a Normából, amikor melegen ajánlja a tanulók előmenetelének fokozására az *aemulatiót*. Nevezzen ki a tanár a jeles tanulók közül *decuriókat*, akik rájuk bízott tanulótársaikat kikérdezik s magaviseletüket figyelik. Nagy súlyt vet a Norma az ünnepeles vizsgálatokra is, mert ezekben nemcsak a tanulók

haladásának, hanem a tanárok szorgalmának és tanítási képességének próbakövét is látja. E vizsgálatokon minden lehető ünnepélyességet és pompát ki kell fejteni.

Milyen *művelődési anyagot* ölel fel a Norma tanulmányi rendszere- Milyen művelődési eszmény lebeg előtte-

A gimnázium *célja* az ifjúságot előkészíteni arra, amire vagy felsőbb tanulmányaiban, vagy jövőendő életében szüksége van. így meg kell tanítani elsősorban a nyelvek ismeretére, mert ezek a tudományok eszközei, továbbá a szükséges tárgyi ismeretekre, a módszeres gondolkodásra, a kellő ékesszólásra és a szépézésre. Az így nevelt ifjak egyszerűs mind a haza hasznos polgáraivá válnak. A középiskolának így kitűzött célja szélesebbkörű, mint a Ratiótól megszabott feladat; a felsőbb tanulmányokra való előkészítés gondolata jobban előtérbe lép, viszont a hasznossági szempont ereje némileg háttérbe szorul.

A Norma középiskolájának *szervezete* a Ratióéval azonos. Két tagozatra különül: a háromosztályos grammatikai iskolára s a kétosztályos humanitásra. A tárgyak is, kivéve a kötelező görögöt, nagyjában ugyanazok, csakhogy más elosztásban. A Norma mindjárt az első grammatikai osztálytól kezdve négy nyelvet taníttat: a latint, a görögöt, a nemet és a hazai nyelvet.

A *latin* nyelv közéleti és gyakorlati jelentőségét a Norma úgy dicsőíti, mintha nem is annak az uralkodónak égisze alatt jelent volna meg, aki az *Usus in cunctis negotiis linguae mortuae* kezdetű híres pápensnek kibocsátója volt. Nálunk, mondja a Norma, a latin annyira otthonos nyelv, hogy nélküle az államban senki sem boldogulhat: „az elhanyagolt nevelés legbiztosabb jele, ha valaki semmit sem/tanult latinul”. Ezért már a városi nemzeti (elemi) iskolákba is bevezeti a latin nyelv elemeinek tanítását: így akarja biztosítani a sima átmenetet a latin iskolába (*Scholarum Nationalium cum Latinis nexus*). A latin beszélgetést már az első grammatikai osztálytól kezdve elrendeli. Iskolakönyvül ALVARI grammatikáját szabja meg. Az egyes osztályok heti 25 órájából a latin nyelvtanra, olvasmányokra, gyakorlatokra 12 jut: a tanítás középpontjában tehát a latin áll. A többi tárgy tanítási nyelve is a latin. A humanitasosztályokban a cél az auktorok minden irányú megértése, magyarázata és

gyakorlatokban való utánzása. Az esztétikai-irodalmi szempont, mint a tanítás elve, itt sokkal erősebben domborodik ki, mint a Ratióban.

Meglepő, milyen erősen hangsúlyozza a Norma a görög nyelv fontosságát. Ennek oka valószínűleg az erdélyi protestáns iskolák nagy száma, melyek a biblia görög szövege miatt ennek a nyelvnek tanítására mindig nagy súlyt vetettek. Az is lehetséges, hogy a görögkatholikus és görögkeleti egyház nyelvi érdeke is a Norma szeméi előtt lebegett. „Ha valakinek, – mondja, – akkor az erdélyi ifjúságnak a görög nyelv tanulmánya velős okokból különösen ajánlatos. Ez egyenleti az utat az igazi és alapos műveltséghez (ad veram solidamque eruditionem), a valódi irodalmi ízléshez és nem ritkán a biztos kritikához.” Azonban mégsem mindenkinek való, nem adatott meg mindenkinek, hogy elérkezzék Korinthusba: ezért, bár általánosan kötelező tárgy, azokat, akik kevésbé finom szelleműek (pinguiore sunt Minerva) s nem szándékoznak felsőbb tanulmányokat végezni, a görög tanulására nem kell erősen szorítani: agant, quod possunt. Eszerint a Normában az amúgy is osztályonként csak két órára korlátozott görög tanulmány csupán afféle rendkívüli tárgy.

A német nyelvet nagy haszna miatt, de meg a dicsőségesen uralkodó fejedelem iránt való köteles hódolatból is tanulni kell. Természetesnek mondja a Norma a hazai nyelv művelését is. Ezen a magyar nyelvet kell értenünk, mert ha az oláh nyelv is ide tartoznék, akkor a szöveg hazai nyelvekről szólna, mint ahogyan a Ratio. A hazai nyelv tanításának célja: a nyelv tisztasága, eleganciája s a polgári élet szükségleteire való alkalmazása. A német és magyar nyelv nem külön tárgy, mint a latin és a görög; az óratervi táblázatokból is hiányzik. E nyelveket a latinnal kapcsolatban kell tanítani. A stílusgyakorlatok is párhuzamosan latin, német és hazai nyelven folyjanak. Az *aritmetika* a grammatikai osztályokban heti két, az első humanitas-osztályban heti egy órával szerepel; a második humanitas-osztályban a geometriának is jut egy óra. A tanítás célja elsősorban gyakorlati: a mindennapi élet eseteire való alkalmazás. A *történet lemből* heti egy-egy órában az első osztály a bibliát hazai nyelven, a második osztály a magyar történelmet a mohácsi

vészig, a harmadik osztály Erdély történelmét latinul tanulja. Az első humanitásosztály tananyaga a magyar történet I. Ferdinándtól a jelenkorig (első félév) és a Habsburgok német, olasz és belga tartományainak története (második félév). A második osztály az első félévben caesarológiát, az abszolutizmusnak ezt a kedves tanügypolitikai kellékét, a második félévben magyar egyháztörténetet tanul. A *földrajz*, melyet a Norma a kronológiával a história két szemének mond (ez a kifejezés a Ratióban is benn van), valamennyi osztály tantervében heti két órát kap (kivéve az utolsó osztályt, ahol egy órával szerepel). A tanítás a földgömb ismeretetésével és Magyarország földleírásával indul meg; a második osztály Erdély földjét tárgyalja, a harmadik a Habsburgbirodalom német, olasz és belga tartományait. A humanitás tanfolyamainak tárgya Európa többi országa, Ázsia, Afrika s Amerika. A természetjog, a logika s a kísérleti fizika elemei rendkívüli órákban adhatók elő azok számára, akik felsőbb tanulmányokat fognak végezni.

A tantervből kitűnik, hogy a Norma középiskolája ki; zárólag *schola literaria*: művelődési anyaga csakis nyelvekben, irodalomban, történelemben s az utóbbi kiegészítésére földrajzban merül ki. A reáliákat csupán a számtan képviseli jelentéktelen terjedelemben. Annak a realizstikus iránynak, mely a magyarországi Ratiót áthatja, a legkisebb nyoma sem fedezhető fel a Norma tantervében. Még a természetrajzi oktatást is egészen a nyelvi-irodalmi oktatás körébe olvasztja. A növényekről, állatokról, ásványokról, a természet fizikai jelenségeiről akkor tárgyaljon a tanár, amikor ezek az egyes auktorok olvasása közben éppen előfordulnak. Az oktatás a Norma boldogan egyszerűsítő hite szerint ekkor kettős gyümölcsöt (duplex fructus) terem: nyelvit és tárgyt. A természet világának ezt az alkalmi ismerteté-¹ sét teljesen a tanár didaktikai tapintatára bizza.

A Norma sokkal sűrűbben és erélyesebben hangoztatja az irodalmi nevelés esztétikai célját, mint az egészen az uti-ütarizmus síkján mozgó Ratio. A középiskola egyik legfőbb feladatául az irodalmi műveltség és ízlés fejlesztését ízi ki: úgy kell tanítani az ifjúságot, hogy az iskolából magával vigye az életbe a művelődés állandó szeretetét (perpetuum humanissimarum artium amorem e Scholis humanitatis

auferat). Egy jelentős ponton a Norma és Ratio találkozik: a *retorikai művelődés eszményében*. A gimnáziumnak meg kell az ifjút tanítania arra, hogy majdan a közéletben, a megye- és országgyűlések s a hivatalok fórumain gondolatait szépen, világosan és elegánsan fejezze ki. Elsősorban latinul, de a Norma szerint a hazai és a német nyelven is. Ezért a Norma az ékesszólás tanításának elveit (eloquentiae principia) külön pontban részletesen kifejti s nagy súlyt vet a tanulók nyilvános szónoklataira, hogy korán hozzászokjanak a nyilvános szerepléshez s az ezzel eleinte rendszerint együtt járó természetes félelem leküzdéséhez.

A Norma elrendelése mind az erdélyi reformátusok, mind a szász evangélikusok körében nagy megütközést kelt. Ez az első eset, hogy az állami hatalom iskoláik önkormányzatát teljesen figyelmen kívül hagyja. A szászok főkonzisztóriumuk 1782. április 7-én óvást emel a császár intézkedése ellen.¹ Hasonlóképp a reformátusok is a tiltakozások egész sorával felelnek. Különösen sérelmesnek tartják, hogy a tanulmányi bizottság elnöke az erdélyi katolikus püspök s tagjai között többségben vannak a katolikusok, akiknek akarata így mindig érvényre juthat. Bemutatják a császárnak a Normától ajánlott tankönyveket, melyek „csaknem mind a régi scholastikusok barbárságának visszahozására vannak készítve, melytől a míveltebb népek szabadulni törekedtek”. E tankönyvek a protestáns vallást, ahol tehetik, pellengérré állítják: Luther tanait gonoszoknak mondják, Zwinglit minden rossz kezdetének, az igaz hit árulójának nevezik. A történelmi iskolakönyv naív csodákat mesél; pl. „Az anachoreta szent Gundher kérésére a sült páva hirtelen elrepült szent István magyar király asztaláról.” Ilyen könyveket lehet-e a reformátusok iskoláira ráerőszakolni? Főleg a teljes egyformaság sürgetése: ez csak a nemes vetélkedés elfojtásának, a tanárok restségének volna a forrása. Hagyja meg a császár a reformátusokat eddigi önkor-

¹ L. *Monumenta Germaniae Paedagogica*. XIII. köt. Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen. Herausg. von FR. TEUTSCH. II. köt. 1892. XI. 1.

² TÖRÖK ISTVÁN: A kolozsvári ev. ref. collegium története. I. 1905. 238-9. 11.

mányzati jogaikban. A császár azonban nem enged s a sérelmeket az alapelvek fenntartása mellett orvosolni iparkodik. Erre a reformátusok a Normának újabb beható kritikájával válaszolnak.

Uralkodása elején JÓZSEF megerősíti a Ratiót s kibocsátja a Normát, ami annak a jele, hogy elismeri Magyarország és Erdély közoktatásügyének önállóságát a birodalom többi országaival szemben. Az állami egység absztrakt molochjának azonban csakhamar feláldozza ezt az önállóságot is. Már a következő évben (1782) egyik rendeletével átszervezi a *bécsi udvari tanulmányi bizottságot* (Studien-Hofkommission), hogy a tanügyi reformokat egységes elvek szerint az *egész* birodalomra nézve végrehajtsa. Élére GOTTFRIED VAN SWIETEN bárót² állítja, akinek a magyar és erdélyi iskolaügy is föltétlen módon van alávetve.³ A bizottságnak tizenhárom tagja közül tíz osztrák s csak három magyar. Az osztrákok közül kiválik J. SONNENFELS, J. M. BIRKENSTOCK, RAUTENSTRAUCH apát, József egyházpolitikájának sugalmazója, GRATIAN MARX piarista, a bécsi Terézia Akadémia igazgatója, a Mária Terézia korabeli osztrák tanügyi reformtervek alkotója. A magyarok közül helyet foglal a bizottságban ÜRMÉNYI, a mindig szolgálalkúségig aulikus IZDENCZY JÓZSEF, aki József császár halála után írt röpirataiban mint állam-

¹ U. o. 260-282. 11.

² KAZINCZY, ki vele többször tárgyalt, feszes, savanyú embernek írja le, kitől először visszariadt: „mert ily udvari figurát eddig csak theátrumokon láték.” Azonban később felvilágosodott s nemeslelkű embernek ismerte meg, ki a legnagyobb odaadással szolgálta hivatását. „Swieten csudát láttata Béccsel. Az examenek kezdődvén, eltűtá a professzorokat a kikérdezéstől, s maga tette azt a legalsóbb iskolán kezdve, a legfelsőbbekig, s így megmutatá, hogy tudja, amit a tanítóknak tudniok kell s tanulni a tanítványoknak... Első paedagogarchának egész Európában SWIETEN tartatik. Gondjai a legalsóbb iskolák ifjaira kitérj eszkeedének, s oda törekedek, hogy a monarchiának nagy férfiakat nevelhessen... Hogy a monarchiában ő vala a legtanultabb görög, s egyike a legtanultabb hangi művészeknek, közönségesen tudva volt. Minden tudós fej hozzá tartozónak nézé magát. SWIETEN vala atyjok, barátjok, jóltevőjök, kevélységök. Mely jól mennek a dolgok, a hol az első tudja s akarja, a mit kell!” *pályám emlékezete.* (AbafWdadás. 1879. 73. 1.).

Az idevágó 1783-ban kelt rendeleteket közli FINACZY: Adalék a magyar tanügynek II. József korabeli történetéhez. Magy. Paedag. 1905. évf. 151-2. l.

miniszter a magyar közjogot meghamisítja, Verbőczyt ki; gúnyolja, a „lázado” nemzettel szemben a császár minden alkotmányellenes cselekedetét igazolja; a horvát BEDEKOVICH FERENC és az erősen magyar érzésű PÁSZTHORY SÁNDOR udvari kancelláriai tanácsosok. Sajátos történeti paradoxon, hogy az egészen idegenlelkű, németesíteni törekvő udvari bizottságban olyan igaz magyar ember a magyar iskolák ügyeinek előadója, mint PÁSZTHORY SÁNDOR, akinek a következő évtizedben a magyar nyelvi engedmények terén is rendkívüli érdemei vannak.¹ KAZINCZY rajongva szól róla, mint aki magyarságáért és nyelvéért minden lehetőt megtesz s irodalmunk újjászületése iránt is melegen érdeklődik. „Forró barátja, úgymond, mindannak, ami szent, ami jó, forró barátja nyelvünknek.” Amikor PÁSZTHORY egyszer KAZINCZY-t ebédre hívja, ez „strimfliben jelenik meg, hajtáskával, koszperddel”. PÁSZTHORY csodálkozva s rosszalva tekint végig a németet majmoló magyaron. „Csaknem elnyele szégyeltemben a föld” – teszi hozzá KAZINCZY magakínzó emlékkel.²

A magyar helytartótanács és az erdélyi kormányzóság kebelében működő tanulmányi bizottság most pusztá árnyékká törpül: a bécsinek csupán végrehajtó szerve. Az egész birodalom közoktatásügye Bécsbe centralizálódik. Ez a habsburgi egységes birodalom eszméjének első *nyílt* kultúrpolitikai kísérlete Magyarország szellemi életének és művelődésének beolvasztására és germanizációjára. A második nagy próba hét évtized múltán következik be: az 1848-49 szabadságharcot követő abszolutizmus THUN-érájában. Mindkét esztelen kísérlet élettartamát a történet géniusza csak egy évtizedben szabta meg.

JÓZSEFet iskolai reformjaiban elsősorban a *politikum*: az egyház és állam viszonya, az iskolai közigazgatás és a német nyelv kérdése érdekli, továbbá az a hatás, melyet az új kultúrpolitika a társadalom szerkezetére gyakorol. A gimnáziumok szervezetének és tanulmányi rendjének gyökereiből átalakítására, úgylátszik, csak később került volna a

¹ SZEKFÜ: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1926. 35, 40-41, 47-8. 11.

² KAZINCZY: Pályám emlékezete. 70, 74. 11.

sor. A Ratio tanulmányi rendszerét, a tanítás nyelvét nem tekintve, egyelőre nagyjában érvényben hagyja, újjal nem cseréli föl. Azt a művelődési eszményt azonban, mely az idevágó tanulmányi reformok terén vezette volna, a felvilágosodott abszolútizmus egyoldalúan *utilitarisztikus szellemében* kell elgondolnunk.

Élénk fényt derít erre az egyetemek tanulmányi átalakításának irányelve. „Semmi olyasmire nem kell – hangoztatja a császár az udvari tanulmányi bizottságnak a bécsi egyetem ügyében tett egyik előterjesztésére (1782 nov. 25) vonatkozó rezolúciójában – a fiatal embereket tanítani, aminek később csak nagyon ritkán vagy egyáltalában nem veszik hasznát az állam javára, mert a lényeges egyetemi tanulmányoknak csakis az államhivatalnokok képzését kell szolgálniuk, nem pedig pusztán tudósokét, akiknek, ha az első alapelveket jól megértették, azután már önmaguknak kell magukat továbbképezniök.”¹ A felvilágosodás szellemének ugyanaz a művelődésbeli utilitarizmusa hatja át József császár kultúrpolitikáját, mint Mária Teréziáét. Az önzetlen művelődés eszménye, az igazságnak önmagáért való kérése, a szabadon elmerülő kutatás gondolata, aminek megvalósítója az egyetem, nem lehetett összhangban a felvilágosodott abszolútizmusnak merőben bürokratikus, a hasznos alattvalók kitermelésére irányuló szellemével. A modern egyetemnek, mint nemcsak tanító-, de kutatóintézetnek eszméje csak a nagy német idealizmus tudományelméletének talajából virágozhatott ki: FICHTEnek a német kultúrát az erkölcsi autonómia nevében fölrázó lelke csak a császár halála után elmélkedik *über die Bestimmung des Gelehrten* (1794); ennek nyomán csak másfél évtized múlva, a napóleoni háborúk tüzeiben, születik meg a német típusú modern kutató egyetem. A mi monarchiánknak ez is csak egy félszázad múltán, gr. THUN LEÓ kultuszminisztersége alatt, szolgált szervezési mintául. Ezen az útvonalon csak nagynehezen botorkáltak ide Keletre az igazi felvilágosodás sugarai.

A gimnáziumok tanulmányi rendjét a császár, mint már érintettük, egyelőre nem bolygatja, a Ratiótól megszabott tantervet érvényben hagyja. Hisz a Ratio életbelépte-

¹ G. Wolf, i. m. 41. 1.

tésétől lefolyt három esztendő alatt még az új rendszer nem tudott gyökeret verni, a gimnáziumok belső élete és tanulmányi szelleme a legnagyobb zűrzavar képét mutatja, a réginél jóval nagyobb igénnyel fellépő új tanulmányi rend a kellően kiképzett és hivatott tanárok s a megfelelő felszerelés és tankönyvek hiányában csak csigalépésben szilárdul meg. ÜRMÉNYI 1778-ban számos gimnáziumot meglátogat, hogy megállapítsa, vajjon mikép válik be az új rendszer, a tanárok pontosan megtartják a tantervet? Milyen hiányok mutatkoznak az iskolai épületekben és felszerelésben-Megfigyeléseiről tett jelentése alapján a helytartótanács 1779-ben köriratot intéz az iskolákhoz, melyben bíráló észrevételeit közli. Ezek világítják meg legjobban, milyen súlyos nehézségekkel kellett megküzdenie a Ratióknak abban a törekvésében, hogy a magyar művelődést új utakra terelje. Az első fő kifogás, hogy sok helyütt nincsen tankönyve a tanuló ifjúságnak. A szegénybe tehetséges ifjak számára maecenást kell fölkérni, hogy a szükséges tankönyveket megvásárolja; ellenben a szegényeket és tehetségteleneket egyéb pályára kell utasítani. A megszabott tankönyvek közül különösen azok hiányzanak, melyek az új tanulmányi rendszertől bevezetett reális tárgyakra vonatkoznak, amilyen a földrajzi, természetrajzi és hidrotechnikai tankönyv; számos helyen nincsen magyar történeti és filozófiatörténeti könyv, továbbá a *historiæ literariæ eruditorum, religionis et ditionum hereditarium*; a szépírási minták (*exemplaria pro calligraphia*) is hiányoznak. Nincsenek térképek és egyéb szemléltető eszközök, ami annál súlyosabb hiba, mert a helytartótanács a felső osztályok térképeire és eszközeire 100, az alsóbbakéra pedig 50 frt-ot már kiutalványozott, de az igazgatók sok helyütt e pénzt más szükségletre fordították. Néhol az I. osztály a latin nyelv elemeivel küzködik, holott ezeket a városok nemzeti (elemi) iskoláinak utolsó osztályában kellene elsajátítani. Ezért a helytartótanács elrendeli, hogy a gimnázium I. osztályába csak olyan tanuló vehető fel, aki a nemzeti iskolát sikerrel elvégezte. Hiba az is, hogy az igazgatók nem tartanak kellő számú tanári értekezletet. Ha tartanak is, csupán arra szorítkoznak, hogy a leiratokat felolvassák, ahelyett, hogy behatóan megvitatnák, miképpen léptethető életbe sikerrel az új rendszer-

ÜRMÉNYI mindezt a hibát csak gyermekbetegségnek nézi, mely szívós ellenőrzéssel fokozatosan gyógyítható. A helytartótanács az ellenőrzést nem csupán a főigazgatókra bízta, hanem bekérve az iskoláktól a tanmenetet és tételket, ezek bírálatára szakembereket kér föl az egyetem köréből. Pl. a győri tankerület gimnáziumainak tanmenetére és tételére vonatkozóan 1781-ben az egyik egyetemi tanár teszi meg észrevételeit, amelyek jól bevilágítanak ezeknek az iskoláknak belső tanulmányi életébe, egyszersmind megmutatják, mennyire nem konszolidálódott még a valóságban az „új rendszer. A győri gimnáziumban kifogásolja, hogy „a humanitás-osztályokban a szép- és gyorsírást nem gyakorolják, a római régiségtant és geometriát nem végezték el, a görögöt még rendkívüli órákban sem tanítják, a természetjog oktatásában a megszabott iskolakönyv határán túl terjeszkedik a tanár. A III. grammatikai osztályban nem fejezték be a számtant, az I. és II. osztály latin tételiből nem világos, mit végeztek el. A soproni gimnázium humanitás-osztályaiban a chrestomathiából keveset olvastak, az aritmetikát hiányosan tanulták, a geometriába bele sem néztek; a mitológiából csak Theseusról volt szó. Az egyháztörténetből alig valamit végeztek, a magyar egyház történetét meg sem említik, a magyar történelemből az első félévben csak Imre királyig haladtak, a második félévben pedig Albertig. Az I. grammatikai osztályban sok anyagot kihagytak a bibliából, a természetrajzból, földrajzból és számtanból. A veszprémi gimnáziumban a földrajz megszabott anyagából nem tanulták egyáltalán Ázsiát, Afrikát és Amerikát; az ásvány- és növénytanból nem vették figyelembe a tankönyvet. Nagykánizsán a II. humanitásosztályban nem használták az előírt chrestomathiát. Az aritmetikát az első félévben a törtekkel befejezték, a második félévben csakis a geometriát tárgyalták, az arányok tanát mellőzték. Az egyháztörténettel nagyon hiányosan foglalkoztak. A magyaróvári II. grammatikai osztály a latin szintaxis egyetlen szabályát sem tanulta, a készthelyi III. grammatikai osztály pedig a körmondatokkal és levelekkel nem eléggé tüzetesen foglalkozott.¹

¹ ACSAY FERENC: A győri kath. főgimnázium története. 1901. 249-250. l.

Az ilyen jelentések arra utalnak, hogy a *novum studio; rum systema* csak nagynehezen tudta a valóság kemény tála-jába gyökereit eresztetni. JÓZSEF szerencsére a gimnáziumoknak a Ratiótól megállapított tanítási anyagát nem forgatja fel. Talán azért is, mert ennek realiztikus és hasznossági szelleme összhangban áll annak az államfilozófiának művelődési ideáljával, melynek éghajlata alatt lelke fejlődött. Az iskola mindent azért tanít, hogy a tanuló közvetlen hasznát lássa. A császár a német tanítási nyelvet is annak belátása alapján sürgeti, mert ennek tudása mindenkire nézve hasznos. Jellemző azonban az a mód, ahogyan JÓZSEFNél a *felvilágosodás utilitarizmusát már a német neohumanizmus klasszikus-idealisztikus iránya enyhíti*. A két nagy szellemi áramlat a német-római császárnak, az antik imperátorok kései utódjának, de egyben a felvilágosodási kor fiának lelkében egymás mellett hömpölyög, szellemi sodruk egymással szemben kavarg, nem olvadnak-folynak egybe, mindkettő érvényesülni iparkodik. A császár a hasznos állampolgárt reális ismeretekkel akarja fölszerelni; de emellett a latin és a görög nyelv minél alaposabb tanítását is, a német neohumanisztikus mozgalom átszűrődött hatása alatt, szívéen viseli és sürgeti. Nemsokára, hogy trónra lép, egy udvari dekrétumban (1780 nov. 27) elrendeli, hogy „a retorika és poétika tanárai tanítványaikkal nagyrészt *latinul* beszéljenek, és a magyarázatokat semmi esetre sem német, hanem latin nyelven adják elő s a klasszikus írók olvasásánál is ugyanezt a nyelvet használják”. Egy másik, már uralkodása közepén (1785 febr. 28) kelt intézkedéséből egyenest a görög nyelvnek nagy megbecsülése hangzik felénk: „Egy tanuló sem kaphat ösztöndíjat vagy jutalmat, ha csak a görög nyelvben való előmeneteléről nem érdemelt ki elsőrendű osztályzatot, s a latinból sem sorozható az első érdemsorba, ha egyszersmind a görögből is nem nyert legalább valamelyes osztályzatot”.¹

De a magyar helytartótanács is 1786-ban egyik rendeletében arra buzdítja a tanárokat, hogy a görög nyelv szépségét és hasznosságát többször emeljék ki az ifjúság előtt s így

¹ *Monum. Germaniae Paedag.* XXX. köt. 1905. A rendeletek szövege a 354. és 398. lapon.

kedvet és fogékonyságot ébresszenek benne a görög tanulására iránt.¹ Ugyanekkor szívére köti a tanároknak, hogy a klasszikus latin nyelv géniusát iparkodjanak megéreztetni tanítványaikkal s óvják őket a barbarizmusoktól, amelyek a magyarországi latinságba annyira beférköztek. E célra POMERS-nek „Index vocum barbararum” s NOLTEN-nak „Lexicon Antibarbarum” c. művét ajánlja, melyeket az örökös tartományokban is használnak.

Ugyanez a rendelet, melyet a helytartótanács a pozsonyi főigazgatónak, BR. PRÓNAY GÁBORNAK iskolalátogatási jelentése kapcsán bocsát ki, számos utasítást ad a reáliák tanítási módjára nézve is, egyszersmind élénk bepillantást enged gimnáziumaink akkori tanulmányi állapotába. A *geometriát* a II. grammatikai osztályban kell elkezdni s a III. osztályban befejezni. Hozzá kell szoktatni az ifjakat a geometriai ábráknak a táblán való rajzolására. A *természetráji* oktatás a PILLER-féle tankönyv fonálán kielégítő; de a magyarázatnál a tanár BEKMAN, LESKE és SULKOW természetráji könyveit is használja, hogy a PILLERben előforduló *Linné*-féle latin műszavakat a hazai, de különösen német nyelven kellőképp megvilágíthassa. A PILLER-ből hiányzó embertant a tanár maga pótolja. A természetráji oktatás lehetőleg szemlelet alapján menjen végbe. A *fizika* tanítása közben nagy súlyt kell vetni a kísérletekre; amely iskolában nincsenek meg a megfelelő fizikai eszközök, a tanár a táblán való részletes rajz segítségét vegye igénybe. Helytelen dolog, hogy némely iskolában a fizika olyan fontos fejezetét, mint a *de pressione fluidorum* kihagyják.

A *földrajz* tanítására nézve a Ratio rendelkezése (124. §) az irányadó; a rendelet különös figyelembe ajánlja GEDIKE módszerét, melyről megjegyzi, hogy egy trencsényi tanár máris nagy sikerrel alkalmazza. A tanár a tanulók elébe ad egy vak térképet, melyen csak a határok, folyók, hegyek s vármegyék vannak megrajzolva, a városok pedig csak kezdőbetűvel jelezve. Ezen a térképen kell a tanulónak a kérdéses helyeket megjelölnie. Hogy mennyire hiányzott még az

¹ Ht. 1786:44302. sz. Közli CSÁKA KÁROLY: Középkoláink szervezése Mária Terézia királynő által 1776-ban s azok további fejlődése. *Zsolnai kir. kath. gimn. Értesítő.* 1890. 23-25. 11.

igazi öntevékenység pedagógiai jelentőségének tudata ez időtájt tanügyi hatóságainkból, arra jellemző, milyen diadallal mutat rá a rendelet a térképcsínálás kopírozó módjára. „Térképeket – mondja a rendelet – csekély fáradsággal maguk a tanulók is készíthetnek a következő módon: vesz a tanuló egy fehér, nem igen vastag papíroslapot, ráteszi ezt egy térképre és az ablaktáblára illesztve, könnyűszerrel át rajzolja a határokat, folyókat, hegyeket és az egyes helyek fekvését. Ez a foglalkozás egyrészt előnyére válik az ifjúnak, hogy e tudományzakot könnyű és kellemes módon megtanulja, másrészt ez a foglalatosság elvonja sok pajkoságtói, melyre a henyélés alkalmat ad.” A rendelet megőrjí a gépies magoltatást s követeli, hogy az addig nagyon elhanyagolt ítélőtehetség fejlesztése céljából a tanár mindent úgy adjon elő, hogy a tanuló világosan és alaposan megértse. „A vizsgálatoknál a tanuló a tanult anyagot ne a tanár vagy a tankönyv szavai szerint mondja el, hanem saját szavaival, úgy, ahogy megértette.” Ez már a felvilágosodás didaktikájának okos hangja.¹

Habár MÁRIA TERÉZIA elrendelte a természetrajzi és fizikai gyűjtemények beszerzését s ezekre az iskoláknak némi segílyt is kiutalt, a legtöbb gimnáziumnak semmiféle föl-szerelése sincsen. JÓZSEF császár most újból meghagyja,² hogy valamennyi akadémián és gimnáziumban természetrajzi múzeumot kell berendezni, a természeti tárgyakat rendszeresen gyűjteni. A végrehajtásról jelentést kér. Hogy milyen ritkaságszámba ment még a XVIII. század végén nálunk a gimnáziumok természetrajzi és fizikai szertára, azt jellemzően megvilágítja az a nagy csodálkozás és lelkesedés,

¹ Több rendelet elítéli a szóról-szóra való tanulást, már csak azért is, mert „quod sine intelligentia perceptum est, brevi amittitur.” A régi emlékeztető módszer hívei fejesóválva túlmodernnek tartották az értelmes tanulás követelményét. Amikor a privigyei piarista gimnázium egyik tanára az intézet évkönyvébe a magoltatást eltíltó rendeletet bejegyzí, rosszaló hangon hozzáfűzi: „qui hoc Decretum concinnarunt, non videntur adolescentiam unquam docuisse, nec ad veritatem illám advers tisse: nihil scitur, nisi quod memoria tenetur.” (MISKOLCZI ISTVÁN: „A kegyesstanítórendiek privigyei kollégiumának története. 1907. 95. 1.).

² Ht. 1784:1412. sz. MÁRIA TERÉZIA, majd II. JÓZSEF közoktatásügyi rendeletei együttesen találhatók az Országos Levéltárban: Collectio B. Normalium Resolutionum in Re Litcraria ab Anno 1773-1785.

mellyel KOVACHICH MÁRTON 1786-ban ismerteti a pesti piarista gimnázium igazgatójának, BR. SCHAFFRATH LIPÓTNak gyűjteményét.¹ Mi volt ezekben- Először is a természet három országából gondosan kiválasztott ritkább tárgyak. Továbbá fizika-mechanikai készülékek: a newtoni rendszert szemléltető eszközök, sphaerae armillares, különféle ég- és földgömbök, egy angol teleszkóp, többféle egyszerű és Összetett nagyítóüveg (microscopia), gömb-, kúp-, hengeralakú, homorú és domború tükrök. Ezeken kívül barometer, thermometer, Toricelli-féle csövek, egyszerű és összetett, nagy és kis légszivattyúk, elektrizáló gépek, egyensúlygépek. Különösen kiemeli a jelentés a statikus gépet, melynek segítségével minden lehető mozgás elképzelhető.²

JÓZSEF császár nemcsak természettudományi gyűjtemények, hanem tanári könyvtárak létesítését is ajánlja. Mivel a tudományos könyvek leginkább német, francia, olasz s angol nyelven vannak írva, rendeletében arra buzdítja a tanárokat, hogy ezeknek a modern nyelveknek, természetesen elsősorban a németnek, elsajátítására törekedjenek, hogy a kiválóbb külföldi szakmunkákat olvashassák. Azok a tanárok, akik modern nyelvekben jártasak, a tanszékek betöltésénél előnyben részesülnek.³

A gimnáziumok *szervezete* szempontjából a császár uralkodásának vége felé igen fontos újítást szándékozik életbeléptetni. A Ratio szerint (105. §) háromosztályos grammatikai, azaz latin iskola fennállhatott a két humanitász osztály nélkül is. A grammatikai iskolát végzett tanulók latinul megtanulván, kisebb hivatalokra alkalmazhatók voltak. A császár most kétségbevonja az ilyen háromosztályos,

¹ Merkur von Ungarn. 1786. 600-2. 1. A pozsonyi születésű (1734) SCHAFFRATH LIPÓT 1785-ben a pesti egyetem bölcsészeti karának dékánja, a felvilágosodás nagy híve, a budai szabadkőműves-páholy tagja, beható természettudományi műveltségét Rómában, Pisában s Flórencben szerezte, amint e korban számos piarista rendtársa. Írt is egy kis munkát, *Franklin Benjamin* fölfedezése nyomán, a légköri elektromosságról s a villámhárítóról (De electricitate coelesti. 1778.).

² A közoktatásügy, de a természettudományok hazai történetére nézve is nem érdektelen a budai egyetem fizikai és mechanikai gyűjteményének 1777. évi lajstroma, melyet FINÁCZY E. közölt. *Mathem. és physikai Lapok*. 1901. évf. 326-334.

³ Ht. 1784: 14127. sz.

magában álló latin iskola, ú. n. paedagogium, létjogát, még pedig azon az alapon, hogy mivel a német ezentúl a hivatalos nyelv, a latinra az országos hivatali ügykezelésben úgy sem lesz szükség. A *teljes gimnázium célja* most már elvileg mindenütt egy és ugyanaz: *a felsőbb tanulmányokra való előkészítés* (Vorbereitung zu den höheren Studien). Félbemaradt szellemi proletárookra, akik a puszta grammatikai iskolából kerülnek ki, nincsen az államnak szüksége. Ezért a grammatikai iskolákat, vagyis kisgimnáziumokat át kell mindenütt, ahol ez indokolt, alakítani teljes gimnáziumokká, így a körmöcbányai, rózsashegyi, zsolnai, miskolci, debreceni, nagybányai, keszthelyi, szombathelyi, jászberényi s a Tokajról Sátoraljaújhelyre s a Szabadkáról Újvidékre áthelyezendő gimnáziumok az 1789-90. tanévtől három grammatikai és két humanitástosztályokból fognak állni. Megszűnik a pozsonyszentgyörgyi és magyaróvári grammatikai iskola, mivel a közelben más gimnáziumok is vannak. Ez a rendelet, melynek az országban egyetemesen való végrehajtására nem került a sor, meggyőző tanúsága annak, milyen messzelátó volt a császár egyes tanügyi intézkedésében: a középiskolának ma kitűzött feladatát már akkor helyesen anticipálta. Grammatikai iskoláink, melyeket a THUN-féle rendszer később algimnáziumnak nevezett, csak a XIX. század végén, sőt nagyobb lendülettel mostani századunk elején fejlődtek ki főgimnáziumokká, mígnem az 1924: XI. t.-c. csakis teljesen kiépített középiskolákat ismer, amikor ki mondja, hogy a középiskoláknak kivétel nélkül „nyolc osztálya és ugyanannyi évfolyama van”. (7. §.)

JÓZSEF császár reformjai a tanügyi *közigazgatásnak* a Ratiótól megszabott kereteit nem jelentéktelen mértékben érintették. Így a Ratiótól megállapított kilenc magyarországi tankerületet (budai, pozsonyi, besztercebányai, győri, pécsi, kassai, ungvári, nagyváradi, zágrábi), melyeknek élén egy-egy főigazgató állott, ötre szorította össze.² A *pozsonyi* tankerület kiterjed Pozsony, Nyitra, Trencsén, Zólyom, Árva, Turóc, Liptó, Nagy- és Kishont, Bars, Pest és Nógrád vármegyékre. A *pécsi* tankerület: Komárom, Baranya, Fejér,

¹ Ht. 1789:23693. sz.

² Ht. 1784. ápr. 26.:7307. sz.

Tolna, Bács, Győr, Mosón, Sopron, Vas, Zala, Veszprém megyékre. A *nagyvárad*i tankerület: Bihar, Arad, Csanád, Csongrád, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Temes, Torontál és Krassó megyékre. Végül a *zágrábi* tankerülethez tartozik Zágráb, Várasd, Kőrös, Belovár, Pozsega, Verőce és Szerem megye területe.

A főigazgatók székhelye csakis olyan város lehet, ahol kir. akadémia is van. Ugyanis az új szabályzat a kir. főigazgató elnöklete alatt *akadémiai tanácsuléseket* rendel el, melyeken az akadémia tanárai és a nemzeti iskolák felügyelője vesznek részt. A főigazgatónak minden ügyet, melyet eddig saját hatáskörében intézett el, ezentúl az akadémiai tanácsülés elé kell terjesztenie. A főigazgatónak, illetőleg a tanácsülésnek hatáskörébe tartozik a kerület valamennyi, bármilyen fokú iskolájának ügye. A főigazgatónak minden két évben legalább egyszer a kerületébe tartozó valamennyi gimnáziumot meg kell látogatnia, ezek működését ellenőriznie, róluk kimerítő jelentést készítenie s ezt az akadémiai tanács útján a helytartótanácsához fölterjesztenie.¹

A császár tíz évi uralkodása alatt a tanügyi rendeleteknek egész özönét bocsátja ki s megköveteli, hogy ezek végrehajtásáról az igazgatók a főigazgatóknak, a főigazgatók a helytartótanácsnak, ez pedig az udvari kancellárián keresztül neki jelentést tegyenek. Ezzel az iskolai közigazgatást a legnagyobb mértékben elbürokratizálja, addigi patriarchális légköréből kiemeli s mindenütt ellenszenvet kelt iránta. Mindent pontosan agyonszabályoz: a tanárok pályázati és fegyelmi ügyét, a rendtartást, a tankönyvkérdést; rendkívül sok adminisztratív munkát hárít a tanügyi hatóságokra a tandíj- és ösztöndíjüggyel, minduntalan beköveteli iskolánként és félévenként az ösztöndíjas tanulók név- és minősítési

¹ A főigazgatói jelentések igen lelkiismeretesek s minden apróságra kiterjednek, a József-féle nagy bürokratikus gépezetnek pompás dokumentumai. A háromosztályos zsolnai grammatikai iskoláról BR. PRÓNAY GÁBOR főigazgató 12 pontban foglalja össze észrevételeit, melyek valamennyi tárgy tanítására kiterjednek. A tanárokat a Ratio Educationis szigorúbb követésére, a német nyelv és a természetrajz behatóbb tanulmányozására serkenti („Professores ad volvendam diligentius Rationem Educationis *adstringantur*. Item in lingua germanica et *historii* naturali privato marte se exerçant”). A főigazgatói jelentést közli CSÁKA KÁROLY. Zsolnai kir. kath. gimnázium Értesítője. 1890. 22. 1.

jegyzékét; megkívánja, hogy a vizsgálatok előtt az igazgató küldje be a vizsgálati tételeket, hogy ezek alapján képet nyerjen a felsőbb tanügyi hatóság arról, vajjon az egyes tárgyakat milyen terjedelemben tanítják. Már MÁRIA TÉRÉZIA elrendeli a tanárok minősítési táblázatának beküldését. Most JÓZSEF pontosan megszabja a minősítési táblázat kiállítási formáját.¹ Az igazgatónak ilyen kérdésekre kell válaszolnia: milyen viszonyban van a tanár az igazgatóval s tanártársaival? Milyen tanulmányokat végzett s milyen vizsgálatokat tett le? Pontosán tanári tisztének betöltésében. Milyen a bánásmódja a tanulók jutalmazásában s büntetésében? Milyen a tanítási eredménye? Melyik osztályban tanít? Hány év óta működik? Milyen a nyelvtudása?

JÓZSEF tanügyi reformjait az egykorúak közül sokan dicsérik, de még többen gáncsolják. Nálunk a felvilágosodás hívei több szempontból örvendenek rajtuk; az egyházi körök fájdalommal hódolnak meg előttük. MARX GRATIAN, a Mária Terézia-korabeli osztrák gimnáziumi reform szerzője, élesen elítéli őket.² De a legsúlyosabb kritika éppen a francia felvilágosodás tábora felől éri, mert ennek szellemében minden egalizáló törekvése mellett is sajátos módon titokban ott lappang az egyéni erők kultusza, a személyes szabadság individualizmusa, mely a demokratizmus elvéből táplálkozik. A demokratizmus merev egyenlőséget követel, de biztosítani iparkodik az egyenlő jogú emberek egyéni erőinek szabadságát. A felvilágosodás utóbbi vonása, mely éles ellentétben áll minden abszolutizmussal, tör elő a nagy néptribun, MIRABEAU éles kritikájából, melyet JÓZSEF tanügyi reformjain gyakorol. Ez a bíráló egyben jellemző dokumentuma annak, mennyire az általános érdeklődés középpontjában áll a XVIII. század végén Európa-szerre a nevelés kérdése. MIRABEAU hevesen támadja a monarchia iskoláiban folyó tanítás mechanikus jellegét: a központi kormányzat nemcsak a tanítás tárgyait határozza meg, hanem a leckék számát és felosztását is, úgyhogy Bécsben az ember minden

¹ A táblázatot közli a Merkur v. Ungarn. 1786. 429. 1.

² *Monumenta Germaniae Paedagogica*. XXX. köt. 1905. Das österreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias. Texte und Erläuterungen. Herausg. von K. WOTKE. Marx 1797-ben megírta az osztrák iskolai reformok történetét. 217-229. 11.

percben tudhatja, vajjon a tanulók az olvasókönyv melyik oldalát olvassák az egész monarchiában. A lelkekre is uniformist húznak! Ez a deszpotizmusnak igazán a csúcspontja! A neveléstanítást, ezt a valóban eleven tevékenységet, a hivatalos pedantériának, a tanfelügyelők bürokratikus gyámóságának békóiba verik, a nevelést legálisan megrögzítik. A gimnáziumokban továbbra is a papság uralkodik. A jezsuiták helyébe a piaristák léptek, nem jobbak, ha ugyan nem rosszabbak, mint elődeik. Ezek is csak a latin és a görög auktorok értelmetlen kommentáiraival tömik a tanulók elméjét s túlterhelik őket grammatikai és retorikai finomságokkal. Rossz lábon áll az egyetemek ügye is. A tanárok kezét-lábát megköti a kicsinyes ellenőrzés és szolgálai függésbé kényszeríti. A tanárok most császári parancsra tankönyveket írnak: „ezek kétségkívül kiváló munkák lesznek” – gúnyolódik MIRABEAU.¹

Az iskolákra rázúduló sok új intézkedés, mely a szilárd hagyományokat gyökerestül felforgatja, az iskolák életét állandóan lázas izgalomban és feszültségben tartja. Az eddig ismertetett rendeletek még csak a tanulmányi rendre és az iskolai közigazgatásra vonatkoznak. Sokkal jelentősebbek és nyugtalanítóbbak azok a reformok, melyek a vallás, a társadalom és a nemzetiség életébe vágnak.

A magyar közoktatásügy MÁRIA TERÉZIA-korabeli egységes országos szervezésének, mint láttuk, három főakadálya volt: az ország lakosságának *társadalmi, vallási és nemzetiségi* szempontból való tarka megoszlása. Most JÓZSEF korában az *egész* birodalom közoktatásügyének egységes szervezése elé ugyanezek az akadályok tornyosulnak, csak-hogy még súlyosabb formában, mert az egész monarchia népessége még tarkább színű, különnebb, egy közös politikai és művelődési nevezőre még kevésbé hozható aggregatum. Az *egység* racionalisztikus elvének tehát a történeti fejlődés felmorajló erőivel még sokkalta élesebb küzdelmet kell vívnia. A harc ütötte sebek fájdalma is mélyebben sajog; a visszahatás lelki lököereje is adott pillanatban hevesebben taszítja vissza a türelmetlenül erőszakolt reformokat.

¹ MIRABEAU: De la Monarchie Prussienne. VII 188-223. L. PAUL V. MITROFANOV: Joseph II. 1910. 834. 1.

A *társadalmi* rétegek szerint való megoszlás még viszonylag a legkisebb akadály. JÓZSEF demokratikus művelődéspolitikája, mely elsősorban a népoktatás ügyét viseli szíven, a rendi világban csak a konzervatívabb nemesség ellenszenvét kelti föl, a felvilágosodás útján haladók öröm; mel üdvözlik. A népoktatási reformok súrlódási felülete a közös iskolákon keresztül inkább a felekezeti kérdés síkjára tolódik. A gimnáziumokba és az egyetemre való fölvétel megszigorítása a szegényebb lakosság érdekeit sérti; a nemesi konviktusok megszüntetése pedig a vidéki nemesség érdekeibe vág.

JÓZSEF művelődéspolitikájának az a vonása, hogy a legnagyobb súlyt a népoktatásra veti a közép- és felsőoktatással szemben, nemcsak a felvilágosodás emberbaráti eszmeköréből sarjadzik, hanem a legszorosabban összefügg a császár *gazdaságpolitikai* felfogásával is. JÓZSEF a *fiziolokratia* társadalomgazdaságtani rendszer híve, mely a XVIII. század második felében uralkodó irányzat. E rendszer szerint a nemzeti vagyoniesség egyedüli forrása a föld; a nemzet életében csakis az tartozik a produktív társadalmi osztályhoz, az államnak igazán hasznos polgárságához, aki a föld termelésével, értékesítésével foglalkozik. Minthogy a föld az egyedüli értékmérő, a földadó mindenkire kötelező. A fiziolokratizmus tehát követeli a rendi alkotmányok eltörlését, a nemesség adófizetését, a jobbágyság felszabadítását. A gazdasági élet igazában csak ott virágozhatnak, ahol teljes az egyéni szabadság. A magyar rendi alkotmány tehát nemcsak JÓZSEF államfilozófiai eszmekörével nem áll összhangban, mert a rendi kiváltságok ellenkeznek az alattvalók öszszeségének javát egyformán követelő államcélal, hanem a kor uralkodó gazdaságelméletével sem, melyet a császár magáévá tesz. JÓZSEF a jobbágyságnak biztosítja a szabadköltözés jogát s számos személyes szolgálat terhét leveszi a földesúrral szemben válláról. A jobbágyokat mindenkorra meg akarja védeni a nemesség tirannizmusával szemben. Ennek pedig a legbiztosabb útja a nép fiainak a szükséges ismeretekkel, társadalmi hivatásukhoz mért műveltséggel való felszerelése. Az államnak kötelessége valamennyi polgárának megadni legalább a *műveltségminimumot*. Ezért rendeli el az általános *iskolakötelezettséget* büntető szánk-

cióval, ezért állít föl nagy számban népiskolákat. Egyedül a háborútól és dögvésztől sújtott 1788-89. években majdnem 500 népiskola szervezése megy Magyarországon végbe.¹ Ellenben *csökkenti a gimnáziumok és főiskolák számát.* Annak a nemességnek műveltsége, mely az állam gépezetének fenntartásához semmivel sem járul hozzá, kevésbé fontos, mint a földművelő paraszté. Az utóbbi a fiziokrata elvek szerint is hasznosabb állampolgár. Ennek azonban nincsen szüksége magasabb, latin műveltségre: inkább maradjon meg a produktív munka körében, semhogy ő is a hivatalos, elhelyezkedni nem tudó *szellemi proletariátust* szaporítsa. A császár egyik rendeletének szavai szerint² a nem-nemes származású ifjak túlságosan nagy számban tódulnak a latin iskolák felé s itt semmi vagy igen csekély eredményt mutatnak föl. Ez az egészségtelen törekvés elvonja a földműveléstől, ipartól és kereskedelemtől a szükséges munkakerőt. Ezért a császár elrendeli, hogy *a gimnáziumokba csakis jelesrendű népiskolai bizonyítvánnyal bíró parasztfiúk vehetők fel, a polgárfiúk közül pedig csak azok, akik legalább jórendűek.* Ugyanilyen rendű tanulmányi előmenetel alapján léphetnek föl a gimnázium további osztályaiba. A következő évtizedben a második Ratiót megelőző tárgyalások folyamán ez a rendelkezés sok és beható vita tárgya, míg végre FERENC király az egyenlő elbánás elve mellett dönt.

A szegényebb sorsú nemesség közép- és főiskolai tanulmányát a *tandíjrendszer* súlyosan érinti. A gimnáziumokban azidáig ingyenes volt az oktatás az előmenetelre való tekintet nélkül. Most a császár elrendeli, hogy „valamennyi gimnáziumban, líceumban és egyetemen az ingyenes tanítás megszűnik s a tanulóknak mérsékelt tandíjat kell fizet-

¹ Amikor a császár megtudja, hogy a ráckevei kir. családi birtok jóságkormányzósága megtagadta egy vegyes (felekezetközi) népiskola épületének fölemeléséhez anyagi hozzájárulását, azonnal így intézkedik: „Qui vult commodum, debet et ferre onus.” Iskoláknak az emberek művelésére fenn kell állaniok, ezeket a tanulmányi alap mind nem tarthatja fenn. A költségeknek felét a földesúrnak, felét az alattvalóknak kell viselniök, ezenkívül a földesúrnak a *lóca* physicasról és a fölszerelésről is gondoskodnia kell. 1788. aug. 31. (C. HOCK: Der österreichische Staatsrat. 1879. 538. 1.).

² Ht. 1784: 141127. sz.

niök,” még pedig a gimnáziumokban 6, a bölcsészeti tanfolyamokban 9 s az egyetemen 15 váltó forintot.¹ Ha a tanuló a tandíjat meg nem fizeti, az iskola csak magánjellegű értesítést ad ki tanulmányi előmeneteléről, de ennek az értesítőnek nincsen közokirat jellege, vele ösztöndíjért vagy állami alkalmazásért senki sem folyamodhatik.² Az evangélikus és református lelkészek fiai tandíjmentességet élveznek. A tandíjrendszer bevezetésének egyik célja, hogy a császár visszatartsa a hívatlan elemeket a középiskolába való tódulástól; továbbá, hogy ezzel is, mint iskolaadóval, megtörje az „adót nem fizetünk!” jelszavú nemesség macacsságát. A legfőbb cél azonban mégis az, hogy a befolyó tandíjak a szegény sorsú tehetséges tanulók számára *ösztöndíj*ul szolgáljanak. Ugyancsak e célból a császár eltörli az összes hazai *konviktusokat*: vagyonukat ösztöndíjakra változtatja.³ Az első osztályú ösztöndíjasok 260 frt-ot, a második osztályúak 200 frt-ot, a harmadik osztályúak 160 frt-ot kapnak. Iskolázásuk helyét maguk választhatják; a magyar ösztöndíjas ifjak az Örökös tartományok iskoláiba is járhatnak. Hogy az ösztöndíjas ifjak a többitől megkülönböztethetők legyenek, a nyilvános megjelenéseknél mellükön érmet kell viselniök, melyet a helytartótanács készíttetett. A tandíjából befolyt ösztöndíjakat később a császár kisebb összegekben állapította meg.⁴ Az ösztöndíj elnyerését ahhoz kötötte, hogy a tanuló tanulmányi előmenetele alapján az első klasszisba tartozzék. Ez alól csak *jure sanguinis vel loci* ösztöndíjat élvező ifjú kivétel, aki a családi ösztöndíjat akkor is élvezheti, ha a második klasszisba sorozták is. Ké-

¹ Ht. 1785 jan. 31.: 2885. sz.

² Ht. 1786 aug. 22.: 35963. sz. A tandíj behozatala nagy ellenszenvet kelt József ellen mind nálunk, mind az örökös tartományokban. MARX GRATIAN, a Mária Teréziától elrendelt osztrák gimnáziumi reform szerzője, József tanügyi intézkedéseit bírálva, a tandíjrendeletet egyenest „omnium tristissima ac bonis litteris funestissima ordinatio Josephi II.”-nak minősíti. Monum. Germ. Paedag. XXX. köt. 1905. 227.

³ Ht. 1784 szept. 20.: 22157. sz.

⁴ Ht. 1787 jún. 11.: 12496. sz. József egyéb ösztöndíjrendeletei: Ht. 1785:8611. sz.; 1786:11243. sz. Az utóbbiakat közli a *Merkur v. Ungarn* is (1786. évf. 394-428.). Ugyanitt találjuk az 1786-ik évi ösztöndíjas magyarországi ifjak sok fényes nemesi nevet tartalmazó névsorát. Elsőrendű ösztöndíjat kapott 92, másodrendűt 74, harmadrendűt 234 ifjú.

sőbb a császár azt a feltételt is megszabta, hogy állami ösztöndíjban csak az részesülhet, aki a német nyelvben jártas. Ugyanez volt a feltétele a tandíjmentességnek is.

Így sok szegénysorsú nemes ifjú esett el a magasabb művelődés s ezzel a hivatali pálya lehetőségétől. JÓZSEF alatt *rendkívüli mértékben le is csökkent a gimnáziumi és akadémiai tanulók száma*: 1784-ben Magyarországon 8356 tanuló volt a középe és főiskolákban; ellenben 1788-ban majdnem a fele, 4629. Ez az eredmény magát az udvari tanulmányi bizottságot is megdöbbsenti.¹ A császár maga a megfeszített állandó munka ideális apostola. A közjót biztosító munkának nemcsak elméleti embere, hanem fanatikus gyakorlója. Ezért minden ifjútól és polgártól, születési-rendi különbség nélkül, munkát követel. Nem a születés, hanem a végzett munka az egyedüli értékmérője. Ideálja már a modern demokratikus munka-állam. Ebből folyik művelődési eszménye is.

Sokkal súlyosabb bonyodalmak forrása az államegység eszméjének a kultúrpolitikában való merev alkalmazása a vallás terén. A jozefinus egyházpolitika: a szemlélődő szer; zetesrendek eltörlése (az imént említett munkaterv alapján), vagyonuk lefoglalása, a tanulmányi alapnak katolikus jellegétől való megfosztása és állami vagyonná nyilvánítása, az egyházi alapítványok szekularizálása, az államilag szervezett papnevelés, a szertartásoknak császári szóval való szabályozása, általában az egyháznak nemcsak vagyoni, de belső életébe és fegyelmébe való erőszakos belenyúlása mélyen sértette a katolikus jogokat és önértetet. A kolostorokat JÓZSEF eltörli s egyéb közcélra foglalja le, mert ezek az ő szemében csak „római várak, amelyekben a hierarchia elsáncolja magát s onnan védekezik”. A vallásos külsőségeknek JÓZSEF már fiatal korában hadat üzen s maró kritikával gúnyolja. A szabadgondolkodó trónörökös, kit anyjától elsősorban a vallás dolgában táplált nézetei választanak el, huszonöt éves korában (1766) a *Sur le système du Gouver; nement* című bizalmas emlékiratában szinte voltaire⁴ hangon így szól: „A jámbor lelkek (t. i. a szülők) azt hiszik, hogy mindent elértek s nagy férfiút neveltek az államnak,

¹ C. HOCK: Der österreichische Staatsrat. 1879. 495. I.

ha a fiú misét hallgat, elimádkozza olvasóját, minden két hétben meggyón, s egyebet nem olvas, mint amit gyóntató atyjának korlátolt elméje megengedhetőnek tart. A fődolog, hogy szemlesütve járjon, társaságban elpiruljon, egyik kezét övében s a másikat mellényzsebében tartsa, szépen tudjon köszönteni s udvariasan kérdezni: „Hány óra van?” vagy „Hogyan érzi magát?” Vajjon meri-e valaki tagadni, hogy igen csinos, jól nevelt fiatalemberrel van dolga? Igen – válaszolok – ha államunk klostrom volna s szomszéd daink karthauziak volnának.”¹ Mikor a császár hatalomra jut, ennek a papos szellemű jámbor nevelésnek egyszerre végét akarja vetni: az államnak nyíltszemű, életrevaló, felvilágosuk polgárokra van szüksége.

Ilyen irányú radikális intézkedései nagyobb lendülettel az 1783 szept. 9-én kelt *Ordo divinatorum et studiorum in scholis* című rendeletével indulnak meg.² Ebben az egész birodalom területén az iskolák Mária-társulatait eltörli. Elrendeli egyszersmind, hogy a gimnáziumi ifjúság tanárainak vezetése alatt vasár- és ünneppanapon misét hallgasson, utána két csoportban, külön az I. és II. s külön a III-V. osztály, egy-egy teremben gyűljön össze, ahol a hitelemző német nyelven felolvassa az arra a napra rendelt evangéliumot, majd ennek megfelelő szentbeszédet tart. A hitelemzés tárgya elsősorban a vallási igazságok gyakorlati alkalmazása legyen. Egyéb vallási ájtatosságnak a gimnáziumokban nincsen helye. A rendelet megszünteti a nagyheti háromnapos lelki gyakorlatokat s a havonként kötelező gyóntást és áldozást is. A tanulók ilyen irányú vallási kötelességének teljesítésére a szülők s a plébánosok ügyeljenek. A császár megengedi, hogy Magyarországon a gimnáziumi hitelemzés nyelve még a következő három évben a német helyett a latin is lehet. Az akadémiai ifjúság, a filozófiai tanfolyam hallgatói lelkiismeretük szava szerint teljesítsék vallási kötelességeiket: e fokon külön hitszónokra már nincs szükség; ha egyes akadémiákon ilyen állások vannak, azok most megszűnnek. A tanulóifjúság, bármely osztályba jár,

¹ FINÁCZY i. m. II. 273, 362.

² Az udvari dekrétum szövegét 1. *Monumenta Germaniae Paedag.* XXX. köt. 1905. 390. 1. A magyar helytartótanács 1784 jún. 14-én küldte szét 14127. sz. alatt.

nyilvános multságokon, színjátékokon, bálokon résztvehet. Ez az intézkedés az ifjúság körében a fegyelem és erkölcs rohamos hanyatlását idézi elő. Elismeri ezt néhány év múlva a helytartótanács is (1789), amikor a kellemetlen következményeket mérlegelve, elrendeli, hogy a tanulóifjúság csak tanári engedéllyel vehet részt a nyilvános multságokon s mehet a színházba; a tanári engedély pedig csak jövi-seletű tanulóknak adható meg.

JÓZSEF minden eszközt megragad, hogy a felvilágosodásnak a *felekezetköziségről* táplált felfogását megváltósítsa. Még olyan aprólékos dologra is gondja van, mint az iskolákban a tanítás előtt és után szokásos imádság szövege. A katolikus iskolák számára is olyan imádság-formulát szerkeszt, melyben a Szűz Mária és a Szentháromság nem fordul elő, hogy így bármely vallású tanuló imádkozhassa: „Úristen! Hozzád kiáltunk mi, a Te teremtményeid; világosítsd meg elménket, hogy ami igaz, világosan felismerjük; erősítsd meg emlékezetünket, hogy ami jót tanultunk, el ne feledjük; indítsd fel akaratunkat, hogy az üdvösséges tanítást tette váltsuk s mind a magunk, mind a felebarátunk boldogságán sikerrel munkálkodjunk.” Az előadás után: „Minden jónak adományozója, Isten, a vett jótéteményért hálát mondunk, és kérünk, hogy a nyert oktatás mind a Te dicsőségedre, mind a mi hasznunkra váljék. Áraszd áldásodat királyunkra, hazánkra, szüléinkre, tanítóinkra és jóttevőnkre. Add Uram, hogy ők is, valamint összes felebarátaink egész életükben boldogok legyenek.”¹ A jozefinisztiikus egyházpolitika s az ebben rejlő súlyos kritika az egyházi intézmények fölött természetesen felszabadította az iskolában is azokat a szellemeket, melyek a francia felvilágosodás és deizmus eszméivel telítve voltak. A szabadgondolkö-

¹ *Tanítás előtt:* Domine Deus, qui nos creare voluisti, mentes nostras, quaesumus, illumina, ut quod verum est, clare cognoscamus, roboramemórium, ut quod bonum esse discimus, constater teneamus, inclinetiam voluntates, ut salutarem doctrinam opère compleamus et nostram alienamque sortem omnimodo prosperare valeamus. – *Tanítás után:* Bonorum omnium largitor, Deus! pro collato beneficio Tibi gratias agimus et oramus, ut doctrina, quam accepimus, tota cedat in Tuam gloriam, nostram utilitatem. Effundantur dona in Regem, Patriam, Parentes, Doctores et Benefactores nostros. Fac eos Domine et omnes homines in omni vita beatos.

dás az iskolába is mindjobban behatol. Ezt már élte vége felé maga a császár is megsokalja. Egyik rendeletében¹ a tanároknak a legszigorúbban meghagyja, hogy sem írásaikban, sem a tanulókkal való magánérinkezésükben sohase fejtegetsenek olyan elveket, melyek ellenkeznek a katólikus vallás tanaival, vagy magánúton másképp nyilatkozzanak a vallásról, mint nyilvános előadásaikban, mert ezzel csak kételyeket ébresztenek az ifjúság lelkében. Sőt olyan tárgyakról is, melyek kívül esnek ugyan a vallás körén, de hagyományosan tiszteletreméltók, illő mérsékllettel szóljanak az ifjúság előtt, ha mindjárt azok hiányaira rámutatnak is.

JÓZSEF alatt, minthogy a szerzetesrendeket feloszlatta, vagy a rendekbe való belépést és fogadalomtételt (mint a piaristáknál) megszorította, másrészt mivel a tanári-papi pályára menő szegénysorsú ifjak gimnáziumi tanulásának lehetőségét a magas tandíj elrendelésével erősen korlátozta, rendkívül erősen érezhető a katólikus iskolákban a *tanárhiány*.² A német nyelv tudásának követelménye a bajt még csak fokozza. Az égető tanárhiányt jól jellemzi a piarista-rend állapota, azé a rendé, amelynek JÓZSEF, tanítói hivatására való tekintettel, egyedül kegyelmezett meg s amelyre a legtöbb gimnáziumban a tanítás bízva volt. A rendbe az ifjak többnyire a humanitas-osztályok elvégzése után, tehát 14-15 éves korukban léptek be. A noviciatus első évében a szerzetesi életre vonatkozó tanulmányokon kívül ismételték a humanitas-osztályok anyagát, emellett egyik tárgyuk volt a tanítás módszertana (in methodo Scholastic docendi Institutio). Az egész tanárképzés mindössze ennyiből állott: a jövendő tanár tudásának majdnem egyedüli

¹ Ht. 1788 febr. 28.: 8271. sz.

² Ez nemcsak a katólikusoknál, de a protestánsoknál is tapasztalható. A szászok ev. konzisztóriumá 1785-ben így panaszkodik: „Attól kell mindenestere (a nagy tandíj miatt) félnünk, hogy azok a fiatal emberek, akiknek nincsen vagyonuk, de van jó tehetségük, nem végzik majd a szükséges tanulmányokat, s így csakhamar a szegényebb egyházak és iskolák tanító nélkül maradnak.” (Monum. Germaniac Paedag. XIII. köt. Die siebenbürgischisächsischen Schulordnungen. Herausg. von Fr. Teutsch. II. köt. 1892. X. 1.) Ausztriára is ugyanezen okokból nagy tanárhiány szakad. L. Marx Gratian egykorú panasját Monum. Germaniac Paedag. XXX. köt. 1905. 179.

forrása az autodidaxis volt. A másodéves novíciusok, 16-17 éves ifjak, már rendszerint a grammatikai osztályokban tanítottak. Csak két-három évi tanítás után kerültek a filozófiai tanfolyamra, melyet azonban jórésztük magánúton végzett. Csak ezután tanultak teológiát, sokszor felszentelésük után. Már MÁRIA TERÉZIA 1778-ban elrendeli, hogy a rendi növendékeket csakis azok taníthatják a filozófiára és teológiára, akik a budai egyetemen végezték tanulmányukat. A helytartótanács egyik 1782iben kelt leirata újra követeli, hogy a rend a módszeres tudás elsajátítása végett mi; nél több tagot küldjön a budai egyetemre. A rend a súlyos költségekre hivatkozva iparkodik magáról e terhet elhárítani.¹ Ekkor a helytartótanács belenyugszik abba, hogy legalább azok a tanárok, akik a rendi növendékeket oktatják, a nyári hónapokban jöjjenek a budai egyetemre előadások hallgatására (ma azt mondanók: nyári kurzusra), itt sajátítsák el a Ratiótól megkövetelt ismeretanyagot s tanítási módszereket, tegyenek tanári vizsgálatot a kir. egyetemi tanács (Senatus Regius) előtt. Viszont a tőlük oktatott novíciusok csak akkor taníthassanak az iskolában, ha a gimnázium igazgatója s legidősebb tanárai előtt vizsgálatot állottak ki azokból a tárgyakból, melyeket tanítani fognak. Akik pedig az akadémiákon vagy a püspöki líceumokban óhajtának tanítani, a kir. egyetemet kötelesek rendszeresen hallgatni s a doktori szigorlatokat letenni.²

Közben azonban megjelenik a császárnak az *egyetemes*

¹ A rend tanárainak végső Ínségét jól jellemzik a sátoraljúj helyi igazgatónak 1789 szept. 9-én a helytartótanácsához intézett kérvényében található szavai: „Emberek vagyunk, ennünk s innunk, ruházkodunk, élnünk kell, hogy szolgálhassunk. Az élelelről való gondoskodás kárt téssen külső hivatalunkban: mert ha egész eszünket arra fordítjuk, mit eszünk, mivel ruházkodunk, mi marad belőle esküdt és parancsolt hivatalunkra- Örömet szolgálunk a Fejedelemnek, a Hazának, de legalább legyen mit ennünk. Alázatos leborulással könyörgök a Felséges Tanács előtt, méltóztasson velünk a' hazai ifjúság kedvéért és mint tanítókkal, Istenre nézve is, mint szegényekkel irgalmasságot cselekedni. Látja a Nagy Isten, nem tudok hová fordulni a nagy szükségben. Attól méltán tartok, ne hogy a professorok nem tudván miből őket tartani, szükségeket pótolni az ifjúság hátra maradásával itt hagyjanak s oda menjenek, a hol ennük adhassanak.” (Közli P ALLMANN PÉTER: A magyar piaristák II. József uralkodása alatt. Kolozsvár, 1914. Függelék.)

²Ht. 1782:4554. sz. L. PALLMANN PÉTER: i. m. 46-49. 1.

papnevelőintézetek (seminarium generale) felállítására vonatkozó rendelete, mely az egész papság nevelését az állam hatáskörébe utalja (1783). A papság ezentúl, akár világi, akár szerzetes, teljesen azonos szellemben, ugyanazon a módon fog ezekben az intézetekben neveltetni. A szerzetesrendek növendékeiket ide küldik, noviciatusuk megszűnik. Később enyhül a rendelet: ha az egyetem vagy akadémiák székhelyén a rendnek háza van, a növendékek itt is lakhat; nek s innen látogathatják a főiskolát. A piarista klerikusok a filozófiát Pesten, a teológiát Egerben végzik. A noviciatus megszüntetése végzetes csapás a rendre: tanárhiánya ijeszítően növekszik. Már 1782-ben 53 felszentelt tanárral szemben 69 klerikus és novicius tanít a piarista gimnáziumokban. Az utóbbiak száma most viszonylag még csak emelkedik.¹ Jórésztük nem végez sem filozófiai, sem teológiai tanulmányt, mert úgyszólván a rendbe való belépése óta állandóan tanít. A rendi klerikus tanárok helyzetük javítása érdekében folyamodványt nyújtanak be a helytartótanács-hoz és a császárhoz. Az utóbbi a tanárhiányon úgy iparkodik segíteni, hogy a szellemi proletariátus veszedelméről táplált nézetének megfelelően több gimnáziumot (pl. a szentgyörgyit és a magyaróvárit) bezárat s elrendeli, hogy a tanításra alkalmas rendtagok közül magánnevelőnek senki sem bocsátható el, míg a rendre bízott iskolák kellő tanerőkkel ellátva nincsenek. Egyébként gondja van a császárnak a tanárok ambíciója fokozására is. Egyik rendelete² a világi tanárokat kiváló buzgóságuk esetén fizetés javítással, a paptanárokat kanonoki stallumokkal kecsegteti. A szerzetestanároknak is, kiket rendjük különben ellát, tanítási éveik számának arányában 25-100 forint évi jutalmat ígér. JÓZSEF császárt a katolikus iskolák fölött való teljhatalmú intézkedésben úgyszólván semmi sem korlátozza. Annál szívósabb ellenállásra talál a *protestánsoknál*, kiknek tanügyét évszázados autonómiájuk védi. Bár a császár az *edictum tolerantiae*-vel a protestantizmus sok sérelmét enyhíti, kormányzatának éppenúgy nem sikerül a protestánsok iskolaügyét az állami egység abszolút gondolatával meg-

¹ PALLMANN P. i. m. 51-68., 132. 1.

² Ht. 1784: 14.127. sz.

nyugtató összhangba hozni, mint ahogyan előbb MÁRIA TERÉZIA Ratiójának sem. A Ratiónak az akatholikus iskolákra vonatkozó rendelkezései (64. §), melyek az állam egységet követelő boldogságának elméleti céljában gyökereztek, a protestánsokat többszörös tiltakozásra indítják. A kir. főigazgatók hatósági jogai, felügyeleti és ellenőrző tiszte, a nem-katholikus iskolaigazgatók megerősítése éppúgy ellenkezést kelt, mint az új iskolaszervezetnek s tanulmányi rendnek, tantervnek költséges bevezetése s a tankönyvek államosítása. Az új tanrendszer elfogadására a legtöbb protestáns gimnázium már szegénysége miatt sem vállalkozhatik.

A Ratio Educationis még meg sem jelent, amikor 1777 márciusában a két protestáns egyház nevében gr. TELEKI JÓZSEF, a nagyműveltségű és Európát többször beutazott tudós férfiú, aki később JÓZSEF alatt a pécsi tankerület főigazgatói tisztét is viselte, óvást emel a királynőhöz intézett előterjesztésében a protestáns iskolák önkormányzatát sértő intézkedések, főképp a királyi főigazgatók hatáskörének a protestáns iskolákra való kiterjesztése ellen.¹ A vallászabadság és az iskolák kormányzata, mondja, a legszorosabban összefügg egymással, egyiket a másiktól elválasztani mindkettő romlása nélkül nem lehet. Ezért védi meg a bécsi és a linci békekötés a protestánsok iskolai önkormányzatát, mely ezidáig sértetlenül meg is maradt. A katolikus főigazgatók igazgatás színe alatt a protestáns iskolákat romlásba fogják dönteni, mert még nem enyészett el keblökből a más vallásúak iránt érzett felekezeti gyűlölet. „Mindezeknél fogva kérjük felségedet, hogy minket és iskoláinkat a katolikus igazgatók bárminemű felügyeletétől teljességgel szabadítson meg és tartson meg bennünket saját iskolai igazgatásunkban, melyet több mint kétszázados törvényes gyakorlat s a természeti jog is megerősít.” Már ekkor fölmerül az a gondolat, hogy az állami felügyeletet a protestáns iskolák felett protestáns királyi főigazgató gyakorolja. Emiatt a két evangélikus felekezet, sőt maguk a reformátusok között is egyenetlenség támad.

Az előterjesztésnek nincsen foganata. A Ratiót az újon-

¹ Közli RÉVÉSZ IMRE: Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez. 1869. 23. 1.

nan kinevezett főigazgatók a protestáns iskoláknak is megküldik, hogy alkalmazkodjanak hozzá. Erre a két evangélikus egyház 1780-ban hosszú tanácskozás után újra közös kérvényt nyújt be a királynőhöz. Ebben óvást emelnek mind a *tanulmányi egyformaság*, mind a protestáns iskoláknak a politikai hatóságok és katolikus főigazgatók által való *igazgatása* ellen. Az egyforma tanulmányi rendszert nem fogadhatják el, „mert a geometrián kívül minden egyéb tudománynak erős vonatkozása van a teológiára” a teológiát pedig a királynő is érintetlenül kívánja hagyni. Ha ez így van, akkor a többi tudományokat sem vonhatják a katolikusokkal egyező rendszer alá s nem használhatják a katolikus tankönyveket sem. Általában a protestáns iskolák fenntartásának módja és rendszere lehetetlenné teszi a Ratio elfogadását. Különösen az iskolák igazgatása szempontjából, mely a törvények értelmében az egyházi belügyek körébe tartozik. Iskoláikat saját erejükből állították fel s tartják fenn; természetes tehát, hogy őket illeti ezek igazgatási joga. „Nem lehet az nagy romlásunk nélkül, hogy szabad vallásgyakorlatunk egyik alkotórészét tevő iskoláink igazgatása az irántunk sokszor ellenséges indulatú római katolikus egyének kezébe adassék.”¹

A császár békésen iparkodik megegyezni az iskolaügyben a protestánsokkal. Már 17814 türelmi pátensének egyik pontjában elrendeli, hogy egy bizottság dolgozza ki a tervezetet, mikép lehetne az állami tanulmányi rendszert, a vallásszabadság sérelme nélkül, kiterjeszteni a protestáns iskolákra is. A kiküldöttek Pozsonyban kezdik meg tanácskozásait, majd Bécsben az új udvari tanulmányi bizottsággal VAN SWIETEN elnöklete alatt folytatják. A protestáns soknak főbb ellenvetései: az egyformaság ellenkezik a gondolat szabadságával; az egyetemesen elrendelt tankönyvekben a protestáns vallást sértő részek vannak; a grammatikai iskolában a Ratio szerint csak a harmadik osztályban kerül a sor a klasszikus latin írókra, a természetrajzot is latinul kellene tanítani. A humanitás-osztályoknak a Ratio szerint való tanterve helytelen: csak chrestomathiát olvasnak; a filozófiai tanfolyamon előbb kellene tanítani a metafizikát s csak

¹ U. o. 27-28.

aztán a fizikát. Nincsen anyagi erejük iskoláiknak az új tanulmányi rendszer értelmében való átszervezésére. Iskoláik továbbra sem helyezhetők katolikus főigazgatók alá. Tankönyveiket nem bírálja jóakaratóan a katolikusokból álló egyetemi tanács.

Mindezeknek az ellenvetéseknek erejét a tanulmányi bizottság tompítani iparkodik. A közoktatás egységének elvéhez és az iskolaügy rendezésének fejedelmi jogához szigorúan ragaszkodik: a nevelés nem vallási, hanem politikai ügy, nem a felekezet, hanem az állam feladata. Az evangélikusok kiküldöttei később azt hangoztatják, hogy a tanügyi igazgatásnak az állameszme által megkövetelt egyformasága úgy is keresztülvihető, ha saját felekezetbeliek gyakorolják a felügyeletet és ellenőrzést. A reformátusok újabb élaborátuma azonban, melyet 1785-ben HATVANI ISTVÁN, a híres debreceni professzor és DOMOKOS LÁSZLÓ készít, a Ratio tantervi részleteit is élesen támadva, továbbra is ellenáll az állami felügyeletnek. A tanügyi bizottság viszont a protestáns iskolák hiányainak feltárásával válaszol. A császár végre önmagához következetesen dönt: a nem-katolikus gimnáziumoknak olyanoknak kell lenniök, mint a katolikusoknak. A főiskolák is sem katolikusoknak, sem protestánsoknak, hanem az egész országnak vannak szánva.¹ JÓZSEF két-két protestáns férfiút nevez ki az egység dokumentálására a tíz új kerületi adminisztrátor és az öt főigazgató között; Pázmány egyetemének egy-egy tanszékére pedig először ültet protestáns tanárokat. A reformátusok 17884-an egy utolsó kísérletükben, hogy iskolai önkormányzatukat legalább részben megmentsek, megígérik a császárnak, hogy ha iskoláik háborítatlan birtokában meghagyja őket, ezeket hajlandók úgy átalakítani, hogy „iskoláikban, amennyire a körülmények megengedik, ugyanazokat a nyelveket és tudományokat tanítják, mint az államiakban; a rendtartást és az oktatás módját is, amennyiben a vallás és a tudományok kára nélkül lehetséges, a Ratio rendelkezéseihez minél szorosabban alkalmazzák”. Erre az udvari kancellária 1789 jan. 19-én felszólítja az egyházkerületeket, hogy nyújtsák be

¹ MARCZALI HENRIK: Magyarország története II. József korában. II. 298-312. 1.

azokat a tervezeteket, amelyek megmutatják, hogyan és mily mértékig akarnak alkalmazkodni a közoktatás országos rendjéhez. Egyben kijelenti, hogy a protestánsok vallásuk szabadsága felől nyugodtak lehetnek; azokat a tankönyveket, melyeket a kormány hivatalosan ki fog adni, mielőtt nyomdába kerülnek, megtekinthetik s vallásuk szempontjából észrevételeiket megtehetik. József rendszerének tragikus összeomlása a már sikerrel biztató részleges egységesítésnek útját szegte.

Közben olyan vegyesvallású helyeken, ahol egyik felekezet sem tud kellő számú tanulóval külön iskolát fenntartani, elég szép sikerrel folyik a *közös (szimultán) népi iskolák* szervezése. A tanügyi kormányzat és közegei erre, mint a felvilágosodás nagy diadalára büszkén tekintenek; a közös művelődéstől várják a nép lelkének egységét, mert a közös iskola – mint egy iskolavizitátor mondja – „lerontja az egy haza polgárai közt levő káros elválasztó falakat s az onnan kikerült nemzedék mosolyogni fog a gyáva-ságon, hogy ember az embert, keresztyén a keresztyént, feletársat feletárs egykor ok nélkül gyűlölhett”.¹ Az iskolák egyesítése nem erőszakkal, hanem a felekezetekre háruló haszonnál való meggyőzés (per convictionem) útján megy végbe. „A' mixta oskoláknak tzélja, írja KAZINCZY, nem a' Religionis Unió.” (KAZINCZY Level. I. 438.) Kazinczy büszke arra, hogy kerületében a három év alatt szervezett 124 népiskola közül 19 közös iskola. Természetesen mind a katolikusok, mind a protestánsok bizalmatlansággal és gyanúval fogadják a közös iskola tervét. Gr. ESZTERHÁZY KÁROLY egri püspök még 17884}an is azt írja a hejcei népiskoláról KAZINCZY-nak: „Az Reformátusok gyermekeit soha attul az oskolátul el nem tiltottam, most sem tiltom: de hogy világosan írjak, én most sem tudom, mi légyen az a közös Oskolamiben állyon ennek igaz mivolta, minéműek tulaj donsági és mire való-”² De a protestánsok is szabódnak az új iskola-fajtól, ami a bécsi tanügyi bizottság elnökét, VAN SWIETEN

¹ VÁLYI K. ANDRÁS (1792. a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom első tanára): A norma és a' levél író, az az: A nemzeti oskolák mivolta, tulajdonsága, érdeme, haszna, normális tanítás módja. Kassa, 1789. Bevezetés.

² KAZINCZY F. levelez. L, 179. 1.

erősen ellenük hangolja. Mikor KAZINCZY 1786-ban tárgyal vele, keserűen panaszkodik rájuk. „Élőmbé adá – mondja KAZINCZY – mi a nagy cél abban, hogy az iskolák közös iskolákká tétessenek, s a hon polgárai együtt neveltessenek, s visszásán szóla debreceni prof. Hatvani felől, ki azt vitatá, hogy az ő felekezetbeliek a bábáskodást sem tanulhatják idegen felekezetbeli oskolában a keresztelési oktatásra nézve.”¹ József halálával a közös iskolák eszméje is meghalt; BR. EÖTVÖS JÓZSEF támasztja föl újra 18484 népiskolai törvényj avaslatában.

LESSING *Bölcs Nathan*jának megjelenése korában természetes, hogy JÓZSEF, a felvilágosodás koronás apostola, a vallási türelmesség elvét nemcsak a protestánsokkal, de a zsidókkal szemben is a művelődés terén érvényre juttatja. Ő a birodalom első fejedelme, aki a zsidófiúkat a gimnáziumokba és a főiskolákra bebocsátja (1782 dec. 14)? „1. Minden zsidógyermeket – mondja rendelete – különbség nélküli, a keresztény gyermekekhez hasonlóan, a latin iskolába föl kell venni, ha szabályszerű elemi iskolai bizonyítványa van. A szülőknek figyelmét azonban föl kell hívni arra, hogy gyermekeik mindig illedelmesen és tisztán öltözve jelenjenek meg az iskolában, minden külső megkülönböztető jel nélkül, ami a többi gyermeknek gúnyolódásra adna alkalmat. 2. Viszont a tanárok saját pártatlan és szeretetteljes viselkedésükkel ne csak az illő bánásmódnak és türelemnek példáját adják a tanulóknak, hanem erre a keresztény ifjúságot időről-időre figyelmeztessék is és az ezzel ellentétesen viselkedőket szembeszökő szigorúsággal büntessék meg. 3. Habár az adásvevés és csere minden faja általában már el van tiltva az iskolában, mégis a tanárok ebből a szempontból a zsidó fiúkat különös figyelemmel kísérik, mert éppen ez adhat leginkább alkalmat a kétféle felekezetű ifjúság között a rendetlenségre és viszályra. 4. Mivel a tanítás imádsággal kezdődik, amelyen a zsidók jelenléte nem volna illő, részint az ő vallási fogalmaik, részint azon tisztelet miatt, melyet mi kötelesek vagyunk az imádságban elő-

¹ Pályám emlékezete. 73. 1.

Az idevágó rendeletek szövegét l. Monumenta Germaniae Paedagogica. XXX. köt. 1905. 388. és 399. 1.

forduló dolgok és nevek iránt tanúsítani: ezért a tanárok hagyják meg a zsidó gyermekeknek, hogy mindig valamivel később jöjjenek az iskolába, mint a keresztények, és pedig akkor, amikor az általános iskolai imádságnak vége van.” Vallási ünnepeiken föl vannak mentve az iskola látogatásától.

Ennek az intézkedésnek a rendelet bevezető szavai szerint „az a célja, hogy alkalmat adjon egy nemzet kiművelésére”. Ez a cél azonban meg volna hiúsítva, ha a zsidó szülőknek attól kellene félniök, hogy a gimnáziumba küldött fiaik bántalmazásoknak lehetnek kitéve vagy vallásukban meg lehetnek zavarva. „Ezért a tanárok utasítatnak, hogy a náluk jelentkező zsidó szülőket elsősorban illő nyájassággal, de aztán annak biztosításával is nyugtassák meg, hogy mindkét szempontból magasabb rendelet folytán gyermekeik védelméről elegendő módon történik gondoskodás.” A korra és a zsidók akkori társadalmi állapotára és értékelésére jellemző, hogy mennyi minden óvatos rendszabály kíséretében léphettek először át a magasabb műveltség kapujának, a gimnáziumnak küszöbét.

A császár az egyetemet is megnyitja számukra. Idevágó egyik rendelete (1783 jún. 5) azonban erősen hangsúlyozza, hogy „a zsidó nemzet Bécsben tartózkodó studenteinek csakis abban az esetben van az itt tartózkodás megengedve, ha az alsóausztriai kormányzóságnál havonként tanáraiktól szorgalmukat és a tudományokban való jó előmenetelüket igazoló bizonyítványt mutatnak föl. Emellett vigyázni kell arra, hogy tanulmány ürügye alatt semmiféle kereskedést ne űzenek s ezzel a polgárokat vagy a toleranciát élvező zsidókat meg ne károsítsák”. JÓZSEF a zsidók kulturális egyenjogúsításában és állampolgári egységesítésében kora szelleme fölé emelkedve annyira megy, hogy állami ösztöndíjakat is kiutaltat nekik. „A zsidó nemzet tanulói is, mondja rendelete (1786 aug. 31), részesíthetők olyan ösztöndíjakban, amelyek a vagyonos osztályba tartozó tanulóktól fizetett tandíjából származnak s a szegény és derék alattvalók közt osztatnak szét.”

Ezeknek a rendeleteknek, melyek az örökös tartományokra vonatkoznak, visszhangja az az intézkedés is, mely a zsidóság magyarországi iskolaviszonyait volt hivatva sza-

bályozni.¹ A helytartótanács idevágó rendeletének kiindulópontja a nyelvi kérdés. A zsidókat arra kötelezi, hogy a keresztény népiskolák szervezetének és tantervének mintájára állítsanak fel népiskolákat, hogy ezekben a „jüdisch-deutsch”, a megrontott zsidó-német jargon helyében a felnövekvő zsidó nemzedék megtanulhassa a helyes német nyelvet, mert öfelsége ezentúl sem a polgári ügyiratokban, sem a bírósági tárgyalásoknál meg nem tűri a zsidó-német tájszólást s az ilyen nyelven fogalmazott ügyiratokat érvényteleneknek minősíti. A rendelet azonban előre látja a nehézségeket is, melyeket az új iskolák felállítása elé „a közismert zsidó makacsság” (a helytartótanács szava) gördít. Ezek legyőzésére külön utasításokat ad a tanügyi hatóságoknak. Megengedi a zsidóságnak, hogy gimnáziumokat is felállítson; mivel pedig erre nem sok a remény, öfelsége utasítására lehetővé teszi, hogy a zsidók a keresztény gimnáziumokba járhassanak; egyébként a rendelet a felső iskolák kapuit is megnyitja előttük a teológiai tanfolyam kivételével. A zsidó iskolákban ugyanazoknak a tankönyveknek használata kötelező, mint a keresztény iskolákban (a hittant természetesen kivéve). A zsidó szülőknek maguknak kell gondoskodniuk a hitoktatóról. Két év alatt a zsidók kötelesek tanítóikat a keresztény tanítóképzőkben kiképeztetni; addig a laikus tárgyakat náluk is keresztény tanítók tanítják. Ezeknek azonban szigorúan tiltva van minden dogmatizálás, nehogy a zsidóság okot találjon a császár iskolai reformjával való szembeszállásra.

Hogy ez a reform minél előbb elérje célját, ott, ahol új szervezetű zsidó iskola létesül, a régiek azonnal meg kell szünnie. E rendelet életbeléptetésétől számított tíz év múltán a huszonöt éven aluli zsidó ifjoknak szigorú büntetés terhe alatt tilos az iparüzés, a kocsmák és gazdaságok használatára, a gabonával, dohánnyal, gyapjúval, bőrrel való kereskedés abban az esetben, ha nem tudják bizonyítani, hogy újfajta zsidó iskolában vagy közös keresztény iskolában tanultak. Végül a rendelet meghagyja, hogy a zsidó gyermekekkel való bánásmód a magyarországi keresztény iskolákban is ugyanolyan legyen, mint ahogy a császár erre nézve

¹Ht. 1783 márc. 31.: 1828. sz.

az osztrák tartományokban intézkedett. Ezeket az utasításokat főnnebb már ismertettem.

JÓZSEF idevágó rendeleteiből nyilvánvaló, hogy a zsidók művelődésbeli emancipációjának legfőbb rugója nem is annyira az általános filantrópia, mint inkább a birodalom egységes német nyelvének megteremtése. Reformszándéka azonban részint a zsidóság ellenállásán, részint a tanügyi és közigazgatási hatóságok nemtörődömségén hajótörést szenved. A zsidóság még évtizedekig nem igen él a gimnáziumba s a főiskolákra való léphetés jogával: egyelőre szinte fehér holló számba megy a zsidó gimnáziumi tanuló. Egyoldalúan gazdasági természetű foglalkozásuk számára a latin iskola idegen és haszontalan; ha el is végzik, a hivatali és a közéleti pályák egyelőre még zárva vannak előttük.

JÓZSEF kultúrpolitikájának *nemzetiségi* szempontból ránk nézve a legsarkalatosabb pontja a kíméletlen *germanizáció*. A magyar nemzeti közművelődésnek éppen azidőtájt gyökeret verni kezdő csemetefájára az igazi fejszecsapást a császár azzal a rendeletével méri, mely a *németet* teszi meg a hivatalok és iskolák nyelvévé. A racionalisztikus államfilozófiának alapelve az *egység* mindenben. Mi forraszthatja ussze a monarchiának nemzetiségre és nyelvre nézve annyin tarka népeit egyetlen nagy népegységgé? A *nyelv egysége*. Az európai műveltség egységét régebben a latin képviselte. Most azonban már kialakultak a nemzeti államok és irodaimak: a holt latin nyelv nem lehet többé az eleven, nyüzsgő mozgó, sokágú élet nyelve. A *lingua generalis monarchiáé*, mely a birodalom hivatalos és szellemi életének egységét biztosítja, csakis a német lehet. A felvilágosodás fia ennek igazolásában is a józan ész belátására, a haszon világos logikájára utal, mert a nyelvben a hideg ész nem tud egyebet látni, mint a gondolatközlés szürke, közömbös csereeszközét, afféle váltópénzt, melyre tetszésszerinti bélyeget nyomhat. Az édes anyanyelvhez történetileg hozzátapadó érzelmi, irracionális lelki mozzanatok a hidegen fürkésző ész szeme előtt észrevétlenül elsiklanak. Ez a csupasz ész csak egyet számítgat: melyik nyelv tudása a leghasznosabb? És csodálkózik, nem tudja fölérni, hogy a népek, melyek számára a legjobbat akarja, nem kapnak a leghasznosabb nyelv után. „Mindenki átláthatja – hangzik egyedül a tiszta ész logika-

jának pórázán gondolkodó császár szava – mekkora hasznot hajtana az államnak és a testvéri egyesülést mennyire előmozdítaná, ha határai között csupán egy nyelv volna használatos, amint ezt a franciák, angolok, oroszok példája is igazolja. A magyaroknak is hasznukra válik, ha nem kell annyi nyelvet tanulniok.”

A császár az állami egység és a közjó nevében 1784-ben a latin helyett a németet emeli az egész birodalomnak, így Magyarországnak is, egyetemes hatósági és iskolai nyelvivé. Pedig egész neveltetése franciás; atyja, Lotharingiai Ferenc, keveset tud németül; anyja, Mária Terézia, leveleit, kisebb följegyzéseit rendszerint franciául írja; József maga anyjához intézett hivatalos *aidememoire*-jait, jelentéseit, császári utasításait, miniszterei számára készült jegyzeteit túlnyomóan franciául fogalmazza s franciául levelez.¹ nyelv dolgában mégis a haszon belátása a német fanatikus apostolává avatja.

Első, 1784 április végén kelt nyelvi rendeletében² arra utal, hogy Magyarországon a közoktatás nyelve a latin. Ez azt mutatja, hogy a magyar nemzet még nincsen a szellemi érettség szükséges fokán, még nincs neki irodalmi nyelve (*ordinaria nationalis lingua*). A köznép zöme ezen a nyelven írni-olvasni nem tud. A magyar közigazgatás és törvénykezes nyelve még mindig a holt latin, melyet az ország túlnyomó része nem ért. Európa valamennyi műveltebb nemzete már abbahagyta a közügyekre nézve a latin használatát, csakis Magyarország, Erdély és Lengyelország ragaszkodik hozzá. Ha Magyarországon s Erdélyben a nép mindenütt magyarul beszélne, akkor a magyart hivatalos nyelvvé lehetne tenni. Azonban Magyarországon a német, illír és oláh nyelv annyira elterjedt, hogy a magyar éppen nem tekinthető köznyelvnek. Az itt használatos nyelvek közül tehát hivatalos nyelvvé csakis a német avatható, annál is inkább, mert ez az egész monarchia és a hadsereg nyelve. A császár kiemeli az angol, francia és az orosz nemzet nyelv-egységét és ebben rejlő erejét; a monarchia is hasonló erőre

¹ BARANYAI ZOLTÁN: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. 1920. 12.

² L. az idevágó iratokat SZILÁGYI FERENC művében: A germanizálás történetéből a két magyar hazában II. József alatt. 1876. 6. sk. lk.

tesz szert, ha majd a német köznyelv egységbe forrasztja össze. De hasznos lesz ez a magyarság számára is, mert ha fiai a németet elsajátítják, megnyílnak előttük az örökös tartományok hivatalai is.

A rendelet részletesen megállapítja, milyen hivatalokban s mekkora mértékben kell a németet hivatalos nyelvként alkalmazni. Majd levonja (a 7. pontban) ennek következményét az iskolákra nézve is. A következő iskolai évtől (1784 nov. 1-től) *csakis olyan tanulók vehetők fel a gimnáziumba, akik németül írni s olvasni tudnak.* A császárnak, hangoztatja a rendelet, nem célja a nemzetiségek nyelvének kiirtása, hanem csupán az, hogy a közhivatalra lépők már az iskolában megtanulják a német nyelvet, hogy aztán a közügyek tárgyalása közben hasznát vehessék.

Nemsokára a császár azt is elrendeli, hogy *népiskolai tanító nem lehet az, aki nem tud németül;* továbbá, hogy három év múlva *a gimnáziumokban a latint is a német segítségével kell tanítani.*¹ Majd úgy intézkedik, hogy a *népiskolák nyelve az I. osztályban azonnal a német legyen,* úgyhogy három év múlva (1787 nov. 1-től) a gimnáziumba csakis olyan tanulók legyenek fölvehetőek, akik német írni-olvasni tudásukat igazolják.² A fönnebbi rendelet érvényét tehát a császár három évre kitolja s ezzel enyhíti. Azonban a terminus közeledtével szigorúan sürgeti ennek megtartását, különösen akkor, amidőn az országban tett körútja közben szomorúan azt kénytelen látni, hogy az országban a németet csekély buzgósággal s igen hiányosan tanítják.³ A következő évtől kezdve *minden tárgyat minden fokú iskolában csakis németül szabad tanítani.* Az iskolák igazgatói a legszigorúbb személyes felelősség terhe alatt kötelesek ennek a rendeletnek végrehajtásáról gondoskodni. Már most terjesszék föl azoknak a tanároknak névsorát, akik nem tudnak németül tanítani. A főigazgatók pedig utasítást kapnak, hogy a következő, 1787-88. évi látogatásuk alkalmával szigorúan s különös gonddal vizsgálják meg, vajjon a tanárok valóban tudnak-e németül tanítani? Mennyire komolyan akarja a csá-

¹ Ht. 1784 jún. 14.: 14.127. sz. 10. és 11. pont.

² Ht. 1784 aug. 2.: 18.420. sz.

³ Ht." 1786 okt. 3.: 42.629. sz.

szár ezt a rendeletet végrehajtani, legjobban az mutatja, hogy néhány hónap múlva megismétli.¹

JÓZSEF nemcsak a gimnáziumokban, hanem az *akadémiákon* s az *egyetemen is a latint*, „a tudós nyelvet”, a némettel helyettesíti; a főiskolákon a latinnak az egyházi szertartások és kánonok megértése miatt csak a papképzésben van helye. „Egyébként – mondja a császár – recepteket az orvostudományban német nyelven éppoly jól lehet írni, mint a filozófiában szillogizmusokat és erkölcstani tételeket kifejteni; az ügyvédek is *in jure* minden iratukat baj nélkül készíthetik német nyelven; a bírák is ezen a nyelven tárgyalhatnak. Így a latin csak a kisebb iskolák számára marad meg, ahol a latin nyelvnek az auktorok megértéséhez és a helyes beszédhez szükséges elemeiről van szó.” Tanár a főiskolákon sem lehet senki, aki nem tud németül. A pesti egyetem németül jól nem tudó tanárait nyugalmazza s osztrákokkal cseréli ki. KATONA ISTVÁN, a legnagyobb magyar historikusok egyike, kénytelen ezért tanszékétől megválni. A nemzeti közművelődésnek már ekkor szerte a világon az egyetemek a legfőbb műhelyei és gócpontjai. A pesti egyetemet azonban, ahonnan a nemzeti kultúra fényének lefelé a többi iskolákra kellett volna sugároznia, német tanárok szállják meg.² Ezért panaszkodik még másfél évtized múlva is keserűen RÉVAI MIKLÓS egyik levelében, hogy a mindenféle nemzetből összeszedett egyetemi tanárok a magyar nyelvet megvetik, lenézik s valóságos ellenségei a hazának (*in ipsa universitate professores plerosque de varia gente collectes esse linguae patriae osores; esse hostes patriae*).³ A vármegyék a nyelvrendeletre megmozdulnak és tiltakoznak; elsősorban nem az iskolák, hanem a közigazgatás német nyelve ellen harcolnak. Bihar vármegyében pl., mely

¹ Ht. 1787 febr. 20.:7450. sz.

² A császár – mondja DUGONICS – „parancsolatot adott, hogy a ki németül nem tud, se tisztséget az országban, se professorságot az oskolákban ne reméli jen. És valóban az universitásunkat meg is kezdette immár rakni-Németországból ide küldött német professorokkal. Így lassanslassan a többi tisztségeket is vagy azoknak adta volna, kik külső országokból hozzánk tántorogtak volna, vagy azon magyarainknak, kik külső országokon tekeregvén, ottan a német nyelvet megtanulták volna.” (DUGONICS ANDRÁS följegyzései. 1883. 17. 1.)

³ THEWREWK EMIL Egyetemi Beszédei, 1905. 30. 1.

a megyei élet virágkorában mindig a nemzeti ellenállás élén jár, BEÖTHY JÁNOS szónoklata ad hangot a nemzet közmeggyőződésének. „Hogy pedig, így szól, a magyar és a deák nyelvek, valamint a Politicumban szintúgy a Juridicumban is számkivetésbe tétesse, ezt nagyobb dolognak ítélem lenni, mintsem hogy fül mellől bocsáthassuk.” Törvényeink eddig deák nyelvűek, a tanácskozások deákul és magyarul folytak. Mennyi hivatalnokot kellene a német tudásának hiánya miatt elbocsátani, „hány érdemes, okos és tudós úri emberektől kellene megválni a publicumnak!” Az iskolákról sem feledkezik meg: „Egyedül csak a neve maradjon meg a magyar monarchiának, ha ezentúl az *oskolákban* is nemetül fognának taníttatni gyermekeink, melyek hogy fájdalomosan eshetnek az országnak, maga Ő Fge méltóztassék által látni.” Végül az uralkodót saját szaván fogja meg, amikor az új abszolutizmus alapvető elvére utal, melyet a császár egy nem sokkal előbb megjelent rendeletében hangoztatott. Ebben ugyanis „maga azt vallja, hogy a fejedelemnek nem úgy kell gondolkodnia, mintha ő érte lettek volna annyi millió emberek, hanem azt tartsa maga előtt, hogy ő adott az égtől azon milliomm emberek boldogulására”¹.

A kir. udvari kancellária is óvást emel a rendelet kiadása ellen: az ország lakosságából viszonylag legtöbben magyarul beszélnek, németül pedig éppen a legkevesebben, inkább az új telepések; a közügyekkel foglalkozó nemesség túlnyomóan magyar; nincsen remény arra, hogy a sokféle anyanyelvű népesség milliói pusztán parancsra egy nyelvet megtanuljanak. A latin nyelv hivatalos használatának eltörlését az országgyűlésre kellene bízni.

A császár mereven ragaszkodik álláspontjához/Egyben megrója a kancelláriát, hogy rendeletét félreértette. Eszé ágában sincs a magyar nyelvet teljesen félretolni. Rendelete nem irányul sem a magyar, sem egyéb magyarországi anyanyelv, hanem csak a holt és pusztán tudós latin nyelv ellen. „Tehát nem arról van szó, hogy milliók megváltoztassák nyelvüket és más nyelven beszéljenek, hanem arról, hogy azok, akik a közügyeknek akarják magukat szentelni, a latin helyett a német nyelvet használják s az ifjúság amannak he-

¹ BEÖTHY JÁNOS egész beszédét közli MARCZALI HENRIK id. m. függelékében: II. 527-532. 1.

lyében emezt tanulja... Rendeletem a magyar nemzetnek és a köznek a legjobbat akarja és egyáltalán nincsen szándékomban az anyanyelv kiirtása. Mindez nem saját kényelmem miatt történik, mert én latin nyelven elég jól ki tudom magam fejezni.”¹ Végre is a helytartótanács kénytelen a rendelet végrehajtásáról gondoskodni (1786). Eszerint három év múlva a hittan kivételével valamennyi tárgyat a népiskolákban németül kell tanítani. Aki nem tanul meg németül, nem léphet föl a gimnáziumba. Itt a tanítás nyelve az alsó két osztályban már a következő iskolai évtől kezdve egészen a német, a harmadik osztályban vegyesen német és latin, a felső két osztályban (humanitás) egyelőre még latin, de a történelem és földrajz tannyelve német. Az utóbbi tárgyakra tehát, melyek a Ratióban egyedül képviselik a nemzeti studiumokat, éppen egy évtized múlva már a német nyelv gyűlölt békóit rakják.

A nyelvi rendelet a régebben népszerű uralkodót, a *Josephus deliciae gentiumot* (mint egy a császár mellképét ábrázoló egykorú metszet hívja) birodalomszerte a közgyűlölet célpontjába állította, s addig is, míg érvényben volt, voltaképp csak a papiroson élt. A magyar iskolákban legtöbb helyt nem volt végrehajtható. Hiányoztak a németül tudó tanítók, de nem volt meg hozzá a fogékonyság sem a tanároknak, sem a tanulóknak. „Készebb vagyok – írja BARCAFALVI SZABÓ DÁVID – inkább éhkelni, mintsem hogy én valamit németül tanítsak, amint szomorúan hallottam, hogy fog lenni.” A német nyelv ismeretének a magyar vidékeken való hiányára igen jellemző KAZINCZYNAK adata, mely a másfél évtizeddel azelőtti állapotokra vonatkozik. Ő volt testvérével az első magyar tanuló, aki Sárospatakon németül tudott. „Soha még addig, mondja, Patakon németül tudó gyermek nem volt, mint németül tudó togátus nem, az utánunk nem sok idő múlva Pozsonyból oda jött DECSY SÁMUEL, ki Bécsben a Magyar Kurir leveleit írta. Az ifjúság azért bennünket *tokosoknak* csúfolgata.” A Vayak, Lónyaiak »a tokosok nyelvét Patakon még nem tudták”.² Hogy a német nyelv erőszakolása az iskolákban milyen szánalmas sikerrel járt, pompásan jellemzi DUGONICS: „A császár meg-

¹ E rendelet eredeti szövege u. o. a Függelékben, 532. 1.

² KAZINCZY F.: Pályám emlékezete. 16. 1.

parancsolta, hogy a deák és magyar nyelvet abbanhagyván, csupán németül taníttassanak a magyar gyermekek. Ropogott szájokban a német nyelv, hozzája nem szokhattanak. Én ez igyekezetének ellene állván, csak azért is az algebrát és a geometriát magyar nyelven kiadtam, hogy megmutassam az ország előtt, hogy a német nyelv soha sem oly alkalmas a tanulmányoknak kimagyarázásában, mint a magyar nyelv. Soha se a németek, se a franciák nem mehettek annyira, hogy a mathesist magok nyelveken úgy kiadhatták volna, hogy abba idegen nyelvekből hordott szavakkal nem kellett volna élniök... Az országot legjobban lehet megtartani, *ha a ruhát és nyelvet megtartják.*¹ Ez az alap gondolata irányregényének, az Etelkának is, mely országszerte lelkes visszhangot kelt.

Az igazgatók és tanári karok eleinte nem veszik komolyan és szigorúan a német nyelvi rendeleteket; az ellenőrzés az újabb császári parancsok azonban egyhamar rákényszerítik őket. A protestáns egyházkerületek is még 1783-ban alkudozni próbálnak: nincsen tanár, aki a németet tanítsa, a szintizta magyar ifjúság úgy sem fog kellő előmenetelt felmutatni. A császár követelésére azonban kénytelenek még a magyar református egyházkerületek is iskoláikat a német komoly tanulására utasítani. Sárospatakon az egyházkerület ülése 1785-ben mint „általános panaszt” emlegeti, hogy mind a togátus ifjak (togati cives), mind a gyermekek (pueri) a német nyelv tanulását elhanyagolják. Ezzel szemben azt határozza, hogy „ha a togátus polgárok a német nyelvnek köztünk való üdvös előhaladásának és növekedésének hanyagságukkal ellenszegülni mernek, ezek a kollégiumban élvezett minden jótéteményeiktől megfosztassanak ..., a hanyag gyermekek pedig, ha szelídebb eszközökkel nem kényszeríthetők, testi fenyíték elviselésével is kényszeríttessenek”. Ellenben, akik szorgalmukkal a német tanulásában kitűnnek, a praceptorok (köztanítók) kiszemelésénél előnyben részesülnek.² VAY ISTVÁN főgondnok a pataki

¹ DUGONICS A. főljegyzései. 1883. 16. 1.

² Egyházkerületi határozatok gyűjteménye. I. köt. (1722[^]-1803). 79. 1. Idézi VÉGH JÁNOS: A német nyelv a sárospataki főiskolában II. József alatt. Magy. Paedag. 1914. 152. 1.

iskola rektorához írt levelében (1785) hevesen panaszkodik arról, hogy az ifjak sehogy sem tanulják a németet, sőt csúfot üznek belőle. Pedig „nem érettünk, hanem érettek tartódik a német instructor, éljenek hát véle magok hasznokra. Hadjanak békét a deáki csalfaságoknak, amelyekkel a dolog seriumát szokták elrontani s nevetségessé tenni. *Nem fog-nak akkor nevetni, ha tapasztalni fogják, mennyiben fog nékiek kerülni a német nyelv nem tanulása s nem tudása*”.¹ VAY lelkéből nem németesítő szándék, hanem az ifjúság szeretete, jövőjén való aggodalma szól: ha német lesz ezentúl a hivatalos nyelv, hogyan boldogul majd az életben a magyar református ifjúság? Ezért a tanári karral elkészítteti a német tanítás tervét (*planum discendae linguae Germanicae*), amely bizony egészen a holt latin mintájára üt ki, amikor a német nyelvtant négy osztály számára elszigetelt részekre bontja szét, úgyhogy az első osztály a német deklinációt, a második a konjugációt, a harmadik az adverbiumokat és praepositiókat, a negyedik a syntaxist tanulja, mindenütt heti négy órában. Ehhez a tantervhez mindjárt utasítások is csatlakoznak szintén a latin oktatás módszerének analógiájára, mintha a német nem is élő nyelv volna. A német beszélgetés a deáké-
nak eddigi szankciója alá esik: idáig a diákok az iskola falai között a szünetekben latinul voltak kötelesek beszélni; akit a leskelődéssel megbízott diák mint *hungarizans*-t magyar beszéden kapott, föl kellett jelentenie, hogy a magyarul beszélő büntetést kapjon. Most a német nyelvi utasítások egyik pontja ezt a módszert a németre alkalmazza: akit más beszéden, mint a németen, rajtacsípnek, azt először megfeddik, másodízben a német miatyánk elmondására kényszerítik, harmadízben pedig valamely német feladat megkészszerzésével büntetik. „Hatni kell – mondja az utasítás – a gyermekekre, nehogy ezek, ha rosszul tudnak, szégyeljenek beszélni, másrészt *komolyan meg kell tiltani, hogy a nyelvhez értők a hibásan beszélőket kigúnyolják, amiről tudjuk, hogy egy nemzetnek sem veleszületett nagyobb hibája (vitium familiare), mint a miénknek.*”² Persze mindez Patakon is, másutt is, igen gyöngye és mondvacsinált eszköz volt arra, hogy a germán imperátor nyelve a szín-

¹ VÉGH J. i. m. 153. 1.

² U. o. 159-160. 1.

tiszta magyar környezetben nagyobb hódításra tegyen szert s különös szeretetnek örvendjen. Az erőszakos kísérletnek eleve csődöt kellett mondania.

Végre a nemzet zöme fölébred álmából: ehhez JÓZSEF erőszakos intézkedése kellett. így tört voltaképen utat a német nyelv a magyarnak; a nyelvére kimondott halálos ítélet fölírta a nemzetet a maga nyelvének és kultúrájának tudatára. Ha a nemzetnek nem volt eddig, legfeljebb néhány irodalmi emberének lelkében, saját művelődési eszményképe, ez most már mint megvalósítandó értékes cél teljes alakjában előtte csillog: *magyarnyelvű közélet, iskola, tudomány és irodalom*. A Ratio deákos kultúrájának kereteit ez az új eszmény szétfeszíteni iparkodik. Teljes lerombolásához egy félszázadra lesz még szükség. E félszázados küzdelemnek a művelődés és közoktatás terén legfőbb forgópontja: a *nemzeti nyelv érvényesülése*. Minden egyéb művelődési kérdés ennek árnyékában pihen.

A felvilágosodás az európai társadalom vezető művelt rétegeinek kultúráját és világfelfogását mintegy közös nevezőre hozta, egy nagy szellemi egységbe zárta. *A felvilágosodási mozgalom lelki szerkezetének mindenütt közös vonása a művelődés és közoktatás kérdése iránt való meleg érdeklődés*. Hisz csak az oktatás tehet felvilágosodottá, csak a nevelés gondoskodhatik arról, hogy a hagyományos balítéletek és babonák már a fiatal lélekbe bele ne rögződjenek. LOCKE, majd még inkább ROUSSEAU s a többi francia elméikéző nyomán valóságos pedagógiai láz fogja el Európát. Mindenki hisz a nevelés mindenhatóságában: egészen tőlünk függ, milyenné formáljuk, jóvá vagy rosszá, a gyermek lelkét; ez, mint valami fehér lap születik, melyre a nevelő környezet tetszése szerint írja rá a maga betűit.¹ Fejedelmek

¹ A LOCKE empirizmusa és ROUSSEAU-nak ehhez kapcsolódó optimizmusa, mely szerint az ember jónak születik és csak a környező kultúra rontja meg, hamar talál szövívőre nálunk. Gr. SZÉKELY ÁDÁM 1769-ben fordítja le LOCKE pedagógiai munkáját (A gyermekek neveléséről. Kolozsvár, 1771, 2. kiadás Buda, 1829.). A Homeros-fordító VÁLYI NAGY FERENC pedig ROUSSEAU prózáját így önti versbe (Bécsi Magyar Musa 1787):

Senkit a természet gonosszá nem téssen,
És az által feslett erkölcsü nem léssen,
Sőt magunk rontjuk el a minden jóra kész
Természetet; és az általunk rosszá lesz.

és államférfiak, egyházi és világi méltóságok, szülők és nevelők sohasem érdeklődtek annyi gonddal az iskola, a helyes tanítás és célszerű nevelés kérdései iránt, sohasem vitatkoztak társaságban oly hevesen a művelődés és oktatás céljáról és módszereiről, mint ebben a korban.¹ Az uralkodók Európa-szerte tanügyi bizottságokat neveznek ki, állandó figyelemmel kísérik a többi állam tanügyi reformjait, hogy országuk közoktatásügyét az új elvek szerint átszervezzék; az állami hatóságokat mindenfelől hivatottak és hívatlanok oktatásügyi tervezetekkel árasztják el. A felvilágosodási iránynak nagy érdeme, hogy a figyelmet a közoktatás kérdéssere terelte.

Pedagógiai entuziazmusának mi is részesei lettünk, neki köszönhetjük oktatásügyünk első országos szervezését, a Ratiót. E művelődési kódexünk kezdeményezése nem alulról indult ugyan ki, mint a néplélek követelménye, hanem felülről kaptuk, mint a felvilágosult államhatalom céljaihoz mért szabálykönyvet. A nemzet művelődésének céljait, a rendelkezésre álló csekély eszközökhöz képest, egyelőre magasra tűzte ki; de e célok fokozatosan nem voltak elérhetetlenek. JÓZSEF ellenben az oktatásügyi intézkedések gyümölcseit nem a lassan megérő jövőtől várta, hanem türelmetlenül azonnal a jelentől. Nem vette észre, hogy az új tanulmányi rendszer műveltségi anyagában rejlő nyugati eszméknek egyelőre nálunk csak parvenü-életük lehet, mert a nemzet zömének lelkében még nincsen igazi gyökerek; a nemzet a szellemi és gazdasági fejlődésnek alacsonyabb fokán áll, mint a már nagykorú nyugati államok, melyek

¹ RÉVAI MIKLÓS a magyar tudós társaság Planumában (1790) a filozófiai osztályon különösen nagy szerepet óhajt juttatni a *pedagógiának*, mert ez az államnak nagyon is hasznos és szükséges tudomány, mely a hazának jobb polgárokat képez. (Ars Reipublicae omnino et necessaria, quae Patriae meliores parat cives. 16. 1.) DECSY SÁMUEL követeli, hogy főiskoláink tanulmányi rendjébe különös gonddal illesztessék be a *pedagógiát*: „A *paedagogia* új tudomány Európában, legalább ennekelőtte való százakban teljességgel nem gyakoroltatott. Ennél sem szükségesebb, sem hasznosabb tudomány nincsen e világon, és vajha a mi magyar iskoláinkban is taníttatna. Papok, gyermektanítók és nevelők, atyák, anyák leszünk, holott teljességgel nem értyük a gyermekek nevelésének mesteriségét. Amiképen a tudományok változtak, akként változott a tanításnak módja is.” (Pannóniai Feniksz. 1790. 221.)

ezeket az eszméket a maguk gazdasági, szellemi és történeti milieujében természetes módon termelték ki. A felvilágosodás államfilozófiája és kultúrpolitikája egyelőre nálunk csak gyökértelen ültetvény: JÓZSEF nem csemetéket, de egyszerre meglett fákat akar a magyar szellemi élet homokos talajába áttelepíteni, éppúgy, ahogy a bécsi liget kertjébe telén vastag fákat ültet át, hogy tavaszra már kizöldüljenek s a bécsi népek hús árnyékot nyújtsanak. A szabadgondolkodásban mutatott példájával pozitív, a cenzúra enyhességével pedig negatív módon részben ő teremti meg nálunk a felvilágosodás irodalmát; a nemzeti lélek megsértése miatt azonban ez az irodalom már nem az aufklärizmus világpolgárius útjait járja, hanem a nyugati új eszmék formáit nemzet tartalommal tölti meg. A felvilágosodás eszméinek európai *nemzetközi* sugarai először felülről az udvartól s ennek államférfiától áradnak felénk; azonban alul a nemzet lelké « nek prizmáján megtörnek s tovább már magyar *nemzeti* színben folytatják útjokat. A felvilágosodás a maga kozmopolita irányzatát csak addig őrizhette meg, míg a társadalom felsőbb rétegére korlátozódott. Ámde az emberiség igazi „felvilágosodása” csak úgy mehet végbe és érheti el célját, ha egyetemessé válik, lehetőleg mindenkire kiterjed. Ez pedig csak a *nemzeti nyelv* útján lehetséges. A felvilágosodási törekvésnek tehát érdeke, sőt feltétele a nemzeti nyelv és műveltség ápolása: csakis ennek segítségével osztható szét az egyes nemzetek elméjén borongó sötétség. A nép csak a maga nyelvén világosodhatik föl. Ez az összefüggés a híd, mely a felvilágosodási mozgalmat s az új magyar művelődési eszményt és törekvést egybeköti. Itt a nyitja annak is, hogy a XVIII. század végén a magyar irodalom úttörői s a nemzeti nyelv apostolai (BESSENYEI, BÁRÓCZI, BARCSAI, KÁRMÁN, VERSEGHY, KAZINCZY stb.) a felvilágosodás hívei, sőt a szabadkőműves páholyok tagjai.

MÁSODIK RÉSZ

A MAGYAR NEMZETI MŰVELŐDÉS ESZMÉNYE

„Nem akarom ezekből azt kihozni, hogy a deák nyelv haszontalan volna, hanem csak azt mondom, hogy egy nemesembernek idővesztés annyi esztendőig csak azt a nyelvet tanulni, mivel a mellett más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna; egy parasztember gyermekének még haszontalanabb, és jobb volna, mihint írni és olvasni tud, valamely mesterségeket tanulni, mivel a mesterségek és a kereskedések hajtának hasznot egy országban.”

MIKES rodostói levele, 1725 jún. 11.

I.

AZ 1790. EVI NEMZETI FELBUZDULÁS MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJA.

A tudomány és az iskola nyelvének magyarosítására való törekvések Mária Terézia alatt. Reakció József németesítő erőszakára. A felvilágosodás és a nemzeti nyelvű kultúra. Bessenyei, Kazinczy, Aranka stb. szemében csak a nemzeti nyelv demokratizálhatja a műveltséget. Decsy Sámuel művelődési terve: az iskolák deák nyelvének eltörlése; modern nyelvek tanulása, ennek gazdaságpolitikai jelentősége; magyar nyelvű iskola, melyben kellő súlyuk legyen a modern természettudományoknak, filozófiának és pedagógiának; a nemzetiségek megmagyarosítása; magyar nyelvű közélet, hivatal s katonaság. A gyakorlati ismeretekkel felszerelt, életrevaló magyar ifjúság ideálja. A nemzeti szabadság és a nemzeti műveltség belső összefüggése. A tanítás szabadsága. Tanárság és ifjúság a magyar nyelvért. A „Pesti Magyar Társaság” az egyetemen. Az iskola és a nemzetiségi kérdés.

A nemzeti nyelvű műveltség eszméje JÓZSEF uralkodása alatt, különösen vége felé a nemzeti ellenállás közepett, hir[^]telén megizmosodik. Soha a magyarság eddig nem érezte magát oly hévvel magyarnak, mint ebben az időben. Az alkotmányjogi kérdések mellett minden gondolat és érzés tengelye a magyar nyelv védelme, minden irányban: hivatalban és közéletben, iskolában és tudományban való terjesztése.

Ez a heves mozgalom azonban, mely 1790 tavaszán jut tetőpontra s tovább hullámzik az országgyűlésen, nem tekinthető pusztán a JÓZSEF-féle németesítő törekvésre való negatív visszahatásnak. A lelki talajt erre már pozitív módon előre megműveli a hetvenes évektől megmozduló magyar irodalom. Nemcsak BESSENYEI és íróársai lelkéből pattan ki a nemzeti nyelvű művelődés: költészet és tudomány szükségének gondolata, hanem ösztönszerűen ugyanettől az eszmétől izzik egy sereg tanító szerzetes és református tanár lelke is. Már MÁRIA TERÉZIA alatt ezek a szegény, hányatott életű, de lelkes kis tanáreberek, s nem a fényben és gazdagságban úszó főurak a nemzeti nyelvű kultúra apostolai. Ők vetik el ennek magvait az új nemzedéknek lelkében, mely 1790 után lépésről-lépésre vívja ki a hazai nyelvű művelődés jogait. Ezt a lelki folyamatot csak néhány példával világítom meg.

A magyar nemzeti nyelvű művelődés legfőbb akadálya a *nyelv pallérozatlansága* s ebből folyólag a tudományoknak iskolai közlésre való alkalmatlansága. Még egy félszázad múlva is Bécsnek ez a legfőbb ürügye a magyar tanítási nyelv ellen, ami nélkül pedig nem lehetséges nemzeti nyelvű művelődés. A költészet fejlődésnek indulhatott, mert felhasználhatta a mindennapi élet nyelvét; a tudománynak azonban a maga száz meg száz új fogalmára, mely még nem vonult be a magyar köztudatba, rengeteg új szóra van szüksége. Ez azonban nem riasztja vissza néhány tüzes nemzeti érzésű tudós tanárunkat. A mindent latinul taníttató Ratio Educationis megjelenési évében egyszerre két tudomány is szólal meg irodalmunkban s iskolánkban magyar nyelven: a filozófia és a fizika.

BENYÁK BERNÁT 1777-ben a pesti piarista gimnáziumban magyarul kezdi tanítani a filozófiát s írni filozófiai munkáit.¹ Tanítványai a nyilvános vizsgálatokon magyarul „vetélkednek”. Egyik ilyen vetélkedésen jelen van gr. TELEKY JÓZSEF is. Beszédet mond s a pesti piaristákat a magyar nyelv ápolásáért dicsóíti. „Észrevették már – így szól többek között – édes nemzetünkkel, hogy az régenten csak görög

¹ BENYÁK B.: Egész logikából és oktató fisikából válogatott cikkek. Kalocsa, 1777.

és deák, de már most más nemzetnek köntösét is viselő műzsák a magyar öltözettől is nem éppen iszonyodnak; sőt mintegy magyar Athénét építenek, ahol mind Apollo, mind Minerva a többi karokkal együtt öszvességgel magyar nyelven szólván, mutassák próbakövön *a magyar nyelvnek nemcsak elegendőségét a tudományok tanításokra és gyakorlás sokra*, hanem magához édesítő kies ékességét is. Következőképpen megcáfolják azokat, kik *édes nyelvünket buta merészséggel tapodni bátorkodnak*. Örvezdezhetsz tehát nemes ifjú bölcs tanítóddal együtt, hogy a műzsák magyar Athenásának építéséhez dicsőséges ügyekezettel fogtatok.”¹ BENYÁK-nak, hogy a filozófiát magyarul taníthassa, műszavakra van szüksége. Jó magyar nyelvérzéke ezeket csakhamar meg is teremti. Csak az érzi ilyen irányú munkásságának forró lelkesedését és tudományos előkészületének értékét, aki *Manuscripta in re oratoria* c. hatalmas kéziratgyűjteményének idevágó lapjait forgatja. Ezek között egy filozófiai műszótárra bukkanunk: *Deák nyelvűben gyakori lőtt nevezeteknek magyarítását előadó lajstrom*.² Ez a műszótár szomorú tanúsága annak, hogy az APÁCZAI CSERE JÁNOS után több, mint kétszáz éven keresztül hallgató magyar filozófiának még a legelemibb fogalmak kifejezésére is milyen nehézségeken kellett magát átküzdenie. BENYÁK azért tartja magyarul a filozófiai vitatkozásokat tanítványaiával, hogy „próbaökre tegye magyar nyelvünknek méltóságát, ékességét és bőségét.” Ezért ülteti át BRUEYS-nek francia munkáját is nyelvünkre. „Kegyes nyelvünket, írja, a széptudományokra alkalmaztatni annyira méltó dolog, sőt szükséges állapot, hogy hacsak ebbe nagy ügyekezettel foglalatostkodni nem akarnánk, méltóképpen csúfokká lennénk a külső és már nagy tökéletességre lépett nemzeteknél. *Ne is emlékeztessen engem valaki ama régi s már megcáfolt előítéletre, hogy szűk s elégtelen nyelvünk a bölcsesség iskolájának folytatására; elől se hozza azt valaki, mondám, mert igen is tapasztalt dolog előttem, hogy sem görög, sem deák, sem francia, sem más szóra nem kell szorulnunk*, akarván

¹ BENYÁK B.: *Manuscripta in re oratoria*. 136. 1. A kegyesrend központi levéltárában.

² KORNIS GYULA: *A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése*. 1907. 9. 1. Továbbá: *Nyelvőr* 30. köt. 424. 1.

hazai nyelvünkön írni, csak gyönyörködtessük magunkat a nyelvünkön szóló tudományokban; ellenben ha letesszük reménységünket, s minden hozzáfogás nélkül eleve már azt hitetjük el magunkkal, hogy semmire sem fogunk menni nyelvünknek arravalótlansága miatt, igen is gyarapítás s tökéletesség nélkül fogjuk hagyni nyelvünket minden kötelessége ellen az hazánkhoz való szeretetnek.”¹ BENYÁK nemes buzgalma, melyet a nemzeti nyelvű tudományos műveltség eszméje serkent, nem találhat még szélesebb körben visszhangot, mert legtöbb munkája kéziratban porosodik. Magyar nyelvű filozófiatörténetét és logikáját háromszor is átdolgozza, mégsem tudja szegénységében kinyomatni. Annál buzgóbban levelez s barátkozik korának olyan íróival, akik elsősorban a nyelv művelést veszik célba: DUGONICSsal, DECSY SÁMUELlel, PÉCZELIvel.

A tudomány és az iskola nemzeti nyelvéért való küzdelme részben abból érthető, hogy BENYÁK a francia felvilágosodásnak buzgó, bár józan kritikával gondolkodó híve. A nemzetet csak úgy lehet felvilágosítani s magasabb műveit; séghez juttatni, ha a maga nyelvén szólunk hozzá. BENYÁK sokszor forgatja VOLTAIREt, DIDEROT, HELVETIUSII, s ha számos gondolatukat elveti is, elismeréssel emlegeti a tudomány és a humanizmus szolgálatában álló eszméik értékét.

Mindazt a törekvést kárhoztatja, ami a társadalmi rend fel-forgatását célozza, de nyíltan lándzsát tör a gondolat szabadsága mellett. Idevág *Libertas ingeniorum* c. munkája, melynek első része a filozófia szabadságát (Libertás in philosophando) védelmezi (1782). A munka egy pesti és egy bécsi akadémikus párbeszéde. A bécsi büszke a filozófia szabadságára, amely nélkül nem lehet valaki igazán filozófus (sine qua vereor, ut Philosophus sit aliquis). Azt bizonyítja, hogy a józan filozófusból nem támad az államra semmi veszedelem.² Ez a munka átdolgozva nyomtatásban is megjelent 1784-ben hg. GRASSALKOVICS ANTAL költségén. A második részben egy filozófus és egy teológus vitatkozik a gondolat szabadságáról, míg végre a teológus is elismeri ennek szükségességét.

¹ BENYÁK B.: Okos elmének mulatozásai. Pesten, 1783. 127. 1.

² A M. N. Múzeum kézirtárában. Quart Lat. 636. sz.

Az ilyen szellemű bölcsekedésnek erősen kedvez JÓZSEF császár alatt a bécsi udvar liberális légköre. Innen érhető, hogy a felvilágosodás magyar hívei JÓZSEFnek nyelvi és iskolai felforgató rendeleteit nem kísérik azzal a szigorú kritikával, melyet tüzes nemzeti érzésüktől várhatnánk. JÓZSEFben elsősorban a fáradhatatlanul dolgozó és a humanizmus szellemétől áthatott uralkodót látják s csak másodsorban azt a tirannust, aki a nemzet legbecesebb kincsére, nyelvére tör.¹ BENYÁK is rokonszenvez a császár humanizmusával, de az iskolák német nyelvére vonatkozó rendeletét mint igazgató egyszerűen nem hajtja végre, sőt hivatalos fölterjesztésben kifejti, hogy a német nyelv nemtudása miatt lehetetlen a tanárokat elmozdítani s a diákokat az iskolától távoltartani. Hazafias ünnepélyeket tart, melyeken magyar beszédben buzdítja az ifjúságot a nemzet szeretetére. Ezen nem ütközik meg főigazgatója sem, faradi VÖRÖS ANTAL, kinek több magyar munkáját ajánlja. Sőt, bármily ellenmondón hangzik, JÓZSEF császár alatt a kir. főigazgató egyenest megköveteli az ifjúságtól, hogy magyar ruhában járjon. „A legtöbb magyar ifjú – írja a főigazgató rendeletében – lustaságból, kényelemből, hiúságból, hogy ne mondjam az erkölcsök romlottságából még ünnep- és vasárnap alkalmával is dolmány és öv nélkül szokott megjelenni az isteni tiszteleten; ez szerfölött illetlen dolog. Az erkölcsi törvény azt kívánja, hogy *minden nemzet saját ruháját hordja*. A könnyelműség és a bomlottság a ruhában át szokott terjedni az erkölcsökre is.”²

Ugyancsak „a tudományok újulásakor”, vagyis 1777-ben, amikor a Ratio Educationis napvilágot lát, szólal meg először a fizika is nemzeti nyelven. Ekkor nevezik ki ugyanis MOLNÁR Jánost, a volt jezsuita tanárt, a budai „fő- és kisebb iskoláknak igazgatójává”, aki azzal akarja magát új tiszttére érdemessé tenni, hogy NEWTON tanítványainak nyomán a fizika elemeit két kötetben magyarul kiadja.³ Maga is vak-

¹ L. pl. PÁLLYA Istvánnak József császárt dicsőítő iratait. TAKÁTS SÁNDOR: Pállya István. 1894. 50. 1.

² TAKÁTS SÁNDOR: Benyák Bernát. 1891. 192. 1.

³ MOLNÁR JÁNOS: A fisikának eleji. A természetiekről Newton tanítványainak nyomdoka szerint hat könyv. Pozsonyban és Kassán. 1777. I. szakasz 223 lap. II. szakasz 172 lap.

merőségnek tartja kezdeményezését. De valakinek már munkához kell fognia, hogy a nemzeti nyelvű tudomány megszülessék. „Mert ki gyalulhatná a magyar szókat egy végben, egy tollvonással az ily bölcsnek (mint Newton) ily felséges rendű elmekepeihez- Ki merné a szokatlan olvasót azonnal a Támoszis (Themze) vizének mélyére vezetni s ott torkig úsztatni.” Most a kezdet még nehéz; de majd eljön az idő, amikor valaki erre a fundamentumra tornyot építhet. Könnyű a franciának a görög és a latin szókat franciává varázsolni: csak a végükön egy-két betűt megváltoztat s a szó menten franciává válik. Ezt mi is megtehetjük, de nehezebben. Ahol lehet, az idegen szót magyarral cseréljük föl: „nyelvünk oly bőséges, hogy egy idegen tudományos szó helyébe egyszerre többet is állíthat”. A budai igazgató úgy beszél, mintha az iskolák máról holnapra áttérhetnének a deák tanítási nyelvről a magyarra. Nem sejteti, hogy ennek ideje még több, mint hat évtized múlva fog bekövetkezni. „*Meg kell egyszer mutatni, – kiált föl lelkesülten, – hogy amit felkapni az iskolában oly kis idő alatt lehetséges, arra szert lehet tenni a deák nyelv nélkül is.* Utat kell egyszer vetni a bölcselkedésnek törvényei által sok babonaforma gyanakodásnak kiirtására: kell egyszer oly könyvet is a magyar kezekbe nyújtani, melyből az iskolákból kikelő nevéndékek valamit magyarázva tehessenek elé abból a sok elmekeincsből, melyet a reájok tett sok szép költség után eszékbe öszveszedtek.”

Ez a magyar nyelvű első fizika persze a maihoz mérten csecsemőkorát éli: még csak gögicsél, de nem beszél. Ez a terminológiai gyermeknyelv még „az egyenlőképpen siető mozdulásról”, „az akasztott karika-csigáról”, „az égi karikákról”, „a bujdosó csillagokról” rebeg. Ekkor még a „negyezet” vagy „duplázat” úgy jó létre, hogy „a számot önnönmagával megsokasítjuk”. A köbreemelés ekkor még „kockázat”. De úgy, ahogy a csecsemő gögicsélő nyers hanganyagából választódik ki a fejlődés folyamán a nyelv, hasonlóképpen ezeknek a XVIII. századvégi buzgó magyar tudósoknak próba;műszavaiból válogatódott ki idő jártával a magyar tudományos műnyelv, amely nélkül ki nem bontakozhatott a magyar tudományosság s vele együtt a nemzeti nyelvű közoktatás.

De hogy a magyar nyelv már a XVIII. század második felében, MÁRIA TERÉZIA alatt, megveti lábát a magyar iskolákban, annak legszebb bizonyosága az *iskoladrámák* nyelvének magyarra fordulása, szellemüknek a Plautus-utánzás antik kátyúiból igazi nemzeti irányba való térülése. A piarista PERCZEL IMRE, DUGONICS ANDRÁS, PÁLLYA ISTVÁN, BENYÁK BERNÁT, SIMÁI KRISTÓF magyaros iskolai színjátékai már a XVIII. század hatvanas-hetvenes éveiben a nemzeti nyelv, viselet és szokások egészen tudatos apológiái. Nem volt szükségük még a JÓZSEF-féle németesítő erőszak túlerős motívumára: a nemzeti lélek ösztönszerűen védekezik bennük a franciás divat ellen s védelmezi az „új módítól” az ifjúságot.

PÁLLYA ISTVÁN iskoladrámái valóságos nemzeti irányművek. Maga hirdeti egyik vígjátéka prologusában, hogy ilyenfajta munkák írására „az is ösztönt adott, hogy az ilyen iskolabéli magyar játékok által az ifjúság a magyar nyelvben is gyakoroltatik és hogy az iskolánkbéli ifjak a merészséget és az böcsületes emberek között való tisztességes és nyájas társalkodást a magyar nyelvünkön előadatott komédiákból szinteúgy fölkaphatják, mint a deák komédiákból”. Az iskolai színjáték megmagyarosításának jogát PÁLLYA a külföldi példákra is építi: „Már mostanában, úgymond, a franciák, olaszok és a németek Európának legnevezetesebb nemzeti még a deák iskolákban is francia, olasz és német komédiákban gyakorolják az ifjúságot... Mi is ezeknek nyomdokit követvén, egy magyar komédiát adunk elő.”¹

Egyik ilyen komédiája, a *Pazarlay és Szükmarkosy* (1767), a külföldieskedő nevelés helyett a magyar nevelés kötelességét köti a nézők lelkére. Amikor az egyik, idegenimádó nemes fiát Párizsba akarja küldeni, a másik, a régi magyar hagyományok képviselője, BESSENYEI Pontyijának elődje, ugyancsak kioktatja: „A kegyelmed fia esztendeihez képest még igen keveset tud, vagy éppen semmit sem. A minap írását láttam, de ha az én kakasom udvaromra jobb figurákat nem tenne lábával, mindjárt elevenen, tollastói lehúznám bőrét. Tanuljon ő Magyarországon magyarul

¹ A kegyesrend központi levéltárában. PRÓNAI ANTAL: A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században. 1907. 42. 1.

és deákul írni és beszélni, azután ha a külső nemzetek nyeli vének megtanulására ráér, azt Magyarországon is megtanulhatja... Vannak némelyek, kik azt a bolond nyelvet (a franciát) úgy megszerették, hogy ha monsieurnak mondatnak, szinte úgy örülnek neki, mintha tudja az Isten micsoda kincsel megajándékozta.” A külföldieskedő nemes továbbra is hevesen védi azt a művelődési utat, melyet a magyar ember csakis Olasz-, Francia- és Németi országban járhat. A másik, az autochton magyar művelődés' híve erre fölkiált: „Bizony, édes szomszéduram, aki Magyarországon számár, azt ha Japóniába, Indiába, Jeruzsálembe vagy Rátótra viszik is, bizony csak mindenütt számár lesz az. De aki természete szerint alkalmas a tisztességes tudományokra, az azokban Magyarországon is dicséretes előmeneteleket tehet.”

Egy másik pompás leleményű vígjátékát, melynek TAKÁTS SÁNDOR *Ravasz és szerencsés* címet adta,¹ egyedül a magyar nyelv művelése és terjesztése érdekében írja: ostorozza a fajuktól és nyelvüktől elidegenedett magyarokat, meg akarja szeretetni a nemzeti nyelvet és szokásokat az ifjúsággal. Ez a pedagógiai célja, mely egyben nemzetnevelő feladattá szélesül; ezzel nyeri meg a közönség tetszését s készíti elő az útját annak, hogy az iskolai dráma kilépve az iskola falai közül, a világi színpadot szállja meg. Ennek az átmenetnek képviselője már SIMÁI KRISTÓF. A kormány 1794-ben megtiltja az iskolai színielőadásokat: ezzel az iskoláknak a deák kultúrával szemben magyarosodó szellemét bénítja meg. Tilalomfát állít az iskolában annak az irodalomnak, mely a magyar nyelvet már MÁRIA TERÉZIA kora; ban úgyszólván egyedül képviselte.

Ezen a néhány példán, egy-egy tudomány s az iskola-dráma magyarrá ültetésén, óhajtottam megvilágítani, hogy az iskola és az irodalom terén 1790 előtt is itt-ott már eléggé öntudatos a nemzeti művelődés eszménye, melynek legfőbb eszköze a hazai nyelv ápolása. Az új, magyarnyelvű művelődési ideál felé való törekvés erejét JÓZSEF császár erőszakos germanizációja természetesen nagyban fokozza s széles körben tudatossá emeli. A szerencsétlen török háború után

¹ Pállya István élete. 1894. 29. 1.

a rohamozó nemzeti visszahatásnak a császár nem tud ellenállni. Már 1789 végén két nyelven, a német mellett magyarul is, kénytelen szólni a nemzethez. Az uralkodó megtört: a nemzet diadalt aratott. Diadalát elsősorban nyelve érdekében iparkodik kiaknázni, mert világosan látja, hogy ez a magyar nemzeti állam és közműveltség kialakulásának legfőbb alapja és állandó biztosítója. A vármegyék jórésze most már a német helyett nem a régi deákat követeli, ahogyan még 1784-ben, hanem a magyart, mint hivatalos és köznyelvet. „Bezzeg, mondja még a császár életében az egyik bécsi magyar lap, kezd már a magyar szeme is kinyílni; most látja már: mit ártott magának azzal, hogy a hazai nyelv helyett csak az idegen vagy a holt nyelven, a deákon kapdosott.”¹ „Mindenek magyarul beszélnek – írja KERESZTESI JÓZSEF 1789-ben naplójában, – akik nem tudják, tanulják a nyelvet, holott ezelőtt kevés hónapokkal, kivált nagy társaságban magyar nyelven szólót találni nem lehetett. Magok az urak magyarul szólni szégyenlettek, sokan pedig nem is tudtak, kivált a nagy familiák, magyarul, a magyar gyermek németül kezdett megszólalni.” A magyar nyelv mellett föltámad halótaiból a magyar viselet is, mint a nemzeti érzés és hazafiság jele.² KAZINCZY boldogan írja, mikor 1790 nyarán Pesten jár, hogy „hazánkban sok viszontagságaink után végre feltaláltuk hazánkat. Ímé férfaink és asszonyaink elhányták a köl-

¹ Hadi és más nevez. történetek. 1790 január 1.

² „A legigazabb magyar köntösök támadtak föl. Majd minden vármegyék különös uniformát választottak, p. o.: Biharban uniformis vala: veres kalpag, zöld mente, veres dolmány, veres nadrág, fekete salavári, sárga csizma. Sok helyeken a kalapot elhánnyván, megégetvén, kucsmát és csákósüveget raktak fejökbe. Akin német ruha találtatott, magyar lévén, róla leszakgatták; compániákban, bálokban magyaron kívül más ruhát nem szenvedtek. Az asszonyi rend is fartoidó abroncsait, boufanáit, filegóriás főkötőit, pókháló receficéit, és ezer módi csúfos, majmos öltözeteit elhánnyta és magyarba öltözött... Az ifjak és urak az eddig oldalukon billegett peniculus helyett széles magyar kardokat kötöttek, paripákat vásároltak s azokon nyargalóztak. A német lakosok csak lappangottak vagy azok is mind magyar ruhába öltöztek, mert másként nem sok bátorságuk lehetett... Szerencsés fátum tehát, hogy ily hirtelen a magyar ruha és nyelv a maga nemzeténél becsületre kapott. Különben is a *ruha* és a *nyelv formálja a nemzetet különös nemzetté.*” KERESZTESI JÓZSEF naplója: Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Pest, 1868. 183. 1.

csönzött öltözetet; elállottak a káros idegen szokásoktól; most már, nem úgy, mint ezelőtt kevéssel, gyönyörködve beszélnek azon a nyelven, amelyen Etele és Etelka beszélt, s nemes elpirulással vallják meg, hogy megcsalódtak, midőn megromlott ízlések ennél a kedves hangzásúnál szebbnek tartotta azt a dörögő zordon nyelvet (t. i. a németet), amely semmire sem alkalmasabb a despotai hideg parancsolásnál... Javunkra vált megaláztatásunk. Ezek a szomorú emlékezetű idők tanítottak meg bennünket arra, hogy *nyelvünk megtartása s elterjesztése nélkül hazánkban is mindig idegenek leszünk, és a nemzet nem különös nemzet, hanem csak colonia lesz.*” Most már reményli, hogy Bihar s a többi vármegyék példájára a közdolgok tárgyalásának nyelve ezen-túl végre a magyar lesz.¹

A külföldi német újságok a német nyelv kiszorítását s a magyar előretörését nagyon a szívükre veszik. Ez annak a jele, hogy a JÓZSEF-féle, csak az államegység racionalisztikus felfogására támaszkodó nyelvi reform mögött valamiképp mégis csak meghúzódott a német nacionalizmus, vagy legi alább is a reform megszületése ezt utólag visszahatásként kiváltotta. Erre utal a német újságok heves támadása a magyarság ellen. „Hadd égessék – mondja az egyik² - nevetséges ceremóniákkal a német ruhákat; hadd nevezzék a német nyelvet Faunusok nyelvének; hadd hányják kernencébe íróink munkáit, melyeknek olvasása pedig sok homályt eloszlattott szemeikről. De már az sok, hogy a szegény német földmérőket elkergetik... Prof. KREILT, aki egy jó gondolkodású ember, azzal vádolják, hogy istentagadó, szörnyű eretnek, és oly esztelen tanításokat fognak reá, amelyek soha esze ágában sem voltak, csak azért – mert *német. Az új tanítás helyes módjának végét szakasztották; és a régi, otromba s zűrzavar tanítás módját vitték be ismét annak helyébe az iskolákba, hogy az ország újra olyan haszontalan emberekkel teljen meg, mint amilyenekkel teljes volt azelőtt... Az udvarnál az olasz és a spanyol nyelvnek lesz divatja; és a német nyelv, melyet JÓZSEF oly nagy becsben tartott, mint valamely nyugvóhelyéről elvert gelice, megént a*

¹ KAZINCZY levelez. II. 84. I.

² Egykorú fordítás a Hadi és más nev. törtében. II. 1790. 765-7. 11.

*Thuis*kon cserfás erdejébe veszi vissza magát. – Bécsben egynéhány ezerén tartózkodnak kenyér nélkül, melyet elvesztettek Magyarországon, csak azért, hogy *németek* és *protestánsok*.”

Tüzetesebben vesszük szemügyre a kilencvenes évek nyelvi mozgalmát, mert csakis ebbe beágyazva érthetők meg mindazok a közművelődési és ezek keretében: középiskolai reformtörekvések is, amelyek a MÁRIA TERÉZIA korabeli Ratio tanulmányi rendjének módosítását veszik célba s amelyek csak egy félszázad szívós küzdelme után tudnak sikert aratni. Egyszersmind így történeti mértéket kapunk az 1790 országgyűléstől az iskolák tanulmányi rendjének revíziója céljából kiküldött országos bizottság tárgyalásainak s ezek eredményének, a másfél évtized múlva, 1806-ban, megjelent *második* Ratiónak a nemzeti műveltség szempontjából való értékelésére. *A nemzeti nyelv ezentúl a magyar művelődési eszmény sarkpontja*. A magyar és a deák nyelv élethalál küzdelme, mely 1844g tart, amikor az országgyűlés az iskolák tanítási nyelvének rangjára a latin helyett végre a magyart emeli, az egész magyar nemzeti életnek és művelői désnek, de meg a középiskolák reformjának is igazában a gerinckérdése.

A nemzeti nyelvnek a közéletben és iskolákban való érvényesüléseért vívott hosszú harc zaja valamennyi országgyűlésünket úgyszólván a szabadságharcig betölti. Ezen küzdelem *pro* és *contra* érveinek teljes fegyvertárát, az iskolákra nézve is, a nemzeti művelődés szempontjából teljes tudatossággal válogatja ki és építi föl az 1790-i fölbuzdulás irodalma. Ennek bizonyítékaihoz az egész következő félszázad nem sok újat tud már hozzátenni. Amint közjogi és gazdasági téren, akkép a nyelvi kérdés, a közművelődés s az iskolaügy terén is a XVIII. század kilencvenes éveinek reformmozgalmi teljesen kifejtett, sokszor radikális formában már fölvetik mindazokat az eszméket, amelyek a SZÉCHENYI föllépését követő évtizedeket is mozgatják s amelyek a harmincas és negyvenes években fokozatosan, szívós küzdelem árán, valóságra válnak.

Ezen eszmék közül a magyar művelődés szempontjából legfontosabb: *a nemzeti nyelv uralma*. Jelentőségének világos tudatától a művelt magyarság mind nagyobb tömeg-

ben van áthatva. Csupán az 17904 esztendőben egész kis irodalom foglalkozik vele. Az egyik bécsi magyar újság (Hadi és más nevezetes Történetek) pályázatot is hirdet annak kifejtésére, vajjon micsoda ereje van a nyelvnek a *nemzeti karakter* fenntartására? Mennyire segíti elő az anyanyelv fejlődése a *nemzet boldogulását és művelődését*. Mennyire szükséges a magyar nemzetnek a *latin nyelv* ismerete. Ezek a gondolatok már nem pusztán egy irodalmi vagy politikai fordulatnak, hanem egy új világnézetnek is kérdőjelei. A latin nyelv a középkorban támadt vallásos szellemű, egyházi kultúra köntöse, melyet a renaissance óta kialakult világi műveltség is egy időre még magára öltött. Nyugaton azonban már rég kinőtt belőle. Amikor most végre nálunk is megindul ellene a harc, s a riadót legelősebben BESSENYEI fűjja, akkor a latin ellen küzdők szeme előtt a *modern nyugati világi műveltség lebeg*, mely a latinos kultúrához képest oly nagyra fejlődött s a szellemnek oly gazdag és változatos táplálékot nyújt. Ez a világi műveltség Nyugaton *nemzeti nyelvű*: nálunk is az új kultúrának csakis a magyar nyelv lehet a hordozója. Erre a nyelvre keli a nyugati műveltség irodalmát átültetni. A latin nyelvű irodalom eddig nálunk túlnyomóan vallásos és tudományos: most legyen nyugati mintára nemzeti nyelvű szépirodalmunk is, ennek útján lehet legjobban olvasásra kaphatni s művelődésre serkenteni az elmaradt, nehéz elme járású magyart. BESSENYEI S társai ezért fordítanak franciából, németből, olaszból, angolból annyi sokat: egyszerre meg akarják ajándékozni a nemzetet magyar nyelvű irodalommal s így fölöslegesnek mutogatni a latint.

A nemzeti ösztön, mely BESSENYEIÉK lelke mélyéről feltör, az ész világánál elvi, filozófiai igazolást is keres. S ezt ugyanott találja meg, ahonnan a modern világi kultúra és irodalom eszménye is reá fénylett: a *felvilágosodás* gondolatvilágában.

A nyelv jogaiért küzdő iratok legfőbb érve a felvilágosodás eszméjén, a *haladás* gondolatán (l'idée de progrès) sarkall az enciklopédisták szellemében, kik szerint az emberiség boldogságának aranykorát csakis az észszerűség teljes kibontakozása, a tudomány teljes kifejlődése fogja a földre varázsolni: a magyar közművelődés, a nemzet pallérozó-

dása is elsősorban a *tudományok* terjedésétől függ. A tudományos műveltség kulcsa pedig a társadalom szélesebb rétegei számára a *nemzeti nyelv*. Ez a legfőbb érve BESSENYEINEK is a hazai nyelv mellett abban a kis munkájában, melyet egy magyar tudós társaság felállítása érdekében még 1781-ben ír, de amelyet RÉVAI csak 1790-ben ad ki s osztogat szét az országgyűlés tagjai között. (Jámbor szándék. 1790.)¹ A tudományok terjesztésének eszköze csakis a nemzeti nyelv lehet, csakis ennek útján tehet szert egy nemzet minél több felvilágosuk emberre, minél több *hommes éclairé*stve. Ezért egy ország tudományos színvonalának legbiztosabb ismerető jele nyelvének fejlettsége. „A franciáknál, anglusoknál, németeknél, amint a nyelv kipallérozódott, úgy a tudományok is nagy előmenetelt vettek. Ellenben a mi nemzetünk, amelynek született nyelve inkább romlik, mint épül, a tudományok virágzásával is keveset dicsekedhetik.” BESSENYEI tiltakozik a vád ellen, hogy veleszületett restségénél fogva „a tudományoknak szépségére és hasznos voltára érzéketlen a magyar”. A tehetség megvan a magyarságban; de hogy a tudományok ízét nagy része még sem érzi, annak „az az oka, mert a maga nyelvével nem kóstolhatja”. Az sem igaz, hogy nyelvünk a tudományok előadására alkalmatlan.² Egyelőre, igaz, fejletlen; ámde e célra könnyen kiművelhető. Aki tehát szívén viseli a magyar tudományosság kialakulását, annak először a nemzeti nyelv kipallérozására kell törekednie. Ez az *iskolának* is feladata: „Most csak azon vagyunk,

¹ BESSENYEI már régebben küzdött a deák nyelv ellen: *A Holmi*. Bécs 1779. 151, 161, 240. 1. *Magyarság*. Bécs, 1778. 2, 12. 1.

Ezidőtájt sok jó magyar hazafi ezen az állásponton van. Amikor pl. KOVACHICH MÁRTON 1786-ban megindítja Pesten a *Merkur von Ungarn*-t, sokáig elmélkedik, vajjon tudós folyóiratának milyen legyen a nyelve- A latin nem lehet, mert ezen a modern fogalmak már ki nem fejezhető; „a magyar nyelv viszont sem nem általános, sem nem eléggé kiművelt a tudomány számára, és nagy része azoknak, akik magyarul tudnak, tudós folyóiratot nem olvasnak.” E célra tehát csak a német nyelv alkalmas, annál is inkább, mert így Magyarországnak, ennek a *terra incognita*-nak viszonyait a külföld végre megismerheti belőle. Erre nagy szükség van, mert „a magyar nemzetnek sok Ulyssese van, de nincs Homerosa, sok Hermannja van, de nincsen mesterdálnoka.” A külföld csak német nyelven vesz tudomást rólunk. (*Merkur v. Ungarn*, 1786. 1. 10.).

hogy a jóféle született magyarokból először deákot, azután németet, tótot, franciát, olaszt csináljunk, úgyhogy utoljára a magyar nyelvet is elfelejtsék: holott a dolognak természete hozná magával, hogy először a magok nyelveken tanulnák meg mindazt, ami szükséges, azután gyakorolnák magukat az idegen nyelvekben.” BESSENYEI már 1781-ben tudatosan megformulázza a XIX. század magyar nemzeti államának alapvető kultúrpolitikai gondolatát: a nyelven keresztül kell magyarrá formálni a Duna völgyében lakó idegen nemzetiségeket: „A köztünk lakó németeket és tótokat is magyarokká kellene tennünk. Mert megérdemli azt ez az áldott haza az idegen nemzetektől, melyeket a maga kebelében táplál, hogy annak nyelvét és szokásait is bevegyék, valamint annak javaival és szabadságival élni nem iszonyodnak”. Ez a kívánság a következő század folyamán mind nehezebb problémává súlyosodik s a középiskolák kérdésének is egyik sarkpontjává szilárdul.

A nemzeti kultúrpolitikának egy másik, *demokratikus elve* is szóvivőre talál BESSENYEIBEN: a tehetségek szelekciója. Nem tűzhető ki célul, hogy minden ember az országban tudós legyen; de módot kell adni arra, hogy az egyszerű sorsú tehetség is érvényesüljön. „Ó! mely sok talentumok hevernek most a porban, amelyek, ha született nyelvükön formáltathattak volna, a hazának boldogságát nagyobb mértékben nevelhetnék.” A politikusok szerint az ország boldogsága a népesség sokaságától függ. De mit ér a nagy néptömeg, ha szegény és tudatlan. „A szegénység és a tudatlanság egy húron pendül... Szintolyan boldogtalan az a nép, amely tudatlan, mint amely szegény.” Annak a népnek pedig tudatlannak kell lennie, amely a boldogulásához szükséges tudományokat nem tanulhatja a maga nyelvén.

A *törvényhozás és hivatalos élet nyelvének is a magyar-nak kell lennie*. Most nem nyomja nagyobb iga a nemzetet, mint az, hogy nagyobb fele nem is tudja, micsoda törvények szerint kormányozzák. Jogügyei idegen holt nyelven folynak, amelyet nem ismer s amely miatt a törvényes igazság is gyanús előtte. Furcsa, hogy azok a nemzetek, melyek a római polgári törvénykönyvet recipiálták, mint a spanyolok, franciák, angolok, belgák, németek, pereiket nem latinul, hanem nemzeti nyelvükön folytatják. Ellenben mi magva-

rok, kiknél a római törvények nem „bevett törvények”, hazánk törvényeit római nyelven írjuk s közügyeinket római nyelven folytatjuk. Az nem elég, hogy WERBÓCZI magyarra van fordítva; az egész törvénykönyvnek, az országos végzéseknél, az országgyűlési tárgyalásoknak is magyar nyelvűeknek kell lenniök. Idegen nyelven írjuk a törvényt, „mintha ugyan szántsándékkal azon volnánk, hogy ezt az ország javára tartozó dolgot titkoljuk, hogy mentől kevesebb ember juthasson esméretére”.

Amikor még a magyar nyelvű tudományos irodalomnak egyáltalában híre sem volt, BESSENYEI költői lelke már egy kulturális utópiát rajzol róla a *respublica literarumbân*: képezelete előtt a magyar mint nemzetközi tudományos nyelv ragyog. Azt hiszi, hogy a nyelvünkön írt tudós munkák a külföldi tudósokat is a magyar nyelv tanulására ösztönöznék. Vakmerő ábrándját a tudós elme pszichológiájára építi: „mert akik valósággal tudós emberek, szeretik a tudományt a maga tulajdon kútfejeiből meríteni, a fordításokhoz pedig csak kénytelenségből ragaszkodnak”. Így a magyar könyveknek az idegen nemzetek körében is keleté lenne; könyvkereskedelmi exportunk támadna. Vége vetődne annak, hogy annyi pénz takarodik ki az országból a lipcei, frankfurti, göttingai, lyoni, párizsi könyvárusok számára. Most a külkereskedelmi mérleg helyreállna: „kevesebb idegen országi könyvre volna szükségünk, s a mieinken is kapnának más nemzetek”. Hogy mindez nem merő illúzió, BESSENYEI azzal igazolja, hogy már most is ismer egy nevezetes német tudóst, ki a magyar nyelvet szorgalmasan tanulja csak azért, hogy hazánk történelmét tökéletesen megismerje.

KAZINCZY még 1790 március elején, JÓZSEF császár életének utolsó heteiben, amikor már az uralkodónak légvárstílusban épített politikai dogmarendszerét a rideg valóság romba döntötte, a vármegyéknek a magyar nyelv érdekében hozott határozatait olvasva, mint a tanügyi igazgató ember, fejlett valóságérzéssel a magyar nemzeti művelődés kérdésének kulcsát azonnal az *iskolák nyelvében* pillantja meg. Mindenekelőtt a *gimnáziumokról kell levenni a latin tanítási nyelv bilincseit*: „Ha a deák nyelvet vesszük elő: úgy örökösen bezárjuk a tudományok elterjedése előtt az utat. Egészen a rhetoricáig, azaz életünknek csaknem fele

részéig azt a nyomorult konyhai deákságot tanulnánk egyedül, amelyet ekkoráig oskoláinkban és oskoláinkon kívül hallottunk, s nem lesz időnk *valóságoknak* tanulására. Ezenfelül ha a magyar nyelv hozattatik bé, nemzetünkől különös nemzet válik, örökös fal lesz a magyar és nem-magyar közt vonva, s az idegen vagy magyarrá lesz köztünk, vagy éhhel hal el; szemlátomást fogunk előmenni a tanulásban, magyar csemetéink magyar nevelőket kapnak, s a mestersegekben és tudományokban oly szerencsés virágzásra lépünk, mint amilyenre Németország lépett, minekutána a kiholt római és az idegen francia nyelvtől elállott, s tulajdon nyelvén kezdte írni könyveit. E célnak elérésére pedig *el-múlhatatlanul s mindenek felett az kívántatik meg, hogy az oskolákban magyar nyelven taníttasson az ifjúság.*” Ehhez azonban magyar nyelvű iskolakönyvekre van szükség. De ilyenek máris vannak. A hiányzókat kitűnő tudós íróink KAZINCZY hite szerint hamarosan el tudnák készíteni. Egész sereg író t számol föl, kiknek sorát természetesen az első magyar nyelvű matematikai könyv szerzője, DUGONICS nyitja meg. A felsorolt tudósoknak tankönyvet írni szent kötelességük: „vétkezik a haza ellen, aki ezt a szent szándékot teljes erővel elő nem mozdítja!”¹

KAZINCZY nem tartozik azok közé, akik a nagy nemzeti felbuzdulás közepett „gyermekesen elkevélyedtenek”: mint a neoklasszicizmusnak irodalmi apostola méltányos marad a latin nyelv kulturális és hasznossági megítélésében. Nagyobb műveltségű, semhogy történeti érzéke ki engedné iktatni a deák nyelvet a középiskolák tanulmányi rendjéből. Kell tanulni a latint, de csak mint egyik tárgyat a többi mellett, ezeknek tanítási nyelve a magyar legyen. „A deák nyelvet nekünk mind a törvényért, mind a theológiáért, mind a classicus íróknak értéséért, s az eruditióknak mindenik ágazatjéért kell tanulni, tudni.” És KAZINCZY olyan érvet állít sorba a latin tanítása mellett, amely mindmáig rendkívül sokszor hangzik el nálunk azok szájából, akik a latin oktatását az európai kultúrközösségbe való tartozásunk követelményeként tüntetik fel. A latint tanulja és tudja „a német, hol-

¹ KAZINCZY levelez. II. 45-46. 11.

landus, olasz, francia és ánglus is”. *Vajjon miért éppen mi magyarok akarnók megkezdeni e nyugateurópai népekkel szemben a latin tanításának kiküszöbölését-* Ha ez megtörténnék, műveltségünk európai jellege jutna veszedelembe. Persze ebből nem következik, hogy, mint addig, mindent latinul tanítsunk és a hivatalos élet nyelve a latin maradjon. Igaz, hogy törvényeink latinul vannak szerkesztve; azonban elég, ha a régi törvényeket megértjük, az újakat pedig írjuk ezentúl magyarul: „Folyhatnak azért a törvényes perek, a közdolgok magyarul, hogy a Corpus Juris és Werbőczy deákul íratattott; éppen úgy, valamint magyarul prédikálhatott Pázmány azért, hogy a Vulgata deák nyelven íratattott. Tanuljunk deákul; sőt tanuljunk németül is, s ha reá érünk, francul, ánglusul s olaszul is; de szemeink mindenek felett oda légyenek függesztve, hogy *a magyar légyen az első és közönséges*, és hogy azt a német, tót, rác és oláh gyermek egyaránt; tanulja, valahol csak benne mód vagyjon.” KAZINCZY előtt tehát mind a deákos, mind a nyugateurópai kultúrával szemben mint legelső és legfontosabb a magyar nyelvű nemzeti művelődés eszméje ragyog; éppen KAZINCZY előtt, akinek legfőbb érdeme, hogy fordításai és másoknak erre való buzdítása útján megteremtette a magyar szellem kapcsolatát a legkiválóbb európai irodalmakkal. *Nemzeti nyelvű irodalom és iskola:* e kettőtől várja a nagy szellemi agitátor a magyarság megújhodását. A nemzeti kultúra kibontakozását most már egyedül a latinnak az iskolákban és a közéletben való további uralmától félti: „*Ha a magyar nyelvet hozzuk bé, állani fogunk: ha a deák nyelv hozatik vissza, később vagy elébb elől az idegenek özöne, s nemzetünk kor és zűrzavar lesz.*” Jellemző KAZINCZYra is, a korra is a felvilágosodás, a szabadgondolkodás világpolgári eszméinek nemzeti sugártörése: a szabadkőmíves páholyokat is, „a legtökéletesebb oskoláit az emberi szívnek”, a nemzeti nyelv szolgálatába iparkodik befogni. „Pesten lévén novemberben – írja 1790-ben ARANKÁnak – azt a tanácsot adtam, hogy egy magyar nyelven folyó állíttasson fel. Gyalázatjára van nyelvünknek, hogy csak németül és deákul dolgoztunk.”¹ Figyelembevée a szabadkőmíves páholyoknak ezidőtájt a

¹ KAZINCZY levelez. II. 53. 1.

nemzet politikai életében és működésében játszott nagy szerepét, KAZINCZYnak ez a törekvése nem csekély jelentőségű. Hisz a pesti egyetem tanáraitól kezdve GR. SZÉCHENYI FERENCig a nemzet legjobbjai bennváltak valamely páholyban. Csak a budai, „az első ártatlansághoz” címzett páholyban 1786. évi taglajstromára kell egy pillantást vetnünk, ott találjuk a kor legfényesebb nevű vezető embereinek egész seregét.

A kor másik nagy irodalmi agitátora, a magyar nyelv és irodalom jogát Erdélyben védő ARANKA GYÖRGY szerint is a magyar nyelv művelésének és terjesztésének egyik legfőbb célja a haladás, a *felvilágosítás*. „*Nem lehet egy nemzetnek világosodásba jutni semmiképen, hanem csak a nemzeti nyelv útján ... Az egyiptomiaktól fogva, kik a világosodás rendjében csaknem elsőeknek tartatnak a hatalmas német nemzetig, mely a legifjabbak közé számláltatik, minden eddig megvilágosodott nemzetek magok világosodásokat, ha nem egészen is, de egyenesen anyai nyelvek művelésének köszönhetik.*”¹ Már ő is, mint vérbeli illuminátus, ki a szabadkőműves páholyokat KAZINCZY serkentésére Erdélyben szervezi, elismeri, hogy a *világosság* és *világosítás* nevezete „a mi időnkbe nehéz kétértelmű szóvá, és mintegy a közönséges visszaéléseknek jelszavává” változott.² Igazi világosodás nemes hazánkban még nincsen. Ami van, az is nem hazai, hanem „idegen palánta”. Néhány ember hozta be s velük mindjárt el is enyészik, de szélesebb körben nem terjed. *A magyar nyelvre a műveltség demokratizálása céljából van szükség.* Az itt-ott megcsillanó világosság eddig csak olyan volt, mint mikor a sötét kamrába egy kis lyukon hatol be a világosság: ahová süt a bebocsátott sugár, ott világosság van, másutt sötétség. Ameddig a törvényhozás, a közhivatalok, a tanítás nyelve nem nemzeti, „mindaddig egy választó kárpit vagyon a nemzetnek közepette felhúva”. Csak egy kis körben van világosság, ez azonban a nemzet nagyobb felébe nem hatolhat. Nem az a cél, hogy most minden emberből NEWTON és LEIBNIZ legyen. Ez nem is hasznos, nem is lehet-

¹ Magyar nyelvmívelő társaság felállításáról Rajzolat a haza felséges rendeihez. 1791. 4. lap.

² Erdélyi magyar nyelvmívelő társaság. 1791. 4. lap.

séges. A cél az, „hogya az a közkárpit, az a közfal tulajdon mi magunk között elrontassék; hogy a világoskodás, a tudomány hazai plánta légyen, mintegy polgárrá tétessék, indi- gáltassék”.

E célból ARANKA tüzetesen kidolgozza az erdélyi nyelv- művelő társaság programját, melyben nagy szerepet játszik a magyar szótár Íratása, a nyelvjárások gyűjtése, szépiro- dalmi és tudományos munkák, lexikonok, népies írások ki- adása. Senki sem domborította ki annyi tudatossággal a fel- világosítás és a nemzeti nyelv szoros kapcsolatát, *az anya' nyelv és a demokratikus művelődési eszmény összefüggését*, mint éppen ARANKA. Izgatásának volt is eredménye: az erdélyi országgyűlés törvényt hozott (1791: XLV. t. c.) egy nyelv- művelő társaság felállításáról, melyben kéri Lipótot, „mint született magyar királyt”, hogy a társaságot megérő- sítse. A kérés nem teljesült; a társaság azonban megalakult s pár évig fennállott.

A magyar nyelv jogainak védelmére elsősorban azok tartják magukat illetékesnek, akik maguk is régen forgatják sikerrel a tollat. Ilyen BESSENYEI mellett az új magyar litera- túra egyik megindítója, a Bécsben élő testőr, BÁRÓCZY SÁN- DOR. Nyelvünk terjedésének legerősebb akadályát ő is a deák- ban látja.¹ Sorban cáfolja a latin mellett szóló érveket. Abból, hogy a latin nyelven *klasszikus írók* írtak, egyáltalában nem következik, hogy a magyart nem kell művelni. A görögök igazán klasszikus irodalma mellett a rómaiak mégis kifejlesz- tették a magukét. Ugyanezt tették a franciák, angolok, neme- tek. „Hát mi ugyan alábbvalók lennénk-” A *kereszténység- hez* sem föltétlenül szükséges a latin; legalább ugyanúgy szükséges a görög és a zsidó nyelv is. Tirolban, Ausztria- ban, Csehországban németül, csehül tanulják a hittant s még sem lehetne sehol hevesebb pápistákat találni kerek e föld- dőn. „A cseh inkább a Moldva vizébe engedi magát vettetni, mintsem elálljon a Nepomucenus Sz. János nyelve mellől.”¹ Nálunk a kálvinisták magyarul tanulják a vallás tanait, hitű- ket magyar vallásnak is hívják: „disputáld ki azért mégis a kálvinistát vallásából!” A hit nem szenved fogyatkozást a

¹ BÁRÓCZY SÁNDOR: A védelmeztetett magyar nyelv. Vagyis a deák- ság mennyire szükséges voltáról való kettős beszélgetés. Bécs, 1790.

magyar nyelv miatt. A nyugati nemzetek régibb keresztények a magyaroknál: mégis hitük kára nélkül anyanyelvükön nyerik a vallásból az oktatást. Ami a *tudományos* nyelvet illeti, ez a magyarban egyelőre szegényes. De a latinban is szegényes volt: „azért ha mi is el nem kezdjük, semmire sem fogunk benne menni, hanem örökké bölcsőben maradunk”. Ez a legsúlyosabb bizonyíték: a magyar nyelv ügye sohasem mozdul előre, ha egyszer már nem fogunk hozzá. A törvények is megszerkeszthetők magyarul, egyelőre esetleg bilinguisen. BÁRÓCZY is fogas kérdésnek tartja a *nemzetiségek* nyelvi megoszlását hazánkban. De nem látja sötétnek a helyzetet. Lám, József alatt a német már majdnem ment! Miért ne lehetne remélni, hogy az idegenajkúákat meggyőző okokkal rávehetjük a magyar nyelv megtanulására- Persze nem hirtelén, hanyatt-homlok kell kívánnunk tőlük nyelvünk használatát.

A deákos magyar műveltségben felnőtt BÁRÓCZY természetesen nem ellensége a latinnak. Dicséri tömörségét: „sokszór annyit lehet rajta egy sentenciában mondani, hogy más nyelven talán fél árkust kellenék kimagyarázására fordítani... Az egész emberi nem ellenségének kellenék annak lenni, aki tellyességgel való kioltását kívánná.” Maradjon meg a tudomány nemzetközi nyelvének; tanítsuk iskolánkban is. De emellett a magunk nyelvét is serkentsük fel álma-ból, iparkodjunk kiművelni s a nemzeti művelődés és közélet egyetemes nyelvévé avatni.

Azok a mélyebben gondolkozó magyarok, akik ismerték nemzetünk lobbanékony természetét, nem hittek abban, hogy az 17904 felbuzdulás a nyelv jogaiért tartós lesz. A „mostani forró buzgóságot” a száraz csipkebokorhoz hasonlítják, mely ha meggyújtják, hirtelen lángot vet, nagyot pattan és egy-egy szempillantás alatt hamuvá leszen. A nyelvért való buzgóság okát a világos fők elsősorban a nemesi szabadságok elvesztésétől való félelemből magyarázzák; mihelyt ezek a jogok újra biztosítva lesznek, „mingyárt el fogunk nyelvünkéről felejtkezni, magyar köntöseinket új abban lehánnjuk testünkről, ismét idegen bőrbe öltözünk”. Sőt most is, amikor a sebeket még hevesen érezzük, jobban ragaszkodunk egy holt nyelvhez, mint a magunkéhoz. Több

konzervatív megye ki is mondja, hogy a közdolgokban a deák nyelvet óhajtja továbbra is használni.

Ez a konzervatív felfogás arra késztet néhány írónkat, hogy a nyelvkérdésnek minden okát-fokát tövéről-hegyére rendszeresen megvizsgálja. E munkák közül a legterjedelmesebb, de egyben kétségkívül a legkiválóbb a bécsi Magyar Kurir nagyműveltségű szerkesztőjének, DECSY Sámuel-nek könyve: *Pannóniai Féniksz*, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv (Bécs, 1790. 286 lap). Itt találjuk a *XVIII. századvégi haladni akaró magyar léleknek egész művelődési programját* minden irányban kifejtve, logikus rendszerbe foglalva, szép formában, töröl metszett magyar nyelven megírva. Ennek a nagy európai kultúrájú, évtizedekig külföldön élő magyarnak szeme gondosan fölfedi mindazokat a szálatkat, melyek a nemzeti nyelvet a magyar művelődés valamiféle ágával: tudománnyal, iskolával, irodalommal, gazdasági élettel, joggal és vallással összekötik.

Rendkívül jellemző, hogy a magyar nyelv jogainak legtüzezebb apostolai nem azok a nagyhangú nemesek, akik a magyaron kívül más nyelvet nem tudtak, hanem a világlátott, európai műveltségű, sok nyelvet tudó legműveltebb magyarok, mint BESSENYEI, BÁRÓCZY, KAZINCZY, RÉVAI, ARANKA stb. és köztük DECSY. Ezek nagyrészt a felvilágosodás kultúrájának apostolai is s ennek tartalmát iparkodnak a nemzet lelki talajába átültetni. Ennek a munkának organuma azonban csak a nemzeti nyelv lehet. Innen érthető az a paradoxon, hogy a csak magyarul és deákul tudó magyar nemes oly szívósan ragaszkodik a maga konzervativizmusában a latin nyelvhez, ellenben azok, akik sok nyelvet tudnak s nem szorulnak a magyarra, ennek mégis éppen a legbuzgóbb propagátoraivá szegődnek.

DECSY nyelvünk míveletlenségének okát a hosszú török uralomban, idegen származású fejedelmeinkben, a törökvesz utáni idegen telepítésekben, főnemeseinknek külföldre költözésében és idegen származású nőekkel való házasságában találja meg. De legfőképpen *iskoláink deák nyelvében*. Kítör belőle a keserűség, ha arra gondol, mennyi elmetöréssel jut a magyar ifjú a maga kis tudományához. „Első gyermekünkötől fogva emberkorunkig egy holt nyelvnek tanulásával kínoztuk elméinket, csak azért, hogy a valóságos

tudományoknak értésére alkalmasak lehessünk. Ha mi azt az időt, melyet a deák nyelvnek tanulására vesztegettünk, a valóságos tudományoknak gyakorlásában töltöttük volna el, sokkal hasznosabb tagjai lehettünk volna a köztársaságnak.” A franciák, angolok, németek nemzeti nyelvükön tanulnak, ezért ott több tudománya van egy 18-20 észten-dős ifjúnak, mint nálunk sok, iskolában megvénült embernek. Nem kínozzák ugyanis folyton a holt nyelvek tanulása-val, hanem mihelyt olvasni tud, hasznos ismeretekre oktat-ják.¹ „Mi pedig 10 s 12 esztendő t töltöttünk el az iskolákban, mégis hírét sem hallottuk a tudományoknak, szüntelen egy nyelvet tanultunk, mégis meg nem tanulhattuk azt jól, és amit tanultunk is, iskoláinkból való kikelésünk után egy-két esztendővel elfelejtettük.”

De nem is lehet a deák nyelv minden titkát kitanulni; akár mint tekerjük és facsarjuk értelmünket, soha sem lehetünk Cicerókká, Neposokká, Tacitusokká, Virgiliusokká és Horatiusokká. DECSY Németországban és Hollandiában végezte egyetemi tanulmányait; itt szerzett filozófiai és orvosdoktori oklevelet. Joggal mutathat rá tehát a mi isko-láink tanulmányi rendjével szemben a külföldiekére. Mi-

¹ GVADÁNYI JÓZSEF szinte DECSY szavait ülteti át versbe „A mostan folyó országgyűlésnek satyrico critice való leírásában.” 1791. 288. 1.

Vessük szemeinket mi más nemzetekre,
Frantzia, és Anglus, Olasz, Németekre,
Szégyenlik szorulni idegen nyelvekre,
Válik is hasznokra, nagy dítséretekre.

Virárganak köztök minden Tudományok,
Anyá nyelven folynak Törvény's hagyományok,
Így szólnak Mesterek, így a Tanítványok,
Nem jönnek közikbe idegen Bálványok.

Vegyük fel hát mi is Anyai nyelvünket,
Folytatassuk ezen dolgunkat, ügyünket,
Hogy mint szegény, gazdag érthessen bennünket,
Idegen nyelveken ne törjük fejünket.

Olly nyelven, mely Anya tejjel szopattatik,
Tudomány mindentül jobban tanúttatik,
Egy böltstül Hazánkba sok oktattathatik,
Míg idegen nyelvvel annyi kínoztatik.

helyt, mondja, a francia, angol és német ifjúság a görög és latin írók olvasásában annyira haladt, hogy megérti őket, tovább már nem rágódik ezeken a nyelveken, mint eszközön, hanem a tudományok tartalmába iparkodik behatolni.

Nem vonja kétségbe a latin nyelv tanulásának hasznát. Nem is akarja az iskolákból kiküszöbölni, hanem csupán azokra korlátozni, akiknek, mint papoknak, bírának, ügyvédeknek, pályájukon szükségük van rá. Ezek számára is elég a deák könyvek megértése, a deák beszéd már nem szükséges: hisz a pap nem prédikál deákul, a prókátor és a bíró is magyarul viheti a pereket, az orvos pedig, ha receptjét deákul írja is, nem deákul orvosol, a földmérőnek sincs deák urakkal és deák paraszttal dolga. DECSY sok kiváló német tudóst ismer, akik olvasnak és jól írnak latinul, de beszélni vagy keveset, vagy semmit sem tudnak. II. Frigyes; porosz király sem olvasott és beszélt deákul, de volt-e nála \ tudósabb és nagyobb fejedelem- Csak az tanuljon latinul, aki pennájával fogja keresni kenyerét. „Ellenben, mi hasznát veszi annak a jövendőbeli úr, gazda, mesterember, és földművelő paraszt- nem jobb volna-e, ha ők az iskolákban a deák nyelv helyett a vallásnak fundamentomos cikkelyeit, erkölcsi tudományt, históriát, kivált hazájoknak históriáját, e földnek írását (geográfiát), természeti históriát és tudományt, majorkodást, sőt, mint jövendőbeli atyák, a nevelésnek tudományát tanulnák. Ezek egyéb hasznát nem veszik a deák nyelvnek, hanem hogy míg még az iskolákban vagyunk, egy s két szót tudnak deákul böffenteni, onnan való kiköltözések után pedig két s három 'holnappal tökéletesen elfelejtik azt, amit öt, hat, tíz s 15 esztendőig nagy fáradsággal tanultak.” *A nagy nemzeti visszahatás pedagógiáját tehát éppúgy áthatja a felvilágosodás utilitarisztikus szellemé, akárcsak a MÁRIA TERÉZIA Ratióját vagy JÓZSEF tantügyi felfogását.* A Ratiótól az új művelődési eszmény a latin nyelv jelentőségének és hasznának értékelésében üt el a nemzeti nyelv javára; a latin megszorításának elvében jozefinus utakon jár ugyan, de nem a német, hanem a magyar tanítási nyelv érdekében.

A Ratio a németen és a többi hazai nyelveken kívül egyetlen modern nyelvnek sem juttat szerepet a magyar

középiskolákban. DECSY világlátott szeme megakad a modern nyelveken s erélyesen sürgeti a hasznosság elve alapján, a nemzet gazdasági kapcsolatainak kiépítése érdekében, a *modern nyelvek* tanítását. „A szép és hasznos mesterségeknek tanulására, és a kereskedésre nézve is hasznosabbak volnának a német, francia és olasz nyelvek a deáknál.” Aki világot járt és szemesen vizsgálta a külföldi nemzeteket, tudja, hogy az említett népeknél, hozzávéve még az angolt és a hollandust, virágzik legszebben az ipar, a sokféle szép és hasznos mesterség és a kereskedelem. Szemére veti a nemzetnek, főképp a nemességnek (később még hányan és hányszor!), hogy lenézik még ma is a kereskedést. Pedig „Angliában a legnevezetesebb *lord* sem szégyenli kereskedő hajóit különb-külömbféle árukkal megrakatni, és azokat napkeleti és napnyugoti Indiákra, és Amerikába küldeni.” A hollandusok szemében is az a legérdemesebb hazafi, akinek a legtöbb kereskedő hajója úszik az óceánon. A franciák is ázsiai és afrikai kereskedelmükkei nagy vagyont gyűjtöttek. *Ha tehát mi magyarok is a hazai föld kincseit ki akarjuk aknázni és kereskedelem útján értékesíteni, akkor a jelzett népek nyelvét meg kell tanulnunk, hogy velük kereskedő hessünk és könyveiket olvashassuk.* Még a török nyelvnek is – kiált fel az *Ozmanographia* című hatalmas könyv szerzője – nagyobb hasznát vesszük a kereskedelemben, mint a deáknak. Ha nem lettünk volna restek a más nemzetekkel való kereskedésre, ha gondoskodtunk volna ifjainknak ehhez szükséges kiképzéséről, ma a legnagyobb ország lehetnénk Európában. Hisz Hollandiának sem búzája, sem bora, sem ezüst- és aranybányája nincsen, mégis Európa legpénzesebb birodalma. Mi azonban másnak engedtük át a javainkkal való kereskedést, „önnön magunk pedig csak ettünk, ittunk, vendégeskedtünk, s szűnyadozó szemekkel néztük másoknak meggazdagulását.” A világjáró magyar újságíró szeme megakad *az adriai tenger gazdaságpolitikai jelentőségén* is. Ez a tenger hazánk déli oldalát mossa. A természet ezzel megmutatta nekünk az Afrikába, Ázsiába, Indiába vezető utakat: „mi pedig eleitől fogva vakok és siketek voltunk, nem figyelmeztünk a természetnek nyájas vezérlésére.” Már e sorokból felénk harsan KOSSUTH szava: „Tengerre magyar!”

Modern *mezőgazdasági* könyvek is csak a jelzett nyelveken olvashatók; Vergilius Georgikája és Bukolikája már elavult. Német- és Franciaország azért tud oly óriási lakosságot eltartani, mert itt okszerűen gazdálkodnak; a legjobb gazdasági könyvek német és francia nyelven vannak írva. A berlini, svájci és pétervári tudós társaságok nagy gondot fordítanak a földművelés és állattenyésztés körébe vágó művek kiadására. A magyar nemes, ki mindig csak deákul tanul, mindezeket nem olvashatja. Ezért pang ennek az áldott országnak gazdasági élete. A magyar földbirtokos terményeit olcsón elkótyavetyéli, nem néz szemesen a gazdaság után, tisztartói könnyen becsaphatják. Gyerekkorától megszokta a bő költekezést, pénz hiányában „gazdag zsidókhoz, filisteusokhoz és dús polgárokhoz folyamodik” uzsorás kölcsönért, jószágát leköti, majd egészen elveszti s nem marad egyebe, mint nemzetségének régisége. Mindennek oka a gazdálkodás nem-értése. A bő esztendőkben nem tud a magyar birtokos gabonájával mit csinálni, mert nem tudja eladni. Ellenben ilyenkor „legtöbb hasznát veszik az árendás zsidók olcsó gabonáinknak, kifőzik pálinkának azokat, és drága pénzen mérik ki torkos paraszt ifjainknak.” Ha a birtokos értene a gazdálkodáshoz, francia és német szakmunkákát olvasna, mindjárt tudna segíteni magán. Így nincsen pénze, már pedig „pénz nélkül a király koldus, a nemes nemtelen, a vitéz nyúl szívű, a tudós tudatlan: egy szóval, minden dolognak élőereje a pénz... Búzánk, borunk, sónk, marnánk elég van; mégis több pénze van egy hollandiai zsidónak, mint az egész magyarországi nemességnek. Ennek okai egy részről mi magunk voltunk és vagyunk még most s más részről pedig nemzetünknek ellenségei.” Ezek főképp az osztrákok, akik nem engedik, hogy állatainkat Ausztria határán túl hajtsuk; így „Bécs szedi az epret, minékünk pedig koppan a szemünk.” DECSY *gazdasági életünk talpraállítása érdekében kívánja elsősorban iskoláink modernizálását*: már afféle *reáliskola* lebeg előtte mely modern nyelveket és reális („valóságos”) tudományokat tanít. A Ratio a gazdasági nevelés szempontját papíron eléggé kidomborította. Amde a latin nyelv iskolai egyeduralma és a kellő tanerők hiánya miatt ez a szempont a valóságban vajmi kevésbé érvényesült. Most DECSY tovább folytatja a Ratio gazdasági

nevelési programját, de nem a latinnal, hanem a modern nyelvekkel egybekötve. Kritikája egyébként elsősorban a református iskolákat tartja szem előtt.

Ha a deák nyelv helyébe a magyar kerül, hol vannak, kérdezheti valaki, olyan jó *magyar könyvek*, amilyenek a franciáknál, németeknél, angoloknál az ő nemzeti nyelvükön. DECSY nem tagadja, hogy nagy szűkében vagyunk a magyar könyveknek: *tudományos irodalmunk egészen fejletlen*. Ennek oka nem a magyar tudós talentumok hiánya, hanem a tudományos műveltség iránt való „fagyos indulatunk.” Ha megírja is a magyar tudós a könyvét, előbb emészti meg ezt a moly, mintsem napvilágot láthat, mert neki magának nincsen pénze a kiadásra, „a tehetősebb urak pedig inkább cifra kocsikra, lószerszámokra, cselédekre, bálókra s más mulatságokra adják a pénzt, mint a magyar tudományokat öregbítő könyveknek nyomtatására.” A magyar tudósok tehát akármenyit írtak, akár mennyire művelték a tudományt és nemzeti nyelvüket, semmire sem mehetek: „több becsülete volt a magyar urak s asszonyok előtt egy *à la mode* varrni tudó német szabónak, mint a legékesebb ben beszélő s író magyar tudósnak.”

A magyar nemzeti műveltség kibontakozását DECSY is, mint a kor többi magyar gondolkodója, a nemzeti nyelvű irodalomtól, *a magyar középosztálynak mint könyvfogyasztó olvasóközönségnek megszületésétől* várja. Az akkori középosztály olvasó fogékonyságáról igen sötét képet fest: „nem csak a mélységes, hanem még a gyengébb tudományoktól is csömört kap, s inkább henyelésben, avagy haszontalan mulatságokban tölti ifjú idejét, mint elméjének gazdagításában.” Eleinte tehát csak oly könyveket kell kezébe adni, melyek „inkább külső érzékenységeit csiklandoztassák, mint elrűjének tehetségeit élesítsék.” Ilyenek a románok (regények), melyek szerelemről, költött vitézi történetekről szólnak, továbbá a víg- és szomorújátékok. Ilyenek írása vagy fordítása egyelőre a magyar irodalmi nevelés biztos útja. Nyelvünk műveletlensége, a magyar könyvek eddigi hiánya az oka, hogy a nemzet nagy része mély tudatlanságban hever s ahelyett, hogy hasznos könyveket olvasna, henyel és tobzódik, érzéketlen a magasabbrendű műveltség iránt. Bűnös ebben a *deák iskolázás* is, mely a nemzeti nyelvet teljesen

elhanyagolja, úgyszólván kizárja s a latin miatt semmi komoly tudományt nem tanít, hanem csak, Aristoteles szava szerint, a *rák héján rágódik*. Nem adja fejét a magyar ifjúság a szépművészetre sem: a rajzolásra, festésre, képfaragásra, muzsikára. Magyar művészek úgyszólván nincsenek: „nemzetünknek ezt a nagy hibáját egyedül őseinktől reánk maradt balvélekedéseknek, az ifjúság rossz neveltetésének, és a jó magyar könyvek szükségének tulajdoníthatjuk.”

Már most *hogyan lehetne a magyar művelődés legfőbb eszközét, a nemzeti nyelvet felvirágoztatni?* A helyes módokat megmutatja a nyugati nagy nemzetek példája, amelyeknek nyelve valamikor szintén olyan csecsemő állapotban volt, mint most a miénk. Első feladat volna a francia tudós társaság mintájára, melynek eredeti célja a nyelvművelés volt, egy *magyar tudós társaságot* szervezni Budán. Protektorául a király elsőszülött fiát, Ferenc főherceget kellene megnyerni. Így benne is vágy támadna, mint jövendő uralkodóban, nyelvünk megtanulására: „hajlandóbb lészen nyelvünkhöz s így jobban fog nyelvünk virágozni; példájára más fejedelmi személyek is a magyar nyelv tanulására serkennek”. Az akadémia első feladata nyelvünk ápolása lenne a *Dictionnaire Française* mintájára szerkesztendő magyar szótár kiadásával.

A másik legfőbb eszköz a nemzeti nyelv erejének és őt joggal megillető szerepének öregbítésére *az összes tanulmányoknak az iskolában magyar nyelven való tanítása*, nemcsak az alsóbb- de a felsőbb iskolákban is. Iskoláink nagyon rászorulnak a jobbításra, különösen a református iskolák. Az a tanító (tanár), aki napjában négy órán keresztül száznál több ifjút tanít, nem taníthat épületesen. A felsőbb iskolákban sem áll különben a dolog. Az ifjúság a maga arany esztendeit reggel hat órától tízig, délután egytől négyig az iskolában tölti, elméjében egyik tudomány a másikat kergeti, üres közbenórája nincsen, egyik tárgytól nem elmélkedhetik a másikról. Eredmény: „ami keveset tanul, az is csupa zűrzavar, és így sem egyik, sem másik tudományban nem tehet épületet.” A tanárok tudatlanok, mert nincsenek kiképezve arra a szakra, amelyet tanítanak. Aki ért a maga tárgyához, az is hosszadalmas. SCHLÖZER, a göttingai egyetem tanára, egyik munkájában említést tesz egy magyar

tanárról, aki immár tizennyolc esztendeje tanítja az egyetemes történelmet, de még nem ért el a reformációig. A porosz főiskolákon büntetés terhe alatt a tanárnak el kell végeznie a megszabott anyagot. *Meg kellene változtani iskoláink tanítási módszereit is*, melyek egészen elavultak. A módszerbeli haladásnak köszönik a francia, angol és német iskolák újabb felvirágzásukat. Ezek nem riadnak vissza a század újabb tudományainak bevezetésétől: tanítanak már esztétikát, archeológiát, statisztikát és pedagógiát; az angol és német főiskolák már kirekesztették tanulmányi rendjükből a „veszekedő tudományt” (theologia controversistica). Viszont a keresztény vallásnak a deisták ellen való védelmét, mint új tudományt, sikerrel tanítják. Hát még mennyi újítás van a külföldi főiskolákon a *filozófia* és a *természet-tudományok* tanítása terén. LEIBNIZ és WOLFF egészen új lábra állították a filozófiát. Nyomukban valamennyi tudomány új köntösbe öltözött. Mélyreható reformok vannak külföldön az orvostudományi oktatás terén is. Új tudomány Európában a *pedagógia* is, melynél a világon nincsen hasznosabb és szükségesebb tudomány. Ezt főiskoláinkban annál is inkább kellene tanítani, mert amint a tudományok fejlődtek, tanításuk módszere is fejlődik.

A magyar iskoláknak a tanítás módszerében való *eh* maradottságát a *latin nyelvi oktatás* példáján a református iskolákban használatos *Cellarius-módszeren* világítja meg. „Ennek a nyelvnek tanulásában – hangzik DECSY-nek sokban ma is aktuális szava – semmi jómódot nem mutattak tanítóink minékünk, mivel maguk sem tudtak jobbat, és így csak kínozta bennünket annak tanulásával. Minekutána egynéhány ezer szót nagy fáradtsággal és elmetöréssel megtanultunk volna, akkor kezdtünk a deák könyveknek fordításához, s akkor fordítottunk némely könnyű mondásokat anyai nyelvünkől deákra. És ezt gyakorlottuk mindaddig, valameddig a deák versírás és ékesen szólás mesteriségének tanulásához kezdtünk.” Nem sokra vitték, mégis szüntelen ezek tanulásában főzték elméjüket.

E holt nyelv ilyen tüzetes tanulásának semmi értelme sincsen. A franciák, angolok és németek nemzeti nyelvükön sajátítják el a legnehezebb tudományokat is. Miért ne követhetnők példájukat? A józan ész azt követeli, hogy minden-

kor a legrövidebb utat válasszuk célunk elérésére. Mi azonban az iskolában keringünk, labirintusi utat járunk, a hosszas utazásban erőnket kimerítjük, célunkhoz pedig elkésve érkezünk. „*A magyar nyelv a legrövidebb s legkönnyebb útja lehetne a tudományoknak megtanulására; mi pedig elsőben is a legnehezebb nyelvet tanuljuk azért, hogy azután tudományt tanulhassunk.*” Aki még most is körömszakadtig a tanítás deák nyelvéhez ragaszkodik, az nem a közjót nézi, hanem a vallás és a törvény palástjába burkolózik, mintha ezek kárt szenvednének a latin tannyelvnek az iskolából való kirekesztése által. A vallás tanai és szertartásai nincsenek a deák nyelvhez kötve. A törvénykezés pedig csak nyerne, ha magyarul folya. „Sok szegény nemes ember, aki a deák nyelvnek nem értése miatt kéntelen magát egészben prókátorára bízni, a törvényeknek magyar nyelven leendő folytatásakor maga is értené pörének folytatását, nem húzódna-vonódna a pör oly sokáig. Nem volnának a törvényben annyi haszontalan kifogások, nem volna annyi igazságtalanság.”

Legnagyobb akadály, úgylátszik, a magyar nyelv egyetemes uralmának *az ország nemzetiségi megoszlása*: annyi-féle anyanyelvű nép lakik az országban, hogy ezeket csak a deák nyelv tudja egy műveltségi és közigazgatási egységbe zárni. A XVIII. század végének hazafias magyarja, aki előre még nem láthatta a nemzetiségi kérdésnek Európa-szerre csak a következő évtizedekben kibontakozó történeti körvonalait, a magyar kultúrának és politikának ezt a tragikus problémáját sok buzgósággal, de ugyanakkora naiv optimizemussal veszi szemügyre, akárcsak BESSENEYI, BÁRÓCZY vagy KAZINCZY. Alapelve: *aki a magyar szabadsággal él s magyar kenyeret eszik, szeresse és tanulja meg a magyar nyelvet.* Ha valaki Franciaországból közénk téved s azzal dicsekszik, hogy francia, azonban egy szót sem tud franciául, vajjon valóságos franciának tartanoké őt- Kikacagnánk s hazugnak gondolnánk. így tesznek az idegenek azzal is, aki magyárnak mondja magát, de egy szót sem tud magyarul. Egyébként sokkal könnyebb a magyar nyelvet megtanulni, mint a deákot. A német vagy tót ifjú két-három esztendő alatt tökéletesen elsajátíthatja, míg a deákot tíz esztendeig sem. Vagy ha mégis megtanulja, a társalkodásban, érintke-

zésben, kereskedelemben mi hasznát sem veheti; ellenben a magyar tudása a legnagyobb javára válik. DECSY már anticipálja a XIX. századvégi magyar nemzeti állam nyelvi kultúrpolitikáját: magyar nyelv mestereket akar küldetni a hazai német, tót és rutén iskolákba s magyar lelkipásztorokat az idegenajkúak községeibe, mert „ekképen *érezhetetlenül magyarizáltatnának* hazánknak idegen nyelvvel élő lakosai.” Igen, mondják, de számos vármegyében a nemesség sem ért magyarul, itt meg kellene hagyni a deák nyelvet a közigazgatásban. DECSY szerint nem szükséges. Mert a vármegye ifjai közül többen megtanulhatnak öt-hat év alatt tökéletesen magyarul s ezek vezethetik nemzeti nyelvünkön a megye ügyeit. Hisz az elnyomatás most letűnt korszakában a magyar ifjak egy-kettőre megtanultak németül, pedig a német sokkal nehezebb a magyarnál. Nyelvünk buzgó apostola még ekkor a horvátokra is biztosan számít: „Bátran el merem azt mondani, hogy egy sem fog találtatni közöttük, aki dicsőséges nyelvünknek örömet szállást ne adna, s aki velünk kezét ne csapna arra, hogy ő nemcsak szíves indulatja, hanem nyelve által is velünk egyggyé leszen. Naiv ábrándját még ebben az évben hamar szertefoszlathatta a horvátoknak az országgyűlés magyar nyelve ügyében tanúsított ellenzéki magatartása.

Ha a közép- és főiskolák nyelve magyar lesz, olyan *hivatalnokok* kerülnek ki belőlük, akik mindenütt, a törvényi székeken is az ügyeket magyarul vezethetik. Ha a hivatalos nyelv a magyar, akkor az idegen származású tisztviselők, akik előzőnlőtték a magyar hivatalokat, nem vehetik el nemes ifjaink kenyerét. Most a magyar kancellária tisztviselőlajstromában több idegen nevet találunk, mint magyárt. Sőt még a magyar tanügyi igazgatás tisztviselői is, „akiknek a magyar ifjúságnak előmenetelére vigyázni kötelességök volna, inkább idegeneknek, mint hazájok fiainak adták a kenyeret.” így van ez a helytartótanácsnál, a bányáknál, sőtáraknál, postánál, a harmincadoknál s a kamarai jószágokon is, mindenütt, ahol „zsírosabb hivatalok” vannak. A magyaroknak csak a vármegyei „sovány tisztségek” maradnak. Az idegen hivatalnokok nem ismerik hazánk törvényeit és szokásait, nem pártfogói, de titkos ellenségei nem-

cetünknek. Nem futja#e el szemünket a könny, ha látjuk, hogy „idegenek eszik legjobb kenyereinket és homályos ágyból származott idegenek parancsolnak minékünk-” *Azt ért nem tanul a magyar ifjúság, mert nincs az előmenetelhez reménysége,* és ha tanul is, nem veheti az idegenek miatt hasznát a közhivatalokban tudományának. Pedig mi „*nemcsak a fegyvernek, hanem a pennának forgatására is alkaU matos nemzet vagyunk,* csak hogy alkalmatosságunk legyen természeti és elmebeli tehetségeinknek művelésére. Miért nem volnánk tehát a bányászásnak, pénzverésnek, sótaraknak, postáknak, harmincadoknak igazgatására is-” Ide hozzánk csak olyan idegeneket küldenek Bécsből, akiknek hazajok hasznát nem veheti. S még ezek mernek azzal dicsekedni, 'hogy céljuk a magyart műveltebbé tenni, „hogy bennünket régi darabosságunkból kivegyenek s erkölcsünket kipallérozzák!” Az idegeneknek ez a kultúrmissziója mindenestül csak puszta ámitás. Nem tettek jobba és tudósabbá benírünket, csak megrontották magyar erkölcsünket, kiforgattak bennünket nemzeti sajtáságainkból. *A magyar hiába tanul, az életben nem tud az idegenek miatt elhelyzkedni.* „Mi végre tanultunk – kérdi könnyes szemmel az idegen földön magyar újságot szerkesztő hazafi – mi végre bujdosunk külső országokon, miért vesztegettük el ifjúi észtendeinket és költségeinket- azért, hogy vénségünkben térdet, fejet hajtsunk azoknak, kiket nem talentomaik, s nem érdekeik, hanem egyedül a szerencse tett nagyobbakká.” Az évszázados magyar sors fájdalma szakad föl e szókban. E fájdalomon is csak egy orvosszer segít: a nemzeti nyelv. Ha ez behatol a közhivatalokba s itt uralkodóvá válik, vagy mindjárt eltávoznak a kenyerekön élő idegenek, vagy megtanulják nyelvünket, hogy megmaradhassanak. Csak a deák nyelv uralma tartja bennök a lelket. Most itt az alkalom ennek eltörlésére. Ha elszalasztjuk, „előbb, vagy később idegen nyelvnek [t. i. a németnek] tanulására fogunk kényszerítetni, idegen nyelven fogjuk mind polgári, mind törvényes dolgainkat folytatni. Ez az idő nem messze vagyon mi tölünk, sokan közülünk meg fogják még azt érni.” DECSY jóslata bevált: a deák nyelv uralma a hivatalokban és iskolák; oan lényegében még egy félszázadig fennállott, s amikor összeomlott, nem sokkal később, az ötvenes évek abszolutiz-

musa alatt, a német lépett helyére. Hajszálig ismétlődött a II. JÓZSEF korszaka.

A magyar *katonaság* már rég be volt olvasztva az osztrák hadseregbe. Vezényleti nyelve is németre fordult. Az 17904k év nagy nyelvi felbuzdulása erre is rátértette a figyelmet, oly kérdésre, mely a monarchia összeomlásáig a nemzet egyik legfájóbb sebe volt. A francia, angol, német, orosz hadseregek, mondja DECSY, tulajdon nyelvükön gyakorolják magukat a fegyverben. Miért ne követhetné a magyar katonaság is ezek példáját- Alábbvaló a mi nyelvünk, mint az övék- melyik európai nyelvben van több erő, annyi tűz, mint a magyarban- „Alig lehet vitézebb hangot hallani, mint midőn a magyar vezér azt mondja hathatós szóval: *Vigyázz, Nézz-jobbra, balra, s. a. t.*” A katonai mesterszók mind jól lefordíthatók nyelvünkre.¹ *Ha hadseregünk nyelve magyar lesz, az idegenek nem kíváncsoznak belé s nem boldogulhatnak előbb, mint a mi ifjaink.* Ezeknek külön magyar *tiszti iskolát* kell alapítani. A kardforgató nemzetnek ezt a vágyát az 1804 országgyűlés a Ludovikasakadémiáról szóló 7. cikkelyben törvénybe is iktatja. Meg is építik, de még a negyvenes években is üresen áll, a törvény 18724g csak papiroson marad. A nemzet közjogi, gazdasági és művelődési önállóságának eszménye nem tud a császári sas szárnyai alól sehogysem kirepülni; még kevésbé a nemzeti eszmények szankciója: a magyar szellemben nevelt katonaság gondolata. „Akkor tévesztettük el az ugrást, kesereg bús magyarunk, mikor idegen kézre adtuk hadi seregeinket.”²

Régi dicsőségünk fénye csillan meg a magyar nyelv és kultúra kitűnő agitátora előtt, egészen úgy, mint egy negyedszázad múlva a magyar romantikus költészet nagy epikus

¹ „Még az idegen nemzetből való fő hadi tiszték is – örvend egy röpírat -, kik közül most csak herceg Hohenlőét említem, bámulással csudálják nyelvünket; sőt megvallják azt, hogy nincsen a magyar nyelv-nél a hadi igazgatásra is hathatóssabb nyelv; mert csak egy magyar kapitány szájából származott *Rajta* elégséges arra, hogy egy török tábornok *eh* oszlasson.” (Az igaz hazafi, kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája s nemzete javát óhajtó szív. Pest, 1792. 22. lap. Szerzője OSWALD ZSIGMOND ügyvéd.)

² V. ö. BERKÓ ISTVÁN: A magyarság a régi hadseregben. 1926. 36-45. lk.

lantosa előtt: amíg hajdan a magyar erő virágjában volt, mint Corvin Mátyás idején, Európa nemzetei, melyek „homályban ültek”, ránk függesztették szemeiket, térdetífejet hajtottak előttünk: most lenéznek bennünket, nem kívánnak hozzánk jönni, sőt azt se tudják sokan, vagyunk-e a föld színén? *Régi tekintélyünket csak úgy szerezhettük vissza, ha újra műveltek leszünk.* Ennek pedig legfőbb eszköze nemzeti nyelvünk fölemelése. Nyelvünk olyan, mint a fénikszmadár, mely elvénuült; a nap kemény heve hamuvá változtatja csontjait, de ezekből hirtelen új szép ifjú féniksz támad. Így támad halottaiból új életre a magyar nyelv is. DECSY szép és okos munkáját forgatva, a kortársaknak, ha nem járhatták is még be a történeti fejlődés azóta megtett másfél százados útját, már ebben a könyvben színről színtre kellett látniok a föltámadást. Szerzője sok érveléssel igazolni iparkodott, hogy nyelvünk máris alkalmas bármely ismereti körnek előadására. Maga ez a könyv a legszebb bizonyíték arra, hogy már a XVIII. század végén lehetett a kultúra minden ágáról világosan, plasztikusan, fogalmi árnyalatokban gazdagon, színes kifejezőerővel magyarul írni; bizonyíték arra, hogy *ezt a nyelvet már akkor az iskolák és a közélet orgánumává lehetett volna emelni.* Csak a hivatalos akarat hiányzott még egy félszázadig hozzá.

Azt a hatalmas fegyvertárt, melyet DECSY halmozott össze a nemzeti nyelv védelmére, a többi könyv vagy röpirat már nem sok új harci eszközzel gyarapította. Az említett bécsi pályázatra beérkezett két munka: GÁTI ISTVÁN és VEDRES ISTVÁN munkája sem.¹ GÁTI a nemzetiséget, fajiséget teljesen azonosítja a nyelvvel. Oda a faj, ha a nyelv elenyészett. A zsidó és a cigány is csak addig az, amíg zsidóul vagy cigányul beszél. Az egyén csak akkor tartozik egy nemzethez, ha ennek nyelvét tudja. Ha az idegen, bármely fajú is, nyelvünket megtanulja, már magyarrá válik, de a magyar nép „erkölceit is beszívja”. GÁTI tehát már ugyanazon az állásponton van, mint később, félszáz esztendő múltán, a magyar liberalizmus felfogása, mely ellen SZÉCHENYI nép-

¹ GÁTI ISTVÁN-VEDRES ISTVÁN: A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmélkedések. Bécs, 1790. 70 lap. VEDRES munkája ugyanilyen címen még két kiadásban jelent meg, a harmadik kiadás Kassán, 1807-ben.

szerúsége árán is oly nagy hévvel küzd. Az anyanyelv elhanyagolásának legsúlyosabb következménye a nemzeti karakter megfogyatkozása, sőt megszűnése, másrészt a nemzeti egység megbomlása. Kell idegen nyelvet is tanulni, „de azért az anyait semmibe hajtani, és megvetni, annyi, mint elnyírni a maga haját, hogy a más szőriből készült parókával takarja bé fejét” (29. 1.). A magyar így csinál, mikor a deákat oly sokra becsüli. A deákat csak érteni kell; de nem beszélni is. A prókátoroknak, a vármegyék, törvényszékek jegyzőinek, a papoknak is legfeljebb 300 esztendeig lesz még szükségük a latinra, „míg ezen írások fennállanak”. GÁTI prófécijának valósulása gyorsabb ütemben haladt, semmint gondolta: most, másfélszázad után a prókátorok, a vármegyei és törvényszéki jegyzők már nem jártasak Latium nyelvében. A latin nyelv barátai először is a papok vallási és anyagi okokból. Azután az irigyek: a deák kiküszöbölésével nem lenne akkora különbség tanult és nem-tanult ember közt, kisebb volna a rátartiság. *Hogy nincs elég nagy emberünk, hogy sok magyar tehetség nem törheti föl magát, annak a latin túlhajtása az oka.* Európa két legszánandóbb nemzete: a magyar és a lengyel tud legjobban latinul. Az sem érv a latin mellett, hogy nálunk régen begyökerezett, mert „a szokás igazság nélkül csak a tévelygésben való megjavulás”. Végre is egyszer már meg kell kezdeni a haladást. Szent István behozta a latint, Leopold eltörölheti.

VEDRES, DUGONICS barátja, is buzgón hangoztatja, hogy ne legyen a magyar „csak a kapa, kasza körül munkálkodók” nyelve, hanem mindenkié ebben az országban, mint ahogy a francia, angol, olasz, német nyelv a maga hazájában. Eleinte a magyarok is tulajdon nyelvüket használták, csak a későbbi elfajzott nemzedék kereste a mulatságot, tudományt és bölcseséget „egy idegen nemzetnek holt szájában”. VEDRES kedves naivitással a magyarság sok vizsályának okát Péter, Aba, András, Béla, Salamon és a többi király alatt egyenest a kereszténységgel bejött latin nyelvnek tulajdonítja. A magyar nyelv lehet egyedül a magyar egység kovácsa: ez tudja csak összekapcsolni a magyarok szíveit, ez tud csak „egyenlő hajlandóságokat és kívánságokat, egyforma természeti tulajdonságokat” önteni beléjük. VEDRES mindamellet hálás a

latinnak, „hogy annyi pallérozottságra segítette nemzetiméket”; ezért most is a nyelvek között a legelső helyet szánja neki, „hogy háládatlanok ne legyünk”.¹ Azonban a magyar nyelv sem rövidülhet meg jogaiban. A szerző, ki mint szegedi, mérnök először vetette föl a Duna-Tisza-csatorna tervét a kereskedelem és mezőgazdaság föllendítésére, jól látja a magyar nyelv és a gazdasági művelődés kapcsolatát is: *életrevaló, praktikus tudományú magyart nem a deák, hanem csak a nemzeti nyelv segítségével lehet nevelni.*

A nagyszámú röpirat közül több a magyar nyelv szépségével, gazdagságával és egyszerű fonetikájával érvel. Így DARVAS FERENC helytartótanácsos, ki a magyar színeszet gyökérverésében is sokat fáradozik, egyenest azt kérdi: „van-e a világnak minden nyelvei között gazdagabb nyelv a mi magyar nyelvünknel-” Ennek bizonyosságául arra utal, hogy a többi nyelv mily sok betűvel kénytelen hangjait kifejezni s „az írás módjának mesterségével pótolják nyelvöknek szűk voltát”, addig a magyar „több betűk egyjével nem vesződik, hanem az egész szóbeli különbséget egy betű felett való rántással végezi”.² Baj, hogy az országgyűlésen magyarul beszélnek és deákul írnak. Ebből sok viszály támad, mert a latin szavak kétértelműek. Például mennyi vita forrása a *praeter* szó többféle jelentése. Mindennek végét vetnök, ha minden közdolgunk szóban és írásban magyarul folya.

A nemzeti nyelv hegemoniájának ügye nagy kavardást idéz elő *a pesti egyetem* tanárai között is. A tanítás itt latinul és németül folyt. A magyarnyelvű előadás leghevesebb védője RÁ CZ SÁMUEL, az anatómia tanára, aki több könyvével nagy érdemet szerez már Mária Terézia korában

¹ Meg a legvérmesebb röpirat sem akarja a latint egyszerre, minden átmenet nélkül, az iskolából és a hivatalos életből kiküszöbölni, ami természetes is. Amikor a leghevesebben ostromolják, akkor is kegyelettel és szeretettel szólnak róla. „Azt sem vitatom – mondja egy másik, különben igen szöges írás -, hogy a becses deák nyelvet kiirtsuk, avagy számkivetésbe küldjük, távul légyen tőlem ez a bodogtalan gondolat. hanem csak azt sürgetem, hogy cselekedjünk úgy ezzel, mint a már említett bölcs nemzetek [t. i. a franciák, németek stb.] cselekedtenek.” (Az igaz hazafi. Pest, 1792. 20. lap).

² Post nubila Phoebus. Pesten, Budán és Kassán, 1790. 19. 1.

az orvostudomány valamennyi ágának magyar nyelvre való ültetése körül. „Orvosi oktatás” című munkáját 1776-ban ÜRMÉNYINEK ajánlja. Most egy névtelen iratkában¹ *az összes iskolák és az egyetem tanítási nyelvét a magyart követeli. Új érve: a nemzeti szabadság és a nemzeti műveltség belső összefüggése.* A hatalmasok a tudatlan nemzetekkel azt teszik, amit akarnak. „Nincsen is a *deszpotizmusra* jobb mód, mint a nemzeteknek tudatlansága. Kevés tudóst könnyű adománnyal és ígérettel elhódítani; de sokat lehetetlen elbolondítani... A tudós nemzet hamar, s fontosán megfelel az uralkodónak, és könnyen mézes madzagot a száján keresztül húzni nem hagy.” Ilyen művelt, tudós pedig a nemzet csak akkor lehet, ha iskolái a tudományokat nemzeti nyelven oktatják. Élünk tehát a magunk nyelvvel. József császár is csak azért tudta a németet erőszakolni, mert nem a magunk, hanem a rómaiak holt nyelvvel éltünk. *A magyar nyelvnek olyan ereje van, hogy bármely tudomány tanítására alkalmas. Ezt csak az idetolakodott idegenek, főképp német tanárok tagadják, akik „még most is alattómban az anyai nyelvnek elnyomásán dolgoznak, mivel sem magyarul, sem deákul nem tudnak, és mégis féltik a pecsenyéjeket”.* Ezeket a német tanárokat vagy vissza kell küldeni hazájukba, vagy kényszeríteni kell őket a magyar nyelv megtanulására. így bántak volna a magyar professzorokkal is a németek, ha József császár meg nem hal. „Ha pedig lehetett minden magyarországi lakost német tanulásra húzni, miért ne lehetne azokat most inkább magyarra fognihiszen a magyar nyelv Magyarországon anyai élő és fő nyelv, a német ellenben csak idegen nyelv.” Ha a német tanárokat elbocsátjuk, haza mehetnek a maguk országába, „de bezzeg a magyarnak, ha kitétek volna, nem lett volna többé semmi reménye, és csak sírva nézte volna, hogy az ő hazájában a német húzik és uralkodik”.

Magyar tudós elég van, akiből professzor lehet, pláne ha újra felállítják a repetensek intézményét (ez a Ratio

¹ A nemes magyar nemzethez, rövid emlékeztető beszéd, mellyben megmutattatik, hogy Magyarországon lehet, s kell is a magyar nyelvet és a magyar tanításokat felállítani, és hogy az universitásnak Pest a legjobb hely. 1790. 52. lap.

Educationis tanárképzője). Így idegen tanárookra nem lesz szükség, hisz ezek úgysem a magyar, hanem a maguk nemzetének hasznát nézik, a magyar professzorokat üldözik és gyalázzák. „Némely német professzorok azt mondják, hogy ők inkább az egész orvosi facultásnak elrontásában dolgozni igyekeznek, *mintsem, hogy a magyar tanítás feljöjjön.*” Nemrégien elrendeltetett, hogy a chirurgia deákul és magyarul taníttassék. S mi lett belőle- „Magyarul igen keveset, és csak szemfényvesztésre tanítottak; azután a magyart egészén el is hagyták.” Senki se higgye, hogy a német tanárok tudósabbak a magyaroknál: tudásukat csak jobban tudják fitogtatni. „A német, mivel még eddig német világ volt, magát mindenütt hetykén mutogatta, dicsérte, mindenüvé beszúrta, a magyart ámitotta, és annyira vitte, hogy már a magyarnak is német ruhában kellett járni, ha tudósak akart láttatni. A jó magyar doktor semmit se ért, ha német ruhában nem járt, avagy ha magyar nevet viselt; így lett *Farkas* helyett: *Volf*; *Róka* helyett: *Fuchs*; *Kiss* helyett: *Klein*; *Nagy* helyett: *Grosz* s a. t.” A magyar tudós helyett az elüljárók mindig a németnek fogják a pártját. „Üssétek le csak gonosz németnek a szarvát – buzdít tüzes magyar önérettel az anatómia lelkes tanára – és adjatok illendő becsületet a magyarnak, akkor fogadom, hogy rövid időn elbámultok, annyi léssen az híres magyar tudós.”

A *francia felvilágosodás és forradalom eszméi* erősen hatnak a kitűnő magyar doktorra. Analógiáit szereti a francia műveltség köréből meríteni. Így többek közt a papságot csak a teológiai karra akarja az egyetemen korlátozni, mert a többi „tudományok *bő kezet és elmeszabadságot* kívánnak”. Erősen panaszkodik arról, hogy a kormány semmibe sem veszi az egyetemi tanárokat. Amikor nemrégiben a filozófiai kar tagjai sérelmeiket föltárták, a felelet felülről ez volt: „Tudják pedig ő kegyelmek, hogy a professorok az universitásnak gallérához nincsenek házasságbéli kötéllal kötve”, azaz ha nem tetszik, menjenek, amerre a part szakad. „Ugyan mond meg már, érdemes Olvasó! hogy így kellő banni a professorokkal?” – kérdi a méltóságára büszke magyar tudós. Az orvostudomány magyar nyelve érdekében kifejtett munkássága országszerte visszhangra talál. CSOKONAI

„A híres Rácز Sámuel úrhoz” írt ódájában (1793) már így lelkesedik:

Uram! örvendez a magyar
 Haza, hogy a mostani
 Eskuláp fiait hallja
 Magyar hangon szólni;
 Hogy görög módi ruháit
 Hippokrates letette,
 S magyar köntösre váltotta,
 S már azt is megszerette.
 Galénus már Pestet lakja,
 Szólván magyar nyelven a,
 Hangzik a Dunának mind két
 Partjain Avicenna.

*A nemzeti szabadságnak és demokráciának a nemzeti nyelvű műveltséggel és iskolázással való szoros kapcsolatát az 1790iben éppen aktuális francia példán világítja meg a Bécsi Magyar Kurírban (március 31. szám) egy SZACSVAIHOZ intézett levél. Franciaország is „deák-korában”, mikor benne a latin uralkodott, olyan elmaradott volt, mint most Magyarország. De mióta nemzeti nyelvét megbecsüli, törvényeit és minden rendű dolgát ezen a nyelven folytatja; mióta mind az alsó, mind a felső iskolákban franciául tanítanak s a tudományokat franciául művelik: attól kezdve a legszegényebbek is szabad útja van a boldogulásra, mert „a legkisebbnek is kinyílt a szeme”. Azóta a francia gyermek, ha már olvasni tud, mindjárt a tudományok tanulásához foghat, ezért kiskorától kezdve „mintegy szokássá és természetté válik az elmélkedés az ő feje velejében, és nagyobb korába erőltetés nélkül gondolkodhat, és alkalmassá válik már 19-20 esztendőskorában a különbféle mély, subtilis elmélkedésekre, és új dolgoknak feltalálására. Ezért vágnak a franciák között oly sok *genie*-re emberek, melyre a nem anyai nyelven tanulók éjjeli s nappali izzasztó szorgalmatossággal alig juthattak valaha”. Nálunk erre a fokra 30-40 esztendőskorban juthatnak az emberek a latin miatt, „akkor is nem kávéházakba jádva, hanem sok estvéli, és hajnali álmatlanul. Sok francia, német gavallérok ellenben, akik csaknem szüntelen minden mulató helyen látszatnak, magok nyelveken írt könyveivel megmutatják könnyű nagy eszeiket”. *Csakis az anyanyelven való tanulás biztosítja a fel-**

világosodást, a mélyebb s szélesebb műveltséget és a demokráciát. Ezért tudja a francia nép, miben áll a világ; tudja, hogy a király is csak ember és csak tisztviselő, aki csupán akkor érdemli meg népe szeretetét, ha jól szolgál. A magyar nemzeti életnek és kultúrának a franciával való összehasonlítása természetesen tipikus nálunk ezekben az években, amikor Európa-szerte mind erősebbé válik a francia forradalom zajának akusztikája.

A Magyar Kurír levelezője már az *önálló magyar nemzeti közművelődés* nagyszerű képét látja a jövőnek tükrében, amikor itt az egész társadalom élete magyarul folyik: „Taníttatni fognak magyarul az *oskolák* kicsintül fogva nagyig, a nyelvünk kicsinosíttatik, tanulóink könnyen tudományra kapnak: a nyelvtanulásban ideit nem vesztik; lesznek szemlátomást több bölcseink, örömet ad erre a hazai nyelv szeretete legtöbбекnek, és a sokkal könnyebb böltsekedés: lesznek mindenről írt magyar könyveink, melyek a falusi köznépek is értésére lesznek, olvashatják, más nemzetekhez képest lévő együgyűségeket is levetkeztetik, az életnek legjobb s hasznosabb módját, mellyel eddig a német bír vala országunkban, bizonyossan ők is követik, és boldogulnak. *Esméretesebb lészen elöttök a világ:* hallani, látni, tudni ők is többet kívánnak. Ekképpen támadni fognak a magyarokból is olyan *mesteremberek*, mint most a németek... Támadnak még *fabrikások* is, ha annak az egész ország hasznát tapasztalja, és nem fog kelleni külső országi portékákért drága pénzt adni, a pénz is megmarad országunkban. Lesznek hazai nyelven felállított *törvény, orvosi, filozófiai oskolák* is, és nem fog az jó indulatú ifjú külső országra szorulni. Támadnak nagy bölcsek is, akiknek írása kedvéért az idegenek is fogják nyelvünket tanulni, mint mi az övéket a végre tanuljuk. Ekkor igaz lesz osztán, hogy a *magyar eszek* is lehetnek olyanok, mint a külső országiaké, és hogy nem szorulunk mi az ő eszekre, mint ők dicsekedve tartják. Ekkor fognak támadni édes hazánkknak erős oszlopjai, akiknek kormányzása által *bolygathatatlan marad Nemzetiünk s országunk mindörökké.*” Mitől függ tehát a magyarság fennmaradása és virágzása- A kultúrától, melynek minden ága magyarnyelvű. *Ha műveltek leszünk a köznéptől kezdve*

az előkelőkig, gazdagok is leszünk s az ország szabadsága és önállósága szilárdan biztosítva van.

A nagy nemzeti fellángolás közepett a magyar nyelv kultusza a *tanárok* és a *tanulók* körében is erős visszhangra talál. Több igazgató és tanár 1790 táján az iskolai évet megnyitó vagy berekesztő beszédét a magyar nyelv hasznáról és ápolásának kötelességéről tartja. Így az egyetemhez tartozó budai nemzeti főiskola tanítója, ÁRVAI JAKAB tanévmegnyitó beszédében különösen szívére köti a tanulóknak a magyar nyelv tanulását: „Nem illik-e – kérdi –, hogy szülött magyar nyelveteket, mely már majd eltörülendő vala, minden alkalmatosságban bátor szívvel védelmezzétek s ápolgassátok?”¹ Az egyetemen ezt az iskolai évet ugyancsak a magyar nyelv ápolására buzdító beszéddel zárja be VÁLYI ANDRÁS, a magyar nyelvnek a pesti egyetemen 1790iben ki-nevezett első tanára, RÉVAI elődje. Nyelvünk művelését és terjesztését mindenki első hazafiúi kötelességének jelenti ki. Ez a kötelesség indítja arra, hogy az országgyűléshez intézett iratában a rendeket arra kérje, hogy *az iskolákban a magyar nyelv a rendes tárgyak között foglaljon helyet* s közhivatali pályákra csak azok juthassanak, akik a magyar nyelvből, sikeres vizsgálatot tettek.² Mint látni fogjuk, kérelmét siker koronázta (1792: VII. t.-c).

Maga az egyetemi ifjúság is megmozdul a magyar nyelv érdekében. „*Nem magyar, aki nem örvend*” című kis iratukban (1792. 4 lap) azon örvendenek, hogy beteljesedett végre a nemzet régi óhajtása, a nemzeti nyelvnek az iskolákban való tanítása és terjesztése: „a mostanában megérkezett királyi rendelés ereje szer ént a közönséges tanítók még a *gymnasiumokban* is minden órán kezdeni fogják ezen kedves és nyughatatlanul várt hivatalt”. Az *egyetemi ifjak* sem maradhatnak hátra. Ezért „*Pesti Magyar Társaság*”-ot alkotnak, afféle önképzőkört,³ mely munkálatait közrebocsátja s

¹ A budai kir. nemzeti főiskolában 1790-91-dik oskolabéli esztendő kezdetének alkalmatosságával... tartott beszéd. Buda. 1790. L. BALLAGI GÉZA: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. 1888. 607.

² A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd. Pest. 1791.

³ Az akadémiai ifjúság már előbb alapít a vidéki városokban a magyar nyelv és irodalom ápolására „magyar társaságokat”. így 1788-ban Pozsonyban, 1790-ben Sopronban. L. Kis| JÁNOS „Emlékezéseiét. Sopron. I. 1845. 51.

könyvtárról is gondoskodik. A társaság „kötésének”, azaz szabályzatának bevezető szavaiból kitűnik, hogy a társaság megalakítására az adott alkalmat, hogy „a folyó 1791 -dik esztendő végén, júniusnak hatodikán, *a magyar nyelvezésnek (stylus) és literaturának nyilván való tanítása elkezdem tett*”. A társaság életrekelteése valószínűleg VÁLYI ANDRÁS; nak, a magyar nyelv első egyetemi tanárának műve. A társaság célját a „kötés” abban tűzi ki, hogy tagjai „a magyar nyelvet, amelynek terjesztése, tisztogatása és öregbülése végett öszveállottak, gyökeresen és méltóképen kitanulván, ezt úgymint nemzetünk díszét és előmenetelének bizonyosságát nemcsak fenntartják, hanem okos, ártatlan és kedveltető tehetőséggel *holtig* gyarapítják, s hazafiúi nemes lelkű igyekezettel terjesztik”. Ezt a feladatot az ifjak kénytelenek egy másik mellékcéllal, a német és egyéb nyelv tanulásával, eh homályosítani, hogy „a kegyelmesen uralkodó” ház ne lásson a társaságban valami veszedelmet vagy az ország idegenajkú lakosai méltatlanságot. Hogy a királyi engedélyt megkaphassák, az ifjak taktikához folyamodnak: „Kérjük – mondják – minden hazafitársainkat és barátainkat, hogy a *német* és más tudós nyelveknek megtanulását, amennyire módjok és tehetségök engedi, mind azoknak nagy hasznaiért, mind a magok előmeneteléért, mind pedig a társaságnak díszéért, nemkülönb a széptudományokat s mesterségeket is nevezetes köteleességeknek állítsák.” A német, deák, horvát, tót és rác nyelv emlegetése, sőt az ilyen nyelvű könyveknek könyvtárunkba való felvétele az ifjúság részéről nyilván csupán politikai műfogás. Hisz másutt meg azt a céljukat hangoztatják, hogy ez a „magyar nevendék társaság” arra való, hogy mintegy fiókja, előlépcsője legyen a felállítandó akadémiának, azaz, hogy kiválóbb tagjai „idővel az anya tudós társaságba léphessenek által”. Az anyatársaságot pedig BESSENYEI, RÉVAI és mindenki csakis a magyar nyelv ápolására szánta, A társaság tagjait egyébként nem ismerjük.

Az ifjúság szalmatüze csakhamar elalszik. A Martino-, vicssféle összeesküvés után támadt hangulat és a kormány; nak minden „magyar társaság”-tól való félelme úgyszemint kedvezhetett ilyen alakulatnak. A társaságnak említett programján kívül csak egy nyomtatott emléke maradt: gróf

CZIRÁKY ANTALnak II. Lipótról szóló gyászbeszéde. (Gyászoló beszéd. 1792. 31 lap). Ebben a nemzeti élet újraébredését lelkesen üdvözli s dicsőíti Lipót emlékét, mert a magyar nyelv ősi jogait újra elismerte, alatta az országgyűlés nyelve magyar lett, az iskolákban a magyar nyelv tanítását törvény rendelte el.

A társaság alapszabályai szerint „a társaság előlülője (praeses) mindenkor vagy gróf, vagy báró lesz”. Az első elnök gróf CZIRÁKY ANTAL, akit mint egyetemi tanulót szintén magával ragad a nagy nyelvi mozgalom sodra. A pesti egyetemen, mint az egyik bécsi újság írja,¹ „a főbb tudományos nyokban is magyarul felelgetnek nemcsak a növendékpapok, hanem a világi tanuló ifjúság is”. Így gróf CZIRÁKY ANTAL magyar felelete a történelemből annyira megalapítja a professzort, hogy így üdvözli a grófot: „Édes hazájához most kimutatott szeretete megérdemli, hogy én Nagyságodnak Magyarországon nádorispánságot jövendöljek.” CZIRÁKY nem lett ugyan nádorispán, de országbíró, a pesti egyetem elnöke, a magyar tudományos akadémia alapító tagja. Azonban, mikor a helytartótanács tanulmányi bizottságának (1807), majd az 1825/7. országgyűléstől kiküldött országos tanulmányi bizottságának elnöke volt, ilyen irányú hivatalos működésében már egyáltalában nyoma sincs annak, hogy a magyar nyelvnek közoktatásunkban való jelentékenyebb szerepéért ifjúkorának buzgalmával küzdött volna. Ekkor már megfelelkezik azokról a szép szavakról, melyekkel ÜRMÉNYI-hez 1792 augusztus 18-án írt levelében a nagy kultúrpolitikust, mint az ifjúsági kör elnöke, a magyar nyelv támogatására kéri;² megfelelkezik a „kötésről” is, melynek zárószavaiban a magyar nyelv ügyében „holtig tartó igyekezetet” fogad, „igazi szívbeli fogadástételt” ígér. Most útja éppen a visszájára fordul: amikor az ország- és megyegyűléseken már mindenki magyarul beszél, CZIRÁKY ajkáról klaszikus latin beszédek hangzanak el, melyekben a deák nyelv további hivatalos uralmáért száll síkra. 1825-ben az országgyűlés alsó táblája azt javasolja, hogy a törvények ezentúl

¹ Hadi és más nevezetes történetek. 1790. II. 327.

² A M. N. Múzeum kéziratárában. Fol. Hung. 794. sz.

fcét nyelven, magyarul és deákul, szerkesztessenek. A főrendek ezt a kívánságot elutasítják. Főszónokuk éppen CZIRÁKY, aki a magyar nyelv uralmától a rendi alkotmányt féltve, nem áttolja hangoztatni: *convulsio linguae latinae conjuncta est cum convulsione constitutionis*.¹ Amikor pedig az 18324 országgyűlésen meghallja, hogy az alsó tábla olyan határozatot hozott, mely szerint a törvényeket ezentúl csak magyarul kell szerkeszteni, fölsóhajt: „Vége a magyar alkotmánynak!” „Ég és csillagok! – kiált föl erre az elkeseredett KÖLCSEY – attól félsz-e jámbor gróf, hogy a *szent* nyelv elveszvé, a *Zendavesztát* más is megértheti, s oda lesz a ti „*bramin-bölcséségek!*” CZIRÁKY továbbra is szívósan ragaszkodik a holt nyelvhez s minden eszközt megragad, hogy a latin korhadtt uralmát támogassa. METTERNICHhez 1836-ban intézett memorandumában *hyperhungarismusról*, magyar nyelvi monopóliumra való törekvésről panaszkodik. Azt hánytorgatja, hogy amikor JÓZSEF császár a latin hivatalos nyelvet eltörölte, nem akadt egyetlen megye sem, mely nem a latin mellett tört volna lándzsát, mint amellyel az ország megalapítása óta a magyar alkotmány a legszorosabban egybeforrt. Most pedig mint a nemzet ellenségét rágalmazzák, feneketlen gyűlölettel üldözik. A latin nyelv kiirtása a katolikus főúr szemében a latin nyelvvel teljesen egybekapcsolódott katholicizmus aláásása. „Szilárdan meg vagyok győződve – mondja METTERNICHnek -, hogy aki a latinban nem jártas, sem nem tudja a magyar alkotmányt helyesen felfogni, sem nem tud Magyarországon mint államférfiú, bíró vagy törvényhozó sikeresen szerepelni.” Még most is fájlalja, hogy a dinasztia 1805-ben az ulmi vereség hatása alatt: lényeges nyelvi engedményt tett. A mostani nyelvmozgalom csak ürügy „a többi osztrák államtól” való szeparatizmusra. Ha a törvényeknek magyarnyelvű szövege lesz az eredeti, ez talán mindörökre sirját ássa a latin nyelvnek s vele a monarchikus-arisztokratikus hangulatnak Magyarországon.² Ennek az avult politikai eszménynek megfelelően hatal-

¹ SZOBOSZLAI PÁP ISTVÁN egykorú naplója. Közölte RÉVÉSZ IMRE. Adalékok a M. T. Akadémia megalapítása történetéhez. 1877. 95. 1.

² Közli SZEKFÜ: Iratok, 482 1.

mas és kiváló értékű közjogi munkáját,¹ mint a magyar, deákos jogászi műveltség utolsó nagy rendszeres alkotását, a negyvenes évek végén latinul írja, több, mint félszázaddal azután, hogy ifjúkorában a Pesti Magyar Társaságban a magyar nyelvért buzgólkodott, akkor, amikor a deák írás már igazán anachronizmus számba ment. Azért időztünk hosszabban CZIRÁKY konzervatív alakja mellett, mert az ő példája tanúsítja legjobban, hogyan lanyhult el s mennyire nem volt céltudatos az 1790-i viharos nyelvi nekibuzdulás, mennyire ízig-vérig áthatotta a deák nyelvnek, mint az alkotmány nyelvének kultusza a magyar lelket, s miért tudta a nemzeti nyelv csak egy félszázad szívós küzdelme árán fokról-fokra kivívni a maga természetes jogait.

A latin nyelv szívósságára, mondhatnók: történeti tehetetlenségi erejére jellemző, hogy még a nemzeti nyelvért oly tüzesen buzgó röpirat is, mint *Az igaz hazafi* (1792), akkor, amidőn a magyar nyelv tudását a közhivatalnokoktól megkövetelő törvényt hoz az országgyűlés (1792: VII. törv.-cikk), kijelenti, hogy „két-ség kívül való, sőt múlhatatlanul szükséges az is, hogy közönséges hivatalokra ennek (*a latinnak*) tudása nélkül senki se bocsáttassék”. Az akkori állapotot figyelembe véve, tárgyilag igaza van. Mégis feltűnő, hogy amikor a magyar nyelv jogáért viaskodik, akkor is a deákért fáj a feje. Az utóbbi mellett aránylag kevesen mernek a heves nemzeti közvéleménnyel szembeszállni. Ha teszik, akkor is szelíden. A nemzeti nyelv uralmáért küzdő iratok protestáns szerzői (pl. DECSY, BÁRÓCZY, GÁTI) a pap számára sem tartják a latint okvetlenül szükségesnek, mert hisz magyarul prédikál, a hitoktatást magyarul végzi. Nem ismerik azonban jól a latinnak a katolikus egyházzal egybeforrott jelentőségét. Ennek érdekében lép ki a küzdőtérre egy magyar kapucinus, MÓRÉ GYÖRGY (HERMOLAUS), bécsi magyar hitszónok, aki különben négy kötet magyarnyelvű egyházi beszédet ad ki Pozsonyban (1791-4). Apológiát ír a latin mellett. E nélkül az egyház nem lehet el, mert a dogmák eredeti szövegükben és tisztaságukban a Vulgátában és a latin egyházatyák munkáiban találhatók meg. De egyébként is a tudós, a politikus, a jogász, a hivatalnok nem nélkülözheti Róma nyelvét.

Conspectus juris publici regni Hungariae, Viennae. 1851. 2 kötet.

Az apológiát SZERDAHELYI GYÖRGY kanonokhoz intézi,¹ aki nemrégiben adott ki egy kötet latin verset (*Silva Parnassi Pannonii*. 1788. 250 l.) HELL MIKSÁNAK, a selmeci születésű bécsi csillagásznak ajánlva. SZERDAHELYI a pesti egyetemen az esztétikának tanára volt, majd a budai gimnázium igazgatója, egyben a helytartótanács tanulmányi bizottságának ülnöke. Utóbbi minőségében nagy szerepet játszott a második *Ratio Educationis* hivatalos előkészítésében. SZERDAHELYI, a magyar középiskola majdnem félszázadra szóló tanulmányi rendjének kodifikátora, bár sok munkát írt, de valamennyit latinul, egyetlenegyét sem magyarul, oly időben, amikor már minden magyar író kötelességének tartotta a nemzeti közművelődést magyar munkákkal gyarapítani. Nem véletlen tehát, hogy HERMOLAUS a latin nyelv apológiáját éppen SZERDAHELYI-nek ajánlotta.

A magyar nyelvnek a hazai nemzetiségekhez való viszonyát a magyar faj szupremáciájának hirdetői, mint láttuk, elég könnyedén, szinte gyermeteg optimizmussal fogják fel: örüljenek az idegenajkúak, ha megtanulhatnak magyarul, ha iskoláikba magyar tanítót küldünk. Egyenest csodálkoznak, hogy ezt a jótéteményt a nemzetiségek nem fogadják kitörő örömmel és köszönettel. „Csodálkozásra méltó dolog – jelenti ki RÁCZ SÁMUEL, aki oly heves küzdelmet vív a magyar nyelvért az egyetemen² –, hogy a *tótok* és az *horvátok* oly nagyon ellenzik a magyar nyelvnek felállítását, és meg nem gondolják, hogy az ország nem Tót-, avagy Horvát-, hanem *Magyarország*; Magyarország pedig a magyar nemzetről nevezetik, és a magyar nemzetnek élő nyelve se nem tót, se nem horvát, hanem magyar.” Ha a tót meg a horvát megmutatja, hogy a korona és az ország az övé, akkor rendelje el a maga nyelvét, de akkor ez már nem Magyarország, hanem Tót- vagy Horvátország. A magyar ember, ha tótok között lakik, megtanul tótul, a horvátok között horvátul; tanuljanak meg ezek is magyarul. Jellemző, hogy a XVIII. század magyarja milyen szeretettel szól a tótokról: „A tót^egyebekben mindenkben jó magyar, és igen hatalmas párt-

¹ Ad virum clarissimum G. SZERDAHELYI, Sylvac Parnassi Pannonii auctorum. Apologia pro lingua latina. Budac. 1790. 23 l.

² A nemes magyar nemzethez stb. 1790. 13. l.

fogója a magyar szabadságnak; miért akadályozza tehát a magyar nyelvnek felállítását, holott jól tudja, hogy még semmi nemzet, és semmi ország addig boldog nem lett, míg a fő nemzeti nyelvet fel nem állította.” A horvátok magukat nem tartják a magyar korona alá tartozóknak, hanem csak „confederatusoknak” (szövetségeseknek). Hát akkor maradjanak az országukban, ide ne jöjjenek, ha magyarul nem akarnak megtanulni. „De szégyen, s gyalázat, hogy egy német parancsolatra németül megtanultak, és a feleségeket is, a gyermekeiket is németül megtanították; de az országnak erősítésére, és boldogítására magyarul megtanulni nem akarnak.” A horvátok persze nem így gondolkodnak. Mivel Magyarországgal, mint kapcsolt tartomány, lazább viszonyban vannak s egységes néptömböt alkotnak, ők ellenezhetik a leghevesebben a magyar nyelvnek a közéletben és az iskolákban való országos uralmát. *A holt latin nyelv semleges hegemoniáját valamennyien önként mindig elismerik: de a magyart helyébe lépni nem engedik.* Mikor a magyar nyelv a latinnak hivatalos bástyáit megszállni iparkodik: akkor születik meg a *nemzetiségi kérdés*, melynek egy évszázados további bonyodalma kellett arra, hogy Nagy-Magyarország í romba dőljön. A nyelvkérdésben a magyarság első ellenzéke a horvátok voltak; pár évtized múltán sikerült is kivívniok teljes nyelvi függetlenségüket. A „nyelvtusát”, mint ebben ; a korban a nyelvek küzdelmét nevezték, egy horvát szerző terjedelmes könyve indítja meg, aki ELEUTHERUS PANNONIUS név mögé rejtőzik.¹ A későbbi nemzetiségi mozgalmak nyelvi érvei lényegükben itt már megtalálhatók. A magyar nyelvnek a közdolgokban való használata – úgymond – első pillanatra szépnek és kívánatosnak látszik. Ámde a magyar nyelv nem egyedüli a birodalomban. A Drávától a tengerig több százezernyi nép lakik, amely a maga nyelvével él. Amikor a magyarok e területtel testvéri viszonyba léptek, nem I mondták: a mi nyelvünk a tietek is, hanem: egy szív és egy lélek leszünk, olyan nyelven fogunk beszélni, amelyet mindketten értünk. Ha most egy angyal tüzes karddal áll

¹ Leopoldus II. in campo Rákos. Visio *Eleutherii Pannonii*. 1790. A horvát szerző HORÁNYI ELEK munkájának címét utánozta: Josephus II. in campis Elysiis. Somnium Eleutherii Pannonii. 1790.)

Magyarország kapuja előtt és senki mást be nem enged, mint csak azt, aki hunn nyelven beszél: veszendőbe megy Hungária anya díszé, s nem tudja többé a horvát, a dalmata és a szerb, miért kívánkozzék hozzá (156. l.).

A horvátok egyelőre a latinhoz ragaszkodnak. Itt-ott-azonban már olyan hangok is hallatszanak, hogy *minden nemzet a maga nyelvét használja, főképp az iskolában*. Ennek a felfogásnak szóvivője a magát németnek érző kassai orvos, FUKER FRIGYES JAKAB hangzatos című kis iratában.¹ A gimnáziumi oktatás célját a hasznos állampolgár (utilis reipublicae civis) nevelésében látja, aki csak olyasmit tanul, ami későbbi pályáját szolgálja. Ilyen a nemzeti nyelv is. A nemzeti nyelvet kell elsősorban mind a népiskolákban, mind a gimnáziumokban ápolni. Ha egyszerre több nyelvet tanítunk, akkor „az az eredmény, amit Magyarországon tapasztalunk, hogy t. i. sokan tudnak több nyelvet, de a legritkábban tud valaki legalább egyet jól”. Azonban az olyan birodalomban, ahol több nemzet lakik, amelyek szellemük, műveltségük, szokásuk és vallásuk szempontjából annyira elütnek egymástól, melyik a nemzeti nyelv (lingua nationalis)- Az-e, amelyet a műveltebbek beszélnek, vagy az-e, amelyet a legtöbben használnak- Vagy pedig az, melyen az uralkodó szól- Vagy amelyik az egyik vagy másik vallásban uralkodik- Mindenesetre a nagyobb műveltségű embernek több nyelvre van szüksége, az egyszerűnek csak a maga anyanyelvére. Ezért a gimnáziumokat olyan nagyobb városokban kell felállítani, ahol az országban szükséges nyelvek megtanulására elég alkalom nyílik (21. l.). *A gimnázium tanulmányi rendjének és módszerének az illető vidék nemzetiségi és vallási viszonyaihoz kell alkalmazkodnia*. Elvileg tehát, bár félénk és kevésbé tudatos formában, kimondja, hogy *valamennyi nemzetiségnek nemcsak saját tanítási nyelvű elemi, hanem középiskolája is legyen*. Ez az itt elrejtett gondolatmag a XIX. század huszas-harmincas éveitől kezdve, mint majd látjuk, a hazai tótok, oláhok, németek között nemcsak erősen kicsírázik, hanem a nemzetiségi aspirációk törzsévé növi ki magát. Hogy egy nemzetiség virágozhassék és jogait meg

¹ Principia adornando systemati rationis rei litterariae descriptura. Conceptit F. I. F. Med. D. Pestini, 1791.

tudja védeni, intelligenciára van szüksége: ez pedig csakis az anyanyelvű középiskolában nevelkedhetik. Ugyanazt az elvet, amelyet az uralkodó faj, a magyar, iparkodik érvényesíteni, hogy t. i. a latin tanítási nyelvvel szakítva, a gimnáziumok nyelve mindenütt magyar legyen, kezdik nemsokára önmagukra alkalmazni a nemzetiségek is: *az ő sajátos faji jellemüket és kultúrájukat is csak a művelt osztályt termelő középiskola őrizheti meg.*

II.

A NEMZETI NYELV AZ ISKOLÁBAN.

A vármegyék iskolapolitikája 1790-ben; kéri, hogy az országgyűlés új közoktatási rendszert állapítson meg az összes iskolák számára. A jogászok *numerus clausus*. Az idegen tanárok *via facti* elűzése s a gimnáziumok magyar lábra állítása. Az 1790. évi országgyűlés a magyar nyelv tanításáért. Jelszó: *educatio nationalis*. A nemzet autonóm módon maga akarja újjászervezni közművelődésének ügyét. Az első királyi rendelet, mely a magyar nyelvet az iskolák útján az egész országban el akarja terjeszteni. A Ratio Educationis visszaállítása. Az 1791 : XVI. t. c. a magyar nyelv tanítására külön tanárt rendel, az 1792 : VII. t.;c. pedig kötelező rendes tárggyá avatja. A törvény végrehajtásának nehézségei. A bécsi államtanács ellenkezése s a nemzetiségek nagyobb számára való hivatkozása. A kulturális federalizáció terve. Az első magyar nyelvtanárok küzdelme. Az 1791 : XXVI. t. c. : a protestánsok iskolai önkormányzata. Az 1791 : XV. t. c. az ifjúság neveléséről: országos közoktatási bizottság kiküldése a „nemzeti nevelés” elveinek kidolgozására. Felsőjogáé a köz; oktatásügy rendezése? A magyar országgyűlés (a francián kívül) az első törvényhozó testület Európában, mely a közoktatás ügyét tárgyalja.

Amilyen kívánságokat hallunk a nyelv és a közoktatás kérdésében az ébredező magyar irodalom termékeiből, a Művelődésnek ugyanazokat az igényeit visszhangozzák a vármegyeházák falai is. Valamennyi *vármegye* a javaslatoknak egész seregével árasztja el a közoktatás ügyének terén

is az 1790 tavaszán egybegyűlt országgyűlést, melyet több megye francia példára állandóan Nemzeti Tanácsnak (*Nationale Consilium*) nevez.¹ Ezek a megyei javaslatok történetüeg azért jelentősek, mert nemcsak az országgyűléstől 1791-ben kiküldött közoktatási bizottság munkálatai ezeken alapulnak, hanem azért is, mert a megyék 1790 tavaszán megfogalmazott közoktatási kívánságainak jórésze, mint majd a fejlődés során látjuk, a későbbi országgyűléseken is egészen a negyvenes évekig napirenden van. Ezek a megyei javaslatok nem gondosan kidolgozott tervek, nem valami nagyobb igényű munkálatok, de közvetlenül szólal meg bennük a nemzet művelődési és alkotási vágya, a magyar kultúrának függetlenségi törekvése, mely szabadulni akar az osztrák gyámságtól s a nemzeti művelődést a magálábára akarja állítani, fejlesztésének alapelveit magának a nemzetnek képviselője útján megállapítani.

Ez a főgondolat tör elő mindjárt az első kívánságból: *az új közoktatási rendszert az összes iskolákra nézve az országgyűléstől kiküldendő bizottság állapítsa meg.* A megyék a magyar közoktatás MÁRIA TERÉZIA-korabeli rendezését is idegennek, külsőleg rájuk kényszerítettnek érzik s azt kérik, hogy „a mostani rendszer megszüntettség s az iskolaügy az 1773 előtti állapotba visszahelyeztessék”. Ez a maradi határozat arra utal, hogy az 1777-i Ratio jelentőségét a nemzeti felbuzdulás közepett bécsi eredete s a protestánsokra is rákényszerített volta az ország szemében egészen elhomályosította. Mivel az iskolák állításának és fenntartásának szankciója a pénz, több megye kimondja, hogy a tanulmányi alap kezelése és hovafor-dítása a rendk^[^]tol, azaz a „Nemzeti Tanácstól” függjön. Az egyetem, az akadémiák és a gimnáziumok dotációjára nézve „állandó biztosság okáért” törvényt kell hozni s a JÓZSEF császártól elrendelt tandíjat el kell törölni.

A francia felvilágosodás demokratikus alapeszméje, másrészt a rendi Magyarország nemesi előjogai a megyék kultúrpolitikai gondolkodásában még sehogysem tudnak

¹ A megyék közoktatási követelményeit először az országgyűlés egyik kerületi ülésén (1790 szept. 6.) olvassák fel. Egybegyűjtve 1. Orsz. Ltárban az 17914 Literaria Deputatio aktái közt: Fasc. E. Lad. 000, 35. B. szám alatt.

egyensúlyba jutni. Az új demokratikus gondolatáramlat s a megtámadott régi rendi alkotmányhoz való ragaszkodás még tarka zürzavarba keveredik. A megyék ugyanis egyrészt azt kívánják, hogy a nem-nemesek elől se legyenek elzárva az iskolák, de másfelől arra is súlyt vetnek, hogy konviktusi helyet és ösztöndíját csak nemesember fia kaphasson.

Nem kisebb eszmekáosz kavargó elénk az iskolák felekezeti kérdése szempontjából. JÓZSEF császár vegyes népfőiskolákat állított fel, melyekben katolikusok és protestánsok együtt tanultak. Most a megyék valamennyien ezt a vallások érdekeit sértő iskolafajt eltörölni óhajtják; az is egyik kívánságuk, hogy az iskolák felügyeletét csakis olyan vallású egyén gyakorolhassa, aki ahhoz a valláshoz tartozik, amely az iskolát fenntartja. Viszont Gömörmegye Eger, Győrmege Győr számára vegyes vallású egyetemet kér. Több megye kívánja a bencések, pálosok és ciszterciák, továbbá a klarisszák rendjének visszaállítását a tanítás céljára. Más megyék a jogi és orvosi tanszékekre nem-katolikusok kinevezését is sürgetik, ami nemsokára meg is történik.

A megyék túlnyomó része a JÓZSEF-től eltörölt konviktusok visszaállítását szorgalmazza, de kiköti, hogy a fenntartó alapokról a Nemzeti Tanács rendelkezék. Azt is követelik – s ez a postulatum úgyszólván valamennyi országgyűlésen fölhangzik, egészen 1848g -, hogy a báttaszéki uradalom jövedelme, melyet a bécsi Teréziánusra fordítanak, az ország határán belül felállítandó konviktusra költessék. Egyes megyék azt az óhajukat fejezik ki, hogy a pesti egyetem mellett a nagyszombati is visszaállítsák, gimnázium pedig minden megyében legalább egy legyen. Ma azt hisszük, hogy ifjúságunknak évtizedek óta a jogi pályára való szertelen tódulása a magyar társadalmi életnek valami újabb betegsége. A megyék azonban már 1790-ben keservesen panaszkodnak arról, hogy az ifjúság túlnyomó része, boldogboldogtalan, a jogi pályát szállja meg. Ezért a jogászokra nézve a *numerus clausus* egyik fáján török a fejüket: „a jogtudományokra csakis azok bocsáttassanak, akikben a közhaszon reménye megvan” (ad juridica tantum tales admittantur, in quibus est spes utilitatis publicae). A túlszűfolt jogi pálya helyett a nemzet közvéleménye az ország dicső-

séges katonai hagyományainak s a magyarság harci készségének megfelelően a katonai pályát ajánlja, mert érzi, hogy a nemzeti élet érdeke és egyik főbiztosítéka az, ha a monarchia hadseregében minél több magyar tiszt szolgál. Ezért a megyei határozatok szerint „az ország díszé és érdeke azt kívánja, hogy a katonai tudományok és művészetek, a katonai építéstan, tüzérségtan stb. az egyetemen taníttassanak s külön katonai iskolák is felállíttassanak”. Ebben a kívánságban szakad föl a törökkel és némettel évszázadok óta viaskodó nemzet lelkéből ennek mélyén mindig ott lakozó embereszmény: *a vitéz katona*. De most már tudja, hogy a modern világban vitézi mesterség is a tudományon alapul. A régi katonai ideálba így fonódnak bele a tudományos művelődés eszményének szálai. Ez a gondolat sugallja két évtized multán a Ludoviceumnak, mint első magyar katonai iskolának tervét, melynek valóságát a nemzet áldozatkészsége s az uralkodótól 1808-ban szentesített törvény biztosította, de amelynek palotája még a negyvenes években is Bécs féltékenysége és gyanúja miatt üresen áll.

A JÓZSEF császár halálát követő hónapokban az egész ország visszhangzik a magyar nyelv hivatalos és iskolai használatának követelésétől. A megyegyűlések, mint az ország közvéleményének közvetlen szervei, azt kívánják, hogy mind az elemi, mind a felsőbb iskolákban *a magyar nyelv a tanítás tárgya legyen*, a gimnáziumokban pedig az oktatás latinul és magyarul folyjon. Némely megye még a gimnáziumok tantervét is meg akarja állapítani: az ifjúság tanulja a latin és a magyar nyelvet, a számtant, a földrajzot s a hazai történetet; a földolog pedig, „hogy sok haszontalan anyaggal meg ne terheltessék”. E szavakból egyszerűen a Ratio Educationis kritikája is kihallszik. A megyeknek a nagy függetlenségi láz közepett a közoktatás minden részletkérdésére van gondjuk: több megye követeli, hogy a nyilvános vizsgálatok filozófiai és jogi tételeit, tehát az oktatásnak éppen a világnézet és a nemzeti érdek szempontjából fontos elveit, a Nemzeti Tanács cenzúrázza, a teológiai tételeket pedig a püspökök. A magyar nyelv ügyének előmozdítására kívánják, hogy a papnövendékek a hazai nyelvre is taníttassanak. A megyék továbbá két tudományos társaság felállítását veszik célba: egy *Societas Scien-*

tirarum-ét, melynek tagjai az egyes tudományokat művelik, s egy *Societas Linguae Hungaricae*-t, melynek feladata a magyar nyelv fejlesztése és ápolása. Három és fél évtized múltán a Magyar Tudós Társaság, SZÉCHENYI Akadémiája a két célt egyesíti, természetesen egyelőre a második feladat túlsúlyával.

Néhány konzervatív megye erősen felpanaszolja az iskolai fegyelem meglazulását. Pozsony megye szeme különösen megakad a magyar közép- és főiskolák legfőbb baján, a megfelelő tanerők hiányán: „a tanárok megválasztása sokszór szerencsétlen, nem iskolába való erkölcsű és tudású emberek tanítanak”. A vallásosság és a kegyelet ezért az ifjúságban erősen megcsökkent. A bajt tetézi az, hogy sok rossz s bűnre csábító könyv (omne genus impiorum librorum) kerül az ifjúság kezébe, ezekkel valóságos üzérkedés folyik.¹ Némely megye mindezt a bajt az idegenektől az országra kényszerített új közoktatási rendszernek tulajdonítja s ezt egészen önhatalmúlag, *via facti*, mindjárt meg is szünteti. „Mivel nyilvánvaló – mondja Győr és Mosony egyesült vármegyék 1790 március 1-én tartott közgyűlése² -, hogy az új tanulmányi rendszerben (t. i. a II. Józsefében) az ifjúság sem a tudományokban, sem az erkölcsökben előbbre nem halad, sőt a szülők szívének legmélyebb fájdalmára az erkölcsök feslettsége fokozatosan harapódzik el íiz ifjúságban, épp ezért a Karok és Rendek kéri a nevezett felsőbb hatóságokat, hogy a jövő iskolai év kezdetétől fogva *eltávolítván* az igazgatástól és tanítástól a kellő tudománnyal nem rendelkező egyéneket, főképp pedig *az idegeket, akik a hazai nyelvet nem bírják, s akiktől főképp származik a romlottság*, – az előbbi (t. i. Mária Terézia-féle) tanítás rendszerét állítsák vissza. Elrendeli egyúttal, hogy a tiszti ügyész figyelmeztesse a helybeli gimnázium, nemkülönben az elemi vagy nemzeti iskolák igazgatóját, „hogy *mostantól fogva a saját kezdeményezésére többé ne németül, hanem magyarul és latinul tartsák az előadást.*” Erre a gimnázium igazgatója jelentést tesz a főigazgatónak, hogy

¹ Fasc. E, Lad. 000, 35. c. szám. OL.

Győrmegeyi Levéltárban 17904 jegyzőkönyv. Idézi ACSAY FERENC:

² győri kath. főgimn. története. 1901. 197. 1.

a magyar nyelvet használják az iskolában, tandíjat nem szednek s visszatérnek általában a régi rendre.

Azok a nyelvi és művelődési javaslatok, melyek az imént jellemzett irodalomból s megyei határozatokból kihangzanak, közvetlenül vagy közvetve mind az 1790 június elejére egybegyűlt *országgyűlésnek* szólnak, mert ennek reformmunkájába veti a nemzet minden reménységét. Hisz az utolsó országgyűlés óta (1764) éppen egy negyedszázada nyög előbb egy szelidebb, majd egy nyíltan erőszakos abszolutizmus igája alatt. Mi válik valóra a nagy reménységbő- *Mit tesz ez az országgyűlés a nemzeti nyelv s a vele annyira egybeforrott közoktatásügy terén-* Valósággá szilárdulnak-e a nemzeti léleknek azok a nyelvére és művelődésére vonatkozó szép tervei és tudatos aspirációi, amelyeket legjobb fiai oly világosan és megcáfolhatatlanul állítottak a törvényhozás szeme elé, mint a nemzet fennmaradásának és virágzásának egyedüli feltételeit és biztosítékait-

Az országgyűlés a magyar nyelv érvényesülése szempontjából a legjobb auspiciummokkal indul meg. ÜRMÉNYI JÓZSEF perszonális, mint az alsó tábla elnöke, hosszú *magyar* megnyitóbeszédet mond, melyben hangsúlyozza, hogy most „mindenestül ezen tősgyökeres törvényeink az ő hajdani eredetekre visszatételnek”, vagyis az ősi alkotmányt teljes mértékben visszaiktatják.¹ Az alsó tábla többnyire magyarul tárgyal. A primás is a felső táblán, bár nehezeére esik, magyarul szól. A rendek azt kívánják, hogy a diéta naplója magyarul írássék: „az egybegyűlt Rendeik közönségessen a magyar anyanyelvhez hajlottak, sőt sokan eztet nem csak ezen naponként való jegyzéseknek írására, hanem átallyába, mind az országgyűlésen, mind azután, minden közdolgoknak folytatására, az eddig szokásban volt deák nyelv helyett elfogadni akarták”.² Azonban számosan felszólaltak, hogy mivel az ország lakosságának jelentékeny része nem tud magyarul s a deák nyelv használata századok óta törvényes szokás, *a közdolgok nyelve nem lehet még kizárólag magyar.* A deák nyelv már azért sem tiltható el, mert most

¹ *Naponként való jegyzései* az 1790-dik esztendőben rendelt Magyar Ország Gyűlésének. Budán. A királyi Akadémia Betűivel. 1791. 4. 1. – U. o. 20. 1.

csatolják Galíciát és Lodomériát a magyar korona birodalma alá s ezt az óhajtott egyesülést a deák nyelv kizárása nagyon gátolná. A horvát követek is óvást emelnek ez ellen, mert amikor Horvátország a magyar birodalom „alá adta magát”, a közdolgok deák nyelven folytak.¹ A rendek a nagy lelkesedés ellenére bölcsen mérséklék magukat: a napló magyárrul és deákul írássék. „Nagyobb része a statusoknak és rendeknek – mondja az országgyűlési napló – magok előtt viselvén más nagy nemzeteknek dicsőséges példa jókat, melyek az anyai nyelvet a közdolgoknak folytatására bevévén, azáltal áztat rövid idő alatt virágzó állapotba helyezhették... *szükségesnek, sőt elkerülhetetlennek ítélték az anyanyelv behozásának kezdetét már egyszer meghatározni.* Ehez képest eltökélték magokba, hogy az országgyűlésén a dolgok magyar nyelven follyanak, sőt ezután a közdolgok folytatása is minden tisztségek előtt magyar n³^elven szabad légyen, emlékezetbe hagyván az eránt is *annak idejében rendelést tenni, hogy a magyar anyanyelv, minden magyar koronához tartozandó részekbe, szintén a szerént, mint az elébbeni országlás alatt a német nyelv, a legalsó oskolákba taníttatni kezdődjön.*” Hogy pedig senki a szó szabadságától meg ne fosztassék, *még most* mindenkinek jogában áll mind az országgyűlésen, mind a hivatalok előtt véleményét deák nyelven is előadni.

Ez a határozat, figyelembe véve az akkori nemzeti fel-lángolás hatalmas tüzét, valóban mérsékeltnek mondható. A magyar nyelv használata egyelőre („még most”) szabad

¹ Sokkal ellenzékibb hangú a horvát követek írásbeli nyilatkozata: Magyarországon a lakosságnak alig egyharmada tud magyarul, latinul majdnem minden művelt ember; a szlávok a kapcsolt tartományokban nem tudnak magyarul; inkább olaszul vagy franciául tanulnának meg, mert ezek legalább művelt, nagyértékű irodalommal bíró nyelvek; a magyar nyelv kötelező használata kizárná a horvátokat a hivatalokból; a szlávokat (horvátokat) senki sem kényszerítheti a magyar megtanulására, mert hisz az ő nyelvük jobban el van terjedve Európában, mint a magyar; a kényszerítés a szolgaság jele volna, pedig Horvátország Magyarországnak csak szövetséges társa, ez a szövetség viszont nem a magyar, hanem a latin közös használatán alapul. A Magyarországtól való teljes függetlenségnek nagyhorvát gondolata ebben a nyilatkozatban már teljes formájában kidolgozva jelentkezik. Declaratio ex parte Nunciorum regni Croatiae, quoad introducendam Hungaricam linguam. S. lk. (Tüzetesen ismerteti MARCZALI HENRIK: Az 1790/1-iki országgyűlés. I. 37.3.)

választás tárgya; teljes érvényesülését s majdani kötelező erejének lehetőségét a diéta az *iskoláktól* várja. Azonban ezek nyelvéről is majd később, „annak idején fog rendelőt tenni”. Ezt a határozatot a rendek közlik a felső táblával, mely csatlakozását jelenti ki. Az idegenajkú követeknek szabadságukban áll deákul beszélni. A napló magyarul készül, de lefordítják hivatalosan latinra is.

II. LIPÓT trónralépte a közoktatásügy terén is, amelyen JÓZSEF intézkedései talán a legtöbb felfordulást okoztak birodalomszerte, nagy irányváltozást jelent. A tanügy kérdéseiben volt jogi tanára, MARTINI a bizalmasa, aki már MÁRIA TERÉZIA alatt nagy befolyást gyakorolt a közoktatási reformok irányára: az ő tanácsára alakította a királynő 1773-ban a jezsuiták vagyonából a tanulmányi alapot. JÓZSEF alatt befolyása csökken, mert bár mint wolffianus természetjogász a felvilágosult abszolútizmus minden fölött gyámkodó rendőrállam-elméletének híve, a közoktatásügyi intézményeket, főképp az egyetemeket, elvileg önkormányzattal, a szabad fejlődést biztosító jogi kellékekkel óhajtja felruházni, ami az autokrata hajlamú császár előtt nem lehet rokonszenves.¹ II. LIPÓT uralkodása idején MARTINI a közoktatási reformok lelke. Az 1790 április 7-i rendelettel megalkotott új tanügyi bizottság (Studieneinrichtungskommission) elnöki tisztében alkalma van reformtervezeteit érvényre juttatni. Első terve a tanügyi közigazgatás egységes átalakítása az autonómia-elv szellemében. Valamennyi tartomány fővárosában az egyetem négy fakultása, a gimnáziumnak tanári kara s az elemi iskolák tanítósa külön testületet alkot. Fölöttük áll a tanulmányi szék (Studienkonsess), melynek elnöke az egyetem rektora, akinek helye és szervezete van a politikai jellegű tartománygyűlésen is. A felügyeletet gyakorló tanulmányi szék ülésein az említett hat tantestület képviselői vesznek részt. Mindezzel MARTINI a közoktatási személyzet tekintélyét és becsvágát akarja

¹ L. tüzetesebben S. ADLER: Die Unterrichtsverfassung Kaiser.Leos poidis II. und die finanzielle Fundierung der österreichischen Universitäten nach den Anträgen Martinis. Wien u. Leipzig. 1917. dsm. Magy. Paedag. 1917. cvf. 421-5. 1.) – MARTINI természetjogát 1792-ben DIÉNES SAMUEL magyarra fordítja: A Báró Martini Természet Törvényéről való állatás-ii-nak magyarázatja. Bétsben, 1792iben. 2 darab.

fokozni, hogy a közoktatásügy a legfőbb cél: az állam boldogsága érdekében mielőbb felvirágozzék. Az étatizmus szellemének olyan képviselője, mint MARTINI, természetesen nem gondolhat igazi önkormányzatra: a tanulmányi széknek inkább csak tanácsadó hatásköre van, a jelentősebb ügyekben a tartományi és az udvari kormányhatóságok rendelkeznek; a tanulmányi rendet és szellemet pedig MARTINI eleve olyan részletes instrukciókkal köti meg, hogy az egész önkormányzati elv pusztá látszattá halványul. Lényege odaszugorodik össze, hogy az utasítások szerkesztése a tantestületek meghallgatásával megy végbe.¹ LIPÓT halála után az autonómiának ez a látszata is szemet szúr a FERENC-féle patriarkális abszolutizmusnak, mely csakhamar eltörlí: MARTINI közoktatási reformjainak pár év múlva Ausztriában nyomuk sincsen.

A II. LIPÓT alatt Magyarországon előretörő reformtörekvések egészen más irányban mozognak. Itt a vezérgondolat a JÓZSEF-féle germanizációs törekvessel szemben a közoktatás terén *a nemzeti szellem* biztosítása. A jelszó: *educatio nationalis*. Az autonómia eszméje itt is nagy szerepet játszik, csakhogy más értelemben: *a nemzet autonóm módon maga rendezze közoktatásának s művelődésének ügyét országgyűlése útján*. Ennek az autonóm nemzeti művelődési eszmének részben még a protestánsok is hajlandók, mint látni fogjuk, feláldozni iskolatügyekben addig élvezett önkormányzatukat: az 1790/14 országgyűlés felekezeti vegyes bizottságot küld ki az egységes közoktatási rendszer, a „nemzeti nevelés” elveinek megállapítására. Amíg ez meg nem történik, addig a király a tanügy terén csak ideiglenesen intézkedik: helyreállítja a JÓZSEF előtt uralkodó tanulmányi rendet, az elődje intézkedései nyomán támadt romokat eltávolítja.

II. LIPÓT alighogy trónra lép, a magyar kancellária tanácsára 1790 ápr. 7-én kelt rendeletében² visszaállítja a tanulmányi alapot, melyet elődje a birodalmi pénztárba utaltatott. Eltörlí a tandíjat s a már addig évközben befolyt tan-

¹ U. o. III-VI. fejezet.

² Ht. 1790. ápr. 20.: 13.027. sz. A rendelet megjelent az akkori latin újság, az *Ephemerides Budenses* ápr. 304 számának mellékletében. 77-80.1. Közlí SZEKFÜ is: Iratok. 212. 1.

díj jövedelmet szétosztatja, arra érdemes szegény ifjak kös zött. Legjelentősebb azonban LIPÓTnak a jó magyar érzésű helytartótanács és kancellária előterjesztése alapján az *iskolák nyelvére* nézve kiadott intézkedése. „Visszaállítatván – mondja – a közügyekben a latin nyelv, magától megszűnik annak szükségessége, hogy csak a német nyelvben jártas, tanerők és igazgatók alkalmazhatók. Tehát azok a tanárok és igazgatók, akiket a német nyelv nemtudása miatt kellett elbocsátani, helyüket újra elfoglalják. Az *előadásokat a főiskolákon, mind az egyetemen, mind az akadémiákon, ismét latin nyelven kell tartani* s ugyanilyen nyelvű tankönyveket használni. *A gimnáziumokban is a tanítás nyelve a latin*, az alsóbb osztályokban a tanárok a latin tanítás segédnyelvül többé ne a német nyelvet használják, amint már erre az iskolai évre a három grammatikai osztályban elő volt írva, hanem az anyanyelvet, még pedig, ahol a tanulóifjúság nagyobb része ért magyarul, ott *a magyar nyelvet, amelyet az egész birodalomban őfelsége el akar terjeszteni* (quod per omne Regnum propagare vult Sacratissima Sua Maj estas).” Hogy pedig ez a szándék már a következő iskolai évben minél hatékonyabban érvényesüljön, ennek a kitűzött célnak eszközeiről, főleg a tanításhoz szükséges iskolakönyvekről, minél gyorsabban kell gondoskodni.

De nemcsak a gimnáziumokban, hanem a nemzeti (elemi) iskolákban is tágítani akarja az uralkodó a magyar nyelv szerepét: „Habár a hazai nyelvek tanítását – jelenti ki a király – az ú. n. normális és nemzeti iskolákban nem óhajtja megakadályozni, *kívánja azonban, hogy a magyar nyelvet, mint e birodalomban a valódi anyanyelvet, különös figyelemben részesítsék és ennek művelésére és terjesztésére, főképp oly helyeken, ahol most több nyelv van használatban, gondot fordítsanak*” (cuperet tarnen, ut Linguae Hungaricae, velut in hoc Regno re ipsa Maternae praecipua haberetur ratio, ad cuius itaque culturam et propagationem, ac signanter in locis, ubi nunc plura vigent Idiomata, convertendae erunt curae).¹ A német nyelvet a tanulóifjúságra semmi módon sem szabad rákényszeríteni (nulla ratione

¹ Ezt a királyi dekrétumot, melynek érvénye Erdélyre is kiterjedt, nagyboldogan idézi, mint a jövőző nemzeti művelődés hajnalát, ARANKA|GYÖRGY: Magyar nyelvmeveio társaság felállitásáról rajzolat. 1791. 6. 1.

obtrudi); a király azonban hasznosnak véli, ha a városok iskoláiban a német nyelv tanulására az ifjúságnak alkalma nyílik. A tanítás módszere szempontjából is az 1777-ben kiadott Ratio Educationis⁴ioz kell alkalmazkodni. Eltörli a király a JÓZSEF-től elrendelt iskolakötelezettség büntető szankcióját is. Eddig ugyanis a gyermekét iskolába nem küldő szülő 20 krajcár pénzbírságot fizetett; a beiskolázás szorgalmazását a király a megyékre bízta.

A Ratio Educationis nem ismeri el a magyar nyelvnek a többi hazai nyelv fölött való primátusát, külön meg sem emlékszik róla; JÓZSEF császár pedig erőszakosan egyenest a német nyelv hegemoniájára tör. Most LIPÓT királynak ez a rendelete *az első állami intézkedés, mely hivatalosan eh ismeri a magyar nyelv elsőségét, ennek művelését és terjesztését az iskolák feladatának minősíti, különösen az ország olyan vidékein, ahol még most nem a magyar nyelv az uralkodó. Ez a királyi program, ha valóban végrehajtják, nem egyéb, mint csirában a magyar nemzeti állam kiépítésének első hivatalos kultúrpolitikai terve.* A könnyen lelkesülő kortársakat ez az új kultúrpolitika túlzó vérmes reménységre ragadja. „Mennyire bízhatunk – kiált fel a budai latin újság – most uralkodó fejedelmünknek a közoktatásügyről való atyai gondoskodásában, arra elég tanúság Flórenc, melyet mindenki örömmel csodál, mivel ennek a fejedelemnek uralma ide a Mediciek korszakát varázsolta vissza a tudomány terén.”¹ A nagy taktikai érzékű LIPÓT a jelzett művelődéspolitikát, mely a magyar nyelvnek uralkodó szerepet szán, távolról sem jószántából hangoztatja. JÓZSEF erőszakos doktriner uralkodása és szerencsétlen háborúja következtében a birodalom épülete minden eresztékében recseg-ropog, a belgák elszakadnak, a poroszok háborúra készülődnek, a török még mindig mozgolódik: a lázongó magyarságot valamivel egyelőre le kell csillapítani. Már LIPÓT alatt a későbbi intézkedések figyelembe sem veszik a nevezetes rendeletet. A hivatalos világban ennek csodálatosan egészen nyoma vesz, végrehajtásáról a nemzeti láz lecsökkenése után senki sem gondoskodik. A pár év múlva bekövetkező FERENC-féle abszolutizmus pedig egyáltalában

¹ Ephemerides Budenses. 1791. évf. 144. 1.

nem ismeri el a nemzet rendelkezési jogát a nyelv és művelődés terén. A magyar nyelv csak egy félszázad multán vívhatja ki az iskolákban azt a jogos szerepét, melyet 1790-ben már királyi szó biztosított neki. Az egész magyar nemzeti politikában éppen a magyar nyelv érvényesülésének hiánya a következő korszak legnagyobb botrányköve, az országgyűléseknek 1848g főszereplője.

LIPÓT király a JÓZSEF császártól támasztott iskolai anarchia közepett, mely a gimnáziumok tanulmányi anyagát még a legkevésbé érintette, szilárdabb rendet óhajt teremteni. Már egy április 7-én kelt királyi kézirat felszólítja a helytartótanácsot, hogy dolgozzon ki tervezetet arra nézve, vajjon a gimnáziumok régebbi tanulmányi rendje (die vor-malige Lehrart) hogyan volna a következő iskolai évre visszaállítható. A helytartótanács és a kancellária azt javasolják, hogy a végleges törvényes rendezésig fel kell venni az elejtett fonalat: *lépjen ismét teljes jogaiba a Ratio Edm cationis*. A király ehhez hozzájárul.¹ 1790 augusztus 21-én adja ki a helytartótanács a gimnáziumok tantervét és a hivatalosan elrendelt tankönyvek jegyzékét.² A szűkszavú tanterv a Ratióéval azonos. A helytartótanács ígéri, hogy az iskolai év megkezdéséig (nov. 1) az egyetemi nyomda útján a megfelelő tankönyvekről gondoskodni fog. Ezek közül azok, melyeknek szerzői ismeretesek, már a Ratióban is szerepelnek. A latin nyelvtan és stilsztika ALVARITÓL, a syntaxis ornata POMEY-től s a retorika SOARIUS-tól való; a latin chrestomathia CHOMPRÉ könyve. A földrajzot most is BÉLMÁTYÁS és TOMKA-SZÁSZKY képviseli. A történelem PALMA műve. A római régiségek tanításának fonalául NIEUPOORT könyve szolgál. A mitológia tanítására HOLLE munkája van megszabva. A számtani, természetrajzi, logikai könyvek az egyetemi nyomda névtelen hivatalos kiadványai.

JÓZSEF császár, hogy a vallási különbségeket tompítsa s a protestánsokat az egységes tanulmányi rendszernek megnyerje, a katolikus gimnáziumokba protestáns tanárom

¹ Bécsi udv. levéltár. Staatsr. 1790: 1902. sz.

² Közli az *Ephemerides Budenses* is. 1790. évf. 444-6., 460-1. és 477-8. lk. A József császár alatt használt, nagyrészt a Ratiótól meghatározott tankönyvek igen beható ismertetését és bírálatát l. Merkur von Ungarn. 1786. 626-698., 820-852. lk.

kat is kinevezett. Most LIPÓT augusztus 214 rendelete kimondja, hogy a tanulmányi alapból fenntartott királyi gimnáziumokban a tanárok és igazgatók csakis katolikusok lehetnek, s azok a nem-katolikus tanárok, akiket az utóbbi években katolikus gimnáziumokban alkalmaztak, állásukból elmozdítatnak. Ha JÓZSEF rendelete sértette a katolikusok önérzetét, most LIPÓT intézkedése a protestánsok lelkébe szúrt tövist.¹

Amint a gimnáziumoknak, akkép az akadémiáknak és az egyetemeknek szervezetében és tanulmányi rendjében sem óhajt a királyi rendelet változásokat, míg az új tanulmányi rendszer (novum systema) el nem készül. De szigorúan figyelmezteti a metafizika, a hazai jog s a politikai tudományok tanárait, hogy semmi olyast ne adjanak elő, ami a vallással vagy az ország törvényeivel ellenkezik. Az egyébként eléggé liberális LIPÓT is iparkodik a francia felvilágosodástól és forradalomtól, közvetlenül pedig a JÓZSEF császártól felszabadított szellemeket megfékezni.

LIPÓT király szóbanforgó rendelete mindjárt bevezető szavaiban aláhúzva hangsúlyozza, hogy a gimnáziumok tantervére vonatkozó intézkedését csak ideiglenesnek tekinti, mert *a közoktatásügyi rendszer végleges kidolgozását* (generale Studiorum Systema elaboratum) *az országgyűléstől vagy annak bizottságától várja.* Most a tanügynek csak néhány kérdésében intézkedik, melyek nem tűnnek halásztást. Rendkívül jelentős ez a királyi szó, mert elismeri, hogy *a nemzet ezentúl maga, önállóan, idegen gyámkodás nélkül állapíthatja meg művelődési eszményét s választhatja meg azokat az utakat, melyeken ezt a célt megközelítheti.*

Hogyan aknázza ki az országgyűlés ezt az eddig sohasem gyakorolt jogot? Mikép próbálja most már maga önállóan kiépíteni a nemzeti közművelődésnek a JÓZSEF-féle uralomtól immár nem fenyegetett bástyáit-

Az első nagy fellángolás tüze minden téren lohadni kezd. Amikor még a rendek Budán tanácskoznak, a királyi hitlevélbe egyik cikkelyként nemcsak annak a beiktatását követelik, hogy mindenkorra tiltakoznak egy idegen nyelv-

¹ Egy későbbi intézkedés (1790 dec. 28.) az állásuktól fölmentett Protestáns tanároknak egy évi fizetésük kiutalását rendeli el.

nek a nemzetre való erőszakolása ellen, hanem azt is, hogy az uralkodóház hercegei a magyar nyelv tanulására köteleztesse; továbbá, hogy a kormányzók, a megyei és egyéb törvényhatóságok hivatalos nyelve a magyar legyen, a törvényszékek azonban még egy ideig latinul tárgyalhatnak. A rendek ezt a határozatukat a horvátok ellenzése dacára fenntartják. Amikor azonban a sok huza-vona tárgyalástól kifáradva már Pozsonyban tanácskoznak, erősen megcsappan a lelkesedés. S amint a legtöbb közjogi kérdésben, akkép a magyar nyelv ügyében is az eredeti szövegek színiükben már tetemesen megfakulva kerülnek a törvénykönyvbe. Az udvari emberek nyomása és rábeszélése mind jobban érezteti hatását: akkor legyen a nemzeti nyelv a közhivatalok nyelve, ha a király és a nádor (most már egy főherceg!) magyarul érteni fog; az iskolák ügyében pedig egy kiküldendő országos bizottság tegyen javaslatot.

Az 1791: XVI. t.-cikk, mely a magyar nyelvről szól, vajmi keveset tartalmaz azokból a nyelvi ábrándokból, melyeket a magyar nemzeti művelődés és politika számára akkora buzgalommal annyi jeles írónk szőtt. Ebben a törvény cikkben öfelsége „biztosítja a karokat és rendeket, hogy bármiféle ügyekre nézve *idegen nyelv* nem fog használtatni”. Mindössze a királynak ez az ígérete a biztosíték arra, hogy a JÓZSEF-féle germanizációval a bécsi hatalom többé nem fog kísérletezni. Jellemző ebben a szövegben, hogy a német nyelvet szinte megvetően *Lingua peregrina*-nak, idegen nyelvnek mondja. Ellenben később a deákot szelíden, majdnem szeretettel simogatva, *idioma latinum*-nak nevezi. A nagy nyelvtusa, mint láttuk, főképp a latin körül forgott. Mit kodifikál a sok panaszból és kívánságból az országgyűlés a latin ellen- Vajmi keveset, úgyszólván semmit: „Hogy pedig a magyar hazai nyelv jobban terjedjen és csinosodjék, a *gymnasiumokon*, *akadémiákon* és a *magyar egyetemen* a magyar nyelv- és írástan számára külön tanár (professor linguae et styli Hungarici) fog alkalmaztatni, hogy azok, akik e nyelvet nem tudják s meg akarják tanulni, vagy akik azt már tudják s magukat tökéletesíteni kívánják benne, alkalmat nyerjenek bármelyik irányban kívánságuk teljesítésére; a kormányzói ügyek pedig *most még (nunc adhuc)* latin nyelven lesznek tárgyalandók.”

A közhivatalokban tehát továbbra is minden latinul folyik, meg az iskolában is. Itt lesz majd ugyan egy magyar nyelvi-stilisztikai tanár, de csak azt az ifjút fogja tanítani, aki magyárral tanulni *akar*.

A nemzeti nyelvért való hatalmas felbuzdulás, íme, a valóságban ezzé a semmisséggé törpül. A jelentéktelen eredményen maguk a rendek is elröstelkednek. Ezért a következő évben az 1792: VII. t.-cikkben, melynek címe is: „*a magyar nyelv tanításáról és használatáról*” (de studio et usu linguae Hungaricae) nagyobb igényt jelent, iparkodnak a csorbát kiköszörölni. A törvénycikk maga mondja, hogy „az 1791: XVI. t.-c. céljának gyorsabb elérése végett” készült. Ezt úgy akarja elérni, hogy „a magyar nyelv tanítása ez ország határai között ezentúl *rendes tantárgy* (studium ordinarium) legyen, hogy ily módon bizonyos idő lefolyása alatt *lassankint* közhivatalt az ország határain belül csak olyanok nyerjenek, akik egyéb, rendesen elvégzett tanulmányaik mellett a *hazai nyelv ismeretét* is a tanárok bizonyítványával igazolni tudják. A kapcsolt részekben pedig maradjon rendkívüli tantárgynak (studium extraordinarium). Azok a külföldiek azonban, akik a közműveltségi tudományok tanulása végett látogatják a magyar egyetemet, vagy az akadémiákat, és nem szándékoznak valaha ez országban alkalmaztatást nyerni: a magyar nyelv tanulásának kötelezettsége alól mentessenek föl”.

Ez a törvénycikk már nagyobb részt üt a deáknyelvű iskola avult, de még szilárd bástyáján. Végre a *magyar gimnáziumokban* és akadémiákon *a magyar nyelv kötelező tárggyá lép elő*. Egyelőre egyik tárgy a többi között, ezeknek valamennyiüknek tanítási nyelve a latin. Az iskola ezen „túl is minden ismeretet egy ismeretlen nyelven közöl: továbbra is „a rák héján rágódik”. A sok, valóban megcáfolatlan bizonyíték arra, hogy a tudományok *tartalma* igazán csak anyanyelven tanulható s a magyar nemzeti közművelődésnek csakis ez lehet az alapja, süket fülekre talál. A „kátyúk kultusza” győz: művelődésünk lassan emelkedő útját továbbra is még egy félszázadig a deák retorika érdeke szabja meg.

Közben a hazai nyelv ügyében az iskolázás terén, ha mindjárt többször csak formailag s látszatra is, mégis tör-

ténik valami. A helytartótanács 1790 májusában, akkor, amikor a germanizációra rácsapó nemzeti fölgerjedésnek még van ütőereje, előterjesztést tesz a kancelláriának, hogy a pesti *egyetemen* a német nyelvi tanszéket, melyet a magyarellenes magatartása miatt gyűlölt HOFFMANN töltött be, meg kell szüntetni és helyébe a latin *stylus curialis* számára katedrát felállítani. A kancellária a javaslatot helyesli, de a latin stílus tanárának feladatává óhajtja tenni a magyar stílus tanítását is. Ez az első csírája a magyar nyelvi és irodalmi tanszék gondolatának a pesti magyar egyetemen. Az 1791: XVI. t. cikk, mint láttuk, ezt a gondolatot már erősen kitágítja: a magyar nyelv terjesztése és kicsiszolása céljából az egyetemen, az akadémiákon s a gimnáziumokban a magyar nyelv és stílus tanítására külön tanárt (*peculiaris professor linguae et styli Hungarici*) rendel. Mire az imént említett előterjesztés az államtanácsba kerül, a törvény már kimondta (1791 márc. 12) a magyar katedrák felállítását¹ A bécsi államtanács hozzájárul VÁLYI ANDRÁS kassai iskolai felügyelő kinevezéséhez 600 frt fizetéssel, de csak az egyetem új magyar tanszékére. A kancellária felterjesztése ugyanis azon az állásponton van, hogy a magyar és a német nyelv tanítása oly nagy munka, hogy mindegyik külön embert követel. Egyébként a német nyelvre Magyarországon különösen nagy gondot kell fordítani egyrészt a monarchia német tartományaival való közelebbi kapcsolat miatt, másrészt azért, mert ez a nyelv a nemzet kiművelésére mindig gazdag anyagot nyújt. Az államtanács mindehhez szó nélkül természetesen hozzájárul. De még ugyancsak az 1791. évben elfogadja LIPÓT király a kormányzéseknek azt a javaslatát is, mely az öt *akadémián* létesített magyar tanszékek betöltésére vonatkozik.² A király az első helyen jelölteket nevezi ki. Honnan veszi a nemzet nyelvének és irodalmának ebben a vaskorszakában a magyar nyelv főiskolai professzorait? A legkülönbözőbb társadalmi és foglalkozási körből. A pozsonyi akadémia magyar katedrájára a helytartótanács első helyen a korponai városi jegyzőt jelöli; a nagyváradi és a kassai akadé-

¹ Az államtanács tárgyalását 1. SZEKFÜ: Iratok. 230. 1.

² U. o. 233. 1.

miára magyar professzorul egy-egy ügyvédet ajánl; a zág-rabi akadémián a magyar nyelvet és irodalmat szerinte a pozsegai megyei mérnök fogja legeredményesebben tanítani. Ezeknek kötelessége az akadémiával kapcsolatos gimnáziumban is a magyar nyelv oktatása. Fizetésük 500 frt ideiglenesen addig, míg erről majd az országgyűlés nem határoz. Az előterjesztésnek ez a része szöveget üt a magyarellenes államtanácsosok fejébe: IZDENCZY és KAUNITZ tiltakozik az ellen, hogy a tanárok fizetését az országgyűlés s ne a király állapítsa meg, ezt a *jura majestatica* súlyos megcsorbításának bélyegzik.

Az akadémiák magyar nyelvi tanszékeinek betöltését 1791-ben nyomon követi a kir. *gimnáziumokban* is magyar katedrák felállítása.¹ Ezeknek célja nem a magyar nyelv szerkezetének és természetének tudatossá tétele, hanem kizárólag a nyelv terjesztése. Ezért a helytartótanács javaslata szerint csakis nemzetiségi vidékeken kell magyar tanárt a gimnáziumokban alkalmazni, tehát ott, ahol az ifjúság jórésze nem tud magyarul. Ahol az ifjúság született magyar, ott a magyar nyelv tanítása kidobott pénz (sumptibus inutilibus). Tehát a harminc királyi gimnázium közül magyar tanár szükséges Budán, Kassán, Körmöcbányán, Eszéken, Fiúméban, Győrött, Lócsén, Újvidéken, Besztercebányán, Pozsegán, Pozsonyban, Rozsnyón, Zsolnán, Sopronban, Nagyszombaton, Ungvárt, Varasdon és Zágrábban. A piaristák huszonegy gimnáziuma közül tíz, idegenajkú vidéken működő iskola kap a magyar tanszék ellátására 100 frt segélyt: Kisszeben, Nyitra, Pest, Podolin, Privigye, Rózsahegy, Selmecebánya, Máramarossziget, Temesvár, Trencsén. A magyar tanárnak ismernie kell a vidék anyanyelvét, ennek segítségével kell tanítania a magyart. Kötelessége a latin tanárt helyettesíteni. Hogy a magyar nyelv tanára nem egyenrangú a többi tanárral, az nemcsak abból következik, hogy valamivel kevesebb fizetést (350 frt-ot) kap, hanem abból is, hogy a helytartótanács rendelete azzal kecsegteti, hogyha beválik a magyar tanításában s a latin tanárt kielé-
fítő módon helyettesíti, idővel ennek helyébe emelkedhetik.

A helytartótanács, miután az 1792: VII. t.-cikk a ma-

¹ U. o. 235. 1.

gyár nyelvi oktatást rendes tárggyá emelte, ennek tantervéről kíván gondoskodni, mielőtt a tanszéket betöltené. Beterjeszti a kinyomtatott tantervet, melyet a pesti egyetem tanárai közül MITTERPACHER, KREIL és VÁLYI, továbbá az egyetemi könyvtáros GABELHOFER készítettek. A javaslat alapja VÁLYI tervezete volt, melyet még az egyetemi tanács is felülbírált.¹ Címe: *Brevis institutionum linguae Hungaricae adumbvatio*. A helytartótanács azt óhajtja, hogy a kinevezendő tanárok már az 1792/3. tanévben ezen tervszerűit tanítsák a magyar nyelvet. Pályázatot hirdet, mely szerint a folyamodóknak teljesen jártasoknak kell lenniök a magyar és a latin nyelvben; aki Pozsonyba folyamodik, ezeken kívül tudnia kell németül és tótul, aki Kassára kívánközik, annak a tót nyelv, aki Zágrábba pályázik, annak a horvát nyelv s aki Fiuméba, annak az olasz nyelv ismeretvei kell rendelkeznie. Melléklendő a filozófiai tanfolyam sikeres elvégzését tanúsító bizonyítvány, orvosi és erkölcsi bizonyítvány. A kinevezésre a főigazgatók tesznek javaslatot. A gimnázium igazgatója a tanulóifjúságot két csoportba osztja: a kezdők (*incipientes*) és a haladók (*proficientes*) csoportjába; minden félévben a magyar nyelvből is vizsgalatot kell tartani s ennek eredményéről az igazgató jelentest tesz.

A helytartótanács valóban komoly hazafias feladatának tartja a magyar nyelv ügyét. Kitűnik ez abból, hogy az addig délelőtt és délután tartott 2-2 tanítási órát a magyar nyelv kedvéért egy-egyvel akarja megtoldani: tehát öt délelőtt heti 5 óra (a csütörtök szünet) s négy délután heti 4 óra (a kedd délután is szünet), összesen heti 9 óra jutott volna terve szerint minden osztályban a magyar nyelvnek. Még a hittant is ennek kedvéért a többi órák közé ezek rovására óhajtotta beiktatni. Ezenkívül figyelmeztetni kívánta a latinul tanító tanárokat is arra, hogy amikor csak tehetik, buzdítsák a tanulókat a magyar nyelv használatára.

A kancellária ezt a tervezetet elutasítja, mert az ifjúság túlterhelését látja abban, hogy a magyar nyelv kedvéért minden délelőtt 3 s minden délután ugyancsak 3 óra hosszatt üljön az iskolában, ezenfelül még reggel félórát töltsön a

¹ SZEKFÜ: Iratok. 259. 1.

templomban. így nem volna kellő ideje az otthoni tanulmányokra. Heti 9 óra a többi tárgy óraszámához képest rendkívül sok a magyar nyelv tanulására. Elég lesz, ha mind a kezdők, mind a haladók heti 2-2 órában tanulják a magyart.

A kancelláriának ez a kritikája nagyon megnyeri a bécsi államtanács tagjainak tetszését.¹ IZDENCZY, magyar nemes létére minden magyar ügy fanatikus ellensége, újra, mint már sokszor, kifejti, hogy az 1792: VII. t.-cikk, melynek alapján vált szükségessé a magyar tanszékek felállítása, csak arra való, hogy a magyarság magyarul nem tudó honfitársait a hivatalokból eltávolítsa, akiknek száma háromszor annyi, mint a magyaroké. Ezek sehogysem tudják észbe venni SZENT ISTVÁNNak IMRE fiához intézett figyelmeztetését: *Unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est.* FERENC király a kancellária javaslatát fogadja el, mely ellen hiába próbál a helytartótanács óvást emelni, kiemelve, hogy heti 2 órában nem lehet a magyar nyelvet idegenajkú tanulók között eredményesen tanítani s így a törvény egészén elveszti célját. A kancellária erre új érvet talál ki: a magyar nyelvet minden osztályban fogják tanítani, míg a többi tárgynak nincsen ilyen előnye; ezért a magyarból nem kell egy-egy osztályban kettőnél több óra.

Hiába küzd a helytartótanács elismerésreméltó bátorsággal nyelvünk érdekében a magyar udvari kancelláriával s a bécsi államtanáccsal. De hiába próbálja végrehajtani a nyelvi törvény szellemében a királytól nagynehezen engedélyezett heti 2 magyar óra keretének követelményét is. Az a szalmalánglelkű magyar társadalom, mely oly nagy hévvel követelte a magyar nyelvnek a közép- és főiskolákon való tanítását, most már renyhe önelégültséggel tekint arra a vívmányra, hogy nyelvének oktatása kötelező rendes tárgyként be van iktatva az iskolák tantervébe, de fiait még erre a heti két magyar órára sem küldi. Sorban panaszkodnak a gimnáziumi igazgatók, hogy az ifjúság nem látogatja a magyar előadásokat. Győrben például, ahol az ifjúság túlnyomó része magyar, a tanulóknak csak egyhatod része jár^a magyar órákra. Az idegenajkú tanulók természetesen még kevesebb buzgalmat tanúsítanak. Gr. TÖRÖK LAJOS, a

¹ U. o. 261. 1.

kassai tankerület kir. főigazgatója, 1793 szeptember 29-én kelt jelentésében szomorúan mutat rá arra, hogy az iskolai elülj árok minden buzgalma ellenére az ifjúság jelentékeny része kivonja magát a különben törvény szerint kötelező magyar előadások alól. A kassai akadémián pl. 78 tanuló maradt távol az 1792/934 iskolai évben igazolatlanul a magyar órákról. Ezen a bajon a főigazgató véleménye szerint csak úgy lehet segíteni, ha a magyar nyelvből való osztályozásnak ugyanaz a hatóereje lesz, mint a többi tanulmányokra vonatkozó klasszifikációnak, t. i. az, aki a magyarból a harmadik klasszisba kerül, vagy a magyar órákra kellő igazolás nélkül nem jár, felsőbb osztályba nem léphet.

A helytartótanács erre a fölterjesztésre megállapítja, hogy így a magyar oktatás egészen gyümölcstelen marad, a törvény egészen célját veszti s a magyar tanárokat is a kormány egészen hiábavalóan fizeti. Ezért a magyar oktatás sikerének biztosítására új szabályrendelet-tervezetet dolgoz ki.¹ Elrendelni óhajtja: 1. Hogy a magyar nyelv tanítása már az elemi iskolában, főkép a fő nemzeti iskolákban, kezdődjék, mert innen lép föl az ifjúság a latin iskolába. 2. A grammatikai és humanitás-osztályoknak azok a tanulói, akik a magyar nyelvben nem jártasak, kötelesek a magyar órákra járni s a magyar nyelvet egészen úgy, mint a többi tárgyat tanulni. 3. Hasonlóképen kötelező a magyar nyelv tanulása a líceumok, akadémiák és az egyetem tanulóira; még azoknak is, akik már tudnak magyarul, kötelességük egy esztendeig vagy addig látogatni a magyar előadásokat, míg a tanár bizonyítványa föl nem menti őket. 4. Azok az ifjak, akik így kötelezve vannak a magyar nyelv tanulására, félévénként vizsgálatot tesznek, előmenetelükről osztályzatot kapnak s addig egyéb tanulmányra nem bocsáttatnak, míg a magyar vizsgálatot ki nem állották. 5. A magyar nyelvi ismeret fokozására valamennyi tanárnak, aki a grammatikai és a humanitás-osztályokban tanít, kötelessége tanítványait synthetikus és analytikus gyakorlatok útján, kiváló földrajz- és történetírók munkáinak magyarázata által a magyar nyelvben oktatni. 6. A magyar nyelvtanban elért tanulmányi eredményt mind a végbizonyítványokon, mind pedig azo-

¹ U. o. 263.

kon, melyek alapján valaki ösztöndíjért folyamodik, külön fel kell tüntetni, egyben a tanulóifjúság tudomására hozni, hogy az ösztöndíj elnyeréséhez a magyar nyelvből is épp-lágy elsőrendű kalkulus szükséges, mint a többi tárgyból.

Az udvari kancellária a helytartótanácsnak ezt az elő-terjesztését, mely hathatósan biztosította volna a magyar oktatás sikerét, a maga egészében elutasítja. Csak a 2. és 3. ponthoz járul hozzá, amelyek úgylis benn vannak az 1792-1 törvényben. A bécsi magyar főkormánysház csupa formalistikiis jogászifurfang alapján szegi útját a magyar nyelvnek. Az 1792: VII. t.-cikk céljából indul ki: idővel olyan egyének kerüljenek ki az iskolákból, akik a hivatalokra való jelentkezéskor bizonyítvánnyal igazolhatják, hogy tudnak magyarul. A törvény tehát nem vonatkozhatik az elemi iskolákra, melyek tanulói közül csak igen kevés megy a latin iskolába, hogy aztán nyilvános hivatalra pályázzék. Az elemi iskolák tanulói túlnyomóan ipari és mezőgazdasági munkások lesznek s igen nagyszámú közülük a német, tót, illír, oláh anyanyelvű. Tehát az elemi iskolára fölösleges a magyar anyanyelvet rákényszeríteni. A gimnáziumokban és az akadémiákon nem lehet a félévi magyar vizsgálatot a felsőbb osztályba való lépés feltételéül megszabni, mert ezekben az intézetekben sokan vannak, akik nem óhajtanak közhivatalt viselni, a magyar nyelv tudása pedig a törvény szerint majd később csak ezektől követelendő meg. Az sem volna helyes, ha a gimnáziumok tanárai a történelemből, földrajzból s egyéb tárgyból magyarul adnának elő, mert így hátrányt szenvednének azok a tanulók, akik a magyar nyelvben nem eléggé jártasak. A bizonyítványokon feltüntethető ugyan a magyar nyelvből való előmenetel, de nem szabható meg az ösztöndíjak elnyerésének vagy megtartásának feltételéül az, hogy a tanulónak a magyar nyelvből elsőrendű osztályzata legyen. Vannak ugyanis tanulók, akik nem akarnak közszoigálatba lépni, ahol majd a magyar nyelv tudása szükséges, s vannak olyanok is, akik papi pályára mennek, ^ahol, pl. a német és tót plébániákon, a magyar nyelv nélkülözhető. Mindezekre nézve nem forog fenn az az ok, mely az említett törvényt létrehozta. Egyébként is igazságtalan dolog volna a szegény ifjúságból sok jeles tehetséget az ösztöndíjtól csak azért elűtni s talentumát csak azért el-

temetni, mert a magyar nyelvtanban kisebb eredményt tud felmutatni, bár a többi tantárgyban elsőrendűnek bizonyuk

A kancelláriának aulikus bürokratizmusa tehát mereven a törvény pusztá szavaihoz tapadva, csak olyan ifjút akar a magyar nyelvben kiművelni, aki hivatalnok óhajt lenni, A magyar felfogást minden ízében szétszedő bírálata, mely az „egységes” monarchia szellemében jobban szívében viseli bármely idegenajkú nép fiának szellemi és politikai érdekeit, mint a magyarét, az államtanácsban természetesen meleg elismerésre talál. KAUNITZ most is IZDENCZYnek a magyarságot becsmérő votumát emeli ki. Nagy aggodalommai látja a magyarok szívós törekvését, hogy „ebben a királyságban a sokféle nyelv közül éppen a legkevésebbé beszélt magyar nyelvet iparkodnak uralkodóvá tenni”, s az anyaállammal (Ausztriával) való kapcsolatot alapjában szétszakítani. A legnagyobb mértékben aggodalmat keltő a helytartótanács javaslata, amely a magyar nyelv kény^szerítését a királyi tekintély oltalma alá akarja helyezni. Egyébként már az a körülmény, hogy a magyar nyelvet az ifjúság nem tanulja a szükséges buzgalommal, sőt kényszereszközöket kell most javaslatba hozni a magyar tanulására, „a legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy a magyar nemzete nek éppen nincsen olyan nagy kedve ezt a nyelvet elsajátítani”. A magyar nyelv terjesztése nem a nemzet egyetemes kívánsága.¹

Az agg KAUNITZnak még mindig jól forgó esze tehát kitűnően kihasználja a magyarországi gimnáziumok és akadémiák ifjúságának lanyha magatartását a magyar nyelv tanulásában. A helytartótanáctól javasolt nyelvtanulási kényszereszközöket visszafordítja mint fegyvereket a magyarság ellen: minek a magyar nyelvet erőszakkal az iskolában terjeszteni, mikor a lakosság, a társadalom nem akarja s az ifjúság ellenáll? De KAUNITZ hercegen is, kinek magyar-ellenes politikáját nemzetünk immár az ötödik király (III. Károly, Mária Terézia, József, Lipót, Ferenc) alatt sínyli, túltesz egy magyar ember: gr. BALASSA FERENC.² Semmit sem tart veszedelmesebbnek a dinasztia érdeke szempontjából,

¹ U. o. 267. 1.

² U. o. 268. 1.

mint azt, ha a király a Magyarországon lakó egyéb nyolc nemzet rovására a magyart általánosan uralkodó nyelvvé emelné. A magyar nemesség törekvéseivel szemben kiejtené a király kezéből azt a hatalmat, hogy ellensúlyul használja fel az országgyűléseken Horvátországot, Szlavóniát, a Szerémséget, a Bánátot, Dalmáciát, a Felvidéket, ahol a magyar nyelvet nem beszélik. A magyar rendek politikai célja: a közhivatalokat, az országgyűlések és vármegyék tárgyalásait teljesen magyarrá tenni, ezekre a király s bécsi minisztériuma befolyását lehetetlenné tenni s így a királyt minden hatalmától megfosztani. A magyar főúr szerint még a gask; - dasági élet is, az a csekély ipar és kereskedelem is, ami Magyarországon van, megsínylené, ha a király a nem-magyar lakosság érdekeinek megsértésével a magyar nyelvet olyan szigorú rendszabályok útján engedné terjeszteni, mint a helytartótanács javaslata kívánja. Ezek messze túlmennek az 1792: VII. t.-cikk keretén. Gr. BALASSA Magyarországot, ha politikailag már nem lehet, legalább a kultúrában federalizálni akarja. Azt a javaslatot teszi ugyanis, hogy alapítson a király Budán egy *Académie der NationalsprachentU* melynek feladata legyen a pétervári akadémiától kiadott nagy szótár mintájára egy latin, magyar, illyr, tót és német szótárt szerkeszteni. Ez kielégítené hite szerint a magyarságot, mert így volna már fejedelmileg jóváhagyott tudós társasága, ami után régen sóvárog; hízelegne becsvágyának, hogy a külföldön mint műveit és tudós nemzet fényeleghet. BALASSA arra nézve is előterjesztést tesz, hogy a magyar iskolák a német, tót és illyr nyelvet is tanítsák, elsősorban a németet, mert az ipar, a kereskedelem, a tudomány s a külfölddel való érintkezés végett erre van legnagyobb szükség. A különös tervezet még KAUNITZnak sem nyerte meg tetszését. A király a kérdés összes iratait ad acta temette el.¹ Később, mint látni fogjuk, a helytartótanácsnak újabb sürgetése mégis kivívja javaslatai jórésének elfogadását.

A magyar nyelv oktatása a tanulmányi alapot 10.300 frt.-tal terhelte meg. Amikor VÁLYI ANDRÁS, a pesti egyetem magyar nyelvi tanára, 1795-ben fizetésemelést kér, IZDENCZY az államtanácsban kijelenti, hogy a magyar nyelv tanítására

¹ U. o. 269. 1.

szánt egész összeg „valami jobbra volna fordítható”.¹ A nem-magyar lakosok száma legalább háromszor akkora, s a nemes-ség mégis a magyar nyelv nem tudása címén ezek előtt el akar zárni minden hivatalt. „Amikor Attila az V. században Pannóniát, vagyis az akkori Magyarországot meghódította, nem gondolkodtak az emberek annyira *nomád* és *nermpolgári* módon.” Bécs a magyar nyelvi törekvést azzal is meg akarja bélyegezni, hogy csupán kálvinista mozgolódásnak tartja. A kálvinisták ugyanis mind magyarok. Ha egy kálvinista parasztot – mondja IZDENCZY – megkérdez, vajjon mi a vallása, ez azt feleli: *Magyar hitű vagyok*. A magyar nyelv uralma kálvinista uralmat fog jelenteni.

A magyar kormányzéseknek a következő évben mégis sikerül valamit kivívniok. Egyik 1796-ban kelt rendeletében² ugyanis a helytartótanács a magyar nyelv tanítását, mint rendes tárgyét, a gimnáziumok valamennyi osztályában sürgeti, mert az 17924 törvény értelmében nemsokára nem kap; hat hivatalt, aki nem tud magyarul. Azt is elrendeli, hogy a tanárok a magyar nyelvből *külön osztályozzanak*. Addig ugyanis csak a magaviseletből, a vallásból, a latin nyelvből volt külön osztályzat, a többi tárgyból (történelem, föld- és természettudomány, számítás) pedig egy érdemjegy. A helytartótanács szóbanforgó intézkedése azt is elrendeli, hogy a magyar nyelvből kellő előmenetelt nem tanúsító tanulót az osztály ismétlésére kell utasítani, A rendeletnek nem lehetett kellő foganata, mert még évtizedek múlva is meg kellett ismétetni.

Amikor 1792-ben a gimnáziumok magyar nyelvi tanárait kinevezik, az új tanároknak semmi utasítást sem adnak a magyar nyelv tanításának módja felől. A kinevezési irat csak ígéri a „methodus”-ra vonatkozó utasítások megküldését és egyelőre a tanárra bízta, hogy a tőle legjobbnak tartott módszert kövesse. Milyen nehézséggel kellett a tanárnak megküzdenie, arra csak egy példát említek, a DAYKA GÁBORÉ, akit 1792 elején Löcsére neveznek ki. A tanárnak nincs utasítása, mely szerint tanítson; a tanulóknak nincs könyvük, amelyből a magyart tanulhatnák; túlnyomó részük tót- és

¹ U. o. 269. 1.

² Ht. 1796 jún. 7.: 12.004. sz. OL.

németajkú. DAYKA az első osztályban a magyart így kénytelen egyszerre három nyelven tanítani: magyarul, tótul és németül. A felsőbb osztályoknak már van közös nyelvi nevezője: a latin, melyen már a nagyobb diákok mind értenek. Az első vizsgálat eredményével mind az igazgató, mind a vendégek meg vannak elégedve. DAYKA annyira lelkesedik, hogy közelinek álmodja „azon arany időket, hol az egész haza, a hozzá tartozandó tartományokkal együtt, más nemzetek dicső példája szerint ugyanazon egy virágzó nyelven fog írhatni s beszélhetni!”¹ A helytartótanács 1793 szeptember 25-i rendelete az idegenajkúakat a kezdők s a magyarul beszélőket a haladók csoportjába osztja, de tankönyvről még mindig nem gondoskodik. DAYKA a főigazgatónak jelenti, hogy a meglévő kevésszámú magyar nyelvtanok közül egyik sem alkalmas a tanításra, mindegyiknek kimutatja a hibáit és hiányait. Ő maga akar írni egyet, amely – mondja a XVIII. század filozofáló szellemében – iparkodik „az egész nyelvnek szabályait, amint ezt Meiner a héber, görög stb. nyelvekben tette, az emberi nyelvnek általános filozófiai szabályaival összeegyeztetni”.² Most kénytelen könyv híján az ifjúságnak a leckét tollba mondani, ami tetemes idővesztést jelent. DAYKA nyelvkönyve azonban sohasem jelent meg.

Már a Ratio közoktatási rendszerünk egységének nagy akadályát látja az ország *vallási megosztóságában*. Ezért a Ratio tanulmányi rendjének érvényét már MÁRIA TERÉZIA, majd JÓZSEF a protestánsok iskoláira is ki akarja terjeszteni. E törekvésnek a protestánsok több-kevesebb sikerrel ellenszegülnek. JÓZSEF az állam polgárainak egységét azzal is dokumentálni akarja, hogy az egyetemen és a régebben a tanulmányi alapból fenntartott kir. katolikus gimnáziumokban protestáns tanárokat is alkalmaz. LIPÓT 1790 augusztus 21-i iskolaügyi rendeletével a katolikus gimnáziumok protestáns tanárait állásukból elmozdítja s helyükbe katolikusokat állít.

A vármegyék jórésze 1790-ben odautasítja követeit, hogy

¹ CZEIZEL JÁNOS: Dayka Gábor, mint a magyar nyelv s irodalom tanára. Magy. Paedag. 1902. évf. 491. 1.

² U. o. 493. 1.

a protestánsok jogait az országgyűlés a bécsi és a linci békekötések elvei szerint határozza meg. Az ilyen irányú indítvány az országgyűlésen hosszú és heves vita magja. Végre is a rendek nem tudván megegyezni, a döntést a királyra bízzák. A királytól leküldött törvénytervezet ismét nagy harcok kiindulópontja. A katolikusok egy része ellenzi törvénybeküldését. A vitát ÜRMÉNYI JÓZSEF fényes beszéde dönti el: az ország már belefáradt az örökös vallási villongásba, itt az ideje, hogy az országgyűlés ebben a kényes tárgyban méltányos és szabatos törvényt alkosson, hogy a nemzet lelki egysége helyreálljon. Ezt kívánja a vármegyék többsége, ezt az uralkodó is. A törvényjavaslatot, a katolikus papság ellenmondása közben, az alsó tábla háromnegyed része elfogadja, s ehhez a felső tábla is hozzájárul. A vitában elhangzó szónoklatok, főképp BATHYÁNY ALAJOS grófé, a volt jezsuitáé, ki *Ad amicam aurem* című munkájában a jogegyenlőségért és a vallási szabadságért a legradikálisabb módon harcolt, élénken visszhangozzák *a felvilágosodás türelmességi elveit és filantrópiáját*. JÓZSEF császár nem élt hiába: szelleme a vallási vita fölött lebegett. ÜRMÉNYI, aki a lelkiismeret szabadsága mellett tört lándzsát, már ekkor hangoztatja azt az eszméjét, melyet később mint a Ratio módosítására kiküldött bizottság elnöke a nemzeti nevelés egységének alapelveként is kiemel: *a vallás nem lehet akadály a nemzeti élet és közművelődés egységének*.

A nagy tusa eredménye a vallásügyről szóló 1791:XXVI. t.-cikk. Ennek 5. §-a a protestáns iskolákra vonatkozik: „A jövőben mindig szabad lesz mindkét hitvallású evangélikusoknak nemcsak meglévő elemi és grammatikai iskolákat megtartani, hanem mindenütt, ahol szükségesnek tartják, új és felsőbb iskolákat is állítani (ezeket azonban előleges királyi jóváhagyás hozzájárulásával) s azokba tanítókat, tanárokat, igazgatókat, aligazgatókat alkalmazni vagy elbocsátani, számukat növelni vagy csökkenteni, valamint bármely iskoláik számára mind helybeli, mind felsőbb és legfelsőbb tanfelügyelőket vagy gondnokokat hitvallásuk tagjai közül választani; *a tanítás és tanulás tervét, szabályát és rendjét megállapítani* (rationem, normam et ordinem docendi, atque discendi ordinäre).” A törvény további szövege azonban érintetlennek minősíti ezekre az iskolákra nézve is

a király legfőbb felügyeleti jogát (potestas supremae inspectionis), melyet az ország törvényes kormányzékai útján gyakorol. Sőt azt is kimondja, hogy a majd megállapítandó közoktatási rendszer a vallástan kivételével a protestáns iskolákra is érvényes lesz: „a közoktatási rendszer (coordinatio literariae institutionis) azonban, melyet a karok és rendek alázatos előterjesztéséhez képest őfelsége fog meghatározni, ezekre az iskolákra is egyaránt ki fog terjesztetni, ide nem értvén a vallási tantárgyakat, melyek minden vallásnak saját rendelkezése alatt kell hogy maradjanak”.¹

Nevezetes a törvénynek ez a szakasza, mert a protestánsok mindig erre hivatkoztak, valahányszor az államhatalom iskolai autonómiájuktól megfosztani (mint az 1848/94 szabadságharcot követő abszolútizmus idején), vagy idevágó jogaikban megszorítani (mint az 18674 kiegyezés után) akarta őket. ÜRMÉNYI az országgyűlési vitában erősen hangsúlyozza, hogy a vallási jogokat valahára „világos” törvényben kell szabályozni.² A törvénynek idézett szakasza még sem világos, sőt ellenmondó. Egyrészt ugyanis a tanítás tervének, módjának és rendjének megállapítását a protestánsok önkormányzati jogkörébe utalja, másrészt az országgyűlés előterjesztése alapján a királytól meghatározandó közoktatási rendszer érvényét a protestánsokra is már előre kiterjeszti.

A protestánsok, akiknek kiválóbb emberei annyira rányomják az 1790/914 országgyűlésre a maguk szellemi bélyegét, nincsenek megelégedve az új vallási iskolai törvénnyel. Ebbe ugyanis a királyi válasz alapján több olyan megszorítás került bele, mely az eredeti törvénytervezetből hiány; zott. Ilyenek: a felsőbb iskolák állításához királyi engedély szükséges; a király legfőbb felügyelete, melyet az ország törvényes hatóságai útján gyakorol, a protestáns iskolákra is kiterjed; az új közoktatási rendszer (coordinatio) a protestáns iskolákra is érvényes lesz. Sok vita forrása volt az is,

¹ Az erdélyi 17914 országgyűlésen hozott LV. t. c. is kimondja, hogy a négy vallásnak joga van „ubicunque, in Liberis scilicet Regiis Civitatibus, Urbibus et Oppidis, Villis item et Possessionibus, ac aliis quibuscunque Locis, Sacras aedes, Turres atque Scholas absque ullo impedimento exscrui facere”; továbbá, „quod quatuor religiones... Collegiorum et Gymnasio-um usu nunquam turbabuntur”.

² Az 1790. országgyűlés naponként való jegyzései. 573. 1.

vajjon mit kell érteni a „coordination”-: csupán a nemzeti nevelés egyetemes elveinek rendszerébe, melyet az országa gyűlés és tanulmányi bizottsága törvénybe akar majdan iktatni, vagy pedig a tanulmányok és a fegyelmezés részletes szabályozását is?

A felfogás zavara már megnyilvánul a reformátusoknak 1791 szeptember 12-én Budán egybegyűlt nemzeti zsinatán. Jellemző erre nézve az az utasítás, melyet a tiszántúli egyházkerületi gyűlés az iskolai önkormányzat védelmére követelnek ad. Eszerint a törvény követelte egyforma tanulmányi rend szorosán véve a vallás szabadságával nem fér össze: „mert a vallás szabadsága a tudományokon, azoknak principiumain és a gondolkodásnak s okoskodásnak szabadságán áll, mint fundamentumokon; azért azt az egyenlőséget csak abban lehetne figálni, hogy *minden tudományokat* tanítsanak a mieink is a magok iskoláiban”. Ezenkívül az egyformaság abban is megengedhető, hogy ugyanaz a rend legyen valamennyi iskolában a tanfolyamok és órák száma s a szünetek szempontjából; hogy az iskolák semmi állam-, erkölcs-, vallás- vagy alkotmányellenes tant ne tanítsanak; hogy a más vallásúakat vagy ezek tanait illetlen szókkal ne illessék. Kikötni kívánja azonban az egyházkerület, hogy mindezen egyformaság ellenére „szabad legyen a tudományokban, a feljebb megnevezett matériákon kívül, egyéb dolgokban olyan princípiumokat választani és követni, amelyeket mi és a miáltalunk választandó tanítók jóknak és igazaknak ítélnék; következésképpen auctorokat is választani, mert különben oda lészen a gondolkodásban való szabadság”.¹ Ez az utasítás arra mutat, hogy a protestánsok egy részében megvolt már a készség az új tanulmányi rendhez való alkalmazkodásra; hajlandók voltak ugyanazt a tanítási anyagot, tantervet elfogadni, amelyet a kormány majd az országgyűlésen hozandó törvény alapján az ország valamennyi iskolájára nézve elrendel, fenntartva azt a jogot, hogy a protestáns iskolák ezen felül saját céljaikra többet is taníthatnak.

Amikor a zsinat elnökségét többen sürgetik, hogy tűzse már az iskolaügyet napirendre, e kérdés először nem talál

¹ Közli RÉVÉSZ IMRE: Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez. 1869. 43. 1.

meghallgatásra, azzal az indokolással, hogy az országgyűlés regnikoláris közoktatási bizottsága még nincsen készen munkálatával; a nemzeti nevelés ügyének meghatározása inkább az országnak, mint egy zsinatnak a dolga; végül, „mert ha csak a nevelésre szükséges tudományoknak [tan-tárgyaknak] nemeit fogja az országos bizottság meghatározni, ellenben ezek tanítási módja, a szükséges tankönyvek választása s hasonló rendelkezések hatalmunkban maradnak, amint ez iránt a vallást illető törvénycikk kételkedni sem enged: *akkor nekünk abból semmi sérelmünk nem következik.*”¹ A tanterv azonossága tehát nem megy már sérelem számba. Később az iskolák ügyét a zsinat mégis tárgyalja s idevágóan számos, az önkormányzatot védő határozatot hoz. Amikor pedig az országgyűléstől katolikusból és protestánsokból vegyesen kiküldött bizottság az új közoktatási tervvel elkészül s a király ennek figyelembevételével 1806-ban a második Ratiót kiadja: ennek érvényességét a protestánsok nem ismerik el magukra nézve kötelezőnek. Erre többek között az az okuk is van, hogy az országos bizottság munkálata nem került az országgyűlés elé, hanem FERENC király jelentékeny módosításokkal egyszerűen királyi rendelet alapján léptette életbe.

A közoktatásügy egységes országos rendezése tehát újra nem sikerült. Pedig a nemzetben még 17fliben élénken és tudatosan élt a vágy, hogy *egyöntetű tanulmányi és nevelési rendszer készítse elő a nemzet lelki és művelődési egységének útját.* Pest vármegye pl. arra utasította követeit, hogy mivel az alkotmány fennállásának alapja a jó nevelés, az országgyűlés gondja erre is kiterjedjen; nem *egy* rendet vagy felekezetet szolgáló polgárokat kell nevelni, hanem olyanokat, akik minden tehetségüket az ország közjavanak szentelik.² Bihar vármegye nevelési rendszerünk hiányossá-

¹ U. o. 44. 1.

² Az ezidőtájt nálunk nagyon föllendült szabadkőmívesi mozgalom a francia fölvilágosodás gondolatáramlatán úszva, igen nagy eréllyel tör lándzsát a közoktatásügy államosítása és demokratizálása mellett. NAGYVÁTHY JÁNOS például, aki a bécsi páholyban találkozott GR. SZÉCHENYI FERENCCEL és GR. FESTETICH GYÖRGYVEL, majd KAZINCZYVAL, BÁRÓCZYVAL és BACSÁNYIVAL együttműködött a nagyszívűséghez (magnanimitas) címzett 'budai páholyban s a keszthelyi Georgikon megszervezésében döntő szerepet

gait és nemzetietlen voltát a *bécsi tanulmányi bizottságnak* tulajdonítja. *Ezért követeli, hogy a bécsi tanulmányi bizottságnak semmi befolyása se legyen a magyar közoktatás: ügyre.* A nevelést a külföld majmolásától menten eredeti magyar nemzeti szellemben kell szervezni.¹ Az országgyűlés diploma-bizottsága még Budán annak kijelentését szövegezte bele a királyi hitlevélbe, hogy a király semmi módon sem fogja a tanulmányok rendjét pusztán a maga hatalmával önkényesen megszabni vagy valamely udvari vagy külföldi tanügyi bizottság útján szabályozni, hanem a *nemzeti nevelésnek* az országgyűléstől megállapítandó elvei szerint fog intézkedni oly módon, hogy az egyes vallások iskolái függetlenek legyenek egymástól.

Mindebből sok alkudozás után II. LIPÓT dekrétumába csak két törvénycikk jutott. Az egyik az *ifjúság neveléséről* szól (1791: XV. t. c.). Ez kijelenti, hogy „mivel az állam jóléte főképp az ifjúság nevelésétől függ” (cum salus reipublicae ab educatione juventutis dependeat), a *nemzeti nevelés* és a sajtószabadság általános elvei rendszerének kidolgozása, a királyi jogok sérelme nélkül, *országos bizottság* (de-

játszott, egy névtelen röpiratában hevesen követeli a *felekezetenlküli közös állami oktatást*: „Mivelhogy, írja, az országban felállított és felállítandó főiskolák, nem valamely bizonyos vallású embereké csak, hanem az egész liazáé, úgy, mint amelyben a haza boldogságára, hazafiak, emberbarátok, atyák és tudósok neveltetnek: *nem lehet annak tanítóit is egy bizonyos vallású emberekből választani csak*, annyival is inkább, hogy a vallás alkalmas és szorgalmatos tanítót egy sem szül, hanem inkább az alkalmas tanítók szülik azt a vallást is, amely valakit jó hazafivá, jó atyává s jó emberré téssen.” (A tizenkilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái. A nagyszívűségénél 1900. A munka 1790sben jelent meg név és hely nélkül. Az 1900. évvel a szerző a jövő társadalom képére utal.)

¹ „Miután tisztviselőinket megújítottuk – írja Nyitra megye dagályos stílusú körlevele 1790-ben – újítsuk meg a magunk erkölcsét, nőink életmódját, *gyermekünk nevelési rendszerét* is. A szkíták szigorú élet-s nevelésmódja valamikor megrettentette Európát. De veszendőbe megy ez az erő, amikor a nemzet idegen népek viseletét s erkölceit utánozza; mikor csupán színjátékokba, zenébe, kártyázásba merülve, megfélekedzik a szabadságról és a törvényekről; amikor erejéhez mérten túlságosan kapván a civilizáción, nevetségessé válik. Mire való a fejnek tollakkal, forgók; kai való ékesítése- Fiaink ápolt kezei csak a gyönyörökre, nem pedig, mint a nemzeti szokások megkövetelik, fegyver villogtatására, válnak alkalmas eszközökké. Hagyjuk el az elfinomult életmódot, térjünk vissza az ősire!” (Collect. Repraes. et Protocol. I. 69.)

putatio regnicolaris) küldessék ki, mely munkálatát átvizsgálás és helybenhagyás után az ország törvényei közé való beiktatása végett be fogja mutatni. Nem szabad azonban hinnünk, hogy a nemzetnek ez a kívánsága, hogy maga dolgozza ki nevelési rendszerét (aminek jelentőségét fönnebb már kiemelttem), valami könnyűszerrel s a bécsi udvar minden hátsó gondolata nélkül kerül törvénytárunkba. Hosszas és elkeseredett vita előzi meg a FERENC főherceg, a későbbi király elnöklete alatt tartott udvari konferencián. LIPÓT király ugyanis 1790 szeptember 21-én kelt leiratában még elfogadja az országgyűlésnek *de educatione juventutis* című törvénycikk-tervezetet, mely a közoktatás alapelveinek megállapítására bizottságot óhajt kiküldeni. Azonban már a decemberben tartott államtanácsi ülésen IZDENCZY ennek az articulusnak mellőzését javasolja, mert a közoktatás rendezése felségjog, melybe az országgyűlésnek nincsen beleszólása. Ehhez a véleményhez csatlakozik az egész államtanács.¹ December 24-én az udvari konferencia újra tárgyalja az ügyet a magyar országnagyok jelenlétében. IZDENCZY azzal érvel, hogy Nagy Lajos, Zsigmond és Korvin Mátyás király az országgyűlés megkérdezése nélkül alapított egyetemet s Mária Terézia is a nemzet minden beleszólása nélkül szervezte újjá a magyar iskolaügyet. A primáson kívül ÜRMÉNYI száll síkra az országgyűlés óhaja mellett: ez nem akarja a király legfelsőbb felügyeleti jogát tagadni, a rendek csak egy bizottsággal akarják kidolgoztatni a közoktatásügy rendszerét, hogy véleményüket a király elé terjeszthessék. ÜRMÉNYI bátran kifejti, hogy a nevelésügyet nem számítja olyan értelemben a felségjogokhoz, mint azt, ami az állam belső és külső biztonságához tartozik. Természetellenes volna, ha a rendek az ifjúság neveléséről nem tanácskozhatnának. Ha a rendeknek joguk van postulatumokat és gravameneket a király elé terjeszteni, hogy őfelsége döntsön felettük, akkor a nevelésre vonatkozó véleményüket is a király elé tárhatják. ÜRMÉNYI-nek ez az áthidaló felfogása megnyugtatója az osztrák tanácsosokat: az egyik aláhúzva hangsúlyozza a törvényjavaslat *salvis iuribus regis* kifejezését, mely megőrzi a felségjogot; IZDENCZY is belenyugszik a törvényjavaslatba,

¹ MÁLYUSZ ELEMÉR: Sándor Lipót fg nádor iratai. 1926. 307. 1.

mert az országgyűlés közoktatási tervezetének csak *per modum consilii* jellege lesz.¹ Fájdalom, az országos közoktatási bizottság nagy tervezete, mely nem is került soha az országgyűlés elé, a király szemében később még csak tanács számba sem ment.

Az országos bizottság feladatát egy másik, az 1791:LXVII t. ícikk részletezi tüzetesen. Neve: *deputatio litteraria* tágabb értelmű, semhogy „közoktatásügyi”, „tanulmányi”, „tanügyi” vagy pláne, mint a Magyar Törvénytár nevezi, „tudományi” bizottságnak volna pontosan fordítható. Feladatkörét tekintve: *közművelődési bizottság*, mert a törvény szerint körébe tartozott az iskolák nevelési és tanulmányi rendjén kívül a tudományos akadémiának, a szépművészeti, és pedig szobrászati s festészeti akadémiának (*academiae artium liberalium, uti artis sculptoriae, pictoriae, et id genus aliarum*), a könyvtáraknak, a hazai nyelv kiművelésének, valamint a nemzeti művelődés (*cultura nationalis*) egyéb eszközeinek ügye is. A bizottság első feladatául az országgyűlés természetesen az eddigi nevelési és tanulmányi rend (*ratio educationis et rei litterariae*) revízióját tűzi ki: tegyen javaslatot arra nézve, mit akar hozzáadni, belőle elvenni vagy rajta módosítani? Ezért *a potiori* mégis *közoktatási bizottságnak* fogjuk nevezni.

A bizottság elnökéül az országgyűlés nem jelölhetett meg alkalmasabb és hozzáértőbb embert, mint ÜRMÉNYI JÓZSEF-et, az első *Ratio* szerzőjét, most kir. személynököt. A bizottság tagjai vegyesen egyháziak és világiak, katolikusok és protestánsok. Ezzel is kifejezésre akarja juttatni az országgyűlés a maga célját: oly tanulmányi és nevelési rend alkotását, mely egységesen valamennyi vallás iskoláira alkalmázható, mint *educatio nationalis* mindegyik vallás fölött áll. Ezért találjuk a bizottság tagjai között a zágrábi és az esztergomi káptalan egy-egy kanonokját s a bakonybéli apátot a protestáns BR. PRÓNAY GÁBOR-ral, BR. PODMANICZKY JÓZSEF-fel, GRÓF TÖRÖK LAJOS-al és VAY ISTVÁN-nal békés együttesben. A *deputatio* tagjaiul az országgyűlés a kir. helytartótanács kebelében működő tanulmányi bizottságot (*commissio studiorum*) is odarendeli, melyet főképp két volt

¹ U. o. lásd az udv. konferencia tárgyalásának szövegét. 308. 1.

jezsuita: MAKÓ PÁL és SZERDAHELYI GYÖRGY képvisel. Az országgyűlés nem akarja a kiküldött bizottságok munkájából a közvéleményt sem kizárni. Ezért megengedi, hogy a vármegyék, a többi törvényhatóságok vagy magánszemélyek is, akik az egyes bizottságok körébe vágó tárgyról véleményüket kifejezni akarják, javaslataikat a nádor elé terjeszthessék, aki ezeket ahhoz a bizottsághoz utasítja, amelyhez a tárgy tartozik. Ez is arra mutat, hogy mily komolyan és alaposan fogta fel az országgyűlés a bizottság munkáját, mely hivatva volt a szükséges reformok útján az országot mintegy megújítani s közművelődésének ügyét modern színvonalra emelni.

Az 17904 országgyűlés LXVII. tjcikké a nemzet szellemi és anyagi életének valamennyi ágáról, ezek korszerű reformjáról gondoskodni kíván. Ezért a közoktatási bizottságon kívül még nyolc bizottságot küld ki: közpolitikai (publico-politica), adóügyi, úrbéri, kereskedelmi, bányászati, jogügyi, egyházi, végül sérelmi országos deputációt. Ezek a bizottságok, melyekben a nemzet értelmiségének színe-java odaadó és buzgó munkával vesz részt, alapos és a kor államtudományi és közgazdasági színvonalán álló reformtervetek, törvényjavaslatokat dolgoznak ki. Sokszor egész világosan felfedezhetők e javaslatokban azok a szálak, melyek őket, a szellemi kiskorúság minden utánczó hajlama és radikalizmusa nélkül a *francia felvilágosodást eszmékhez* vagy II. JÓZSEF reformjaihoz fűzik. Ha ezek a tervezetek valóra válnak, nemcsak az ország közállapottai javulnak meg, hanem a nemzet lelkében állandó vágy támadt volna a további reformokra s így a nemzeti élet fokozatos fejlődése megőrizte volna történeti folytonosságát. így nem került volna a sor félszázad múlva az 1848-i forradalomra sem.

Meglepő s az európai kultúra történetében is számba veendő tény, hogy nincsen akkortájt Európában egyetlen más nemzet, kivéve a forradalom lázában égő franciát, amely a maga művelődésének s közoktatásának ügyét képviselői útján országgyűlésen vagy parlamentben behatóan tárgyalta volna, csupán a magyar. A közoktatásügyet nálunk állami ügynek nézik, az egész nemzet, a magyar állam közös ügyének (educatio nationalis), melynek intézésébe a nemzetnek joga van beleszólni. Német-, Olasz-, Orosz-,

Spanyolországban ilyesmiről nem lehet szó: a fejedelmek autokrata módon maguk intézkednek, Angliában pedig az oktatás egészen az egyház és a község ügye. Nálunk is a fejedelem önkénye akarja minduntalan megszabni a művelődés célját és eszközeit, azonban a nemzet ez ellen több, mint egy félszázadon keresztül országgyűlésein küzdve, soha le nem mond arról a jogáról, hogy a közoktatásügyet maga rendezze. Nemzeti történelmünknek egyik legfölemelőbb ténye, hogy itt, Közép-Európa térségein, már 1790 táján a magyar *törvényhozás* foglalkozik tüzetesen az iskolák kérdésével, amire a franciák kivételével akkor még Nyugat-Európában nincsen példa. S mindennek legfőbb indítéka a nemzeti nyelv és jellem (*genius nationis*) kibontakozásának biztosítása. A nyugati népek akkor már nagyjában homogén nemzettestté olvadtak egybe: a magyarnak azonban folyton küzdenie kellett nemzeti léte fennmaradásáért. Ennek legbiztosabb útját pedig az iskoláktól közvetített nemzeti nyelvű kultúrában látta.

A körszellem 1790 körül sarkán nagyot fordul. Történetíróink között újabban mindjobban utat tör az a felfogás, hogy az 1790-től 1848-ig tartó időszakasz a nemzet szellemi és gazdasági életének javítását célzó eszmék és törekvések szempontjából voltaképpen *egy korszakot* alkot. A *reformkorszak* tehát tágabb értelemben nem SZÉCHENYINEK 18254 fellépésével indul meg, hanem az 17904 országgyűléssel. Azokban a rendszeres törvényjavaslati munkálatokban, melyeket az említett bizottságok az 1791-3. évek folyamán készítettek, több tekintetben már mind benne vannak, sokszor merészebb formában, azok a nemzetmegújító gondolatok, melyekre több évtizedes álom után az 1825-i országgyűlés újra ráeszmél.¹

Az eredeti terv szerint a bizottságok reformmunkálatait az 17924 országgyűlésnek kellett volna tárgyalnia. Azonban addigra több bizottság nem készült el munkájával. A nem-sokára kitört francia háború zaja sem volt alkalmas a rendszeres törvényalkotó munkára. A kormány, melyet a nagy európai forradalmi hullámzás minden reformtörekvéstől el-

¹ V. ö. MÁLYUSZ ELEMÉR: A reformkor nemzedéke. Századok. 1923. évfolyam.

ijeszt, a hosszabb-rövidebb ideig tartó fegyverszünetek közegett is mindig talál ürügyet a javaslatok tárgyalásának elhalasztására. Az országgyűlések tárgya e súlyos időkben majdnem kizárólag a pénz- és véradó, melyet a folyton megújuló háború molochja mind nagyobb mértékben nyel el. Mindez a nemzet figyelmét is eltereli a reformokról. És ha gazdasági és alkotmányjogi kérdések föl is merülnek, ezek tárgyalását a bécsi kormány mindig arra a nyugalmasabb időre kívánja halasztani, amikor a nagy rendszeres munkálatok sorra kerülhetnek. Így éppen ezek a reformmunkálatok lettek minden reform temetői. Lassankint kiapad a reformokra való fogékonyság is a nemzet lelkében. A régebbi progresszív eszmék fokozatosan feledésbe mennek; a Martinovicsféle összeesküvés utáni évtizedekben pedig a szigorú cenzúrának szellemi vámsorompói az újabb európai eszmék beszűrődésétől a nemzetet elzárják. Akiben még él a reformok élénkebb vágya, azt is a gondolat- és szólásszabadság teljes korlátozása hallgatásra kényszeríti. Így az 1790-iben nagy lendülettel megindult reformmunkából egyáltalán semmi sem lett, az ország évtizedekig egy helyen állott. Amikor SZÉCHENYI föllépett, nem sokban különbözött az ország társadalmi és gazdasági képe attól, amilyen MÁRIA TERÉZIA korában volt.

Csak az 1825/74 országgyűlés veheti föl az 1790-é nagy reformmunka fonalát. Az ekkor kiküldött országos bizottságok, midőn a maguk új javaslatainak kidolgozásához fogtak, visszatérnek az 1790-i bizottságoknak már vastag porlepte tervezeteire s ezeket most, több mint három évtized múltán, ki is nyomatják. Azonban az új operatumok a régiékkal szemben sok tekintetben határozottan a visszaesés jeleit mutatják.

Az 1791/3-iban készült bizottsági munkálatoknak közös a sorsuk: a feledés. Ez alól csak egy deputáció tervezete kivétel: a közoktatási bizottságé. Ebből születik meg másfél évtized múlva, 1806-iban, közoktatásügyünknek az a kódexe, mely 1848-ig szabályozza a katolikus iskolák életét: a második *Ratio Educationis*.

HARMADIK RÉSZ

A „NEMZETI NEVELÉS” ÉS AZ ÚJ RATIO

„Dicsőségére válik a magyar nemzet«
nek, hogy a követelmények közé elsősorban
az egyetem s a közoktatási rendszer reform-
jának kérdéseit vette föl.”

KÁROLY főherceg, az asperni győző, a
magyar javaslatokról a bécsi állam-
tanács ülésén (1801 szept. 25.)

I

AZ 1790-1-IK ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS KÖZOKTATÁSI BIZOTTSÁGÁNAK MUNKÁJA ÉS TÖRVÉNYJAVASLATA.

A „nemzeti nevelés” az államtól egységesen tervezett nevelés. Az országos közoktatási bizottság tagjai, műveltségük szellemi iránya. Ürményi kultúrpolitikájának irányelvei. Az ipari és mezőgazdasági iskolák kérdése; Teschedik Sámuel nagyszabású terve. A gimnáziumokba való fölvétel föltétele a magyar nyelv tudása. A görög nyelv tanításának kérdése; Szerdahelyi görög tanterve. A latin oktatás elvei. A szakrendszer gondolata. A filozófiai tanfolyam. A magyar tudós társaság s a magyar katonai akadémia terve. A gimnáziumok új kultúrföldrajzi elhelyezése. A konviktusok ellenkeznek a demokrácia és tolerancia elvével. Az interkonfesszionális hittankönyv eszméje. A bizottsághoz benyújtott reformtervek: Benyák bírálata az első Ratióról s *Theoria Scholarumna*. Barics Béla az országos közoktatási bizottság szakszerűségét kétségbevonja; a magyar ifjúságban nincs tudásszomj, de a züllöttség vádja jogtalanul éri. Tichy István Kant rendszere alapján 1792-ben a filozófiai tanfolyam új tervét szerkeszti meg; a főiskolák nemzetnevelő hivatása. Az országos közoktatási bizottság törvényjavaslata a nemzeti nevelés általános elveiről: a közoktatás szervezhetőnek egységesnek, valamennyi társadalmi rendre és felekezetre kiterjedőnek s ingyenesnek kell lennie; a laikus erkölcsi oktatás követelménye; a magántanulói rendszer eltörlése; törvénycikk a szellemi proletariátus mesterséges tenyésztése ellen; a vallási tolerancia elve; az iskolai bizonyítványok minősítő ereje; a tanító és tanár országos tisztviselő jellege; a közoktatás ügyét a nemzet állandó ellenőrzése alá kell helyezni.

Az 17904 országgyűlésen a *nemzeti nevelés* (educatio nationalis) szinte jelszavá szilárdul. Az ifjúság neveléséről szóló törvénycikk is mint az állam üdvének (salus reipublicae) legbiztosabb alapját emlegeti. A nemzeti nevelésnek is minden jelszóval közös a sorsa: ebbe a szóba is mindenki a maga elmejárása szerint vetít tartalmat. A vérmesebbek a magyar nyelvű, a nemzet ősi tulajdonságait szem előtt tartó, az idegen, főképp német hatástól a fejlődő magyar lelket felszabadító nevelést értik rajta, egyben olyan iskola-rendszert, amelyben a tanítás valamennyi tárgyban nemzeti nyelven folyik. A hivatalos kormánykörök szemében a „nemzet” fogalmának inkább az a szürkébb oldala domborodik ki, hogy a nemzet mindenkire kiterjed, az *állam* valamennyi polgárát magában foglalja, felekezeti különbség nélkül az egész nemzettestet egyetemben átfogja s így egységesen kormányozható. A *nemzet* fogalma itt MÁRIA TERÉZIA és JÓZSEF politikai hagyománya alapján az *állam* jelentésével azonosul.

Milyen tartalmat önt a *nemzeti nevelés* szóformájába az országgyűléstől kiküldött közoktatási bizottság- összhangban van-e ez a tartalom azokkal a nagy nemzeti igényekkel és reménységekkel, melyeket az ország az új nemzetnevelési rendszerhez fűzött, amikor a nemzet most először élhetett azzal a jogával, hogy közoktatásügyét nem felülről irányítják, hanem képviselői útján maga alulról, a saját művelődési eszménye értelmében szabályozza- E kérdésre az országos bizottság tárgyalásainak jegyzőkönyveiből¹ meríthetjük a választ.

Éppen egy hónappal azelőtt, hogy TALLEYRAND előtérjeszti a párisi nemzetgyűlésnek a közoktatás egyetemességének és a tanítás szabadságának elvén sarkalló oktatásügyi javaslatait, melyeket nemsokára CONDORCETnek a természet

¹ A bizottság tárgyalása 1791 aug. 12-től 1793 febr. 12-ig 43 ülésben folyt. Az üléseknek három jegyzőkönyve állott rendelkezésemre. Ezek közül a legerjedelmesebb, mely 13 hatalmas fólió kötetre rúg a tárgyalás sok mellékleteivel együtt, az Országos Levéltárban található: *Acta Deputationis Litterariae*. (Fasc. A. lad. 000. sz. III.) A második, szintén tüzetes jegyzőkönyv az Egyetemi Könyvtárban van: *Protocollum Deputationis Regnicolaris Litterariae*, 1263. lap. A harmadik a kegyestanítórendiek budapesti levéltárának tulajdona: *Extractus Sessionum habitarum a Regnicolari Deputatione Rei Litterariae*. Pestini. 1793.

és ész törvényeire alapított, még sokkalta radikálisabb közoktatási tervezete iparkodik felülmúlni, gyűl össze Pesten első ülésére a magyar országos közoktatási bizottság, hogy a nemzeti nevelést újjá szervezze. A párisi egyidejű tervezetekben a francia felvilágosodás radikalizmusa futja ki a maga teljes formáját; itt Keleten ennek a felvilágosodásnak hosszú utat befutó sugarai már teljesen megtörnek s a konzervativizmus színeibe fakulnak át. Mire a bizottság összeül, az 1790-ik év tüzes nemzeti eszméinek szuggesztív ereje is már jelentékenyen megcsökken, elveszti a József uralmától keltett visszahatásból táplálkozó friss vitalitást. Azoknak jórésze, akik a bizottság munkájában résztvesznek, nagy európai műveltségű férfiak ugyan, de műveltségük alapvető színeit, kevés kivétellel, mégis a régi deákos kultúra kölcsönzi. Az 17904 mozgalom a nemzeti nyelvet azonosítja a nemzettel: az új magyar művelődési eszmény első sorban a magyar nyelv kultuszában merül ki. *Milyen biztosítékot talál a magyar nyelvű nemzeti művelődésnek gondolata az országos bizottság tagjainak lelki diszpozícióiban, addigi pályájában, a műveltség tartalmáról való értékelésében, világnézetében-*

A tárgyalások elnöke, aki a nemzeti nevelés alapelveit mindjárt az első ülésen megállapítja s ezzel a bizottság munkájának irányt szab, ÜRMÉNYI JÓZSEF. Latinos műveltségének alapját a jezsuiták vetik meg Nagyszombatban; jogi tudását Egerben és Bécsben szerzi. Itt szívja magába a német felvilágosodás államelméletének szellemét. Korán jut a bécsi udvar körébe s napja hunytáig jobb értelemben aulikus marad. Halhatatlan érdeme, hogy a Ratio kormányzati és gazdasági részének kitérő kidolgozásával MÁRIA TERÉZIA alatt megmenti a magyar közoktatásügy önállóságát az osztrákba való beolvasztástól. Ilyen irányú történeti jelentőségének kortársai is tudatában vannak. FEJÉR GYÖRGY ódában dicsóítja „nagy tüzesét” s a közoktatásügy szervezése körül szerzett érdemét.¹ Bár hajlékony udvariember, hazája érdek-

¹ Jegyzetben hozzáteszi: „Messze terjedt tudományát és mély belátását örökké fennmarasztja saját munkája: Jus publicum Regni Hungariae; – Ratio Educationis per I. Regnum Hungariae; az egész Commissio Literaria vezetése 1793-ban sat.” (Ürményi József úrhoz, az ország főbírájához stb. Budán. 1806. 7. 1.)

két soha szem elől nem téveszti. JÓZSEF császár alkotmány-típró tervei ellen ő írja a magyar kancelláriának óvást emelő és bíráló felterjesztéseit, igaz, hogy olyan hivatalt is vállal, amely miatt az 1790 országgyűlés ellenzéki szárnya nem szívesen látja mint perszonálist az alsó tábla elnöki székében. Egyik gúnyirat „ide-odaszálló Icarusnak” bélyegzi, egy másik szerint „csak olyan personalis, ki pünkösdi király, illegális és interimalis, normális, localis és csak talis qualis és homo fatális, kinek szája is, nyelve is kötve van, és fél elől is, hátul is.”¹ A diéta hangulatához azonban a diplomata ÜRMÉNYI gyorsan hozzásimul: az ősi alkotmánynak az elnöki székben fő szószólója. Mindenki magyarul beszél: ő is magyarul szólal meg. De amikor a nagy lelkesedés később megcsappan: az országgyűlést most már latinul zárja be. A közoktatási deputációban kizárólag latinul tárgyal, oly bizottságban, melynek legfőbb feladatául az országgyűlés a magyar nyelv ápolását és terjesztését tűzte ki s melynek valamennyi tagja, egy horvát c. püspök kivételével, tősgyöki keres magyar ember. ÜRMÉNYI lelkének minden szála a deák-német kultúrában gyökerezik. A bécsi szellemű éghajlat alatt nő fel, amelynek racionalisztikus felfogása a nyelvben elsősorban a gondolatok pusztá csereeszközét látja, de nincsen érzéke azon finom érzelmi, irracionális mozzanatai iránt, melyek a nyelvet a nemzeti génusz legféltettebb kincsévé, a nemzeti lét palládiumává, a nemzeti összetartozás tudatának legfőbb kapcsává avatják. ÜRMÉNYI közjogi szempontból igaz magyar ember; de a nemzeti nyelv jelentősége iránt még sincsen kellő fogékonysága, nagy egyéniségének hatóerejével nem támogatja. Kedvezőtlen fényt derít erre, ha mindjárt túlzó módon is, HORVÁT ISTVÁNNak naplója, aki az Ürményi-háznál hosszú időt tölt mint nevelő és titkár.² II. LIPÓT abban az iratban, melyet fia, az 1790 végén

¹ Irodort. Közi. 1894: 204. 1. MARCZALI: Az 1790-1. országgyűlés. 1907. I.

² ÜRMÉNYI, mikor 1806ban országbíró lett, többen magyar levélben üdvözölték. „Midőn egy magyar örvendező levél – mondja HORVÁT naplójában – akadott kezébe, felkiáltott: Diese kommen auch mit ihren ungarischen Narrheiten. (Ezek is jönnek magyar ostobaságaikkal.) Eliszonyodó tam ezeket halltomban s keservesen szánakodtam hazám állapotán, melynek kormányán ily rövid látású s nemzeti nyelvöket megvető emberek ülnének. Nem csoda, ha minduntalan fönnakadnak nálunk a legszebb ipar-

ÜRMÉNYI JÓZSEF (1741-1825).

Magyarországba induló SÁNDOR LIPÓT főherceg számára útravalóul szerkeszt, hogy a magyar vezér emberekről tájékoztassa, ÜRMÉNYI-t, mint az ország legtehetségesebb államiéra fiát (l'homme de plus grand talent et capacité, qu'il y ait en Hongrie) jellemzi, akit a főhercegnek jó lesz minden politikai, jogi és közoktatásügyi kérdésben meghallgatni. Csak egy hibáját emeli ki, a rendszerváltozás esetén való alkalmazkodó képességét.¹ Habár ÜRMÉNYI-nek az udvarban ilyen nagy tekintélye van, ellenségeinek, főképp IZDENCZY-nek, a legmagyarfalóbb magyarnak, 1795-ben mégis sikerül őt egy időre kegyvesztetté tenni s perszonális méltóságából elbocsátatni. IZDENCZY és társai FERENC király előtt őt teszik felelőssé a Martinovics-féle összeesküvés kapcsán a forradalmi közszellemnek Magyarországon való elharapódzása; ért. Szemükben az is nagy bűn, hogy JÓZSEF császárnak ő sugalmazta alkotmányellenes rendeletei visszavonását.² ÜRMÉNYIÉ méltatlan bukása rendkívül elkeseríti. Azonban 1801-ben Galícia kormányzója, 1806-ban pedig országbíró s mint ilyen a pesti egyetem elnöke lesz. így újból alkalma van közoktatási kérdésekkel foglalkozni. Még 1812-ben, 71 éves korában is új egységes tanügyi közigazgatási terven töri a fejét, nagy idevágó elaboratumot dolgoz ki, de munkáját már siker nem koronázza.

kedások; vak imádói még eddig főuraink azon idegen nyelvnek, mely egész Európában az emberi észnek figyelmes gondolkozását megfojtotta; a nyelveknek igazi természetüket homályba rejtette; magát az emberi nyelvet fő céljától tova szóratta. Ha Magyarország főtisztje bolondságnak lenni tartja a magyarul írást, mit szóljon egy osztriai (osztrák) idegen anya szülte minister? Ennyire vagyunk még az igazi magyar hajnal hasadtától!" Egyik országgyűlésről ÜRMÉNYI hazatérve, így szólt HORVÁTHOZ: Iterum destruxi stupidam linguam vestram hungaricam! (Ismét megbuktattam esztelen magyar nyelveket!) HORVÁT 1807 nov. 6-án így önti ki keservét egyik barátjához írt levelében: „Az ország bírása Fejér vármegye követét, „hogy a magyar nyelv mellett voksolt, megpirongatta. Hogy bízzék a magyar egy illetén magyarban a magyar nyelv ügyében- De erről mélyen hallgass, hogy fejemre galibákat ne szülj!" (HORVÁT ISTVÁN naplója „Mindennapi" címen a M. N. Múzeum kéziratárában. Quart Hung. 466. sz. VASS BERI TALÁN: Horvát István életrajza. 1895. 76-79. 1.)

¹ DOMANOVSKY SÁNDOR: Ürményi József perszonális kegyvesztése. Gr. Klebelsbergi Emlékönyv. 1925. 531. 1.

² U.o. 536. 1. MÁLYUSZ ELEMÉR: Sándor Lipót főherceg nádor Iratai. 1926. 184., 196-199., 219. lk.

A bizottság többi tagjai közül néhány már az első Ratio kidolgozása idejéből ismerősünk. SZABÓ ANDRÁS C. püspöknek nagy szerepe volt 1777-től az egyetem teológiai karának átszervezésében s az egyetemnek Nagyszombatról Budára való helyezésében. LAKICS GYÖRGY viszont az egyetem jogi tanulmányainak megreformálásában régóta buzgólkodott. A bécsi egyetem jogászaiknak (MARTINI, RIEGGER) szabadabb szellemét ő honosítja meg Nagyszombatban az ország határain túl is híressé vált egyházi jogi műveivel, melyeknek tani könyvvül való bevezetése ellen az egyház tiltakozott. Tanulmányait Grácban és Bécsben végezte, először Innsbruckban volt jogtanár. Valamennyi munkájának nyelve latin; latinul írta meg a híres Szuvarov orosz tábornok életét is. MAKÓ PÁL apát, volt jezsuita, aki régebben a Teréziánus, majd a budai egyetem matematikai-fizikai tanára volt, már az első Rationak nem jelentéktelen munkatársa, aki nemcsak latin kodifikátora a korszakalkotó műnek, hanem az eredeti német szöveg tanulmányi részeit át is dolgozta s helyesebb formába öntötte. Széles műveltségű tudós, aki kora filozófiai, matematikai-természettudományi irodalmában éppoly jártos, mint a latin és a görög klasszikusokban. Hatalmas irodalmi munkássága van, de valamennyi művét latinul és nemetül írja. Latin ódaköltő is. A villámok fizikai természetéről szóló értekezését RÉVAI MIKLÓS fordítja magyarra. Pedagógiai szelleme, mint volt jezsuita tanárnak, e rend iskolai hagyományaiban gyökerezett. Már az első Ratio szerkesztésénél a munkatársak között a jezsuita hagyománynak és a történeti folytonosságnak volt a képviselője. Mint a pesti egyetem filozófiai kari igazgatójának minden bizonnyal része volt az egyetemi tanács azon 1780-i munkálatának szerkesztésében, mely az első kötetként megjelent 1777-i Ratio második kötetéhez volt hivatva az anyagot és az alaptervet szolgáltatni, de a királynő közbejött halála és fiának mindent felforgató újításai következtében a jóváhagyásig és részletes kidolgozásáig nem jutott.¹

A protestáns bizottsági tagok közül VAY ISTVÁN, BR. PRÓNAY GÁBOR, GR. TÖRÖK LAJOS II. József alatt főigazgatói,

¹ Makó szerepe az első Ratio szerkesztésében sokáig tisztázatlan volt. FINÁCZY (II. 249.) PAULER TIVADAR föltevésére támaszkodva jellemzi e sze-

ill. iskolafelügyelői állást töltöttek be. VAY ISTVÁN az országgyűlésen többször felszólal a magyar nyelv érdekében. Ellenzéki és klérusellenes. Ő indítványozza, hogy ne a király, hanem az ország nevezze ki a külföldre küldendő követeket: francia befolyás alatt a szélső népfelség híve. GR. TÖRÖK LAJOS lényegében német kultúrájú ember, „ki Bécsben nagy társaságokban töltötte gyermeki éveit”:¹ vejével KAZINCZY-val nem magyarul, hanem mindig németül levelez, a fiatalabb VAN SWIETENnek kedvelt embere; élénk részt vesz a szabadkőműves mozgalomban, a kassai, majd a miskolci páholy alapításában. BR. PODMANICZKY JÓZSEF Európát keresztülkaszul utazó, nagyműveltségű főúr,² Göttingában tanult, a tudományt és a művészetet hathatósan támogatta; egyike volt azoknak, akik a budai udvari színházat magyar nemzeti játékszínné akarták átalakítani. KAZINCZY „élesen elmés” voltát dicséri.³ Az országgyűlésen a nemzeti irányú ellenzék vezérembere „aki a népszuverenitás elve alapján a felségsértés bűnét francia mintára az országgyűlés és az alkotmány ellen elkövetett vétkekre is ki akarja terjeszteni. A francia felvilágosodás lelkes híve, a budai páholy tagja.

Ezek világnézetének ellenlábasa SZERDAHÉLYI GYÖRGY,

repet. PAULER forrása nyilván FEJÉR GYÖRGY műve: *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae. Budae. 1835. 111.* Itt MAKÓ tudományos működését ismertetve, FEJÉR ezt mondja: *Redactor item fuit utriusque rationis educationis.* FEJÉR az Ürményiscsaládnál nevelősködött s így bizonyára alkalma volt a *Ratio* keletkezésére nézve a legjobb forrásból meríteni. Megerősíti ezt még SCHWARTNER: *Statistik von Ungarn. IL, III. Theil. Ofen. 1811. 374.* (MADZSAR IMRE közlése.)

¹ KAZINCZY: Pályám emlékezete. 66.

² PÉCZELI Henriassában, melyet neki ajánl, ezt mondja róla:

... mindaddig ásta a bölcsesség-bányát,
Míg elszedte a franz s anglus tudományát.
S mint egy rakott tárház vissza akként téré,

Hogy légyen hazánkknak hasznára s díszére.

Az udvar PODMANICZKY-t veszedelmes embernek tartja. ECKHARDT SÁNDOR (A francia forradalom eszméi Magyarországon. 1924. 141-2.) a bécsi titkos levéltárból egy jegyzéket közöl, melyet II. Lipót az új nádorhoz, Sándor Lipót főherceghez intézett. PODMANICZKY JÓZSEFet a király így jellemzi: *Baron J. Podmaniczky – infiniment de talent et de capacité, entiché des sistèmes des révolutions françaises. Il s'est fort mal conduit à la Diète; il est un homme très dangereux.*

³ KAZINCZY: Pályám emlékezete. 50., 299.

volt jezsuita. A második Ratio szerkesztésében és végleges formába öntésében az oroszánrész az övé. 1774-ítől a nagyszombati egyetemen az esztétika tanára. Nagy latin művében¹ az antik műelméletet és az újabb esztétikusoknak (BAUMGARTEN, HOME, BATTEUX) felfogását egyeztetni s rendszerbe illeszteni iparkodik. Kora esztétikájának színvonalán áll. Filozófiai felfogása természetesen nem tud a modern gondolkodókhoz alkalmazkodni. Része van abban, hogy a helytartótanács KANT filozófiájának tanítását, mint vészedhnest, eltiltotta. 1784-től az egyetemi gimnázium igazgatója és a helytartótanács kebelében működő tanulmányi bizottság assessora, majd váci kanonok. Költői, szónoki s esztétikai műveit kivétel nélkül latinul írja. Amikor minden magyar író a nemzeti nyelvért és irodalomért lelkesedik s ennek ápolásán buzgólkodik, SZERDAHELYIÉ ez a nemzeti törekvés hidegen hagyja. Kortársai általában, ha elismerik is tudományát, ellenszenvesen írnak róla. KAZINCZY bosszúállónak tartja,² VIRÁG BENEDEK,³ mint exjezsuitát ki nem állja; az egyetemi tanács fegyelmet kér ellene, mert súlyosan megsértette.⁴ Az ingerlékeny és elkeseredett RÉVAI neki tulajdonítja, hogy a magyar nyelvi tanszékre a fiatal VÁLYI ANDRÁST nevezték ki. Ennek halála után SZERDAHELYI, mint előadó, megint nem RÉVAIt, hanem a jelentéktelen CZINKE FERENC-et ajánlja a kinevezésre. Említett (137. 1.) latin költe-

¹ Aesthetica, sive doctrina boni gustus. 1778. Két kötet. Értékére nézve I. JÁNOSI BÉLA: Szerdahelyi György aestheticája. 1914. 24. sk. I.

² KAZINCZY Levelezése. I. 247.

³ VIRÁG ezt írja 1802sben KAZINCZYnak: „Gondold el! Szerdahelyi, ama budai Jézusúnta, egy ifjútól, midőn nála látná Léliusomat, és hallaná az ajánlást, azt kérdi: ki revidálta s censurálta azt- Ezek az emberek most sem nyughatnak ... Az igaz, hogy a lojoliták már tíz esztendőől fogva mesterkednek. Jaj lenne ismét szegény országunknak! Nem akarják, hogy az a nap világosítson nekünk, amely más nemzetnek.” (Kaz. Lev. II. 506.) Úglátszik SZERDAHELYI, a latin költő VIRÁG ajánlásának ezeken a sorain botránkozhatott meg: „Legyen ennek utána is tiszteletben a deák nyelv, de az első helyet adjuk a magunkénak. Amaz holt nyelv, ez élő. Amannak nincsen országa s királya, ennek vagyon. Amaz idegen, ez sajátunk. Amaz Latiumban győzedelmeskedett valaha, ez Magyarországbán uralkodik ezután.”

⁴ PAULER TIVADAR: A budapesti m. kir. tudományegyetem története. 1882. 495. L. VERSÉNYI GYÖRGY: Szerdahelyi György. Irod. tört. Közi. 1895: 436-9.

ménykötete nagyrészt kora hatalmasaihoz írt ódák gyűjteménye, a már elavult késő humanizmusnak mesterkél, hűvös, az esztétika professzorától a poétika merev szabványai szerint szerkesztett tudós terméke. Minden versét egy sereg pedáns magyarázó jegyzet kíséri, mely kétségtelen tanúsága az antik világban való rendkívüli jártasságának.

Aki azonban ily buzgón s ennyi klasszikus szellemmel pengeti deákul lantját, aligha vonzódhatik a pallérozatlan, nyers magyar nyelvhez. SZERDAHELYI, bár mindig csak latinul ír, a második Ratio szövegében, melyet ő fogalmaz, mégis fellengző szavakkal magasztalja a magyar nyelv szépségét, bár elismeri, hogy a sok háború okozta műveletlenség közepett még nincsen kicsiszolva. „A magyar nyelvnek – mondja, – valóban csodálatos bája és édessége, nagy kiiejző készsége s plasztikus ereje van”.¹ Terjesztését azonban, a latin uralmának megtörése árán, még sem viseli a szíven, Szomorú és jellemző valóság, hogy amikor a SZERDAHELYI-tői szövegezett második Ratio megjelenését követő évben (1807) az országgyűlés követeli a magyar nyelvnek a nép- és középiskolákban való behatóbb oktatását, tíz éven belül fokozatosan a magyar tanítási nyelvet, továbbá azt, hogy a gimnázium I. osztályába olyan tanuló ne legyen fölvehető, aki teljesen járatlan a magyar nyelvben: akkor a minap elrendelt magyar közoktatási rendszer kodifikátora, mint a váci káptalan követe, az országgyűlésen keresve-keresi a kifogásokat, hogy a magyar nyelv érvényesülését megakadályozza. Azt az aggodalmát, hogy rövid tíz év alatt nem képezhető ki kellőszámú magyar tanító, a meglévők pedig, akik nem tudnak magyarul, ezért a szolgálatból el nem bocsáthatók; továbbá, hogy a tanulmányi alap elégtelen annyi magyar nyelvtanító alkalmazására: a rendek még nyugodtan hallgatják. Amikor azonban arra a kijelentésre ragadtatja magát, hogy a többi, nem magyar nemzet sokkal nagyobb számú ifjúsága igazságosan nem kényszeríthető arra, hogy a maroknyi magyar ifjúsághoz alkalmazkodjék, a rendek szerfölött megsértődnek s haragra gerjednek. Nemcsak tudatlansággal vádolják, hanem többen méltatlannak bélyegzik magyar beneficium élvezetére, mint olyant,

¹ Ratio Educationis. 1806. 142. 1.

aki a nemzetről ilyen megvetően merészkedik szólani. Az udvar felől az elismerés nem is késik. BALDACCI államtanácsos, a magyarság egyik legádázabb ellensége, kabineti előadó, megdicséri SZERDAHELYIÉ az uralkodó előtt „igen okos és igazságos kifogásaiért”, melyeket az országgyűlés felirattervezetének tanügyi pontjai ellen emelt. Azt ajánlja, hogy „az igazságnak ezt a mártírját a kiállott bántalmazásért kárpótolni kell, egyben a közönségnek megmutatni, milyen kevéssé súlyt vet öfelsege ilyen ostoba emberek (t. i. a Szerdahelyit megtámadó Nagy Pál, Halasy Márton, Baloghy Lajos Szentkirályi László) ítéletére”.¹

Az országos bizottság jelentékenyebb tagjai fölött tartott seregszemlénk után figyeljünk most már a bizottság üléseinek részletes munkájára.

ÜRMÉNYI az első ülésen mondott elnöki megnyitójában először visszapillantást vet a magyar közoktatásügy fejlődésének újabb korszakaira. Három ilyen korszakot különböztet meg. Az első a jezsuiták tanrendszerének időszaka. A második korszak a rend eltörlése után következik, amikor először a bécsi udvari tanulmányi bizottság (*commissio Viennensis studiorum aulica*) dolgoz ki egy közoktatási tervet, amely helyett azonban MÁRIA TERÉZIA a m. kir. udvari kancellária javaslatát fogadja el: a *Ratio Educationist*. Ennek érvényét a harmadik korszakban JÓZSEF császár nem szüntette ugyan meg, azonban a magyar oktatásügyet 1783-ban újra a bécsi bizottság alá rendelte, a tanulmányi alapot elvette, a szerzetesrendekeket, amelyek vezetése alatt állott az iskolák jórésze, eltörölte, az akadémiákat és konviktusokat, a tanárképzőt (*seminarium repetentium*) megszüntette és egységes közoktatási rendszerre törekedett az egész monarchiában. Most az új, 1791-i törvények szabják meg a bizottság munkájának keretét: revízió alá kell venni a régebbi Ratiót. Az 1791: XXVI. t.-c. értelmében a most kidolgozandó közoktatási tervezetnek csak tanulmányi része s a nemzeti nevelés általános elvei vonatkozhatnak az evangélikusok iskoláira. A bizottság nem is foglalkozhatik ezeknek az iskoláknak kormányzati és gazdasági ügyeivel (coor-

¹ L. CSAPÓ titkos jelentését s BALDACCI kabineti véleményét. SZEKFÜ: Iratok. 296., 293. l.

dinatio politica seu oeconomica scholarum Evangelicorum). Hisz a jelzett törvény 12. §-a kimondja, „hogy ezentúl a katolikusok alapítványait a katolikusok, az evangélikusom keit pedig az evangélikusok javára kell fordítani”.

Mik a *nemzeti nevelés* általános *elvei*? Ne csepegtessünk az ifjúságba a másvallásúak iránt gyűlöletet, hanem kölcsönös szeretetet. A tanulmányok anyagát úgy kell kiválasztani, hogy kellően képesített köztisztviselőket kapjon az ország. Ügyelni kell, hogy Magyarország statisztikája, történelme és közjoga az eredeti forrásokból taníttassék s ezek ismerete nélkül senki se juthasson közhivatalokra. Az erkölcsi nevelést úgy kell irányítani, hogy ez a szabad nemzet, mely sajátos alkotmánynak örvend, nemes szellemű és ne szolgálai nevelésben részesüljön s inkább a becsületézés, mintsem a büntetés félelme vezesse. A közoktatás felügyelete és igazgatása állami országos ügy, a nevelés senkire külön hatalomként (in forma monopolii) nem bízható. A tanulmányok tárgyait és tanítási módszereit bármely vallású - iskolára nézve úgy kell megállapítani, hogy, a vallástan kivételével, a bármely vallású tanulók egyenlő szellemű, nemezed műveltségre tehessenek szert. A hazai nyelv ápolása az 1791: XVI. t.-c. értelmében az iskolákban előmozdítottassék.¹ Mivel pedig ez a nemzet már természeténél fogva erősen katonai szellemű, a testgyakorlatokra és tornajátékokra (exercitia corporalia et ludi gymnastici) az iskolákban nagy gondot kell fordítani, hogy a jövő polgárok honvédelmi kötelezettségükre s a katonai fáradságra már most előkészüljenek.

Ezek az elvek éppen nem újak: valamennyi már az első Ratio szerkesztését irányította. Miben nyilvánul meg most a *nemzeti nevelésnek éppen nemzeti* karaktere az első Ratióval szemben? Már ez is hangsúlyozza a kölcsönös vallási türelmet,¹ az iskolák hivatalnokképző feladatát, a magyar statisztika, történelem és közjog fontosságát az állami hivatalnokra nézve, a fegyelmezés szelidséget, a közoktatásügy

¹ A különben eléggé bőbeszédű ÜRMÉNYI a legfontosabb dologról, az egész nagy nemzetnevelési mozgalom lényegéről, a magyar nyelvről csak ennyit mond: Cultura Linguae Patriae conformiter ad Scopum art. 16. novissimae Diaetae promoveatur.

felügyeletének és igazgatásának állami jellegét, a tanulmányi anyag felekezetenlküli megállapítását és a testnevelés jelentőségét. Egyetlen új pont van a felsorolt elvek közt: a nemzeti nyelv ápolása. De ennek is szüksézáú megemléítése csupán az új törvénycikknek köszönhető. Melegebb hangsúly nincsen rajta: a végleges tervezetben sem növekszik ennek a hangsúlynak ereje. Pedig ennek kellett volna kidomborítania a nemzet lelke szerint a magyar nevelés igazi nemzeti reliefjét.

Az elvek tehát hajszálig a régiek. Természetes tehát, hogy a bizottság az elnök indítványára, aki az 17774 reform szellemét képviseli, a Ratiót veszi alapul s a tárgyalás ennek fonalán halad szakaszról szakaszra. A második Ratio egészén új szerkezete és beosztása SZERDAHELYI későbbi munkaja. Az akadémiák ügyét az elnök LAKICS-ra bízza. A filozófiai tanulmányokra, a tanárképzőre s a tudományos akadémiára vonatkozó részek kidolgozása SZABÓ püspök, báró PRÓNAY, báró PODMANICZKY és MAKÓ feladata. Az egyetem meghallgatása után a jogi karra nézve VAY és LAKICS, az orvosira nézve VEZZA, az ország főorvosa (protomedicus), a teológiaira nézve SZABÓ és MANDICH C. püspökök és NÓVÁK apát fognak javaslatot tenni. A gimnáziumok (grammatikai és humanitási osztályok) kérdése gróf TÖRÖK és SZERDAHELYI kezébe kerül. A következőkben főkép a középiskolat, vagy az ezzel összefüggő kérdéseket illető tárgyalásokat emelem ki.

A 9. ülésen gróf TÖRÖK LAJOS olyan iskola tervét veti föl, amely a későbbi réaliskola csirájának tekinthető. A nagyobb városi népiskolák tárgyalása alkalmával ugyanis azt kívánja, hogy minden tankerületben egy-egy ilyen népiskolával kapcsolatban a nagyobb és gazdagabb városok *ipariskolat* (schola industrialis) állítsanak fel, mely a környék fekvésének, foglalkozásának és szükségleteinek megfelelő ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi ismereteket tanítana. A bizottságot a kérdés mélyebben nem érdekli. Pedig a szakoktatás ügyében két kitűnő s messze előrelátó, modern tervezet fekszik a bizottság előtt: az egyik TESCHEDIK SÁMUEL-é, a szarvasi evangélikus lelkészé, aki már Szarvason nagy áldozatok árán a német filantropisták intézeteinek mintájára felállított egy gazdasági-ipari iskolát, melynek

működését a tanügyi hatóságok, sőt az uralkodók is, II. JÓZSEF és II. LIPÓT, nagy elismeréssel tüntették ki; a másik egy névtelennek a mezőgazdasági iskoláról szóló tervezete, mely a szakoktatásügy akkori európai állásáról teljesen tájékozva van s ennek alapján akarja a magyar közoktatási rendszert igen egészséges irányban fejleszteni (*Reflexiones circa introductionem Scholarum Oeconomicarum*).¹

TESCHEDIK remek németnyelvű munkálatának bevezető soraiban COMENIUS szellemét idézi meg, kinek másfél századdal azelőtt (1650) Sárospatakon a magyarságot behatóbb és szélesebbkörű műveltségre buzdító szavait hangsúlyozza: „*Dilecta Hungara gens! exultam Te pulchre, Dei ope, redere poteris totam, si modo culturae media arripere non neglexeris, – si a plèbe ignaviam et iners otium tolli, omnesque juvenes praesertim in scholis et extra scholas utilibus negotiis occupari procuraveris, ut totus gentis populus veluti apum aut formicarum respublica, ubi nihil otiosum videre est, adpareat*”. COMENIUS figyelmeztetése óta ezen a téren nálunk nem sok történt. Az ifjúság ma sem tanul gyakorlati, az életben hasznavehető ismereteket. A Ratio Educationis sok jót akart, de nincsen igazán végrehajtva, minden a régi utakon halad: a gyermekek az iskolában ülnek, csak emlékezetüket terhelik, gazdasági-gyakorlati neveiésükre senkinek semmi gondja. De kinek is lehetne, mikor nincsen Magyarországon igazi tanítóképző. Az iskolák tanítási anyagát a gyermekek hajlamaihoz, szükségleteihez s jövődő hivatásához kell mérni. Az iskolában olyasmivel kell foglalkoztatni őket, ami ezeknek megfelel, mert akkor önként érdeklődnek s közvetlenül látják a hasznot, amit a tanulásból merítenek. Figyelembe kell venni a vidék foglalkozását és gazdasági viszonyait. Ezeknek megfelelően vagy a mezőgazdasági, vagy az ipari ismeretekre és munkára kell a súlyt vetni. Ilyen szellemben volna szükséges a Ratio népnevelési részének átalakítása. Ez volna az igazi nemzeti nevelés, mert a nemzet érdekeihez volna szabva s hasznát mindenki érezné. Kellő gazdasági népoktatás útján milyen

¹ A két tervezet az Orsz. Levéltár 1791. regnik. közoktatási bizotts. aktái közt: Fasc. D., Lad. 000, 34. sz. TESCHEDIK munkásságát később a magyar realiztiktis oktatási törekvések során behatóan ismertetem (X. Rész. I. Fej.).

gazdag ország lehetne Magyarország! Kétszer-háromszor annyi termése lenne s kétszer-háromszor annyi embert táplálhatna. Mindenki, paraszt és úr, egyformán jólétben élhetne, mert a nép az ország gazdasági erőit okszerűen ki tudná használni. A jólét nyomán pedig minden irányban magasabbrendű kultúra fakadna.

Ilyen nagyszabású, a nemzet gazdasági és társadalmi életének velejébe vágó gondolatok iránt az országos bizottság egyoldalúan humanisztikus képzettségű tagjainak, akik birtokaikon régi módon gazdálkodnak, nincsen fogékonyságuk. A másik, latinnyelvű beadvány magasszínvonalú javaslatai is eredmény nélkül hangzanak el. Ennek szerzője SMITH Ádámnak, a hollandusoknak, franciáknak, németeknek nagyszámú gazdasági munkáira hivatkozik, hogy igazolja a mezőgazdasági iskolák felállításának jelentőségét. Emellett sürgeti, hogy a mezőgazdaságtant az egyetemen, az akadémiákon és a gimnáziumokban behatóan és komolyan tanítsák. A mezőgazdasági iskolák mellé kísérleti gazdaságnak, gyakorló területnek berendezését kívánja. Fontosnak tartaná egy Gazdasági Egyesület (Societas Oeconomica) alapítását a nyugati államok példájára. Ennek feladata lenne jó gazdasági könyveknek s folyóiratnak kiadása, ülésein a magyar gazdasági élet kérdéseinek megvitatása. Szükségesnek tartja, hogy akik gazdaságtant tanítanak, előbb vizsgaltnak vessék magukat alá, mint Poroszországban. A mezőgazdasági iskolákon kívül mechanikai-technológiai iskolákat is kellene szervezni, mint amilyenek Angliában vannak, hogy a gyárpar végre nálunk megindulhasson és fellendülhessen.

Mindezekben a tervekben az országos bizottság hamar átsiklik: a gróf TÖRÖK előadótól javasolt ipariskolát az árvaházakhoz óhajtja kapcsolni s ezt az intézményt a megyék különös figyelmébe ajánlani. Pedig Németországban a városi lakosság ekkor már sűrűn állít fel ipariskolákat, amelyeket polgáriskolának, több helyt reáliskolának (Bürgerschule, Realschule) nevez. Ezek jelentőségének felfogására nálunk a gazdasági műveltség fejletlensége közepett még a felsőbb vezető rétegben sincs meg a fogékonyság (v. ö. X. Rész, I. Fej.)

A *gimnáziumokra* csak a 11. ülésen kerül a sor. Először

egyenkint az első Ratiónak idevágó szakaszait tárgyalják. Amit változtatnak rajtuk, annak a magyar nyelvre vonatkozó új törvény az oka. Elsősorban egy kis felekezeti érzékenységet intéznek el. Az első Ratio ugyanis, amikor a latin nyelv szükségességét fejtegeti, főlemlíti, hogy „vallásunk szertartásai” latinul mennek végbe. Hogy az új Ratio felekezetnélküli jellegét biztosítsák, a „*Religionis nostrae*” kifejezés helyébe a „*Religionis catholicae*” szavakat iktatják. Az 1806-ban megjelent Ratio mégis általánosan „*Religionis*”-t említ (39. §).

Az első Ratio a latin nyelv fontosságának kiemelése után külön szakaszban (102. §) „a német nyelv rendkívüli hasznáról” elmélkedik. Most ennek helyébe a magyar nyelv tanulásának hasznáról szóló fejtegetés lép, „ha még ez a nyelv – mondja a jegyzőkönyv – nincs is úgy kiművelve, mint ahogy más nemzetek hazai nyelvüket kiművelték”. A bizottság, hogy az új nyelvtörvény célját elérje, azt határozza, „*hogy ezentúl az elemi iskolából a magyar birodalom meglévő vagy ezután felállítandó grammatikai iskoláiba senki se vétessék föl, aki nem jártas a magyar nyelvben, mivel ezentúl bárhol a magyar birodalomban a magyar nyelvet a latin megtanulásánál is segédnyelvként kell használni. Aki nem tud magyarul, megérdemli, hogy a latin iskola kapuja zárva legyen előtte, miután őfelségének 1790 április 20-i kegyelmes határozata ennek a nyelvnek tanulását erre az egész birodalomra nézve elrendelte. Az itt tervezett tanulmányi rendszer végleges szentesítéséig a haza minden fiának elégséges ideje lesz a hazai nyelvnek, ha nem is tökéletesen, de legalább főbb elemeiben való megtanulására, annál is inkább, mert már az elemi iskolákra nézve is e célnak megfelelő intézkedés történt. Horvát- és Szlavonországra ez a törvény nem terjed ki*”.

A bizottságnak ez a nevezetes határozata rendkívül jellemző arra, hogyan alkalmazza most a magyarság a magyar birodalmon belül a racionalisztikus állameszmének a nyelv egységére vonatkozó követelményét, melyet JÓZSEF császár az egész monarchia területére nézve fogalmazott meg. Az országos bizottság nem tesz egyebet, mint szóról-szóra átveszi JÓZSEF császár azon rendeleteinek szövegét, melyek a német nyelv tudását, mint a gimnáziumba való

föllépés feltételét szabták meg,¹ csakhogy most a *német* helyére a *magyar* kerül. JÓZSEFNél ez az intézkedés a monarchia német nyelvi egységének, a germanizációnak eszköze; most a felszabadult magyar lélek a magyar birodalom nyelvi egységéről ábrándozik s a József-féle eszközt a magyar határon belül egészen természetesnek és jogosnak tartja.

Nincs a bizottságnak még egy javaslata, amely jobban megőrizte volna az ellankadt 17904 nyelvmozgalomnak eredeti célját és hangulatát, mint éppen ez. A határozatot valószínűleg a deputációnak azok a tagjai provokálták, akik az országgyűlésen is a nemzeti nyelv védői voltak (br. PODMANICZKY, VAY). Ügyesen okolja meg és erősíti határozatát a különben is mindig jogászcodni szerető bizottság LIPÓT királynak a nemzet nyomása alatt elstetve kiadott rendeletei. FERENC király már nem is akar tudni róla: akkorra már Bécs a magyarság merényletét látja benne a közös állameszme s a többi nemzetiségek ellen. Pedig ha ennek a határozatnak sikerült volna a végleges szövegben is érvényt szerezni: még idejekorán, a nemzetiségi eszme igazi öntudatra ébredése előtt, megbecsülhetetlen szolgálatot tett volna a magyarosításnak.

A többi hazai nyelvek közül – úgymond a bizottság – a *németet* nagy haszna miatt különösen kell ajánlani. Legyen mindig a tanári karban valaki, aki sikerrel tudja tanítani. A bizottság az első Ratio mesterkéltn felosztását, mely szükséges, mindenkire hasznos és csak egyes tanulókra hasznos tárgyakat ismer, egyszerűbbé alakítja: vannak rendes és rendkívüli tárgyak. Csak az utóbbiak közé tartozik a német. Ellenben igen szembeszökő, hogy a *magyar* nyelvet említett fölemeltetése dacára sem találjuk meg a rendes tárgyak tervezett sorában.

A rendes tárgyak közé tartozik a II. grammatikai osztálytól kezdve az eredeti tervzetben a *görög*. Hogy a görög a bizottságban egyelőre ilyen erős szerephez jut, annak oka

¹ Ht. 1784: 11.409. sz.; 1784: 18.420. sz. OL. Ezeket a rendeleteket a császár az örökös tartományokra nézve is kiadja. „Egy tanuló sem vehető fel a latin iskolába, – mondja az 1786 febr. 22-én kelt udvari rendelet, – aki a német nyelvben eléggé nem jártas, vagy az elemi iskolából erről tanúskodó bizonyítványt föl nem mutat.” (Monumenta Germanica Paedag. XXX. köt. 1905. 399. 1.)

az ÜRMÉNYI lelkében élő élénk görög-kultusz, a német és osztrák *neohumanista szellemben* vezetett iskolák tantervi példája, még inkább talán gróf TÖRÖK LAJOSnak indítványa, aki a protestáns iskolák görögöt tanító hagyományának érvényesítését kéri az egység kedvéért. A gimnáziumi tanterv másik előadója, SZERDAHELYI, később részletes tervezetet dolgoz ki a görög oktatás anyagáról és tankönyveiről.¹

Az utóbbi gondos munkálat megérdemli a tüzetesebb megtekintést. Olyan ember műve, aki mint esztétikus rajong a görögségért, maga is beható görög nyelvi és történeti tanulmányokat végez. Szt. István királyunk híres görög adománylevelét a kellő történeti megvilágítás kíséretében először SZERDAHELYI adja ki.² Vannak, mondja SZERDAHELYI a bizottság számára készített elaboratumában, akik igazat adnak QUINTILIANUSnak: *Studium linguae Graecae praemittendum esse Latinae.* Ezt azzal igazolják, hogy minden tudomány és művészet eredete Görögországba nyúlik; a görög nyelv kölcsönözte a latinnak bőségét és eleganciáját; a latin nyelv és kultúra egészen szegényes maradt volna görög nélkül. Nálunk azonban mégsem bocsátható a görög a latin elé s az iskolákban nem tehető egészen egyenrangúvá a latinnal, mert az utóbbi a polgári életben Magyarországon sokkalta szükségesebb. A görögöt azonban mégis a rendes gimnáziumi tanulmányok közé kell iktatni: a II. osztálytól kezdve végig foglaljon helyet a gimnázium tantervében. Erre velős okaink vannak. Hellas földjében gyökerezik a mai művészeti és tudományos kultúra: a filozófia, a matematika, politika, orvostudomány; a keresztény teológia is a görög műveltség talajából nőtt ki. Az iskolákban előadott valamennyi tudomány folyton görög műszavakat használ. Európa valamennyi műveit nemzete: az olasz, francia, angol, német, mind alaposan taníttatja ifjúságát a görögre. A görög nem gátolja az ifjúságot a latin tanulásában. Sőt az tapasztalható, hogy akik görögül tanulnak, szebben és tisztábban írnak latinul is, mint nálunk Magyarországon, ahol nem tanulnak görögül. Nemzetünknek éppen nem válnék dicsőségére, ha a művelt népek-

¹ Fasc. H. Lad. 000. 63. sz. *OL.*

² Diploma Graecum S. Stephani Regis monialibus cocnobiai Vespriensis datum. Budae. 1804.

nek attól a közös példájától, hogy a görög nyelvet tanítják, éppen csak mi térnénk el. Egyébként SZERDAHELYI megfigyelte, hogy ott, ahol nálunk JÓZSEF császár alatt a görögöt osztrák tanterv szerint tanították, igen szép eredményt értek el.

Fölvetődhetnék a gondolat, hogy a görög csak a humanitas-osztályokban foglaljon helyet. Azonban itt már késő volna a görög tanulmány megkezdése. Ha valamely nyelv, akkor éppen az alakokban annyira gazdag görög követeli meg a tanulás hosszabb folytonosságát. A humanitas-osztályok két éve erre kevés volna. Különbön is itt már sok egyéb nehezebb tanulmány van s ezek is már sok görög műszót használnak. Legjobb volna külön filológiai tanszéket állítani a görög oktatás számára külön tanárral, aki a görögöt valamennyi osztályban tanítaná.

A II. grammatikai osztály görög tanítási anyaga volna a nyelvtan a névmásokig, a III. osztályé a nyelvtan befejezése s a mondatban rövid tárgyalása, különös tekintettel a görög nyelvi szerkezeteknek a latinnal való megegyezésére. Olvasmányul SZERDAHELYI a Novum Testamentumot, főképp Lukács evangéliumát és Szent Pál leveleit ajánlja, azt az anyagot, amelyet a német neohumanizmus már nagy harc árán a német gimnáziumokból az antik klasszikusok kedvéért kiküszöbölt. A szentírási szövegeken kívül a tervezet Aesopust és Epiktetost óhajtja kezdő fokon olvastatni. Az I. humanitas-osztály szemelvényeket olvasna Lukianos dialógusaiból, Aristoteles természetrajzi könyvéből, Strabon földrajzából, halicarnassusi Dionysios, Xenophon és Isokrates műveiből. A II. humanitasosztályban a költők: Anakreon, Pindaros, Theokritos, Homeros, Aristophanes és Sophokles olvasását a görög nyelvjárások és prozódia ismeretése előzné meg. Ezt a hatalmas anyagot még tetézné néhány prózáiról: Apollodoros mitológiai, Athenaios régiség-tani, Thukydides politikai történeti s Demosthenes retorikai munkáiból vett egy-egy szemelvény.

Ez a tarka és túlterhelt tanterv arra mutat, hogy SZERDAHELYI alig ismerhette az akkor már neohumanisztikus szellemben átszervezett német gimnáziumok görög tanterveit, melyek néhány főbb író egy-egy munkájába való alapos behatolást tűztek ki célul. SZERDAHELYI még egészen a

tarka chrestomathiák álláspontján van. Ilyennek tervét is elkészíti olasz, angol és bécsi példára hivatkozva; németországi mintát nem említ.¹

A deputáció ezentúl nagyobb súlyt óhajt vetni a *fermésetrajzi* oktatásra. Mint a többi tárgynál, itt is a kellő tankönyv hiánya okoz gondot. Fontos, hogy az iskolák megfelelő természetrajzi gyűjteményt kapjanak. Mivel a földrajz tárgyalásánál a föld termékei külön előfordulnak, a természetrajzot a földrajzzal alkalmilag (occasionaliter) egybe kell kapcsolni. Gondoskodni kell továbbá Magyarország pontos térképéről. Az egyes megyékről a megyei mérnökök (geometrae comitatenses) készítsenek térképet s a helytartótanács ebből szerkesztesse meg az ország egyetemes mappáját.

A gimnázium *humanitas*-osztályaiban a *latin* tanár óvakodjék attól, hogy a tanulót a poétika tanításával kapcsolatban versfaragásra kényszerítse. A tanulókat nemcsak a szent, hanem a profán beszédekbe is be kell gyakorolni, amiért is a klasszikus auktorok kiadásáról a kincstár fog gondoskodni. A tanár vezetése mellett a tanulók nyilvános szónoklatokat is tartsanak. SZERDAHELYI külön munkálatban, melyet a bizottság elfogad, megállapítja a latin olvasókönyv szerkesztésének alapelveit, melyek több tekintetben figyelemreméltók.² Mivel a latin oktatás első célja a jó latin-ság, a római klasszikusok nyelvének ismerete, a szóban és írásban elsajátított elegáns stílus, ezért elsősorban az arany- és ezüstkor íróiból kell a szemelvényeket kiválasztani. Ezek sora változatos legyen: levél, dialógus, elbeszélés, szónoklat. Tárgykörük lehetőleg rokonságban legyen az akkor tanult többi tárgyakkal (concentratio): a történelemmel, görög és római archeológiával és mitológiával, a fizikával, a földrajzzal, retorikával, poétikával s etikával. Ne csak az értelmet, hanem az érzelmet és az akaratot is fejlesszék, az emberi élet minden viszonya nyilvánuljon bennük, főképp pedig erkölcsi szempontból legyenek tanulságosak. A latin olvas-

¹ Idea Chrestomathiae Graecae. Fasc. I. Lad. 000. 69. sz. Ugyanitt található a görög grammatika tervezete is (70. sz.), ugyancsak SZERDAHELYI-től egy latin retorika, poétika, továbbá görög-római archeológiai és mitológiai tankönyv terve.

² Fasc. C. Lad. 000, 13. sz. *OL*.

mányokat úgy kell kiszemelni, hogy a nemzet jellemének, a magyar géniusznak megfeleljenek, mert minden nemzetnek megvan a maga sajátos természete, vére, szokása, klímája, nevelése. A latin chrestomathia legyen teljes: minden fontosabb auctor és gimnáziumi tantárgy érdeke érvényre jusson benne. A nehezebb írók a könnyebbek után következzenek. Egy-egy szemelvény előtt gondosan elő kell adni, ki a szerzője- Milyen korban és milyen stílussal ír- Miért éppen ezt a részletet olvassuk tőle- Rövid áttekintésben a tartalmat is előre kell bocsátani, továbbá olvasás közben a tárgyi és nyelvi nehézségeket eloszlatni.

Hogy mennyire a régi Ratio enciklopédikus szelleme lebeg a bizottság felett, arra jellemző, hogy az újságolvasást továbbra is bennhagyják a tantervben. Megfelelő újságról is akarnak gondoskodni: ezt az egyetemi nyomda adja ki és az egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanára szerkessze. A bizottság már az osztálytanítási rendszer helyett a *szaktanítási rendszerre* is gondol, amit hazánkban csak majd hat évtized múltán az Entwurf honosít meg. „Mind a humaniórákban – mondja a jegyzőkönyv –, mind a grammatikai iskolákban a tanároknak az osztállyal való fölmenetele csak annyiban történjék, amennyiben az egyes tárgyak egyes tanárookra nincsenek bízva (singulae disciplinae singulis professoribus), ha ugyan ezzel az újítással az egyes tárgyak tanítási módja nincsen ellentétben.” A hittant és az exhortációt magyarul kell tartani. A menyiségtanból elmarad a tiszta mechanika és a kettős könyvvitel.

A *filozófiai tanfolyamon* is, mely megfelel a mai középiskola utolsó két osztályának, folytatni kell a filológiát, azaz a latin és görög remekírók olvasását (philologia ex optimis classicis auctoribus) heti két órában. A mezőgazdaság a természetrajzzal kapcsolatosan taníttassék heti két órában. A magyar nyelvnek és irodalomnak külön tanára legyen. Az is vívmány a nemzeti nyelv számára, hogy az első Ratiótói említett *cultura linguarum* helyébe *cultura linguae Hungaricae* kerül. A *filozófia történetének* előadása megszűnik mint külön tárgy s az egyes filozófiai diszciplínákba olvad. Panaszodik a bizottság a logika tanításának csekély sikeréről; a hibát a kellő tankönyv hiányában keresi. A meta-

fizikát BAUMGARTEN nyomán óhajtja taníttatni. Az erkölcsfilozófiát (ph. morum) három részre osztja: általános gyakorlati filozófiára, etikára és esztétikára. Az etika tanításában ügyeljen a tanár arra, hogy maradjon meg ezen tudományág saját korlátai között s ne kalandozzék el a természet jog területére, mert az etika a természetnek csak azokat a jogait és kötelességeit tárgyalja, amelyek a forum internum-ot, a lelkiismeretet illetik, ellenben a forum externum-hoz tartozó jogok és kötelességek a jogtudomány tárgyai.

Az egyik ülésen MAKÓ PÁL a hatékonyabb fegyelmezés céljából a tanulóifjúságra nézve az *egyenruha* viselésének elrendelését indítványozza: így a deákok, akik újabban igen hajlanak a kihágásokra, azonnal fölismerhetők. A bizottság helyesli az indítványt, azonban, szerinte, a róla való döntés az országgyűlés joga.

Br. PODMANICZKY JÓZSEF előterjeszti az egyetem székhelyén felállítandó *Képzőművészeti Akadémia* tervét. Háttér: a költségekről a kincstárral kell tárgyalni. RÉVAI MIKLÓS akadémiai terve is szóba kerül. VAY és LUBY mint előadók melegen pártolják a *Societas Erudita Hungarica* eszméjét, az erdélyi nyelvmívelő társaság példájára is hivatkoznak: egyelőre a deputáció nem talál pénzügyi fedezetet. A bizottság előtt fekszik a magyar nyelv fejlesztése ügyében egy másik munkálat is, br. PRÓNAY-é, aki különvéleményében (Reflexiones circa ordinem et methodum culturae Linguae Patriae Hungaricae) azt ajánlja,¹ hogy ha a magyar akadémia felállítása közpénzen meg nem történhetik, társadalmi úton kell a szükséges összeget egybegyűjteni. Az akadémia feladatát PRÓNAY abban tűzi ki, hogy gyűjtse össze a magyar nemzet régibb és újabb klasszikus íróinak bibliográfiáját, továbbá az összes magyar szavakat, szólásmódokat, provincializmusokat. Így egy nagy magyar szótárt lehetne összeállítani, olyant, mint a német ADELUNGÉ, vagy GIRARDnak Synonymes Francois-ja. Meg kell végre szerkeszteni a magyar nyelv grammatikáját is. A gimnáziumok latinszövegű tankönyveit új magyarnyelvűekkel kell felcserélni. Át kell ültetni hazai nyelvre a nagy antik klasszikusokat: Homerost, Pindarost, Sophoklest, Theokritost, Lukia-

¹ Fasc. D. Lad. 000, 32. sz. OL.

nos egyes műveit, Xenophon Memorabiliáit, Platon dialógusait, Theophrastosnak a jellemekről szóló művét, Vergiliust, Horatiust, Tibullust, Martialist, Cicero De officiis-ét, Tacitus Históriaé c. munkáját. A fordítások alapjául a németektől készített kitűnő kritikai szövegkiadások szolgálhatnak. De a modern „irodalmak elsőrangú termékeinek is utat kell nyitni nyelvünkön: ajánlatos Montesquieu, Rousseau, Smith, Herder stb. fordítása. Az országos bizottság ezt a tervezetet sem méltatja kellő figyelemre. Nehogy azonban a magyar nyelv művelése a tudós társaság felállításáig is elhanyagoltassék, azt határozza, hogy RÁTH MÁTYÁS magyar-latin-német szótára közköltsegen kiadassék. így temeti el a bizottság BESSENYEI „jámbor szándekát” és RÉVAI „planumát” megint három évtizedre.

Az 17904 mozgalom ezen nagy eszméjének is a rövidlátás és óvatosság ásta sírját. Hasonló sorsra jut a *magyar színház* gondolata is: ÜRMÉNYI elismeri, hogy a színház sokat tehet a magyar nyelv terjesztésére és már vannak is jó magyar színészeink, azonban a kérdés voltaképen kívül esik a bizottság hatáskörén, mert ez csak azokkal az eszközökkel foglalkozik, amelyek a magyar nyelv művelését a tanulóiifjúság körében mozdítják elő. A magyar színház felállítása Pesten mindenesetre kívánatos.

Az országgyűlés, amikor a depütációt kiküldötte, azzal is megbízta, hogy egy *katonai akadémia* (Academia militaris) tervezetét is terjessze elő. Egyben azt is kívánta, hogy a bizottság „olyanokat is hívjon meg a tanácskozássra, akiknek az ilyen intézetről tüzetesebb ismeretük van”. A kardforgató nemzetnek az önálló magyar tisztképzésre vonatkozó aspirációját ÜRMÉNYI könnyűszerrel intézi el. Az ügyet nem adja ki sem albizottságnak, sem szakértőket meg nem hív, hanem egyszerűen mint elnök kijelenti, hogy ilyen nagyszabású, a wienerneustadti akadémiaéhoz hasonló intézményre nincsen megfelelő anyagi fedezet. A nemzeti léleknek ezt a vágyát is ugyanabban a közös gödörben hantolja el, mint a tudományos akadémiaét, a képzőművészeti főiskolát, magyar színházat, nőnevelőintézetet. Elég, ha a katonai pályára hajlamot érző magyar ifjú ugyanakkor, amikor egyéb tanulmányait végzi az egyetemen, hallgatja a katonai

építéstant és a pyrotechnikát, emellett résztvesz katonai gyakorlatokban és a lovaglásban. Ezért az egyetemen két kiváló hadtudományi professzort kell alkalmazni.

Tüzetesen foglalkoztatja a bizottságot a magyar kultúrpolitikának ma is időszerű kérdése: *a középiskolák helyes földrajzi elosztása*. Már ekkor érezték, hogy olyan helyeken tengnek gimnáziumok, ahol létüket a környék népességi, foglalkozási, kulturális és gazdasági feltételei nem indokolják.

A kérdés már a közoktatásügy Mária Terézia-korabeli újjászervezése alkalmával élénk vita tárgya. Erre utal KOVÁCHICH MÁRTON, amikor kifejti, hogy a lakosok száma, műveltségi és vagyoni állapota, nemzetiségi viszonyai szempontjából számos helyen fölösleges a gimnázium, viszont más vidékeken meg nagy szükség volna rá. „In einigen Gegenden hatte man zwar mehrere öffentliche Schulen, deren einige überflüssig scheinen können... Andere Komitate hingegen waren mit gar keinen Schulen versehen, und baten um die Einführung derselben ...” (Geschichte der neuen Schulreformation in Ungarn. Merkur von Ungarn. 1787. évf. 471-3.). A népiskolákért nincs olyan buzgóság és versengés, mint a gimnáziumokért, mert azok csak a parasztság iskolái. Egész vármegyékben alig van néhány népiskola, pl. Somogyban. Erről szól CSOKONAI-nak szép kultúrpolitikai költeménye: „Jövendölés az első oskoláról a Somogyban”:

Hát Múzsáknak szentelt
 Kies tartomány!
 Ily számkivetve volt
 Nálad minden tudomány-
 Hát csak sertést nevelté
 Itt a makk s haraszt-
 Hát csak kanásznak termett
 A somogyági paraszt-
 Istenem!
 Senki sem
 Vette észbe,
 Hogy e részbe'
 Árva még Somogy!

Hány jó ész lett vaddá,
 Hogy nem művelték-
 Hány polgár búnyikká-
 Hogy jóba nem nevelték!
 Dudva lenne a dudvák
 Közt az ananász:
 Kanász marad, akinek
 A nevelője kanász.
 Hát már, hogy
 A Somogy
 Ily tudatlan,
 Formátlan
 Kié a hiba?

A városok elárasztják kérvényeikkel a deputációt: mind gimnáziumot kérnek (pl. Zombor, Bártfa, Bazin, Pozsony-Szentgyörgy). Egyes városok egymással küzdenek e kegyért: pl. Gyöngyös és Jászapáti. A bizottság döntésének főszempontja: van-e kellő fundáció, amiből az iskola megél. Kanizsa grammatikai iskoláját gimnáziummá léptetik elő, mert fontos kereskedelmi gócpont és Horvátországhoz közel van. Ellenben, mintha csak az Orsz. Közoktatási Tanács tárgyalásait hallanók 1924-ben a középiskolák helyes kultúrgeográfiai elhelyezéséről, amikor az 17914 bizottság jegyzőkönyvének hosszú indokolását olvassuk arról a kérdésről, miért nincsen értelme a gimnáziumnak Jászapátiban és Nyírbátorban?

Nem érdektelen magyarországi (Erdély nélkül) katólikus középiskoláinknak az a képe, melyet a bizottság 1792-bői egybeállít (a protestáns iskolák kimutatása nincs meg). Eszerint van 30 királyi gimnázium és 21 kegyesrendi. A tanulmányi alap ebben az évben 87,465 forintot költött ezekre az iskolákra. I. *Pozsonyi kerület*: budai (179 tanuló), kalocsai kegyesrendi (58), kecskeméti kegyesrendi (36), körmöcbányai világi és ferencrendi (42), besztercebányai (59), nyitrai kegyesrendi (211), pesti kegyesrendi (212), pozsonyi (333), privigyei kegyesrendi (31), rózsashegyi kegyesrendi (58), selmeci kegyesrendi (85), zsolnai világi és ferencrendi (104), esztergomi (96), nagyszombati (225), trencsényi kegyesrendi (110), váci kegyesrendi (139), egri (218), kassai (156),

kisszebeni kegyesrendi (90), jászberényi gimn. (66). II. *Kassai kerület*: lőcsei (90), miskolci (77), podolini kegyesr. (194), rozsnói (151), sátoraljaújhelyi kegyesr. (118), ungvári (90) gimn. III. *Nagyvárad kerület*: aradi (72), debreceni kegyesr. (45), nagykárolyi (93), nagyvárad (119), nagybányai (62), szegedi kegyesr. (142), máramarosszigeti (65), temesvári kegyesr. (43) gimn. IV. *Pécsi kerület*: székesfehérvári (145), nagykanizsai kegyesr. (68), komáromi (124), kőszegi kegyesrendi (112), győri (176), keszthelyi (68), újvidéki (46), pécsi (241), szombathelyi (125), soproni domokosrendi (130), tatai kegyesr. (51), veszprémi kegyesr. (70) gimn. V. *Zágrábi kerület*: Eszék, Fiume, Pozsega, Várasd, Zágráb.¹

Bár a reformátusok zöme az Alföldön lakott, mégis feltűnő, milyen csekély itt a katolikus tanulók száma a Felvidékkel szemben. A kecskeméti, jászberényi, nagykárolyi, szegedi, temesvári gimnáziumokban kevés tanuló van a pozsonyi, nyitrai, nagyszombati, sőt zsolnai és podolini iskolákhoz mérten. *A Nagy-Alföld kultúrája száz év alatt még nem heverte ki a törökvész pusztítását.*

Az országos bizottság a protestáns iskoláknak még csak a jegyzékét sem állíttatja össze, mivel ezeknek ügye nem tartozik hatáskörébe. A teljes kép kedvéért azonban ideiktatjuk. Az evangélikusok legkiválóbb iskolái: a pozsonyi, lőcsei, késmárki, eperjesi és soproni; másod- és harmadrangú gimnáziumaik: a győri, modori, selmeci, körmöci, besztercebányai, osgyáni, csetneki, rozsnói, dobsinai, mezőberényi és nyíregyházi. A református iskolák közül a debreceni és sárospataki kollégium vezet; gimnáziumuk van még Csurgón, Pápán, Komáromban, Losoncon, Miskolcon, Máramarosszigeten, Nagykőrösön, Kecskeméten. A szerbeknek grammatikai iskolájuk van Versecen és Miskolcon, gimnáz-

¹ Tabella, quae Gymnasiorum Statum Acluaem repraesentat secure dum districtos literarios pro anno 1792. A M. N. Múzeum kéziratárai fcan. Fol. Lat. 664. – Az országos közoktatási bizottság gondos munkáját dicséri, hogy az ország gimnáziumainak s akadémiainak 1791-i térképét is összeállította. L. az OL-ban a bizottság aktáit. Fasc. .1. 73. sz. kgy másik térkép is maradt reánk az iskolák 1782 táján való eloszlásairól SZENTIVÁNYI BENEDEKtől. M. N. Múzeum kéziratárában Fol. Lat. 4. sz. – A katolikus gimnáziumok alapítóleveleit I. összegyűjtve: katolikus iskolaügy Magyarországon. II. köt. Literae authenticae etc. Kalocsa, 1884.

ziumuk Karlócán, melyhez 1794-ben papnevelő-intézet csatlakozik, később (1811-től) Újvidéken.

Erdélyben a római katolikusoknak gimnáziumuk van Kolozsvárt, Nagyszebenben, Besztercén, Marosvásárhelyt, Udvarhelyt, Csíksomlyón, Brassóban, a görög katolikusoknak Balázsfalván, a szász evangélikusoknak Nagyszebenben, Medgyesen, Segesvárt, Besztercén és Brassóban. A reformátusoknak kollégiumuk van Nagyenyeden, Kolozsvárt, Marosvásárhelyt és Udvarhelyt, gimnáziumuk Vízaknán, Tordán, Zilahon, Désen és Kézdivásárhelyen. A kevés számú unitáriusok egy kollégiumot tartanak fenn Kolozsvárt és három gimnáziumot: Torockón, Tordán és Székelykeresztúron.

MÁRIA TERÉZIA nagy barátja a *konviktusoknak*: a jezsuiták konviktusai mellett egész sereg ilyen intézményt állít föl, mert ezek egységesen megszabott életrendben és szeltemben nevelik már kora gyermekségüktől kezdve az ifjakat derék hivatalnokokká és katonákká. Egy még ma is nevét őrzi: a Teréziánium. JÓZSEF a konviktusokban arisztokratikus intézményeket lát s eltörli őket. Halála után LIPÓT rendelete ismét új életre támasztja ezeket a közben már más célra lefoglalt intézményeket. Az 1790/914 országgyűlés a konviktusok kérdését is a mi bizottságunk körébe utasította. Ennek kebelében hosszú, elkeseredett vita támad ezeknek az intézményeknek létjogáról:¹ ugyanazok az érvek hangzanak fel mellettük és ellenük, mint amelyeket mai modern pedagógiai könyvekben olvashatunk. A nézetek annyira elágaznak, hogy szavazni kell. A többség a konviktusok visszaállítását határozza el azzal, hogy a hatékony nevelés és felügyelet céljából egy prefektusra 12-15 ifjúnál többnek gondja ne jusson, továbbá, hogy az élelmezés és ruházat szempontjából az ifjak között ne legyen különbség, valamenyien egyformán neveltessenek. A kisebbség, mely mind protestánsokból, a jozefinus szellem képviselőiből, nemrégiben tisztviselőiből áll (báró PRÓNAY, gróf TÖRÖK, báró PODMANICZKY, VAY), először is az alapítók szándékára való hivatkozást cáfolja. Hisz azok a szerzetesren-

¹ A vita alapjául egy albizottság munkálata szolgál: Relatio subdeputationis ad claborandum planum convictuum restabiliendorum etc. *OL.* Fase. G. Lad. 000. 41. sz.

dek (jezsuiták), amelyekre az alapítók nagyrésze a konviktusokat bízta, már nincsenek meg; de maga a bizottság többsége sem veszi figyelembe az alapítók szándékát, mert az önyem és az akadémiák székhelyére óhajtja összevonni a konviktusokat, pedig az alapítók más helyre szánták. A konvikтусi élet *erkölcsi szempontból* is káros: köztudomású, hogy bizonyos titkos bűn (certum, non ignotum vitium) éppen itt terjed el legkönnyebben, egyik ifjú a másiktól tanulja, úgyhogy ez a ragály (contagium) másképp ki nem irtható, mint a konviktusok megszüntetésével. A többség ezt túlzásnak tartja: különben már rég nem volnának virágzó konviktusok egész Európában, így Angliában, Németországban, Itáliában s az osztrák örökös tartományokban. De megmaguknak a protestánsoknak is van konviktusuk Pozsonyban, Késmárkon, Debrecenben, Patakon és Enyeden, azonban távolról sem fészkei az erkölcsi romlottságnak.¹

A kisebbség félti továbbá a konviktusoktól a *demokrácia szellemét*: a francia eszmék hatása itt félreismerhetetlen. Mit tesznek a konviktusok? Szerfölött elválasztják a nemes ifjúságot a nem-nemestől s amabba már korán belecsepegtetik a születési fölény és elsőbbség tudatát, mert óhatatlan, hogy az igazgatók és prefektusok a hatalmasabb szülőknek ne hízelegjenek, fiaiknak ne kedvezzenek. A többség erre azt feleli, hogy a nemes ifjak a nem-nemesektől a konvikttison kívül is elkülönülnek, a természet ugyanis a gazdagokat mindig elválasztja a szegényektől. Egyébként a mi

¹ Erre BESSENYEI GYÖRGY a legjobb tanú. „Erkölcsökre nézve – úgy mond – vedd fel Magyarországba a reformátusok pataki, debreceni iskolájakat, csudát fogsz benne találni. Annyi ifjúságot meg tudnak együtt tartani. Háromszáz nőtelen legénynél, kiket deákoknak neveznek, több lakik egyik oskolába együtt. A gyermekeket hét, nyolc, kilenc esztendőnél kezdve veheted tizenhétig-huszig. Ezek ezer számokat meghaladván sokaságokra nézve mind egymás közt laknak, tanulnak, élnek, esznek, isznak, hálnak. Hiszed-é, ha mondom, hogy köztök forogván nyolc esztendő koromtól fogva, soha életembe semminemű fertelmességről nálok még csak nem is hallottam. A mennyin voltunk a pataki collégiumba kicsinyek nagyok, azon ocsmányságoknak, sodomáknak még csak neveit sem tudtuk, mellyeket külső országokon sok helyen mások mint mestérséget úgy üztek.” (A *Holmi*. Bécs. 1779. 97. l.) – A filantropista pedagogia ez időtájt napirendre tűzi a nemi kérdést, főképp a titkos bünt. 1. -SALZMANN: Über die heimlichen Sünden der Jugend. 1788.

konviktusainkban semmi különbséget sem szabad tenni sem az élelem, sem a ruházat, sem a rendtartás szempontjából az ifjak között. Ha a kisebbség okoskodása megáll, akkor a nemes ifjakat a nemfemesekkel együtt az iskolákban sem volna szabad együtt oktatni, mert amivel a konviktusok igazgatóit és prefektusait gyanúsítják, ugyanazt az iskolák igazgatóiról és tanáiról is elmondhatják. A kisebbség azt is szemére hányja a konviktusoknak, hogy *elkülönítik a katolikus ifjúságot a protestánsoktól*. Ez a félelem is alap; talán, mert a konviktusokban is hirdetik a tolerancia elvét; őszinte keresztény szeretetet (*sincera christiana dilectio*) csepegtetnek az ifjakba az evangélikusok iránt. A konviktusi rendszer ellenfelei végül azt is fölvetik, hogy az ifjúságot ezekben a nevelőintézetekben inkább csak a *büntetés félelme*, semmint az erény szeretete szorítja a kötelesség teljesítésére; mivel pedig az ifjak itt mintegy az emberi közösségen kívül élnek, a világtól való elzárkózottságukban nem tesznek szert a valóságos élet ismeretére. A többség ezt a nézetet is cáfolni iparkodik.

Ez időtájt már igen érezhető a tanárhány. A felosztott szerzetesrendek szekularizált tagjai lassankint elhalnak vagy kiöregednek az iskolából, ifjak pedig nem igen lépnek helyükre, mert a tanári munkának nincsen meg sem az erkölcsi, sem az anyagi ellenértéke. így a tanári pálya nem belső sugallatú hivatás, hanem csak átmeneti, az életet csak tengető hivatal. A bizottságnak nagy gondot okoz az iskolák megfelelő tanárokkal való ellátása. Azt határozza, hogy az archigimnáziumok tanárait továbbra is pályázat útján kell alkalmazni, másrészt a grammatikai iskolákat és gimnáziumokat, ahol csak lehetséges, szerzetesekre kell bízni, akik rendjük jellegénél fogva a tanításra alkalmasak. Már az országgyűlésen is elhangzott a kívánság, hogy egyes rendek visszaállítandók. A bizottság a tanításra különösen a bencés seket ajánlja. Megszabja továbbá a tanárok javadalmazását s a négy tankerület mellett egy ötödik felállítását kívánja.

A XVIII. század végén a felvilágosodás *deisztikus* iránya a művelt magyar körökben gyorsan tért hódít. A deizmus egyik alapelve, hogy a vallásokban csak az az értékes, ami bennük közös. Csak ilyen absztrakt, általános vallásforma illik a józan emberi észhez. Ennek az eredetileg

angol deista gondolatnak nálunk VOLTAIRE a legfőbb térj esztöje. Előkelő köreinkben munkáinak valóságos kultusza támad. Felvilágosodott protestánsoknál különösen népszerű, mert ő propagálja legékesebb szóval s a legnagyobb sikerrel a tolerancia eszméjét, valamennyi vallásnak a törvény előtt való egyenlőségét. PÉCZELI, a komáromi prédikátor siet is lefordítani VOLTAIRE *Henriadejät*, a vallási türelemnek a katolikusokkal szemben eléggé türelmetlen hőskölteményét. A fordítást báró PODMANICZKY JÓZSEFnek ajánlja. A tolerancia, mely bizottságunk tárgyalásain ÜRMÉNYI megnyitó jától kezdve mint a nemzeti nevelés egyik alapelve különösen erős hangsúlyt nyer, a 41. ülésben (1793 február 8) báró PODMANICZKYt és társait olyan indítványra serkenti, mely a magyar felvilágosodás történetének egyik legjellemzőbb adata. Senki sincs – mondják –, aki a lelkek őszinte egységét és a magyar birodalomban uralkodó keresztény vallások kölcsönös szeretetét ne kívánná. Ez azonban mindaddig nem jöhet létre, míg a vallások elveiről és dogmáiról kölcsönösen hamis nézeteket táplálunk. Ennek kiküszöbölésére a leghatékonyabb eszköz olyan könyv volna, mely a birodalom keresztény vallásainak dogmáit tartalmazná, külön fejezetel a keresztény toleranciáról. A tanulóifjúság így bepillantást nyerne a vallások különbségeibe és megegyezéseibe, s így a másvallásúaknak nem tulajdonítana olyan hitelveket, amelyek sohasem voltak sajátjaik. Az indítványozók szeme előtt tehát afféle összehasonlító vallástan lebeg, amely mögött nyilván a deizmus gondolata húzódik meg.¹ Bizo-

¹ Pár évvel ezelőtt a jozefinisztikus szellem még éppen a fordított után keresi az iskolának felekezeti békéjét: a vallásoktatást az iskolából a templomba óhajta szorítani. Ezt indítványozza KOVACHICH MÁRTON (Merkur v. Ungarn. 1786. 652-3. l.), mert véleménye szerint „a vallástan tekintélye csak növekednék az ifjúság szemében, ha a pap szájából hallaná, mintsem attól a laikus tanártól, akinek a profán tudományokat is elő kell adnia. így egyszersmind nagyon könnyen és egyszerűen oldód-^{nek} meg az a nagy nehézség is, mely a vallások különbözősége miatt ennek a tárgynak szempontjából az iskolákban uralkodik. A *katholikus iskola* és a *protestáns iskola* fogalma így magától eltűnnék. Ennek a fogalomnak mindig csak a templomra és a hittanra, de sohasem az iskolára és ennek tantárgyaira volna szabad vonatkoznia. Az iskoláknak vala; mennyi felekezet számára egyformán nyitva kellene állaniok, minden különbség nélkül kellene árasztaniuk a tudományok javait, a sajátos vallástantól egészen el kellene tekinteniök”.

nyara felettük lebeg ROUSSEAU-nak szelleme is, akinek Emilje csak akkor választ vallást, amikor a sokféle vallások tanai-val megismerkedik s közülök ahhoz csatlakozik, melyhez esze és szíve vonzza.

A deputáció sokáig vitázik a merész indítványról. A többség fontosnak és kívánatosnak tartja ennek célját, de az eszközt, egy *interconfessionalis hittankönyvet*, nem találja e célra alkalmasnak. Az ilyen könyv elé áthághatatlan nehézségek gördülnek. Inkább folytonos vitára adna alkalmat, semhogy a vallási békét szolgálja. A katolikus ifjúságnak az egész Ratio szívére köti a türelmességet: óhaj-tandó, hogy a protestáns ifjúság is hasonlóképp serkentetnék a keresztény szeretet kötelességeire. A bizottság nem zárkó-zik el ilyen szellemű könyv szerzőjének jutalmazása elől, ha ez a könyv üdvös célját valóban betölti s mind a katolikus püspökök, mind a protestáns superintendensek jóváhagyják.

A francia felvilágosodás eszmeköréből az interconfessio-nális vallástani könyv terve volt még a legradikálisabb gon-dolat a bizottság tárgyalásainak során. Az ilyen irányú indítványok hangját már eleve megtompíthatta a bizottság számos egyházi tagjának jelenléte. A közoktatási bizottság-ban, melynek hivatása volt a magyar művelődés és szellemi élet irányának intézményszerű megszabása, távolról sem hangzottak el olyan radikális javaslatok, mint a publico-politikai bizottságban, ahol egyesek francia mintára a követi utasítások eltörlését, a királyi táblának az országgyűlésből való kizárását, a városi polgárságnak a diétán való széles-körü képviselétét, a főrendiház reformját, a királyi hatalom erős megszorítását stb. követelték. Itt, a közoktatási bizott-ságban, a régi és az új világfelfogás nem csap össze heveseb-ben; mindig megtalálja azt a hidat, amelynek oszlopai vihar-állott történeti kövekből vannak összeröva s amelyen a mérsékelt haladás, fokozatos fejlődés útja vezet. Mire azon-ban a sok tárgyalás nyomán az eredmény, az 1806-i Ratio, megszületik, ez az út már egészen a régi világba kanyarodik vissza.

Forduljunk most egy kissé kitérő ösvényre, hogy rá-világíthassunk arra a türelmes szellemre, mely katolikus főurainkat is ezidőtájt áthatja. Gróf SZÉCHENYI FERENC 1791-ben tervezetet dolgoz ki az országos bizottságok mun-

kássága számára.¹ Jellemző, hogy a *literaria deputatio* municipaljáról szólóban csakis a kölcsönös vallási türelem kérdése foglalkoztatja: ebben látja a nemzeti nevelés legfőbb princepiumát. Nem óhajt egyebet, mint „hogy, a vallásbéli tanítást kivéven, minden egyebekben sem arra nézzünk, kicsoda szerzetté a könyvet, se pedig arra, ki tanít, nehogy azon jót, melyet a catholikus gyermekek a könyv vagy tanító által nyerhetnének, egyedül csak azért veszendőben ne hagyjuk, mert a könyvet protestáns írta, vagy azt protestáns tanítja”. Kívánja, hogy valamennyi közoktatási intézményben az ország bármely vallású lakosa egyformán vehessen részt. „Ezen megegyezés nélkül, mondja, nem gondolhatom, hogyan állhasson fel a nemzeti nevelés, mivel hogy senki se kételkedik abban, hogy a protestáns is magyar. *Jaj annak az országnak, melyben a philosophiát, históriát s törvényt ellenkező principiumokból tanítják s a tanulók szívébe oltják.*” A magyar nemzeti műveltség egységét csakis az egyforma elvek szerint való nevelés biztosíthatja: „hogyha minden vallásúnak más-más oskolát rendelünk, szükség, hogy más principumokat is vegyünk fel, s ezen különböző principiumoknak sokasága miatt megrendülnek a haza oszlopai, s talán rakásra is dülnek”. SZÉCHENYI FERENC e szavai jól tolmácsolják azt a felfogást, mely az országgyűlésnek s a kiküldött bizottságnak többségét áthatotta.

Már MÁRIA TERÉZIA közoktatási reformja, méginkább Józsefnek a nemzet önértetét sértő erőszakos nyelvi és tanügyi intézkedései akkortájt az ország közfigyelmét a legélekenbben tereli a nevelés, az iskolák kérdése felé. Az érdeklődést a nemzeti politikai szemponton kívül a XVIII. század általános pedagógiai entuziasmusa is fokozza. A magyar közélet önkormányzati szervei, a megyék, mint láttuk, 1790 tavaszán mind sietnek a közoktatásra vonatkozó Határozataikat az országgyűlés elé terjeszteni. Ezek a megyei javaslatok adják meg lényegében az országgyűléstől kiküldött közoktatási bizottság munkásságának anyagát és irányelveit. A bizottság úgyszólván alig tesz egyebet, mint az

¹ Közli SZABÓ LÁSZLÓ a „Gr. Széchenyi-család történeté”-nek függelékében. II. köt. 1913, 584. sk. lk.

17774 Ratio fonalán haladva, sorban megvitatja a Ratio egyes szakaszaiba vágó megyei kívánságokat.

Ezeken kívül azonban magánosoknak is számos terve fekszik a bizottság előtt. JÓZSEF halála után a szellemek hirtelen felszabadulnak. Minden ilyen szabadságmámor kitűnő termőtalaja a világot átalakítani hivatott vérmes és utópiaszerű tervezeteknek, másrészt az eddigi rendszer mértékrelen s igazságtalan kritikájának. Számos javaslat meg újnak hiszi magát, pedig csak a réginek jelentéktelen átkérődzése.

Annak a képnek kiegészítéséül, melyet eddig erről a régi nagy magyar nemzetnevelési mozgalomról megrajzoltam, most még néhány, történeti szempontból jellemző javaslatot mutatok be. Ezek közül különösen kimagaslik a piarista BENYÁK BERNÁT székesfehérvári gimnáziumi igazgató, a kiváló iskolai drámaíró tervezete, melyet a fej érmegyei rendek terjesztenek föl az országgyűlési bizottsághoz (1790 máj. 24). BENYÁK munkálata kétágú: egyrészt a Ratio Educationis beható bírálata,¹ másrészt pozitív reformjavaslat.²

Már JÓZSEF alatt, 1785-ben, egyik igazgatói jelentésében szigorú kritikát gyakorol a Ratióon. Nem jósol neki hosszú életet, mert csak a régi rendszer fölmelegítése: a jövő számára szerkesztették, de a múltat vették mintául; haladásnak akarják feltüntetni, pedig a tanulmányi rend és iskolai igazgatás egységesítésén kívül semmi új sincs benne. VOLTAIRE buzgó hívéből, ki a francia filozófus-költőt „az egész világban fényeskedő csillagként” dicsőíti, ennek történetfilozófiai szellemé szóval meg, amikor a Ratiótól ajánlott történeti iskola-könyvet megbélyegzi, melyből megtanulhatja ugyan a diák a jó és rossz fejedelmek életrajzát, a véres harcok lefolyását s hasonlókat, azonban egy szót sem hall a nemzetek műveiségének, tudományának és művészetének fejlődéséről, s az események okozati összefüggéséről. Pedig a történet ne a fejedelmek, de a népek története legyen. A tanár azonban nem vállalkozhatik jószántából a tankönyv ilyen irányú kiegészítésére, mert ezt tiltja a tanügyi szabályzat.

¹ *Difficultates adversus Systema Studiorum anno 1777-8.* in Hungaria introductum, M. N. Múzeum kéziratárában: Fol. Lat. 183. sz. Manuscripta P. B. I. Benyák S. P.

² *Theoria Scholarum et Rei Literariae pro Hungária, Croatia et Transilvania.* U. ott, továbbá: Fol. Lat. 2879. sz.

A Ratiónak az 17904 országgyűléshez terjesztett bírálataiban BENYÁK első sarkalatos hibaként emeli ki a tanulnivalók tarka sokaságát, a figyelmet szétszóró változatosságot. A tárgyak nem függenek össze egymással, nem hozhatók kapcsolatba, koncentrációról szó sem lehet (*ex multis inter se nullo modo connexis singula tractare*). Sok diák megijed a túlterhelő anyagtól s kétségbeesve otthagyja az iskolát. A sokféle tárgy megzavarja az értelmet, nem szoktatja rendre, nem enged időt a megemésztésre, a szellemi feldolgozásra. A tanulók idegessé válnak s alkalmatlanná a majdani közszolgálatra (*aut acie mentis enervata, nervisque ac artubus debilitatis, aut plane gravissimis morbis contractis inhabiles redduntur ad munia reipublicae obeunda*). Íme, a túlterhelés és iskola-higiéné modern szempontja a XVIII. századvégi magyar pedagógus elmékedésében! BENYÁK szerint azonban a tanárok sem győzik a sokféle tárgy tanításával járó munkát, ezért többen búcsút mondanak a katedrának.

A filozófiai tanfolyamon sem lehet a tanulás alapos, mert minden közbeeső szünet nélkül egymásután oly különemű tárgyakat adnak elő a Ratio, mint a történelem, fizika, metafizika, etika, mezőgazdaságtan. Mindennek jó lélekkel a tanulók nem tudnak eleget tenni. A piarista-rend XVIII századi reális tanulmányi hagyományának megfelelően BENYÁK megrója a Ratiót, hogy nagyon mostoha sorsban részesíti a *fizikát*, amely nélkül pedig nem lehet a természet világában nyitott szemmel forgolódni. A Ratio a 171. §-ban, hol a hasznos tárgyról van szó, mélyen hallgat a fizikáról. Pedig inkább a filozófiát kellene mellőzni, vagy csak főbb elemeire korlátozni s helyette a fizikát előtérbe állítani.¹ Így Európa műveltebb nemzetei joggal kinevethetnek bennünket. A fizika általános és különös része két testes kötet. Ezek alapos tanulása egy egész esztendő igénybe venne. A Ratio nagyon kevés órát szán erre a súlyos tárgyra s a tizikai kísérletekre.

A Ratio rendszere kiöli az ifjából az elmélyedő tanulás oromét és a tudás gyönyörét. Ha nem lehet követelni, hogy valaki az egyik napon szabó, a másikon cipész, a harmadikon

¹ „Ne in pulcherrimis naturae phaenomenis balbutire solum videamur, ac cultissimis Europae populis scenam comicam ludere in Schola Scientiarum.”

csizmadia, a negyediken molnár legyen, a tanulóifjúságtól sem lehet megkívánni, hogy ugyanannak a napnak reggeli 8. órájában történész, de már 9-kor fizikus, 10-kor meg metafizikus vagy etikus, aztán mezőgazda legyen, még pedig minden lélekzet híján, anélkül, hogy fogalmait egybegyűjthetné, kombinálhatná s megemészthetné. Most az ifjakkal ugyanaz történik, mint a Babel tornya építőivel. Jobb volna kevesebb bet, de alaposan tanulni, mint sokat, de zavarosan. A még nyers és csiszolatlan elme a sok és tarka anyag megtartására nem alkalmas. A Ratio 165. §-a azt mondja, hogy „az ifjakkal az előkészületre és ismétlésre elég időt kell engedni”. Szép szó. De honnan vegye a tanár az időt, mikor oly hatalmas különmemű anyaggal kell megbirkóznia. Az órák a magyarázatra is kevesek. Mikor ismételtessen a tanár-Hozzá nincsen állandó tanári kar, a tanárok folyton változnak s a tanulók száma is rendkívül nagy. A színműíró BENYÁK, egyben a régi magyar retorikai műveltség híve, szemére hányja a Ratióknak, hogy eltörölte a defenziókat, a filozófiai; irodalmi concertatiókat. Pedig ezek készítenek elő igazán a nyilvános életre, ezek nevelnek a fellépés bátorságára. Ezért kell megengedni az ifjakkal a színházbajarást: hadd' tanulják meg ott magukat kifejezni s bátran és biztosan beszélni.

Bármennyire élesen bírálja is BENYÁK a Ratiót, meglepetésünkre a *Theoria scholarum* című nagy pozitív munkájában voltaképpen úgy építi fel a magyar iskolák rendszerét, mint a lecsepült Ratio. Csak a humanitas-osztályok évfolyamát óhajtja háromra felemelni. Azt kívánja, hogy az elemi iskola három esztendőes folyamú legyen, a tanulók a grammatikai iskolába csak 10 éves korukban jussanak. A Ratióknál sokkalta erősebben hangoztatja a tanítás módszerének fontosságát. Igen részletes metodikai utasításokat szerkeszt a népiskolai és gimnáziumi oktatás számára. Új tankönyveket követel, de ezek kiadását csak akkor tartja lehetségesnek, ha az új tanulmányi rend véglegesen meg van állapítva. Mindenütt, főképp a természettudományi tárgyakra nézve, a hasznosság gyakorlati szempontját hangsúlyozza. Tüzetesen foglalkozik a szünidők, a vizsgálatok s a tanulmányi alap kérdésével.

A tüzes magyar szellemű BENYÁK, aki II. JÓZSEF németésítő törekvéssel nyíltan szembe mert szállni s a német tanítási nyelv lehetetlenségét hivatalos fölterjesztésekben bizonyítani,¹ most is, mint már régebben, a magyarnyelvű oktatás mellett tör lándzsát. „A magyar nyelv, mondja, annyira szép, annyira kellemes és könnyed, szólásformákban és eredetiségekben annyira gazdag, hogy méltán kívánhatja s követelheti mindenki a magyarnyelvű tanítást.” BENYÁK megvalósítandó ideálként hirdeti, hogy Magyarországon és Erdélyben *valamennyi iskolafajban valamennyi tárgy magyarul taníttassék*, de elismeri, hogy a latin sem mellőzhető. Egyelőre átmenetileg azt kívánja, hogy a népiskolákban mindent magyarul kell tanítani; a gimnáziumokban föltétlenül magyarul a földrajzot és történelmet; az akadémiákon is több tárgy tanítási nyelve magyar legyen, de az egyik akadémián mindent magyarul kellene tanítani, mert itt az *eloquentia Hungarica* nagy tökéletességre volna vihető. Tehát a főiskolai magyarnyelvű előadásnak legfőbb indítéka nála a magyar retorikai műveltség fejlesztése. A magyar nyelv művelésére külön társaságot, *Erudita Societas Hungarica*'t akar szerveztetni, még pedig vagy Debrecenben (mint írja: Döbröczini), vagy Székesfehérvárt, mert Budát és Pestet német jellege miatt erre alkalmatlannak találja.

Tiltakozik az ellen, hogy a pesti egyetem a bécsinek alá legyen rendelve, s hogy a magyar közoktatásügy az osztrákkal összezavartassék (*systema scholarum et litterarum nostrarum cum Austriaco confundi*). A magyar művelődés ügye nem függhet a bécsi udvari tanulmányi bizottságitól. A magyar tanügyi közigazgatás élére külön, önálló hatói Sági szervet, magyar királyi közoktatási minisztériumífélet: *Dicasterium litterale Hungaricum regium-ot* kíván alakít; tani, melynek feje a *studiorum protector*. A király nevezi ki s hatásköre az ország valamennyi iskolájára kiterjed. Ennek a központi hatóságnak tagjai volnának a főigazgatók, a piastas a visszaállítandó bencési és pálos^rend főnökei. Ez a teljhatalmú tanügyi kormányshék nevezné ki az igazgatókat es tanárokat, még pedig – teszi hozzá jozefinus szellemben – valláskülönbség nélkül, csakis az arravalóság mértéke

¹ TAKÁTS SÁNDOR: Benyák Bernát. 1891. 186. 1.

szerint. Sürgeti a tanárképzés megvalósítását: ne ülhessen katedrára, aki gimnáziumot és akadémiát nem végzett.

BENYÁK ezt a tervezetét felajánlja a rendek útján az országgyűlésnek, továbbá a nádornak s magának a királynak is. Az országgyűlés közoktatási bizottsága terveit nem méltatja figyelemre, amit szerzőjük SZERDAHÉLYI-nek, az ex-jezsuitának tulajdonít a piaristák és a jezsuiták között lapangó régi ellenszenv alapján. Gr. TELEKI SÁMUEL kancellár magyar levélben köszöni meg BENYÁKnak a nevelés ügyében tanúsított buzgóságát. „A jó nevelést, mondja, és azzal öszveköttetett iskoláinknak jobb lábra állításokat nagy részenek tartom a nemzet boldogulásának... Azt sajnálom, hogy a mostani környülállások és fölforrott indulatok ahhoz nékem kevés reménységet nyújtanak.” LIPÓT király is levélben mond meleg köszönetet az alapos munkálatért, kiemelve, hogy „et deinceps omni tempore omnis occasio mihi pergrata érit, qua in publica commoda et regni incrementa quidpiám conferre licuerit.”¹ Mindez jóleső bók maradt, a tanügyre való komoly hatás nélkül, de legalább Benyáknak a sikertelenségen érzett keservét enyhítette.

A latinnyelvű oktatás mindjárt a gimnáziumi tanítás kezdő fokán már nemcsak a magyar-, de a németajkú lakosság szemében is fonáknak tűnik fel: egy ismeretlen nyelvet 9-10 éves gyermek egy másik ismeretlen nyelven tanuljon. *Obscurum per obscurius!* Ezt fejt ki egy névtelen tanárnak németnyelvű, ÜRMÉNYIhez intézett munkálata (Plan für die unteren lateinischen Schulen). A latin nyelvtan *quae marU bus* verseit barbár sötétségnek (barbarische Dunkelheit) bélyegzi. Ezeket az iskolából ki kell űzni s az ilyen furfangos latin nyelvszabályok helyett a latin nyelvtant az *anyanyelven* kell tanítani. Részletes tantervi javaslatot is szerkeszt, melyből csak az emelhető ki, hogy az ébredező neohumanizmus szellemében a görög tanítását sürgeti, még pedig a III. osztályban való kezdettel.² Egy másik munkálat³ megrója, hogy a történelmi és földrajzi oktatásban sok a fölösleges, üres és kerülő utakon tárgyalt anyag. A német

¹ L. e leveleket a M. N. Múzeum kéziratárában: Fol. Lat. 183. sz.

² M. N. Múzeum kéziratára: Fol. Lat. 2985. sz. Acta Ürményiana.

³ U. o. 17-19. lap. Considerationes rei scholasticae.

nyelvet a tanárok a latin segítségével tanítják, ezért szánalmas az eredmény. De hát sem az igazgatók, sem a tanárok nincsenek jóindulattal a német iránt. Sokat panaszkodik az anonym bíráló a tankönyvekre: túlságosan nehezek, nem az ifjúságnak valók. A *Doctrina Christiana pro Grammaticis* c. tankönyvet 10-11 éves gyermekek tanulják s ilyen kérdésekre kell válaszolniok: quid sit gratia habitualis et gratia actualis-

Az országos közoktatási bizottsághoz a magyar pedagógusok nemcsak írásban nyújtanak be tervezeteket, hanem egész könyvvé szélesülő, nagyobb nyomtatott javaslatokat is. Az utóbbiak azonban a fennálló közoktatási rendszer súlyos kritikái is, melyek a francia és német felvilágosodás szellemében fogannak. Ezért névtelenül jelennek meg, de annál becsesebbek, mert őszinteségüket és közvetlenségüket nem homályosítja el a kötelező külső udvariasság, vagy a hatóságtól való félelem.

Még javában folynak 1792iben az országos bizottság tárgyalásai, amikor megjelenik a magyar ifjúság neveléséről egy komoly, minden ízében alapos és szakszerű munka, amely a bizottság összetételét és munkásságát szigorú bírálat alá veti s főképp a jogi oktatás korszerű reformját követeli.¹ Sokáig nem tudják, ki írta. Még a megjelenés helyét is a könyv címlapja Spanyolországba teszi. Később kiténik, hogy szerzője a pesti egyetemen az európai statisztika tanára: BARICS BÉLA, aki ugyancsak névtelenül nem sokkal előbb (1790) három kisebb munkában is a magyar és az angol alkotmány hasonlóságait iparkodik nagy tudományos készültséggel kimutatni.² JÓZSEF alkotmányellenes uralmának megdőlésével ez kedvelt kérdése a kor magyar jogászainak, hogy a nemzet alkotmányának jelentőségét és erejét az európai alkotmányosság mintájának analógiájával is fokozzák.

BARICS abból indul ki, hogy az állam polgárainak a jövő nemzedék köznevelése iránt érdeklődni nemcsak joga, de

¹ Nonnihil de educatione juventutis scholasticae et studiorum Teformatione in ditionibus Pannonicis. Pampeloniae, 1792. 124. lap.

² Kiemelkedik közülök: Conspectus regiminis formae regnorum Angliáe et Hungariae. Hely nélkül. (Névtelenül.) 1790-ben két kiadás.

egyenest kötelessége. Ebben a művelt században nemcsak üres, de nevetséges dolog volna azon tűnődni, vajjon a műveltségnek, a tudományoknak és művészeteknek terjedéséből haszon háramlik-e az államra- Sajnos, Magyarországon sokan vannak, akik előtt némely tudomány általában haszontalannak, más tudomány a nemzeti szabadságra vagy a vallásra és erkölcsre nézve veszedelmesnek tűnik fel. Különösen nincsen érzék nálunk a tiszta teoretikus ismeret iránt; az iskolákat arról vádolják, hogy nem gyakorlati szelleműek, nem az életre közvetlenül nevelnek. Folyton hangzik a szó: *sola praxis format hominem*. Egyes tudományok értéke gyanús, megvetik őket, pedig a nevüket is alig ismerik. Nem lehet várni pl., hogy egy magasrangú hivatalnok (consiliarius) az ifjúság előtt nyíltan kijelentené, hogy valakinek a közszolgálatra való alapos kiképzése céljából fizikát, geometriát, matézist, metafizikát, természetjogot, statisztikát, technológiát, politikai tudományokat s több hasonlót nemcsak hasznos, de szükséges is tanulnia. Pedig szolid elméleti képzés híján nem várható jó gyakorlati tevékenység sem.

Most az országgyűlés komolyan vette célba a magyar közoktatásügy újjászervezését. Az a bizottság azonban, amelyre ennek kidolgozását bízta, csupa olyan emberekből áll, akik oktatással a gyakorlatban sohasem foglalkoztak. Olyan tudományok tanításáról kell döntenie, amelyeket sohasem adtak elő, sőt talán éppen csak a nevükről ismernek. A professzorokat a bizottság magától óvatosan távoltartja, őket meg sem kérdezi (kivéve az orvosokat), sőt előttük az eddigi munkálatokat gondosan titkolja. A tekintélyes számú bizottságban csak három ember van, aki valaha tanárkodott is (Szabó András, Makó Pál és Szerdahelyi György). BARICS tehát joggal veti a szakszerűség hiányát a deputáció szemére. Ki ismerhetné jobban, kérde,, az iskolák ügyét, az ifjúság természetét és bajait, ki tanácsolhatna ezekre megfelelő orvosszereket, ha nem az, aki mint tanár folyton az ifjúság körében forgolódik s egész életét tanítással tölti? A betegségeket ki tudja gyógyítani, ha nem az orvos? Kit kell hívni egy épület értékének megbecslésére, ha nem a hivatásos építész? Mi az oka annak, hogy sem az egyes tanárokat, sem az egyetemet nem vonja

be munkájába, mint szakértőket a bizottság- Talán az, hogy túlságosan radikálisoknak gondolja őket az újtásra való törekvésben-

BARICS főképen a jogi oktatás kérdéseit vizsgálja nagy hozzáértéssel, valóban magas színvonalon. Szeretné a tanulmányi évek számát fölemelni osztrák mintára: legyen a filozófiai tanfolyam hároméves, a jogi ezután négyéves. „Vagy azt hisszük, kérdi, hogy a magyarnak kevesebb tudás is elég, mint az osztráknak vagy csehnek-” Megrójjá a protestánsokat, hogy némely főiskolájuk megengedi egy év alatt két tanfolyam elvégzését; szembeállítja velük a német protestáns egyetemek tanulmányi rendjét. Fájdalommal állapítja meg, hogy nincsen meg a magyar ifjúban a tudás-szomj, a maga továbbképzésének vágya. „Németországban az ifjúság, ha az iskolát elvégezte, magánszorgalomból folytonos olvasással magát állandóan továbbképi és tökéletesíti: Magyarországon ellenben az ifjúság túlnyomó része, különösen a katolikus, ha az iskola porát lábáról lerázza, örökre búcsút mond a könyveknek.”

A vármegyék, mint láttuk, a *konviktusok* visszaállítását óhajtják. Az országos közoktatási bizottságban heves vita folyik a kérdéstről (204.1.), végül is a konviktusok mellett döntenek. BARICS-ban József császár szelleme munkálódik, amikor érdekes fejtegetések keretében élesen állást foglal a konviktusok ellen s helyettük az ösztöndíj rendszert pártolja. A professzorok szerinte egyhangúan (uno ore) kárhoztatják a konviktusokat. Ezek ósdi szellemét legjobban a soproni konviktus felirata jelképezi: *Hic est Convictus, datur hic et victus, et ictus: ictus ut ingenium, corpora victus alat.* (Itt van egy konviktus, itt mind élelem, mind verés kapható: verés, hogy a lelket, élelem, hogy a testet táplálja.) S valóban, a verésből bőven kijut a konviktusokban, az élelemből azonban annál kevesebb. Három asztal is van bennük. Az elsőnél ülnek a regensek, viceregensek, spirituálisok és franciásan mondva a favoritok. Az alapítvány velejét ez az asztal eszi meg. A második asztalnál ülők éppen hogy jólaknak. A harmadik asztal éhenkórászai már csak azt kapják, amit a többiek meghagytak. Mindebből folytonos panasz, örökös marakodás és verekedés támad. Ezeket a konviktusokat állítsuk most vissza? Meg kell gondolni, hogy

a konviktusi rendszernél az alapítvány túlnyomó részét épületekre, bútorokra s egyéb szükségletekre kell fordítani, aztán belőlük az igazgatókat, prefektusokat, spirituálisokat, szolgákat kell fizetni, úgyhogy mindez fölemésztí a rendelkezésre álló összeget, magára a szegény ifjúságra aztán alig jut valami. Most a József-féle ösztöndíj-rendszer mellett 700 ifjú nyer kellő támogatást; a konviktusi rendszer alapján ebből a pénzből alig 200 tanuló volna eltartható. Azt is fontolóra kell venni, hogy az összes ifjakat, akiknek különféle a természete, tehetsége és hivatása, a konviktusok egészen gép módjára (*machinarum instar*) ugyanarra a kaptafára formálják. Olyan titkos bünt is megtanulnak itt az ifjak, amely belőlük soha ki nem irtható s nemcsak erkölcsi jellémüket, de egészségüket is megrontja. Tanúi lehetnek ennek mindazok, akik konviktusokban nevelkedtek: fiaikat bizonyára sohasem bízzák erre a nevelési rendszerre.

JÓZSEF császár kétségkívül nagy szabadságot enged a tanulóifjúságnak; a fegyelmet lazító rendeleteit kénytelen később maga is visszavonni (68. l.). Az egész ország panaszkodik az ifjúság erkölcsi hanyatlásáról. A megyék is szóváteszik ezt a nevelési rendszer újjászervezésére vonatkozó határozataikban (145. l.) GR. ZICHY JÁNOS szombathelyi püspök azért kéri az eltörölt szerzetesrendek visszaállítását, mert ezek az ifjúságot szigorúbb fegyelmmükkel ki tudnák emelni „mély erkölcsi romlottságukból” (*ingenti morum corruptela*).¹ A helytartótanács 1791 dec. 12-én kelt körrendeletében felhívja az igazgatóságok és a politikai hatóságok figyelmét arra, hogy a tanuló ifjúságnak tilos fegyvert viselni, nyilvánosan dohányozni, az utcán bottal csatangolni, színházakat, kávéházakat s tánctermekeket látogatni; az ablakok, lámpák, kertek, szőlők megrongálót szigorúan kell büntetni, javulás hiányában az intézetből eltávolítani. A szabadabb életű és gondolkozású tanárokat is el kell távolítani a katedréről, nehogy megrontsák az ifjúságot. A király az igazgatókat e tekintetben nem árulkodásra hívja fel, hanem gondos megfigyelésre s az állapotok megjavítására. SÁNDOR LIPÓT, majd JÓZSEF nádor is pár évvel később, valószínűleg túlzó és ellenséges indulatú jelentések nyomán, a ki-

¹ M. N. Múzeum kéziratárában. Dep. Regn. Lit. Acta Varia. 1791/3.

rályhoz intézett emlékiratukban igen sötét képet festenek a magyar ifjúság erkölcsi züllöttségéről. (245. 1.). FERENC király, aki a francia forradalom, főképp a Martinovics-összeesküvés hatása alatt a monarchiát valóságos rendőrállammá formálja, az ifjúság kellemetlen viselkedéséről szóló jelentések alapján az iskolai törvényeket erősen megszigorítja.

BARICS már 1790-ben védelmébe veszi az ifjúságot a romlottság vádjával szemben. Szájonjáró híresztelésnek minősíti, melynek valóságát komolyan senki sem vizsgálja meg. Ezeket a híreket szerinte azok szórják szét a közvéleménybe, akik a régi világhoz görcsösen ragaszkodva, félnek minden újítástól s mind a tanárokat, mind az ifjúságot szolgásgba akarják hajtani. Egy bizonyos: a régi jezsuitarendszer megdőlt. Ma nincsen az ifjúság Mária-kongregációkba kényszerítve, Xaveri Sz. Ferenc és Sz. Alajos-ájtósságokra szorítva, nem köteles havonként gyónni, nagyböjti szentgyakorlatokban résztvenni, eltűnt köréből a cilicium és a flagellatio s egyéb túlzó aszketikus gyakorlat. Mindezt száműzte JÓZSEF császár. Itt a forrása az ifjúság erkölcsi zülléséről hangzó híreknek. A jezsuita nevelési rendszert, melyben BARICS nevelődött, mint a felvilágosodás híve, szigorú kritikában részesíti. Különösen kiemeli azoknak az utasításoknak káros hatását, melyeket az *Instructio pro deliberantibus de eligendo vitae statu* c. aszketikus irányú pályaválasztási tanácsadó foglalt össze. Ez a világi élet lebecsülésére hangolta az ifjúságot. Az egész rendszer mélyen megvetette és elhanyagolta azokat a tanulmányokat, melyek nem vallásos szemlélődésre, hanem aktív életre (ad vitam activam) nevelnek. Mikor BARICS deákoskodott, sohasem hallott semmit sem a természetrajzból, technológiából, diplomatikából, heraldikából, földrajzból, mezőgazdaságtanból, kísérleti fizikából, mechanikából, algebrából, geometriából, architecturából stb. Egész tanulmánya haszontalanságokban, szavalatokban, a *barbara, celarent* stb. üres szillogizmusokról való recsegésben s ilyen kérdések feszegetésében merült ki: vannak-e hamis és velünkszületett képzetek-velemény és tudás ugyanazon értelemben egyszerre subsztálthat-e az Antichristus Isten tudását kijátszhatja-e TÍCHO-nak rendszerét védték s a kopernikusi rendszert csak mint nehezen tűrt hipotézist kezelték, a nehézkedési és a

cohaesiót a levegő nyomására vezették vissza. A sok jámborság és tudatlanság ellenére az ifjúság akkortájt sem volt hajszálnyival sem jobb, mint ma. „Ki előtt ismeretlenek a csoportokban végrehajtott éjjeli utcai garázdálkodások, husángokkal való kószálások, a kertekben és szőlőkben végzett pusztítások és lopások? Ki előtt ismeretlenek a csoportosulások és zendülések majd a helybeli polgárság és lakosság, majd maguk a tanárok és szerzetesek ellen Budán, Pécsen, Kassán, Egerben, Nagyszombatban? Nem úgy félt-e abban az időben a lakosság a diákoktól, mint valami rablótól? Vajjon 1762-ben Mayer pátert, a matematika tanárát nem verték-e ki Budán két ízben is a logikusok az iskolából?” Valamikor a diákok szorgalmasabban imádkoztak, gyakrabban gyóntak, Sz. Alajos-ájtatosságokat végeztek, magukat nem ritkán ostorozták, és mégis rablók módjára kerteket és szőlőket dúltak föl, botokkal garázdálkodóak éjtszaka, a városokban zendüléseket idéztek elő, sőt nem ritkán saját elüljáróikból is csúfot üttek. Ma az ifjak ugyan ritkábban gyónnak és lelkigyakorlatoznak, a ciliciumot nem ismerik, nem olvasnak aszkétikus utasításokat a pályaválasztásról, mégis olyan előzékenységet, szerénységet és jó modort tanúsítanak, amilyen régebben ismeretlen volt; mióta Nagyszombatból Budára-Pestre került az egyetem, nem hallunk semmit éjtszakai kihágásokról, zendülésekről s hasonló garázdálkodásokról.

A történeti adatokból az a benyomásunk, hogy sem az ifjúság romlottságáról szóló sötét vádnak, sem a jezsuiták rendszerének hibáit rikító színekkel festő jozefinus BARICS-nak nincsen igaza: az ifjúság moralitása ugyanaz volt lényegében a XVIII. század közepén is, meg a végén is; eleve-nebb részének éppen olyan tipikus kihágásairól szólnak az egykorú krónikák a jezsuiták korszakából is, mint a későbbi időből.¹

¹ Az ifjúság romlottságának okait és orvosszereit ebben az időben külön nagy könyvben vizsgálja egy volt jezsuita, SZUHÁNYI FERENC kassai főigazgató: *Considerationes probi ac sinceri patriae civis super causis, quae juvenum mores corrumpunt, eosque communi societati noxios reddunt, depromtae. Cassoviae, 1793.* 180. lap. Az ifjúság erkölcsi hanyatlásának legfőbb okát a rossz könyvekben, trágár képekben, színdarabokban, táncban s henyélésben keresi.

Bár a maga korában nagy feltűnést keltett könyvünk elsősorban az akadémikus tanulmányi és fegyelmi rend kérdéseit boncolja, kitér a gimnáziumok nevelési, szellemére is. Ennek két szembeszökő hibáját állapítja meg: a gyermekek nincsenek iskolai feladatokkal eléggé elfoglalva, otthon sokat henyélnek, másrészt a fegyelmezés eszközei helytelenek. Több házi munkával kellene elfoglalni, másrészt inkább a becsvágy és önérzet alapján, semmint veréssel kellene fegyelmezni őket. A verést előbb-utóbb megszokják s tovább már nincsen komoly hatékonysága. Megrontja az iskola szellemét az az ajándék is, amelyet a vagyonosabb szülőktől a tanárok kapnak. Ezek aztán az ajándékozók fiainak kedveznek s a többivel szemben igazságtalanok. A corruptiónak ezen a faján csak a tanárok méltányosabb fizetése segíthet. Egyébként túlságosan sok a grammatikai iskolák és gimnáziumok száma, többet meg kellene közülnök szüntetni. –

Az első Ratio értelmében az egyetem *filozófiai kara* s az akadémiák kétéves *filozófiai tanfolyama* mintegy előkészítésül szolgál a jogi, orvosi és teológiai tanulmányokra. Lényegében megfelel a mai középiskolák két felső osztályának. Az idevágó reformtörekvések tehát szorosan hozzátartoznak annak a tárgynak köréhez, melynek múltját nyomozni e könyv hivatva van. Az első Ratio, mint láttuk, a filozófiai kart, illetőleg tanfolyamot is a tanulnivalók elég tarka sokaságával terhelte meg, melyek négy főtárgy körül csoportosíthatók. A *filozófiát* a logika, gyakorlati filozófia, metafizika és filozófia-történet képviseli. A *matézis* tiszta és alkalmazott ágra oszlik. A *fizika* címén szoros értelemben vett fizikát, másrészt mezőgazdaságtannal egybekapcsolt természetrajzot adnak elő. A *történelem* Magyarország történelmét, másrészt az egyetemes történelmet öleli fel, külön tárgy a história imperatorum és az egyháztörténelem. Mindezekhez járul az ékesszólás, a latin, a német és a hazai nyelvnek gyakorlása, a heraldika, a lovagrendek ismertetése s a görög nyelv.

A filozófiai karnak és tanfolyamnak ez a tanulmányi rendje nyilván újításra szorult. Az idevágó gyökeres reformra nézve akkor, amikor az országos bizottság javában dolgozik, 1792iben rendkívül figyelemreméltó javaslato-

kat terjeszt elő TICHY ISTVÁNNak, a kassai akadémia matematika tanárának neve nélkül megjelent munkája.¹ Ezt az értékes és jól átgondolt művet behatóbban kell ismertetnem, nemcsak azért, mert ennek a korszaknak legvilágosabb és legkövetkezetesebb pedagógiai reformmunkálata, hanem azért is, mert a magyar felvilágosodás irodalmának, főképp KANT erős hatása szempontjából, egyik legjellemzőbb terméke. Hogy a magyar tudományos világra KANT milyen gyorsan és mélyen hatott, egészen a filozófiai kar újjászervezését követő tanügyi törekvésekig: annak ez a munka legszebb tanúsága. II. JÓZSEF uralma alatt a filozófiai oktatás jelentékeny tanszabadságot élvez. A XVIII. századnak az ész autonómiáján alapuló felvilágosodási irányzata, mely a hagyományos vallási, erkölcsi és politikai felfogással szembeszegezkedik, akkortájt nálunk nemcsak a társadalom művelt rétegében, de az iskolák tanszékein is csakhamar tért hódít. így KANT filozófiája is. A II. JÓZSEF halálát követő kormányzati reakció szeme egyhamar megakad néhány filozófiai és jogi tanárnak a felvilágosodás, főképp KANT szellemében tartott előadásán. Pécsen pl. Baranya vármegye lép fel a bajor eredetű DELLING JÁNOS filozófia-tanár ellen, azzal a váddal, hogy kétségbevonja a lélek halhatatlanságát, A helytartótanács megvizsgálja az ügyet, de a vádat alaptalannak találja.² Amikor azonban 1795-ben Veszprém megye tesz följelentést a pécsi filozófiatanár ellen, a helytartótanács újabb vizsgálata a vádat igazolva látja s DELLING-et elmozdítja. Az ugyancsak bajor származású s a pesti egyetemen 1785 óta tanító KREIL ANTAL védelmébe veszi DELLING-et s KANT tanait. A Martinovics-féle összeesküvés kapcsán ellene is megindul a vizsgálat. A fővád az, hogy az egyetemen a kanti filozófiát hirdeti, a természetes és nem a

¹ Philosophische Bemerkungen über das Studienwesen in Ungarn. Pest, Ofen und Kaschau. 1792. 150 lap. TICHY ISTVÁN a pesti egyetemen ösztöndíjas tanárjelölt, 1784-ben a felsőbb matematika tanársegéde, 1785-ben a kassai akadémián a matematika, a polgári és vízépítéstan tanára volt. Mint GR. TÖRÖK LAJOS páholyához tartozó szabadkőműves belekévéredett a Martinovics-féle összeesküvésbe, hosszas pör folyt ellene, végre 1795-iben nyugalmazták. (Pörére nézve I. DOMANOVSKY S.: József nádor iratai. I. 1925. 40-53. 1.)

² Ht. 1790: 10.850. sz.; 1790: 21.461. sz.; 1790: 28.952. sz.

pozitív vallás híve. Érdekes, hogy az államtanácsban ZINZENDOKF e vádakát alaptalanoknak minősíti s NÉMETH jogügyi igazgatónak, a vád képviselőjének szemére hányja, hogy a Tripartitumon kívül semmit sem tud. Különböznia kellene, hogy a kinyilatkoztatott vallás tanait egy filozófus sem iparkodik északokból jobban megerősíteni, mint éppen KANT, aki atheistának egyáltalán nem mondható. Az udvari kancellár helyesen jár el, amikor azon van, hogy a kanti filozófia tanítható legyen. Amikor 1713ban LEIBNIZ Bécsbe jött, VI. Károly nagy tisztelettel fogadta, udvari tanácsosi méltóságra emelte. Most nyolcvan év multán Magyarországon KANT-ra kígyót-békát kiáltoznak. Így beszél a bécsi államtanácsos.¹ Ellenben egészen más hangon a fiatal JÓZSEF főherceg, aki a királyhoz 1795 okt. 7-én intézett emlékiratának szövegébe utólag sajátkezűleg szúrja be: „Az udvari tanulmányi bizottság kormányzata alatt [II. József idején] történt, hogy ismeretlen külföldieket alkalmaztak főképp Magyarországon professzoroknak. Az ifjúság nevelését ilyen emberekre bízták, akik mint különösen KREIL és DELLING, az államot aláásó elveik s a legnagyobb fokig üzött illuminatismusuk miatt más országokból elűzettek.”²

Ezek közé a megrendszabályozott tanárok közé tartozik TICHY is, aki a szóbanforgó munkát az új tanulmányi rend; szerről való országos bizottsági tanácskozás alkalmából írja. Elmékedését csakis a *filozófiai kar tanulmányi szervezetére* korlátozza, mivel úgy látja, hogy „a filozófiai kar célszerű berendezése a tanulmányi rendszer legfontosabb pontja; még pedig először azért, mert az ebbe a karba tartozó tudományok szolgálnak alapul az összes többi magasabb tudományokhoz; másodsor, ami még fontosabb, azért, mert ezek minden általános és nemzeti művelődés forrásai.”

Alapkérdése: *melyek legyenek a rendes kötelező tanulmányok?* Az anyag kiszemelésének elvét a felvilágosodás tipikus módján állapítja meg. Egyetlen értékmérője van: az általános haszon. Csakis olyan előadások lehetnek kötelezők, amelyeknek később bármely felsőbb fakultásra lépő

¹ DOMANOVSKY S.: József nádor iratai. I. 38-39. 1. MÁLYUSZ ELEMÉK: Sándor Lipót fg. nádor iratai. 1926. 800. sk. lk.

² U. o. 47. 1.

ifjú hasznát veheti. Ugyanis „senkifia nem foglalkozik szívesen olyasmivel, aminek hasznát be nem látja: a tanulók sem oly ostobák, hogy föl ne vetnék a kérdést: mi célból tanulom ezt- mi hasznom lesz belőle.” ROUSSEAU kérdése toppan itt elénk: *À quoi cela estnl bon-* Most több hasznavehetetlen tárgyat tukmál rá a pesti egyetem filozófiai kara az ifjúságra. Mi értelme van pl. annak, hogy a jövődöbéli jogász, orvos vagy teológus architektúrát és hidrotechnikát köteles hallgatni, a polgári és a vízépítészet rejtelseibe behatolni-

Mi legyen a *filozófia* kötelező tanulmányi anyaga- Erre a kérdésre filozófusunk egészen KANT rendszerének szellemében válaszol. Elutasítja a *spekulatív metafizikának*, mint kötelező tárgynak előadását. Ez ugyanis nem igazi tudomány: az Istenre, az akarat szabadságára és a lélek halhatatlanságára vonatkozó tételek apodiktikusan nem bizonyíthatók. Ha ez lehetséges volna, akkor semmiféle viszálykodás, ellenmondás, szerteágazó irányzat nem volna a filozófiában, úgy, ahogy a matematikában nincsen; akkor valamennyi filozófusnak egybehangzóan kellene gondolkodnia a metafizika tárgyairól. Mivel így a spekulatív metafizika nem igazi tudomány, ki kell rekeszteni a kötelező tárgyak sorából. Ellenben meg kell tartani a *gyakorlati metafizikát*, mely a vallás és erköcs tételeit a kedély sokkal biztosabb alapjára állítja. A spekulatív metafizika kérdéseinek vizsgálatát, mint KANT tanítja, meg kell előznie az emberi ismerő-képesség, az *a priori* ismeretek lehetősége kutatásának, vagyis az *ész kritikájának*. De van-e már biztos észkritikánk- KANT megkísérelte kidolgozását. Azonban nagy kérdés, vajjon valóban sikerült-e neki- Az ilyen észkritikának olyan evidensnek kell lennie, mint a matematikának: semmi félreértés nem lappanghat benne. KANT-ot azonban már sokféleképp magyarázzák: „a kanti rendszer sorsa tehát szembeszökően azt bizonyítja, hogy eddig az észnek igaz, általánosan érvényes és teljesen kész kritikájával még nem rendelkezünk.” Ami e téren eddig történt, csak kísérlet. Ezt azonban folytatnunk kell, mert ilyen észkritika lehetséges. E nagy probléma megoldásával természetesen csak a mélyebben gondolkodó, spekulatív fejek, a szaktudósok foglalkozzanak. Ezért a filozófia ezen ágának tanulmányozása

nem tehető minden tanulóra kötelezővé; hisz a tanulók legi nagyobb része közhivatali s nem tudós pályára készül az egyetem filozófiai karán vagy az akadémiák filozófiai tanfolyamán. Elég, ha az ismeret kérdésének vizsgálata csak rendkívüli előadások tárgya.

Ellenben a *logikának*, az *erkölcsfilozófiának* és a *gyakorlati metafizikának* hallgatására valamennyi tanulót kötelezni kell. Hasonlókép a *természet-* és *államjog* tanulása is minden tanulóra nézve rendes tárgy legyen. Az általános emberi és polgári jogok ismerete nem lehet ugyanis egy kiváltságos osztály tulajdona, hanem szüksége van rá minden felvilágosodott embernek és polgárnak. Ez tehát nem a jogi, hanem a minden egyetemi vagy akadémikus ifjútól elvégzendő filozófiai karnak rendes előadási körébe tartozik. Ellenben az eddig előadott filozófiatörténet elmaradhat, hogy hasznosabb tárgynak engedjen helyet. *Így ütközik ki a felvilágosodás racionalizmusának történetellenes álláspontja a főiskolák tanulmányi anyagának kiszemelésében.* A filozófia történetét egyébként úgyis pótolja a spekulatív filozófiának, mint észkritikának rendkívüli előadása az érdeklődő tanulók számára. Ezt ugyanis nem mint kész tudományt dogmatikusan, hanem mint *problémát* kell előadni, főkép történeti szempontból: mit tanítottak e téren a kiváló filozófusok, hogyan mondanak egymásnak ellen- „Az iskolákban az ész spekulatív használata szempontjából begyökerezett *dogmatizmus* a türelmetlenség, önhittség, a viszálykodás, a másra kígyót-békát kiáltás forrása. Ez szókatja már korán az ifjúságot arra, hogy minden fölött könnyen pálcát törjön, magát az igazság kizárólagos birtokában higgye, mindenkit, aki máskép gondolkozik, tudatlannak, konoknak és rosszindulatúnak tartson.” Eddig az iskolában előadott filozófia helyességének úgyszólván csak egyetlen próbaköve volt: összhangban áll-e a teológia uralkodó rendszerével- A filozófiától a szabad kutatás jogát elrabolták s csak azt engedték meg neki, hogy megerősítse, amit a teológusok igaznak tartanak. „Azonban a filozófiai vizsgálódás sohasem igazodhatik külső okok, hanem mindig csak belső ratiók szerint. Az igazság kritériumát a filozófiának önmagában kell bírnia: ez kívül nem kereshető. Ha csakis az tartható igazi filozófiának, ami valamely más ural-

kodó és privilegizált rendszerrel megegyezik, akkor ez nem egyéb, mint voltaképp minden filozófia halála.”

A filozófiai kar második kötelező főtárgya legyen a *matematika*. Ennek *formális* haszna abban áll, hogy mint a lépésről-lépésre igazolt ismeret mintája a rendszeres gondolkodáshoz szoktat. Azonban e formális haszon még nem indokolja, hogy a tiszta matematika egész területe a kötelező előadások tárgya legyen. A *tartalmi* hasznót is figyelembe kell vennünk, vigyázva azonban arra, hogy a filozófiai kurzusnak nem minden hallgatója lesz földmérő, építész, vízi mérnök. Csak azt kell a matézisből valamennyi tanulóknak előadni, ami a fizikai alkalmazásban, másrészt a közéletben hasznos. Mivel pedig az aritmetika az algebra nélkül alaposan nem érthető, ennek is megfelelő teret kell biztosítani. A matematikai oktatás utilitarizmusára e korban jellemző könyvünk kérdése: „mire valók a nemtiszta egyenletek, logaritmusok, sorosok olyanoknak, akik nem akarnak hivatásos matematikusok lenni.” E lapos kérdés mellett kitűnő módszeres utasításra bukkanunk: a tanár ne adjon mindent készen elő a matematikából, hanem a bizonyításnak csak a vázát adja, ennek kitöltését s a bizonyítás zárótételét találtassa ki magukkal a tanulókkal.

KANT hatása a javasolt tanulmányi rendszer keretében legjellemzőbben főképp a metafizikának kirekesztésében és az észkritikának bevezetésében nyilvánul. Hasonlóképpen abban a követelményben, hogy a *matematika filozófiáját* is teret kell biztosítani az előadások rendjében. A matematika filozófiája a következő, tipikusan kanti kérdéseket volna hivatva tárgyalni: „Hogyan jutunk a matematikai fogalmakhoz- a priori vagy a posteriori fogalmak-e ezek- miképp szerez bizonyosságot a matematikus ezek realitásáról- Mi a különbség a matematikai és a filozófiai fogalmak és definíciók között- Milyen a geometriai axiómák és posztulátumok természete- Lehet-e ezeket valami módon bizonyítani, és ha nem, miért vagyunk igazságukban bizonyosak s miért érti föl őket bárki bizonyítás nélkül- A geometrián kívül is vannak axiómák és posztulátumok- Miben áll a matematikai, aritmetikai és geometriai bizonyítások sajátossága- Mit jelent sajátlag a matematikában az ú. n. konstrukció, vagyis a bizonyítások visszavezetése valami szem-

léletesre, amilyenek az algebrában a *formulák*, a geometria; ban pedig a *figurák*? Vajjon ez a konstrukció teszi-e magát a megismerést lehetővé, vagy pedig csak megkönnyíti s a tévedések ellenében biztosítja? Mi a lényeges különbség a matematikai és a filozófiai megismerés között s az ész eljárása között e két tudományban, és mi az oka ennek a különbségnek? Hogyan lehetséges általában egy matematika kigondolása és továbbszövése az emberi értelem számára? Miben rejlik a matematikai *forma* vagy *módszer*-Alkalmazható-e ez a filozófiában is, és mennyiben? Hogyan alkalmazható a matematika a természetre stb.?” Aki e kérdésekre való feleleten nem elmélkedik, sohasem nyerhet mélyebb bepillantást sem a kanti rendszerbe, sem általában az emberi megismerés természetébe. Hasonlókép a *végtelen* fogalmának elmélete nélkül, nem hatolhat be sem a matematika, sem a filozófia lényegébe. Mindezek vizsgálata azonban csak rendkívüli előadások tárgya lehet, mert sajátos tudós fogékonyságot követel meg.

A *fizika* tüzetes oktatása rendkívül fontos. E címen először is „a testek tulajdonságainak és erőinek elméletét” kell előadni mindenkire kötelezően: a mechanikán kívül a fény, színek, hangok, elektromosság, légköri jelenségek teóriáját és a kémia elemeit. De emellett más jelentős tudományágakat is, melyek a természet megismerése (fizika) körébe tartoznak. így a *föld fizikai leírását, általános természetrajzot, antropológiát*, vagyis az embernek, mint természeti tárgynak vizsgálatát. Az utóbbi vagy az embernek a külső tapasztalásában adott jelenségeire vonatkozik: ez a *fiziológia*; vagy pedig annak a tudománya, amit az emberről, mint természeti tárgyról belső tapasztalás útján tudhatunk: ez az *empirikus pszichológia*. Igen jellemző a felvilágosodás *horror metaphysicorum-jára* az a szigorú pontosság, melyvel TICHY a tapasztalati lélekkutatást, mint természettudós mányt a metafizikával szemben elhatárolja. „A pszichológia – mondja – tapasztaláson alapuló természettudomány, tehát a fizikának egy része. A metafizika ebből csak kölcsönveszi azokat az adatokat, melyekre a maga céljára szüksége van.” A rendes előadások sorába iktatja szerzőnk az alkalmazott fizikának azt az ágát is, melyet *dietaetikának* (egészségtan) nevez. Ez az ételek, italok, levegő, alvás, testmoz-

gás stb. helyes alkalmazásával, az élvezet túlzásával, a testi erővel való visszaélés következményeivel, az egészség fenntartásának szabályaival foglalkozik, aminél „általánosan hasznosabb és fontosabb tanulmány alig gondolható.” Bizonyára több jelentősége van minden ifjúra nézve, mint az építészetnek, hidrotechnikának, mezőgazdaságtannak, a száraz történelemnek és haszontalan spekulációknak, melyek az eddigi kötelező rendes előadások unalmas és érdektelén tárgyai.

Az aufklärismus racionalista felfogása adja meg a *történelmi oktatás* anyagkiszemelésének értékmérőjét is. A történelmi anyag sokféle szempontból tekinthető, aszerint, hogy ismeretét milyen célra akarjuk felhasználni. Más szempontból nézi a filozófus, más szögből a jogász, az államférfi s a hivatásos történetbúvár. Mindegyik mást keres benne. Ami az egyiket érdekli belőle, a másik előtt egészen közömbös. A filozófiai tanfolyamon csakis egy szempont lehet a történelemre nézve iránytszabó: a filozófiai. Mit keres a filozófus a történelmi élet tényeiben- Emberismeretet és erkölcsi tanulságot. A történet az ő számára megérezkíti a morált, szemléletes példákban állítja elé az erkölcsi szépet, egyben negatív reliefje is van: föltárja az emberek embertelenségeit, balítéleteit, fanatizmusát, babonáit és féktelen szenvedélyeit. A történelem e feladatát nem jelentéktelen események kronológiai rendjének, gyengetehetségű, kis uralkodók neveinek, születési és trónralépési évszámának, háborúinak, hódításainak, vagy szövetségeinek emlegetésével oldja meg, hanem a nagy emberek életének és példájának elemzésével, kiválóságuk jellemzésével. Így a történelem nem az ifjúságot gyötrő, unalmas emlékezeti munka, hanem az erény és bölcsesség gyakorló iskolája. Természetesen ne csak a világtörténetnek, hanem a haza múltjának kimagasló alakjait is mutassa be. A történetkritika s a történetfilozófia ezenfelül rendkívüli előadások tárgya lehet.

Ma is figyelemreméltó TICHY ISTVÁNNak az akadémiai és egyetemi tanár hivatásáról majdnem másfélszázaddal ezelőtt vallott magas felfogása. A neveléstől függ – mondja – az egyes ember műveltsége, jelleme és boldogsága. A közoktatástól függ tehát az egész nemzet felvilágosodása (National-aufklärung), jelleme és boldogsága. A közoktatás munkásai

közvetlenül hatnak a nemzet boldogságára, ezért az állam életének különösen fontos tényezői. Az *igazi, magasabb célokat kitűző nemzetnevelést a főiskolai tanárok végzik; tőlük, felülről áradnak lefelé a kultúra sugarai*, míg az alsóbb iskolák tanítómesterei inkább csak mechanikus munkát végeznek. Nagyon rossz lábon áll a kultúra olyan országban, ahol a főiskolai professzorok is csak iskolamestereknek érzik magukat. „Az igazi professzornak *tudósnak* is kell lennie, olyan embernek, aki az iskolán kívül is képes írásai útján a közönségre hatni, a kultúra fényét, a felvilágosodást terjeszteni, a tudományok mezején új hódításokat tenni, a meglévőket pedig kiterjeszteni és megerősíteni. Tőlük kell várnia a nemzetnek elsősorban a maga irodalmi dicsőségét. Ők határozzák meg a helyet, melyet egy nemzetnek a többi művelt nemzetek mellett a tudomány terén kell elfoglalnia.” Ezért a nemzetnek, hogy tanárai nyugodtan, anyagi gondóktól menten mélyedhessenek bele tudományukba, illően kell gondoskodnia róluk. „Olyan állam, mely a lehető legolcsóbb professzorokra akar szert tenni, aligha fogja a legjobbakat magának megnyerni. Legalább is nem nagy választéka lesz tanári pályára menő jó fejekben. A kiválóbb tehetségeket a tanári állás külső megbecsülésével és megfelelő anyagi javakkal kell megnyerni, hogy erre a pályára törekedjenek.” Nálunk mindennek a fordítottját látjuk. Még az ábécét tanító mestert is professzornak nevezik. „Pedig óriási különbség van olyan ember között, aki csak szótagolni, olvasni, írni, gépiesen számolni, deklinálni, konjugálni stb. tanít, s olyan között, aki filozófiát, matematikát, jogot, teológiát stb. ad elő.”

Ha a professzornak a nemzet kultúráját és becsületét emelő tudósnak kell lennie, akkor ismernie kell az időről-időre megjelenő *folyóiratokat s könyveket*. De honnan szerezze meg Magyarországon ezeket a professzor, főkép a vidéki akadémiai tanár- Saját fizetéséből aligha, hisz ez életfenntartására sem elég. A magyar tudományosságának és a főiskolák színvonalának emelésére nagy szükség volna rendkívüli tanárok alkalmazására, akik speciális tárgyú előadásokat tartanának. A „rendkívüli” jelző azonban csak az előadások nem-kötelező jellegére utalna, egyébként ezek a tanárok a rendesekkel egyenlő jogokban és fizetésben része-

sülnének. Persze valaki fölvehetné: Hogyan kaphatnának ugyanannyi fizetést, amikor *kevesebb* órán adnak elő. Azonban ilyen ellenvetőnek sejtelve sincsen a professzor hivatásáról. „Nem azt jelentené ez a felfogás, hogy a professzorokkal úgy bánjanak, mint a napszámosokkal vagy iparossegédekkel, kiket nap és óra szerint fizetnek. Már a művészt nem fogják velük egy kalap alá: művészetét, tehet; ségét fizetik meg, nem pedig azoknak az óráknak a számát, melyeket munkájára fordított.” Ugyanez legyen érvényes a tanár ember munkájára is, aki napestig a tudománynak él, habár csak néhány előadást tart is.

Egészen 1848ig nemcsak középiskoláink, de egyetemünk és főiskoláink tanárai számára is pontosan meg volt szabva, hogy milyen tankönyv nyomán kell előadásukat megtartaniuk. Ezen a tanítási szabadságot gúzsbakötő rendszeren a felvilágosodott JÓZSEF császár sem segítette, csak a régi könyvek helyébe újakat rendelt.¹ A mi aufklárista pedagógusunk, velős okok alapján, hadat üzen ennek az ósdi rendszernek, mely a tanárokat géppé alacsonyítja le. Szerinte az olyan ember, aki kínos pontossággal az előírt tankönyvet követi s egy jöttát sem mer belőle kihagyni, nem méltó a tudós és a professzor címre. Az ilyen eljárás csak a tunya és gyenge elméknek való. A professzornak az a hivatása, hogy maga elmélkedjék, kutasson s ennek a munkának eredményeit közölje, de nem követheti szajkó módjára, gépiesen a mások gondolatait. Elviselhetetlen kényszer olyan ember számára, aki maga gondolkodni és kutatni képes, szolgai módon mások nyomában járni. Az nem érv, hogy az államnak tudnia kell, mit tanítanak nyilvánosan. Erre az is elég, ha a tanár időnkint jelentést tesz a tárgyalat anyagról. Különbén is, ha egy tankönyv kötelezően elő van

¹ Erről panaszkodik KOVACHICH MÁRTON is. Ha a tanár, úgymond, nincsen könyvhöz kötve, a tanulók bizalma növekedik iránta s ő is a maga nézeteit élénkebb buzgalommal adja elő, mint a másokét. Finom gúnnyal céloz az egyik állam 1784-ben idevágóan megjelent rendeletére, mely „a gondolatszabadság hajnalát” jelenti: „In disciplinis magis indifferentibus aliqua Professoribus libertas dicendi et scribendi admittatur, iidem ad edendas suas praelectiones animentur, neque ad praescriptos scholasticos libros anxie ligentur.” (Merkur v. Ungarn. 1786. I. 51.)

írva, biztosítékíé ez arra, hogy a tanár emellett mást is nem ad elő-

A bátorhangú TICHY még számos, abban az időben radikálisan hangzó, de azóta nagyrészt megvalósult javaslatot tesz a tanári székek betöltésére, a doktori vizsgálatra s a könyvcenzúrára vonatkozóan. Reformtörekvéseiről maga vallja, hogy korát még nem tartja érettnek megvalósításukra. Javaslatait az orsz. közoktatási bizottság, amikor a filozófiai kar és az akadémiák filozófiai tanfolyamát tárgyalja, nem is veszi figyelembe; valószínűleg nem ez a könyv indítja arra, hogy az első Ratio tantervéből a filozófia történetét kihagyja s a mezőgazdaságtan körét megszorítsa. TICHY ISTVÁN könyve azonban így is a XVIII. századvégi magyar felvilágosodás iskolai reformtörekvéseinek, sőt általában a magyar szellemtörténetnek egyik értékesebb emléke.

A közoktatási bizottság a sok megyei, városi és magánbeadványt, javaslatot és tervezetet, melyek közül csak néhány értékesebbet emeltem ki, lehető megfontolás tárgyává teszi. A közoktatásügynek úgyszólván valamennyi részletkérdésével foglalkozik, mert tárgyalásainak alapja az 1777. évi Ratio Educationis mindenre kiterjedő rendszere. A részletek mellett azonban a bizottság egy tömör elvi összefoglalást is készít, mert hisz az 1791: XV. t.-c. „a nemzeti nevelés általános elveinek rendszerét” (systema generalem principiorum nationalis educationis) kívánja tőle.

Őseink ugyanis igen bölcsen jól tudták, hogy egy közoktatásügyi rendszer részletei, az egyes iskolafajok tantervei és rendtartása, nem a sokfejű törvényhozótestület elé valók, A tanítás anyaga kiválasztásának kényes kultúrfilozófiai szempontjai, a tanítás módjára vonatkozó utasítások, a rendtartás pedagógiájának apró fogásai és szabályai felülmúlják egy laikus testület szellemi határait és illetékességét. A mai túlfelzárkózott parlamenti élet sem avatkozik bele A.Z iskolai reformok részleteibe, hanem csak az általános kereteket szabja meg. A mi 1791-i bizottságunk is már ezen az állásponton van. Ezért egy *törvényjavaslattervezetet* dolgoztat ki, melyben csak a nemzeti nevelés általános alapelveinek rendszerét állapítja meg, amint a törvénytervezet címe is mutatja: *Proiectum Articuli de Systemate Generalem*

*lium Principiorum Nationalis Educationis.*¹ Nem akarja e tervezet szerzője a közoktatás rendszerét minden apró részletében megkötni s hosszú időre megmerevíteni. Elégségesnek tartja az irányelvek szilárd kitűzését: gyakorlati alkalmazásukat azonban, mely idők folytán rugalmasan módosulhat, a kellő ellenőrzés mellett a végrehajtó hatalomra óhajtja bízni. Kissé tüzetesebben veszem szemügyre ezt a törvényjavaslatot, habár csak 1826-ban került is nyilvánosságra s így nem vált a nemzeti művelődés tudatosságának és fejlődésének igazi rugójává, amint jelentőségénél fogva erre a szerepre méltán hivatva lett volna. Lényegükben azonban megtaláljuk benne mindazokat az elveket, amelyek mindmáig nyíltan vagy csak a háttérben, korán vagy csak megkésetten érvényesülve a magyar közművelődést s az idevágó intézkedéseket irányították. Ezek fejlődésének megítéléséhez egyszersmind *történeti mértéket* is találunk a törvénytervezet 1793-ban megfogalmazott gondolataiban: hány ilyen gondolat csak egy-két évtizeddel ezelőtt valósult meg, s hány még ma is csak hiányosan van végrehajtva közülük, vagy egyáltalán nincsen átültetve az életbe!

A törvényjavaslat eredeti tervezetének szerzője br. PRONAY GÁBOR. „A nemzeti nevelés elveiről” szóló munkálatának² főforrása ÜRMÉNYI megnyitó beszéde, melyet azonban több fontos pontban kiegészít, emellett érvényre juttatja az országos bizottság elvi határozatait. Ezért számos pontja az első pillanatra már jó ismerősünk. Vannak azonban egészen új, eddig föl nem merült részletei is.

A tervezet bevezetésében hangsúlyozzák a Karok és Rendek, hogy az országos bizottság munkálatát alapul véve állapítják meg örök és állandó szabályként a következőkben

¹ A bizottsági jegyzőkönyv melléklete. Az 1825-7.4 országgyűlés-tői kiküldött országos bizottság az eredeti Ratio-tervezettel együtt ki-nyomatta: Ratio Educationis Publicae. Posonii. 1826. 113-6. lapon.

² Principia Nationalis Educationis per B. Gábrielem Prónay proposita. Ez 14 §-ból áll (a végleges törvényjavaslat 13 §); szerkezete azonos a törvényjavaslatéval, mely majdnem szóról-szóra átveszi PRÓNAY tervezetének kezdő mondatait, 4. és 6. §-át stb. (Fasc. B. Lad. 000. 2. sz. *OL*). A törvényjavaslatot az 1825/6. évi országgyűlés nyomtatványaiában (Opinio) közölt szöveg alapján lefordította KÁRMÁN MÓR: Közokt. Tanulmányok. II. köt. 1911. 114-9. 11.

az egész nemzeti köznevelés és tudományos oktatás (universa publica nationalis educatio institutioque litteraria) alapelveit. Vezérgondolatuk: a nemzeti nevelés természete és célja az, hogy az ország bármely nemzetiségű és felekezeti lakosai *ugyanazon* szellemi és testi nevelésben s *ugyani azon* tudományos oktatásban részesüljenek (*eandem educationem moralem et physicam eandemque litterariam institutionem... accipiant*). Ez az *egység* elve, amely az első Ratióknak is a felvilágosult abszolútizmus alatt szülőanyja. Csakhogy most az egység gondolata nemzeti színezetet nyer, sőt egyenest a nemzeti nevelés főkritériumává lép elő. Egy másik régi gondolat is újra kicsendül az előző korszak állam életéből: *a nevelés célja az állam közboldogsága* (communis beatitas).

A törvényjavaslat első szakasza *az állami hatalom uniformizáló jogát* hangsúlyozza: „Az összes közoktatási intézmények egyformán, ugyanazon alapelvek szerint, rendeztesenek.” A második pont a *demokratikus kultúrpolitikának* a felvilágosodás világnézetének alapján hangoztatott elve: gondoskodni kell arról, hogy *a polgárok valamennyi osztályának*, a társadalom minden rétegének rendelkezésére álljanak az éppen művelődési szükségleteiknek megfelelő iskolák. Így legyenek *népiskolák mindenütt*, ahol valamely vallás istentiszteletet tart, sőt a népesebb leányegyházak helyein, a tanyákon is; továbbá a községekben, kisebb és nagyobb városokban. A magasabb tanulmányok céljára az ország minden egyes kerületében legyenek grammatikai iskolák, gimnáziumok, akadémiák s végül egyetem az ország középpontjában. Ahol még nincsenek, ilyeneket fel kell állítani. A nemzet magasabb művelődése végett szervezni kell egy tudós társaságot, művészeti akadémiát, katonai akadémiát, bányászati főiskolát (Societas eruditorum, Academia liberalium Artium, Academia militaris, Studium montanicum), továbbá a hazai irodalom és nyelv művelését szolgáló társaságot (tehát elválasztva a tudományos akadémiától). Gondoskodni kell a leányok oktatásáról (institutio sequioris sexus) és nemzeti neveléséről is a népiskoláknál magasabb fokon.

A törvényjavaslat harmadik szakasza a közoktatás *ingyenességének* elvét óhajtja törvényerőre emelni: „Ez az

oktatás bárhol a közoktatási intézetekben ingyenes (gratuita) legyen. Az elemi iskolákat a községek tartásuk fenn, amennyiben pedig erre nincsen erejük, a földesurak kötelessége a segítyezés.” Az iskolai alapítványokat a II. JÓZSEFÍ féle elkobzás kísérletével szemben a törvény erejével iparkodik javaslatunk megvédeni, amikor kijelenti, hogy „az összes alapítványok megmásíthatatlanul csakis e célokra szolgálhatnak”.

A negyedik szakasz a konzervatív világnézet és a felvilágosodás elveinek sajátos keveréke. Egyrészt a *vallástant* a közoktatás főtárgyának (*praecipuum objectum*) minősíti, melyet minden felekezet tanulói számára külön kell előadni, még pedig úgy, hogy a zsenge ifjúságban a többi vallás iránt gyűlöletet ne keltsen, hanem éppen a kölcsönös szeretetet csepegtesse beléje (az idevágó rész szóról-szóra br. PRÓNAY tervezetéből való). De másrészt a javaslat valamennyi tanulóknak azonos módon *erkölcstant* (*philosophia morum*) is előőhajt adadni, „melynek mindenkire nézve, a vallások különbsége nélkül, ugyanannak kell lennie”. íme, a *laikus erkölcsi oktatás első és utolsó hivatalos fogalmazása közoktatás; ügyünk történetében, mint az aufklärista kor természetes gyümölcse*. Gyökerei az országos bizottságban felmerült ilyen irányú PODMANICZKY-féle indítványba nyúlnak. Az erkölcsi nevelés alapelveként egyébként a törvénytervezet ismétli ÜRMÉNYI szavait, melyek majd a második Ratio végleges szövegébe is belekerülnek: „Ez a szabad nemzet, mely sajátos alkotmányának örvend, nemes szellemű és ne szolgálai nevelésben részesüljön s inkább a becsületérzés, mintsem a büntetés félelme irányítsa.” A csak népiskolát végző földmíves- és iparososztály lelkébe már korán bele kell oltani az alkotmányhoz való ragaszkodás érzését. Ezért „a népiskolai olvasókönyvekben felfogásukhoz mért módon tárgyalni kell mindazt, ami bőségesen megmutatja, mily sokféle haszon háramlik rájuk is vissza az ország alkotmányából”. Ez a néhány sor az 1790-i országgyűlés konzervatív alkotmány védő szellemének visszhangja.

Az előző korszak kultúrpolitikájának *utilitarisztikus* szelleme ebben a törvényjavaslatban is (5. §) tovább virágzik. Az iskolákban csak azoknak a tudományoknak van helyük, „amelyek leginkább válhatnak bárki jövő életének

hasznára (futuræ vitæ usibus)”. Az iskolák célja az, hogy bennük az egyes állások és közhivatalok számára alkalmas alattvalók elegendő számban készülhessenek pályájukra és az ország alkotmányával megegyező nevelésben részesüljenek. Ámde ennek a célnak nem felelhet meg jól a *magám tanulás* (privata studia) rendszere. Aki tehát magániskolában végzi tanulmányait, annak valamely nyilvános iskolában (in publicis institutis) is kell vizsgálatot tennie s közérvényes bizonyítványt (publicum testimonium) szereznie. Ez az első hivatalos hang a magániskolázás ellen: *az állam mindenkitől megköveteli, hogy a tőle megállapított tanulmányi rend követelményének magát alávéssé; valóban közoktatást akar.* Ennek az elvnek érvényesítését Felsőbüki NAGY PÁL fogja az 1825. évi országgyűlésen újra erélyesen sürgetni. Törvényjavaslatunk egészen jozefinus szellemben aggódik a *szellemi proletariátus* kifejlődésén. S ezért, bár hangoztatja azt a liberális elvet, hogy az iskolák bármely fájának kapuja bárki számára nyitva álljon, mégis óvatosságot ajánl a tekintetben, „hogy az ország lakosainak a felsőbb iskolák látogatására irányuló szerfőlött erős hajlama ne térítsen el olyanokat a földműveléstől, ipartól, mesterségektől s kereskedéstől, akik ezen a téren lehetnének az államnak nagy hasznára, ellenben a felsőbb iskolákban csekély előmenetelt mutatnak és semmi reményt sem nyújtanak arra, hogy ezen az úton a közjót elő fogják mozdítani”.

Az előbbi szakasz a demokrácia elvét érvényesíti: a következő (6. §) a vallási *tolerancia* elvének akar érvényt szerezni. A tanítás anyagát és az iskolakönyveket, mondja, úgy kell megválasztani, hogy ezeket, mivel a közoktatási intézeteknek valláskülönbség nélkül mindenki számára nyitva kell állaniok, bármely valláshoz tartozó tanuló megütközés nélkül tanulhassa s így nemzeti nevelésben bármely iskolában részesülhessen.

A törvénytervezet *a magyar nyelv* művelését is szíven viseli (7. §). Ennek két eszközét rendeli el: először, hogy „a grammatikai iskolákban bárhol a magyar birodalomban a latin nyelvet a magyar nyelv segítségével kell tanítani”; másodszer, hogy a hazai nyelv az iskolákban az 1792: VII. t--c. értelmében mint külön rendes tárgy foglaljon helyet. Arról, hogy a középiskolákban valamennyi tárgyat magva-

mul kell tanítani, itt sincsen szó. Ez a rendek előtt úgy lát-szik még merész ugrásszámba ment volna. Erősebb szánk-ciót kíván adni a magyar nyelv terjesztésének a következő szakasz (8. §). Ez kimondja, hogy bizonyos idő múlva senki sem bocsátható mesterségre, kisebb községi vagy városi tisztségre, akinek legalább népiskolai végzettsége nincsen. De hasonlóképp megyei vagy törvényhatósági közhivatalt sem tölthet be az, aki *közbizonyítvánnyal* nem igazolja, hogy sikerrel tanulmányozta a filozófia egyes ágait, még pedig a logikát, metafizikát és erkölcsant, továbbá a jog-tudományokat, úgy mint a természetjogot, egyetemes köz-jogot s a magyar birodalom köz- és magánjogát, valamint statisztikáját. A protestáns iskolák bizonyítványai közérvé-nyűek.

A testi nevelés fontosságát a tervezet különösen kiemeli s ÜRMÉNYI megnyitó beszédének idevágó szavait kodifikálja (9. §). Ugyancsak e beszéd visszhangja az a szakasz is (10.), mely szerint „a köznevelés felügyelete és igazgatása benső kapcsolatban maradjon az ország közigazgatásával (*cum publica regni administratione intime coniuncta maneat*) és az ország semmiféle állású vagy hivatású lakosaira szabada-lomként (*instar monopolii*) ne bízassék, hanem egyedül a legalkalmasabb egyének választandók igazgatói, tanári és tanítói tisztségre”. Ezeket *országos tiszttviselőknék* (*publici Regni officiales*) kell tekinteni s közülük azokat, akik a köz-oktatás terén kitűnnek, vagy a tudomány terén műveikkel gyarapítják a magyar irodalom dicsőségét, méltó jutalom-ban kell részesíteni. Akik pedig ebben a tisztségben meg-öregedtek, azok számára megfelelő nyugdíjról (*congrua pensione*) gondoskodjék az állam. Azóta sem kodifikáltak olyan magyar törvényt, amelynek szavaiból a tanítórend munkájának ilyen meleg megbecsülése hangzanék felénk.

A javaslat bölcsen megállapítja (12. §), hogy a tanter-vek, a tankönyvek, az oktatásügyi igazgatás, a tanügyi sze-mélyzet s a fegyelmezés kérdése a viszonyok változása, az időközi tapasztalatok és a tanulmány haladása miatt *állandó törvény tárgyát nem alkothatják* (*obiectum stabilis legis constituere nequeant*), tehát ezek szabályozását a végrehajtó hatalomra kell bízni. Őfelsége a király biztosítja a rende-ket, hogy az ifjúság nevelésére és oktatására vonatkozóan

az itt megállapított elvek értelmében a kir. helytartótanács útján fog intézkedni, figyelembe véve mindig a protestáns iskolákra vonatkozó 1791: XXVI. t.-cikket.

A törvényjavaslat záró szakasza az akkori időkhöz mértén meglepő liberalizmusról tesz tanúságot. Azt kéri a királytól, hogy a közoktatásügyre vonatkozó rendeletek és utasítások mindenkor *nyomtatásban* is megjelenjenek. A köznevelés kérdését ugyanis minden polgárnak szíven kell viselnie, az idevágó rendelkezésekről tudomást vennie, hogy ha valami észrevétele vagy indítványa volna a közoktatás javítására vagy a rendeletek végrehajtására nézve, ezeket a megfelelő hivatalos úton megfontolás végett az illetékes tényezők tudomására hozhassa. *A közművelődés ügyét tehát a nemzeti közvélemény állandó ellenőrzése alá kell helyezni.*¹

A nemzet lelkének e korbeli művelődési akaratát híven tükrözi vissza ez a törvényjavaslat. Ha nem olyan kormányra lett volna bízva törvényerőre emelése és életbeléptetése, amely a nemzet minden reformvágyát gyanús szemmel nézte, hanem olyanra, mely a nemzettel együttérezve s ennek javát akarva komolyan iparkodott volna megváltítani: valóban sarkon fordult volna a magyar közművelődés ügye. A tervezet egyébként is csakhamar igen tragikus történeti milieube került: a nagy francia háborúk viharába, amikor a hadügy a művelődés ügyét egészen háttérbe szorította. Csak az 1825-27-i országgyűlés közoktatási bizottsága ássa ki a harmadfél évtizedes porlepte aktákból s iparkodik néhány alapelvét érvényre juttatni. Bécs hatalmi szaván azonban, melynek abszolútizmusa a közoktatásügy ren-

¹ Ez a gondolat általánosabb formában a megyéktől indul ki, amelyek még 1792ben kéri, hogy az országos bizottságok munkálatai nyomattassanak ki, hogy a megyék előre állást foglalhassanak a javaslatokkal szemben, mielőtt az országgyűlés tárgyalná őket. Ezt a kérést az országgyűlés is pártolja. A kérdést Bécsben a koronatanács is meghányja-veti 1792 június 21-én tartott ülésében. A király végre is úgy határoz, hogy megengedi a megyék, az igazságszolgáltató fórumok s a közalap reformjáról szóló munkálatok kinyomatását. A többire nézve a megyék előzetesen terjesszék be a bizottságokhoz vagy országgyűléshez kívánalmaikat. (MÁLYUSZ ELEMÉR: Sándor Lipót fg. nádor iratai. 1926. 550. 1.) A fönnebbi törvénytervezet az udvarnak a megyék nyilvánosságával szemben érzett idegenkedése ellen keres biztosítékot.

dezését kizárólag felségjognak nyilvánítja, az országgyűlés minden ilyen irányú törekvése megtörik.

Így az 1793. évi törvény javaslattervezet közoktatásügyünk történetének csupán egyik, bár legértékesebb emléke marad. Tanúsága annak, hogy Magyarország az akkori szellemi áramlatoknak, a nyugateurópai művelődéspolitikai törekvéseknek már igen kimélyült medre. *A felvilágosodás valamennyi alapvető kultúrpolitikai elve érvényre jut benne:* a törvényjavaslat szakaszait forgatva, ugyanazokra a gondolatokra bukkanunk, mintha csak DIDEROT-nak a Katalin cárnő számára másfél évtizeddel azelőtt készített közoktatási tervezetet, vagy TALLEYRAND-nak s CONDORCET-nak ugyanazon időtájt a francia nemzetgyűlés elé terjesztett tanügyi javaslatait olvasnók: nem hiába szerkesztette olyan országgyűlés bizottsága, melynek tagjai mindjárt a diéta kezdetén a francia polgári eskü mintájára megszerkesztett esküt tettek. Törvénytervezetünk is, mint ezek, a közoktatás egységes állami intézését kívánja, mert az oktatásügy az egész nemzet közös ügye. Hasonlóképp hangsúlyozza az *oktatás egyetemességének*, a művelődés általánosságának elvét, melynek értelmében a művelődés lehetősége általános emberi jog, ebből senki ki nem rekeszthető: a tudatlanság, a műveltség hiánya, a szellemi sötétség mind az egyénre, mind a nemzetre végzetes bűn. Éppen ezért a társadalomnak legalsóbb rétege, a jobbágyi rend sem zárható ki a kultúra áldásaiból, ezt a rendet is szellemileg emelni kell, úgyhogy még a tanyák lelki szükségleteiről is törvényjavaslatunk gondoskodni akar. Főlemelő, hogy XVIII. századvégi magyarjaink a rendi privilégiumok korában a kultúrát nem tekintik csak a magasabb társadalmi rétegek kiváltságának, hanem elvileg hangoztatják, hogy bármely fokú iskola, tekintet nélkül a születési és társadalmi rangra, bárki előtt nyitva álljon. Annak a demokratikus elvnek, hogy az oktatás egyetemes, mindenkire kiterjedő legyen, természetes következménye az a másik követelmény, hogy az oktatás *ingyenes* legyen, nehogy a szegényebb osztály előtt az iskola kapuja zárva maradjon. Az egész Európát akkortájt átlengő demokrácia eszmeköréből való az a követelmény is, hogy a törvényjavaslat a magántanulással szemben mindenkit *nyilvános* tanulásra akar kötelezni, vagy legalább is ez elvnek vala-

mely nyilvános iskolában való vizsgálatnál szankciót biztosítani. Ha gondolóra vesszük, hogy a törvényjavaslat alkotói mind a főnemesség és előkelő vagyonos nemesség köréből valók, akik fiaikat az akkori társadalmi szokás szerint rendszeren otthon neveltetik és tanítatják, ez a demokratikus művelődéspolitikai elismerésünket csak fokozza.

A törvényjavaslat úgyszólván minden modern közoktatásügyi alapelvet világosan és tudatosan beleilleszt a maga kultúrpolitikai keretébe. Mindez azonban még sokssok évtizedig csak felhősi elmélet; a nemzeti nyelvű közoktatás pedig a nemzet erősegett állapotában még több mint egy félszázadig tragikus történetünk kódébe csak hamuval írt gondolat.

II. AZ 1806-IK ÉVI RATIO KELETKEZÉSE.

Sándor Lipót nádor az országos közoktatási bizottság munkáját lelkesen ajánlja Ferenc király figyelmébe. Ennek a király 1794-ben csak néhány javaslatát fogadja el, a döntést elhalasztja. A Martinovics-összeesküvésnek a magyar kultúrpolitikára való visszahatása. Sándor Lipót nádor lesújtó véleménye a főigazgatókról, a tanárokról, az ifjúságról s az iskolák szelleméről. A parasztság csak úgy őrizhető meg a forradalmi eszméktől, ha olvasni nem tanul meg; a falusi népiskolákat fokozatosan meg kell szüntetni. József nádor 1796-ban sürgeti a magyar közoktatásügy reformját. A király az egész monarchia valamennyi tartományának iskolaügyét egységesen akarja szabályozni. A terv kidolgozására tanulmányi bizottságot nevez ki. Az osztrák bizottság reformtervei. József nádor menti meg a magyar közoktatásügy önállóságát. A kancelláriának az országgyűlési bizottság munkálatára vonatkozó bírálata. Minden nemzeti irányú reformnak ellene van. A gimnáziumba való tódulást meg kell akadályozni. A közoktatásügy rendezése nem az országgyűlés, hanem a király joga. József nádor 1802. évi emlékirata újra sürgeti a közoktatási reformot. A nádor kultúrpolitikája: az iskolákat nem kell szaporítani, mert nincs elég tanító s mert az államra nem előnyös, ha minden polgára olvasni-írni tud; csak tehetséges gyermek juthasson a gimnáziumba, nehogy az elhelyezkedni nem tudó veszedelmes intelligencia felszaporodjék; tudományos és képzőművészeti akadémia felállítására még nem elég érett s művelt a nemzet; a magyar nyelv tudása nem lehet a gimnáziumba való fölvetel feltétele. A király 1802-ben a nádor javaslatait elfogadja. Új Ratio szerkesztését rendeli el; 1806-sban életbelépteti. A megyék tiltakoznak ellene, mert az országgyűlés az új tanulmányi rendszert nem tárgyalta.

Az imént jellemzett törvényjavaslat a bizottság munkájának koronája. A deputáció tárgyalásait SÁNDOR LIPÓT

főherceg nádor a legélénkebb érdeklődéssel és rokonszenvvel kíséri. Alighogy a bizottság munkáját megkezdi, a nemzet iránt legjobb indulattal érző fiatal, alig tizenkilencéves nádor, atyjához, Lipót királyhoz 1791 augusztus 21-én írt levelében egész kis kultúrpolitikai programot szerkeszt: hogyan akarja a magyarságot a műveltség magasabb fokára emelni? „Az iskolaügy – írja – nem a legjobb lábon áll még Magyarországon, a budai [pesti] egyetemen nem sok a tanuló. Majd fejleszteni akarom a többi iskolákat is, mert nagyon szánandó helyzet, hogy egy nemzet, melynek annyi tehetsége és élénk szelleme van, mint a magyarnak, elhanyagolja azt a pontot, amelyen magának becsületet szerezhet, magát művelheti és hasznossá teheti.” A baj forrását főképp a jó tanárok hiányában pillantja meg; olyan tanárookra akar szert tenni, akik a fiatalság fejét és szívét helyesen formálják.¹

Bár a nádor maga két országos bizottság elnöke, a közoktatási deputáció munkásságáról állandóan tájékozódik s erről atyját buzgón értesíti. „A közoktatási bizottság – írja 1792 december 25-én bátyjának, Ferenc királynak – négy hét múlva készen lesz, sok nagyon jó indítványa van, remélem, hogy ezekkel Te is meg leszel elégedve.”² Hogy milyen mélyen át van hatva ezeknek a javaslatoknak jelentőségétől s hogy milyen buzgón foglalkozik velük, arra jellemző, hogy három nappal később a királyhoz írt levelében³ egészen részletesen tárja fel a bizottságban lefolyt vitát a konviktusok fenntartásáról: „A konviktusok miatt a közoktatási bizottságban szörnyen civódtak: némelyek egy konviktust sem akartak, mások meg nagyon kardoskodtak mellettük. A többség azonban azt gondolja – ami szerintem is a legjobb -, hogy néhány konviktust fenn kell tartani, mert ezekben nemcsak a nevelés jobban irányítható,

¹ Les études ne sont pas encore dans le meilleur état et il n'y a pas beaucoup d'écoliers à l'université de Bude. Je chercherai de l'animer comme aussi les écoles, car il seroit très malheureux qu'une nation qui a tant de talents et de vivacité que la hongroise, négligeât un point où elle peut se faire honneur, se cultiver et se rendre utile etc. MÁLYUSZ ELEMÉR: Sándor Lipót fg. nádor iratai. 1926. 462. 1.

² U. o. 589. 1.

³ U. o. 590. 1.

hanem a fiatalság Ófelsége legfelsőbb felügyelete alatt jobban is képezhető, annál is inkább, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy a konviktusokból és gimnáziumokból sok derék ember került ki.” A fiatal nádornak már gondja van a köztisztviselőkre is: ezek fiainak, ha nincsenek konviktusban, 100 ösztöndíjat akar szerveztetni, amihez a király hozzájárulását kéri. Különösen kiemeli ÜRMÉNYI nagy munkai erejét, aki nemcsak a közoktatási bizottság tárgyalásait vezette, hanem élénk részt vett a politikai s a jogügyi bizottság munkájában is. -

A bizottság jegyzőkönyveit Bécsbe a kancelláriába is fel kellett küldeni, ahol PÁSZTHORY SÁNDOR tanulmányozta át őket. Referátuma az udvari konferencia elé került. Az udvar tehát már munka közben, anélkül, hogy a bizottság véglegesen állást foglalt volna, gyanakvó gonddal vizsgálja a javaslatokat. Amíg azonban már 1791 végén a politikai, jogügyi, kereskedelmi stb. bizottságok tárgyalásaira számos megjegyzése van, addig a közoktatási bizottság működését nem kifogásolja.¹

A közoktatási bizottságnak immár hosszúra nyúlt tárgyalásait ÜRMÉNYI 1793 február 12-én ékes szónoklattal berekeszti. Ezután az egész bizottság in corpore SÁNDOR LIPÓT nádornál tiszteleg.

Kísérjük most figyelemmel az országos bizottság munkálatának sorsát: *hogyan születik meg belőle*, majdnem másfél évtizedes vajúdas után, a *második Ratio Educationis*-Tüzetesebben felelek e kérdésre a rendelkezésemre álló történeti anyag nyomán, mert amíg az első Ratio keletkezési történetét már régen egy kitűnő munka² megvilágította, addig a második Ratio eddig nem kötötte le szellemi munkánk kutatóinak figyelmét.

A király az országos bizottság előterjesztésének legsürgősebb pontjaira már 1794 január 30-án válaszol.³ A konviktusokra, a klasszikus írók kiadására, Magyarország új és

¹ U. o. lásd az 1791 december 3sán tartott udvari konferencia jegyzőkönyvét. 485. sk. 11.

² FINÁCZY ERNŐ: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II. 1902. 234. sk.. 11. *Ugyanattól* a második Ratióra vonatkozó változat: A magyarországi középiskolák múltja és jelene. 1896. 56-65 11.

³ Magy. kanc. 1794: 1018. sz. O. L.

pontos iskolai térképének szerkesztésére vonatkozó határos zátokat jóváhagyja. A többi tárgyra, éppen a lényegesekre, vonatkozó döntését későbbi időre tartja fenn. Egy másik rendeletben az új tanulmányi rendszer végleges kidolgozásáig a budai tanulmányi bizottság elnökévé ÜRMÉNYI JÓZSEF-et nevezi ki. A helytartótanács, bár az 1774 Ratio elfogyott s többfelől példányt kérnek, nem engedi meg az újrányomatást, mert nemsokára új tanulmányi rendszer lép életbe.¹ Ettől az egyetem is sokat vár, mert egyik fölterjesztésében – akárcsak manapság – keservesen panaszodik a gimnáziumokból kikerült ifjak éretlenségéről és tudatlanságáról. Emlékezetük agyon van terhelve, viszont értelmük művelése és a következtetés képessége (*cultura intellectus et facultas ratiocinandi*) el van hanyagolva. A latin nyelv és stílus gyakorlása hiányos; a tanárok osztályozása túlságosan enyhe s így mindenki felkerülhet az egyetemre. Itt a filozófiai tanfolyamon igen sokféle a tantárgy, ezt a nagy anyagot a gimnáziumban hiányosan képzett s latint kevésbé tudó ifjúság nem bírja. Általában sok a tehetségtelen tanuló. A tanulmányi bizottság az egyetem előterjesztésére azt feleli, hogy e bajokon segíteni fog az országos bizottság munkálata.²

De mi lett ennek a sorsa? Úgy látszik, mintha a nagy francia háborúk fegyvereinek zaja a regnikoláris bizottság szavát egy évtizedre elhallgattatta volna; mintha a monarchia súlyos válsága közepett a hadügy egészen háttérbe szorította volna a közoktatásügyet. Ez azonban hamis föltevés. A nádor, FERENC király és bécsi államtanácsa teljesen tisztában van az oktatásügy nagy állami jelentőségével, melyet nem halványíthat el az éppen folyó háborúk érdeke sem; 1795 óta az új magyar tanulmányi rendszer terve többször is megfordul az államtanácsban, de a döntést mindig elhalasztják.

A Martinovics-féle összeesküvés fordulópont a kormányzat egész szellemében. SÁNDOR LIPÓT nádor, aki a legjobb indulattal van eltelve a magyarság iránt, s minden téren komolyan szívén viseli a nemzet érdekeit, ezekért a bécsi udvar tanácsosaival szemben is mindig bátran síkra;

¹ Ht. 1796:21.613. O. L.

² Ht. 1799: 7045. O. L. (A tanulmányi bizottság jegyzőkönyve.)

száll, az összeesküvés jelentőségét és arányait túlozva, most elhidegül a nemzettől, a legszélsőbb rendszabályokon gondolkodik; mindenki, még meghitt munkatársai, ZICHY országbíró és ÜRMÉNYI perszonális is gyanús előtte, többé senkiben sem bízik. A magyar társadalom, melyet őszintén megszeretett, most mélyen megromlottnak tűnik fel előtte. E romlottság okát elsősorban a ferde nevelésben, az illuminátus professzorok nagy számában, az iskoláktól rossz szellemben s fölös számban kiképzett értelmi proletariátusban fedezi fel. Azok az elvek és eszközök, melyeket bátyjához, FERENC királyhoz 1795 április 16-án sajátkezűen írt hatalmas emlékiratában¹ a fiatal nádor a magyar iskolaügyre nézve kifejti, szolgálnak iránytűként az 1795. évet követő évtizedek alatt is a bécsi udvar magyar kultúrpolitikája számára. Ennek reakciós, a szellem minden szabadabb lélekzetét elfojtó, az iskolák ügyében a gyökeresebb újítástól féltő szelleme, mely a XIX. század egész első felében a magyar tanügyet irányítja, SÁNDOR LIPÓT memorandumára vezethető vissza. FERENC király öccsét nagyon szereti, tehetségét nagyra becsüli, a magyar helyzet megítélésében az ő szuggesztíója alatt áll. SÁNDOR LIPÓT az ország lenyűgözésének irányelveit tartalmazó emlékiratának benyújtása után pár hónapra szerencsétlen pyrotechnikai szenvedélyének áldozata lett; gyanakvó és pesszimista szelleme azonban tovább él FERENC-ben, sőt, mint látni fogjuk, a következő század elejéig utódjában, JÓZSEF nádorban is.

SÁNDOR LIPÓT munkálata szerint Magyarországon sok az olyan professzor és tanító, aki gonosz elveket csepegtet tanítványai szívébe, s a könnyen sugalmazható ifjúságot példájával is megrontja. Ezek a legveszedelmesebb emberek (die aller gefährlichsten Menschen), mert a jövő állampolgárok nevelésétől függ az állam boldogsága vagy boldogtalansága. Vannak ugyan jó érületű tanárok is, de a tapasztalat szerint az ifjúság ezeket nem sokra becsüli, mert ha tanáraitól egymásnak ellenmondó elveket hall, azok tetszenek neki, amelyek ránézve a legkellemesebbek. Az ifjú ma-

¹ Közli MÁLYUSZ ELEMÉR: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1926. 808-851. 11.

gát gyakran okosabbnak, tudósabbnak és felvilágosodottabbnak hiszi, mint professzorát, aki neki nemtetsző tanokat hirdet..

Az iskolaügy – mondja SÁNDOR LIPÓT nádor – nem a legjobb lábon áll az országban, pedig ez az állami igazgatás (Staatsverwaltung) legfontosabb tárgyainak egyike. A közoktatási felügyelet nem kielégítő a tanítás anyagának, és módjának megfigyelésére, inkább csak arra való, hogy a meglévő rendeletek és szabályok teljesítését ellenőrizze. A tanítás módjának megítélése a tanulmányi bizottság dolga volna, de ennek nincs kellő hatékonysága. Mivel így a tanulmányok felügyelete nem a legjobb, minden egyes tanár saját tetszése szerint, gyakran hamis és veszedelmes tanokat hirdet, az ifjúság pedig megromlik. Nincsen megelégedve a nádor a főigazgatókkal sem; egyikük-másikuk maga is nem kifogástalan elveket vall, ezeket alárendeltjeire rákényszeríti, vagy pedig megfontolatlanul túlbuzgó s üldözi azokat, akik más véleményen vannak. Egyesek közülök nem termettek rá hivatásukra, alárendeltjeik vezetik és félrevezetik őket. Az előírt főigazgatói látogatás a tankerületekben magában véve üdvös dolog volna, ha a tanárok előre nem tudnák, hogy jön a főigazgató. így azonban előre készülnek s a főigazgató sohasem találja az iskola állapotát olyannak, amilyen a valóságban. Ha lényeges hiba van is a tanításmódban s fegyelemben, nem veheti észre és nem segíthet rajta.

A tanítás módja az országban nem egyforma, legtöbbször száraz, homályos, kedvetlő. Az ifjúság általában úgy nevelődik, hogy azt hiszi magáról, hogy már mindent tud és ért ezért az iparkodás és munkakedv hiányzik belőle. A legjobb tehetségek is többször haszontalanok, mert a leggonoszabb elvekkel vannak eltelve. Ez főleg a most folyó Martinovicsféle per tárgyalásaiból tűnt ki, amikor az összeesküvésbe belebonyolódott számos fiatalember gondolkodásmódja napfényre került. Az állam jóléte érdekében ezen a bajon a legsürgősebben segíteni kell, ha nem akarjuk, hogy egész nemzedékek ilyen romlott szellemben nőjjenek fel.

Az összeesküvés arányaitól megrettent nádor a földalmi szellemtől különösen félti a parasztságot, amely általában romlatlan. Ezt a még szűzies társadalmi réteget minden áron meg kell őrizni a felvilágosodástól. Hogyan? Nem

szabad írni-olvasni megtanítani őket, a parasztok maradjanak csendes tudatlanságban. Ez az elv irányítja a nádornak a falusi népiskolákra vonatkozó kultúrpolitikáját, mely szöges ellentétben áll a JÓZSEF császártól vagy az 17914 országos közoktatási bizottságtól kitűzött népnevelési programjai; ez az utolsó tanyáig iskolákról akart gondoskodni (233. l.). Az elemi iskolák célja – mondja a nádor¹ – a nép felvilágosítása és képzése. A városi iskolák kétségkívül hasznosak és szükségesek. „De őszintén be kell vallanom, hogy a falusi iskolák szükségességét nem tudom belátni, sőt egyenest félek, hogy ezek az iskolák a parasztokat olyan ismeretekkel látják el, amelyekre azoknak nincs szükségük s amelyek nem teszik őket boldoggá. Az olvasásra és írásra véleményem szerint a falusi embernek egyáltalában nincsen szüksége. Ha valamivel többet tanul, már nem akar többé paraszt maradni, hanem mindjárt tovább tanulni. Innen támad a tanulók szertelenül nagy tömege, mely a mostani iskolai év elején 11.967-re, tehát az előbbi évvel szemben 1000rel többre rúg s évenként rendkívüli módon növekszik. Ennek a tömegnek elhelyezkedésre nincsen kilátása, tehát nagyrészt hiába tanul. Mivel pedig kézmivességet nem tanult, hivatal hiányában vagy veszedelmes útra kell térnie, vagy éhen kell halnia. A tapasztalás azt mutatja, hogy a paraszt, ha olvasni-írni megtanult s megfelelő ítélőképessége és értelme van (ami egy-egy faluban kevésre áll), akkor már nem annyira a rátartozó gazdasági dolgokra, hanem az újság-, könyv- és röpiratolvasásra adja a fejét, szellemét ezzel megrontja, ami csakis káros lehet; a nagyobb rész pedig az írás-olvasásnak nem veszi hasznát és elfelejti, tehát egészen hiába tanulta meg, holott a népiskolák költséges fölépítése és fönntartása nem csekély teher az országra.” Elég, ha a pap megtanítja a népet vallási és állásbeli kötelességeire, de további felvilágosításra a népnek nincs szüksége. így nyugodtabb és megelégedettebb lesz, semmint ha az új gondolatokkal új szükségletekre s új vágyakra izgatjuk.

Milyen fájdalmas ellentétben állnak a kiábrándult nádor e szavai azzal a lelkesedéssel, mellyel négy évvel azelőtt atyjához írt levelében a magyar közoktatás fejlesztéséért

³ U. o. 827. l.

buzog! Most már az 1794 közoktatási bizottság javaslatai sem tetszenek neki, pedig még két évvel azelőtt bátyja, a király előtt nem győzi dicsérni őket (241. l.). Elismeri ugyan most is, hogy a bizottság munkálatai sok hasznos intézkedést tartalmaznak, „de egyes részletekben nagyon is *messze mentek*”. Az új politikai viszonyokhoz mérten már radikális sagnak tűnnek fel előtte.

A magyarságról táplált illúzióinak világából hirtelen kifordult főherceg most maga dolgozza ki a magyar közoktatásügy rendezésének legsürgősebb rendszabályait.¹ Először is a tanulmányi bizottságot akarja jobban és célszerűbben megszervezni, mert a jelenleginek semmi tekintélye és hatóereje nincsen. Most mint a politikai hatóság szervének sok egyéb dolga mellett nincs ideje arra, hogy kellő figyelmet szentelhessen a tanítás különböző módjainak megfigyelésére, a tanárok és a tanulók fegyelmi viszonyaira stb. Ezért olyan új bizottságra van szükség, mely csupa ismert, megbízható s tudós emberekből van összetéve, akik minden párt fölött állanak s a fontosabb ügyekben alapos szakvéleményt tudnak előterjeszteni.

Az *egyetem* élére feltétlenül szükséges egy vezetőt állítani, aki a felügyeletet közvetlenül gyakorolja, a tanárok viselkedését, tanulmányi rendjét és tanításmódját ellenőrzi s így az erkölcstelenségnek, hanyagságnak, rossz tanításmódnak, ami már nagyon is felburjánzott, elejét veszi. Az egyetem e szomorú állapotának már országszerte eltérjedt a híre, ezért kevesebb tanulója van az egyetemnek, mint némely akadémiának. Az egyetemnek Pestről valamely vidéki városba való áthelyezése, amit a király különben már elrendelt, igen üdvös hatású lesz az ifjúságra, mert az ifjúság szelleme kisebb vidéki városban kevésbé romolhatik el. Különösen fontosnak tartja a nádor a tanítás anyagának jobb és egyforma elvek szerint való megállapítását, főképp a filozófiai és jogi szakokban. Mivel azonban sohasem lehetünk biztosak abban, vajjon a tanárok csupán azt adják-e elő, ami meg van szabva s vajjon a magánérinkezésben nem hatnak-e károsan az ifjúság lelkére, ezért szükség van egy rájuk folyton örökdő szemre, mely aztán a meg nem felelő

¹ U. o. 845-848. 11.

tanárokat vagy eltávolítja, vagy más hivatalba helyezi, ahol már az államra nem lehetnek károsak.

De hogy az ifjakat erkölcsös és kötelességtudó állampolgárokká nevelhessük, a *gimnáziumi tanárok* megválasztására is nagy gondot kell fordítanunk. Most a gimnáziumok tanszékeit pályázat útján gyakran csak éppen végzett diákokkal töltik be. Ezeket a pályázati vizsgálaton csupán tudásuk és ügyességük szempontjából ítélik meg, nem pedig erkölcsi tulajdonságaik tekintetében. Csak később tűnik ki, mikor már katedrán vannak, milyen szabados szelleműek. Ezért a pályázati vizsgálatokon nem annyira a jelölt pillanatnyi lélekjelenlétét és beszédképességét, mint inkább erkölcsiségét és jellemét kell mértékül venni az elbírálásban. A főigazgatók kötelessége aztán a tanárokat ellenőrizni, ami bizony eddig nem mindig történt meg. Jó volna ezeket a meg nem felelő főigazgatókat fokozatosan más, ártatlan hivatalba áttolni s valóban kipróbált emberekre bízni az ifjúság nevelésének és oktatásának fontos ügyét.

Az egyetem, az akadémiák s a gimnáziumok megrendszabályozásán kívül az új abszolútizmus kultúrpolitikájának retrográd szellemében tüzetesen foglalkozik a nádor a *népiskolák* kérdésével. A nép felvilágosítása szemében egyenest „elvetemült tevékenység” (eine verworfene Arbeit), melynek az államra nézve csak veszedelmes következményei lehetnek. Ezért, ha a népiskolákat nem lehet is bezáratni, mert ez nagy feltűnést keltene, de nem szabad őket ezentúl támogatni. Mivel az iskolaépületek emelése és fenntartása, továbbá a tanító fizetése a földesurakra és községekre jelentékeny teher, ezek örömmel fognak iskoláiktól megszabadulni. A tanulmányi alap támogatását is meg kell vonni tőlük. Így aztán a falusi népiskolák lassanként a kívánt módon meg fognak szűnni.

Ez a nádor nagy emlékiratának, mely a kormányzat irányelveit megszabja, művelődéspolitikai programja. Egyedül uralkodó indítéka, hogy a forradalom lázadó szellemének az iskolákba való behatolását megakadályozza, s ha ez a szellem már befészkelte magát, onnan kiirtsa. Hogy ez a szellem, melyet a francia forradalom egyidejűen napról-napra rémes eseményekkel illusztrál, a nép közé be ne férközzék, a nádor a praeventiónak igen hatékony orvosságát

találja ki egy csodálatosan egyszerű szillogizmus alapján: mivel a forradalmi eszméket az olvasás terjeszti, az olvasás tudását pedig a népiskola közvetíti, szüntessük meg tehát a népiskolákat – s akkor nyugodtabban alhatunk. Ez marad ezután néhány évtizedre a felvilágosodásra következő reakció meghatóan egyszerű logikája. JÓZSEF nádor pár év múltán a pesszimista művelődéspolitikának ugyanezen az útvonalán halad. Sőt még a negyvenes évek elején is nem kisebb ember, mint SZÉCHENYI, amikor a nemzeti liberalizmus irányzatának művelődéspolitikájában a felvilágosodás demokratikus gondolata újra feltámad halottaiból, féltetni kezdi Kelet népét az intenzív népoktatástól, mert ez hite szerint forradalomra vezet. Ezért a jogok kivívását, a politikai demokraciát jelöli meg első feladatul. A fokozott népnevelés, a kultúr-demokrácia csak ennek nyomában kulloghat.¹ KOSSUTH, EÖTVÖS, VÖRÖSMARTY kénytelen SZÉCHENYI-vel szemben a nép művelődési jogát s a népnevelésnek a politikai jogok helyes gyakorlatára előkészítő funkcióját megvédelmezni.

SÁNDOR LIPÓT nádor 1795. évi nagy emlékirata már nem kívánja a királytól az 1791-3-ban működő közoktatási bizottság munkálatának jóváhagyását, mert ezt már a viszonyok változása folytán radikálisnak tartja, jóllehet régebben a király figyelmébe melegen ajánlotta. A bécsi udvarnak azonban nincsen szüksége erre a figyelmeztetésre: esze ágában sincsen a rá nézve annyira kellemetlen 1790. évben fogant bizottság tervezetét valóra váltani. A császár és tanácsosai szeme előtt olyan közoktatási rendszer lebeg, amely *az egész birodalom valamennyi tartományának iskolaügyét egységesen szabályozza*. Fia egységes az egész monarchia hadügye, külügye és pénzügye, miért ne lehetne egységes rendszer szerint szabályozni a császár jogara alá tartozó valamennyi néptörzs szellemi művelődésének ügyét, a közoktatást is. II. JÓZSEF császár szelleme mint kísértet visszatér. Ezért nem dönt évek hosszú során keresztül az államtanács és a király az országgyűlések sürgetése ellenére sem a magyar közoktatási reform kérdésében. Előbb az osztrák tanulmányi rendszert a bécsi tanulmányi bizottsággal kell kidolgoztatni hogy ez Magyarországra egyszerűen áttűt-

¹ SZÉCHENYI: A Kelet Népe. 1841. 367-371. 11.

hető legyen. MÁRIA TERÉZIA helytelenül cselekedett, amikor a magyarországi tanügyet, eredeti tervétől elállva, külön szervezte újjá 1777-ben. Most itt az alkalom, hogy az udvar a hibát kiköszörülje, a magyar közoktatási rendszer önállóságát végre megszüntesse.

Hogy ez az összbirodalmi kultúrpolitikai terv a maga egészében most, a XVIII. század végén, még sem sikerül, abban kétségkívül nagy érdeme van Napóleon hatalmas csapásain kívül, melyek alatt az egész monarchia épületének sarkai csikorognak, JÓZSEF nádornak, aki az új magyar tanulmányi rendszer kérdésében való döntést éveken át a politikai helyzetet ügyesen kiaknázva, a legnagyobb eréllyel sürgeti. Az új nádor már 1796 elején a pesti egyetem elhelyezésének kérdésével kapcsolatban, kéri a császárt, hogy az új tantervre (Studienplan) vonatkozó rezolúcióját mielőbb adja ki, hogy már a következő évben életbeléptethető legyen. A mostani rendszer mellett az oktatásügy nagy összegbe kerül, „anélkül, hogy jelentékeny haszon volna belőle.”¹ A király válaszában az új tanulmányi rend kérdését fontosabbnak minősíti, semhogy már most elintézhető; a dolgot, hogy jó legyen, nagyon meg kell fontolni s több kiváló szakemberrel megvizsgáltatni. Előbb a német tartományok számára kell a tanulmányi tervet kidolgoztatni s aztán ezt Magyarországra is alkalmazni („sie dann auch für Hungarn zu adaptiren.”).²

Két év multán (1798 aug. 30) az udvari kancellária újból a király elé terjeszti az országos bizottság tanügyi munkalatát s számos észrevételt fűz hozzá. A bécsi államtanács azt határozza, hogy mivel éppen most készül az örökös tartományok új közoktatási tervezete, a császár pedig a magyar tanügyet is ennek alapján óhajtja átszervezni, tehát még nem érkezett el az intézkedés ideje. A király ilyen értelemben adja ki legfelsőbb elhatározását (1800 márc. 25.).³

Közben az osztrák tanulmányi bizottság, melynek munkásságát a császár állandó figyelemmel kíséri, 1797-1799-ben számos ülésen meg is szerkeszti az osztrák gimnáziumok

¹ JÓZSEF nádor iratai. Kiadta DOMANOVSKY SÁNDOR. I. kötet. 1782-1804. Budapest. 1925. 77. 1.

² U. o. 77.

³ U. o. 442.

reformjára vonatkozó munkálatát.¹ Jellemző, hogy amíg a császár a kész magyar tanulmányi rend kibocsátását folyton halogatja, az osztrák tanulmányi bizottság munkáját viszont erélyesen sürgeti. Így pl. 1797 szept. 4-én rendeletet intéz a bizottság elnökéhez, melyben azért is sürgősnek jelzi az új tanulmányi terv elkészültét, mert a következő évben már életbeléptetését el akarja rendelni. Tartson a bizottság hetenként ülést, ha másképp nem tudja elkészíteni a tans tervet.²

A bizottság tagjai Ausztria legkiválóbb kultúrpolitikusai és tanügyi férfiai, akiknek tárgyalása valóban magas színvonalú. Üléseik jegyzőkönyveit összehasonlítva a mi országos deputációnkéival, meg kell állapítanunk, hogy a kultúrfilozófiai háttér, a tudományos műveltség természetéről táplált elvi felfogás, a művelődési anyag kiválasztásának elvei, a modern didaktikai irányok ismerete szempontjából jóval magasabban állanak. Olyan jelentős emberek, mint ROTTENHAN, BIRKENSTOCK, SONNENFELS, HÄ GELIN, HOFSTÄTTER, ZIPPE, eleve biztosították a tárgyalás magas színvonalát, a részletekbe való elmélyedését és sokoldalúságát.

A tárgyalás alapjául BIRKENSTOCK udvari tanácsos munkálata szolgál, aki még MÁRIA TERÉZIA megbízásából a hely színén tanulmányozta az északnémet és az angol iskolákat. Különösen át van hatva az egész közoktatási rendszer és a tudományosság szempontjából a gimnáziumok jelentőségének tudatából: „Ezek – mondja – minden tudományos intézet alappillérei s ezért az állam gondoskodására különösen méltóak. Nélkülök a többiek üresek és működésképtelenek.”³ BIRKENSTOCK tervezete erősen a neohumanizmus szellemében átalakított német gimnáziumok mintájának hatása alatt áll. A MARX GRATIAN-féle tantervvel szemben, amely a reáliákra: a matematikára, természetrajzra és természettanra nagy súlyt vetett s amely Mária Terézia 1776 szeptember 104 rendelete óta érvényben volt, BIRKENSTOCK tanterve majdnem egé-

¹ A bizottság üléseinek jegyzőkönyveit kiadta K. WOTKE: Die von der Studien-Revisions-Hofkommission (1797-1799) vorgeschlagene Reform der österreichischen Gymnasien. 1915. 144 lap.

² U. o. XIII. lap.

³ U. o. XV. 1.

szén a klasszikus irodalmi oktatásban merül ki. A hatosztályú gimnázium felső három osztályában különösen jelentékeny szerepet juttat a görögnek, melyet külön tanár tanít. A berlini Friedrich-Werder gimnázium mint eszmény” lebeg előtte. Itt XENOPHON Kyrupaideiája és HOMEROS Odysseiája mellett ARISTOPHANES Felhőt, SOPHOKLES Philoktetesét, PLATON dialógusait is olvassák. Különösen elő kell mozdítani a tanulók önmívelő magánszorgalmát. Ennek fontos eszközei: a tanulókönyvtárak felállítása s irodalomtörténeti conversatóriumok bevezetése. Nagy gondot kell fordítani az antik földrajzra, a régiségekre s a latin beszédre. A retorikai műveltség különösen homloktérben áll ebben a tantervben. *Erősen szembeszáll az utilitarizmussal:* olyasmit is kell az ifjúságnak tanulnia, ami a kenyérkeresethez nem föltétlenül szükséges. Aki a klasszikus írókat olvasni tudja, elméje úgy csiszolódik, hogy a többi tárgyat is könnyebben tanulja. Jó német íróvá is csak az fejlődhetik, aki gyakran olvasta a klasszikus szerzőket. Érdekes, hogy BIRKENSTOCK, a klasszikus oktatásnak nagy előharcosa, FR. A. WOLF-IOI, a német klasszika-filológiai tudomány és oktatás megindítójáról, bár akkor már nagy tekintélynek örvend, még semmit sem tud. A klasszikus oktatás színvonalának emelése végett nagy hévvel követeli az osztálytanítás helyett a szaktanítási rendszer bevezetését.¹

Az osztrák tanulmányi bizottságban az ellentétes álláspontot ZIPPE kanonok képviseli. BACON-ra hivatkozva, a természettudományokban rejlő pozitív ismeretek nevelő értékének jelentőségét hangoztatja, mikor a Birkenstock-féle munkálatot bírálat alá fogja. Csak a reáliák elégitik ki az ifjúság tudásszomját s kölcsönöznek a szellemnek mozgékonyt és szélesebb látókört, „míg a pusztá nyelvtanulmány egyformasága a szellemet elfárasztja és eltompítja.” ZIPPE már az *anyanyelv* tüzetes tanulmányozását is követeli az egész gimnáziumi tanfolyamon keresztül. A klasszikus oktatás célja az ízlés fejlesztése. Súlyos kritikát gyakorol a gimnázium addigi *retorikai művelődési eszménye* fölött: értelmetlen dolog az ifjakat, akik sohasem fognak latin szónoklatokat tartani, a latin ékesszólás szabályaira

¹ WOTKE: i. m. XVI-XX. 11.

tanítani. A latin versfaragásra is kár időt pazarolni. Latinul beszélni és írni az ifjúság csak oly tartományokban tanuljon, ahol a latin még érintkezési nyelv.¹ A bizottság tárgyalásár közepett BIRKENSTOCK is elismeri, „hogy az anyanyelv művelése a földolog s a latinnak semmi módon sem áldozható föl.”²

A magyar középiskolák múltjának kutatóját különösen érdekelhetik az osztrák tanulmányi bizottság határozatai, mert egyrészt így *történeti mértékre* tesz szert a pár évvel azelőtt működő magyar országos bizottság munkálatának értékelése szempontjából, másrészt bepillantást nyer abba, milyen *tanulmányi rendet* óhajtott eredetileg FERENC király a magyar művelődés talajába átültetni? Számos ponton pedig történeti fény derül arra, mi a *forrása azoknak a módosításoknak*, melyeket később a császár a magyar országos bizottság tervezetén ejtett, míg ez a második *Ratio Edw cationis* formáját nyerte?

Az osztrák bizottság a gimnáziumot *hat osztályú*, még pedig egységes tanfolyamot alkotó iskolának tervezi; a grammatika- és a humanitás-tagozatra való elkülönítés megszűnik. A bizottság elvileg kijelenti, hogy előtte az iskola minél célszerűbb szervezetének eszménye lebeg, minden tekintet nélkül a pusztán pénzügyi szempontokra. Kívánja a *szakrendszer* bevezetését: a fő tárgyakat különböző tanárok tanítsák, akik így jobban belemélyedhetnek saját szakjukba. A gimnázium művelődési anyaga majdnem kizárólag *humanisztikus*: német, latin, görög nyelv, földrajz, történelem, elemi mennyiségtan, stíluselmélet, elemi filozófia és vallás. Ezek kötelező tárgyak; ellenben rendkívüli tárgy a francia és olasz nyelv s a rajz. A tanítás menete az anyanyelvvél kezdődik. Ehhez csatlakozik az elemi latin oktatás, mely fokozatosan tudományossá válik; ezután következik a görög. A harmadik évfolyamba illeszthető a stílus elmélete, az ötödik és hatodik évfolyamnak a pszichológiával egybekapcsolt logika is tárgya. Ez az elemi filozófia nem köthető össze a retorikával vagy a geometriával, hanem külön tárgy. Az első két év mennyiségteni anyaga a közönséges számtan;

¹ U. o. XXI. 1.

² U. o. 12. 1.

erről fokozatosan át kell térni a betűszámтанra, az algebrára a négyzetes egyenletekig és a geometriára (Euklides első négy könyve). A földrajz tartalmazza a természet jelenségeire vonatkozó valamennyi tudnivalót is: ez a tárgy képviseli az összes reáliákat. Egyben híd a történelemhez is, melyből tüzetesen az ó- és újkort kell tárgyalni, a középkort csak vázlatosan, ami nyilván a felvilágosodás történeti álláspontjának hatása. A vallásoktatásban sem szükséges a túlságos részletezés.

Sokat foglalkozik a bizottság a *tanárképzésnek*, a tanárok fizetésének, a tanári konferenciáknak, az iskolakönyveknek, a tandíjnak, a gimnáziumok megfelelő földrajzi elhelyezésének kérdésével. Határozatait az államtanács is részletes tárgyalás alá veszi.¹ A császári rezolúció, mely 1799 február 18-án kelt, nem mindenben hagyja jóvá a bizottság munkáját. A görög nyelvet nem engedi kötelező tárgynak minősíteni; tanulása csak az ösztöndíjas tanulókra kötelező, az ifjúság többi részének csak mint „nagyon hasznos” nyelv ajánlható. A porosz neohumanisztikus gimnáziumi rendszer tehát nem tud érvényre jutni Ausztriában. A következő iskolai évben az új tantervet csak egy gimnáziumban kell mintául bevezetni, a többiben a reform csak az első osztályban kezdődjék meg.

A magyar országos közoktatási bizottság munkálatának sorsát nyomozva, kissé hosszabban állottunk meg az osztrák tanulmányi bizottság munkájánál, mert a császár erre hivatkozva, húzódozik a magyar tanulmányi rend kérdésének elintézésétől. Most már előtte fekszik a kész osztrák tanterv, mely arra van hivatva, hogy Magyarország tanügyi modelljéül is szolgáljon. FERENC azonban még mindig halogátja az elintézését. A lökést a döntésre a fiatal JÓZSEF nádor adja meg. Most ugyanazt a szerepet játssza, mint 1776-ban ÜRMÉNYI Mária Terézia alatt: megmenti a magyar közoktatásügy önállóságát a beolvasztási törekvéssel szemben.

A nádor 1801 június 17-én hatalmas emlékiratot terjeszt a császár elé, melyben a magyarországi hangulatot, a rendek fontosabb sérelmeit és kívánságait tüzetesen megvilágítja.²

¹ WOTKE: i. m. 79. 1.

² Közli: DOMANOVSKY SÁNDOR: József nádor iratai. I. 1925. 396-418.

Az utóbbiak közül a legfontosabbak közé számítja a *közoktatásügy reformját*. Történeti visszapillantást vet az 1794 országgyűlés idevágó határozataira s az országos bizottság munkálatára. A rendek az 1794 országgyűlésen újra kifejezték kívánságukat, hogy a következő diéta az iskolaügyet is tárgyalja. Mindeddig azonban döntés nincsen, mert a felség előbb az örökös tartományok tanulmányi rendjét óhajtotta megállapítani, hogy aztán a magyart ehhez alkalmazza. Azonban évek óta e téren semmi sem történik, amiből a nádor azt következteti, hogy az osztrák tervet még vagy nem dolgozták ki, vagy valahol kidolgozva hever. „Azonban egyik esetben sem méltányos, hogy Magyarország, melynek tanulmányi tervezete régen készen van, elveszítse reményét arra, hogy fiaiból derék embereket nevelhessen, csupán azért, mert az örökös tartományoknak szánt tanterv még nem készült el... Itt az állam jólétéről van szó, melynek érdekében áll, hogy jól nevelt polgárai legyenek, a jövő nemzedékek jólétéről, melyek műveltsége ennek az ügynek halogatása folytán mind jobban hátramarad, végül Felsőednek saját és sok millió alattvalójának üdvéről, akik a köznevelés elhanyagolása miatt szerencsétlenségbe taszítottak.” A nádor, úgy mint elődje Sándor Lipót, rámutat a tanárok és a tanulóifjúság körében mind jobban lábrakapó kihágásokra, helytelen gondolkodásmódra, vallástalanságra, erkölcstelenségre, szabados beszédmódra, hogy igazolja, mennyire alapos az országnak a köznevelés reformja után való vágya. Csak egy-két évvel azelőtt kellett a pesti egyetem s a kassai akadémia tanárai ellen hosszas vizsgálatot folytatni a Martinovics-féle összeesküvésben való részvétel gyanúja miatt; az ifjúság fegyelemsértése is napirnden van.¹ „Itt a legfőbb ideje annak, hogy az igazi eszközök megragadjuk, hogy az ifjúság nevelését az igazi útra tereljük, különben esetleg már késő lesz s ha ez így folytatódik, nem szeretném megélni, amikor a most tanuló ifjúság

¹ L. JÓZSEF főherceg levelét (1795 szeptember 23) a gyanús pesti tanárokról s az ellenük indított vizsgálatról (József nádor iratai I. 32., 37.); továbbá MAJLÁTH JÓZSEF tárnokmesternek s VEGH PÉTER országbírónak jelentéseit (u. o. 41-42.) a külföldi szabadszellemű tanárok itteni működéséről, a szabadság eszméitől érintett ifjúság vallási és erkölcsi züllöttségéről.

felnő s az ország ügyeire befolyást gyakorol.” Most nem kíván a nádor, aki a valónál sokkal sötétebb színeket alkalmaz az elvadult magyar tanügyi viszonyok jellemzésére, a közoktatási kérdések részleteibe bocsátkozni: erre akkor lesz alkalma, ha az országos bizottság aktái tárgyalásra kerülnek. Csak a kérdés fontosságát óhajtja a felség szemei elé állítani, hogy az ügy további halasztást ne szenvedjen. Parancsolja meg a császár az országos bizottság munkálatainak s a helytartótanács idevágó megjegyzéseinek a legfelsőbb döntés elé való mielőbbi terjesztését. Ha az ügy elintézése a most következő országgyűlés megnyitása előtt megtörténnék, ennek az a haszna is megvolna, hogy teljesen a császár véleménye és akarata volna a döntő, ellenben az országgyűlésen sok vitára adna okot.

A nádor emlékiratát az államtanács is behatóan tárgyalja. Meglepő a nagy hadvezérnek, KÁROLY *főhercegnek* hatalmas beszéde az államtanácsban. Az asperni győző kitűnő kultúrpolitikusnak is bizonyul. *„Dicsőségére válik, úgymond, a magyar nemzetnek, hogy a követelmények közé elsősorban az egyetem és a közoktatási rendszer reformjának kérdéseit vette föl.* Ez utóbbi az egész birodalomnak égető kérdése.”¹ Mint II. JÓZSEF, ő is a népiskolát tartja legfontosabbnak, mert a lakosság legnagyobb részét ez van hivatva jó emberekké, munkás és hasznos állampolgárokká nevelni. Különösen a tanítóképzés javítását sürgeti. Erre a célra a magyar nemzetnek is külön áldozatot kellene hoznia, mert ettől függ a nép igazi felvilágosodása. „Ugyanis a nép nem minden felvilágosítása – folytatja a főherceg – hasznos az államnak, sőt maguknak az alattvalóknak is. A célszerűen irányított népoktatás azonban mindenkor a legjótékonyabb hatású az államra nézve, egyszersmind a legerősebb ellenszer a hamis erkölcsöt és elveket terjesztő felvilágosodással szemben. Csakis az ilyen kellően szervezett normálisiskolában [tanítóképzőben] nyer az állam eszközt arra, hogy egy egész nemzet felvilágosítását [- művelődését] a maga céljának és a közjónak megfelelően irányítsa.” Azonban bármilyen sürgetőnek tartja is a főherceg a magyar közoktatás kérdését, bölcs beszéde a régi osztrák politikai

¹ DOMANOVSKY SÁNDOR: József nádor iratai. I. 417.

receptben hangzik ki: ki kell kérni az udvari tanulmányi bizottság véleményét.

JÓZSEF nádor erélyes hangú emlékiratának megvan a királyra is a maga hatása. Gr. PÁLFFY ANTAL kancellárhoz nemsokára (1801 július 8.) levelet intéz, melyben most már ő sürgeti, hogy az udvari kancellária az iskolaügyben terjessze elő véleményét.¹ A kancellária csakhamar (1801 augusztus 31.) a királyhoz juttatja a regnikoláris bizottság munkálatára vonatkozó bírálatát és javaslatait, melyeket LÁNYI JÓZSEF udvari tanácsos írt.² A kancellária mellőzendőnek véli az országos bizottság panaszait *circa modernam Juventutis educationem*: az ifjúság értelme és emlékezete a sokféle megtanulni való anyaggal túl van terhelve s ezért, a kiválóbb tehetségű ifjak kivételével, csekély előmenetelt tesz, alaposan semmit sem tanul (nihil solide discat); az ifjak tanulmányaikat elvégezve, úgy hagyják el az iskolát, hogy jól még a latin nyelvet sem tudják; az ifjúság erkölce megromlott s a vallásban megfogyatkozott.

Az országos bizottság munkálata megtartotta a Ratio középiskolájának szervezetét: a grammatikai iskola három, a humanitás két osztályból áll. Láttuk, hogy az osztrák tanulmányi bizottság az öt évfolyamot hatra emelte föl. Most ezt indítványozza a kancellária is. Csakhogy amíg az osztrák bizottság a népiskolát továbbra is három osztályúnak hagyja meg, a kancellária a grammatikai iskolát úgy bővíti ki *egy évfolyammal*, hogy a népiskola utolsó (harmadik) osztályát a latin iskolához csatolja: az elemi iskolából egy évvel előbb lehet a latin iskolába lépni. (Ez a javaslat majd érvényre is jut a második Ratióban.) Véleményét a kancellária azzal indokolja, hogy a latin iskola tanulói főképp a nagyobb városok elemi iskoláiból kerülnek ki, amelyeknek harmadik osztályában már a latin nyelv elemeit is tanítják. Ez a tanítás azonban tapasztalat szerint igen gyarló, úgyhogy a grammatikai iskolában a latin oktatást elülről kell kezdeni. Sok szülő nem is adná fiát a latin iskolába, hanem a hasznosabb földművelésre és iparra fogná, ha fia nem tanult volna már az elemi iskolában a latinból valamit. Helyesebb tehát

¹ Magy. kanc. 1801:6734. O. L.

² Magy. kanc. 1801: 8774. O. L.

a normális iskola harmadik osztályát a latin nyelv elemeivel a latin iskolához csatolni, azaz visszatérni a jezsuiták iskolaszervezetére.

A magyar kir. udv. kancellária aulikus szellemére szomorú fényt derít a *magyar nyelv* kérdésében elfoglalt álláspontja: a bécsi államtanács sem tehetett volna a magyar királynak a nemzet érdekeit lábbal tipróbb javaslatot. Az országos bizottság, mint láttuk, azt határozta, „hogy ezentúl senki se léphessen föl az elemi iskolából a grammatikai iskolába, aki a magyar nyelvben nem jártas, mert ez a nyelv lesz a jövőben a többi tárgy tanításának is az eszköze (cum haec sit in posterum Instrumentum futurum in Disciplina ceteris explanandis)”. Ezt a javaslatot a magyar kancellária nem fogadja el, mert legföljebb csak akkor lesz keresztülvihető, ha a magyar nyelv tanulása országszerte odáig jut, hogy minden népiskolai tanuló jártas lesz a magyar nyelvben. Ámde, ha a kancellária javaslata szerint a népiskola egy osztállyal megrövidül (csupán két évfolyamúvá csökken), még kevesebb a remény arra, hogy a nem-magyar ajkú tanuló ily rövid idő alatt elsajátítsa a nemzeti nyelvet.

Erősen foglalkoztatja a kancelláriát az *értelmi proletariátus* kérdése: *félni kell a latin iskolák túlzásfóltóságától.* Miképen lehetne elérni, hogy a polgárság és parasztság ne tóduljon a népiskolából a latin iskolába, amikor nagyobb szolgálatot tehetnek a hazának, ha földművesek, iparosok, kereskedők vagy katonák lesznek. A budai tanulmányi bizottság JÓZSEF császárnak 1784 június 14-én kiadott rendeletéhez ragaszkodik, mely megszorította a polgár- és parasztfiúk deákos művelődését, még pedig úgy, hogy ha a parasztfiúk nem eminensek, hanem csak az I. classisba (érdemsorba) kerülnek, ne bocsátassanak már a következő évfolyamba, hanem a tanulói pályát kénytelenek legyenek abbahagyni; a polgárfiúknak is ez legyen a sorsuk, ha a II. érdemsorba jutnak; a nemesfiú pedig, aki a III. classisba jutott, ismételjen. A helytartótanács nem járul hozzá a tanulmányi bizottság véleményéhez: némely tehetség ugyanis későnéző, ezeket kár volna a tanulásban eleve meggátolni, másrészt a gimnáziumok felső osztályaiban nincsen oly sok tanuló, hogy ne lehetne reményük a különféle életpályákon való elhelyezkedésre. A kancellária visszatér a tanulmányi

bizottság álláspontjára: meg kell szorítani a latin iskolába tódulók számát, hisz a tehetség biztos jelei már a népiskolában megállapíthatók. Most tehát az udvari kancellária a tanulók számának megszorítása mellett tör lándzsát. De amikor a magyar nyelv kötelező tudásáról, mint másik ilyen megszorító eszközről volt szó, ez ellen óvást emelt.

A kancellária mellőzendőnek tartja a természetrajznak a *grammatikai iskolában* való tanítását: ebben a korban még csak pusztá neveket s nem dolgokat tanulnak a gyermekek; a felső osztályokban a természetrajz úgyis újra következik. A történelmi oktatásnál az értelmes előadásra nagy súlyt kell vetni, különben az egész történelmi tanulás pusztá memorizálásban merül ki. A prozodiát a grammatikai osztályokban nem kell tanítani, mert ez később úgyis tüzetesen előfordul. Ezek a javaslatok (a reáliák megszorítása, a történelmi oktatásra vonatkozó utasítás) erősen magukon viselik az osztrák tanulmányi bizottság fentebb ismertetett határozatainak nyomát, melyek a magyar kancellária előtt bizonyára nem voltak ismeretlenek. Az osztrák és magyar középiskolai szervezet uniformizálását a kancellária a hat osztállyal indítja meg: most ezt a tantervre vonatkozó módosító javaslataiban folytatja.

Az országos bizottság eredeti munkálata a görögöt már a II. grammatikai osztályban óhajtotta tanítani, mint rendes tárgyat. A kancellária ezt helyteleníti: itt indul meg a görög körül a magyar közoktatás történetében hevesebben a harc; mely mindmáig nem tud elülni. A kancellária szerint ennek a nyelvnek tanulása nálunk már régen megszűnt, nincsen annyi kellően képzett görög tanár, hogy minden iskolába egy-egy juthatna közülök; ha a latinnal párhuzamosan az ifjak görögöt is tanulnak, kellő módon egyik nyelvben sem tudnak haladni. Ezért a görög csakis a filozófiai tanfolyamon kaphat helyet; az akadémiákon görög tanár is akad.

A *humanitas-osztályokban* a természetrajzi oktatás csakis a természet hazai tárgyaira korlátozódjék: nincsen annak értelme, hogy a magyar ifjak olyasmivel foglalkozzanak, ami az országban nincsen. A magyarországi latinság külön tanítását ezen a fokon mellőzni kell, mert a tanulók helyes nyelvérzékét veszélyezteti. A jogászok úgyis tanulják a *stylus curialist*. A rendkívüli tárgyakat itt is, mint a

grammatikai iskolában, el kell hagyni. Az újságolvasás (collegium novorum publicorum) is maradjon el.

A *filozófiai tanfolyamon* a magyar nyelvet bárki ne taníthassa: tanárai kellően képesítve legyenek, azaz akadémiai képzettséggel bírjanak. A rajzra senki sem kötelezhető, de aki jelentkezik, annak alkalmat kell adni e tárgy tanulására. A „stúdium philologiae” itt főlöseges; egészen a gimnáziumra kell szorítani, ahol a görög nyelv kimaradása folytán elég idő van rá. A „philológián” itt régiségtant és mitológiát kell érteni; a második Ratióba „archaeologia” néven került. A katonai akadémia, a művészeti főiskola, a tudományos akadémia, a magyar nyelveművelő társaság mind szép eszme, de egyelőre pénz (vires fundi) ilyesmire nincsen.

II. LIPÓT 17904 rendeletei, mint láttuk (149. L), csak ideiglenesen intézkedtek a közoktatásügy terén s külön hangsúlyozták, hogy a tanulmányi és nevelési rendszer végleges megállapítása a nemzet képviselőinek, az *országgyűlésnek* dolga. Az 1791: XV. t.-c. világosan kimondja, hogy az országgyűléstől kiküldendő országos bizottság a nemzeti nevelés elvei rendszerére vonatkozó javaslatát „az ország törvényei közé való beiktatás végett be fogja mutatni (in leges regni referendum praesentatura)”. Az 1791: LXVII. t.íC. pedig valamennyi országos bizottságot felszólítja, hogy úgy dolgozzák ki javaslataikat, hogy a következő országgyűlésen „előadhatók és köztörvényekké (in leges publicas) alakíthatók legyenek, oly módon, amint az országgyűlés el fogja fogadni”. A diéta ezeket a törvényeket azért hozta, hogy végre maga is befolyást gyakorolhasson a nemzet nevelésére, elvileg maga állapíthassa meg művelődési eszményét. A nemzetnek e természetes, jogos és törvénybe iktatott vágyával azonban szembehelyezkedik a magyar királyi udvari kancellária. Azt javasolja a királynak, hogy jogaiból ne engedjen: a közoktatásügy rendezése a *felsőjogok* körébe tartozik s nem az országgyűlésébe. Hivatkozik az 1548:11., 1550: XIX., 1723: LXX., 1741: XLIII. t.-cikkre; sőt az 1791: XV. t.-cikkre is, mert ebben benn van: „a királyi jogok sérelme nélkül” (Salvis Juribus Regis). Ez azt jelenti – siet igazolni a nemzet jogfosztását a magyar kancellár -, hogy a király az országos bizottság véleményét és kívánóságait csak meghallgatja, de nem azt, hogy jogairól lemond.

Eredmény: *a közoktatásügyről nem kell törvény, elég a királyi rendelet tekintélye.* A kancelláriának ez az aulikus jogászi furfangja egy félszázadon át a nagy nemzeti sérelmek egyik főforrása lett: egyik törzsökös oka annak, hogy e hosszú időn keresztül iskolaügyünk egy tapodtat sem haladhatott előre. Hiába követelték a harmincas-negyvenes évek országgyűlései, külföldi példákra hivatkozva, a reáliskolák, ipariskolák, a műegyetem felállítását. A válasz mindig ugyanaz volt: öfelsége jogához képest mindig gondoskodott és gondoskodik az iskolákról, amelyeknek ügye nem tartozik az országgyűlés hatáskörébe. A jogászi indokolás magyar emberektől származott, pedig ezek még az 17914 országgyűlés történeti milieujében is éltek.

Az 1802. év elejére tervezett országgyűlés ideje közeledik. A monarchiának Napoleon ellen vívott gigászi küzdelmében új pénz- és véráldozatra van szüksége. Az országgyűlés anyagát JÓZSEF nádor készíti elő. Hogy a rendek hangulatát megnyerje, iparkodik valamely régebbi kívánságuk vagy sérelmük kielégítését a császártól kieszközölni. Már fentebb ismertetett, 1801 június 17-én kelt emlékiratában erre a célra a magyar közoktatásügy rendezését, az 17914 országgyűlés regnikoláris bizottságának munkálata alapján kibocsátandó új tanulmányi rendet tartotta a legalkalmasabbnak. Hogy az országgyűlés megnyitásáig ezt az ügyet nyélbeüsse, az udvari kancellária imént jelzett fölterjesztés sere vonatkozóan terjedelmes emlékiratot siet kidolgozni, melyet 1801 november 21-én küld el a császárnak.¹ Részletesen tárom fel itt ennek az emlékiratnak alapgondolatait, nemcsak azért, mert döntő jelentőségűek a sokáig vajúdjó új Ratio megszületésére nézve, hanem azért is, mert mélyebb bepillantást engednek a kor megváltozott szellemébe, Magyarország akkori kormányzatának kultúrpolitikájába és a hazai közoktatási állapotokba. Az 17914 országgyűlésnek és bizottságának nemzeti és demokratikus irányával szemben a fiatal nádor az abszolutizmus konzervatív kultúrpolitikusa. A habsburgi főhercegnek ekkor még nincs érzéke és hajlandósága a sajátos magyar nemzeti érdekek iránt úgy, ahogyan később. Amit az új tanulmányi rend megvalósítá-

¹ Közli DOMANOVSKY SÁNDOR: József nádor iratai. I. 442-461.

sáért tesz, abban elsősorban a politikai taktika vezeti; ha a nevelés ügyéért tiszteletreméltó buzgalommal küzd, lelki indítéka az általános emberi érzés és az egész monarchia üdve: éppily lelkesedéssel harcolna egy másik tartomány köznevelési reformjáért is, ha annak élére állították volna.

Emlékiratát a király előtt először politikai szempontból indokolja: a tanügy gyors rendezése jó benyomást tenne a magyar rendekre, akik ezt az ügyet minden országgyűlésen sürgetik. De másodsorban a mindennapi tapasztalatra és a sok panaszra is hivatkozik: az ifjúság nevelése teljesen el van hanyagolva, kevés az olyan ember, aki tanulmányait alaposan végzi, nagy az erkölcsi züllés és vallástalanság az ifjúság körében. Mielőtt azonban az országos bizottság és a kancellária konkrét javaslatait bírálná, *általános iskolapolitikai elveket* bocsát előre, amelyek sok tekintetben azonosak SÁNDOR LIPÓT nádor 1795. évi emlékiratának gondolataival.

Első alapelve a felvilágosodás áramlatának II. JÓZSEF-féle progresszív kultúrpolitikájával szemben nagy visszafejlődést mutat: *„az iskolákat nem szükséges szaporítani s a szülőket kényszeríteni, hogy gyermekeiket iskolába küldjék”*. Első oka az iskolák számának növelése és az iskolakötelezettség ellen *gyakorlati* természetű: a meglévő iskolákat is csak nagy fáradsággal lehet kellően képzett és derék tanítókkal ellátni; ha az iskolákat szaporítjuk, olyan embereket kell tanerőkül alkalmaznunk, akik ahelyett, hogy nevelnék, megrontják az ifjúságot. Második oka már *kultúra filozófiai*: *„csekély véleményem szerint nagy kérdés, vajjon jobbe az államra nézve, hogy valamennyi alattvalója tud írni és olvasni, vagy sem*, és mivel én inkább az utóbbi véleményen vagyok, azt hiszem, hogy szükség nélkül az iskolákat, különösen az elemi és grammatikai iskolákat nem szabad szaporítani s a szülőket kényszeríteni, hogy fiaikat iskolába küldjék, hanem ezt teljesen önkényükre kell bízni, mert főképp a tanulmányok terén semmiféle kényszernek nem lehet jó eredménye. Ezen általános szabály alól kiviszem a vallás- és erkölcsstani oktatást, mely alól senki sem menthető föl.”¹

¹ JÓZSEF nádor már 1801 jún. 17-én kelt emlékiratában is kifejezi aggodalmát a parasztság nagyobbfokú iskolázásával szemben. „Nem lehet

Íme, hová tűnt az aufklävizmus államfilozófiájának gom dolata, mely MÁRIA TERÉZIA és JÓZSEF művelődéspolitikájának vezércsillaga volt: fel kell világosítani, művelni a népet, az állam első kötelessége polgárai számára legalább a kultúra minimumot biztosítani! Annál hatékonyabban virágzik az állam, minél szélesebb néprétegei részesülnek nekik megfelelő műveltségben! A forradalmi szellemtől féltő kormányzat most a művelődéspolitika terén is a szélső reakció képviselője.

Milyen más volt tíz évvel azelőtt ugyancsak a konzervatív világfelfogásnak kultúrpolitikája! „A köznép megvilágosodása” című munka, melyet 1791-ben németből valószínűleg gr. SZÉCHENYI FERENC titkára, BÁRÁNY PÉTER ültet át nyelvünkre,¹ a köznépet a műveltség áldásaiban akarja részesíteni, mert a népnek minél szélesebb rétegeit éri a műveltség sugarai, annál biztosabb alapon nyugszik a társadalom s annál erősebb gazdasági és erkölcsi szempontból az állam. A komoly könyvecske azt hirdeti, hogy az igazi felvilágosodás nem az, aminek a francia enciklopédisták hirdetik, t. i. vallástalanság és jogegyenlőség, sem az, hogy a parasztból matematikust és fizikust faragjunk, hanem a népnek a szükséges elemi ismeretekben való jártassága, elsősorban pedig a vallás és erkölcs elveinek alapos megértetése. A felvilágosodás ott a legerősebb, ahol a keresztény vallás igazán honol

– úgymond – figyelmen kívül hagyni, hogy a paraszt gondolkodóbb és tanultabb lett, hogy az újságoknak a falusi kocsmákban való olvasása által olyan fogalmakat szítt magába, melyeket azelőtt nem ismert, végül, hogy *a népiskolák megsokszorozása következtében több ismeretre tett szert, mint amennyire szüksége van, hogy a maga társadalmi rendjében boldog legyen.*” (JÓZSEF nádor iratai. I. 405.) KÁROLY főherceg, aki az intenzív népoktatás barátja, „úgy véli, hogy az államnak inkább előnyére van a paraszt művelése, semmint hátrányára; csak arra kell törekedni, hogy spekulatív hajlamai társadalmi állásának megfelelő irányba tereltesse. Falusi iskolákkal és újságokkal esetleg könnyen megzavarhatják gondolkodását. Tanítása tehát szorítkozzék írásra, olvasásra, számolásra, vallásra és gazdasági ismeretekre. Az újságokat viszont jól kell cenzúrázni és a parasztokat politikai vitatkozások helyett inkább olyan olvasmányokra szoktatni, amelyek a házi, a mezős és erdőgazdaság újításairól tájékoztatják. Erre a célra külön folyóirat alapítását ajánlja.” (U. o. 416.)

¹ A köznép megvilágosodásáról, ennek hatáiról és hasznairól. írta német nyelven EWALD Í. Bécsben. 1791. 154 lap.

a lelkekben. Az állam hatalma a népnevelés szélességével és mélységével párhuzamosan gyarapszik. A felvilágosodott, azaz művelt nép nem hajlamos a forradalomra. Az utóbbi a tudatlanság és zsarnokság nyomán támad. „Soha se is tart-hattok számot – így szól a különben egészen konzervatív politikai hitvallású irat az uralkodókhoz – ezen felséges nevezetekre: fejedelmek, királyok, embereken uralkodók, ha úgy bántok az emberekkel, mint a hídlásba zárt vagy járomba fogott barmokkal. Hatalmatok alatt van az ember; de bizonyára nem uralkodtok rajta.” A forradalom orvos-szere eszerint a kellő népnevelés, az alsóbb társadalmi rétegek tudatlanságának s a felforgatásra való sugalmazhatóságának a műveltséggel való megszüntetése. JÓZSEF nádor kultúrfilozófiája inkább ROUSSEAU-HOZ közeledik, természetesen negatív politikai előjellel: a műveltség, a felvilágosodás igazában megrontja a népet, jogok követelésére, forradalomra teszi hajlamossá. Az állam érdeke s a társadalom konszolidációja azt kívánja, hogy a nagy tömegek továbbra is a tudatlanság sötétjében sínylődjenek.

A közoktatásügy rendezésének második alapelve, melyet a nádor hangsúlyoz, a *tanerők kellő kiválasztása*, „mert ezektől függ az ifjúság egész művelődése és nevelése”. Ezért megfelelő képzésükről is gondoskodni kell (a második Ratio az elsővel szemben erre még sem terjeszkedik ki).

A harmadik elv, úgy mint az első, szintén megszorító értelmű: *olyan gyermeket, aki nem mutat kiválóbb tehetséget alsófokú tanulmányai közben s nem viselkedik jól és szorgalmasan, nem szabad felsőbb tanulmányokra bocsátani*. Erre a korlátozásra azért van szükség, mert jelenleg bármilyen társadalmi rendű gyermek, ha csak az utolsó osztályzatot nem nyeri, elvégezheti a latin iskolát s innen a felsőbb tanulmányokat. Ahelyett, hogy szülői foglalkozásához, a földműveléshez vagy az iparhoz visszatérne, nem kapván állást, zugírászatra (Winkelschreiben) adja magát, vagy falusi jegyző lesz, vagy más alsórendű társadalmi pozíciót foglal el. így csak az állam nyugalját és boldogságát veszélyeztető elégedetlen emberek számát növeli. A tanulás szabadságával való visszaélés az oka annak, hogy néhány év óta a pesti egyetem tanulói közül oly sokan jutnak a második és harmadik klasszisba. Az ilyen tehetségtelen és tudat-

Ian fiatal emberek csak az állam terhére vannak, tökéletlen műveltségük és felvilágosodásuk egyenest veszedelmes.

E bajok megszüntetése céljából javasolja a nádor, hogy, amint a kancellária is óhajtja, a latin nyelv elemeit a normalis iskolákban mellőzzék s a grammatikai iskolákba tegyék át, mert így sok szülő, nem tanulván fia már az elemi iskolában latinul, nem is adja őt a latin iskolába. Helyesli a kancellária javaslatát, hogy a paraszt- és iparosfiúk csak akkor léphessenek fel a latin iskolába, ha eminens, vagy minden tárgyból jeles bizonyítványuk van; a gazdagabb polgárfiúk pedig csak akkor, ha bizonyítványuk legalább is másodrendű. Ha pedig a latin iskola első éveiben valamely tanuló az utolsó (harmadik) érdemsorba kerül, tovább az iskolába nem járhat. Ugyanezt a szabályt alkalmazni kell az egyetemen és az akadémiákon is.

A nádor maga is érzi, hogy ezek a megszorítások kemény és vitatható fegyverek az értelmi proletariátus elszaporodása ellen. Ezért tüzetesen iparkodik az ellenérveket megcáfolni. Ezek közül különösen kettővel száll szembe: az egyik *pszichológiai*, a másik *politikai természetű*. Kz előbbi arra hivatkozik, hogy a tehetségek sokszor csak későn bontakoznak ki s így, ha az említett rendelkezés életbe lép, sok, főképp az alsó néposztályokhoz tartozó ifjúnak egészén útját szegjük, hogy tehetségét kifejlessze. Ez az okoskodás a nádor szerint nem állja meg a helyét. De ha igaz volna is, a tehetségek későn érése csak kivétel: „*jobb az államra nézve, ha száz derék iparosa vagy parasztja van s egy tudóst esetleg elveszít, mintsem hogy egy alapos tudósa legyen és száz szorgalmas polgárt és parasztot elveszítsen*”. Egyébként a későn érő tehetség elől sem volna elzárva teljesen a tanulás útja, mert idősebb korban is látogathatja az iskolát. A második ellenérv a *demokrácia* visszhangja: a tehetségek a különböző társadalmi osztályok között egyformán vannak elosztva, nem méltányos tehát a nemességet és gazdagabb polgárságot előnyben részesíteni a szegényebb polgársággal és a parasztsággal szemben. A nádor szerint ennek az érvnek sincs sok értelme. A nemességnek száz útja van, ahol gyermekeit elhelyezheti, a hivatalokat úgyszólván csak nemesember töltheti be; anyagi eszköze is megvan arra, hogy fiait, ha nem tanulnak is jól, táplálni tudja, vagy eset-

leg a katonai pályára adja. Ugyanez áll a gazdagabb polgárról is, ki nincsen arra kényszerítve, mint az iparos, hogy tanult fiát minden áron a legnyomorúságosabb hivatalba is bedugja. Kívánatos volna ezért a szegény kisnemeseket („bocskorosokat”) ugyanabba a kategóriába sorozni, ahová az iparos- és parasztgyermeket, mert hisz ezektől külsőleg egyáltalán semmiben sem különböznek. Magyarországon azonban minden nemesnek egyenlő előjoga van, úgyhogy ez nem vihető keresztül.

A nádort emlékiratában a tanügynek kizáróan *politikai, társadalmi és közigazgatási* vonatkozású mozzanatai érdeklik: tantervi vagy módszertani kérdéseket egyáltalában nem hoz szóba. Egy esetet kivéve. A javasolt megszorítások ellen ugyanis egy *didaktikai* természetű érv is felsorakozik: az elemi, a latin és a főiskolák tanulmányi anyagát úgy kell felosztani, hogy a tanulók képességeinek megfelelő s ne túlterhelő legyen, mert így a közepes tehetségű tanulók is kellő sikerrel végezhetnék tanulmányaikat. *A nem lényeges tananyagot el kell hagyni s a tanítási módszert, amennyire csak lehetséges, egyszerűsíteni.* Ennek a véleménynek igazságát a nádor is elismeri s élesen bírálja az iskolák enciklopédikus szellemű tantervét, mely a *Ratio Educationis* alapján érvényében van. „Jelenleg – mondja – általános a panasz, hogy a tanulóifjúság egyszerre igen sokféle tárggyal foglalkozik, emlékezete megvan terhelve s ezért keveset tanul alaposan. Ez a felfogás annál indokoltabbnak látszik, mert a jelenkor szelleme általában úgyis leginkább csak a külsőre irányul; mindenki csak fényelegni (zu brilliren) iparkodik, a lényegét azonban elhanyagolja, ezért, ha csak eleve nem védekezünk ezen baj ellen, a jövőben megeshetik, hogy alapos ismeretekkel rendelkező erőket nem tudunk többé a tanári székekre találni.”

Az egész Európát megreszkettető francia forradalom, ennek nálunk is lappangó szellemi hatása, a Martinovics-összeesküvés után érthető, hogy JÓZSEF nádor a legnagyobb fontosságúnak tartja, „hogy a tanulóifjúság erkölce és vallásos érzülete különös gond tárgya legyen, főképp a mai időkben, amikor az erkölcstelenség és vallástalanság annyira erősen lábrakapott. A jó erkölcsök s a vallás az állam talpkövei; ha ezek megrázkódnak, az állam maga is meginog.

Ezért szükséges jó iskolai törvényről és rendeletekről, továbbá a tanulóifjúság pontos és szigorú felügyeletéről gondoskodni”.¹

A nádor emlékirata ezután a kancelláriának egyes konkrét javaslataihoz fűz megjegyzéseket. Elfogadja a nádor, mint már az emlékirat bevezető alapelveinek tárgyalása alkalmával kijelentette, azt a javaslatot, hogy a grammatikai iskola alulról egy évvel megtoldassék az elemi iskola harmadik osztályának rovására. A kancellária a nagyobb helységek és városok elemi iskoláinak tantervében a *magyar nyelvet* az országos bizottság munkálata értelmében meghagyta. Ez ellen a nádor óvást emel. „A magyar nyelv, úgymond, bár az ország sajátos nyelve, azonban semmiesetre sem általános, nem az, amelyet a köznép leginkább beszél.” Mivel az elemi iskolákba leginkább a parasztok, polgárok s a kismemesség fiai járnak, viszont a magasabbrendű nemeség és a gazdagabb polgárok fiai úgyis latin iskolát végeznek, a nádor azt hiszi, „hogy a magyar nyelv tanulmányát, mint kevésbé szükségeset, az elemi iskolák számára megszabott tárgyak közül ki kell rekeszteni és, mint eddig, csak a gimnáziumokban meghagyni.” Csupán a tankerületek székhelyén fenálló, tanítóképzővel kapcsolatos elemi iskolákban (scholae primariae vel normales) tanítható a magyar nyelv. Ezek után természetes, hogy az udvari kancelláriával együtt eleve visszautasítja a nádor a regnikoláris bizottság munkalatának azt a pontját is, amely szerint olyan tanuló, aki a magyar nyelvben nem jártas, a grammatikai iskolába föl nem bocsátható. Ezt az annyira fontos kérdést igen rövidesen, egyszerű szillogizmussal, intézi el. A magyar nyelvet

¹ A XVIII. század utolsó évtizedében *olvasókörök* kezdenek nálunk elterjedni, melyeknek hivatalosan bejelentett célja a művelődés előmozdítása, az ízlés fejlesztése. FERENC császár ezeket 1798 június 28-án kelt rendeletével egész birodalmában feloszlatta. JÓZSEF nádor az egyik pesti olvasókör ügyével kapcsolatban, amelyben tiltott könyveket is találtak, rendkívül veszedelmesnek tartja az államra nézve, hogy csekély díj fejében fiatal diákok, a polgárok fiai és leányai, szolgálok stb. helytelen felvágású könyveket, érteket csiklandozó regényeket kölcsönözhetnek. Az olvasókörökre felügyelő könyv-revizorok ellenőrzése felületes. A pesti olvasókört legjobb lesz bezárni: „ez annál szükségesebb, mert Pesten nagyszámú tanulóifjúság gyűl egybe, mely itt sok rossz elvet szív magába s ezeket aztán az egész országban elterjeszti”. (JÓZSEF nádor iratai. I. 222.)

az ő javaslata szerint az elemi iskolákban a gyermekek nem tanulják; nem lehet tehát megkívánni tőlük, hogy a gimnáziumba léptükkor magyarul tudjanak; az országos bizottság indítványa tehát magától elesik (fällt von selbst weg). Hogyan terjedhetett volna el saját hazájában nagyobb lendülettel a szegény magyar nyelv, amikor az ország első közjogi méltósága is terjesztése ellen foglal állást. Ilyen sorok olvasása közben érezhetjük legjobban, milyen átka volt a magyarságnak az idegen uralom, a szabad nemzeti önrendelkezés hiánya. Amikor a magyarság iránt különben jóindulatú főherceg is ilyen érzéketlen a nemzet életbevágó érdekei iránt, hogyan tudott volna a magyar nemzeti állam kiépülni? Hogyan tudta volna az uralkodó faj a maga bèolvasztó erejét érvényre juttatni-

Ugyancsak lesújtó a főherceg-nádor véleménye a *magyar tudományos akadémia* és *képzőművészeti akadémia* kérdésében is. Ezek felállításáról, minthogy a tanulmányi alap passzív, szó sem lehet. Ezzel a pénzügyi kijelentéssel azonban a nádor nem elégszik meg: az anyagi erők hiánya mellett az akadémiaíkhöz szükséges szellemi erők hiányát is a nemzet szemére hánnya: „Magyarországon az első (a tudományos akadémia) számára nehéz, az utóbbi (a szépművészeti akadémia) száí mára pedig egyáltalában nem volna lehetséges olyan emberek találni, akik ezen a téren kitűnének és a magyar nemzetnek becsületére válhatnának; a felállításra fordított költség minden haszon nélkül kidobott pénz volna.” Amiért tehát BESSENYEI, RÉVAI, BÁRÓCZI és egy sereg magyar tudósember oly régóta anyyi lelkesedéssel buzgott: a nádor szemében üres fantóm. PRAY, KATONA, RÉVAI, KAZINCZY, BERZEVICZY GERGELY, BOLLA MÁRTON, DUGONICS, FÖLDI JÁNOS, PÉCZELI, RÁCZ SÁMUEL, VERSEGHY, VIRÁG stb. hazája annyira elmaradott a tudomány terén, hogy nem tud még egy tudós társaságot kezdetnek sem összetoborozni!

Nem lelkesedik a nádor a katonai akadémiaért sem: ennek felállítása, vagy egyelőre a pesti egyetemnek két hadtudományi tanszékkal való ellátása „egészen más hatáskörbe tartozik: tudniillik a katonaságéba”, éppen ezért a főherceg még csak tárgyalásába sem bocsátkozik. *Modern nyelvek* tanítóira sincs szükség a pesti egyetemen: alkalmazásuk az

egyetemi alap fölösleges megterhelése volna. Aki az egyetem hallgatói közül idegen nyelvet akar tanulni, fogadjon nyelvmestert a saját zsebére (aus seinem eigenem Säckel).

A kancellária átalakítani óhajtotta a budai tanulmányi bizottság szervezetét és hatáskörét: a bizottság jegyzőkönyveit a helytartótanács változtatás nélkül terjessze a felség elé; a tanulmányi alap gazdasági ügyeit a bizottság intézze; közvetlenül érintkezzék a főigazgatókkal és az egyetemmel. A nádor erélyesen megvédelmezi a helytartótanács eddig gyakorolt jogait s e javaslatok elutasítása mellett foglal állást. Nem tanácsolja továbbá az egyetemnek Pestről, az ország középpontjából való elhelyezését sem, mert itt már megvannak a szükséges épületek. Végül a nádor is a király sajátos felségjogának minősíti a tanulmányi ügyek rendezését. Az országgyűlésnek csak annyit kell majd bejelenteni, hogy őfelsége a rendek kívánságai szerint legfelsőbb elhatározása alapján a közoktatásügyet már szabályozta.

JÓZSEF nádornak ez az emlékirata 1801 december 2-án az államtanács elé kerül, mely túlnyomóan helyesli álláspontját.¹ Az egyik tanácsosban, LORENZ-ben, azonban még élnek a II. JÓZSEF kultúrpolitikájának hagyományai: a nádorral szemben védelmébe veszi a népoktatást. Ha nem is vihető keresztül, mondja, az általános iskolakötelezettség, mégis elő kell mozdítani a nép írni-olvasni tudását, mert különben nem lehet a kisebb hivatali állásokat s az altiszti helyeket a katonaságnál betölteni. Óva int a kiválóbb tehetségeknek a felsőbb tanulmányok elől való elzárásától. A paraszt- vagy iparosfiú, ha bizonyítványa nem is kitűnő valamennyi tárgyból, azért még mindig bebocsátható a latin iskolába. Gyöngébb lehet némely tárgyból, azért kötelességét általában teljesíteni tudja. Az osztályozásban sokszor nagy része van a véletlennek vagy a tanító szigorúságának. Ha az említett rideg rendelkezés érvényesül, ezt különösen a papi pálya fogja megérezni. A tanulóknak a sokféle tárggyal való túlterhelését helyteleníti. Különösen fölemeli szavát az országos bizottság azon javaslata ellen, mely a latin iskolába való felvételt a magyar nyelvben való jártassághoz akarja kötni. Az osztrák tanácsos szeme egy újabb veszedelmen is meg-

¹ DOMANOVSKY SÁNDOR: József nádor iratai. I. 460.

akad: ha ez a javaslat érvényre jut, akkor kizárólagos jogot ad valamennyi egyházi és világi méltóságra a magyarságnak. Sürgeti az elemi iskolákban a német nyelv tanítását.

Döntő jelentőségű a Ratio Educationis sorsára nézve a királynak 1802 január 29-én kelt végleges válasza az országos bizottság előterjesztéseire.¹ Ez a válasz nagyrészt az udvari kancelláriának s a nádornak imént jellemzett iratai alapján készült, amelyeknek legtöbb javaslatát helybenhagyja. Így a magyar nyelvre vonatkozót is.² Elfogadja a király az elemi iskola utolsó osztályának a grammatikai iskolához való csatolását s az említett tantervi javaslatokat is. De kifogása van a polgári és paraszti származású tanulóknak megszorítása ellen a grammatikai iskolába való felvétel tekintetében. E ponton LORENZ államtanácsos véleménye győzött. *A király demokratikusabb, mint a nádor és a kancellária.* Bár elismeri, hogy elsősorban a kiválóbb talentumok felsőbb iskoláztatása kívánatos, de azon ifjú előtt sem szabad elzárni a középiskola kapuját, akinek nem kiváló, de közepes tehetsége van, ha különben szorgalmas és kifogástalan viseletű. Ezért a király nem fogadja el a tanulmányi bizottságnak és a kancelláriának azt a nézetét, hogy a polgár- és parasztfiúk csak akkor léphessenek föl a latin iskolába, ha az elemi iskolát kitűnően végezték, vagy csak akkor folytathassák a latin iskolában tanulmányaikat, ha ennek első osztályában kiváló sikert mutatnak fel. A legszorgalmasabb és reményre jogosító ifjúval is, mondja a királyi irat, esetleg megtörténhetik, hogy egyik-másik tárgyból a második érdemsorozatba kerül, különösen olyan tanítóknál, akik a vizsgálatokon inkább a tanuló emlékezetére, mint értelmére néznek. „A javasolt különbség – mondja a király – a nemes, a polgár és a paraszt gyermekei között a papi rend jóerkölcsű jelöltjeiben való hiány miatt sem fogadható el, mert éppen a még kevésbé elromlott polgári és parasztfiúk szokták magukat erre a pályára szentelni. A jövőben tehát csak az igazán tehetségtelen, vagy a gyanús erkölcsű ifjakat kell a latin iskolától vagy ennek folytatásától elzárni.”

¹ Magy. kanc. 1802: 832. O. L.

² Projectum illud, ut nullus linguae hungaricae ignarus ad Scholas Grammaticas suscipiatur, *nunc adhuc* subsistere, non posse, et ideo exmittendum esse.

Tüzetesebben tér ki a királyi rendelet a *tankönyvek* kérdésére, mert ezen jut zátonyra az első Ratio óta minden iskolai reform. Különösen a történelemből és a földrajzból kell a grammatikai foknak megfelelő tankönyvekről gondoskodni s főleg arra ügyelni, hogy rövidek legyenek. A magyar nyelvvel, melynek tankönyvére persze a királyi irat egy szót sem pazarol, itt is kurtán bánnak el: egy sorba helyezik a többi hazai nyelvekkel, külön meg sem említik. Azt mondja ugyanis a rendelet, hogy a latinból, a magyar történelemből és földrajzból, a bibliából a grammatikai iskolák számára olyan könyveket kell készíteni, melyeknek egyik oldalán a latin szöveg, a másik oldalán a hazában uralkodó másnyelvű szöveg foglaljon helyet. A gimnáziumokat is könyvtárakkal és természettudományi gyűjteményekkel kell felszerelni. Az érdemsorozatra ne csak a vizsgálat, hanem az egész tanévi eredmény legyen a döntő.

Általában nagy az erkölcstelenség. Ennek ellensúlyozásáért már az iskolában kell törekedni és a vallásos kötelemekre és a hitoktatásra igen nagy gondot fordítani. A színházak és nyilvános táncmulatságok látogatását (amit II. JÓZSEF megengedett), most FERENC *semel pro semper* eltiltja. Elrendeli a havonkénti gyónást és áldozást. Az iskolai törvényeket a helyi hatóságokkal és a szülőkkel miheztartás végett közölni kell. A tanárokról és az igazgatókról félévenként minősítő jelentések terjesztendők fel.

Itt a királyi leiratnak az országos bizottság Ratio-tervezetére tett 54 megjegyzése közül csak a főbb s különösen a középiskolára vonatkozó pontjait emeltem ki. Zárószavaiban a leirat különösen hangsúlyozza, hogy *a közoktatásügyet királyi felségjogának erejével* (vi suprema sibi competens privativa Juris Regii et Majestatici) *rendezi*. Egyben magától értetődőnek jelenti ki (supte intelligitur), hogy az ágostai és helvét hitvallású evangélikusok iskolái is mindabban, ami tisztán a tanulmányi rendre vonatkozik, alkalmazkodni kötelesek.

A királyi leiratnak még egy része van: az országos bizottság jegyzőkönyvére is észrevételeket tesz. Az ifjúságnak egyforma ruházat (uniformis) viselésére való kötelezése nem rendelhető el. A grammatikai és gimnáziumi osztályok tanítását, ahol csak lehetséges, a szerzetesrendekre kell bízni, de

nem a kolduló rendekre. A tanárhiányon így lehet legjobban segíteni.¹ Mivel a kegyestanítórend kebelében a fegyelem meglazulása tapasztalható, a király a kalocsai érseket megbízza, hogy a rend elüljáróival tanácskozzék az orvoslás módjáról.² Gimnáziumok mindenütt állíthatók, ha kellő gondoskodás történik a fenntartás költségeiről. Azért a gimnáziumok helyes földrajzi elosztása mégis kérdés tárgya. A király ugyanis a gyöngyösi és szakolcai gimnáziumok visszaállítását helybenhagyja, de Szatmáron nem tartja szükségesnek a gimnáziumot, mert úgyis van Nagykárolyban és Nagybányán. A mindkét hitvallású evangélikusok iskolai bizonyítványait a király közérvényűeknek (pro publicis et validis) nyilvánítja.

Mindezek alapján a kancellária felszólítja a helytartótanácsot, hogy a felség parancsainak megfelelően dolgoztassa át az országos bizottság munkálatát s mielőtt nyomdába

¹ A király 1802 március 12-én e célból visszaállítja a Józseftől eltörölt Benedek-rendet, a ciszterciták és premontreiek rendjét. Ezzel egy sereg magyar középiskola a zavartalan fejlődés útjára lép s a tanárok folytonos változásával szemben az állandóság és a hagyománykialakulás feltételeivel rendelkezik. A *bencések*re bízzák a nagyszombati, pozsonyi, soproni, kőszegi, győri, komáromi, esztergomi, székesfehérvári, pécsi és pápai gimnáziumokat. A *premontreiek* vállalják el a lőcsei, keszthelyi, rozsnói, ungvári és nagyváradai gimnáziumokat. A *ciszterciták* kötelesek egyelőre az egri gimnáziumban való tanítást átvenni. (Magy. kanc. 1802:2272. O. L.)

- JÓZSEF nádor 1801 június 17-én kelt emlékiratában kifejti, hogy a szerzetesrendeknek, így a piaristáknak is, nincsen szukkreszcenciájuk. Oly szegény a rend, hogy nem tud az ifjúságra vonzó erőt gyakorolni, hogy a rendbe belépjen. „A tanárhiány a legérezhetőbb a piaristasrendben, amely Magyarországon az ifjúság neveléséről legnagyobb részt van hivatva gondoskodni. Ezen rend házáinak szegénysége... okozza, hogy a tagok száma nem szaporodik s a rend kénytelen fiatal novíciusokat, mint professzorokat, a gimnáziumokban alkalmazni. Milyen nevelése lehet az az ifjúságnak, amikor a professzor maga sem végezte el a tanulmányait, amikor a fegyelemhez még maga sem szokott hozzá és tanítványait mégis erre kell fognia... Mi ennek a következménye? A tanulók panasza a tanárok bánásmódja ellen, az ifjúság nevelésének elhanyagolása, vagy egyenest az ifjúság megrontása.” Ezért a nádor évi segílyt kér a rend számára, hogy kellőszámú tanárokat képezhessen ki. (József nádor iratai. I. 401., 702.) A hivatalos fórumok sorban foglalkoznak is a kérdéssel, míg végre FERENC király 1807 júliusban a rendnek adományozza a fehérvári kusstodiátusi birtokot, amely mindmáig a rend és iskolái fenntartásának legfőbb anyagi forrása.

adná, terjessze föl. A helytartótanács erre két intézkedést tesz. Először egy nyomtatott körlevelet¹ küld szét a megyei és városi törvényhatóságoknak. Az új Ratio – mondja – mint az országos bizottság munkálata most van a felség jóváhagyása alatt, csak némi módosításra vár még és ki lesz nyomtatva. Addig is, míg az új rendszer életbe lép, közli a rendeletet, hogy az egyetem Pesten marad, bár az ifjúság erkölcsé miatt sokan vidékre óhajtották helyezettetni. Mivel a magyar nyelv kiművelése és minden téren való alkalmazása a nemzet dicsőségére sokat tehet, a királyi egyetemi nyomda magyar szótárt s egyéb magyar műveket fog kiadni. A színházak, kocsmák, tánchelyiségek látogatása a tanuló-ifjúságnak tilos; a protestánsok iskolai bizonyítványai köz-érvényesek.

A helytartótanács másik intézkedése, hogy megbízza SZERDAHELYI GYÖRGY kanonokot, a tanulmányi bizottság tagját, hogy az egész új Ratio-tervezetet dolgozza át a királyi rendelet szándékai és az ebben megjelölt módosítások szerint. SZERDAHELYI félév alatt elkészül munkájával, melyet előbb a budai tanulmányi bizottság, majd a helytartótanács vizsgál át. Az így átdolgozott Ratio-szöveget JÓZSEF nádor felküldi a királynak.² Egyben engedélyt kér a kinyomatásra és az új rendszer bevezetéséhez szükséges előkészületek megtételére: iskolai könyvek kiadására, az akadémiákon két új professzor kinevezésére, egy-egy görög tanár alkalmazására, a gimnáziumokban egy új tanteremről való gondoskordásra, mivel ezentúl a grammatikai tagozat nem három-, hanem négyosztályú lesz. Külön dicsérő szóval emeli ki SZERDAHELYI munkáját, aki nagy fáradsággal s rövid idő alatt *eleganti stylo* végezte a Ratio újjászervezését és helyes megfogalmazását.

Az udvari kancellária közben újabb módosításokat kíván.³ Ezek közül egy a középiskolát is érinti. Amikor most az elemi iskola harmadik osztályát a grammatikai iskolához ennek első osztályaként hozzácsatolják, a tanító is jöjjön át a grammatikai iskolába, miután a gimnázium igazgatója

¹ Ht. 1802 március 17.: 5050. sz. *O L.*

² Magy. kanc. 1803 január 18.: 1061. sz. *O L.*

³ Magy. kanc. 1803 április 23.: 3912. sz. *O L.*

vizsgálatnak vetette alá. Ha nem felel meg, az első osztályt a magyar nyelv tanára, vagy más alkalmas tanár vegye át. A helytartótanács azonban válaszában¹ nehézséget lát abban, hogy a III. elemi osztály tanítóstól átvitessék a grammatikai iskolába. Miért- Mert a tanító dotációja kisebb, mint a latin iskola tanáráé. Miből fizessék a különbözetet- Aztán helyiség sincsen. A főigazgatók borsos költségvetése- kef terjesztenek föl az új tanterem miatt szükségessé váló építkezésekről.² Ilyen kicsinyes kérdések és aktaváltások miatt a Ratio ügye még évekig húzódik. Amikor a király 1805 augusztus 30-án kelt rendeletével¹ a Ratio többször módosított szövegét végleg jóváhagyja s kinyomatását megengedi, ez az ünnepélyes aktus sem mehet végbe egy újabb kikötés nélkül: az akadémiákon elő kell adni a bányajogot. Erre újabb iratváltás indul meg Béccsel: a József nádor aláírásával ellátott helytartótanácsi fölterjesztés kifejti, hogy a pesti egyetemen eddig is előadták a bányajogot s az akadémiákon is gondoskodni fognak róla.⁴ Majd meg a pesti egyetem orvosi kara kíván újabb módosításokat. Ezeket JÓZSEF nádor fölterjeszti s a király jóváhagyja.”

Végre az egyetemi nyomda megbízást kap, hogy az új Ratiót „jó papíroson, nagyobb oktáv formában, szépen és csinosan ezer példányban kinyomassa”. A munkát, melynek kiállítása mégsem olyan fényes, mint a Bécsben készült első Ratióé, a helytartótanács 1806 november 4-i üléséből, tehát a tanév kezdete után néhány nappal, küldi széjjel vala-

¹ Magy. kanc. 1803 május 24.: Ht. 1803: 16.224. *O L.*

² Legtöbb helyütt, miután az új Ratio megjelent, az elemi iskola III. osztályát valóban hozzácsatolják a gimnáziumhoz. Ahol csak két elemi osztály van, ott a II. elemi osztály tanítója magánúton készíti elő a tanulók egy részét a gimnáziumra, kik aztán felvételi vizsgálat alapján a grammatikai iskola II. osztályába lépnek föl. Első osztály nincs is ilyen helyeken. Ez az eset Magyaróvárott, ahol az I. grammatikai osztályt csak 1815 körül állítják fel. Néhol végrehajtják a III. elemi osztálynak a grammatikai iskolához való csatolását, de tanterem hiányában az elemi iskola épületében, így pl. Sátoraljaújhelyen a harmincas évekig. A szegedi piarista gimnáziumban 1832-ig a gimnázium I. osztályában világi egyént alkalmaznak.

³ Magy. kanc. 1805 augusztus 30.: 8752. Ht. 1804:4710 (gr. Cziráky módosító javaslata a jogi oktatásról).

⁴ Magy. kanc. 1806 január 29.: 929. *O L.*

⁵ Magy. kanc. 1806 április 8.: 4887. *O L.*

mennyi törvényhatóságnak, főigazgatónak, egyházi főhatóságnak, a protestánsoknak is.¹ A kísérő körlevél kiemeli, hogy öfelsége az új tanulmányi rendszert, mely az országos bizottság munkálata és saját királyi elhatározása alapján van kidolgozva, legfőbb jogánál fogva (pro supremo suo Jure) rendeli el állandó és egyetemes szabályul a magyar birodalom és kapcsolt részeinek iskolái számára.

Új közoktatási rendszerünk szabálykönyvének s a sokszór hangoztatott „nemzeti nevelésnek” alapelvei tehát a törvény világos rendelkezései dacára ismét *csak pusztán királyi rendeletre, az országgyűlés hozzászólása nélkül látak napvilágot. A nemzet ismét nem maga szabta meg művelődési politikájának irányát, hanem a mindig idegennek érzett király a maga abszolút hatalmával.* Amint a nemzet gazdasági életét és politikáját minden ízében az osztrák kormány önkénye határozta meg, akkép a szellemi fejlődés szabályozása is a valóságban az alkotmány körén kívül maradt. A közoktatási politikát, az 1791-ben nagy zajjal hozott törvények ellenére, a királyi hatalom továbbra is közvetlenül a kezében tartja: Bécs marad döntő tényezője a nemzeti művelődésnek. A budai tanulmányi bizottság csak árnyékszámbe megy: ha van is valami reformgondolata a nemzet javára, a felsőbb fórum: az osztrák *Studienhof-commission* egyhamar eltemeti.

A királyi hatalommal kiadott új közoktatási kódexnek, a második Ratiónak érvényét az ellenzéki megyéknek, Trenscsen megyének éppúgy, mint Pest megyének rendéi nem akarják elismerni. Sorban óvást emelnek kihirdetése ellen. Pest vármegye rendéi kijelentik, hogy mivel az 1791-i országgyűlés XV. és LXVII. tjeikké értelmében kiküldött országos bizottság munkája „mindedig az ország gyűlése eleibe nem terjesztetett, a fent érdeklött könyvet egyedül úgy lehet tekinteni, mint az ország gyűlése helybenhagyásától függő javallatot”. Kérik, „hogy a neveltetés módja éa tanulmányok állapotja a közelebb tartandó országgyűlésen felvételvé, ottan megállapíttasson, az alatt pedig az

¹ Ht. 1806:22.937. *O L.* A könyv címe: *Ratio Educationis Publicae totiusque Rei Literariae per regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas.* Budae. Typis et Sumtibus Regiae Univcr. Hungaricae. 1806. XX +316 lap. 12 tábla.

1791. esztendei ország gyűlése előtt fent álló módja tartás-son meg”. (1807 Bojt más hava 5.)¹ A tiltakozás hangja azonban nemsokára elnémul: az új Ratio négy évtizednél tovább változatlanul jelöli ki a magyar művelődés útjait. *Latinnyelvű szelleme végleg megmerevíti a deákos magyar kultúrát és késlelteti a nemzet egyéniségének természetes kibontakozását és szellemi megérését.* Úgy áll a nagy magyar parlagon, mint egy tilalomfa: a magyar művelődést nem lehet egy félszázadig más, szebb és jobb utakra terelni. És a magyar kultúrának *ezt* a latin felírású tilalomfáját is csak egy németnyelvű tudta kidönteni helyéből: az *OrganisationszEntwurf*.

¹Ht. 1807:6877. sz. O. L.

III.

A MAGYAR MŰVELŐDÉS ÚJ KÓDEXE.

Az 1791-i tervezet felvilágosodási és nemzeti színei az új Ratióból egészen kifakulnak. A magyar nyelv szerepe. A nemzeti közművelődési intézmények (tudományos, szépművészeti, katonai akadémia stb.) csak tervek maradnak. A „nemzeti nevelés” egysége is csak papiroson él: a protestánsok tiltakoznak az új Ratio egyetemes érvénye ellen. A gimnázium tárgyainak száma csökken. A realiztikus-technikai irány háttérbe szorul. A retorikai művelődési eszményt az új Ratio jobban szolgálja. A latin a2 oktatás középpontja; a görög a filozófiai tanfolyamra szorul mint rendkívüli tárgy. A tanárképzésről nincs gondoskodás. Az új fegyelmi szabályzat. A régi és az új Ratio. Ürményi 1812. évi nagy kultúrpolitikai munkálata: az új rendszer éles bírálata; a tanári hivatás jelentősége; a tanári fizetés emelése; a tanügyi közigazgatás átszervezése; Ürményi büszke arra, hogy Napoleon az 1777-i Ratio tanügyi közigazgatási rendszerét utánozta az *Université de France* megszervezésében; a magyar irodalom és a görög nyelv oktatásának sürgetése; Ürményi tervezete tanárközpöintézetnek az egyetemen való felállításáról.

Milyen az új Ratio szelleme- Miben különbözik az elsőnek irányától a kultúra eszménye szempontjából- Mi marad meg benne az 1790. évi nagy nemzeti fölgerjedés művelődési akaratából? Vajjon ez a nemzeti felbuzdulás, éppúgy, mint a felvilágosodási mozgalom, csak múltó epizódse a nemzet életében, vagy pedig maradandó nyomot haev bátra állandó erein intézkedésekben? Mi az az

ismeretanyag, mely a magyar középoktatás kereteit a XIX. század első felében kitölti-

A második Ratiót *gyökeresen* új szellem nem hatja át. Nem új mű, inkább csak a réginek alapos és figyelmes átdolgozása, világosabb rendszerbe öntése, előnyös szerkezeti és stílári módosítása. *Művelődési eszménye is lényegében ugyanaz*: erkölcsös ember, hűséges alattvaló és derék keresztény (*bonus homo, fidelis subditus et probus christianus*). Ami új van benne, az az országos bizottság munkalataiból néha szóról-szóra átvett gondolat. Ha már a bizottság határozatai az eredeti indítványokhoz képest igen mérsékelt formát öltöttek, most tíz esztendő után egy új abszolutisztikus uralom közepett egy volt jezsuitának, SZERDAHELYinek, tolla alatt még szelídebb fogalmazást nyernek. A felvilágosodás eszméinek, melyeket a bizottság egyes szabadgondolkodású tagjai oly radikális formában képviseltek (összehasonlító vallástan, laikus erkölcsan), itt már nyomuk sem található. Sőt az új Ratio, ahol csak teheti, védekezik ellenük. A rendtartást súlyosan megszigorítja, az igazgatóknak, a hitoktatóknak és tanároknak adott utasításokban a vallás védelme a középpontban áll. Az ifjúság vallásos érzését, melyet a sok röpirat főképp II. JÓZSEF alatt annyira kikezdet, az új Ratio minden oldalról oltalmazni iparkodik.

Hogyan érvényesül az új közoktatási rendszerben a *magyar nyelv*, mint a nemzeti művelődés igazi alapja és elengedhetetlen feltétele- Eleget tesz-e az új tanulmányi rend az 1791-ben, 1792-ben és 1805-ben alkotott nyelvi törvények szándékának és a nagy nemzeti felbuzdulás vágyainak, mely ezeknek a törvényeknek háttére és rugója volt-

A törvény betűihez kétségkívül ragaszkodik: az *első Ratióval szemben a nemzeti nyelvnek*, melyet ez teljesen mellőz, *némi szerepet juttat*. Ez a szerep azonban a valóságban egészen jelentéktelen, a tanítás gyakorlatában alig észrevehető. Inkább csak az országban uralkodó faj presztízsvágyát van hivatva külsőszerűen kielégíteni, semmint a lényegbe vágni. Ha legalább a mérsékelt haladás, a történeti folytonosság elvének hódolva, átmeneti intézkedésekről, a magyar nyelv szerepkörének fokozatos tágításáról

Az 1806. évi Ratio Educationisból.

intézkednék! De ehelyett merev, változhatatlan, sok évtizedre egyformán szóló rendelkezéssel állunk szemben: a magyar nyelv *látszólag* külön tárgy ugyan, de emellett *az iskola valamennyi tárgyának, a műveltség egész anyagának nyelve az ifjú számára nyolcéves korától kezdve a latin.* Továbbra is az avult deákos kultúrát teszi meg uralkodóvá, melyet már Europa-szerte mindenütt kiszorított helyéről a nemzeti nyelvű műveltség: a magyar gyermeknek azonban ezentúl is olyan nyelven kell elsajátítania a műveltség elemeit, amelyen nem ért.

Az új Ratio bevezetésében (III. lap), mikor a régi nyomán felsorolja az országban lakó nemzeteket, egy sorba állítja a magyarokat a németekkel, tótokkal, ruténnel, szerbekkel, oláhokkal. Amidőn azonban a grammatikai iskolában tanítandó nyelvekről szól, bár a latint teszi első helyre, utána már azonnal a magyart helyezi, míg a régi Ratio a németet állította oda, melynek fontosságáról egész himnuszt zengett. Most ez a dicsőítő szó a magyar nyelvet emeli föl. „Európa műveltebb nemzeteinek példája arra tanít, hogy a latinnál nem kisebb szorgalmat kell kifejteni a *hazai nyelv* művelésében ... Ezért minden erővel gondoskodni kell arról, hogy a magyar nyelv tanítása a többi tanulmányokkal egyenlő lépésben haladjon és Magyarországon rendes tárgy legyen és annyi tanára, amennyi a grammatikai iskolában és a humaniorában van. Amikor ezek a latin nyelvet és remekírókat, a történelmet, földrajzot vagy a többi tárgyat tanítják, ne csak tanítványaik anyanyelvét használják, hanem a magyar szót is azok javára, kik előtt ez még nem eléggé ismeretes és használatos ... Valóban, itt már nincsen helye semmi hanyagságnak, miután a hazai nyelv tanulmányát és művelését Magyarország valamennyi gimnázium mában és akadémiájában királyi szentesítés és köztörvény parancsolja meg. A szentkorona kapcsolt tartományaiban azonban rendkívüli tárgy: itt ennek a nyelvnek művelésére a latin iskolákban külön tanár áll rendelkezésre s ez reményt nyújt arra, hogy a magyar nyelv itt is, bár fokozatosan, el fog terjedni.” (40. §.) A német és a többi hazai nyelv tanulását az új szabályzat is nagy hasznuknál fogva ajánlja, de csak mint rendkívüli tárgyat. A modern élő nyelvek tanítását a gimnáziumi fokon meg sem említi, csak a francia, olasz,

újgörög és török nyelvek oktatását helyezi az egyetemen ki-látásba.¹

Meglepő azonban a magyar nyelv elvi jelentőségének hangsúlyozása után, hogy *a magyar nyelv a grammatikai iskolák részletes tanterve szerint még sem önálló tárgy, hanem csak a latin oktatáshoz csatolt függelék.* Az új Ratio ugyanis úgy intézkedik, hogy az írás és olvasás „latin, magyar és egyéb nyelven történjék, mely azon a vidéken anyanyelv”. (49. §.) Másrészt a tanulmányi rendet feltüntető táblázat is egybeolvasztja a latin és magyar nyelvi oktatást: „Grammatica Latina cum Chrestomathia, et Lingua Hungarica”, míg a többi tárgyat önállóan sorolja fel. Csökkenti továbbá a magyar nyelvre vonatkozó fönnebbi szép szavak gyakorlati és valóságos értékét, hogy bár a többi tárgyra nézve a Ratio részletes módszertani utasításokat ad, a magyar nyelv tanításmódjáról egyetlen szót sem szól. Hasonlóképen, míg a többi tárgyak tankönyveinek ügyére mindenütt nagy gondot fordít, egy magyar nyelvkönyv szükségének gondolata fel sem merül nála. Pedig ez lett volna, úgy mint a többi tárgynak, a magyar nyelv valóságos tanításának is a szankciója. Ilyen tankönyvet később sem szerkesztetnek, két évtizedig, bár a többi tárgyból pályázat és megbízás útján iparkodnak a szükséges iskolakönyvről az egyetemi nyomda útján gondoskodni. Magyar nyelv- és

¹ Pedig már ebben az időben néhány pedagógus a gimnáziumban is szívesen látná a modern nyelveket. A piarista ENDRÓDY JÁNOS nagy erkölcs-filozófiai munkájában éppen a Ratio megjelenési évében igen ajánlja, hogy a gyermek hazája nyelvén kívül más nyelvet is tanuljon. „*Nem embernek, hanem varjúnak a dolga egyedül anyja szaván kárognia.* Az embernek különféle tudományokra vagon szüksége, ezekhez pedig a kulcs a nyelveknek különbségök; tudni kell ezeket annak, aki amazokból akar részesülni.” (Az embernek boldogsága. Pesten. II. köt. 1806. 217. 1.)

A német nyelv tanítása az első Ratio és a József-féle rendeletek után most már egészen háttérbe szorul. Az 1806-i Ratiótól már teljesen távol áll a germanizáció célzata. Az öreg VÖRÖSMARTY, ha fiai, Mihály és János, a székesfehérvári gimnáziumból vakációra hazamennek, mindig haragra gerjed, hogy a különben jól tanuló fiúk a németből semmit sem tudnak, pedig mint gazdáknak szükségük lesz rá, hisz a munkások egy része sváb s a nagyobb városokban is alig hallani magyar szót. Németül a diák csak mint cseregyermek tud már a németajkú, főképp felvidéki városokban megtanulni: az iskola e téren alig segíti. (GYULAI PÁL: Vöröss marty életrajza. 6. kiad. 8. 1.)

olvasókönyvet a középiskolák számára az egyetemi nyomda, melynek a tankönyvkiadás királyi kiváltsága volt, félszázadon keresztül soha egyet sem ad ki. A Ratio végrehajtói, a tanulmányi bizottság tagjai ezt a hiányt sohasem érzik. Csak 1816-ban adják ki VERSEGHY-nek *latinul* írt magyar nyelvtanát, mely különben alig volt használható. így a *magyar nyelvnek, mint „külön rendes tantárgynak”* oktatása, amit az 17924 törvény is elrendelt, a latinhoz való kapcsolása miatt és a megfelelő iskolakönyv hiányában *a valóságban igazán csak elméleti értékű marad.* Az újítás csupán ennyi: az alsó osztályokban a magyar a latin oktatás megértető segédnyelvévé lép elő. Mindössze ez az 1790-ben fennhangoztatott *educatio nationalis* tényleges vívmánya: ez aligha nyújthatott reményt a nemzeti nyelvű közművelődés kifejlődésére és megérlelésére.

Pedig a magyar nyelvnek ehhez az igazán jelentéktelen szerepéhez az új Ratio, melynek valóságérzéke jóval nagyobb, kevésbé utópisztikus, mint a régié, vérmes reményeket fűz. Amikor ugyanis a gimnáziumot elhagyó ifjúnak műveltségét megrajzolja, többek között kiemeli, hogy „gondolatait szóval és írásban szabatosan, rendezetten és illő módon kell latinul, magyarul és más, az országban használatos nyelven kifejeznie” (93. §). Mindez a régi Ratio szava egynek kivételével: a régi szövegben a *hazai* nyelv helyén a *német* található. De amint az első Ratio szerzői sem hitték komolyan, hogy a rendelkezésre álló csekély idő (öt évi tanfolyam!) és eszközök segítségével ezt a magasra kitűzött célt elérhetik, hasonlóképp az új Ratio szerkesztője sem gondolhatta, hogy a latin nyelv árnyékában ilyen alapos magyar nyelvi tudás kivirágozhatik. Pedig úglátszik komolyan hitt e csodálatos didaktikai növény életerejében. Amikor ugyanis az akadémiákon a magyar nyelvet mint rendkívüli tárgyat rendeli el azok számára, akik majd közhivatali pályára mennek, kiemeli, hogy „a magyar nyelvben az iskolák felsőbb osztályaiban senki sem lesz járatlan, aki mindazt teljesítette, amit erre nézve a szabályzat a grammatikai iskolákra és a humaniőrára nézve elrendelt”. De ha mégis akadnának olyanok, akiknek a magyar nem anyanyelvük és így kevésbé jártasak benne, azok a magyar nyelvtanban és a magyar kiváló szerzők irataiban külön fogják magukat gyakorolni

(97. §). A filozófiai tanfolyam (lyceum) tanulmányi rendje; nek táblázatán azonban nem találjuk a magyar nyelvet a többi tárgyak között. Csak egy jegyzet utal rá: „a magyar nyelvnek és irodalomnak is legyenek órái!”,. Az új Ratio ezen kívül csak még egy helyen emlékezik meg a magyar nyelv középiskolai szerepéről: a főigazgatókat utasítja, hogy a gimnáziumok látogatása alkalmával vizsgálják meg a tanulókat magyarnyelvi készségét is (196. §).

Az 1790/91 A országgyűlés a nemzeti közművelődés fejlesztésének igen fontos eszközét látta a katonai akadémiának, a magyar tudományos akadémiának s a szépművészeti akadémiának felállításában. Az országos bizottság az új akadémiák terveire nézve anyagi fedezet híján valóban csak akadémikus jellegű határozatot hozott; az idevágó nádori emlékirat és a királyi rezolúció, mint láttuk, még kevesebb reménnyel kecsegtetett. Most az új közművelődési kódex is, a kincstár terheire hivatkozva, csak mint a távol jövő zenéjét hallatja az említett intézményekre vonatkozó terveket (136. sk. II.). A *katonai akadémia* felállítását úgy kerüli meg, hogy az egyetemen két hadtudományi professzor alkalmazását ígéri (az 1802: IV. t.;c. még csak egy tanszéket helyez kilátásba); azok az ifjak, akiket előmenetelük alapján ezek a tanárok kiválóknak minősítenek, további kiképzés végett az osztrák katonai akadémiákra (ad *Austriacas militum Academias*) küldetnek. Régen fájt a rendeknek s az ország; gyűléseken is szóvá tették, hogy a *selmeci bányászati főiskolán* az előadások nyelve a német; most az új Ratio ide olyan tanárt is ígér, aki nem németül, hanem latinul fog előadni.

A Ratio egyszerre két tudós társaság ábrándképét is megrajzolja. Az egyik a *tudományos akadémia* (Eruditorum Hominum Societas), olyan tudós emberek társasága, akik egyéb gondoktól felmentve, csupán a tudomány művelésének élnek. Hogy eddig ilyen nálunk nem áll fenn – nyújtja meg a nemzet lelkiismeretét az új Ratio -, annak nem restségünk, hanem az idők mostohasága az oka. Az akadémia elé két célt tűz ki: tudós szemmel kutassa át az országot, ennek természeti tárgyait és jelenségeit; másrészt ejtse meg a módját annak, hogyan lehet az idevágó ismereteket az ország javára fordítani. Az előbbi feladatot a természettudó;

sok fogják teljesítem; az utóbbit azok, akik a mezőgazdaság-tanban, technológiában és mechanikában jártasak, kiknek segítségükre lesz a kémia és a fizika is. Azonban nem lehet pusztán ez a hasznossági elv a tudós akadémia egyedüli indítéka: „Mivel olyan régi nemzethez, mint amilyen a magyar, az illik, hogy ne csak a haszon vezesse, hanem a hazai föld és ősei múltja is: a társaság kutatási körébe fog tartozni a hazai történet művelése is az archeológiával, numizmatikával és diplomatikával együtt.” Egy másik tudós társaság szervezése is szükséges a *magyar nyelv művelésére*. „Semmi sincs ugyanis, ami egy nemzet tekintélyét jobban növelné, mint a maga nyelvének kiművelése és minden téren való használata. A magyar nyelvben igen nagy finomság és kedvesség, a gondolatok kifejezésére változatos gazdagság, bárminek a szem elé való plasztikus leírására különös erő rejlik.” De eddig a sok háború és egyéb baj nem engedte, hogy ez a nyelv méltóságához illő ápolásban részesüljön. Most azonban már bátran lehet remélni, hogy számosan lesznek, akik a hazai nyelv ápolásának szentelik életüket, szótárakat s más hasonló műveket írnak. Egy *képzőművészeti akadémia* megszervezése is a magyar művelődés nagy szükséglete, mert hisz a műveltség (omnis cultura) nem merülhet ki a mindennapi élet szükségleteit szolgáló értelmi ismeretekben, hanem ezenfelül finomságot, ízlést, szépérzék ket is követel. Az országnak az egyetemmel kapcsolatban olyan intézményről is kell gondoskodnia, amely a kultúrái nak ezt az oldalát fejleszti. A Ratio a hazai nyelv mellett az egyetemen a modern nyelvek ápolásáról is gondoskodni kíván. így a *németről*, a balkáni kereskedelem céljára a *török* és *görög* nyelvről, emellett a *francia* és *olasz* nyelvekről.¹

¹ A modern nyelveknek, legalább mint rendkívüli tárgynak gimnáziumi tanításáról nem gondoskodik sem az első Ratio, amely pedig az elfranciásodott bécsi udvar műveltségi környezetében született meg, sem a második Ratio. A francia nyelvnek azonban sok időt szentelnek ez idői tájt a konviktusokban, pl. a budai és váci Terézia^Akadémian, a nagyszombati érseki konviktusban és Adalbertinumban, sőt a piaristák privigyei kollégiumában is. Nagyszombatban francia nyelven a tanulók színdarabokat is előadnak. (L. BARANYAI ZOLTÁN: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. 1920. 68-84.) Gróf SZÉCHENYI FERENC az országos bizottságok működésére vonatkozó tervezetében 1791-ben erélyesen sürgeti a modern nyelvek tanítását iskoláinkban. „Nemcsak a magyar s deák nyelv-

Mindezt a sok szép új intézményt a Ratio maga is egyelőre merész elméleti koncepcióknak tartja, majdhogy BESSENYEI szavával „jámbor szándéknak” nem mondja: csak akkor kerülhet a sor megszervezésükre, ha a kincstár viszonyai megengedik. Később ezek az intézmények sorban életre kelnek, de nem a kincstár jóvoltából, hanem a nemzet fiainak erejéből: a katonai akadémia alapját 1808-ban magánosok adományai vetik meg, de amikor a nemzet fölépíti (1831), a kormányzat, félve a magyar szellemű tisztképzéstől, eredeti céljából kiforgatja; a tudományos akadémiát SZÉCHENYI és társai alapítják 1825-ben; a képzőművészetek múzsája pedig csak hét évtized múlva kap az országos mintarajziskolában (1871) szerény hajlékot s éppen egy század múlva (1908) valóban akadémiai címet és rangot.

A nemzeti művelődés alapjának, a magyar nyelvnek kérdésében, mint az eddigiekből kiténik, a második Ratio, bár inkább csak elméletben, de mégis egy rövid lépést előre halad. A másik ütközőpont a közoktatásügy egysége szempontjából Mária Terézia óta a *vallási* kérdés. Mennyiben érvényesülnek az új Ratióban az országos bizottság idevágó kívánságai- Sikerült-e a protestáns iskolákra is az új tanulmányi rendet kiterjeszteni-

Amint a régi Ratio, az új is lényegében katolikus szellemű: a katolikus ifjúság nevelését tartja szem előtt. Bár mindig általában *religio christiana-t* említ, de a részletek éreztetik, hogy a katolikus vallás forog szóban. A hittan tantervi részletei s az ezekhez kapcsolódó utasítások, a rendtartás egyes pontjai a katolikus vallásra vonatkoznak. Több

vet kellene itt a deputatusoknak zsinórmértékül venni. Az ember csak akkor tanul, midőn különböző nyelvekben tudja gondolatait előadni, s másokat különböző nyelven érthet. Sőt a tapasztalás is eléggé megbizonyítja, hogy csak azok a legfontosabb magyar könyvek, melyek más nyelvekből fordítottak. *Hogy ha tehát egyedül csak a magyar s deák nyelv lenne az egész magyar tanultságnak célja, ha más nyelveknek tanulása kitolonékn az oskolákból. .. jó éjszakát a mi megvilágosodásunknak, egészen elvonjuk magunkat a külföldiekkel való társalkodástól s magunk eszszük fel tulajdon termésünket.*” (B. SZABÓ LÁSZLÓ: A gróf Széchenyi-család története. 1913. II. köt. Függelék. 588.) Hiába hangzanak el e szavak, az 17914 országos bizottság tárgyalásaiban nyoma sincs a modern nyelvek kérdésének. A második Ratióban sem, kivéve az egyetemet, de itt is. egyelőre csak jámbor óhaj.

helyt azonban ki van emelve, hogy ezek érvénye a protestánsokra nem terjed ki. A legszigorúbban megtiltja a vallási vitatkozásokat, a másvallásúak gúnyolását. Az ifjúság szívére köti a kölcsönös szeretetet (256-7. §). Az új Ratio bevezetése kijelenti, „hogy a görög nem-egyesültek iskolái még most saját vezetésük alatt maradhatnak; ellenben az ágostai és helvét hitvallású evangélikusok iskoláinak mindazokban a tanulmányi rendelkezésekben, melyek tisztán a tanításra vonatkoznak, ehhez a szabályzathoz kell alkalmazkodniok (se se conformare debeant)”. Ennek megfelelően a mindkét felekezeti evangélikusok vizsgálatait és iskolai bizonyítva; nyait közérvényűeknek nyilvánítja (260. §). A *nationalis educatio*, melytől az országgyűlésnek és bizottságának tár; gyalásai visszhangoznak, elsősorban azt jelenti, hogy az iskolák, felekezeti különbség nélkül, az *egész nemzet* valamennyi fia számára nyitva kell, hogy álljanak. Ez az elv nem jut érvényre az új Ratióban. Hangoztatja ugyan a protestánsoknak azt a jogát, hogy a katolikusok iskoláiba is járhatnak (275. 1.), viszont azonban hallgatólag a katolikusokat meg; fosztja attól a jogtól, hogy a protestáns iskolákat látogassák. Az utóbbi ügy, mint azelőtt, továbbra is szigorúan tiltva marad. A közoktatás egysége a sok vita és buzgóság ellenére nem áll helyre. A protestánsok úgy, ahogy az első Ratióhoz nem alkalmazkodtak, most a másodikhoz való „conformáló; dást” is megtagadják. Az 1791: XXVI. t.;cikkre hivatkoznak, mely biztosítja nekik a jogot, hogy „a tanítás és tanulás módját, szabályát és rendjét” maguk állapítsák meg. Igaz ugyan, hogy az is benne van a törvényben, hogy a karok és rendek előterjesztése alapján meghatározandó közoktatási rendszer érvénye majd a protestáns iskolákra is kiterjed, azonban az új Ratio sohasem volt a karok és rendek, az országgyűlés elé terjesztve. A protestánsok tehát a hozzá való alkalmazkodás kötelességét maguktól elhárították. Iskolaügyük egészen 1849-ig a maga útján fejlődött önállóan tovább.¹

¹ A protestáns gimnáziumok tanárai rendszerint papok is voltak, akiknek tekintélyes száma külföldi egyetemeken (Németországban, Hollandiában, Svájcban) végezte teológiai tanulmányait s hazajöve, a fel; világosodás lelkes apostola lett. JÓZSEF nádor már 1801-ben figyelmezteti a császárt, hogy a protestáns papság „fiatalabb része romlott elvektől van

Mennyiben módosult az új Ratióban a gimnázium tantervi keretébe illesztett *művelődési anyag*- Változott-e ennek kiszemelésében a kultúra értékmérője-

Először is feltűnik a *tantárgyak számának megcsökkenése*: az első Ratio enciklopédikus szelleme a tanulnivalók túlságosan széles és tarka körének megszorításával eltűnően van, a *művelődési anyag nagyobb egyneműsége* lép helyébe. A grammatikai iskolából, mely most négy osztályra bővül, kimarad a természetrajz; nincsen nyoma a görögnek, geometriának és jogi elemeknek, mint rendkívüli tárgyaknak sem. A humanitas-osztályok tantervéből eltűnik a görög, a fizika, az újságolvasás. Ellenben új kis tárgy a görög régiségtan és mitológia. A természetrajz itt az állattannal kapcsolatban az antropológiával bővül. A filozófiai tanfolyamon, melyet az új szabályzat *lyceumnak* nevez, kimarad a tantervből a természetrajz (a mezőgazdaságtanhoz kapcsolódik *brevi expositione*), az újságolvasás és a filo-

megfertözve, melyeket külföldi egyetemi tanulmányai közben szív magába”. A császár eltiltotta ugyan a külföldi egyetemek látogatását, mivel azonban a birodalomban az egyetemeken protestáns teológiai kar nincsen, a ien-delet nem volt szigorúan végrehajtható; a császár ezért kijelölt bizonyos német protestáns teológiai karokat, melyek mint kevésbé „veszedelmesek”, továbbra is a magyar ifjaktól látogathatók. Most JÓZSEF nádor azt javasolja, hogy mivel ezek az ifjak utazás közben mégis romlott elvekre és könyvekre tesznek szert, a császár „valamennyi protestánsnak tiltsa meg az idegen főiskolák látogatását”. Az államtanács tagjai ezt a felfogást helyeslik. Többen közülök orvosszerűen egy *protestáns egyetem* felállítását javasolják, melynek legcélszerűbb helye Magyarország volna. KÁROLY főherceg is mind politikai, mind nemzetgazdasági szempontból a birodalom kétmillió protestánsa számára a külön egyetem felállítását helyesli: így veszedelmes elvek nem szivárognak be az országba s a pénz nem megy ki külföldre. A hét-nyolcmillió lakosú *Magyarországnak egy egyetem ügyis* kevés: szervezni kellene egyik vidéki városban protestáns egyetemet, de katolikus teológiai fakultással is; viszont a pesti egyetemet ki kellene egészíteni protestáns teológiai karral. (József nádor iratai. I. 401., 413., 415.) KÁROLY főherceg eszméje, bár részben más formában, egy század múlva a debreceni és a pécsi egyetemen valósult meg. Egyébként FERENC császár, az imént jelzett tanácskozások eredményeképpen, 1821ben felállítja a bécsi protestáns teológiai fakultást. Szervezésében főrése van egy magyarországi születésű evangélikus papnak, GLATZ JAKABnak. Azonban a magyar protestáns teológusok, egyszersmind tanárjelöltek, továbbra is a német egyetemekhez vonzódnak. (V. ö. G. FRANK: Die k. k. evang.-theol. Facultät in Wien. Wien. 1871.)

zófia története. Az első Ratio túlzó sokoldalúságának, művelődésben' univerzalizmusának forrása egyrészt a felvilágosodás mindent tanítani akaró szelleme, másrészt egyoldalú hasznossági irányzata volt. A század fordulóján, az 1800-as években, mikor az új Ratiót kodifikálják, a felvilágosodás ereje a politikai viszonyok sarkonfordulása miatt is tetemesen megcsökken, vele együtt a polymathikus és utilitarisztikus irányzat energiája is. Az új tanulmányi rendszer szerkesztője különben is régi szabású, konzervatív világfelfogású ember, nem a sokfelé kapkodás, hanem a szellemi koncentráció képviselője. SZERDAHELYI az első Rationak mindenütt egészen nyersen és nyíltan kifejezésre jutó utilitarizmusát sokban enyhíti. A tárgyakat már nem osztja fel hasznosakra és kevésbé hasznosakra, mindenkire vagy csak egyesekre nézve hasznosakra. Többször utal egyes ismeretek önértékére is, mely független attól, hogy a gyakorlati élet zsidvásárán aprópénzre tudjuk-e váltani vagy sem. Emellett kellő valóságérzéssel természetesen a haszon szempontját is többször hangsúlyozza. Azon a barokk-ízlésű képen is, mely az új közoktatási kódexet ékesíti, egy nyitott könyvet pillantunk meg, mint a tudomány szimbolumát, e jelszóval a lapján: IN PUBLICA COMMODA.

Az első Ratio éppen a hasznossági elv alapján jelentékeny szerepet juttatott az előtte uralkodó tanrendszerrel szemben a reális tárgyaknak, mert ezek gyakorlati alkalmazása, mint sokszor hangoztatja, az életben különösen hasznos. A tantárgyak számának imént ismertetett leszállítása a második Ratióban túlnyomóan a reális tanulmányok (geometria, természetrajz, fizika) terhére esik. Jellemző továbbá, hogy amíg az új Ratio részletes utasításokat ad a latinnyelvi, történelmi és földrajzi oktatásra vonatkozóan, addig a matematika és természetrajz tanítási módszerére egy árva szót sem pazarol. Az új tanulmányi rendszer művelődési anyaga az előbbinek realizisztikus irányával szemben erősen *irodalmi-retorikai* természetű. A tanítás centrumába a második Ratio is, mint az első, a latin oktatást állítja, de jóval erősebb *retorikai célzattal és színezettel*. Jobban alkalmazkodik a magyar megyei világ közéleti retorizmusához. A latin oktatásra vonatkozó utasításait olvasva, sokszor az a benyomásunk, mintha a gimnáziumnak nem volna egyéb

feladata, mint az, hogy ennek a jogásznemzetnek fiait, amely annyit szónokol az ország- és megyegyűléseken s amelynek annyi ékesszavú prókátora van a törvényszékeken, az antik retorika műfogásaival, a lélekhajlító *potestas dicendivel* felszerelje s a közéleti pályára előkészítse. A magyarságban az alkotmányért vívott folytonos küzdelem és a perlekedő hajlam erős retorikai készséget fejleszt ki: *művelődési eszménye sajátos retorikai színezetet nyer. A* második Ratio deákos kultúrájának szelleme s a hozzáért tanítási anyag és módszer ennek a művelődési eszménynek szolgálatában áll.

Ezt azonnal igazolva látjuk, ha jobban szemügyre vesszük a gimnázium legfőbb tárgyának, amely körül az egész oktatás voltaképpen forog, a latinnak tantervét és a hozzá fűzött utasításokat (226-237. §§). A grammatikai iskolában, vagyis az alsó négy osztályban a nyelvtan megtanulása után *Cicerót, Catót, Caesart, Curtiust, Nepost, Sallustiust, Pliniust, Senecát, Plautust* és *Terentiust* olvassák szemelvényekben (chrestomathia).¹ Először – mondja az utasítás – világosan, hangosan és helyes kiejtéssel olvasni kell a szöveget addig, míg teljes értelmet nem nyer. Ezután a tanuló anyanyelvére fordítja (tehát nem szükségkép magyarra!). A tanár történelmi, földrajzi, mitológiai, erkölcsi s filozófiai magyarázatokat fűz hozzá. Majd megvizsgálják az egyes mondatok tagjait, jelentésüket, a szavak etymológiáját, az idevágó grammatikai szabályt, a kifejezések latinitását, sajátosságait, eleganciáját, szépségét, továbbá, hogy miben különböznek az anyanyelv szólásmódjaitól. Végül erkölcsi

¹ A helytartótanács 1807-ben a piarista HANNULIK KKIZOSZTVOMOT bízza meg egy *Chrestomathia Latina* szerkesztésével. A szerkesztés irányelveit SZERDAHELYI mellékeli. Ezek szerint a chrestomathia célja a jó latin«ság, a római klasszikusok ismerete, a helyes latin szerkezet, a kellő szöbőség és az elegáns stílus mind írásban, mind szóban. A gyűjtemény legyen változatos tárgyban és formában. A kiválasztott daraboknak tartalmi rokonságban kell lenniük a gimnázium egyes tantárgyainak anyagával (históriával, földrajzzal); a tanulók szellemi színvonalához legyenek alkalmazva lehetőleg erkölcsnevelő tartalommal. Ne legyenek terjedelmesek, de értékesek. A szemelvényeknek más természetűeknek kell lenniük a grammatikai s másoknak a humanitási osztályokban; amott ugyanis a cél az alak- és mondattannak, emitt az elegáns stílusnak begyakorlása. (Orsz. Levéltár. Ht. 1807: 6877.)

tanulmányokat vonnak le a tartalomból. A negyedik osztály írásbeli dolgozatainak tárgya már kisebb szónoklatok, párbeszéd, levelek megszerkesztése lehet.

A felső két osztály (humaniora) latin tanítása az így megvetett alapon teljesen a retorikai nevelés szolgálatában áll. A remekírók tárgyalásában a Ratio az esztétikai szempontokat, az irodalmi nevelésnek ezt a főoldalát, itt még mellőzni óhajtja (quae proprie ad Aestheticam pertinent, secernenda et praetermittenda) s a felsőbb tanulmányokra hárítja. Ez annál feltűnőbb, mert az új tanulmányi rendszer szerkesztője, SZERDAHELYI, éppen az esztétika tanára s az első Magyarországon megjelent esztétika szerzője. Az esztétikai érdek helyébe egészen a *gyakorlathretorikai cél* lép. A főfeladat a szónoklatok szerkesztésének szabályait (praecepta orationes componendi) begyakorolni: „A gyakorlat azonban kizárólag olyan tárgyak körül forogjon, melyek a polgári élet jövő pályáinak érdekeivel összhangban vannak. A tapasztalat ugyanis azt bizonyítja, hogy a humanitas-osztályokat elvégzett ifjak, amikor írásbeli szerkesztő munkát rájuk bíznak, gyakran semmi hasznát sem veszik annak, amit az iskolában fáradságosan tanultak s így az ügyek vitelére külön meg kell tanítani őket. Ennek oka az a nagy különbség, mely az iskolák megszokott gyakorlatai s a mindennapi közönséges élet ügyei között fennáll . . . Ebben az iskolában általában arra kell törekedni, hogy a hazai ifjúság sajátos, jövő pályáival egybehangzó nevelésben részesüljön; ezért semmi olyasmit nem kell tanítani, ami nem felel meg közvetlenül az ország állapotainak, a nemzet természetének s a jövő élethivatásoknak” (227. §). Nagy súlyt vetnek az utasítások a *stilustanítás* részleteire. Az írásbeli dolgozatok kisebb beszédek legyenek, melyek a közéletben szokásosak, pl. közgyűléseken, választásokon, megyegyűléseken (in congressibus publicis, electionibus et comitiis). Hogy a második Ratio a gimnáziumot *mennyire a közéleti retorizmus iskolájának szánta*, legjobban kitűnik abból az erős hangsúlyból, mellyel a *szónoki gyakorlatok* jelentőségét kiemeli. „Alig lehet kifejezni, hogy a szónoki gyakorlat (exercitatio declamatoria), amely a hangot és arckifejezést, a testnek egész mozgását és tartását ékesszólóvá teszi, milyen nagyjelentőségű elsősorban

a nemes ifjúság nevelésében. Kevés embernek adta meg ugyanis a természet, hogy a maga erején gyakorlat nélkül föl merjen szólalni a gyűléseken; legtöbbjüknek nagy munkájába kerül, hogy a velükszületett s a hibás nevelés folytán bennük megrögződött félelmet el tudják nyomni, amely nem ritkán a talpraesettebb embereket is zavarba hozza. Ki ne tudná, milyen széles tér nyílik a törvényszékeken^ megyegyűléseken, főképp az országgyűléseken arra, hogy ezek tagjai gondolataikat könnyen és gyorsan kifejezzék.” A baj csak az volt, ami minden gyermekkori retorikai tanítás örök nehézsége: az előadás művészete megelőzi a gondolkodás művészetét; mielőtt a tanulónak gondolatai volnának, már is arra oktatják, miképp lehet a gondolatokat szépen kifejezni. Ez a kifogása már DIDEROT-nak a francia iskolákban űzött korai retorika-oktatás ellen.

A második Ratio művelődési anyagának reliefjét annyira a retorikai műveltség célja domborítja ki, hogy azt az egész időszakot, melynek művelődési irányát ez a tanulmányi rendszer szabta meg, joggal nevezhetjük el a *retorikai művelődési eszmény korszakának*. E megjelölés helyességét igazolja majd a XIX. század első felében gimnáziumaink belső életének s tanítási szellemének történeti valósága is.

Amikor már Németországban a neohumanizmus mozgalma évtizedek óta a görög *nyelv és irodalom* kultuszának szellemében formálja át a gimnáziumok művelődési anyagát, akkor nálunk, az országos bizottság határozata ellenére, a görög szerepét a második Ratio az elsővel szemben még tovább lefokozza. Az első Ratio tanterve szerint ugyanis a görög már a humanitas-osztályokban rendkívüli tárgy; most a második Ratio a görög tanulmányt csak a filozófiai tanfolyamra korlátozza. *A neohumanizmus esztétikai művelődési eszménye a görög irodalmat állítja előtérbe; a mi Ratiónk művelődési eszménye kizárólag a latin retorikához ragaszkodik.* A gimnázium tanulói ugyanis jövő közéleti pályájukon nagyrészt csak ennek veszik hasznát. A görög nyelvre legföljebb a filozófusoknak, az orvosoknak és teológusoknak van szükségük. Ezeknek tehát alkalmat kell adni ennek a nyelvnek elsajátítására: „a szelidebb múzsák ugyanis Atticából valók; a gyógyítás tudománya görög

nyelven beszél; a keresztény vallás alapja görög”. Ez az isteni nyelv azonban nagyon nehéz, nem való mindenkinek. Mennyit kell majd azoknak, kik tanulják, küzdeniök a szavakkal, mielőtt a dologra mennének; voltaképp sohasem lesznek benne teljesen jártasak: *nusquam procedent inoffenso pede*.

Az új Ratio középiskolája a négy grammatikai és a két humanitas-osztályból áll. Erre következik az akadémiákon és az egyetemen a kétévi *filozófiai tanfolyam*, mely megfelel a mai középiskola VII. és VIII. osztályának. Csak az mehet a teológiai, orvosi vagy jogi karra, aki a filozófiai tanfolyamot elvégezte. A régi Ratio az egyetem sajátos tanulmányi rendjét az akadémiákkal szemben egyáltalán nem részletezi, csak éppen hogy felsorolja a tanszékeket. Az új Ratio igen tüzetesen fejti ki mind a négy fakultás tanulmányi és vizsgálati rendjét. Meglepő módon iparkodik kiépíteni a filozófiai kart oly stúdiókkal is, amelyek a közönséges akadémiái filozófiai tanfolyamokon nem fordulnak elő, tehát azoknak valók, akik valamely tudománykörbe elmélyedni óhajtanak (*Universitati propria studia philosophica*). Ezek részint tisztán elméleti tudományok, részint, műszaki főiskola hiányában, technikai tudományok. Ilyenek: elméleti és kísérleti mechanika, gyakorlati geometria a hydromechanikával és hydrotechnikával s a térképrajzomlással; felsőbb mennyiségtan; esztétika a szépművészetekkel és irodalommal; hadtudományok (katonai építéstan, pyrotechnika, hadi géptan); tüzetes mezőgazdaságtan technológiai alkalmazással; csillagászat; címer-, oklevél- és éremtan. Az egyetemi tanulóknak szabadságukban áll, évfolyamukra való tekintet nélkül, e tárgyak bármelyikének hallgatása. Ez az intézkedés azért fontos, mert a filozófiai kar önálló kifejlődésének csiráját pillanthatjuk meg benne: lassankint mind nagyobb úr választotta volna el az egyetem filozófiai karát, mint a tudományos kutatás műhelyét, az akadémiák pusztán iskolaszerű filozófiai tanfolyamaitól. Ezek maguktól, a Thun-rendszer közbejötté nélkül is, egybeolvadtak volna a gimnáziummal egységes, nyolcévi tanfolyamú középiskolává. Így önkényt megszűnt volna az a sajátos kurzus, mely sem középiskola, sem főiskola nem volt, hanem a kettő között lebegett.

De ha különös gondja van is az 18064 Ratiónak a filozófiai kar tudományos irányú kiépítésére, viszont a *tanárképzés ügyét*, melynek az 17774 Ratio a *collegium vepentium* kapcsán sok fejezetet szentel, egészen elhanyagolja. A tanárképző kollégiumot, mely úgy látszik nem igen működött, nem is említi. A szerzetes tanárjelöltek kiképzését a József császár alatt megindult állami tanárképzéssel szemben a rendekre bízta; a többi jelölt pedig, aki a tanári pályára érez hivatást, az akadémiákon vagy az egyetem bölcsészeti karán képezheti ki magát, esetleg magán- vagy nyilvános tanintézetekben. A külön tanárképzőintézetnek ez az *eh* ejtése annál feltűnőbb, mert éppen ez időtájt a feloszlott rendek tagjainak kihalásával vagy előregedésével rendkívül nagy volt a tanárhiány.¹ Tanárok rendszeres kiképzéséről az új Ratio egyáltalában nem gondoskodik, ami egy félszázadon át a magyar középiskolák színvonalát mélyen lesüllyeszti. Ebből a szempontból a második Ratio messze az első mögött marad. Elégnek tartja a puszta pályázatot. Ha megüresedik egy tanszék, a helytartótanács kihirdeti a pályázat napját a főigazgatóság székhelyére. A vizsgálat írásbeli és szóbeli azokból a tárgyakból, melyeket a jelölt majd tanítani köteles. Jelen van a főigazgató, az akadémia igazgatója, a gimnázium igazgatója és tanárai. A hármas jelölést a vizsgálat alapján a főigazgató a helytartótanácsához küldi, melynek előterjesztése alapján a kinevezést a király eszközli. Az archigymnasiumok pályázat mellőzésével kiváló tanárokat a megüresedett állásokra meg is hívhatnak.

A tanári székek betöltésének ez a szabályzata nem tesz egyebet, mint kodifikálja az addig érvényes eljárást. Erre érdekes fényt derít DAYKA GÁBOR-nak, a költőnek pályázata

¹ Megható DENIS MIHÁLY volt jezsuitának elégikus hatyúdala: „Az eltörlött Jépus társaságának”:

A boldog Rend tagjaiból már nem sok az élő,
 Mellynek előbb magam is bár mi kis íze valék ...
 Hasztalan, hogy sok ezer fiatal szív, s elme tanúit jót,
 S szépet ezen Rendnek gondja s figyelme alatt,
 És hogy ez annyi jeles nagyokat szült, kiknek örök dísz
 Fénné tudós hírrel czimeresítí nevek'.

(Elégia threnodica in laudem Societatis Jesu. 1799. Hungaricc reddita a Carolo Döme. Posonii. 1812.)

a lőcsei kir. gimnázium első grammatikai osztályának tanári székére.¹ A Kassán 1793-ban lefolyt tanári vizsgálaton a főigazgató, gróf TÖRÖK LAJOS, elnöklete alatt a kassai akadémia igazgatója, a lőcsei gimnázium igazgatója s a kassai gimnázium két tanára van jelen. A szóbeli vizsgálat kérdései: a latinból egy Agesilaosról szóló olvasmánynak latinul és magyarul való kifejtése; a földrajzból Horvátország felosztása, határainak, folyóinak és nagyobb városainak felsorolása; a magyar történelemből azt kérdezik, vajjon mely királyok alatt volt szerencsés Magyarország s melyek alatt szerencsétlen; a természetrajzi kérdés tárgya: melyek azok a testek, melyeket az ásványbirodalom felölel? Az aritmetikából az összetett arany szabályt kellett kifejteni. Az egyik írásbeli feladat egy latin és magyar nyelven megszerkesztendő levél, melyben a latin, magyar és német nyelvnek Magyarországon való hasznát kell bizonyítani,² a másik pedig két tanár között lefolyó párbeszéd a latin nyelv tisztaságáról, eleganciájáról és gazdagságáról. Két év múlva DAYKA a kassai II. humanitási osztály tanárságára pályázik. Az írásbeli tárgya a kötetlen stílusból: emlékbeszéd Lipót Sándor nádor fölött; a kötött stílusból: latin költemény arról, hogy a latinnyelvű költészetet Magyarországon újabban elhanyagolják: buzdítás a római lantra. A szóbeli vizsgálat kérdései a retorikából: hogyan kell a szónoki beszédet megszerkeszteni? Az állattanból: a rovarokról. A földrajzból: Horvátországról. A caesarológiából (!): a császárok közül kik szereztek érdemeket a tudományok körül- Egyháztörténetből: mely nemzetek s mikor tértek a kereszténységre- A természetjogból: a szerződésekről. A mitológiából: a világ hét csodája!

¹ Az idevágó anyagot az Országos Levéltár helytartótanácsi aktáiból ILLÉSY JÁNOS közölte. Irod. tört. Közi. 1894. évf. 190. sk. lk.

² „Sine perfecta Latinarum Literarum cognitione – mondja DAYKA írásbeli dolgozatában – neminem eruditi nomine posse gloriari.” A levélben szereplő nagyapa arra buzdítja unokáját, hogy a magyar nyelvet is szorgalmasan tanulja „ut potius omni conatu in earn excolendam incumbendum tibi sit. Nec enim Latina Hungariae inimica est, nee altera florente altera eliminanda”.

³ Ugyanígy pályázati vizsgálat alapján töltik be az akadémiai tanszékeket is. Amikor a nagyváradai akadémia matematikai tanszékére pályázatot hirdettek, „a többek között – mondja DUGONICS – meg-

A tanári pályázatnak és vizsgálatnak ezt a módját veszi át s örökíti meg egy félszázadra a Ratio. Majd látjuk, hogy ez az intézkedés, tanárképzés hiányában, milyen elégtelen a gimnáziumok szellemi színvonalának fenntartására akkor, amikor a német egyetemek már nagy és komoly munkásságú intézeteket állítanak fel a tanárok elméleti és gyakorlati kiképzésére. Az 18254 országgyűléstől kiküldött országos bizottság is középiskoláink igazi reformját a tanárképzés sürgős kiépítésében kereste.

Nem volna teljes a kép, melyet a második Ratio szelleméről alkothatunk, ha nem vetnénk egy pillantást az iskolák *fegyelmi szabályzatára*. A II. JÓZSEF-féle szabados rendszer helyébe az új Ratio, már FERENC király mindinkább növekvő abszolutizmusa idején, szigorú fegyelmi intézkedéseket állapít meg. Megtiltja még az akadémiai ifjúságnak is a színházak, tánchelyiségek, kocsmák stb. látogatását s büntetést mér ezek tulajdonosaira is, ha a tanulókat bebocsátják. A diákoknak este nyolc, nyáron tíz órakeret otthon kell lenniök; különben mint kóborlókat (vagabundi) az éjjeli őrök bekísérik őket. A súlyosabb vétés büntetése a career. A testi büntetések újra életbelépőnek. Az új szabályzat elrendeli a felvételi vizsgálatokat is. Felsőbb osztályba csak azok léphetnek föl, akik az első vagy második érdemsorozatba (classis) jutottak. Ellenben azok, akik harmadrendű osztályzatot kaptak, az osztályt, származásukra való tekintet nélkül, ismételni tartoznak. Ha mint ismétlők sem mutatnak fel kellő előmenetelt, az iskolából távozni kénytelenek. Ez az intézkedés a demo-

jelentette magát MARTINOVICS is, hogy, ha a vizsgálóknak úgy tetszene, ő a mathesist jól tudná, és abban a próbát is kiállaná. Az én kezem alá jutott annak megvizsgálása. Kezdettem ötlet azon tudományból faggatni, hanem szerencsétlenségére éppen oly kérdéseket tettem néki, melyekre ő nem felelhetvén, oly nagy hangosan beszéllett mégis a mathesisnek dicsőségéről, hogy azon excellentiás urakat, kik az akadémiáknak igazgatói voltak... egészen a maga részére vonta. Én ellenek szegeztem magamat, és amannak tudatlanságát és mégis vakmerőségét az urak eleibe adtam. Velem tartott MAKÓ PÁL is, philosophiánknak budai direktora. Nagy nehezen verhetjük le azon excellentiás urakat, kik annyira bele bolondultak, hogy egy akadémiát megcsúfítani akartak egy tudatlannal.” („DUGONICS följegyzései. 1883. 133.)

kratikus felfogásnak nagy vívmánya: ezentúl az iskola a följebb bocsátás szempontjából nem tesz különbséget nemes és nem-nemes között (270. l.). Az évtizedes vitát a királyi szó a polgárság és parasztság javára döntötte el.

A második Ratiót az elsövel egybevetve, kétségkívül megállapítható, hogy ennél jóval szabatosabb és tömörebb fogalmazású, a tantervi részeket és a módszeres utasításokat egymástól jobban elválasztó tanügyi kódex. Szelleme egységesebb, kevésbé enciklopédizmusra hajló, a pusztas hasznossági célzat mellett itt-ott felcsillan benne a művelődés ideális tartalma és jelentősége iránt való érzék is. Viszont a reális tárgyakkal majdnem teljes háttérbe szorítása műveltségi anyagát egyoldalúvá lapolítja. Az úttörő első Ratióval szemben a másodiknak történeti jelentőségét erősen fokozza, hogy míg az első rendelkezéseinek jórésze csak papíron marad, a második szabályzata a maga egészében mindenütt beleereszti gyökereit a valóságba s majdnem egy félszázadon keresztül irányítja közoktatási intézményeink életét. Az újabb nyugateurópai eszmeáramlatok és didaktikai irányzatok hatása alig látszik meg a kész művön: lényegében egészen konzervatív világnézet és kultúrpolitika terméke.

A második Ratiónak, alig néhány évvel megjelenése után, igen éles és nagytekintélyű kritikusa támad: ÜRMÉNYI JÓZSEF országbíró s az egyetem elnöke. Mind elvi, mind gyakorlati okokból heves védelmére kel az 1774 Ratiónak, a saját hatalmas és eredeti alkotásának, melyet, véleménye szerint, az 1806 reform sarkaiból kiforgatott és elrontott. Amikor a második Ratio alapelveire és kidolgozására a döntő lépések történnek, ÜRMÉNYI részint kegyvesztetten visszavonultságban él, részint Galíciában kormányzóskodik. Csak akkor emelkedik 1806-ban az országbírói és egyetemi elnöki méltóságba, amikor már az új Ratio napvilágot lát. Ekkor már nincs hatalmában változtatni rajta. Első nagy kultúrpolitikusunk azonban az új közoktatási szabálykönyv hatását állandóan szeges gonddal kíséri, a főigazgatóktól és az egyetem tanáraitól az új kódex hiányairól és hibáiról véleményeket gyűjt. Tapasztalatait és pozitív javaslatait végre nagy munkálta foglalja össze s ezt 1812 július

181án a nádorhoz címezve a helytartótanács elé terjeszti.¹ A hetvenedik évén már túljáró nagy államférfiúnak ez az újabb elaborátuma, mint kultúrpolitikai hattyúdala, elvszerű álláspontjánál, nagy valóságérzékénél és éleseszű kritikájánál fogva egészen méltó előző korszakalkotó munkáságához. Megható látvány, hogy az agg politikus mily szent tűzzel buzog a magyar kultúra fejlesztéséért; mint közoktatásunk újjászervezője, mint az első Ratio szellemi atyja mily nemes hévvel veszi oltalmába első gyermekét s hogyan akarja a kor követelményei szerint továbbnevelni. Meglepő a tájékozottsága az európai közoktatásügy és pedagógiai irodalom legújabb fejlődése körül. Észreveszi, hogy NAPOLEON-nak ugyancsak a magyar Ratio megjelenésének évében, 1806-ban, hozott közoktatási törvénye a tanügyi közigazgatás szempontjából mennyire hasonlít az 1774 magyar Ratiónak a közoktatás adminisztrációjára vonatkozó rendelkezéséhez, mintha csak a napóleoni *Université de France* egyenest az Ürményi-féle egyetemi közigazgatási szervezet kópiája volna. Meglepő továbbá, milyen éles szemmel látja, hpgy a magyar közoktatásügy megjavításának sarkpontja a jó tanárképzés. E kérdés jelentőségét annyira elsőrendűnek tartja, hogy a tanárképzőnek részletes tervezetét is kidolgozza.

Munkálatában először általános elveit körvonalozza. Mindenekelőtt a *tanügyi közigazgatás* reformját sürgeti. Hogy a közoktatási adminisztráció minél gyorsabb s egységesebb legyen, egy egészen önálló tanulmányi bizottság (commissio studiorum) felállítását javasolja, mely ne legyen a helytartótanácsnak pusztán subaltern (ez saját szava) szerve. ÜRMÉNYI szeme előtt már egy közoktatásügyi minisztérium-félének eszméje lebeg. Az új önálló tanulmányi bizottságnak elnöke ugyanis az egyetem elnöke lenne s e bizottság elé tartoznék minden iskolaügy. A szorosan politikai hatóság, a helytartótanács csak a bizottság heti üléseinek jegyzőkönyvét kapná meg. A bizottság véleménye egyenest a király elé terjesztnék, úgy, ahogy Ausztriában is, ahol a tanügy nem tartozik a politikai kormányzések hatósága alá. De ugyanez a rendszer uralkodik Európa más.

¹ Magy. kanc. 1829: 11.644. sz. iratcsomóban. O. L.

országában is, pl. a francia császárságban, ahol az *Universite* önálló jogi személy. Ilyen szervezetnek alapját vetette meg az 1777-i Ratio, ezt javasolta az 17914 országos közoktatási bizottság is, mert csak ez a rendszer biztosítja az ügyek gyors elintézését a maival szemben, amikor egy tanzsékre való kinevezés egy esztendeig is eltart az oktatás nagy kárára.

Szorosabb kapcsolatot kell teremteni az egyetem s a többi tanintézet között. Az egyetem most is végez némi idevágó munkát a helytartótanács külön megbízása alapján (pl. az akadémiai tanárok jelölését, a végzett tananyag s tételek felülbíráását stb.), de a jövőben szorosabban kellene az egyetemhez füzni a líceumokat s gimnáziumokat, továbbá a tanárok képzését is az egyetemre kellene bízni.

Ezután ÜRMÉNYI általában bírálat alá veszi az új Ratiót. Szemére hányja, hogy nem vette figyelembe az 17914 országos bizottság számos jól megfontolt és üdvös javaslatát, vagy ezeket eredeti alakjukból egészen kiforgatta. A szomorú eredmény máris tapasztalható. Napról-napra több a panasz, hogy a gimnáziumi ifjúság készületlenül kerül a főiskolákra s ezekből a hivatalokba. A baj forrását kutatva, ÜRMÉNYI külön mellékelt munkálatban tüzetesen egybeveti az első és második Ratiót s napfényre iparkodik hozni az utóbbi hiányait. Fáj neki, hogy oly könnyelműen felforgatták az első, alapos megfontolás után kidolgozott tanügyi kódexet, melyet a királynő, az osztrák tanulmányi bizottság s a magyar szakférfiak egyformán kitűnőnek találtak s jóváhagytak. Az új rendszernek a régin tett módosításai olyanok, hogy a magyar közoktatásügy fejlődését inkább elfojtják, semhogy előmozdítanák.¹

A közoktatásügy minden komoly reformjának *jó tanárok kiképzésével* kell megindulnia. Már harmadfél évtizeddel ezelőtt tisztában volt ezzel a *systema Theresianum*, mert nagy gondot fordított a tanárképzőintézet (collegium repetentium) szervezésére. Az új Ratio azonban mit sem törődik a tanárok nevelésével. De hát mit lehet várni bár-

¹ . . . ut illae mutationes magis ad suffocandam, quam promovendam litterarum et scientiarum in patria nostra solidam culturam ducere mea saltern opinione videantur.

milyen pontosan kidolgozott közoktatási szabálykönyvtől, ha maguk a tanárok műveletlenek, tudatlanok, a pedagógia; ban s a módszertanban járatlanok?¹ Már pedig közismert, hogy tanáraink túlnyomó része ilyen. A szerzetesek a noviciatus után, sőt az alatt, már tanítanak, még a filozófiai tanfolyamot is rendesen magánúton végzik, miközben az iskolában tanítóskodnak. A világi tanárok is selejtes elemek, akik inkább megrontják, semhogy helyesen és alaposan nevelnék az ifjúságot.²

Ezen a bajon csakis úgy segíthetünk, ha a Mária Térésiasféle rendszer tanárképzőintézetét újra föllállítjuk, még pedig olyan tanulókkal, akik a gimnáziumot s a filozófiai tanfolyamot kitűnő (eminens) eredménnyel végezték s nyelvekben jártasak. Ezeknek ösztöndíjat kell adni, hogy életüket nyugodtan fordíthassák egyedül tanulmányaikra. ÜRMÉNYI az egyetem mellett két ilyen tanárképzőre gondol: az egyiket a gimnáziumi, a másikat az akadémiai tanári pályára menőknek szánja; az előbbi két-, az utóbbi hároméves tanfolyam. A tanárképzőt mind a világi, mind a szerzetes tanárjelöltek egyformán kötelesek elvégezni s tanárvizsgálatot tenni. A piaristáknak ez nem okoz különös gondot, mert van Pesten rendházuk; a bencések, ciszterciták és premontreiek pedig vagy a központi papnevelőintézetben, vagy külön rendházban (egyikét elülj áró val) helyezték el tanárjelöltjeiket. A mai Kalazantinum, Bernardinum és Norbertinum eszméje, amelyekben a piaristák, ciszterciták és premontreiek tanárjelöltjei nevednek, miközben az egyetemen s az állami tanárképzőben végzik tanulmányaikat, ÜRMÉNYI eszméje, melyet már József császárnak is régebben sugalmazott. A tanárképzőintézet fenntartására (ösztöndíjakra, a tanárok fizetésére) az egyetemi alap jövedelméből ÜRMÉNYI 10.000 frt-ot, akkor igen jelentékeny ösz-

¹ Quid enim sperari potest de accurata systematis cujuscunque literarii et in eodem praescriptarum utilium ac necessarium disciplinarum traditione, si *magistri ipsimet in usdem rite exculsi non sint*, si moralitate debita et recta cognitione methodologiae et paedagogiae destituantur, si scientiam quamcunque studiosae juventuti satis felici cum successu corns nesciant-

² ... patriam juventutem corrumpunt potius, quam recte et solide erudiunt.

szeget, óhajt igénybe venni. Maga is tisztában van ennek az anyagi áldozatnak nagyságával, de hangsúlyozza, hogy a magyar közoktatásnak ez a legfontosabb s legsürgősebb ügye, mely minden áldozatot megérdemel. Ilyen alapvető intézmény megszervezése anyagi okokból nem késleltethető (istud tanti momenti institutum hac de causa morari non potest).

Így végét vethetjük a mostani pályázati rendszernek, mely sehogy sem alkalmas módja a tanári székek betöltésének. A pályázók vizsgálata rendszeren csak az emlékeztük szerencsés voltának próbája; a komolyabb és értékeesebb emberek legtöbbször vonakodnak magukat vizsgálatnak alávetni. Az egyetem s az akadémiák tanszékeire sem igen pályáznak az igazi tudós emberek, már csak azért sem, mert százalmasan csekély fizetés vár rájuk. Talán egy sem volt kultúrpolitikusaink közül valaha, aki a tanári munka erkölcsi és anyagi értékét oly nagyra becsülte volna az állam és társadalom életében, mint ÜRMÉNYI. Valóságos himnuszt zeng a tanári hivatás jelentőségéről: minden közoktatási reformnak lelke – mondja – a tanár; ennek buzgalma és iparkodása (fervor, zelus et industria) nélkül semmiféle komoly újítás és fejlődés a tanügy terén nem várható. Azonban ma oly mostoha a fizetésük, hogy a jobb családból való tehetséges ifjak eleve elkerülik ezt a pályát (munus professons fugere), sőt a meglevő tanárok is más, jövedelmezőbb pályára mennek. A tanári fizetést az állam föltétlenül emelje föl, mert ennek csekélysege a közoktatás fejlesztésének legnagyobb „akadálya. A tanári munkát anyagilag is jobban kell értékelnünk, „hacsak nem akarjuk hazánkban az összes tudományokat összeomolva látni” (nisi omnes scientias in patria nostra collapsas cernere velimus). Fedezetül szolgálhatna néhány fölösleges gimnázium megszüntetése, másrészt mérsékelt tandíj bevezetése, melyet azonban a szegény, de tehetséges tanulók nem fizetnének. A jobb illetmények fejében a tanárok el volnának tiltathatók a magánoktatástól s egyéb mellékfoglalkozástól.

Ez az általános keret, melyben ÜRMÉNYI 1812-ben készült nagyszabású munkálata mozog. Ezt a keretet több, a részletekbe menő melléklettel tölti ki, melyek közül különösen kettőnek van, mint már fönnebb érintettem, jelentő-

sége. Az első a Mária Terézia-féle Ratiónak az új Ratióval való tüzetes egybevetése; a másik a tanárképzők szervezete és tanulmányi rendjére vonatkozó részletes tervezet.

Az első¹ abból indul ki, hogy amikor az 1790/91. évi országgyűlés a közoktatásügy reformját célba vette, távolról sem az volt a szándéka, hogy pusztán csak új legyen az, amit majd elrendel, hanem hogy a tanügyi rendszer minél jobban a magyar nemzet szelleméhez (*genio nationis*) és viszonyaihoz legyen mérve. Az új Ratio alapjául tehát az 1777-i rendszert kellett volna venni, amint az 17914 országos bizottság alapul is vette. Az 18064 Ratio azonban a régit csak megcsonkította, szétszórta és összekeverte.

Tanúság erre mindjárt beosztásuk különbsége. A régi Ratiót világos és logikus rend (*lucidus ordo*) jellemzi. Miért kellett ezt az újnak fenekestől felforgatnia? ÜRMÉNYI-ből az epés bírálat közepett elsősorban az államfilozófus és jogász tör ki. Elvi alapon igazolja az állami funkciók fogalmából és logikus sorrendjéből az első Ratio beosztásának egyedüli helyességét. Minden rendezett államban ugyanis szerinte első a kormányzat kérdése, azután a pénzügy (*rerum pro salute et communi prosperitate gerendarum nervus*) következik, majd az ország lakosságának társadalmi rétegződése, foglalkozása, szükségletei, végül a közigazgatás és ellenőrzés. A *Codex Theresianus* ennek a természetes sorrendnek megfelelően volt beosztva: első része az iskolák politikai és gazdasági kormányzásának módjait, második része az iskoláknak az egyes néposztályok és foglalkozásaik szerint megállapított tanulmányi rendjét tárgyalja, harmadik része pedig a tanító személyzet kiválasztásával, az iskolák rendtartásával és fegyelmeivel foglalkozik. Ezt a világos és logikus rendet az új Ratio teljesen összekeverte. A régi első rész anyagát szétszórta az új második és harmadik rész között, viszont a régi második részt elsővé tette; a régi harmadik részt pedig vagy az új második részbe olvasztotta, vagy egyszerűen mellőzte. így az új Ratio a műzsaáknak Mária Teréziától épített pompás palotáját ledöntötte és szétdőlt, a romokból újat emelt, ennek azon-

¹ *Comparatio Systematis Theresiani cum nova Raione Educationist*
Magy. kanc. 1829: 11.644. sz. O. L.

ban_k nincsen erős szerkezete és egységes stílusa. A *Nova Ratio* szerkesztője a legnagyobb igazságtalanságot követte el a MÁRIA TERÉZIA-korabeli nagy emberek szellemén, akik emelkedett érzületének (liberalitas), bölcseségének és fáradhatatlan munkájának köszönhető a magyar közoktatásügy újjászületése. Minthogy a régi kódex szerzője elsősorban éppen maga ÜRMÉNYI, a szemrehányt igazságtalanság legjobban az ő szívének okozhatott keserűséget.

A részletes bírálat során itt is először a tanügyi közgazgatás kérdése érdekl. Ezért behatóan veti egybe a régi Ratióknak VIII., IX. s az újnak 150. §-ait. Az 17774 szabályzat a közoktatás kormányzatát a helytartótanácsra s az ennek kebelében működő tanulmányi bizottságra bízta, az új Ratio csak a helytartótanácsra s így nyitva hagyja, hogy egy kebelbeli bizottság legyen-e a helytartótanács szakszerű szerve, vagy az egyetemi tanács (Senatus Regius). ÜRMÉNYI szerint csakis az utóbbi, mert ez tekintélyes, a közoktatásügyben jártas, külön e célra szolgáló szaktestület. A régi Ratio X. §-a ezt mondja: „Az egyetemnek és Magyarország közoktatásügyének legfőbb vezetője (supremus studiorum per Regnum Hungariae director) ugyanaz lesz, aki a kir. helytartótanács kebelében működő tanulmányi bizottság elnöke.” Most ÜRMÉNYI egy lépéssel tovább megy s a tanulmányi bizottságot az egyetem szervezetéhez kapcsolja. Ennek már az 17774 kódexben is megvolt az alapja, amely szerint a tanulmányi bizottságnak és az egyetemnek ugyanaz az elnöke. Ha azt a szerepkört szemügyre vesszük, melyet az első Ratióknak X. §-a a „Magyarország közoktatásügye legfőbb vezetőjének” biztosít, nagyjában a mai közoktatásügyi miniszter tisztének körvonalai bontakoznak elének. ÜRMÉNYI 1812-i munkálata újra erősen hangsúlyozza, hogy az egész magyar közoktatásügynek egyetlen feje kell hogy legyen, egy főnek kell e téren egységesen kormányoznia s egy testületnek véleményeznie.

S ÜRMÉNYI joggal büszke arra, hogy ezt az 1777-ben közzétett rendszert Európa leghatalmasabb népe, a francia is, legújabbban utánozta.¹ Az 1806-i napóleoni törvény s az

¹ Universitatis hujus Litterariae per omne Regnum diffusae, jam anno 1777. in Theresiano hoc systematic propositae et vulgatae idea potentissimum

1808-i dekrétum megteremtette náluk is a mi első Ratiónkötői megszabott rendszerhez hasonló *Universités*, melynek nagymestere (grand-maitre) az egész francia közoktatásügy vezetője, tanácsa (conseil de l'Université) pedig országos közoktatási bizottság is. ÜRMÉNYI részletesen egybeveti az első Ratio és NAPOLEON rendszerét s a nagy hasonlóság láttára kijelenti: „úgy látszik, hogy az utóbbi az előbbi mintája szerint készült”. A napóleoni rendszert két forrásból ismeri: Almanach Imperial de l'an 1810. és Annalen der Litteratur und Kunst des Inn- und Auslandes. 1810. 4. füzet.¹ ÜRMÉNYI a hasonló vonásokat táblázatszerűen is összeállítja:

Az 1777-iki Ratio rendszere:

Egy és oszthatatlan igazgatása az egész magyar közoktatásügynek, melynek

Elnöke

az egyetem feje, egyben Magyarország közoktatásügyének legfőbb vezetője.

Alelnök,

az elnök helyettese és kancellárja.

(Kincstartó nincs, mert az egyetem birtokait és alapítványait nem maga igazgatja.)

Egyetemi Senatus

Senatores ordinarii, vagyis a karok igazgatói, akik egyszersmind királyi tanácsosok.

Tankerületi kir. főigazgatók.

Actuarius Senatus

Kézi pénztár (általános pénztár nincs).

Cancellaria.

Academiák és Lyceumok

oly viszonyban az egyetemmel, mint leányok az anyjukkal.

Collegia repetentium

(tanárképzők.)

Az 1806-iki francia rendszer:

Az egész francia birodalomnak császári egyetem, melynek

Elnöke

a császári egyetem nagymestere s az egész birodalom iskolaügyének kormányzója.

Helyettes

az egyetem kancellárja (chancelier), az elnök (nagymester) távollétében ennek helyettese.

Kincstartó,

trésorier, az egyetem vagyonának kezelője.

Egyetemi Tanács

Az egyetem saját tanácsosai.

Rendes tanácsosok, általános tanulmányi felügyelők a kerületekben.

Secretarius Consilii

Általános pénztár.

Cancellaria

Academiák és Lyceumok

az egyetem részei.

Collegia repetentium

(tanárképzők.)

Europae Populum (Gallicum quippe) recentissime nacta sit imitatore, qui Magnae suae Universitatis limites Monarchiáe finibus definiri volebat ejusque praesidem Rei totius Litterariae per Galliam sub Magni Universitatis Magistri titulo Directorem, Senatum vero Universitatis nomine Generalis Universitatis consilii decoravit.

¹ A napóleoni dekrétumok szövege megtalálható a következő című gyűjtemény 3. és 4. kötetében: *Recueil des lois et des réglemens concertant l'instruction publique depuis l'Edit de Henri IV, en 1598, jusqu' à ce jour*. Paris, 1814.

Vajjon a francia tanügynek NAPOLEON-tól megalkotott szilárd szervezete, mely a francia lélek változásokra annyira hajló természetének, az azóta annyszor ismétlődő forradalmaknak szívósan ellenállva, ma is lényegében fennáll, valóban ÜRMÉNYI Ratiójának hatása alatt jött-e létre, a fönnebbi szembeötlő hasonlóságok ellenére is eldöntetlen kérdés. A kor rendkívül élénk és lelkes pedagógiai érdeklődése közepett, amikor KATALIN cárnő DIDEROT-tól kér közoktatási tervezetet s JÓZSEF császárnál is érdeklődik ennek tanügyi reformjai iránt, s amikor a habsburgi monarchia államférfiai annyira figyelnek a többi állam közoktatási újításaira s viszont MIRABEAU tüzetes bírálatot ír JÓZSEF császár tanügyi újításairól, nem lehetetlen, hogy NAPOLEON tanácsadóinak valamelyike ismerte a mi 1777-ben kinyomtatott latinnyelvű Ratióinkat. Szellemük közössége egyébként a kor egyetemes felfogásából jól érthető: az állam a közoktatás kizárólagos vezetője s ennek a vezetésnek egyészesnek kell lennie.

Az agg országbíró figyelme azonban nemcsak régi kedves tárgyára, a közoktatási adminisztrációra terjed ki, hanem azokra a különbségekre is, melyek az első és második Ratiótól megszabott *művelődési anyagot*, tanterveket s tanulmányi rendet egymástól elválasztják. Hosszú táblázatokban állítja össze a két Ratio tantervi különbségeit, majd egyenkint észrevételeket fűz hozzájuk. A második Ratio a *grammatikai osztályokban* csökkenteni akarja a tanítás anyagát s ezért elhagyja a *természetrájszot*, ami ÜRMÉNYI szemében botor egyoldalúság. A grammatikai évfolyamok számát eggyel növeli; ezt nem lehet helyteleníteni. De figyelembe kell vennünk, hogy a régi Ratio a latint a városi elemi iskolák utolsó osztályában már taníttatta. Nagy kár, hogy az új Ratio e fokon nem ismer rendkívüli tárgyat, mely a tanulók spontán érdeklődésének kielégítésére szolgálna. Különösen fájjalja ÜRMÉNYI a görögnek, mint rendkívüli tárgynak mellőzését, mert ennek a nyelvnek tanulására éppen a gyermekkor a legalkalmasabb.¹ Nem kellene a görögöt valamennyi tanulóra rákényszeríteni, hanem csak a jeles tanulókkal jutalomként taníttatni a II. osztálytól

¹ Linguae huic Graecae sic, prout alterius cujuscunque sermonis idiomatici perdiscendo, *aetas puerilis est adcomodatissima.*

kezdve heti két órában. Ez lehetővé tenné, hogy idővel a görögöt tanulókból jó görög tanárok is váljanak, amikben most rendkívül nagy a hiány.

ÜRMÉNYI tetszését különösen megnyerik az új *Ratios* nak a *retorikai* oktatásra vonatkozó utasításai, melyek már a *humanitas-osztályok* körébe tartoznak. A magyar politikusnak retorikai művelődési eszménye csillan elő ebből a kivételesen meleg helyeslésből. Meglepő, hogy a *magyar nyelv* ügye iránt régebben közömbösen, sőt hidegen viselkedő ÜRMÉNYI most már a XIX. század második évtizedében, a magyar irodalmi élet felpezsdülésének korában, amikor már nem a Kazinczyék mesterkélte, csak a magasabb műveltségű társadalmi rétegtől élvezhető költészete uralkodik, hanem országszerte buzgón olvassák KISFALUDY Himfyét és CSOKONAIT, milyen melegen érdeklődik a magyar nyelvi és irodalmi oktatás iránt. Súlyos hibának tartja, hogy az új *Ratio* a magyar tanítására sehol sem ad módszeres utasítást úgy, ahogy a többi tárgyra nézve. Kevesli annak kijelentését, hogy azok, akik nem tudnak magyarul, a magyar nyelvtanban, azok pedig, akik tudnak, a magyar auktorok olvasásában gyakoroltassanak oly órákon, melyek a többi órák után szabadon maradnak. Ez ÜRMÉNYI szerint nem elég. A tanárokat a magyar nyelv és irodalom tanáraiává (*professores linguae et literaturae Hungaricae*) nevezik ki. De hol marad a tantervből a magyar irodalom- Erről egy szót sem szól a *Ratio*.

Az *akadémiák* tantervére nézve is sok a kifogása. Miért hagyják ki az első *Ratió*nak a logika gyakorlati tanítására vonatkozó utasításait- A fizikának, természetrajznak, mezőgazdaságtannak csak a puszta neve fordul elő a közelebbi tartalmi megjelölés nélkül. A *mathesis* is csak névszerint van felsorolva. A *hydrotechnikának* és *architektúrának*, melyekre az első *Ratio* oly nagy súlyt vet, itt híre-hamva sincsen. ÜRMÉNYI, a felvilágosodási kor realiztikus áramlatának neveltje, nagyon fájjalja a reális tárgyak háttérbe szorítását. Különösen kiemeli az alkalmazott *mathesis* hiányát, amelynek körébe tartozik: a *dynamica fluidorum*, *hydrographia mathematica*, *pyrometria acustica*, *uranographia*, *horographia*, *theoria mathematica nauticae*. Az új *Ratió*ban a tiszta matematika túlteng az alkalmazott rová-

sara; a tiszta matematikára 310, az alkalmazottra csak 36 óra jut, míg a régi Ratióban az előbbi csak 100, az utóbbi pedig 264 órával volt képviselve.

A humánus tárgyaknak a filozófiai tanfolyamon való tanítására nézve is sok bíráló észrevétele van. Helyteleníti – s itt ÜRMÉNYI-ből ismét a felvilágosodás racionalizmusa-nak deduktív logikája szól -, hogy a *történeti oktatásban* nem az egyetemes előzi meg a különöst, vagyis, hogy nem a világtörténelem van első helyen, hanem a magyar történelem; a régi Ratio fordított sorrendje a logika természetes útját járta.

ÜRMÉNYI az akadémiai fokon is a görög oktatás lelkes szószólója. Nem tudja helyeselni, hogy a görög az akadémián csak rendkívüli tárgy. Kifogásolja, hogy tanítási anyagát az új Ratio részletesen nem szabja meg úgy, ahogyan a régi, mely a nyelvtanon kívül chrestomathiát követelt meg görög költői, történeti és szónoki művekből. Így hiába dicsérgeti, az attikai műzsákat emlegetve, fellengző szavakkal az új Ratio a görögöt: mindez csak üresen hangzó szép szó: *commendatio flosculosa*. Helyes és a pszichológia törvényeinek megfelelő intézkedés csakis az volna, ha a görög tanulását már a grammatikai osztályokban elrendelné, amikor a gyermek nyelvet még könnyen tanul. Az akadémiai fokon már csak unalom tárgy. Az is szemet szúr ÜRMÉNYI-nek, hogy az új kódex meg sem említi az újságot (collegium novorum) s a modern nyelvek tanítását. A jogi oktatás tantervét terméketlennek (sterilis) és zavarosnak (confusus) bélyegzi s ezt a felfogását szakszerűen és hosszan igazolja.

A közoktatás és a tudomány épülete – mondja ÜRMÉNYI – a tanárokon sarkal. Ezért a tőle szerkesztett régi Ratio (218-221. §§) nagy gondot fordított a jövő tanárok képzését szolgáló intézetre (Seminarium magistrorum succrescentium seu collegium repetentium). Ellenben az új tanügyi szabályzatnak erre semmi gondja sincs. Ezért ÜRMÉNYI a tanárképzőintézetek igen részletes tervezetét dolgozza ki:¹ ezek felállítását tartja a legsürgősebb feladat-

¹ *Collegii Repentium, ad Magisteria pro Gymnasiis, Munia item Doctorum in philosophicis disciplinis praeparandorum adumbratio.* Magy. kanc. 1829: 11.644. sz. (melléklet). O. L.

nak. Tervezete két részből áll: az egyik a gimnáziumi, a másik az akadémiai tanárok képzésére vonatkozik.¹

A gimnáziumban folyó tanítás hibáinak megfigyelése – így szól ÜRMÉNYI – világosan arra utal, hogy szükséges egy külön, a tanári hivatásra előkészítő intézet. Ennek hármas *célja* van: először is a jelölteket képezze ki mindabban a tanulmányban, amit a gimnázium tanulmányi rendje megkíván; másodsor alapos metodikai és pedagógiai kiképzésben részesítse őket; s harmadszor erkölcsileg is nevelje rá a jövő tanárokat nagyszerű hivatásukra.

A tanárképző szorosan kapcsolódjék az *egyetemhez*, mert itt minden tanulmány képviselve van s az egyetem kellő felszereléssel rendelkezik a fönnebbi célokra. A gimnáziumi tanárképző két évfolyamú. Tanulmányainak köre földi a gimnázium tanítási anyagát: ékesszólástan, poétika, esztétika (*theoria artium liberalium*), mennyiségtan, természetrajz, mezőgazdaságtan, történelem. Ezekon kívül minden jelöltnek tanulnia kell a görögöt. A földolog a *methodologia*, az alapos módszertani képzés: meg kell a tanárjelölteket tanítani arra a művészetre, hogyan kell a tudományokat helyesen, világosan és szabatosan előadni (*ars recte, clare dilucideque proponere scientias*) s a tanulók képességeihez és értelmi fejlettségének fokához alkalmazkodni. Végig kell tanulmányozni a gimnáziumi oktatás anyagát abból a szempontból, vajjon milyen módszerrel lehet legkönnyebben az oktatás sikerét biztosítani. Be kell vezetni a jelölteket a tanítás segédeszközeinek, a szemléltető képeknek, térképeknek, a természetrajz körébe vágó tárgyaknak helyes használatába s gyakorlati bemutatásába. Nagy súlyt kell vetni az auktorok helyes olvasási módjára és elemzésére. A klasszifikáció, a jutalmazás és büntetés alkalmas módjairól is fel kell világosítani őket.

A *pedagógiát* pszichológiai alapon kell tárgyalni: hogyan kell a testi és lelki képességeket helyesen fejleszteni? A jó pedagógiai kiképzésnek a jelölt nemcsak akkor veszi majd hasznát, ha a gimnázium katedrájára jut, hanem

¹ Pars I. *De collegio Repetentium Humaniorum*. Pars II. *De collegia Repetentium et ad Munia Doctorum in Philosophicis disciplinis Praeparandum*.

akkor is, ha előkelő magyar családoknál egy időre magánnevelői állást vállal. Most országSZerte hangzik a panasz, hogy nincsenek alkalmas magyar nevelők, úgyhogy a szülők idegeneket alkalmaznak, akik a magyar gyermekekbe idegen szellemet csepegtetnek.¹ A pedagógiai képzés vezérfonalául két könyvet ajánl: MILDÉ-nek, a bécsi egyetem tanárának s NIEMEYER-nek, a hallei egyetem kiváló professzorának, a rendszeres pedagógia egyik megalapítójának, művét²

A tanárképző tanárai ugyanazok, akik az egyetemen tanítják az illető tárgyat. Mivel azonban a retorikának és poétikának nincsen külön tanára, ki kellene nevezni e tárgyak tanítására egy extraordinariust évi 1200 firt fizetéssel, hasonlóképp egyet a pedagógiára is. A tanárképző az egyetem kiegészítő része, igazgatója a bölcsészeti kar dékánja, akit ezért külön tiszteletdíj (1400 firt) illet meg. A tanárjelöltek (repetentes) világiak és egyháziak. A világi jelöltekét a tanárképző és az egyetemi tanács előterjesztésére az egyetem elnöke nevezi ki s kellő vizsgálat után ugyancsak az egyetem elnöke adományozza nekik az ösztöndíjat a politikai kormányzék minden előző befolyása nélkül/ A tanárok a jelölteknek ne csak a tanulmányi előmenetel szempontjából figyeljék meg, hanem az erkölcsi élet, a külső magaviselet és modor tekintetében is.

ÜRMÉNYI nem elégszik meg a jó tanárok kiképzésével, hanem álláshoz is akarja juttatni őket. A megüresedett tanszékeket, terve szerint, végzett repetensekkel kell betölteni. Ha ilyen tanszék nincsen, ideiglenesen konviktusi felügyelőknek vagy nemes családoknál magánnevelőknek kell alkalmazni őket. Neveik állandóan számon tartandók, hogy

¹ ... gentiliū nostrorū de peregrinis educatoribus quaerimoniae, quibus necessitate postulante, nobilissimarū familiarū, et Patriae spes tenellae, peregrinis manibus formandae, sicque peregrinis et vitiosis saepe moribus imbuendae committi debuerant.

² MILDE: Lehrbuch der allgemeinen Erziehungskunde. Wien. 1811. NIEMEYER: Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts. 4. kiad. Halle. 1801. Az utóbbi nemsokára magyarra is áttelteti ÁNGYÁN JÁNOS: Nevelés és tanítástudomány. Pesten, 1822. 2 kötet.

³ ... ut haec denominatio absque ulla praevia ad Politica Dicasteria insinuatione fieri valeat.

mihelyt valamely tanszék megüresedik, gimnáziumi tanári állást kaphassanak, mert az állam e célra nevelte őket.

De nemcsak a gimnáziumok, hanem az akadémiák számára is szükséges tanárképző: *collegium philosophiae répatentium*. Ennek tervezetét vázolja ÜRMÉNYI tanárképzői javaslatának második részében. A régi kiváló tanárok immár kiöregedtek vagy meghaltak, az új pályázókban pedig többnyire nincsen tudományos hajlam (*propensio ad litteras*). Ez a tanárképző, mely az akadémiák filozófiai tanfolyama számára nevel tanárokat, három évfolyamú. Tanterve a filozófiai tanfolyam anyagához simul, tehát túlnyomó benne a filozófiai és a természettudományi tárgy. A tanterv felöleli a filozófia enciklopédiáját, az elméleti és gyakorlati filozófiát, a metodológiát és a pedagógiát, a felsőbb mennyiség-tant (*mathesis sublimior*), az alkalmazott mennyiség-tant (*geometria sublimior, architectura civilis, hydrotechnica, mechanica*), a természetrajzot, az elméleti és kísérleti fizikát, a kémiát, a mezőgazdaságtant, a technológiát, az egyetemes történelmet, Magyarország pragmatikus kritikai történelmét, végül modern nyelvek tanulását (francia, olasz). Ez a tanárképző is az előzőhöz hasonlóan az egyetem szervezetebe tagolódik. Egyéb szervezeti és tanulmányi szabályai is a másik tanárképzőintézetéhez hasonlóak.

Ha ÜRMÉNYINEK ez a rendkívüli gonddal, elméleti tudással s gyakorlati érzékkel megszerkesztett tervezete a XIX. század elején megvalósul, közép- és felsőoktatásunk bizonyára sokkal jobban elmélyül, alaposabbá s módszere-sebbé válik, iskoláink színvonala jóval magasabbra emelkedik. De nem él már a nagy királynő, akinek esze a tervezet jelentőségét átlásza s akinek jóindulata megvalósítsa. Az öreg *judex curiae* hiába fekteti bele javaslataiba nagy tudását, szervező erejét s mindenekfelett a magyar kultúra iránt érzett mélységes szeretetét. A helytartótanácsban a javaslatot NITTRAY referálja szürke és fontoskodó bürokratiz-mussal. Udvariaskodó kifogásainak az a vége: adassék vissza a tervezet az országbírónak bővebb indokolás céljából.¹ ÜRMÉNYI munkálatának egy eredménye mégis volt: az 1825/7. évi országgyűléstől kiküldött közoktatási bizottság

¹ Magy. kanc. 1813: 6896. sz.

a maga tervezetében (Opinio. 1830.) különösen hangoztatja a tanárképzés fontosságát s újra kéri a collegium répétentium felállítását. S az 1825iben elhunyt nagy országbírónak már eltemetett munkálatát 1829iben kiássa utódja, gr. CZIRÁKY ANTAL és nagyobb felterjesztésben¹ arra kéri a királyt, hogy állítsa fel ÜRMÉNYI javaslata értelmében a tanárképzőintézetet, másrészt engedélyezzen illőbb fizetést (modernum salarium) a tanároknak, ami szintén annyira szívében feküdt még 1812-ben a régi országbírónak. A Czirákyféle tervezetben nemzeti szempontból haladás, hogy a tanárképző tantervébe beleilleszti a *Literatura Hungaricatt* LAJOS főherceg CZIRÁKY felterjesztését 1829 szeptember 15-én véleményezés végett leküldi ugyan az udvari kancelláriához, azonban az ügy elalszik. Csak 1870iben állítja fel br. EÖTVÖS JÓZSEF a budapesti egyetem bölcsészeti kara mellett az első magyar középiskolai tanárképzőintézetet.

¹Magy. kanc. 1829: 11.644. sz.

Az Sárospataki ref. kollégium.

A régi sárospataki ref. kollégium.

IV.

A PROTESTÁNSOK REFORMTÖREKVESEI.

A protestáns iskolák nem alkalmazkodnak az új Ratióhoz. A „nemzeti nevelés” egységének álma szertefoszlik. A protestáns individualizmus a közoktatásügy terén. A humanisztikus és realiztikus irány küzdelme a debreceni kollégium tanterveiben. Az oktatás nyelve és centruma a latin. A magyar nyelvet és irodalmat Debrecenben éppúgy nem tanítják, mint a Ratiótól szabályozott katolikus iskolákban. Az álmosdi *Ratio Institutionis* (1807): művelődési eszménye csupán latin retorikai, bár a *genius nationis-t* hangoztatja. A sárospataki kollégium tanítási nyelve már 1796-ban részben magyar. A pataki iskola 1810. évi modern tanterve. A református kollégiumi élet ridegsége, *lugubris tónusba*, fegyelmi merevsége. Egykorú bírálólat a latin s görög oktatás hiányairól. A filantropinizmus és neo-humanizmus szelleme az evangélikus líceumokban. Egykorú. kritikák az evang. iskolák enciklopédikus irányáról. A modern irodalmi oktatás sűrgetése. A tanulóifjúság önkormányzatának, a *school-city-system-nek* eszméje a XIX. század elején nálunk. Az ifjúkor pszichológiai vizsgálatának, a kirándulásoknak, a *pleine-air*-iskolának, a műhelygyakorlatoknak gondolata. Az evang. tanárok a német egyetemekről az aufklárizmus eszméi-vei telítve térnek haza; ők a modern pedagógiai eszmék terjesztői nálunk. Az evang. iskolák belső élete. Az evangélikusok kísérlete oktatásügyük egységesítésére: Schedius tanterve (1805). Az állami Ratio hatása. A porosz klasszikus gimnázium, mint példa. A magyar nyelv jelentéktelen szerepe. Az evang. liceumok a német kultúra magyar csatornái. Sem a katolikus állami, sem a református Ratio, sem az evangélikus Systema a század elején nem áll a nemzeti művelődési eszmény közvetlen szolgálatában.

Mind az 1790/14 országgyűlésnek, mind közoktatási bizottságának terme állandóan visszhangzik a *nemzeti nevelés* jelszavától. Ennek legfőbb feltételét abban látják, hogy a nemzet valamennyi iskolájának életét, a katolikusokét és a protestánsokét egyformán, ugyanaz a tanulmányi rendszer irányítsa. Ezt, mint majdan megvalósítandó elvi követelményt, az 1791: XXVI. törvénycikk törvénybe is iktatja (5. §). A protestáns követek maguk is lelkesednek az eszméért. Az új tanulmányi rendszer a második Ratio-ban lát napvilágot. Ebben a király elrendeli, hogy „az ágostai és helvét hitvallású evangélikusok azokban a tanulmányokban, melyek tisztán tudományos természetűek, ehhez a normához kötelesek alkalmazkodni”.¹ A második Ratio még meg sem jelent, amikor már 1806 április 8-án a helytartótanács a protestáns egyházakat felszólítja, hogy az új közoktatási rendszerhez alkalmazkodjanak. A tiszántúli egyházkerület az egyetemes gyűlésre küldött követeinek 1806 augusztusában ezt az utasítást adja: „nem tudjuk, miből áll az a systema, amelyről ő felsége parancsol; egyéb-iránt minket nem obligálhat, mivel a törvény nekünk szabadságot ad a magunk iskolai koordinációjára”. Az egyetemes gyűlés ilyen értelemben határoz s küldi óvást emelő fölterjesztését a nádorhoz: a reformátusok szívesen beolvasztják tanulmányi rendszerükbe a Ratio educationisból mindazt, amit viszonyaik megengednek; egyébként az iskolák ügyében önkormányzatuk van, melyet az 1791: XXVI. t.-c. biztosít.² A helytartótanács 1807-ben azt feleli, hogy terjesszék elő a protestánsok a Ratio-ra vonatkozó észrevételeiket, mert őfelsége az új közoktatási rendet rájuk is kiterjesztette. A protestánsok késnek a válasszal, mire 1816-ban a kormányzék megsürgeti őket. Végre 1817-ben a reformátusok a nádorhoz intézett feliratukban kijelentik, hogy a Ratio egyáltalában nem tartozik rájuk; az 1791. évi XXVI. t. cikk értelmében a nemzeti nevelés elveinek csakis ahhoz a rendszeréhez kötelesek alkalmazkodni, melyet az

¹ „Evangelici autem Augustanae, et Helveticae Confessionis addicti in his, quae pura sunt Literaria, Studiorum argumentis huic Normae se conformare debeant.” XIII. 1.

² RÉVÉSZ IMRE: Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájai-tiak történetéhez. 1869. 46. 1.

országgyűlés elfogad. De ekkor is ugyanezen törvény értelmében annak megállapításához, milyen legyen iskoláik *ratio, norma et ordo*-ja, továbbra is teljes joguk van. Mégis rajta lesznek, hogy iskoláikban mindazok a tárgyak taníttassanak, amelyek a katolikus iskolák tantervében helyet foglalnak. De ha így a tantárgyakra nézve az állami rendhez iparkodnak is közeledni, a teljes egyformaságot el nem fogadhatják. Hasonlóképp az iskolakönyvek egyformaságát sem: mert a katolikus szerzők könyvei az ő vallásuk érdekeit szolgálják s a protestánsok ellen igazságtalanságot és gyűlöletet szórnak. Ilyen pl. PRAY-nak magyar történelmi munkája. Ezt a *Ratio Educationis* kötelező tankönyvül írja elő, pedig telisdetele van a protestánsokra sérelmes és helytelen fejtetésekkel. Az ilyen tankönyveket a kormányzéknek meg kellene vizsgáltatnia.¹

Ezek után a kormány nem erőszakolja tovább a „coordinatiót”. A helytartótanács 1819 január 19-én kelt leirata kijelenti, hogy őfelsége az evangélikusokat az iskolaügyre és a tanítás rendszerére nézve eddigi törvényes gyakorlatukban ezentúl is meghagyja. Csak arra kötelezi őket, hogy félévenként tudósítást küldjenek a királyhoz iskoláik állapotáról, de nem a kir. főigazgatók, hanem egyenest a helytartótanács útján.² Az 1825/7-i országgyűlés közoktatási bizottságának munkálata (*Opinio*) már egyenest kimondja, hogy mivel a protestáns iskolák nem nyilvános alapból, hanem magánosok és hitközségek áldozatkészségéből vannak fenntartva, az állami tantervnek iskoláikban való kötelező alkalmazása merőben lehetetlen (*proprus impossibilis sit*). így ismét szertefoszlott három évtizedes küzdelem után MÁRIA TERÉZIÁ-nak s JÓZSEF-nek egységesítő terve, az 1790/1-i országgyűlésnek és ÜRMÉNYI-nek a *nationalis educatio* egységéről szőtt álma. Az abszolutizmus karjaitól önkormányzatukat féltő protestánsok fellélekzenek: nem kell tartaniok többé a katolikus iskolák tésztéré és szellemére szabott Ratiótól, mely lassankint felmorzsolta volna iskoláik történelmi hagyományait; nem fenyegeti őket többé a tanügyi uniformitás, melyről azt

¹ U. o. 50. 1.

² U. o. 51. 1.

hitték, hogy autonómiájuk épületének alapköveit fogja megingatni; nem jönnek nyakukra a királyi főigazgatók és iskolai inspektorok, akiknek József császár alatt a debreceni eklézsia levélben azt üzenté, hogy többször ne is fáradjanak oda, mert hisz egymáshoz semmi közük. Most már 1848 tavaszáig, amikor a nemzeti radikálizmus törvénybe akarja iktatni az összes iskolák államosítását; háboríthatlanul élvezik iskolai autonómiájuk történeti jogait. A magyar protestantizmus az egyházat és az iskolát mindig egy dobogó szív két kamrájának tudta és érezte. Azonban 1777 óta az állam az egyik kamrába idegen vért akart hajtani, amitől megbetegedett volna a másik is. Most ez a veszedelem jó időre elmúlt.

Azonban maguk a protestánsok is érzik MÁRIA TERÉZIA egységesítő törekvése óta, hogy nagy áldozattal fenntartott iskoláik erősen rászorulnak a belső reformokra. Jellemző például csak a nemzeti föleszmélés egyik úttörőjének, BESSENYEI-nek, a református iskolákra vonatkozó felfogását és reformtörekvését emelem ki. Nemes kegyelettel emlékszik ugyan meg ezekről az iskolákról, melyek közül a sárospatakinak maga is 8-13 éves korában tanulója volt, de a bírálattól sem tartózkodik. Az első Ratio megjelenése idején behatóan elmélkedik az iskoláról.¹ Ennek feladatát elsősorban a formális képzésben látja: az iskola olyan, mint a köszörűkő, mely az észet kicsiszolja ugyan, de magát az észet meg nem adhatja, tehetségtelen embert tehetségessé nem varázsolhat. „Sok ember eszét köszörülte már oskola, de mégis bot maradt, ellenben másnak elméjét csak alig érte meg, s beretvává változott, miért- mert egyik ólom, másik acél volt.” Az iskola „észköszörű” ugyan, de pusztá tanítása *Platont Platonná, Newtont Newtonná*, sohasem tette volna.

De milyen műveltségi *tartalmat* nyújt a magyar iskola-BESSENYEI megvallja, hogy 13 éves korában kimaradt az iskolából s csak amikor Bécsbe ment, kezdett *önmagától* tanulni. Amikor itt évekig a könyveket falta, sokan azt mondták szánakozva róla: kár, hogy ez az ifjú nem járt tovább az iskolába, bezzeg ember lett volna belőle! De

¹ A Holmi. Bécs. 1779. 82-91. 1.

amikor az iskolát kijárt ifjakkal beszélt, csakhamar kitűnt, hogy ezeknek semmi komolyabb ismeretük sincs, jómaga sokkal többre vitte az önművelés útján. Hiába faggatta őket a régi görög bölcsek vagy az egyiptomi tudósok, vagy az újabbak: LOCKE, BACON, PUFFENDORF, WOLFF, MONTESQUIEU felől, hírüket sem hallották, pedig az iskola filozófiai tanfolyamát elvégezték. Az újabb históriából sem tudnak semmit: a BOURBON-, STUART-, HOHENSTAUFFI, ORANIÁI ház múltjáról sejtelmük sincs, COLBERT, SULLY, MAZARIN, CONDÉ neve vadonatúj előttük. De a régi história is ismeretlen föld számukra: OMAR-ról és DZSINGISZ KHAN-ról éppúgy nem tudnak semmit, mint LÁSZLÓ, KÁLMÁN, NAGY LAJOS magyar királyokról. Az irodalomban is járatlanok: STILFRIED, MARKALF, ARGIRUS ismeretlen előttük. „Jaj, mondják, nem tanultuk mi ezeket a gyermekségeket, és bűnös világi dolgokat, de beszéljen hát kend a babilóniai fogságról, a Jákob történeteiről, Mózesről, Zebedeusról, Habakukról, Tóbiásról, Jebuzeusokról...” Erre már BESSENYEI szalad el s örömmel kiált fel: „Soha ez időtől fogva nem búsultam rajta, hogy filozófusnak nem neveztek az iskolába.” Ha a pataki vagy debreceni iskolába tovább járt volna, tele verték volna a fejét sok rigmussal s nem tudott volna már magasabb dolgokat tanulni. Mert a méh az üres kast mindig hamarabb hordja tele, mint azt, amely félig homokkal van tele; amíg ezt kitisztítja, addig már felére megrakná léppel. „Ha sokáig lakik az ember az iskolába, belé fagy osztán, mint az elgémberedett jószág a jeges vízbe, s ott senyved meg.” Azért azt a tanácsot adja, hogy a professzorok, „azok a mértékletes, fekete köntösös urak, *másféle tanítás módját is gondolhatnának már ki*, mely szerint egy kezek alatt felnevelkedett nemes ifjúnak *több esmerettsége lehetne a világról*”. BESSENYEI mint a franciás nyugati műveltség, a felvilágosodás híve, azt várja az iskolától, hogy a *modern kultúrához, a valóságos élethez közeledjék*.

Szemükre hányja a pataki és debreceni professzoroknak, hogy nem változtatnak elavult tanítási módjukon: „Örökké csak könyv nélkül tanítanak *recitálni*. Szüntelen a *classicus auctorokat* kell mondani, a többi világról szó sincsen. Ha elmondottuk, mint a szajkók, amit reánk vetettek, megdicsértettünk. Csak recitáltam, hogy Xerxest majdnem

egy milliom fegyveres néppel megverték a görögök, kik alig voltak hozzá képest egy néhányan, de soha sem hallhattam e csudának okát tanítóinktól. Csak tanultam a szent históriában, hogy első második Nabugodonozor, Círus, Sándor, a rómaiak pusztították a zsidókat, kik minden fejedelem ellen örökké pártot ütöttek... Miltiadesről, Themistoklesről repetitiókat tanultam, de Kodrusról, Amfictionról, Cecropsról, Licurgosról semmit sem tudtunk. Cicerót csak hirdették, de Trajanusról, Horatius Coclesről, Numa Pompei-Húsról sat. szót sem hallottunk. Rákócziról hallottunk beszédből, de sem a nagy Lajosról, sem Hunyadi Jánosról, Mátyásról nem tudtunk.” Ellenben pompásan recitálták MOLNÁR Grammatikájának nyakatekert latinsággal írt nyelvtani szabályait, melyeknek sárkány-szavaiból sohasem lehet kiokosodni. S aztán még csodálkozunk, hogy ezzel a tudással az ifjú az életben semmire sem megy, ha magától nem olvasott s tanult egyebeket. Ezen a bajon nem segíthet egyéb, mint a tanítás anyagának és módjának alapos megváltoztatása.¹

Erre a protestáns iskolákban magukban is megvan a XVIII. század végén a hajlandóság, maguk is érzik az újítás szükségét. Bármennyire tiltakoznak is a Rationak iskoláikra való kényszerítése ellen, ez mégis külső indítékul szolgál nekik bizonyos iskolai reformokra, sőt e reformok néha a Ratio belső szellemi bélyegét is magukon viselik. A Rationak azonban a veleje, t. i., hogy egységessé kell tenni a tanulmányi rendszert az iskolákban, a protestánsok körében sehogy sem tud érvényre jutni. A reformátusok iskoláik uniformizálását meg sem kísérlik, nemhogy az állami, de olyan alapelvek szerint sem, melyeket maguk állapítottak volna meg. Az evangélikusok ezt a második Ratio megjelenési évében, 1806-ban, megpróbálják: a *Schedius-féle* tanterv érvényét összes iskoláikra elrendelik. A kényszerítés eszközétől sem riadnak vissza: 18114 egyetemes gyűlésük, mivel számos tanító az új tantervet életbeléptetni vonakodik, hivatalvesztés terhe alatt meghagyja minden tanárnak és tanítónak, hogy ehhez a tantervhez alkalmaz-

¹ A Holmi. 102-5. 1.

kodjék.¹ Mindhiába. A *Schedius-féle* tanterv általános életbeléptetése nem sikerült.

Mi ennek az oka? Az oktatásügy egyetemes rendezése, egyetlen kötelező formába öntése, lényegében ellenkezik a protestáns önkormányzat szellemével. Nemcsak hogy a Ratio általános elfogadásától rettennek vissza, hanem iskoláinknak jómaguktól meghatározandó uniformizálásától is mindig idegenkednek. A protestáns szellem lelki szerkezetének egyik legfőbb vonása az *individualizmus*: ez tör mindig elő a történet folyamán az iskolák szervezetének, tanítási és fegyelmi szellemének sajátos jelleméből is. Nemcsak az egész felekezetnek, mint ilyennek, volt önkormányzata, hanem igen jelentős mértékben az egyes iskolafenntartó egyházközségeknek is, melyek a maguk iskoláját mindig másnak, különbnek akarták tudni, mint a másokét. Mint-hogy nincsen központi kormányzatuk, mint az államnak, annyiféle a tanterv, ahány az iskola. Ezért a protestánsok nagyobb és nevesebb iskoláinak (pl. a reformátusok debreceni, sárospataki, pápai, nagyenyedi kollégiumának, a lutheránusok pozsonyi, soproni, késmárki, eperjesi iskolájának) a történeti fejlődés sajátos egyéniséget kölcsönzött, mind-egyiknek megvolt a maga hagyományosan jellemző nevelési szelleme és sajátossága, amire egyszersmind büszke is volt. Határozottan más volt a debreceni, más a pataki s más az enyedi diák szellemi habitusa és iránya. Ezek az iskolák a tanterv, a módszer, a fegyelmi szabályzat szempontjából szinte a különbözőségben versengtek egymással. E verseny eredménye a tantervi reformtörekvések folytonos nyugtalansága: egy-egy iskola időnkint tanrendszerét csak azért változtatja, hogy a másik fölibe kerekedjék. Ha egy-egy kiválóbb tudós tanáregyéniség a külföldi, főkép német, holland vagy svájci egyetemről hazajön, az ott szerzett tapasztalatokat menten iparkodik itthon, amennyire a megcsontosodott szokások ereje megengedi, valóra váltani, vagy legalább is új iskolai plánomot szöni, ami később lassan mégis a haladás motívumává szilárdult.

A *reformátusoknak* két kitűnő vezériskolája volt: a

¹ HAAN LAJOS: A magyarországi ág. hitv. evangélikusok egyetemes gyűlései. 1882. 31. 1.

debreceni és a pataki kollégium; az előbbiben a tanulók száma 1806iban 2195#re, az utóbbiban 1260íra rúgott. E két kiváló kollégium hatása alatt állott a többi gyöngébb anyagi és szellemi erővel rendelkező iskola: a pápai, máramaros-, „ szigeti, miskolci, losonci, kecskeméti, nagykőrösi, komáromi stb. iskolák. Tüzetesebben ezért csak a két vezériskola művelődési anyagát, ennek a tantervek változásában előtűnő módosulásait vizsgáljuk.

A *debreceni* kollégium¹ középiskolai tagozatának tanterve rövid három évtized alatt, 1791401 1821-ig, ötször változik. E sűrű változások oka a *humanisztikus* és a *realisztikus* irány állandó küzdelme. A realisztikus mozgalmat nemcsak az első Ratio erősen gyakorlati-irrealis szelleme sugalmazza, hanem a külföldön tanult tanárok tapasztalata is. A tantervi módosítások ellenére a debreceni iskola lényegében mindig erősen humanisztikus irányzatú marad.² Az

¹ Részletes történetére nézve v. ö. BALOGH FERENC: A debreceni református kollégium története adattári rendszerben. 1904. 782 lap. Továbbá: A debreceni ev. ref. kollégium története. Értesítő. 1895. 427 lap. BARCSA JÁNOS: A debreceni kollégium és partikulái. 1905. 202 lap. – A kollégium belső életének pompás rajza található KÚTHY LAJOS-nál: Egy iskolai kaland (Novellák. 1844.), Hazai rejtelmek (I-II. 1846-47.), JÓKAINÁL: A kis-királyok, A debreceni lunatikus, És mégis mozog a föld, ARANY-nál: Bolond Istók, BAKSAY-nál: Csodálatos történet, stb. – A debreceni kollégium tanulóinak névsorát 1588-tól 17924g közli THURY ETELE: Iskolatörténeti Adattár. Pápa. 1908. II. köt. 96-466. 1. ,

² Bár a reális tárgyak a debreceni tantervekben nem jutnak olyan szerephez, mint a sárospatakiban, egy-egy lelkes tanár vagy tudós hatása ilyen irányban is megnyilvánul. Legszebb példa rá CSOKONAI. FÖLDI hatása alatt megszereti a növénytant, sok növényt gyűjt s ezeknek népies és nyelvtörténeti szavait kutatja. Egy időben elhatározza, hogy botanikus tudós lesz; 1793«ban mikroszkópiomot akar hozatni, amire nézve KAZINCZY« val is levelez. Az a csekély matematikai tudomány is, melyet a kollégium« ban tanítanak, mély hatással van rá. Halálos ágyán utolsó olvasmánya CHR. WOLFF-nak, a német filozófusnak *Elementa Matheseos* c. munkája. Egyik megmaradt beszédtröredéke a matematikai ismeretnek olyan himnusza, amelyhez csak NOVALIS-nak, a romantikus költőnek a matematikáért rajongó szavai foghatók. „A mathesis – mondja CSOKONAI – minden vallásba, minden országba, minden rend és gondolkodás formájába egy. Láttáské oly ostoba babonást vagy oly vakmerő eretneket, aki valamely ágazatját tagadta volna? Tudsz-é oly különböző rendtartású országot, melyben a mathesis igazságairól ártikulusokat hoztak volna, és vagy ez, vagy más cikkelye változást vagy tilalmat szenvedett volna? Se klíma, se

első Ratio gyakorlati szellemének nem volt tényleges hatása az iskola szervezetére. Az első Ratio a grammatikai iskola-
nak tantervét úgy szerkesztette meg, hogy innen a tanulók
egy része kisebb igényű, viszonylag befejezett műveltséggel
mindjárt gyakorlati életpályákra is mehetett. Részben ebből
érthető a Ratio tantervének sokoldalú, de káros enciklopé-
dizmusa. A debreceni iskolának a XVIII. század végén s a
XIX. század elején készült tantervei, ha némi engedményt
tesznek is a reális tárgyaknak, a gimnáziumot mindig ki-
zárólag a felsőbb tanulmányokra, akadémiai pályára elő-
készítő, egészen egységes tanfolyamú intézetnek tekintik,
melynek középpontjában mindvégig a latin nyelv és iroda-
lom áll. Minden gimnazista egyben *academiae candidatus*:
a művelődési anyag kiszemelésében az egyes életpályák
gyakorlati érdekei egyáltalán nem irányadók. Ezek csakis
az akadémiai fokon jutnak érvényre.

Az 1794 tanterv¹ művelődési anyaga majdnem ki-
záróan a humánus tárgyak körére szorítkozik. A hat-
évfolyamú iskolában a reáliákat csupán némi matematika
(a négy alapszámítás egész és tört számokkal, a hármas szá-
bály), a két felső osztályban természethistória s egy-két
mezőgazdasági latin író (Varró, Cato, Columella) képviseli.
Az 1794 tanterv² a retorikai tanfolyamot még egy észten-
dővel kibővíti, hogy a latin prózai irodalomra több idő jus-
son; ide iktatja be mint új tárgyat a pszichológiát és a kísér-

temperamentum, sem társalkodás, sem nevelés, sem praeludicium nem fon-
hat oly látást változtató ködöt ennek mindenfelé kiderült egén, mint
amilyennel barnul a vallásnak, a bölcselkedésnek és a törvénykezésnek,
néha vékony homállyal, néha feketés felhőkkel borongó horizonja. Ezért
megérdemli ő a tiszteletet minden bizonytalanságot, viszálykodást és tilal-
mázott elmélkedést kerülni óhajtó lélektől. Ezért lettem én is az ő föl-
emelt gondolkodású híveinek, a kételkedésen kívül tétett igazságokon,
az értelem rendes nyomain, követője.” (CSOKONAI V. MIHÁLY összes művei.
1922. II. köt. 589. 1.)

¹ Methodus, quam in Collegio helv. conf. Debreciniensi omnes scholas
inferiores docentes ... sequuntur. Debrecini. 1791. A református gimnáziumok
tantervének történetét részletesen ismerteti SZILÁGYI ISTVÁN munkája:
A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi helv. hitvallásúaknál.
Sárospatak. 1861. 160 lap.

² A tanítók kötelességei, a tanítani valók és ezeknek rendi és módja
a helv. vallástételt követő debreceni kollégium alsó iskoláiban. Debre-
cen. 1795.

leti fizikát. A világtörténelmet a IV. osztályban – s ez az alkotmányért a század kilencvenes éveiben vívott heves küzdelmek jele – „Magyarország konstitúciójának ismereté”-vel pótolja. Ezek a tantervek még a középiskolához számítják a következő évfolyamot, „az első esztendő deák-iskoláját” is (megfelel a VIII. osztálynak), melynek tárgya a filozófián és latin stilsztikán kívül a görög nyelvtan, ezenfelül prózai magyar fogalmazás. SZILÁGYI ISTVÁN tárgyak szerint egybeállította a heti órák számát: a hittanra 22, latinra 80, filozófiára 12, történelemre 9, földrajzra 12, görögre 4, magyar fogalmazásra 4, magyar alkotmányismeretre 2, számtanra 12, énekekre 4 óra jut. Ez, a számtan kivételével, mind humánus tárgy. A most bevezetett fizikának jelentéktelen súlyát az mutatja legjobban, hogy a tanterv nem szab ki számára külön időt, hanem ezt mondja: „szakasszon időt maga a tanító”.

Milyen a szerepe ezidőtájt a debreceni iskolában a magyar nyelvnek? Külön nem tanítják (kivéve a VIII. osztály magyar fogalmazását), hanem éppúgy, mint a Ratiótól szabályozott katolikus iskolákban, a magyar tanítása a latin nyelvi oktatás körében talál helyet. A tanítás nyelve, a katekizmus kivételével, minden tárgyból a II. osztálytól kezdve a latin. Az I. osztályosok a latin nyelvtant magyarul tanulják; a grammatisták és syntaxisták leveleket, nyugtákat, kötelezvényeket magyarul is fogalmaznak. Az 1795-i utasítás a tanárok szívére köti, hogy „tanítványainkkal soha magyarul ne beszéljenek és a tanítás közben is, a mennyire lehet, a Grammatisták és Syntaxisták oskolájában is a deák nyelvvel éljenek... a nehezebb dolgokat magyarul is elmondják”.¹

Ez a tanterv nem elégítette ki a realizztikus irány híveit, akik főképp a gyakorlati életnek az egyházban szerepet játszó emberei voltak. Arra is gondoltak, hogy az állami Ratio nyomását enyhítik, ha részben alkalmazkodnak hozzá. Ezért az egyházkerületi tanügyi bizottság 1801-ben olyan tervezetet dolgoz ki, mely szerint az I. és II. osztályban helyet foglal a természetrajz, a III.-ban a fizika, a IV.-ben a geometria, a polgári építészet és a gyakorlati mechanika

¹ U. o. 10-11. 1.

néhány eleme, az V.-ben Magyarország alkotmánytana, a három felső osztályban az aritmetika és geometria, végül az egészségtan is.¹ Ez a terv tehát figyelemmel akart lenni azokra a tanulókra is, akik nem mennek föl az akadémiába, hanem a gimnáziumból a gyakorlati életbe lépnek ki. A javaslat azonban csak terv maradt: a valóságban újra a humanisták győztek.

Egy esztendővel később, hogy a király kiadja a második Ratiót, melynek tantervét a protestánsokra is érvényesnek jelenti ki, lát napvilágot a tiszántúli egyházkerületnek is, szinte tüntetésképen, a maga új tanulmányi rendszere: a *Ratio Institutionis*.² Az álmosdi értekezleten 1804-ben készül; de három évig még érlelik, hogy „közben vagy javításra, vagy kiegészítésre alkalmas tapasztalatokat gyűjtse- nek”.³ Az új tanterv szerzője elsősorban a híres BUDAI ÉZSAIÁS, ki 1794-ben Göttingában fejezi be tanulmányait, majd a debreceni főiskolán a történelemnek s a latin és görög irodalomnak tanára. A református ifjúság évtizedeken keresztül az ő történeti könyveiből tanul.

Az új tanterv kezdő sorai egy nagy alapelvet jelentenek ki: *az iskolák művelődési anyagának és tanítási módjának a nemzeti szellemhez kell simulnia*. Hogy a tantervek az utóbbi időben annyiszor változtak, ennek oka abban rejlik, hogy nem vették figyelembe, milyen természetű az ifjúság nemzeti sajátága és életfelfogása. „Nekünk valóban nem valami eltanult és idegen, hanem *hazai s mintegy a magunk földén született oktatási szervezetre van szükségünk, hacsak nem akarunk a nemzet szellemén erőszakot elkövetni*.” Milyen az a tanulmányi rendszer, melyet az álmosdi értekezlet a magyar gényusz természetére óhajt szabni? Ha a nagyigényű alapelvvel egybevetjük a *Ratio Institutionis* gimnáziumi tantervét, valóban el kell csodálj;

¹ A gimnázium története a debreceni ev, ref. kollégiumban. 1895. 119.1.

² *Ratio Institutionis ex praescripto conventus superintendentiae Helv. Conf. addictorum Transtibiscanae per deputationem literariam Álmosdini elaborata etc.* Debrecini. Impressit Georgius Csáthy. 1807. 16 fölió4ap.

³ U. o. 3. 1. ,

⁴ „Sane, ut res nostrae sunt, non adscito quandam et peregrino, verum domestico, et quasi in medio nostri nato, opus nobis est Educationis Instituto; nisi genio nationis vim facere velimus.” 3. 1.

BUDAI ÉZSAIÁS (1766-1841).

ezek tehát a legtávolabb állottak a *genius nationistól* s így a rájuk előkészítő reális irányú ismereteknek az iskolában sem lehetett kellő művelődési értéke. A magyar közélet és társadalom retorikus művelődési eszménye kimerült a deákos irodalmi műveltségben: ezért a reális tárgyaknak nem volt előtte az iskolában sem becsülete. Az álmosdi Ratio ennek a művelődési ideálnak az állami Ratióknál sokkal erőteljesebb és jellemzőbb didaktikai megtestesülése. Ami pedig a magyar nyelvnek tanítási nyelvül való bevezetését illeti, ez egészen maguktól a fajmagyar reformátusoktól függött, ebben Bécs nem korlátozta őket úgy, mint a katolikusokat az állami tanrendszer által. És Patak próbálkozását nem számítva, még sem tanítottak magyarul, bármennyire követelték is éppen a legkiválóbb református szellemi-irodalmi kiválóságok. Ha tehát latin iskoláik – éppúgy, mint a katolikusokéi – a nemzeti művelődési nek és érzületnek oly fontos tényezői voltak, az nem a rendszernek, hanem egyes lelkes, kiváló *tanároknak* műve, kik az ifjúságot magánúton, a *hungarizansok* megbüntetése korában is, a nemzeti nyelv ápolására buzdították és segítették. KÖLCSEY-nek pl. az Álmosdi Ratio keletkezésének ideje táján olyan tanítója volt, aki már diákjai előtt felfelolvasott egy-egy szebb részletet az akkor friss magyar irodalomból: Kisfaludy Sándor Himfyjéből, Csokonai Diaetái M. Múzsájából, Mátyási Józsefből. „Attól fogva – írja KÖLCSEY – néhány tanulótsáimmal együtt kezdünk olvasgatni magyar és latin írókat. Kazinczy még akkor nem adta Marmontelt; régibb munkáit kincs gyanánt tartogattuk. *Akkor én jobban tudtam latinul, mint magyarul, s magyar verseket csak két esztendővel később kezdtem csinálni*”.¹ Tizenhároméves korában a nemzeti imádságnak, a Himnusznak szerzője jobban tudott latinul, mint magyarul: ez az akkori magyar iskolarendszer és művelődés leg jellemzőbb vonása.

Az egész művelődési anyagnak nemcsak középpontja, de perifériája is az álmosdi ratióban *a latin nyelv és irodalom*. Ennek érdekében eltűnik az 17954 tanterv fizikája, az egyetlen realizztikus vívmány; eltűnik az egyetemes törté-

¹ KÖLCSEY Minden Munkái. 3. kiad. 9. köt. 387. 1.

nelem, sőt a logika és a görög nyelv is. A logika elejtését az új tanulmányi kódex igen részletesen indokolja: téved az, aki a logikát a gondolkodásban és bizonyításban valami fáklyának nézi, mely a tévedésre rávilágít. A logika a legelvonatabb ismeretekkel foglalkozik, amelyeknek tanulására a gimnáziumi tanuló elméje még nem érett meg.¹ A görög nyelv és irodalom is a szoros értelemben vett gimnázium tantervéből kimarad.² Ha tehát a Ratio Institutionis az egész művelődési anyagot teljesen humanisztikus irányban formálta is át: ez a humanisztikus szellem egészen egyoldalú maradt, csak a latin klasszikusokra korlátozódott; a német iskolák görög-kultuszának nyoma sincs, a neohumanizmusnak fuvalma Debrecenre még nem érinti. A latin irodalmi oktatás anyaga, mivel a kiküszöbölt tantárgyak idejét is most már a latin oktatás javára fordítják, igen széleskörű; jóval több, mint amennyit az állami Ratio megkövetel; olvassák többek között Vergilius Aeneidjét, Georgicáját, Horatius ódáit is. Ennek a tüzetes latin tanításnak, mely úgyszólván a tanuló minden idejét fölemésztí, erélyesen hangsúlyozott célja: a romlásnak indult klasszikus erudíció visszaállítása régi virágkorába. „Nem kell bizonyítani – jelenti ki az álmosdi Ratio –, hogy nálunk mindazok számára, akik a tudománynak kissé magasabb fokára vagy nyilvános pályákra törekszenek, a latin nyelv elsősorban szükséges.” Egyedül a klasszikus írók munkáiból sajátíthatja el az ifjúság az előkelő stílust és értelmes előadás-

¹ „nec modum et artem recte cogitandi docet, verum leges illas, quas mens in cogitando, licet earum non sit conscia, sequitur, exponit: ut non magis ope Logicae rectius rationes subducendi, quam praecepta Optica acutius cernendi consequaris facultatem.” 9. 1.

² Ez annál felőtlőbb, mert a görög nyelvi oktatás a protestáns iskolákban mindig jelentékenyebb szerepet játszott, mivel a protestánsok az Újszövetség görög szövegét vették alapul. Már APÁCZAI CSERE JÁNOS-nak egyik fő törekvése volt a görögnek az iskola tárgyai közé való beillesztése. „Hogy [tanítványaim] – mondja 1653-ban Enciklopédiája előszavában – ne csak *tudóskák*, hanem valóban *tudósok* legyenek, reá venném őket oly idegen nyelveknek megtanulására, melyek által, mint csatornákon, reájok szivárogna a tudományok. *Első volna a görög nyelv*, amely fontos okokra nézve a többiek felett érdemli, hogy megtanultassék. Azokéért nagy gondom volna arra, hogy a tanítványaim görögül olvasni, s írni tudjanak.” (Az Enciklopédia 1803 A győri kiadása. XXIV. lap.)

módot; most azonban írásának és beszédének latinsága Latiumtól mindjobban eltávolodik. Az esztétikai szempontokat a remekírók olvasásában az új tantervnek rideg szellemé tudatosan háttérbe szorítja. A klasszikus tanulmány főcélja az elme formális kicsiszolása s nem az esztétikai gyönyörködtetés: „aberunt a Scholis Latinis Studiorum, non tam *ad formanda ingénia*, quam ad tenendos voluptaté quadam animos idoneorum, illecebrae.” A debreceni iskolának ebből a tanítási szelleméből jól érthető, miért idegenkedett tőle mindig a finom irodalmi ízlésű KAZINCZY s az ebben az időben ott tanuló, mély esztétikai érzésű KÖLCSEY, aki azt írja 1812-ben KAZINCZY-nak, hogy „Debrecenben csak azért van, mert másutt *nem lehet*”. „Hogy ha ismét collegista nem vagyok, mondja, arról jót áll azon mély unalom, melyet az iskolai hosszú élet örökre belém plántált.” Debrecen máskor „szenvédesei helyének” nevezi, melyek csak onnan való távozásával látszanak kisebbedni. Panaszodik, hogy a kollégium könyvtárából magyar könyvet nem akarnak kiadni, aminek eredete valószínűleg az a törvény, mely a diákoknak tiltja a magyarul való beszélést. Ezért leveléhez mellékelve megküldi KAZINCZY-nak az idevágó törvényeket.¹

Az álmosdi Ratio szerint a gimnáziumnak, mint merőben humanisztikus intézménynek, legfőbb feladata az elme- nek a latin nyelven, mint valami fenőkövön, való formális kicsiszolása. Az új tanulmányi rendszer szerzői azonban érezték, hogy a megfelelő *tartalmi-tárgyi* ismeretek híján a

¹ KÖLCSEY Minden Munkái. 3. kiad. 9. köt. 19., 51., 54., 67., 23. lap. A debreceni kollégiumnak a magyar beszédet tiltó törvényei. *Studiosorum Togatorum lex sexta: cum in illos, qui sufficienti linguae latinæ peritia destituuntur, omnis et docendi et discendi labor inutilis sit, ob eamque causam ad comparandam hujus linguae Cognitionem! et sermonis etiam promptitudinem necessario omnes adstringi oporteat, sermo hungaricus penitus interdicitur. Contrarium facientes præter Juratum in quovis cubiculo primus inhabitator observabit et denunciabit, qui si alumni fuerint, cibo et pane; si expectantes, pane per diem privabuntur. – Studiosorum non Togatorum lex quarta: ... sermo hungaricus studiosis omnibus non Togatis, quam inter se, quam cum Togatis interdicitur. Contravenientes si Juratis denunciati fuerint, citentur, et prima vice corripiantur, secunda correptio repetatur, tertia laboré nocturnæ scriptiõnis de charta ad chartam puniantur etc.*

tanuló nem léphet föl az akadémiába. Hídról kellett tehát gondoskodniuk, amely a gimnáziumot és az akadémiát egybekösse. Ez a híd az előző rendszerben „az első esztendő deákok oskolája” (a VIII. évfolyam) volt. Most ezt a hidat, minthogy a gimnázium tanítási anyagából úgyszólván minden reális ismeretet kiszórtak, kétszer olyan szélesre tervezik: két évfolyamból álló „encyclopaedicus cursus” állítanak föl, amelynek feladata nem az addigi gimnáziumi tanulmányok betetőzése, hanem az akadémiai tanulmányok alapvetése. Erre szolgál a teológián kívül a tiszta matézis, a logika, etika és metafizika, a földrajz, a görög nyelv, az egyetemes történelem, a fizika tanulmányozása, a latin klasszikusok további olvasása és latin stílusgyakorlat.¹

A realizmus híveit természetesen nem elégíti ki az új tanulmányi rend. Ellenmozgalmuk ki is vívja, hogy 1812-ben ismét új tanterv lép életbe.² Ebben főképp a matematika hódít teret: így az V., VI. és VII. osztályban a geometria és a mértékek ismerete, a VIII. osztályban az algebra is a latin nyelv óráinak a rovására. Különös súlyt vet a tanterv a térképrajzoltatásra és a szavalásra. Az újítás nem érinti az iskola szervezetét, csupán kiegészíti a művelődési anyagot mennyiség-tani elemekkel.

Sokkal gyökeresebb az 1820-ban elrendelt reform, mely aztán két évtizedre véget vet a tantervi hullámzásnak. Most megint a humanisztikus hullám csap magasra és kiszorítja az algebra elemeit. A szervezet is megváltozik: a gimnázium hat osztályra csökken. Oka valószínűleg a kormány régi sürgetése, hogy a reformátusok is alkalmazkodjanak

¹ Az álfmsdi Ratio közli a használandó tankönyvek jegyzékét is. Ezek jórészt debreceni tanárok (MARÓTHY, BUDAI ÉZSAIÁS) könyvei, vagy külföldi könyveknek tőlük való átdolgozásai, pl. LANGIUS Colloqma Latina-ja, CELLARIUS Grammatica Latinába és Vocabularium Májusba. A latin auktoroknak debreceni kiadásait használták; a görög remekíróknak csak lipcsei kiadásai állottak rendelkezésre. Több iskolakönyvük az állami Ratiótól elrendelt munkákkal azonos, pl. TOMKA-SZÁSZKY földrajza, NIEUPORT római régiségei, PoMEY-nak mitológiája. Katholikus szerzőtől egy könyvet használnak: HORVÁTH JÁNOS jezsuita fizikáját, de a könyvjegyzék siet hozzátenni, hogy már készül egy új fizika, mely amannak helyébe fog lépni.

² A tanítók kötelességei, a tanítani valók, ezeknek rendi és módja stb. 1812.

az állami Ratiókhöz. így most már Debrecenben is négy grammatikai s két humanitási osztály van. A latin tanítás anyaga még jobban kibővül, a két felső osztály tanulni^valója úgyszólván egészen az antik világ ismertetésében (irodalom, régiségtan, ókori földrajz, mitológia) merül ki. A többi tárgyak csak mintegy pihenőül, minden nagyobb hangsúly nélkül, vannak a latin tanítás közé szúrva. Most már a két felső osztályban görögöt is tanítanak s Isokratest olvassák. A magyar történelem a IV-VI. osztályban foglal helyet, hazai nyelven ugyan, de abból a célból, hogy a magyarról latinra való fordítás anyagául szolgáljon. A-tanítás nyelve a húszas években lassankint magyarrá kezd átalakulni, mígnem 1833-ban az egyházkerület elrendeli, hogy minden tudomány a hazai törvények kivételével, magyarul taníttassék. Ennek megfelelően a magyarnyelvű tankönyvek szerkesztése is megindul.

A magyar református egyház másik *pupilla oculija* volt a *sárospataki iskola*. A XVIII. század végétől kezdve a tantervek itt is gyors egymásutánban váltják fel egymást. Ennek oka itt is egyrészt az állami Ratio kényszerítésétől való aggodalom, ami állandóan ébren tartja az iskolás szervezet és a tanítási anyag javítására az érdeklődést és a figyelmet, másrészt a humanisztikus és a realisztikus irány küzdelme. Patakon általában az utóbbi jut diadalra. Ez is egyik forrása Patak és Debrecen kölcsönös ellenszenvének.

Az 1796-ban életbelépett tanterv VAY JÓZSEF főgondnok elnöklete alatt készül, aki erősen rokonszenvez a Ratio realisztikus gyakorlati elveivel. Az új szervezet szerint a két elemi osztályra hatosztályú latin iskola épül, melyben a klasszikus nyelveken és irodalmon kívül matematikát, földrajzot, természettudományt, hazai jogot, magyar történelmet, egészségügyet s rajzot is tanítanak. A gyakorlati élet szempontja e tantervben erősen érvényesül. A tanítás nyelve a történelem, filozófia és teológia kivételével magyar. Ezzel a fontos újítással a pataki iskola az ország valamennyi iskoláját évtizedekkel megelőzi.¹

¹ „Eodem statutum, ut physica, mathesis, história naturalis, paedagogica, oeconomia rustica, diaetetica lingua hungarica tradantur per professores. & ed história, philosophia et theologia lingua latina. Equidem

A deákos kultúra konzervatív képviselői azonban Patakon sem nyugodnak: a realiztikus és humanisztikus irány ritmikus hullámzása az iskolai reformtörekvések terén itt is ugyanúgy zajlik, mint Debrecenben, csak hogy Patakon a realiztikus hullám az erősebb. 1803-ban a tiszáninneri egyházkerület tanügyi bizottsága már vissza akarja állítani a deák nyelv csonkítatlan uralmát: a latin ne csak a tanítás nyelve legyen, hanem a régi hagyomány szerint a tanulóknak társalkodásának nyelve is, melynek büntető szankciója a *signum*. Az egyházkerületi ülésen mégis VAY JÓZSEF-nek felfogása győz: az ismeretek szerzésében a tárgyi érdek nem rendelhető alá a formának, az idegen nyelvnek. A latin nem lehet kizárólag főtantárgy, hanem csak egyik főtantárgy. A latinra, országos szerepe miatt, kétségkívül nagy szükség van. Ha azonban a latin tudás hanyatlik, ezen a bajon nem szabad úgy segítenünk, hogy a reáliákat az iskolából kiküszöböljük vagy megcsonkítjuk, hanem úgy, hogy az osztályok számát szaporítjuk. Ezért a gimnáziumot alul is, felül is egy-egy osztállyal megtoldják: alul az elemiből csatolnak egy osztályt a gimnáziumhoz, felül pedig ráépítik a „repetensek osztályát”. Így a humanizmus és a realizmus küzdelmében a középút jut érvényre.

A humanisták mozgolódására, akiket az álmosdi Ratio sikere is erősen buzdít, 1810-ben újra revízió alá veszik a tanulmányi rendet. Az új tanterv a XIX. század első felében *a magyar középiskoláknak legsikerültebb s legmodernebb tanulmányi rendje*, melyben a nemzeti érdek, a tárgyak humanisztikus és realiztikus művelődési értéke a legszebb összhangban egyesül.¹ Több tekintetben már az Entwurf és a századvégi új magyar gimnázium tantervének körvonalait pillanthatjuk meg benne. A gimnázium nyolc évfolyamú. A magyar nyelv itt szerepel először mind a nyolc osztályban mint külön tárgy saját tantervvel: alaktan, szó; kötés, retorika, poétika; fogalmazás prózában és versben.

physica jam anno 1794. hungarice fuit tradita per clariss. David Szabó.” JOHANNES SZOMBATHI: *História Scholae seu collegii ref. Sárospatakiensis*. Magyar Prot. Egyháztört. Emlékek. 1860. 197. 215. 1.

¹ A tanterv részleteit közli SZILÁGYI ISTVÁN i. m. 37-8. 1. V. ö. ELLEND JÓZSEF: *A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt*. Századok. 1914. 699-701. 11.

A magyar történelem alapvonalai az I. és II. osztályban szerepelnek, tüzetesebben az V. osztályban. A magyar alkotmánytan a III. osztály tárgya. Magyarország földrajza több évfolyamban foglal helyet. A latin alaktan az I. és II., a latin mondattan a III. és IV. osztály anyaga; az V. osztály a latin retorikával, a VI. a latin poétikával foglalkozik, míg a felső két osztály a római irodalomtörténet területe. Nepost, Phaedrust, Caesart, Liviust, Cicerót, Ovidiust, Vergiliust, Horatiust, Terentiust olvassák; emellett római régiségtant tanulnak és a latin stílust és fogalmazást gyakorolják. A görög nyelv elemeinek keskeny tér jut: csak a VIII. osztályban tanulják. Ellenben a német nyelv tanulása a III-VIII. osztályban kötelező, ami szintén újság tanterveink történetében, mert az állami Ratio szerint a német csak rendkívüli tárgy. A természettudományok az első osztály kivételével minden osztályban tért nyernek: a II. osztályban egy kis mechanikán kívül az állattan, a III.-ban a növénytan, a IV.-ben az ásványtan foglal helyet. A felső osztályok ugyanezt tüzetesebben ismétlik: az V. osztály az állattant, a VI. a növény- és ásványtant, amihez a VII. és VIII. osztályban a fizika járul. A matematika tanterve, egybevetve akár az állami, akár az álmosdi Ratióval, mely utóbbi majdnem valamennyi osztályban csak a *regula aureáft* kívánja tanítani, egészen modern; majdnem azt az anyagot öleli fel, amelyet a XIX. század utolsó évtizedeinek magyar gimnáziuma. Az I. és II. osztály anyaga számvetés egészszel és törtekkel, az egyszerű hármasszabály; a III. és IV. osztályé már a betűszámvetés négy művelete és a geometria elemei; az V. osztályé az algebrai műveletek törtekre alkalmazva, síkmértan; a VI. osztályé a hatványozás, gyökvonás és stereometria; a VII. osztályé a végesek analízise, a VIII.-é a logaritmus és a trigonometria. A földrajz mind a nyolc osztály tárgya, a felső osztályokban különös hangsúllyal a kereskedelmi szempontra. A filozófiát a VII. osztályban a tapasztalati pszichológia, a VIII.-ban a logika képviseli.

Ebből a kitűnően átgondolt pataki tantervből, mely nemcsak az egykorú hazai, de a külföldi tantervekkel is összehasonlítva, a későbbi modern középiskola művelődési anyagát s ennek helyes elrendezését jórészt anticipálja, kü-

lönösen két szempont emelkedik ki: az egyik a klasszikus és a modern kultúra műveltségi elemeinek okos egyensúlybantartása, a másik pedig az a tudatosan alkalmazott didaktikai elv, hogy lehetőleg az alsó osztályban már főbb elemeiben tanult anyag a felső osztályokban tüzetes formában ismétlődjék. Közoktatásügyünknek nagy kára, hogy ez a mélyebb elvi alapokon nyugvó tanterv élénkebb figyelmet nem keltett, Patakon elszigetelve maradt, a református tanügyre sem tett mélyebb hatást, az országgyűléstől 1827-iben kiküldött tanügyi bizottság pedig figyelmére sem méltatta. A humanisták 1815-ben újra megkezdik a támadást és kivívják, hogy a retorikán túl megint valamennyi tárgy előadási nyelve a latin legyen, az anyanyelv csak segédeszközül szolgáljon a bővebb magyarázatra. De már három év múlva a tapasztalt nehézségek alapján ismét visszaállítják a nemzeti nyelvet előbbi jogaiba: a gimnázium minden tárgyát, még a deák nyelv szabályait is, magyarul kell tanítani. A békesség azonban ismét csak tíz esztendeig tart. Már 1828-iban újra a humanisztikus irány tör magának utat. A latin tanítási nyelv ismét nagyobb hangsúlyt nyer. Nagy akadálya azonban, hogy a pataki tankönyvek jórésze már magyarnyelvű.¹ Az V-VII. osztály természettudományi anyagát a tantervből kihagyják, csak a VIII.-ban marad meg az általános fizika. A matematikából az algebra és a geometria a felső osztályokba kerül, a trigonometria egyáltalában elmarad. A német terét az V-VIII. osztályra szorítják, a pszichológiát a VII. osztályból kihagyják, csak a logika marad meg a VIII. osztályban. így a humaniórák nagy túlsúlyra jutnak. Elvetik az ismétlés ciklikus elvét is: a gimnázium nyolc osztálya egységes, egyenesirányú tanfolyammá válik.

¹ Mivel Patakon 1796 óta a gimnázium tanítási nyelve túlnyomóan magyar, természetes, hogy főképp a pataki tanárok buzgólkodnak nálunk először magyarnyelvű iskolakönyvek szerkesztésében. A csökönyös deákos műveltség közepett ez megbecsülhetetlen érdemök. Fontosabb tankönyveik: SZENTGYÖRGYI ISTVÁN (*Kazinczy* kedves tanára): *Kisdéd magyar grammatika.* 1797. *Deák grammatika magyarul.* 1797. SZOMBATHI JÁNOS: *Orbis pictus magyarul.* 1796. SZÓKE FERENC: *A mechanikának rövid summája.* 1798. KÖVY SÁNDOR: *A magyar törvény rövid summája.* 1798. EMÖDY ISTVÁN: *Az állatok országa.* 1809. VADNAY JÓZSEF: *A plánták országa.* 1811. GELEY JÓZSEF: *Az ásványok országa.* 1811.

Amint a magyarországi református gimnáziumok főpéldányképe a debreceni s a pataki iskola, hasonlóképp az erdélyieknek a nagyenyedi-kollégium szolgál mintául. Ennek kevésbé nyugtalanul váltakozó tantervei közül itt csak az 1820-t emelem ki.¹ Ebben a német példa érvényesül a szászók hatása alatt: a gimnázium kilenc évfolyamból áll. A tanterv rendkívül változatos, tarka és túlterhelt a magyarországi református gimnáziumokéval szemben: az alsó osztályokban hét-nyolc, a felsőbbekben tíz-tizenkét tárgy szerepel. A tanterv *enciklopédikus szelleme* valóban szembeeszkő. Már az I. osztályban, melybe csak azok járhatnak, kik legalább hétesztendősek, a latin, német és magyar nyelv elemeit tanulják. A latin és német mellé a VI-IX. osztályban a görög járul. A természetrajz már a II. osztályban kezdődik. Földrajzot az I. osztálytól kezdve tanulnak, a magyar történelem azonban csak a VI. osztályban lép a tanulnivalók sorába, de mellette ugyanekkor már a világtörténelem is szerepel a római birodalomig. A magyar nyelv nem külön tárgy, csak az idegen nyelvi fordításokkal kapcsolatban szerepel. Feltűnő, hogy a római irodalomtörténet az utolsó (IX.) osztályban külön teret nyer, míg a magyar irodalom, melyet pedig az állami Ratio is e fokon már a tantervbe illeszt, figyelmen kívül marad. Magyarról latinra és németre az alsóbb osztályokban LOSONCZI Hármaskönyv, a középső osztályokban Robinzon, a két felső osztályban pedig PÉCZELI Biographiáját fordítják. Az egyedüli görög olvasmány LUKIANOS tíz dialógusa. A tanítás nyelve túlnyomóan a latin: a történelmet még a húszas években is latinul tanítják.²

A reformátusok vezériskoláinak művelődési anyagát s ezek változásait a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről megismerve, elének tolul a kérdés: Vajjon milyen volt ezeknek *az iskoláknak belső élete és tanítási szelleme*-Milyenek a *tanárai* s ezek előképzettsége és műveltsége-

E kérdésekre beható választ ad egy egykorú evangélikus tanár, a nagyműveltségű GLATZ JAKAB, korának egyik leg-

¹ Norma discendi in Collegio Scholarum Alba N.-Enyedensi. 1820. Claudiopoli. Typis Collegii Reformatorum.

² SZILÁGYI FERENC: História universa politica. 1816.

híresebb pedagógiai írója, ki mint SALZMAN-nak schnepfenthalai munkatársa, a magyar iskolák talajába a filantropista nevelési elveket iparkodik átültetni. Ifjúsági iratait majd minden európai nyelvre lefordítják: ezeket Schmieđ Krisztof munkái mellé állítják. Ő szervezi 1820-ban a bécsi protestáns teológiai intézetet. Híres bécsi folyóiratában (*Annalen der Literatur und Kunst*) a magyar irodalom termékeit rendszeresen bemutatja a külföldnek. A század fordulóján hatalmas munkában ismerteti és bírálja Magyarországnak művelődési és gazdasági állapotát.¹ Különösen tüzetesen jellemzi Debrecen és Miskolc iskolai s egyházi viszonyait, a magyar református nevelési rendszer és tanárság szellemét. THESCHEDIK SÁMUEL szarvasi gazdasági iskolájának külön fejezetet szentel.

A felvilágosult filantropista először is a debreceni kollégium zordon, puritán, nyomasztó szellemét rojja meg, mely a szabadságot a tanuló minden életnyilvánulásában a legaprólékosabb szigorú szabályokkal megköti. Jellemzéséből ugyanaz az elítélő és gúnyoló hang üti meg fülünket, melyen CSOKONAI, KAZINCZY, KÖLCSEY szól a debreceni iskoláról. A kollégiumnak – mondja GLATZ –, melyben az alumnisták száma 400-ra is rúg, egész berendezése kolostori. Az eltartás ingyenes, de azzal kell a tanulóknak fizetnie, hogy olyan törvényeknek engedelmeskedik, melyek az ember minden szabadságát megfojtják, a nemesebb indulatot, mely keblét eltölti, megsemmisítik, az esztétikai érzelmet elnyomják s a szabad lényt géppé, komor s mogorva teremtménnyé formálják. A bennlakó tanulóknak, mint valami barátoknak, igazán a barátokéhoz hasonló hosszú fekete tóga által kell magukat a többi tanulóktól megkülönböztetniök. Ingfordort vagy haj fonatot nem szabad viselniök. Az idősebb diákok sem mehetnek ki a házból anélkül, hogy a seniornak be ne jelentenék. Csizmájukat sarokkal viselni tilos; nem szabad szegekkel, hanem csak patkószerű vassal megvasaltatniök. A togátusok viselkedésének csendesnek, jámbornak, valójában nagyképűnek, tanáraikkal szemben mélyen aláztatónak kell lenni. A református tanulóra erről a habitusról az

¹ Freymüthige Bemerkungen eines Ungarn über sein Vaterland. Auf einer Reise durch einige Ungarische Provinzen. Teutschland. 1799. XIV + 340 lap.

első pillanatban rá lehet ismerni. Nagy a rangkülönbség és szubordináció is közöttük. Még ha külföldi egyetemre kerülnek is, ezt a rideg viszonyt egymás közt akkor is megtartják; nagykomolyan egymást *Domine clarissime, Vestra claritasmak* címezzetik, közben az idegenekkel vígan tegeződnek.

A kollégiumon kívül lakó diákok, másutt is, nemcsak Debrecenben, rendszerint kisebb tanulók mellett házitanítóságot vállalnak. Otthon nyomasztó szegénységben nőnek fel, kellő nevelés híján; piszkos szobában laknak; száraz kompendiumukon kívül keveset vagy semmit sem olvasnak, ízlésük fejletlen, társadalmi modoruk faragatlan; a tanár házitanítónak csak azért ajánlja őket, mert szánja nyomórúságukat. Már embert nevelnek, pedig önmagukban az embert még nem nevelték; mások értelmét kell megvilágosítaniok, mikor maguk is sötét tudatlanságban sýnylödnek. Általában Magyarországon sokkal többen tanulnak, mint megengedhető volna: a tehetségtelen és nem tudós pályára való elemek csak az értéktelen és elhelyezkedni nem tudó magyar intelligenciát szaporítják. Mindenki azt hiszi, hogy a tanulás biztos út a megbecsülésre és a könnyű kenyérkeresetre. Ez nemcsak a reformátusoknál, hanem az evangélikusoknál is általában tapasztalható. Ha egy gyereknek nincsen nehéz felfogóképessége s könnyebb az emlékezete, rögtön kész a következtetés: tanulnia kell. A szülők szeretete a gyermek minden, bármennyire közepes talentumát mindjárt idealizálja; nem ismeri azokat a követelményeket, melyeket a tudományos pálya az ifjúval szemben felállít; a költséget, melyet a kiképzés megkíván. GLATZ már több, mint egy századdal ezelőtt, kitűnően állapítja meg a magyar kultúra ma is égető sebét: *a gazdasági pályáktól való idegenkedést és a lateiner pályákra tódulást*: „Sok gyermeket tudós iskolába kényszerítenek, aki jobban beválna az eke szarvánál, aki sokkal hasznosabb tagja lenne az emberi társadalomnak és sokkal boldogabb is lenne, ha ahelyett, hogy Minerva és Apollo szolgálatába lépne, ipart vagy a földművelés mesterségét tanulná.”¹ A múzsák tudatlan és faragat-

¹ GLATZ a gazdasági szakiskolák felállítását 1799sben már erélyesen sürgeti: „A gyárak Magyarországon a legvirágzóbb állapotban lehetnének;

Deák és senior a XVII. században.
(Cserna Károly rajza.)

lan fiait nem volna szabad ösztöndíjakkal támogatni, főképp pedig minden tudatlanságuk és értelmi gyöngeségük dacára a külföldre küldeni s tanári állásokban alkalmazni. Ennek azonban éppen az ellenkezője történik. A gimnáziumi tanárok rendkívül örülnek, ha osztályaik tele vannak, ha mindjárt semmirevalókkal is, mert a diákok száma után tandíjat húznak (lucri bonus odor!); az ösztöndíjat adományozó egyházi patronátus pedig nem az igazság és szellemi érték, hanem a rokonság és protekció mértéke szerint osztogatja a támogatást. így az érdemetlenek pártfogásával csak a durva tudatlanságot ápolja, a sötétség birodalmát terjeszti s a tudatlan és műveletlen diákok seregét növeli. S mi az eredmény? *A szellemi proletariátus, az állásnélküliek légiója.* „Már fölöslegünk van a végzett diákokból, akik közül soknak gyakran több esztendeig kell várakoznia, míg állást tud kapni.” Ennek a hangnak ma, százhuszonöt esztendő múltán, ezerszeres a történeti visszhangja. De hisz már, mint láttuk, JÓZSEF császár 17844 rendelete, a m. kir. udv. kancellária 1801-ben tett fölterjesztése is küzd a latéiner pályákra való tódulás ellen. A protestánsoknál ezt különösen lehetővé tette és előmozdította a *legáció*, az *albizálás*, a diák-koldulás, melyet JÓZSEF császár GLATZ nézete szerint helyesen tiltott meg. Albizálás nélkül sok fiatalember nem mehetne az akadémiára, hanem otthon maradna s kisebb állással is beérne.

A református iskolák szellemének szigorú bírója erősen megrója a debreceni tanároknak a tanulókkal szemben tanúsított bánásmódját, mely szerinte egyenes deszpotikus. A kicsinyeknél a botnak mindenható ereje van. A legtöbb tanár igen zord magaviseletű s ezt a sötét komorságot átoltják tanítványaik kedélyébe is. Ezekkel szemben nagyon tartózkodók, keveset vagy semmit sem társalognak velük,

mert a szükséges és jó nyersterményekben nincsen hiány, ellenben igenis a feldolgozás ügyességében. S miért nincsen ez meg- Ennek több oka van. Olyan intézetek felállítása, ahol a polgár az iparüzéshez szükséges, úgymint természettudományi, technológiai, oekonomiai, kereskedelmi ismerés tekre tehetne szert, még mindig csak jámbor óhaj, amely bár részben teljesedett (itt THESCHEDIK SÁMUEL szarvasi iskolájára céloz), azonban anélkül, hogy a közönség figyelmét eléggé magára vonta s utánzásra serkentette volna.” (89. 1.)

elviselhetetlen szigorral néznek rájuk. A tanuló tanárában nem szerető atyát vagy barátot, hanem parancsoló urat lát, kinek akaratát vakon kell teljesítenie. Remegve közeledik a gögös professzorhoz mély meghajlások közepett, dadogva mondja el alattvalói kérését. Mindez a fiatal lélekben durva balítéleteket rögzít meg s ugyanilyen deszpotizmusra hajlam mosítja a társaival s majdan tanítványaival szemben.¹

Amilyen a tanárnak az ifjúsággal való bánásmódja, ugyanolyan az iskolai előadása is: száraz és pedáns. A tanár – folytatja GLATZ – sokat mond tollba s azt követeli, hogy a diák feladatát kívülről szépen felmondja. A szellemi erőket nem összhangzóan fejleszti, mert az Ítéloképességet kevésbé gyakorolja, mint az emlékezetet; az önállóbb elmélkedést elnyomja az a követelmény, hogy a diáknak a tanár szavaihoz híven kell ragaszkodnia. Nem a szellem élesítése s az öntevékenység fölkeltése a cél hanem a pusztá anyag bemagolása.²

¹ Ezt a sötét képet, melyet a szabadságért és természetességért rajongó egykorú filantropista kritikus bizonyára túlerős színekkel rajzol meg, a debreceni kollégium modern történetírója is csak néhány árnyalattal tudja enyhíteni. „Hatalmas fenntartó erkölcsi erőt fejtett ki ezen puritán szellem komolysága, – írja GÉRESI KÁLMÁN, – de némely apróékos, túlzó és fölösleges külsőségeivel, erőszakoskodásával, zordonságával, lugubris tónusával nem egyszer összeütközésbe jött a kornak és az ifjúságnak szellemével. Ezen ellentétet a vaskalaposság fogalma élesíti ki... Csak az a vigasztaló, hogy minél közelebről és minél inkább lényegében ismerjük meg a valódi puritán életfelfogást, a bosszantó kicsinyességek mellett annál több értékes magvat is találunk benne ... Egyeseket dacra, ellenállásra, kijátszásra ingerelt, más oldalról némelyeket önállótlannokká vagy nagyképűekké tehetett, de állandó bélyeget ifjúságunkra nem nyomott. Még legkárosabb hatása a magaviseletnek s modornak némi szögletességében és fontoskodásában, az ifjúi kedélynek némi elnyomásában nyilvánult. Ellenben jótékony hatása az, hogy a léhaságnak, nyegleségnek semmiféle válfaját sem segítette elő.” (A gymnasium története a debreceni ev. ref. kollégiumban. 1895. 159. 1.)

² Erre céloz CSOKONAI is, amikor 1799-ben a csurgói gimnáziumban alkalmazott módszerét szembeszegezi az uralkodó debreceni eljárással: „azon törekedem, hogy ahhoz szoktassam nevendékeimet, mi a régi mechanica, mi a mai gondolkozó s gondolkoztató tanítási, mi az oskolai s a boldog elfelejtésnek szentelt pedantság; mi a valóságos embert formáló tudás, mi az Orbilius és mi az emberszerető oktató, aki az ő (akár élő, akár holt) tanítójától vett kincset s az a miatt való adósságot, uzsorájával együtt kívánja a fiatal emberiségnek lefizetni.” (CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY összes művei. 1922. II. köt. 662. 1.)

A német gimnáziumok neohumanisztikus szellemét jól ismerő pedagógus szemét megüti a görög *oktatás* hátramaradottsága. Pedig a görög nyelvet Magyarországon is nagyobb buzgalommal kellene ápolni, mert a görög tanulmány a legtöbbet tesz a szellem, különösen az ízlés fejlesztésére. E tekintetben jóval fontosabb a latinnál: minden tudósnak jártasnak kellene a görögben lennie, de nem a mechanikus oldaláról, hanem a szellemében. De ha úgy tanítják a görögöt, mint a református gimnáziumokban és általában a magyar iskolákban, akkor valóban kár az időt rápazarolni. Az ilyen tanítás vétek a görög géniusz ellen: az iskola itt a görögöt mesterségszerűen űzi, Iónia isteni nyelvének csak a vázát anatomizálja, a szellem kisiklik durva keze alól. S csodálatosan mégis azt hiszik, hogy valami nagy dolgot műveltek, ha néhány száz görög szóval, nehéz fáradság árán, az emlékezetet megterhelték, „Az a művészet, hogyan kell ízléssel a klasszikusokat értelmezni, csak igen kevés tanár előtt ismeretes. A legtöbbnek a leghalványabb sejtelve sincs arról, hogy a nyelv mechanikumán kívül még valami magasabb is van, ami a művelt lélek számára Hellasz isteni műveit annyira vonzóvá és megbecsülhetetlenné avatja. Csakis az érzelmekben gazdag lélek tudja őket egészen élvezni, értéküket egészen felismerni; a magyárnak kissé durva természete ezzel a szerencsével nincsen megáldva; a természettől ridegebb kedélyét a görög nem nemesíti, hanem csak többféle módon tompítja; egy Homeroszt, Platót, Sophoklest, Pindarost, Euripidest stb. egészen más lelki készséggel kell olvasni!” Egyébként GLATZ a református iskolák dicséretére kiemeli, hogy a tanulókat nem kínozzák a zsidó-görög szövegekkel, hanem a profán írókat olvassák. A luteránus iskoláknak rossz szokása, hogy a görög nyelvi oktatásnál kizárólag az újszövetségi szöveget veszik alapul. Debrecenben ellenben többek közt Xenophon Memorabiliáját olvassák. Csakhogy a debreceni professzor urak példát is vehetnének Sokratestől, hogyan kell az igazság kutatójának, az ifjúság vezetőjének a fiatalsággal bánnia.

A *latin tanítása* is, mellyel a tanulóereget legjobban kínozzák, a legesztelenebb módszerű. A tanár előtt – mondja a szigorú kritikus – legtöbbször ennek a nyelvnek

szelleme is ismeretlen; bár folyékonyan beszél latinul, de olyan szánalmas latinsággal, hogy ha Cicero meghallaná, azt a barátságos tanácsot adná neki: *cura ut valeas*.

GLATZ a református gimnáziumokat nemcsak a *neo-humanizmus* kultúrideálja szempontjából bírálja, mint a jénai filológiai szeminárium volt tanítványa, hanem a *filantropisták naturalizmusának* elvi szögéből is, mint magának SALZMANN-nak volt schnepfentali munkatársa. Kifogásolja, hogy a *természetrajzot* ritkán, akkor is csak könyvből tanítják. A diák persze sokat hall így a természet tárgyairól, de szemléleti ismerete semmi sincsen róluk, mert soha semmit sem mutatnak meg neki. A tanulókkal gyakran ki kellene a tanárnak rándulnia a szabadba, itt őket megfigyelésre szoktatnia, növényeket, rovarokat, ásványokat gyűjtenie, egyben absztrakció-képességüket is gyakorolnia. A magyar iskoláknak általában az is nagy hiányuk, hogy a *testi nevelést* teljesen a szülői házra bízzák s nem ismerik a gimnasztikai gyakorlatok rendkívüli nagy hasznát. Ezeket minden iskolába rendszeresen be kell vezetni. Hasonlókép a *műhelymunkát*, mint a kézügyesség fejlesztését. Milyen hasznosan, testet-lelket frissítő módon lehetne a tanítási órákon kívül a tanulókat faragással, gyalulással, esztergalyozással, viaszmunkával, különösen pedig papirosmunkával (in Pappe arbeiten) foglalkoztatni. Mindez persze akkor volna megvalósítható, ha a tanárok érdeklődnének az újabb pedagógiai mozgalmak iránt, szorgalmasan olvasnák a kiváló külföldi pedagógusok (ROUSSEAU, SALZMANN, CAMPE, TRAPP, ROCHOW, GEDIKE stb.) munkáit.

De hogyan felelhetnek meg ezeknek az igényeknek a magyar *protestáns tanárok*, különösen a reformátusok? Milyen az iskolázottságuk, milyen kiképzésen mennek keresztül? Régebben a magyar főiskoláról a református ifjak a hollandi főiskolákra mentek, mert itt az előadás nyelve a latin volt s ezt könnyen érthették. Ujabbán a német egyetemeket látogatják, a legtöbbben a jénait, kevesebben a göttingait és az erlangenit. Azonban e helyeken szellemileg nem igen gyarapodnak, mert majdnem egyik sem tud mint tősgyökeres magyar, közülük németül. De hát hol is tanult volna? A legtöbbjük nem viszi annyira, hogy nagyobb összefüggő német mondatot kimondjon, de azért

mindnyája meg van győződve, hogy jól tud németül. *Credat Judaeus Apellál.* Elüldögélnek, mondja GLATZ, a német egyetem tantermében, mereven figyelnek a tanár előadására, amiből vagy majdnem semmit sem értenek, vagy legalább is nem helyesen fogják fel. Jegyzeteiket a német előadás után is latinul vagy magyarul írják, de nem lehet kikoszodni belőlük.

Filozófiai előadásokat is hallgat legtöbbjük s filozófiai munkákat is megszerez; de ezekkel a témákkal is mechanikusan foglalkoznak s inkább csak a terminológiára hagyatkoznak. Minden olyan művészet és tudomány, amely az *emberi* képi, az ízlést nemesíti s igazi humanitásra nevel, egészen kívül marad érdeklődésük és tanulmányaik körén. Teológiai légvárak ormáról megvető pillantással nézik le ezeket a „fölsleges” ismereteket s egyedül kenyéstudiumukra szorítkoznak. Sejtelmük sincs az igazi, önzetlenül elmélyedő tanulmányozásról. Ebben rejlik a főoka annak, miért nincs Magyarországnak jelentékenyebb tudósa. Habár a magyar református studensek, már a németben való járatlanságuk miatt is, nem sokat tudnak: csodálatosan magas véleménnyel vannak magukról, büszkéek iskolás ismereteikre, magukba zárkoznak, kerülnek mások társaságát. Haza kerülve, nem olvasnak tudományos folyóiratokat, a külföld tudományos haladásáról nem igen vesznek tudomást. Tanári állásba jutnak s ugyanolyan deszpotikus módon bánnak az ifjúsággal, mint velük valaha tanáraik. Néhány tiszteletreméltó kivételt nem számítva, nincsenek tisztában a magyar tudósok-tanárok hivatásukkal: nem tesznek eleget azoknak a követelményeknek, melyeket nemrégiben FICHTE állított fel oly világosan és éleselméjűen a tudóssal szemben (*Die Bestimmung des Gelehrten.* 1794). „Sértő és főkép nevetséges a legtöbb református tudós gögje Magyarországon. Éppen azok, akik mélyen a posványban vannak alatt, azt hiszik, hogy olyan magaslaton állanak, ahonnan mindenki mást lenézhetnek. Maguk közt is pártokra szakadnak. A debreceni kollégium erős ellenszenvet érez a pataki-val szemben és viszont. Ez a pártoskodó szellem a külföldi egyetemet járó akadémikusok lelkében tovább lobog: ritka eset az, hogy a német egyetemen a debreceni diák a pataki-val mélyebb barátságba ereszkedjék; ritkán lehet őket

együtt találni s akkor is egyik a másikkal szemben rendszerint a némát játssza.”

A református diákok, tanárok és tudósok e nem kedvező képéről maga a szigorú, de élesszemű kritikus festő is elismeri, hogy csak a típust ábrázolja: örvendetes kivételeket maga is ismer.¹

Az *evangélikusok* a reformátusokkal vállalva védelemzik már MÁRIA TERÉZIA és JÓZSEF alatt az állami beavatkozással szemben a hívők áldozatkészségéből fenntartott iskoláik önkormányzati jogát. Abban a hitben, hogy a Ratio kényszerítésétől megmenekülhetnek, többé-kevésbé alkalmazkodni iparkodnak az állami tanrendszerhez. E tekintetben nagyobb készséget tanúsítanak, mint a reformátusok. Ez könnyebb is számukra, mert iskoláik tantervei a német filantropinizmus hatása alatt már úgyszólván sokkal több reáliát tartalmaztak, mint a reformátusokéi. Pozsonyi liceumuk, mely mint *gymnasium illustre* a többi előtt is mintául lebeg, az 1787. évben életbeléptetett tanterv szerint több olyan tárgyat és olyan óratervi elrendezéssel tanít, mint ahogyan az első Ratio megszabja. A német *filantropista* irányzat realizmusa erősen érvényesül: a reáliák a római klasszikusokat a további tantervmódosítások folyamán is mindjobban háttérbe kezdik szorítani. A realizmus annyira uralkodóvá válik az iskola latin tanítási nyelve ellenére is, hogy a pozsonyi iskola egyik mecénása már arról panaszkodik, „hogy a zsengekorú gyermekek többet tudnak beszélni a krokodilusokról és egyéb csúszómászó állatokról, mint a keresztény hit alapigazságairól”.² Hasonló realiztikus törekvést mutat a Selmecebányai, besztecebányai, lőcsei, késmárki, osgyáni stb. iskolák művelődési anyagának kiemelése is.³ A Ratio tantervi beosztásának nyoma könnyen észrevehető. Az alsó osztályok sokszor a német pol-

¹ Az erdélyi reformátusok 1790 utáni közoktatásügyi reformtörekvéseinek tüzetes ismertetését I. TÖRÖK ISTVÁN: A kolozsvári ev. ref. collegium története. I. 1905. 283. sk. 11.

² MARKUSOVSKY SÁMUEL: A pozsonyi ág. ev. lyceum története. Pozsony. 1896. 372. 1.

³ Ezek tanterveit szorgalmasan közli az egykorú folyóirat: *Novi Ecclesiastico-scholastici Annales Evangelicorum* in Austriaca Monarchia. Schemneczi. 1793. s a köv. években.

gári iskolához közelednek gyakorlati irányú tárgyaikkal, mert a német városi polgárok jórésze nem akadémikus pályára szánja fiát, hanem arra, hogy műveltebb *opifices, artifices, oeconomii, mercatores* legyenek.¹ A magyar nyelv ezekben az iskolákban, melyeknek tanulói főképp német és tótajkúak, nem nagy szerepet játszik. De hisz a tősgyökeres magyar katolikus és református iskolákban is jelentéktelen sorsra van kárhozthatva. A besztercebányai ev. gimnázium 1792-i tanterve már az előkészítő osztályoktól kezdve nagy súlyt vet a latinra, németre és a tóra, de a magyarról említést sem tesz. A felső két osztályban kiemeli a latin, német és tót stílusgyakorlatokat (*componentur, et declamabuntur stili utriusque ligati et soluti exercitia, lingua latina germanica, slavica*), a magyarról azonban megfélekedezik.² Az evangélikus iskolák tankönyvei is a Felvidéken mind latinok és németek. Az országgyűlés 1792 óta többször is hiába hozza a törvényt, hogy a magyar nyelv az ország minden gimnáziumában kötelező rendes tárgy, erről nem vesznek tudomást. Egyedül a pozsonyi tanári kar kéri 1805-iben, hogy a magyar nyelv naponként egy-egy órában rendes tárgy legyen, melyből a tanulók külön osztályzatot is kapjanak. Azonban ez a kívánság sem teljesül, mert az egyháznak nincs rá anyagi fedezete.

Az evangélikus gimnáziumok állapotába és szellemébe a XVIII. század végén és a XIX. század elején úgy nyerne-tünk legjobb bepillantást, ha kalauzul a késmárki líceum nagyképzetségű tanárának, GENERSICH JÁNOS-nak 1803-ban megjelent munkáját választjuk, melyben az evangélikus iskolák szervezetére és tanterveire vonatkozó reform javaslatait fejt ki.³ Kritikájára és újtó törekvéseire jellemző az a szellemi fordulat, hogyan szorítja háttérbe eredetileg *filantropista* elveit a német *neohumanizmus klasszicizáló*

¹ U. o. 1793. I. 30.

² U. o. 1793. I. 37. 1.

³ Ueber die jetzige Verfassung der protestantischen Schulen in Ungarn, nebst einigen Vorschlägen zu ihrer größern Vervollkommnung. Wien. 1803 (névtelenül). 70 lap. V. ö. SZELÉNYI ÖDÖN: Genersich János. Közlem. Szepes vármegye múltjából. 1914. 31-74., 113-140. Egy régi magyar pedagógus. Magy. Paedagógia. 1915. évf. 305-330. 1.

iránya, melynek közoktatásunk fejlődésében mindig éppen a német kultúrájú evangélikus tanárok később is a legkitűnőbb zászlótartói. Nincs megelégedve a magyar iskolaügy állapotával, de „a Németországgal való jótékony szellemi összeköttetéstől” sokat vár. BASEDOW, CAMPE, TRAPP, SALZMANN S NIEMEYER pedagógiai elvei nyomán a magyar iskola is, ez az igazán *nemzeti ügy* (National-Angelegenheit), virágzásnak fog indulni.

A középiskoláktól, mint tudós iskoláktól, elválasztja a *polgári iskolákat* (Bürgerschule), melyek feladata a gyakorlati életre való előkészítés. Ilyen egyelőre csak Sopronban és Lőcsén van szervezve. Kár, hogy nincsen több olyan iskolánk, amely a gazdának, kereskedőnek és iparosnak szükséges ismereteket (gazdaságtan, technológia, diaetika, természetrajz) közvetítene. Felállításuk egyik akadályá, hogy az ilyen ismeretek tanítására nincsenek kellően képzett tanáraink.

A lutheránus gimnáziumokat sorban jellemezve, legfőbb általános hiányuknak minősíti a *tanerők csekély számát*. Ugyanaz a tanár a legkülönneműbb tárgyakat kénytelen, naponkint öt órában is, tanítani: teológiát és fizikát, matematikát és nyelveket, természetrajzot és filozófiát. Így mindegyik szakban felületes marad. Az eredménytelenség nem csekély forrása az *iskolakönyvek hiánya*: ezek latinul és részben németül vannak írva, sok tanuló nem érti őket. A diktálás rengeteg időt rabol el s a tanulót a mechanikus magolásra szoktatja. A tanulás gépies voltát az is előmozdítja, hogy a tanulóknak egyszerre sokféle tárggyal kell foglalkozniuk s nem marad idejük a tanulmányokba való elmélyedésre, különösen a szegényebbeknek, kik magántanítással foglalkoznak. A tanulók túlfiatalon, *éretlen korban* jutnak a felsőbb osztályokba. A filozófiai tanfolyamon a sokféle matematikai, teológiai, filozófiai eszméktől korán megkótyagosodva, hamar elfordulnak az ízlésre, igazi kultúrára és humanitásra nevelő *klasszikus irodalomtól* és az antik nyelvek tanulmányát a reális tudományokkal szemben fölöslegesnek tartják. „Ezért a magyar iskolák lényeges hibájának tartom – jelenti ki a jénai egyetem filológiai szemináriumában a neohumanizmus szellemével töltekezett késmárki tanár -, hogy iskoláink legfelső osztályaiból a

széptudományok és a klasszikus irodalom már majdnem egészen száműzve van.” Pedig éppen ebben az érettebb korban (18. életév körül) tudnák az emberi ismeretek ezen kellemes ágát, az irodalmi műveltséget igazán élvezni s szellemi gyarapodásukra fordítani. Ezért GENERSICH finom didaktikai tapintata azt javasolja, hogy a filozófiai tanfolyam merőben reális tárgyaival és filozófiai tanulmányaival koncentrációba kell hozni a klasszikus írók természettudományi és filozófiai műveinek olvasását: tehát Vergilius Georgicáját; Pliniust; Cicero és Seneca filozófiai munkáit; Lucretiust.

A magyar szellemtörténet feltűnően egybehangzó jelensége, hogy a német egyetemeken a XVIII. század végén tanult, főképp evangélikus ifjak *mennyire a varázskörébe jutnak a neoklasszicizmus görögkultuszának*. WINKELMANN, HERDER, GOETHE, SCHILLER és a német klasszikus filológusok esztétikai humanitas-eszménye egészen elragadja őket. S amikor hazatérnek, nem győznek panaszkodni a görög tanulmány magyarországi sivár elmaradottságán. így HATVANI ISTVÁN, KIS JÁNOS, GLATZ JAKAB, hasonlóképp GENERSICH JÁNOS. „A görög irodalmat – mondja az utóbbi – a minden igazi kultúra és humanitás alapját; azt a forrást, melyből a legtöbb tudomány elemei sokkal nagyobb biztossággal menthetők, mint a római irodalom levezetett patakjaiból; a jóízlés és a tiszta történeti érzék anyját; a költészet annyi remekművének kútfejét eleddig Magyarországon nagyrészt csak mint a *teológia szolgálólányát* és a keresztény vallási iratok segédeszközét ápolták.” Eddig beérték ennek a nemes nyelvnek csak az újszövetség megértéséhez szükséges szegényes ismeretével. Csak *újabb* időben jutott iskoláinkba GEDIKE chrestomathiája, s csak *legújabban* itt-ott, Pozsonyban és Késmárkon, néhány klasszikus munka, pl. *Xenophon* Memorabilia-ja, anélkül azonban, hogy a teológusokon kívül más diákokra kötelező volna a görög tanulmány. Pedig alig érhető, hogyan lehet híjával ennek a jövőre orvos, jogász, filozófus vagy bármilyen más szakú tudós.

A német gimnáziumokat a magyarokkal egybevetve, GENERSICH megőröja iskoláink túlzó *enciklopédikus szellemét*. A német iskolák tanulmányi anyaga elsősorban a klasszikus literatúra, emellett néhány, a felsőbb tanulmányokra

előkészítő tárgy; ellenben a mi gimnáziumaink rendkívül sokféle, különemű tárgyat tanítanak. Ennek főképp az az oka, hogy *nálunk csak egyfajta középfokú tanintézet van: a gimnázium, tehát mindenki ide tódul*, olyan is, aki nem végez majd akadémikus tanulmányokat, hanem a gyakorlati életbe fog mindjárt kilépni. Innen tanterveink polymathikus tarkasága. Többfajta, gyakorlati-gazdasági iskolára volna szükség s akkor a *schola erudita* megszabadulna a hivatlan elemektől. *A gimnázium tehermentesítése tehát százesztendősnél régibb kérdése közoktatásunknak.* Ha a gimnázium megszabadulna az oda nem való elemektől, tanterve az elmét sokféle szétszóró, többnyire gyakorlati célú ismeret helyett egységes szelleművé volna átalakítható. A tanulót nem terhelnénk meg sokféle tudománnyal; a kevésbe jobban engednők belemélyedni. A *féltudás* csak a káros önelégültség és önhittség forrása. Amint a táplálékot, hogy a testnek hasznos legyen, meg kell emészteni, ugyanígy a felszívott ismereteknek is vérré kell válniok. A sokfélét-tudásnak (Vielwisserey) gátat kell vetni s inkább az alaposságra, mint az ismeretek tarka tömegének gyűjtésére kell törekedni. Nem merev systematikusokat kell a magyar iskoláknak nevelniök, hanem egy tárgyba alaposan elmélyedő lelkeket.

A gimnázium *enciklopédikus szelleme* ellen, mely a modern kultúra óriási mértékű folytonos gazdagodása miatt ma még inkább a középiskolának világszerte egyre jobban fokozódó tragikus vonása, ugyanezen időtájt erősen kikel az európai híru magyar nemzetgazda, BERZEVICZY GERGELY is. 1804-ben, mint a tiszai ev. egyházkerület iskolai felügyelője, székét Eperjesen többek közt e szavakkal foglalja el: „A mi időnkben a tudományok annyira növekedtek és kiműveltettek, hogy ezeket felső iskoláink rövid szorgalomideje alatt csupán enciklopédikusán lehetne tanítani. Ezért szükséges, hogy a tanulók közülük egyet válasszanak ki s a többit csak vázlatosan tanulják, mert *ügynevezett polyhistorokat nevelni nem vagyunk képesek* és kétségtelenül nem is akarunk. Korunknak igen nagy betegségét, a mindent tudni-akarást, okos és a korszellemnek megfelelő válogatás által lehet elkerülni. Nagyon sok tudnivalót karó-lünk fel, ami aztán felületessé tesz bennünket. Igen sok-

nak gyökerére hatolni sem időnk, sem elég erőnk nem lehet. A dolgok magja érintetlen marad s az így nevelt *ifjúság azt hiszi, hogy mindent tud* és hogy az összes ismeretek forrásait kimerítette; pedig voltaképp *csak a műkifejezéseket tudja nyeglén elrecitálni, s reá nézve a további tanulás ingere ekkép megszűnik.* Így keletkezik aztán az az áltudóság, mely a szavak bősége által kívánja a mélyebb értelemnek hiányát leplezni. Nagyobb súlyt kellene vetni az egyes dolgok alapos tudására, mint a sokfélenek felületes tanulására.”¹

BREDETZKY SÁMUEL, lemergi ev. szuperintendens, aki a XVIII. század utolsó évtizedében a csetneki, majd a soproni ev. gimnáziumba járt, szintén a magyar protestáns iskolák egyik főhibájának mondja a sokféle tárgynak tanítását (Viellehrerey). A fiatal professzorok, írja 1808-ban, sok mindenfélét összetanulnak s „a gimnáziumok és az egyetemek határvonalát átlélik”. Ennek az a szomorú következménye, hogy egy tárgyba sem hatolnak bele mélyebben. Mikor a vizsgálat már a nyakukon van, ritkán jutottak túl még a prolegomenákon. Ilyenkor a vizsgálat előtt pár hétig szakadatlanul diktálnak, „úgy, hogy ujjainkat majdnem véresre írtuk s a vizsgálat előtt alig volt időnk a leírt szöveget elolvasni. Mennyivel célszerűbben használhatták volna föl az időt, ha kevesebbet tanítanak, de ebbe a kevésbe jól begyakorolták volna az ifjúság elméjét”.²

Ez a harc a polymathia ellen egyszersmind már *hadüzenet a felvilágosodás azon szelleme ellen is, mely az iskolában a fejlődő lelket minden irányban felvilágosítani ipán kodott.* Az utóbbinak erős nyomai tűnnek elénk mind az első Ratio túlterhelt tantervében, mind az evangélikus gimnáziumoknak ehhez többé-kevésbé alkalmazkodó művelődési anyagában. Ezzel szemben a század fordulóján az iskoláik megújításán buzgólkodó protestánsok a német egyetemeken hovatovább uralomra jutó *neohumanizmus* művelődési eszmenyének irányában indulnak el: *a gimnáziumban, hitük szerint, nem sokféle ismeretre, hanem csak egy ismeret-*

¹ GAAL JENŐ: Berzeviczy Gergely élete és művei. 1902. 83. 1.

² SAMUEL BREDETZKY: Reisebemerungen über Ungern und Galizien. Wien. 1809. I. 47-8. 1.

körbe való igazi elmélyedésre van szükség, mely valódi humanitásra és tudományos szellemre nevel. És ez az antik, főképen a görög világ. E neoklasszikus törekvés hangja egyre szaporodik és erősödik, az iskolák újjászervezésében némi sikert is arat, de 1848-ig voltaképp csak néhány idealista álmodozó elméleti terve marad. A protestáns iskolák humanisztikus intézetek ugyan, de lényegükben távol maradnak a szellem és a módszer szempontjából a német gimnáziumok neohumanisztikus kultúridealjától.

Sok a kifogása GENERISCH-nek, aki külföldön több jó iskolát látott, a lutheránus gimnáziumok *tanítási módszere* ellen. Ez túlságosan dogmatikus, kevésbé szokratikus. Különösen százalmas a *klasszikus nyelvek tanítása*. Még mindig nem vetnek véget nálunk a régi, ízléstelen konstruálásnak, az egyes periódusok alkatrészekre való bontásának, miközben állandóan hivatkoznak a mondattan szabályaira, melyeket a diáknak papagáj szerűen kell fújnia; még mindig nem tudnak szabadulni a legtöbb helyütt attól, hogy a római költészet remekeit gyermekképpé rágják s az eredeti költői szellemet hajszálfinom anatómiával a gyermekek számára kikészítsék. Ennek az unalmas, kínzó módszernek káros hatása lépten-nyomon tapasztalható: sehol sem terjed nálunk a klasszikus irodalmi olvasmányok legfőbb gyümölcse, az esztétikai ízlés, az irodalomnak az az önzetlen szeretete, mely az iskolás éveken túl is kiterjed. Sőt, elsősorban éppen ennek a fonák tanítási módszernek tulajdonítható nálunk a *tudománytól, irodalomtól való idegenkedés*: aki egyszer lerázza az iskola porát, kevés kivétellel hátrat fordít a tudománynak s ahelyett, hogy szabadidejét az ismeretek valamely ágának szentelné, vadászattal, játékkal, legjobb esetben regényolvasással tölti idejét. A magyar iskoláknak az is egyik főhibája, hogy *kevés figyelmet fordítanak az újabb irodalomra*. Ennek részint az iskolai könyvtárak hiánya, részint a tanárok tudatlansága az oka. Irodalomtörténetet alig egy-két helyen, pl. Késmárkon, tanítanak. A tanárnak nem volna szabad attól a fáradtságtól visszariadnia, hogy tanítványainak az újabb irodalom fontosabb termékeit bemutatassa s velük olvastassa. Elő kellene adni a legújabbkori történelmet is s emellett a történelmi érzék ápolására igen kívánatos volna a matematika, fizika, természetrajz,

filozófia tanítása közben is állandóan történeti kipillantásokat tenni. Ez már a XIX. század elején meginduló *historiz-musnak* a hangja.

Könnyű elméletben a művelődési anyag tarkasága ellen küzdeni, de annál nehezebb egy konkrét tanterv készítése közben a modern műveltségi elemeket a valóságban kizárni. A tantervkészítőnek ez a tragikuma GENERISCH-et is utoléri. Ha reformjavaslatait szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy amit a művelődési anyagból a neohumanizmus elméleti ajtaján kirekesztett, mindazt az élet hátsó gyakorlati kapuján az iskolába mégis csak beereszti. Lelkében a neohumanizmus kultúrfilozófiájának rétege alatt még egészen virulensen élnek a filantropizmus életbölcsességének gyakorlati elvei. Iskoláink neoklasszicista bírálójának tanterve még több anyagot ölel föl, mint amennyi miatt a meglévő iskolák enciklopédikus szellemét oly nemes elméleti hévvel korholja. Azt kívánja ugyanis, hogy az iskola tanítsa az összes tudományok rövid enciklopédiáját (Eschenburg könyve szerint); legyen politikai-irodalmi-művészeti tárgyakkal foglalkozó újságolvasó óra; külön helye legyen a tantervben az emberi test leírásának, az egészségtannak, a gyakorlatoktól kísért mechanikának, a gimnasztikának, a kertészetnek esetleg gazdaságtannal egybekötve, a természetrajz ágainak, a fizikának, állandó tekintettel a vele rokon kémiára. A kémia nevére itt bukkanunk először tanterveink történetében. Minden iskolában gondoskodni kell természettudományi szertárról, melyben legalább is egy elektromosgép, légritkító, távcső, nagyobb mikroszkóp, mágnes foglaljon helyet. Legyenek meg továbbá a matematikai oktatáshoz szükséges eszközök, s jó térképek.

Több gondot kellene a magyar iskolákban fordítani a tanulók *külső kultúrájára és finomabb modorára is*. Erre a célra úgy, mint a németeknél, nálunk is be kellene vezetni a *társalgó* (illem-) *órákat*, konverzátoriumokat. Iskoláink egyáltalában nem törődnek a *modern nyelvek* tanításával: csak itt-ott adnak alkalmat az angol, francia vagy olasz elsajátítására. Kár, hogy a hazai nyelvek tanulása annyi időt rabol el a magyar diáktól. Az ízlés fejlesztésére az ének, zene és rajz tanulása is szükséges. Lesújtó ítéletet mond GENERISCH az iskolai színházakról, melyeknek jezsuita ha-

gyományát nemcsak a piarista, hanem némely protestáns iskola is akkor még ápolta. A szerepek megtanulása a diákoknak rengeteg idejét emészti föl a szükségesebb foglalkozások rovására. Az emberi nagyság és erény ideáljai, melyek a színdarabokban előfordulnak, megzavarják a színjátszó fiatal lelket s romantikus képzelgésre hajlamosítják; az erkölcstelen jellemek szerepe, melyet egyik-másik tanulóknak vállalnia kell, káros befolyást gyakorolhat még ki nem alakult jellemére. Ellenben igen ajánlatosak a szavatok és nyilvános szónoklatok a tanár ellenőrzése mellett. A magyar világ *retorikus művelődési eszményére* és szükségletére céloz pedagógusunk, aki egyébként a sajátos magyar nemzeti vonásokat általában figyelmen kívül hagyja, akkor, mikor az állami Ratio módjára így nyilatkozik: „In Ungarn würeden sie [öffentliche Reden] dem künftigen Staatsmanne, dem Rechtsgelehrten und dem Volksredner von unendlichem Nutzen sein.”

A tanárok különös gondjára érdemes az *ifjúság olvasmányainak* kiválasztása és kellő rendje is. GENERSICH nem óhajtja a néhol annyira begyökerezett regényolvasást egészen megtiltani, hanem csak oly művekre korlátozni, melyek az értelmet és ízlést fejlesztik. Először, úgy mint a német iskolákban szokás, természetrajzi és történelmi olvasmányokat kell az ifjúság kezébe adni, s csak aztán szépirodalmi és szisztematikus műveket. Mind ennek azonban első nagy akadály a *iskolai könyvtárak* hiánya: ezeket kellene először felállítani.

A *fegyelmezés humánus szelleme* a régebbi korról szemben nagyrészt már bevonult a magyar iskolába: távol vannak már az orbiliusi idők, amikor még a felsőosztályú tanulókat is bottal és virgáccsal fenytették. Az iskolai törvényeket azonban, melyeket sok iskolában évenként felolvasnak ugyan, de nem mindig tartanak meg szigorúan, revízió alá kell venni. Ezt megköveteli az újabb kor szelidebb pedagógiája, amely a testi és carcer-büntetésektől kevesebbet, de a belátástól és az okos megelőzéstől annál többet vár. Az iskolai törvényeknek ez az újraszabályozása nem könnyű munka, mert irányadó szempontul kell venni a pedagógiai alapelveken kívül a tanulók természetét és

„nemzeti szellemét is, mely különféleképp nyilvánul a tősgyökeres magyarnál, a tótnál és a németnél”.

Büszke a mai emberiség a pedagógia modern útjaira, melyek egészen más, szelídebb ösvényeken kanyarognak, mint a régiek. Különösen modernnek tűnik fel a régi iskola zsarnoki fegyelmezési eszközeivel szemben az amerikai iskolák demokratikus szellemű fegyelmezési módja, mely az iskolai rendet és fegyelmet nem a tanulók külső kényszerítésével, hanem belső segítségével teremti meg ezeknek önbecsülése, *self-respect*-je alapján. Amint a nép meggyőződésével, a közvéleménnyel ellenkező igazságszolgáltatás csak külső kényszer marad: akkép a tanártól a diákok erkölcsi értékítéletével ellenkező igazságszolgáltatás vagy büntetés is kellő fogamat nélkül való. Ezért az amerikai iskolákban századunk eleje óta szokásba jött, hogy a tanulók maguk is részt vesznek az iskolai törvényhozásban és igazságszolgáltatásban: a diákok kis társadalmának mintegy önkormányzata, *self-governmentje* van. Az iskola kis közösség (*school-city-system*), melyben a diákok már gyakorolják magukat a nyilvános életnek azokban a kötelességeiben és erényeiben, melyeket valaha majd mint szabad polgároknak gyakorolniuk kell. Így az iskola egyszersmind a társadalmi és az állampolgári felelősségérzésnek is az iskolája. A tanár nem követel cézári módon pusztán külső meghódolást, nem maga szabja ki a büntetést, hanem csak ellenőrzi a tanulók igazságszolgáltatását. Így a diákok inkább tartják becsületbeli kötelességüknek az iskolai törvények megtartását és tiszteletét. Azonban ingyen se gondoljuk, hogy ez az iskolai demokrácia csak a XX. század elején Amerikában született eszme. A XIX. század legelején szóról-szóra megtaláljuk a filantropista magyar pedagógusnak, GENERISCHNEK javaslatai között. „Szeretnék felállítani – mondja – egy külön *iskolai törvényszéket* (Schultribunal), amely elé kerülnének a törvénszegő diákok s kihágásuk arányában a tanárok jelenlétében szabhatnék ki rájuk a büntetés. Fontosabb eseteknél szeretném, ha ez a törvényszék ünnepélyes formák közt működne s a vádlottnak megvolna az önvédelemre az őt általában megillető joga. Ha a tanár elnöklete alatt az elkövetett vétség kivizsgálására és megítélésére egy *jury* működne, úgy mint az angol igazságszolgáltatásban, azaz,

ha a vétkes diák fölött *saját tanulóársai* ítélkezének, s a tanár csak a hozott ítélet megerősítését, elutasítását, vagy a büntetés leszállítását, esetleg a megkegyelmezést tartaná fenn magának: a pártoskodás és igazságtalanság sok vádja tűnnék el, amelyet most a megbüntetett tanuló tanárával szemben, legalább szívében, rejteget. Egyébként ilyen bírakká csak elismerten jó magaviseletű és derék tanulókat kellene kiszemelni, a vádlottnak pedig megadni a szabadságot, hogy olyan diákokat, akiknek pártoskodó ítéletétől félhet, úgy mint az angol törvényszéknél, visszautasíthasson.” Az iskolai törvényszék gondolata egyébként már régóta tetet öltött a pataki és a debreceni kollégiumban, ahol 12 esküdt diák, élükön a széniorral, osztott sok ügyben igazságot.

Általában a tanároknak jobban le kellene ereszkedniök tanítványaikhoz, gyakrabban társalogniök velük, hogy jellemüket, lelki természetüket alaposabban kiismerhessék s annál sikeresebben formálhassák. Ezzel egyszersmind szeretetet és bizalmat is ébresztenek tanítványaik lelkében maguk iránt s későbbi hálájukat is biztosítják. Különösen ajánlatos a tanulók megismerésére a szabad természetbe való gyakori *kirándulás*. A diáknak nem szabad az év legszebb napjait a dohos tanulószobában töltenie, hanem künn a természet ölen a tiszta levegőt szívnia s mozognia. „A tanárnak a virágos mezőn, az árnyékos erdőben, vagy az illatos kertben tartott előadása nem fogja a figyelmet szétszórni.” Az előadásokban több változatosság szükséges a tanítás tárgya és helye szerint. Egyes tudományok: a földmérés, kertészet, természetrajz, fizika, gazdaságtan, csillagászat maguktól a szabad természet ölére utalnak benünket. Mások viszont: a technológia, mechanika stb. megint a tanítás más színterét követelik meg, t. i. az iparosok műhelyeit. – íme, egy csokorban megint mennyi hő óhajtása a modern pedagógiának: *az ifjúkor pszichológiája, a kirándulás, a pleine-airé-iskola, a műhelymunka*. A XVIII. század francia naturalizmusának szellemi sugarai, német filantropista közege megtörve, lépten-nyomon felfedezhetők.

Sok egyéb modern gondolatól is feszül GENERSICH okos könyve: sürgeti a szaktanítási rendszert, a tanárok rendszeres kiképzését, fölveti a gyakorló tanárjelöltek eszméjét,

kívánja a tanárok heti értekezletét, hogy ezeken iskolai tapasztalataikat megbeszéljék s azokról az eszközökről gondoskodjanak, amelyekkel az iskola hiányain segíthetnek. Érdekes eszméje, hogy néhány előkelőbb és vagyonosabb ifjút kellene a tanári pályára csábítani, hogy anyagi gondoktól menten, melyek oly súlyosan nyomják a többi tanárt, önzetlenül foglalkoznának az ifjúsággal: idealizmusuk az iskola sok baján segíthetne. GENERSICH a maga korában éppúgy sajnálattal látja a tanári szukkreszcenciának majdnem kizárólag alacsony sorsból való származását s a magyar köznevelés ebből fakadó bajait, akárcsak ma panaszkodunk azon, hogy az ú. n. jobb családok gyermekei, a magyar intelligencia általában húzódozik a tanári pályától. Száz évvel ezelőtt is egy tekintélyes és mindenre képesítő pálya volt: a jogi. Egy másik, ma szintén időszerű gondolatot is megpendít: a középiskolák helytelen geográfiai elhelyezésének megváltoztatását. A szegény, tengő-lengő, egy-két tanerővel bíró gimnáziumokat polgári vagy gazdasági iskolákká kellene átalakítani (die übrigen in Bürger- und ökonomische Schulen umgewandelt werden). Kultúrpolitikánknak ez ma is sarkalatos feladata. A tanárok számát a szaktanítási rendszer miatt szaporítani s a tanárok fizetését legalább 500 forintra fölemelni óhajtja, nehogy mellékfoglalkozás után legyenek kénytelenek nézni, ami figyelmüket a tanítástól és önképzéstől elvonja. (Die Gehalte der Lehrer sind kaum für die ersten Lebensbedürfnisse zureichend.)

A nagyobb evangélikus iskolák belső életének és tanítási szellemének újjászervezése a XVIII. század két utolsó évtizedében fokozatosan megindul. Az újjászervezés elsősorban nem is az intézményszerűen megállapított rendszernek, hanem az egyes kiváló, Németországban tanult tanároknak egyéni műve. Pl. SCHWARTNER MÁRTON, később a pesti egyetem tanára, József császár uralkodása alatt erősen rajta hagyta a soproni ev. iskolán rendkívül művelt és sokoldalú szellemének nyomát. „Az a nevelés- és tanításbeli reformatio – tanúskodik Kis JÁNOS, ki az időtájt Sopronban tanult -, melyet Németországban BASEDOW, LOCKE és ROUSSEAU írásai által lelkesítve elkezdett, és sok jeles tudósok eszközteni segítettek, Sopronban sem soká marada befolyás nélkül, mert az oskolai igazgatóság mind világi, mind

egyházi tagjai között többen valának, kik a németországi egyetemekben tanultak s jó német könyvek olvasása által az idővel egy nyomon előre haladtak. Az újítást legelsőbben SCHWARTNER és RAKWITZ indítványozták.”¹ Ezek a kiváló tanárok nagy hatással vannak az ifjúságra többek közt azzal is, hogy magánkönyvtárukat az érettebb tanulók rendelkezésére bocsátják, őket olvasásra buzdítják. Kis JÁNOS például hálásan emlegeti, hogy úgy ismerkedett meg a német, angol és olasz szépirodalom remekeivel, hogy egyik tanára ezeket számára kölcsönözte. A görög és római klasszikusokon kívül ő és társai mohón kaptak VOLTAIRE, ROUSSEAU, MONTESQUIEU, HELVETIUS, MACCHIAVELLI, GOLDSMITH írásain s „belőlük jót rosszat vegyesen tanulának.” Az ilyen tudásszomjas ifjak tanáraik példáján lelkesedve, maguk is kedvet kapnak a tanári pályára, mely akkor még együtt jár a papi hivatással. Külföldi, főképp a jénai és göttingai egyetemre kerülnek. Innen a racionalizmusra úgyszólván hajló fiatal lélek többnyire a német aufklárizmus eszméivel erősen telítve tér vissza. „Minden tornyas templom vallási fanatizmust, minden kastély zsarnokságot juttata eszembe, s az első LUCRETIUS felkiáltására: *tantum religio potuit suadere malorum*, a második VOLTAIRE egy versére emlékeztete, melyben szegény földművelők szerencsétlenségét festi.” így elemzi Kis JÁNOS² öregkorában azt a sötét, a társadalmi és vallási viszonyokkal radikálisan elégedetlen, melancholikus lelki állapotot, melyben 1793-ban a jénai egyetemről hazatérkezve vergődik. Sok lelki gyötrődés kell hozzá, míg lelke kiforr és a történeti világnézet hagyományos keretébe visszabillen. A külföldi egyetemekről hazatért protestáns ifjak, leendő tanárok és papok, tipikus felvilágosodási irányba az oka annak, hogy a forradalmi szellemtől, a francia példától rettegő kormány a protestáns ifjak külföldi tanulását mind szigorúbban iparkodik korlátozni.

Pillantsunk be egy XVIII. századvégi kiválóbb, külföldön elméleti pedagógiai képzettségre is szert tett evangélikus tanár műhelyébe: milyen elvek irányítják a tanításban, hogyan váltja valóra a magyar glóbuson az odakünn

¹ Kis JÁNOS Emlékezései életéből. 1845. I. 48. 1.

² U. o. I. 125. 1.

beszívott új nevelési eszméket s tanítási szellemet hogyan tudja összeegyeztetni ezeket a magyar iskola régi hagyományával? E törekvés eleven rajzára bukkanunk Kis JÁNOS Emlékezéseiben, ki Jénából hazatérve, a győri latin iskola syntaxista-osztályának tanítását vállalja. „Magam elébe – mondja – ezen szabályokat íram: a diktálást, mely a tanítónak kevés munkát, de a tanulónak is kevés hasznot ad, lehetőségig távoztatni, oktatásomat legtöbnyire katechizációvá változtatni, vagy kérdésből s felelésből állóvá tenni, tanítványaimmal semmit, mit nekik elébb meg nem magyaráztam, könyv nélkül nem tanultatni, közöttük a gyermeki ártatlan vidámságot fentartani, s a fenytékből a testi büntetést, ha lehet, egészen száműzni. Legtöbnyire az iskolában fellebb alább járkálva tanítottam, s minden egyéb ijesztő szerszám helyét csak egy vékony vessző foglalta el, melyet kezemben hordoztam s mellyel a vigyázatlanok s csacsogók, vagy máskép kötelességekről megfejeltek felé suhintottam, vagy őket gyengén megérintettem, minek rendszerint az lett következése, hogy azok, mint a hámoz még nem szokott jó vérű csikók, magokat tüstént észre-vevék s rendez alkalmazák. Néha a rendes leckék között mellesleg erkölcsi érzést és ízlést képző, magyar, deák, vagy német verseket diktáltam s megmagyarázás után könyv nélkül tanultattam s elszavaltattam. Ezt figyelem-ébresztés végett is cselekedtem s csak jutalomnak s mulatságnak kívántam nézetni, mely célokat nagymértékben el is értem. Az írásbeli munkák, melyeket tanítványaimnak feladtam, töbnyire abban állottak, hogy néha azt, mint tőlem a történetírásból hallották, másszor azt, mit sétálásaik közben láttak és tapasztaltak, elbeszélés formában, ismét egyébkor azt, mit szüleiktől vagy barátjaiktól kívántak, vagy azoknak jelenteni akartak, levélformában kellett írásba foglalniok s ismét egyébkor azon tartományokról, melyek a földleírásban tanítási és tanulási tárgyak voltak, föld-abroszt készíteniek. Arra is serkentettem őket, de csak tanácslásképen, hogy azok, kik magokat meg akarják különböztetni, írának naplókönyvet, s jegyeznek fel abba naponként, mit láttak, mit hallottak, mit tapasztaltak. A feladott munkákat több vagy kevesebb hijánossággal mind-

nyájan elkészítették; legnagyobb kedvet találták a föld-abroszok csinálásában, melyeket némelyek ki is festettek”.¹

E sorokból egy sereg modern didaktikai elv lép elénk, melyeknek szelleme a magyar középiskolákban akkor még általában idegen: a szokratikus módszer az egyoldalú dogmatikus előadással, főképp az időtrábló diktálással szemben; csak a megértett dolgoknak emlékezetbe vésése az észnélküli recitálás ellenében; a tudatos esztétikai-irodalmi nevelés; az írásbeli dolgozatok tárgyának a tanulók saját élményeiből s tapasztalataiból való merítése s ezzel az önállóság fejlesztése oly hagyományoszerű iskolás témákkal szemben, melyek a gyermek lelkétől egészen idegenek s csak rá vannak külsőleg kényszerítve; az öntevékenységet fokozó térkép-csinálás. A fiatal győri tanár kezében a tőle festett önarcképen a régi iskola hagyományos szimbólumaként „vékony vesszőt” látunk, mellyel jobbra-balra suhint. Elvben már hirdeti a filantropisták humánus gondolatát: a testi büntetést egészen száműzni kell az iskolából, a gyakorlatban azonban állandó vesszősuhogtatással iparkodik a diákokat, e jó vérű csikókat, a hámphoz szoktatni. Igaz, hogy iskoláink fegyelmezésének régi virgács hagyománya már „gyenge megérintéssé” enyhül. Azért a híd a kemény múlt és a humánus jelen között mégis csak vesszőből van fonva.

A protestáns középiskolák egyik nagy baja ebben a korban, hogy nincsen állandó tanári karuk, mert a fiatal tanárok néhány évi tanítás után rendszerint a nyugalmasabb és jobb jövedelmű lelkészi állással cserélik fel tanári pályájukat. Voltak közöttük, akiknek idealizmusát e pályatöi nem tántorította el sem a kevés jövedelem, sem a nagyon csekély külső előmenetel, sem a példabeszéd, hogy az istenek azokat, akiket gyűlölnek, tanítónak teszik; jól tudják, „hogy mind egyes emberek, mind egész népek és nemzetek értelembeli s erkölcsi kimíveltetésüket leginkább a tanítói rendnek köszönhetik; hogy leginkább attól függ, milyen ismeretek terjednek el; hogy az értelmes és hű tanítók teszik az embert igazán emberré”. (Kis J.). Azonban az iskola az akkori gimnáziumi tanárra oly súlyos terhet rakott, hogy még a java is szívesen megvált a tanári hiva-

¹ U. o. I. 132. 1.

SCHEDIUS LAJOS (1768-1847).

tástól, mihelyt más pálya kínálkozott számára. „Azon tanítói intézetekben, – írja Kis JÁNOS 1796-ban egyik levelében, – melyek nálunk itteni protestánsoknál találtnak, naponként négy, sőt sok helyen több órákig is kell tanítani. Ez nem csekélység s nem kevés testi s lelki erőt kíván, ha gyermekek és ifjak repső figyelmét valamely egyes, kivált szellemi tárgynál együtt tartani, őket az unalomtól megmenteni, tanításunkat reájuk nézve érdekessé s így hasznossá tenni akarjuk. Még most az ily fáradságos munkát elbírom, noha meg kell vallanom, most is, ha a leckékre készülést is hozzá veszem, nagyon elfáraszt. De időjártával a tereh mindig nehezebb s öregségemben elviselhetetlen lenne”. A tanári pályának ez az értékelése tipikus: aki teheti, lelkészi hivatalt vállal. így azonban a tanári kar folyton kicserélődik, nem alakulhat ki hatékony együttműködés, minduntalan megszakad az iskola nevelői munkájának és hagyományának folytonossága. Tanúság rá a sok egykorú panasz.

Azoknak a pedagógusoknak munkái, akik az evangélikus iskolák újjászervezését veszik célba, egyetlen szóval sem említik meg az állami Ratiót. Pedig ennek második formája éppen abban az időben az ország köztudomása szerint már a megjelenéshez közeledett. GENERISCHnek az az alapgondolata, hogy az evangélikus iskolákat is egy általánosan kötelező, egységes rendszer szerint kell átalakítani, voltaképp ugyanaz, mint amely az ország összes iskoláira nézve az állami Ratiót létrehozta. Az evangélikus közoktatás egységesítésének eszméje a Ratio hatása alatt ekkor már egészen megérett: nemcsak GENERISCH, hanem BREDETZKY, GLATZ, SCHWARTNER s mások is megvalósítását követelték. Az 1804sben tartott egyetemes ev. gyűlés már gondoskodik is az egységes ev. tanulmányi rendszer tervezetének eikéi szítéséről. E tervezet SCHEDIUS LAJOS és LOVICH ÁDÁM munkálatainak összeegyeztetése alapján készült, melyet szerzőik az 18054 egyetemes gyűlés elé terjesztettek. Nyomtatásban is megjelent: *Systema rei scholasticae evangelic or urn &ug. conf. in Hungária* (32 lap, a hely és idő jelzése nélkül.)

Az új tanulmányi tervezet lényegének szerzője a győri születésű SCHEDIUS LAJOS. Göttingában alapos filológiai ismeretekre tesz szert s huszonnégyéves korában (1792) József császár a második Ratiót később formába öntő SZERDAHELYI

GYÖRGY, volt jezsuita helyére, protestáns létére, Pázmány Péter egyetemén az esztétika és filológia tanárává nevezi ki, hogy ezzel is bizonyítsa az egyetem állami jellegét. SCHEDIUS az egyetemen a görög nyelvet és irodalmat is tanítja. Részt vesz a magyar irodalmi törekvésekben is: KÁRMÁN-nak segít az Uránia megalapításában, KAZINCZYval élénken levelez, tagja a KISFALUDY KÁROLY alapította Auróra-körnek, sőt később a Kisfaludy-Társaság alelnöke, a M. T. Akadémiának mindjárt alapításakor tiszteleti tagja. Azonban voltaképpen magát mindig a német kultúra képviselőjének érzi, minden számbavehető munkáját latinul és németül írja, iskolaszervezeti és tantervi munkálataiban a sajátos magyar nemzeti és nyelvi törekvésekkel szemben valójában közömbös marad. Az ev. iskolaügynek nagyképzetségű és fáradhatatlan munkása: a pesti ev. egyház a század elején az ő hatalmas szervezőerejének és buzgalmának köszönheti iskoláinak megalapítását és magas színvonalát.

A *Systema* bevezetése az evangélikus közoktatás alapelveit állapítja meg a protestáns individualizmus szellemében. Nem akarja aprólékos rendszabályokkal a tanító munkáját megkötni s ezzel a haladás útját szegni. A célbavett egységesítés elsősorban az iskolák egyforma szervezetére irányul: ugyanazok legyenek az iskolák fajai, tanfolyamaik száma s ezek egymással való kapcsolata, ami megkönnyíti majd a tanulóknak egyik iskolából a másikba való átlépését. Egyformaság szükséges a tanítási anyagban is; az általános tanterv azonossága azonban nem zárja ki, hogy egyes iskolák hagyományaiknak megfelelően többet is tanítsanak. Egységesnek kell lennie végül az evangélikus közoktatás kormányzatának és iskolai igazgatásának is, hogy az előbbi két cél elérhető legyen.

SCHEDIUS maga kiemeli, hogy figyelembe vette az állami Ratio intézkedéseit is. Ez már az iskolaszervezet felépítésében is megnyilvánul. Ugyanis a Ratio módjára, ugyanazzal a célkitűzéssel, megkülönböztet falusi és városi iskolákat (az utóbbiakat polgári iskoláknak is nevezi), azután latin vagy tudós iskolákat, azaz gimnáziumokat, majd liceumokat, azaz filozófiai tanfolyamokat s végül az akadémiát s egyetemet, melyek a papi, jogi s orvosi pályákhoz szükséges szaktudományokat adják elő. A városi vagy polgári iskolának III. és

IV. osztálya az általános tárgyakon (anyanyelv, föld- és természetrajz, történelem) kívül gazdasági, főképp az ipari és kereskedelmi életben értékesíthető gyakorlati szakismerteket is tanít: közéleti fogalmazványokat, a mértékek és súlyok ismeretét, kamatszámítást, geometriát és mechanikát, technológiát és sebesírást (tachygraphia). Feltűnő, hogy a tervezet a 10-12 éves gyermekekkel antropológiát és pszichológiát is taníttat a pedagógia főbb elveivel egybekötve. A latin oktatásra ezekben az osztályokban azért van szükség, mert a latin iskolába a tanulók a polgári iskola III. osztályának elvégzése után léphetnek föl, addig tehát már kell valamit latinul tanulniok. De másrészt azért is, hogy a polgári iskolát végzett tanulók tudjanak annyit latinul, hogy a kisebb városokban bírói vagy tanácsosi hivatalt viselhessenek. Ennek az iskolatípusnak művelődési anyaga tehát a városi, akkor többnyire német polgárság szükségleteire van szabva. A célkitűzés és szellem már lényegében ugyanaz, mint az 1868-ban megszületett új magyar polgári iskoláé. A német mintára hozzánk átplántált iskola gyökérverése azonban a XIX. század első felében nagyon lassan megy végbe s csak a német polgárságra szorítkozik.

A *latin iskolát* az új rendszer öt osztályúra tervezi, tehát úgy, mint a régi Ratio, jóllehet SCHEDIUS előtt már a Ratio új tervezete is ismeretes, mely a gimnázium osztályainak számát hatra emeli. Az *I. osztály* a hittanon, latin alaktanon, olvasmányokon és beszélgetéseken kívül a matematikai és fizikai földrajz elemeit, az egyetemes történelem főbb eseményeit, állattant, számtant, magyar és német nyelvet tanít. A *II. osztályban* Nepost és Phaedrúst olvassák s a latin mondattant végzik el; Európa és Magyarország földrajzát tanulják; a természetrajz anyaga pedig a növény- és ásványtan. A *III. osztályban* a 12-13 éves tanulók a római prózáírókkal (Cicero, Caesar, Suetonius), irodalomtörténettel, régiségtannal, a retorika szabályaival foglalkoznak, az utóbival Cicero *De oratore* c. munkájának olvasása kapcsán. A görög nyelv tanulását is megkezdik. A földrajz és történelem tárgya az antik világ. A reáliákat a geometria és fizika elemei képviselik. A *IV. osztály* anyagának közép-pontja a poétika, melynek szabályait Horatius *Ars poetica*-jával kapcsolatban tanulják. A római remekírók közül itt

csak költőket olvasnak: Plautust, Terentiust, Ovidiust, Vergiliust és Horatiust. Ezek tárgyalását kiegészítheti a német és magyar klasszikus költők olvasása is. A görög nyelvtanhoz most görög irodalomtörténet, régiségtan és mitológia járul. A történelem anyaga, földrajzzal egybekötve, most az ókortól a renaissanceig terjed. Ebben az osztályban a reáliáknak már nyoma sincs. Új tárgy még a pszichologia empirica és a logika.

A két humanitás-osztályt és a filozófiai tanfolyamot (liceum) egy híd köti össze: a *classis selecta*, mint V. osztály. Ennek feladata a tanulóknak a filozófiai stúdiumokra, a felsőbb tanulmányokra való előkészítése. Anyaga: a szentírásba való bevezetés; latin és görög remekírók magyarázata filológiai s kritikai szempontból; esztétika; prózai és verses stílusgyakorlatok, filozófiai viták; latin, német és magyar szavazás; modern klasszikusok ismertetése és olvasása; egyetemes történelem a renaissancetól; Magyarország történelme; végül pedagógia (anyanyelven) főképp azok számára, akik ezzel az osztállyal tanulmányaikat befejezik s az életbe lépnek, ahol mint atyák, gyámok, iskolafelügyelők stb. a nevelésre vonatkozó ismereteknek nagy hasznát vehetik.

Ebben az időben még a népiskolát nehéz elválasztani a középiskolától, mert már a népiskola III. osztályában latint is tanítanak. A második állami Ratio a népiskola III. osztályát a gimnáziumhoz csatolva megszünteti a nemzeti iskolában a latin oktatást. SCHEDIUS tervezete a régi Ratio szerint meghagyja a népiskola III. osztályát a latinnal, sőt a városokban ehhez még egy osztályt csatol s az utóbbi kettőt polgáriskolának hívja. Hasonlóképp nehéz mai értelemben merev válaszfalat vonni a gimnázium és főiskola (liceum) között, mert az utóbbinak két évfolyama nagyjában a mai középiskola VII. és VIII. osztályának felel meg, több magasabbrendű tanulmánnyal kiegészítve. A liceum mintegy előkészít a teológiai, jogi és orvostudományi karokra. Az I. évfolyamban pszichológiát, logikát és metafizikát, tiszta matematikát, a filozófia történetét, a közép- és újkor történelmét, a tudományok enciklopédiáját tanulják, a görög és római auctorokat magyarázzák, protestáns dogmatikával és egyháztörténelemmel foglalkoznak. A II. évfolyam

anyaga: a gyakorlati filozófia, alkalmazott matematika és fizika, Magyarország történelme és statisztikája, irodalomtörténet, teológiai erkölcsan, protestáns egyházjog és történelem. Rendkívüli tárgy: gazdaságtan, régiség-, érem- és oklevéltan. Azok, akik az evangélikus egyházban papi, tanítói vagy tanári állást óhajtanak majd vállalni, kötelesek még a pedagógiát és a katechetikát is hallgatni, különben az erről tanúskodó bizonyítvány hiányában a jelzett állásokra nem alkalmazhatók. Ennek az evangélikus tanárképzésnek ügyét egyébként a tervezet arra a felügyelőbizottságra bízta, amely alá vannak felügyelet céljából a hazai összes evangélikus iskolák rendelve. A tanárjelöltek ösztöndíjban is részesülnének, amelynek fejében külföldről hazatérve, az ösztöndíjat adó egyházkerületben volnának kötelesek tanítani.

A SCHEDIUS-féle tanterv az igazi humanisztikus gimnáziumnak első, mélyebben átgondolt tervezete közoktatásunk történetében. Szerzője Göttingában a filológiai szemináriumban magába szívtta a neohumanizmus művelődési eszményét: *a német klasszikus gimnázium típusa lebeg szeme előtt.* A klasszikusokat elsősorban nem gyakorlati célból óhajtja tanítani, a latinnak a magyar közéletben játszott szerepe miatt, mint az állami Ratio, hanem örökbecsű tartalmukért, a belőlük áradó humanitásért, a mi kultúránknak bennük rejlő történeti gyökereiért. Ezért nem is a klasszikus nyelvek formai erejére, hanem az olvasmányokra veti a fősúlyt. A gimnázium művelődési anyagának egyetlen középpontja van: az antik világ lehető teljes ismerete a maga irodalmában, történelmében, földrajzában, régiségeiben és mitológiájában. A felsőbb osztályok tanulmánya csakis e körül forog: a reáliák tárgyköre a III. osztályban már befejeződik a gimnáziumban. Amennyi reális tárgyat a második állami Ratio a felsőbb osztályok tantervébe beilleszt, azt SCHEDIUS már az alsó három osztály körébe utalja. Elméletben a koncentráció elve alapján szépen elgondolt terve azonban így irreálissá ritkul: a szegényes magyar szellemi s anyagi viszonyokhoz mérten oly ideális magasságban lebeg, hogy gyakorlati életbeléptetése, minden erőltetés ellenére, megghiúsult. Olyan magas igényeket támaszt az akkori magyarországi tanár és tanuló munka-

erejével, egyszersmind az iskolafenntartó hívók anyagi áldozatkészségével szemben, hogy a sikertelenséggel eleve számolhatott. Hiába fogadja el az új *Systemát* az 1809-i egyetemes gyűlés általánosan kötelező normául, melyet egy esztendő alatt meg kell valósítani; hiába követeli meg újra az 1811-i gyűlés súlyos büntető szankciókkal életbeléptetését: minden ideális törekvés visszapattan a valóság rideg felületéről. Az újítás az iskolafenntartó hitközségek szívós ellenkezésén, a protestáns szellem individualizmusán, legfőképp pedig az 1811-i devalváció okozta pénzválságon hajótörést szenved. Így az egyes evangélikus iskolák még évtizedekig továbbra is megőrzik egyéni különállásukat. A reformjavaslatok hangja egészen a harmincas évek végéig elnémul.

Hogyan érvényesül *a magyar nyelv és nemzeti szellem* a SCHEDIUS-féle tervezetben? Nagy igényekkel nem lépünk fel a túlnyomóan német- és tótajkú tanulók iskoláinak szánt tanügyi kódexszel szemben, oly korban, amikor az új állami Ratio is inkább a szép hízelgő szavakra, semmint a hatékony reális intézkedésekre bízta a nemzeti nyelv ügyét. Magyarország ismeretét a SCHEDIUS-féle tervben külön csak a II. osztályos magyar földrajz és az V. osztályos magyar történelem képviseli, jóval kevesebb, mint az állami Ratióban; a történelmi oktatás súlypontja a minden osztályban tanított egyetemes történelemre esik. A magyar nyelv, az országos törvények ellenére, csak rendkívüli, nem kötelező tárgy. A magyar nyelvnek ezzel a mostoha szerepével nem elégszik meg azonban báró PRÓNAY SÁNDOR s a nemzeti nyelv erőteljesebb ápolása érdekében külön javaslatot terjeszt az egyetemes gyűlés elé.¹ Ebben kifejti, hogy *az új tanrendszer alapján a német és tót vidékek iskoláiban egyáltalán nem várható a magyar nyelv tudásának terjedése*. Erre a legjobb eszköz az, hogy a 12-13 éves idegenajkú tanulók magyar vidék iskoláiba mennek magyar szóra. Ilyen iskolául kínálkozik az evangélikusok körében a sajógömöri, osgyáni és győri latin iskola. Ezekben csakis tősgyökeres magyar tana-

¹ Címe: „Reflexiones circa promovendam Linguam Hungaricam inter Evangelicos Aug. Conf.” L. SZELÉNYI ÖDÖN: A magyar evangélikus nevelés története a reformációtól napjainkig. Pozsony. 1917. 123. 1.

rokat kell alkalmazni; ha ilyen az evangélikusok közt nem akad, reformátust kell helyükbe állítani. Itt a magyar nyelv volna a tanítás középpontja, amely mellett a latint is háttérbe kellene szorítani. De a német és tót vidékek gimnáziumainak tanári karában is mindig kellene gondoskodni legalább egy olyan tanerőről, aki tökéletesen tud magyarul, ilyen tanárokat elsősorban a dunántúli egyházkerület volna hivatta kiképezetni. A magyar nyelv egyöntetű tanítása céljából elsősorban magyar nyelvkönyvre van szükség; ennek megiratásáról gondoskodni kell.

A SCHEDIUS-féle munkálat papiroson marad; természetesen báró PRÓNAY-nak ehhez csatolt terve is ugyanarra a sorsra jut. A pozsonyi, eperjesi, késmárki diákok közül számosan, úgy mint addig is, egy-két esztendőre a miskolci, a pataki s főképp a debreceni iskolába járnak magyar szóra.¹

Az evangélikus gimnáziumok, különösen a nagyobbak és jobban felszereltek (pozsonyi, soproni, késmárki, eperjesi), idegen nyelvük dacára megbecsülhetetlen szolgálatot tettek a magyar kultúrának. Ezek voltak elsősorban a *német műveltség csatornái, a német szellemi hatások közvetítői*. A XVIII. század végén és a XIX. század elején a magyar tudományos élet kiválóbb képviselői jelentékeny részének lelkébe ezeknek az iskoláknak német műveltségű tanárai oltották a tudomány önzetlen szeretetét (BERZEVICZY GERGELY, Kis JÁNOS, CSAPLOVICS JÁNOS, ENDLICHER ISTVÁN, ENGEL JÁNOS, GENERSICH JÁNOS és KERESZTÉLY, GLATZ JAKAB, SCHEDIUS LAJOS, SCHWARTNER MÁRTON, RUMY KÁROLY stb.). A nagyobb evangélikus iskolák diákjait általában élénkebb szellemi mozgékonyság, finomabb esztétikai fogékonyság, szélesebb irodalmi műveltség, nagyobb urbanitás jellemzi, mint az átlagos református tanulókat, kiknek kollégiumai

¹ A magyar nyelv tudása a felvidéki intelligencia körében ebben az időben nagyon rossz lábon áll. „A legtöbb német és szláv – mondja GLATZ – meghal anélkül, hogy egyetlen magyar szót hallott, vagy egyetlen tősgyökeres magyar embert látott volna. Ezért a külföldiek gyakran csodálkoznak, hogy ez vagy az a magyar oly tisztán tud németül beszélni, habár nem Németországban született. Az ilyen, ami a nyelvet illeti, mindenestre *született* német és csak a hazája tekintetében magyar (nacionalizált); olyan, mint pl. az Oroszországba vagy Dániába való német.” (Frey-müthige Bemerkungen eines Ungars. 1799. 4. 1.)

még Debrecenben és Patakon is voltaképen egy nagy falu milieujéből emelkednek ki. Az nem véletlen, hogy az első önképzőköri irodalmi társulatok a soproni és pozsonyi ev. iskolákban kelnek életre. „Minden kétségen kívül vagyон az, – mondja KAZINCZY,¹ – hogy a lutheránosok oskoláiból jönnek ki azok az ifjak, a kik aesthezissel dicsekedhetnek. Városokban neveltetvén, muzsikát és valami kevés festést, s németül tudván, a német írók munkáinak ismeretségét tehetitek magatokévá, melyek nélkül haszontalan igyekszik valaki hazai literatúránkat boldogítani. A pápista ifjúság a német írókat olvashatná, de nem olvassa, a görögök és rómaiak klasszikusait csak nyomorult chrestomathiából ismeri: a kálvinista pedig a német Írókat nem olvassa, mert nem érti; a régi klasszikusokkal pedig meg nem ismerkedik, mert VITRINGÁst, WURSIUST és PICTET-et kell tanulnia; s muzsikátlan helyeken neveltetvén, muzsikai érzéketlenségei míveletlenül maradnak. Ő be sokszor öltöztetett engemet az inasom köpönyegébe oktalan tanítóm, hogy oskolai penzumom helyett lopva Horatiust s Theokritust, s felsőbb klasszisaimban PICTÉT helyett architektúrát s optikát tanultam, s VITRINGA képében a MORHOF Polyhistorját terítettem ki magam előtt! Ti lutheránusok gyermekségtek első esztendei óta olvassátok GELLERT-et, RABENER-t, WIELAND-ot HAGEDORN-ot; érzitek, hogy nem névnapki köszöntés az igaz poézis; muzsikát és festést tanulgattok, a városi lakás által kényes ízlésre szoktattatik ízlésteck, nincs egyéb hátra, hanem hogy soloccismus nélkül szóljatok magyarul.”

A református iskolák a Nagy-Alföld fajmagyar vidékein a magyar nemzetiség legfontosabb őrálló tornyai, a magyar faji öntudat szívós fenntartói és fejlesztői. A Felvidék evangélikus középiskolái a nyugati, főkép német műveltség fokozottabb ápolói és közvetítői ugyan, de a sajátos magyar nemzeti szellem iránt a XVIII. század végén még közömbösek, a XIX. század elejétől, a nemzetiségi eszme térhódításának korától kezdve pedig több közülük, mint látni fogjuk, egyenest a magyarelles pánszláv mozgalmaknak szülőanyja és nevelője. A katolikus gimnáziumok az Alföldön és a Dunántúlon a szerzetesek, túl-

¹ Kis JÁNOS-hoz 1793-ban írt levelében. KAZINCZY Levelez. II. 297.

nyomóan a piaristák kezében a magyar nemzeti szellem fenntartása és fejlesztése terén nem kisebb jelentőségűek, mint a református kollégiumok; a Felvidék egy-két katolikus iskolája, minthogy tanulói nagyrészt tótajkúak, ma«gyár szempontból természetesen szintelenebb. A katolikus tótok között azonban nem lévén olyan heves nemzeti-ségi mozgalom, mint az evangélikus tótság körében, ezek a katolikus iskolák is a magyarnyelvű művelődés őrszemei és kisebb-nagyobb sikerű terjesztői voltak.

A nemzet 1790 óta az ország szellemi újjászületését a közoktatási rendszer újjászervezésétől várja. Ez a művelődési akarat kisebb-nagyobb erővel tör elő az országgyűléseken, irodalmi és közéleti vezérembereink irataiban, az autonóm protestáns egyházkerületi tanácskozásokon. Másfél évtizedes tervezgetés után 1806 táján egyszerre három alapvető tanulmányi tervezet lát napvilágot: a katolikus állami *Ratio*, a reformátusok álmosdi *Ratiója*, s az evangélikusok Schediussféle *Systematja*. Szervezetben, a művelődési anyag kiválasztásában, a tanítási módszer és a fegyelmelés szellemében sok tekintetben elütnek egymástól. Mindegyiknek történeti háttérben a művelődési eszménynek, az egyházi és iskolai hagyományoknak, a társadalmi és gazdasági viszonyoknak többé-kevésbé más árnyalatai húzódnak meg. Egy elvi alapon azonban mind a három rendszer találkozik: a *humanisztikus művelődési elemek erősebb hangsúlyában*. Kz új állami *Ratio* elhányja a réginek számos reális-gyakorlati elemét, melyet a régi *Ratio* didaktikai törzsére a felvilágosult abszolutizmus hasznos állampolgár-eszménye aggatott. Az álmosdi *Ratio* egyenest alig vesz tudomást a reális tárgyakról, egészen az antik világ római felébe temetkezik. A német kultúrájú evangélikusok *Systemájának* szeme merőben a neohumanizmus művelődési ideálján függ: előtte a római szellem mellett a görög világ humanitas-eszményéhez való közeledés az igazi művelődés útja; a modern kor reális ismereteit jelentéktelen szerepre szorítja, mert ezeknek nem tulajdonít valódi erkölcsi-esztétikai művelődési értéket; a gyakorlatilag hasznosítható ismeretek szániára új iskolatípust szervez, a polgáriskolát.

Mind a három tanulmányi rendszer erős humanisztikus fordulata egyben arra is való, hogy a régi magyar közélet

és iskola sajátos *retorikai művelődési eszményét* is jobban szolgálja: az antik remekírók művein csiszolódva, tartalom-
ban és formában kiváló, a *sensus elegantiae*-val hatni tudó,
hivatalban és gyűlésen, írásban és szóban helyüket megálló
közéleti embereket neveljen. Az új közoktatási kódexeknek
ez a művelődési ideálja azonban megfelel az ország *tény let
ges* állapotának: a még uralkodó deák kultúrához és hiva-
talos élethez van mérve. Azonban, amikor 1806 táján az új
rendszereket megfogalmazzák, már akkor szeges ellentétben
állanak ezek a magyarság lelke mélyén megmozdult s mind
nagyobb erőre kapó nemzeti művelődés *eszményével*. Mikor
napvilágot látnak, a nemzet igazi lelke már elavultnak, ósdi-
nak, messzelátó aspirációit letörőnek érzi őket. Ügy fogja
fel szellemüket, mint amely a magyar nyelv természetes
jogával szemben a deák nyelv uralmát mindörökre meg-
kövesíti s ezzel a szélesebbkörű nemzeti művelődés útját
szegi. S most megindul a nemzeti léleknek majdnem fél-
százados szívós küzdelme a deák nyelvnek a történeti
hagyomány tehetetlenségi erején nyugvó hatalma ellen,
melyet az iskolák új rendszere, katolikus és protestáns
egyaránt, Latium régi köveivel újra erősen körülbástyázott.

NEGYEDIK RÉSZ

A DEÁK ÉS A MAGYAR KULTÚRA KÜZDELME

„Európa virágzó népei bizonyítják annak, hogy akkor vetették meg kultúrájuk és szellemi hatalmuk alapját, amikor legjobban nekifeküdtek nemzeti nyelvük tökéletesítésének s az ezzel egybeforrott nemzeti jellemük kifejlesztésének.” (A magyar országgyűlés latin felirata a királyhoz, 1826 ápr. 17.)

I. A HOLT NYELV URALMA AZ ÉLŐN.

A magyar műveltség a XVIII. század elején és végén: Mikes és Kármán. A „nemzet csinosodása”. A holt zsarnokot csakis az élő magyar irodalom fejlesztése és megszerettetése útján lehet lerázni. Az 1805: IV. t.-cikk a magyar nyelv tanításáról. Gr. Teleki László művelődéspolitikai programja: az iskolák nyelve ne a deák, de a magyar legyen, a latin és görög klasszikusokat azonban buzgón kell tanítani, úgy, mint a külföldön; az irodalmi nevelés fontossága; szakiskolák felállítása; a pedagógia tanításának jelentősége; a magyar retorikai szellem ápolása; a nemzeti műveltség újjászületésében a magyarul író tudósoké és íróké a vezérszerep; a tudományos polyhistorismus ellen. Tudományos élet szabadság nélkül nem virágozhatik; példa rá a pesti egyetem. Magyar tudományos folyóiratok szüksége. A tudományok népszerűsítése, az olvasókedvnek a nemzetben való fölébresztése. A felvilágosodási mozgalom a század elején egészen elveszti energiáját. A magyar államnyelv követelése. A nemzetiségek szembeszállása. Az iskolában is változatlanul tovább uralkodik a latin; a magyarnyelvi oktatás eredménytelensége.

Az 1806. évi Ratio a deákos kultúrával szemben alig tükrözi a magyar nemzeti művelődés öntudatra ébredését, habár ennek programját a 90-es évek óta egész külön kis irodalom iparkodik szem elé tárni. Az 1790. évi nagy nemzeti felbuzdulás egy időre megtorpan. A rideg valóság felfogásához a nemzetnek a pusztán lelkesedő lendület helyett fokozottabb önismeretre van szüksége. Kultúránk elmáradottságának s az ebből kivezető útnak céltudatos meglátá-

sara, keserves *önismeretre* ebben az időben szinte már SZÉCHENYI erejével KÁRMÁN JÓZSEF próbálja fölírni a nemzeti lelket s fölébresztteni benne a művelődés komoly s a nemzet létét biztosító vágyát. Íróink, mondja 1704-ben, túlságosan hízelegnek a nemzetnek; elhítetik vele, hogy a nemzeti nyelv, irodalom s tudományok kora szerencsésen megérkezett. Ez azonban ámitás. Messze vagyunk még ettől az időtől: *a tudás szeretete, a művelődés igazi vágya még nem ébredt föl.* „Valljuk meg az igazat! Ott megállapodtunk, ahol elkezdettük. Egy kis zszibongás, egy kis felforrás az egész dolog summája!” *A nemzet csinosodása* még nincs útban. Súlyos akadályai vannak. A nemzeti művelődés ezen akadályainak jellemzése a kultúrpolitikus KÁRMÁN tolla alatt a XVIII. századvégi magyarság szellemi életének finomvonalú rajzává szélesedik.

De mielőtt ennek a rajznak egyes vonásait, melyek vonalvezetése mögött a német romantikus irodalomból kibontakozó művelődési eszmény húzódik meg, szemügyre vennők, vessünk egy pillantást az összehasonlítás kedvéért a XVIII. század eleji magyarnak művelődési útjára s ezen az úton magára szedett szellemi habitusára. Ebben az időben is él egy magyar kultúrpolitikus, aki az európai kultúrában akkor vezető szerepet játszó francia műveltségen eszszolja elméjét s innen kapja hazája művelődésének megítélésére a látókört és értékmérőt. Messze számkivetésben, a Márvány-tenger partján Rodostóban, hallgatva tenger mormolását, MIKES KELEMEN sokszor gondolóra veszi, miért is marad az ő szeretett napkeleti nemzete műveltség dolgában a nyugati nemzetek mögött- S az okot 1725 június 11-én kelt levelében abban találja, „*hogy egy országnak a boldogsága az ifjakot való jó neveltetésekből áll* – a hadakozást, a tudományokat és a mesterségeket akkor kezdik tanulni. A mi boldogtalan országunkban mindezekre alkalmatossága nincsen egy ifjúnak, noha mindezekre olyan alkalmas volna, mint akármely nemzet. Mindazonáltal úgy tetszik, hogy mégis *jobban lehetne nevelni az ifjakot*, ha az atyák arról jobban gondolkodnának, noha közülök sokan tudatlanok, és egy vaknak nehéz a világtalant vezetni.” A nemesember fia a cselédség társaságában paraszt módra nő fel; hogy nem paraszt, csak arról tudja, hogy a jobbágyok kisuruknak

nevezik. „Tizenkét vagy tizenhárom esztendő korában valamely kollégiumba beplántálják, ahonnét huszonnégy vagy huszonöt esztendő korában szabadul ki. Olyan idejében, amelyben másutt már az olyan ifjú jó deák, jó historicus, a geometriát, geographiát szükségéhez képest tudja, és már jó hadi tiszt; nemcsak hadi dolgot, de országos dolgot is bízhatnak reája. De már vigyük haza pompával a mi huszonöt esztendő deákunkat a collegiumból, és nézzük meg, hogy annyi tanulás után mit tud, és hogyha használhat-e valamit tudományával az országnak vagy magának. Legelsőben is a mi deákunk azon igyekszik, hogy cifra köntöse és paripája légyen – egynehány könyvit és philosophiáit valamely almáriomban eltemetvén, azután faluról falura bejárja az atyjafiait – Aristotelesnek ott egynehány terminusit kipöki, de deákul már szégyenlene beszélteni azért, hogy az asszonyok tanuló deáknak ne tartsák. Az atyjafiaknál mit csinál? Leghasznosabb beszélgetése a vadászatról, a lovakról vagyon – ha asztalnál vagyon, nagy gyalázatnak tartaná, ha jól nem innék – ebéd után vagy az asszony vagy a leányok házában bontja ki, amit Vergiliusból vagy Ovidiusból olvasott... E szerint tölt el két vagy három esztendőt vagy a vadászatban, vagy az italban, vagy a Venus udvarában, és amit egynehány esztendőig tanult, azt egy kevés idő alatt csaknem mind elfelejti. *De mit tanult volt annyi esztendőig? Csak a deák nyelvet, és egyebet nem tanulván, annak házában nem sok hasznát veszi* – és a gazdaságban olyan tudatlan, mint mások. És a *physikájából* annyit nem tud, mint a molnárja vagy a kovácsa, nem tudván csak annak is okát adni, hogy miért hinti meg vízzel annyiszor az égő szénit. Annyi deáksága után csak azt is a tisztartójától kell megkérdeni, ha a szállóje délre, vagy északra fekszik-e? Kérdjük már azt, hogy mikor fogja hasznát venni a *logikájának*, ha megházasodván a gazdaságban annak semmi hasznát nem veszi. Az országgyűlésiben elmenvén, az ország dolgához nem tud – nagy csendességben kell hallgatni a végzéseket, mivel, ha ott úgy disputálnának, mint az iskolában, azonnal ő is felugranék székeről, és felkiáltaná: *Nego majorem*. De azokhoz nem értvén, olyan tanácsot kell adni, hogy hányják el az emberfőt. Nemhogy azt tudná, miben áll az ország haszna; de azt

sem tudja, micsoda országok szomszédi Erdélynek? hogyha a Maros a Tiszában foly-é elsőben, vagy a Dunába? de hol a meg más kérdés volna. Mindezekből látjuk, hogy a nyolc vagy kilenc esztendeig való tanulásnak se maga, se az ország hasznát nem veszi; mert a deák nyelvnek úgy vennék hasznát, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket *olvasnának*. De így a mi philosophusunk egy-két esztendő múlva olyan tudatlenná lészen, valamint a gondviselője, és ha a tisztartójának nem kelletnék írni, talán az írást és az olvasást is elfelejtené. *Nem akarom ezekből azt kihozni, hogy a deák nyelv haszontalan volna, hanem csak azt mondom, hogy egy nemesembernek idővesztés annyi .esztendőig csak azt a nyelvet tanulni...* Tudom, hogy a mi országunkban egy ifjúnak más tudományt nem lehet tanulni, mert nincsenek arra való collegiumok mint más országokban, ahol egy huszonöt esztendőös ifjú még vagy ötféle tudományokat tud... Ha [az atyák] a fiukat csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanák: de a sok hejrehujja, a kopó, a virradtig való ital mindezekre időt nem ad, és nem engedi, hogy az elme valamely hasznos dologban foglalja magát. És ha megvénül, jó tanácsot sem tud adni; mert ifjúságát haszontalan töltötte el – és egy tudatlan tanácsúr olyan egy országban, mint egy üres hordó a pincében. Mindazonáltal, mint hazafia, azt akarnám, hogy *a tudomány oly közönséges* volna nálunk, valamint a tudatlanság.”

A messze idegenbe szakadt bujdosó MIKES, FLEURY és FÉNELON buzgó olvasója és fordítója, a magyar sors jobbrafordultát elsősorban az új magyar neveléstől, az új magyar nemzedékek európaibb műveltségétől várja. A magány lelki elmélyedésében a nemzet magasabb szellemi hivatásának programját dolgozza ki, a magyarság kultúrtudata szakad fel lelkéből, amikor itthon évtizedek alatt a szatmári békét követő kimerültség egy századdal ejti vissza a nemzeti lelket és műveltséget. A francia rokokó-világban megfordult magyar már a gyermekkorban több társadalmi esiszoltságot és modort követel a mezei barbársággal, a cselédek közt való nevekedéssel szemben. Fájt neki, hogy a magyar ifjú annyi esztendeig tanul, mégis tudatlan marad

a külföldi ifjúhoz képest a történelemben, geometriában, fizikában, földrajzban, stratégiában, mezőgazdaságban: minden energiáját fölemésztí a latin, meg egy kis formális logikai-retorikai műveltség, mely csak üres dióhéjként zörög. Ez az egyoldalúan deákos kultúra elfojtja a magyar ifjú gazdasági érzékét, a tudás terén józan realizmusát, az ipar és kereskedelem iránt való érdeklődését, pedig „a mestersegek és a kereskedések – mondja a nyugati industrializált gazdasági életet megfigyelő MIKES – hajtanak hasznot egy országban”. De legjobban bántja, hogy hiányzik az iskolavégzett magyarból a tudásszomj, a további önművelés és olvasás vágya, a könyv szeretete. Legalább deákul olvasna, s amit tud, magyarra fordítana. Bár kölcsönzött, de magyarnyelvű irodalommal akarja már MIKES megalapozni a *nemzeti kultúrát*.

S ha most a XVIII. század elejéről a század végének magyarjára vetjük szemünket, műveltségének KÁRMÁN ugyanazokat a tipikus hiányait és bajait tárja föl. A bárdolatlan magyar, mondja, véghetetlen pusztáinkon egészséges ítéletű, van benne erő és tehetség, a mi klímánk mégis ellensége a tudományoknak. Sok magyar ifjú a tudományokban hirtelen előrehalad, külföldi főiskolákat megjárva, széleskörű ismeretekkel megrakodtan tér vissza. De alighogy itt-hon vannak, „micsoda kimagyarázhatatlan elalélás foglalja el őket. A könyvtárt fegyverek tolják ki, a széptudományokat a vadkergetés – az elmélkedést az agarászat... elvadulnak, mint az erdei apró marhák, megtompul elméjük, külföldi formájukból egészen kivetkeznek”. A tanult magyar ember is birtokán elparlagiasodik. Magányos, a világtól elzárkózott élete elzárja a gondolkodástól, a művelődéstől is. Kis darab földje egész horizonja. A világon nem lát egyebet, mint legfeljebb a vármegyét, melyben él. Az ilyen kopónyákban a gondolatok kiapadnak vagy megáporodnak, mint a mocsárban a poshadt víz. Agy velejüket semmi sem tudja megrázni, legfeljebb a jégeső félelme, amely lábon álló garónájukat fenyegeti. „A tehetségek halva fekszenek. Meggátolja a henye és vad életmódja azoknak kifejlődésüket. Nincs alkalmatosság, mely csomójából kioldozza, nincs indító ok, mely mozgásba hozza, nincs fermentum, mely azokat felforralja.” Az *iskola* csak féltudóssá neveli őket, de

hiányzik belőlük a további művelődés vágya: „azok az egy pár homályos ideák, melyek tökéletlen s száraz compendiumjainkból náluk megragadtak, valljon nem nagyobb részen-e és sokaknál az egész bölcseségnek summája-e? ... Az animális élet, mely a mezei étellel összepárosodott, elállja a tudományok sugárinak behatását. A vastag organicumok, sűrű vér és nehéz képzelő elme álmissá és tunyává tesznek”. Aki hazánkat ismeri, fájdalmasan látja, hogy a könyv a legutolsó jószág a háznál, ennél kedvesebb egy játékkártya, vagy egy üsző. Pedig a magyar könyvnek nincsen más piaca, csak a haza keskeny mezeje. S szegény nyelvünknek még szülötte földének ezt a keskeny határát is hány más osztályos nyelvvel kell földarabolnia! *Nagyban buzgunk a magyar literatúráért s egy holt nyelven, a deákon sem tudunk diadalt aratni!* Csak szomorú álom addig a magyar műveltség, míg édes nyelvünk föl nem hat a havasok tetőire és a völgyekbe, míg a város utcáin és palotáiban nem magyar hang fog hallatszani, míg az országlozések nem magyar nyelven szólnak.

Szakasztottan ugyanily hangokat üt meg CSOKONAI a gr. KOHÁRY FERENC-hez 1797-ben írt levelében,¹ amikor a magyar nyelv és irodalom sorsáról sírja el panaszát. Biztosan reményeltük 1790 táján nyelvünk felvirágzását: „de álom volt minden mi képzelődésünk, s annál hamarabb eltűnt, minél édesebben merültünk abba belé. Visszabuktunk az éjtszakába. Alig menekedett ki gyámoltalan szegény nyelvünk a szomszéd német nyelvnek igája alól, azonnal amaz ellenkező fátum felhozta a deák nyelvnek skeletonját olaszországi sírjának fenekéről, s kiragadván bennünket édesanyánknak kebeléből, e holt idegennek porrá váló lábait kezdte vélünk csókoltatni. S mi mindég oly boldogtalan ízlésűek is vagyunk, hogy mindenben, még a nyelvben is, jobban kedveljük az itthoninál a külföldieket; holott édes hazánk minden adományival bővölködik a természetnek, s nyelvünkkel együtt minden jobb terem nálunk, mint akárhol. Csak szorgalom híjával vagyunk! Ímé, a mit elkezdtünk is, azt is félbe hagytuk. Ismét abba a pontjába térünk

¹ CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY összes művei. Kiadták Harsányi I. és Gulyás J. 1922. II. köt. 637. sk. 11.

keskeny kerekünknek, a melyben ezelőtt húsz esztendővel forgottunk. Más nemzetek pedig a tökéletességnek felső pontja felé azolta is óriási lépésekkel sietnek, seculumok maradnak el közöttük és közöttünk, úgy hogy nem soká még csak nógató kiáltásaik sem juthatnak le hozzánk; s mi még is ráklábakon is alig ballagcsálunk!... Az olvasás nemzetünkben újra hűlni kezd; az új könyvek száma is minden esztendőben kevesebbedik; oda amaz elevenség, a mely csak 1790 táján is úgy lelkesített bennünket: eltűnt, elrepült, s egész nemzetünk haldokló zsibbadásba vesztegel, isten! ha a te végzésed szerint minden magyar világnak ily múltlag valónak kell lenni: ne hozd fel azt többé mireánk, mert csak lelkeinket keserítéd véle!”

CSOKONAI is minden művelődésbeli hátramaradásunk kútfejét az iskola és a közélet latin nyelvében látja, abban, hogy az ifjúság mindent a holtak nyelvén rebeg, az iskolában csak szavakat s nem velük együtt dolgokat is tanul. „A tudomány templomának egy régi rozsdás kulcsát egész ifjúságunkban keresgéltük, s ritka volt közöttünk, aki a bemenetelre amiatt reá érhetett volna. így tévesztettük el a természetnek rendes útját. A mi elménk csupa sensualis, az ő ideái a külső jegyekhez hozzá vannak kötve, és ő szók nélkül nem gondolkozik: nem megkettőzzük-é hát akkor a fáradságot, mikor ötet dolognak is, szónak is tanulására kényszerítjük?” És CSOKONAI csodálatosan szép himnuszt zeng édes anyanyelve értékéről; csak akkor, ha ezt olvassuk, értjük meg igazán azt a mélységes és tehetetlen fájdalmat, mely a magyar lelket összeszorította, mikor arra gondolt, hogy ezt a nyelvet, a nemzetiség fenntartóját, egy holt idegen köti gúzsba. „Magyar nyelv! édes nemzetemnek nyelve! – így szól a prózában írt himnusz – teáltalad szóltam én meg legelőször, teáltalad hangzott először az én füleimbe az édes anyai nevezet, te reszkettetted meg a levegőget, amelyet legelőször szíttam, az én bölcsöm körül, s te töltötted be azt az én nevelőimnek, az én hazámfiainak, az engemet szeretőknek nyájaskodásaival, te általad kérte az én csecsemő szám a legelső magyar eledelt, a te darabolt ízcsekéiden kezdettek kifesleni az én gyermeki elmémnek első ideái, mint a született hajnalnak apró sugarai, mikor

^a világosság lenni kezd. Azolta, mind e mai napig is, az én

ifjúságomnak változó sorsú napjaiig, édesebben hangzott terajta az életnek közbeszéde, s a pajtáságnak édes szava. Az én elmémnek gondolat ja mindenkor feljebb emelkedett teáltalad, mint más idegen nyelvek által, s a te kedves tolladból kicsorgott írásokban több örömet találtam, mint az idegeneknek legtanultabb munkáikban. Megelégedve, s ezer gyönyörűségek között repkedett a te harmóniás szavaidon az én fiatal Múzsám, mint egy most született pillangó a rózsák és tulipánok hímzett virágain. *De oh szomorú idők! kevesen éreztük ezen te kellemességidet: a te háládatlan magyarid egy holt szépséghez hajoltanak, te pedig közöttük elvettetve hevertél, mint egy magányos márvány a pusztulással fenyegető kastélynak érzéketlen omladékain.*¹

Hogyan lehet a latin nyűgét lerázni- Hivatalos úton egyelőre aligha. A nemzetet a magyar irodalom megszeretésére lassankint rá kell nevelni. Még pedig először a költészet, a szépirodalom útján; a tudományos literatúra megkedveltetése, úgy mint más nemzeteknél is a történelem tanúsága szerint, csak ezután következhetik. Úgy kell ezzel a nemzettel bánni, mint az apró gyermekkel: „édes beszéd, kecs egető nyájasság, danlás, báb és cukros csemege légyen mind az, a mivel őtet az oskolai leckékhez édesgessük. Egy hadra termett nemzetnek erkölceit is addig meg nem szelidíthetjük, míg gustusát meg nem kezdjük édesíteni”. A költészet az első pallérozó: aztán már a magyar is, mint a többi nemzet, a tudományhoz is hozzáemberesedik. „Hol volt még akkor Thaies, Plato, Aristoteles, midőn te [ó jóltevő Poesis!] Orpheussal a köveket énekeltetted, a halhatatlanomkat dicsőítetted- A győzedelmes Róma előbb hallgatta a te szódat az Ennius rekendező kürtjén, mint a Cicero mély okoskodásit. Előbb esmérte a csinos Olaszország a Petraracha Lauráját, mint Galilei által a Saturnus apró holdjait. Chaulieunak csak az unokái esmérhették Montesquieut, és Chaucer már porrá lett, mikor Newtonnal kevélykedni kezdett a mély Anglia. A darabos Opitz készítette el a német nemzetet arra, hogy egy század után közöttök a titkos Kant németül írhasson. Valóban nálunk is több magyart szoktattott az olvasásra Gyöngyösinek a Murányi Vénusa, mint az Apácai Csere János minden Encyclopaediája.”

¹ CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY összes művei. 1922. II. köt. 580. 1.

De ha a szépirodalom útján akarjuk a művelt magyart a maga nyelvének megbecsülésére édesgetni, akkor már *a gimnáziumban is kell tanítani a nemzeti poézist*. Az iskola *azonban* a magyar nyelvet eddig legfeljebb a latin klasszikusok fordítása közben használja, különben büntetés terhe alatt még az óráközi szünetekben is szigorúan tiltja a magyar beszédet, a szerzetes gimnáziumokban éppúgy, mint a debreceni kollégiumban. Hisz CSOKONAI ellen is a debreceni iskolaszék ítéletének éppen az egyik súlyos vádpontja, hogy az ifjúsághoz intézett búcsúbeszédét „az iskolai törvény ellenére magyarul mondta”. Csak itt-ott egy-egy lelkes tanár mellékesen, tanító munkája forgácsaként, mutatja be a magyar költészet elemeit. CSOKONAI csurgói tanár korábban nemcsak a szokásos deák poétikát adja elő, hanem a magyar költésztant is: egy idevágó nagyobb kézírata maradt ránk „A magyar verscsinálásról közönségesen” címen. Sőt 1802-ben az a becsvágya, hogy valamely kis akadémián előadhassa a magyar poétikát, amire gr. SZÉCHENYI FERENC pártfogását kéri: „Látván, hogy az egész hazában, sem a kir. akadémiákban, sem más privata oskolákban, a nemzeti poesist erudite és aesthetice nem tanítják, hanem amit az úgy nevezett humaniórákban felőle a még készületlen gyermekeknek egy két szóval mondanak, az is csak a versírásnak külső mechanismusára tartozik, és a nationalis poesisnak belső természetét s annak felséges célját egy kevésnyire sem érdekli: arra is ráhatároztam magam, hogy az académiabeli ifjúságnak a nationalis poesisról ingyen adok mindennapi leckéket... Tudva való dolog, hogy minden nemzetek nyelve és eruditiója a poesison kezdődött, azt követte a literatura, a literaturát a historiai s azzal atyafiságos esméretek, s úgy lépett lassanként, lépcsőnként a solida tudományokra. Egy fél faragású nyelvben törnünk, rontanunk, építnünk, újítnunk kell: újítani csak a poéta, és a poetai bátorsághoz szoktatott lélek mer.”¹

Ettől a művelődési foktól a magyarság még nagyon messze jár. Iskoláiból még hiányzik a magasabb kultúra és a nemzeti szellemű tanulmány. CSOKONAI nem győzi gúnyolni vígjátékaiban („Tempefői”; „Cultura”, mely az akkori magyar műveltség elsődrendű szatírja) a magasabb szellemi

¹ CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY összes művei. 1922. II. köt. 722. 1.

igény nélkül élő, deákos kultúrájú, parlagi magyar nemest. „Már látom – mondhatja a Tempefői egyik alakjával –, derék magyarnak lenni nem egyéb, hanem kihányt ruhákban öltözkedni, sok szép kopókat tartani, nyalka paripákon ugrálni, periodice káromkodni, enni, innya, mások munkalódását nézni, a tudományokat gyűlölni, a tanultakat az éhhalásra segélleni.”

A magyar középrend műveltségi színvonalának ez a KÁRMÁNTÓL és CSOKONAITÓL ugyanazon stílusban és színekkel megfestett képe kétségkívül sötét,¹ de általában igaz: egészen megfelel a gyorsan forgó modernebb élet hiányának, a még a terménygazdaság fejlődési fokán tengő ország gazdasági helyzetének s ebből természetesen folyó lelki és művelődési diszpozícióinak. A nemesség a maga műveltségét a régi magyar gimnáziumban s akadémián szerzi: s ezek műveltségi tartalma minden ízében egyoldalúan az ósdi deákos kultúrában merül ki. Innen érthető, hogy a nemzeti nyelvért lobogó 1790-i tűz oly hamar lelohadhatott. Azonban mégsem aludt ki: a deák nyelvet a következő országgyűlések is a nemzeti műveltség ütköző pontjának érzik.

Az 1796-i és 1801-i *országgyűlés*, bár a királytól elébe tűzött feladata csupán a véradó tárgyalása, ennek megadása fejében görcsösen ragaszkodik a kívánsághoz: *a deák helyébe a közhivatalokban és az iskolákban a magyar nyelv lépjen.*² A nemzeti nyelv ügye végre az 1805-i országgyűlé-

¹ Ennek a sötét rajznak ellenmondani látszik egyrészt a francia felvilágosodás eszmeinek nagy elterjedtsége, másrészt egyes külföldi utazóknak a magyar műveltségről akkortájt írt jellemzése. Pl. gr. HOFMANNSEGG, aki 1793-4-ben több mint egy esztendő telt hazánkban, hogy madarakat és rovarokat gyűjtsön, nem győzi dicsérni a magyar kultúra színvonalát. Ez annyira megkapja, hogy magyar ruhát ölt s megtanulja nyelvünket. Csodálkozik a magyar tanult emberek műveltségén: ebéd alatt három, sőt négy nyelven társalognak egyszerre, Európa ügyeiről tájékozva vannak, a klasszikusokat jól ismerik. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy HOFMANNSEGG egyrészt az arisztokrácia (a Zichyek, Podmaniczkvak stb.) körében, másrészt a vidéki válogatott magyar társaságban forog, mely a szász gróf kedvéért gyűlt össze. (Gr. HOFMANNSEGG utazása Magyarországon, 1793-4-ben. Ford. BERKESZI ISTVÁN. 1887.)

² „Mert micsoda egy Nemzet halála – mondja BOZÓKY ISTVÁN az 1802-1 országgyűléshez intézett röpiratában, – mikor semmi ellenség nem háborgatja, s egyéb veszedelmek sem sértegetik – ha nem Nyelv-

sen megint egy lépéssel előre megy. Eleinte hiába hangoztatják a rendek: „a nyelv oly szoros kapcsolatban áll a nemzet jellemével, miszerint az tartja fenn a nemzetet”. Amikor azonban NAPOLEON minden oldalról Bécs felé közeledik: „a magyar nyelv használatáról” szóló törvénycikk is (1805: IV.) királyi szentesítést nyer. Öt nap múlva NAPOLEON előtt Bécs megnyitja kapuit. JÓZSEF főherceg-nádor is büszke kezd lenni magyarságára: „az én ereimben is, mondja lelkesen az országgyűlésen, az Árpád vére forr”.¹ A törvény most „a hazai nyelv teljesebb kiművelésének előmozdítására” elrendeli, hogy a felség elé küldendő felterjesztések ezentúl hasábosán latin és magyar nyelven szerkesztessenek, tehát a nemzet már a maga nyelvén is szólhat királyához; a törvényhatóságok a kancelláriához és a helytartótanácsához hazai nyelven is írhatnak, a törvényszékek is a magyar nyelvet használhatják.

A törvény utolsó szakasza azt érezteti, hogy tizenhárom évvel azelőtt a rendek hiába iktatták törvénybe a magyar nyelvnek az iskolákban rendes tárgyként való tanítását; azidáig nem volt foganatja. Ugyanis e törvény életbeléptetését új törvénnyel sürgetik meg: „Mivel pedig a magyar nyelv tanítása Magyarország határai között már az 1792: VII. cikkely által a rendes tantárgyak (inter studia ordinaria) közé soroztatott: ő felsége ezen törvénycikkely fogá-

nek elveszte? De Nyelvével együtt elvész neve is, – hogy halála teljes legyen! – ezer a példa előttünk!” A Haza génusza, az 1791-i nyelvtörtvényre célozva, most így tesz szemrehányást az országgyűlésnek a magyar nyelv miatt:

Mert akkor egyedül csak azt adtad elő,
 Hogy az *Oskolákból ne maradjon el ő*;
 De, hogy azt mindennek tanulni meg-kelljen,
 S a hazában minden azon menjen s keljen,
 Ami földolog volt! – arra ki nem mentél,
 S így régi jajomból engem ki nem mentél...
Hadd szűnjön meg végre a Deák Nyelv járma,
Melynek súlya alatt egy Nemzet se jár ma!
 Ne hagydt eltörülni azt a dicső Nevet,
 Melyre még a Hadak Istene is nevet.
 (A Haza esedezése az ország gyűlése előtt a magyar nyelv tökéletesítése iránt. 1802.)

¹ Az 1805-i országgyűlés Naponként-való Jegyzései (28. lap): „nam et in meis venis Arpadi sanguis manat”.

natosításáról gondoskodni méltóztatik.” (5. §) A gondoskodás az 1806-ban megjelent Ratióban, mint láttuk, meg is történt: a magyar nyelv valóban az iskolák rendes tárgyai közé „soroztatott”, igazában azonban csak a latin tanítás uszálya szerepét játszotta, önálló időbeosztás nélkül. A Ratióban csak a törvény szava, de nem szelleme győz. Az iskola továbbra is minden ízében a deák kultúrát szolgálja: még a magyar nyelvtant is 1816-tól VERSEGHY könyveiből latinul tanítja.

Éppen a magyar közoktatásügy újjászervezésének, a második Ratiónak megjelenési évében megint egy sereg könyv és röpirat támadásának célpontja az iskolák deák nyelve. Az 1790-i mozgalom fegyverei mégsem rozsdásodtak be: a nemzet legjobbjai újra előveszik, kitisztogatják, sőt újakat is kovácsolnak hozzájuk. Az egész Európát bejárt, nagyműveltségű gr. TELEKI LÁSZLÓ-nak, a hétszemélyes tábla bírójának mély kultúrfilozófiai elmélkedéseken alapuló könyve¹ az egész magyar művelődés fundamentumát minden téren a nemzeti nyelv érvényesülésében látja: „a Nyelv művelése a nemzet mindennemű egyéb pallérozásával annyira egybe vagyon köttetve, hogy amazt e nélkül híjába kívánja az ember elémózdítani”. A nemzeti kultúra s nyelv fejlesztésének legnagyobb akadályja a *magyar iskola*. „Akár olcsóbb falusi és városi oskoláinkat, akár pedig felsőbb gymnasiumainkat egészen az universitásunkig tekintsük, mindenütt oly sok véghetetlen hibákat, anomáliákat találhatunk, hogy valósággal csuda nemzetemnek ilyen lábon való megállhatása is.” Még a falusi iskolákban is az anyanyelv rovására már a deák nyelvvel és ennek könyv nélkül való tanulásával terhelik a szegény paraszt gyermekeket, ahelyett, hogy gyakorlati ismeretekre tanítanák őket, amelyeknek a mezei gazda, a szántóvető paraszt hasznát veheti. A városi népiskolák sem tanítanak mesterembereknek és kereskedőknek való ismereteket, hanem deák nyelvet, régi görög és római történelmet.² De ugyancsak rossz lábon áll-

A magyar nyelv elémózdításáról buzgó esdeklései gr. TELEKI LÁSZLÓ-nak. Pesten, 1806 298 lap.

¹ „Egy paraszt mezei gazdának vagy egy városi mesterembernek mi haszna vagyon abban, hogy az *amo*-t eonjugálni és a *mensa*-t declinálni tudja; mert ennél a deák nyelvet tovább úgy-is soha se viszi.” (164.)

Gróf TELEKI LÁSZLÓ (1764-1821).

nak a középrend iskolái: a gimnáziumok is. „Se elegendő tanítók, se jó móddal készült paedagogusok azokban nincsenek, és ha némelykor vágnak is, azok illendőleg meg nem jutalmaztatnak.” A gimnáziumban is minden a deák nyelv körül forog. Pedig *az egyes tantárgyakat végre már nemzeti nyelven kellene tanítani.*¹ Ezzel szembe két fő érvet szoktak szegezni. Először: így a deák nyelv ismerete, a tudományok kimeríthetetlen kútfeje, egészen kiveszne. Másodsor: veszedelmes volna, mert a közdolgok nálunk latin nyelven folynak. Az első érvet megcáfolja azoknak a nemzeteknek példája, amelyek iskoláikban mindent nemzeti nyelven tanítanak: a németeknél, angoloknál, olaszoknál, akik már nem beszélnek latinul, „a classicus auctorok értése és a fainabb deáksággal való írás bizonyosan gyárapodott”. Ami a második okoskodást illeti, a közdolgokat is most már magyarul kellene intézni; a tiszta deák nyelvet pedig beszélni csak azok tanulják a főiskolákon, akik

¹ Ugyanezen időtájt HORVÁT ISTVÁN ezt írja naplójába (1805) VIRÁG Benedek-nél tett látogatása alkalmából: „Erős és megcáfolhatatlan okokat hordottunk elő egymásnak arról: hogy mindaddig, még gymnasiumainkban deák helyett magyar nyelven nem fogják tanulni ifjaink minden szükséges tudományainkat, addig mindég tudatlan ifjak fognak küldetni a főiskolákra, és száz ifjak közül, kikben másképen nagy ész lappang, alig fejtődzik tíz ki hasznára hazájának. Igen megtetszett nekem VIRÁG észrevétele, midőn ezeket mondotta: „Hidd el, kedves öcsém! azért írnak oskoláinkban annyi *clamantesit*; azért *alusz*nak annyiszor *oskola* alatt a gyér; *mekek*: mert nem értik a deákul dömmögő mestert, vagy nem érzik, ha értik is, a deák *cifraságoknak erejüket s hathatóságukat.*” (HORVÁT I. naplója. Irod. tört. Közl. 1912. évf. 212.) Ezt a „magyar Horatius” mondta. De a klasszikusokért egyébként ugyancsak annyira rajongó KAZINCZY sem nyilatkozik másképen a deák tanítási nyelv értékéről a magyar nyelv ügyében 1808-ban írt tübingai pályaművében: „Hogyan lehetne egy nem« zetnél culturát reményleni, hol a gyermek, elméltenségben töltvén el hét esztendejét, végre iskolába vitetik, s ott tíz esztendeig tartó huzamos szorgalma által sem szerez egyebet azon nyelv igen hijános értésénél, mely néki később esztendeiben kulcs lehessen a *dolgok* tanulására – a helyett, hogy a genevai órási fia már hét esztendős korában (a mint ezt Vallástételeiben maga beszéli) atyját az órakerek reszelgetése alatt Plutarchnak Biográphiáival mulattatja, s lelke ily korán az emberiség két legnagyobb nemzetének legnagyobb emberivel megismerkedik s a régiek lelkétől lángot kap? Csuda-e, ha fonák nevelésünk mellett mi éppen úgy maradunk hátra, ahogy ők előmennek?” (Régi Magyar Könyvtár. 37. köt. KAZINCZY F. tübingai pályaműve. 1916. 139. 1.)

az antik irodalomba mint tudósok óhajtanak belemélyedni. TELEKI is elismeri a klasszikusok rendkívüli művelő erejét, tüzetesen taníttatni is akarja őket. Csak a latin beszédet, amely a tárgyi tudás rovására a magyar iskola minden idejét fölemésztí, óhajtja kiküszöbölni. „Vajjon ez a mi szokott beszédbeli deákságunk, a régi tiszta deáksággal egybe-hasonlítva, ugyanazon egy nyelvbe? Vajjon ha Cicero fel-támadhatna, és bennünket magyarokat deákul beszélni hall-hatna, a maga anyai nyelvének esmérné azt? Vajjon a mi szokott deákságunk sokat használhatóé a régi deák clas-sicus auctoroknak, ama remek munkáknak tökéletes meg-értésére?” A művelt német, francia, angol nemzet már nem beszél latinul, hanem a tudományt anyanyelvén műveli: mi deákul szónokolunk, de „legalább ötven esztendővel hát-rább vagyunk ezen nemzetek nagy részénél”. Ha magyar ember kimegy ezekbe az országokba s a tudósokat latinul szólítja meg, alig értik meg s felelni is igen nehezen tudnak; ha azonban latin írásra kerül a sor, olyan tiszta a deáksá-guk, „hogy még maga Cicero is meg nem szégyenelhetné magát érte; ha a classicus auctorok tökéletes értéséről van a szó, akkor látszik meg az ő elsőségek”. A világot sem szabad a gimnáziumokból a latint kirekeszteni, mert itt nye-rik a papok, tudósok, az állami hivatalnokok kiképeztetésü-ket: „minden módon azon kellene igyekezni, hogy ... az egész közönség között az az idea terjedjen el, hogy *a fel-sőbb tudományos kultúrára a deák és görög nyelv tudása elkerülhetetlenül szükséges*”.

Meglepő, milyen melegséggel karolja fel a külföldi isko-lákat jól ismerő TELEKI a görög nyelv ügyét. A gyakorlati és utilitárius angolok erős görög-kultuszára való hivatkozás, mely mindmáig a magyar philhellének egyik főérve a görög tanítása mellett, először TELEKI ajkán hangzik el: „Mivel a görög nyelv a régi tudománynak épen olyan, ha nem nagyobb vehiculuma, mint a deák nyelv, azért a görög nyelvnek tanulását *nemcsak el nem mulasztatnám, hanem sokkal nagyobb gradusra s tökéletességre hoznám, mint a hogy eddig volt közöttünk...* Nagy örömmel és bámulással lehetett kivált az *anglusok* között tapasztalni,¹ hogy a leg-

¹ TELEKI más helyütt (266. 1.) sorban jellemzi a nagy kultúrnemze-tket: „a világot formáló” ánglust, a franciát és a németet, hogy művelt-

nagyobb házból született urak is a görög és deák nyelven írott könyveket egyforma tökéletességgel értik, és oly szabadon írnak ezekben, hogy akármely tudósok között is szert tehetnének. *Eddig se kellett volna nálunk a deák nyelv tudása mellett a görögnek értését anyira elmulasztani*, mert mind a kettő mellett ugyanannyi, és ugyan azon okok harcolnak.”

Egyébként ugyanez a mély meggyőződése a klasszikus sok művelődési értékéről mindazoknak a kiváló íróknak és államférfiaknak, akik ebben az időben a magyar nyelv iskolai érvényesüléséért buzognak a latinnak, mint tanítási nyelvnek rovására, KAZINCZYTól Kis JÁNOSig. Az utóbbi, aki a német egyetemeken szívta magába a neoliumanizmus szellemét, a jénai egyetemen SCHILLERÉ és FICHTÉ-t hallgatta, egész himnuszt zeng a görög és latin remekírók irodalmi és pedagógiai értékéről. Ők a stílus és jóízlés örök mintái, gondolkodásmódjuk világos, természetes és férfias, éppen ezért a legjobb nevelő hatású.¹ A klasszikusok mellett iskoláinkban Kis a német irodalomnak óhaját nagyobb szerepet juttatni. „Erre int már hazánk fekvése is, mely szerént a hozzánk legközelebb lévő német literatúrát úgy kell néznünk, mint a tudományos esméreteknek nemzetünk-

ségük fejlődéséből számunkra tanulságot vonjon le. Több, mint száz évvel ezelőtt, már pompásan megfigyeli a német *Grossbetrieb der Wissenschaft* természetét: „a más nyelven kijött, jobb könyvek fél esztendő eltétele alatt ezen nyelven való fordításban megjelennek; egyszóval, amint tudva vagyon, ezen nemzetnél a tudományos cultura mintegy a kereskedés egyik nem megvetni való ágává vált”.

¹ A latin nyelvtanítás célját ekkor már mind többen nem a deák beszédben látják, mint ahogy a hivatalos *Ratio*, hanem a római remekírók alapos megértésében és esztétikai-irodalmi nevelőértékében. „Nem annyira azon kell igyekezni – mondja egy okos kis röpirat névtelen szerzője, – hogy a deák közönséges nyelv légyen, hanem hogy a deák írókat megérthessék; hogy a deák classicus könyveknek valóságos szépségét, azoknak, mint remek írók jó gondolkozása módját esmérjék és követhessék.” *Ha a latin nyelv már egymaga tudományt jelentene, Magyar ország lenne Európában a legtudósabb.* Pedig ennek a visszája a valóság. Mi előbb tanuljuk a deák szavakat s csak nagykéssön a dolgokat. Ez értelmetlen időpocsékolás. Az angolok, franciák, németek, olaszok sok hasznos dolgot találnak föl, mert anyanyelvükön tanulják a fizikát, matematikát, technológiát, architektúrát. Mi mindebben a kezdet kezdetén vagyunk. (A magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában. *De usu linguae Hungaricae in publicis negotiis.* Pesten, 180(5. 4-8. 1.)

kel való közlésére legalkalmasabb canalist... A német tudósok minden egyéb tudósok között legbuzgóbban s legserényebben gyarapítják a tudományokat, legszorgalmasabban plántálják által hazai földj ökre minden egyéb literatúrák terméseit, s különösen legnagyobb tökéletességre vitték minden nemzetek között a theológiát, filozófiát, és a régi filológiát.”¹

S minek köszönhetik a németek ezt a nagy tudományos kultúrájukat, irodalmuknak ezt a páratlan föllendülését-Főképp annak, hogy már idejekorán szakítottak a deák oktatási nyelvvel s már régen iskoláikban anyanyelvükön tanítanak. THOMASIVS volt az első, aki az egyetemről a deák nyelvet számúzta s előadásait németül tartotta. Példáját sokan követték, „s a német nyelv attól fogva nemcsak szemlátomást, hanem csaknem hihetetlen sebességgel gyarapodott”, míg ugyanekkor a továbbra is latinul tanító hollandusok a tudományban egészen hátramaradtak. Végre már nálunk is meg kell kezdeni a nemzeti nyelven való oktatást! „Most nagy munkával és vesződséggel kell a nehéz deák nyelvet megtanulnunk, hogy minden tudománybéli esméreteinket annak segítségével szerezhessük meg. Mikor egyszer sok idő, erő és pénzvesztegetéssel azt fejünkbe veretjük, s minden leczkéinket azon halljuk, azt nyerjük vele, hogy gondolatainkat egészen a deák, azaz a mienkkel egészen ellenkező nyelvnek constructiói szerént tanuljuk kitenni, s ha utóbb jól akarunk magyarul beszélni vagy írni, kenteiének vagyunk anyai nyelvünk első kezdeteit újra tanulni, s gondolatainkat mintegy új modellákba önteni.” Innen érthető, hogy annyi magyar ember oly éktelenül beszél és ír magyarul s „mintegy tortúrára húzza anyai nyelvét”. Ellenben ha az iskolákban a magyar nyelv uralkodnék, a tanulóifjúság mindjárt annak a nyelvnek szabályai szerint tanulna a dolgokról beszélni, melyet az anyai tejjel szívott

¹ Kis JÁNOS: A magyar nyelvnek mostani állapotjáról. Pesten, 1806. 154-5. 1. A hazai németek már ekkor büszkék arra, hogy a magyar kultúra főképp német szellemi hatásra fejlődött ki. „A magyarok kultúrája, írja a szepesmegyei GLATZ, tágabb értelemben nem hazai. A tudományok és művészetek külföldről származtak be, külföldi könyvek alapján fejlődtek ki. Legtöbb érdemet a magyar nemzet művelődése körül kétségkívül Németország szerzett.” Freymüthige Bemerkungen eines Ungars. 1799. 7. 1.

magába; így sokkal hamarabb és könnyebben jutna a tárgyi ismeretekre s jobban megkedvelné a tudományt. Milyen gyorsan fejlődnék nyelvünk, milyen hirtelen gazdagodnék szemléletünk minden irányban. Eleinte sok mindent nehéz volna a tudományokból magyarul kifejezni: némi zűrzavar is támadna. De csakhamar megrostálódna a nyelv: „A jobb ízlésű hazafiak meg fogják gyalulni, a mit a náloknál járatlanabbak csak az öregéből faragnak ki; a Horatiusok és Vergíiusok ki fogják a Pacuviusok és Enniusok aranyait válógatni”. Így ment ez a németeknél is. Milyen volt a német nyelv, mikor a professzorok először kezdték rajta előadásukat tartani? Készületlenebb volt, mint most a miénk. Először tarka-barka lett, mint a kolibri; francia, deák s görög szavakból varrtak rá széles foltokat. Ütötte-vétette mindenki, úgy próbálta rajta erejét, ahogy tudta. De kevés idő múlva ez a sokfélekép megkínzott nyelv a többi modern nyelvvel egy rangba került, sőt gazdagságra és velősségre nézve ezeket felül is haladja. Szerencsés példájukat nekünk követnünk kell. Tanítóink a következő nemzedéket már nemzeti nyelvünkön oktassák s nyelvünk gyors lépésben fog tökéletesedni.

Azonban nem elég, hogy az egyes tárgyakat az iskola magyarul tanítsa, hanem *a magyar nyelv és irodalom tüzetes oktatására külön időt is kell szentelni*. „A közönséges iskolai tanításban még eddig nálunk többnyire igen kevés tekintet volt a magyar nyelvre”. A királyi gimnáziumokban néhány évvel ezelőtt az országgyűlés sürgetésére felállítottak ugyan magyar tanszékeket, de „ezt a hazafiúi buzgó szándékot, úgy látszik, nem kíséri olyan szerencse, s nem koronázza oly előmenetel, a milyent érdemel. Pedig itt volna már az ideje, hogy a legalsó osztálytól a legfelsőbbig a magyar nyelv mindenütt „nemcsak mint mellékes, hanem mint fő dolog taníttassék különös szorgalmatossággal.”¹

Sőt néhány esztendő múlva Kis JÁNOS már tovább is megy: ő az első, aki egyenest a *magyar irodalmi oktatás* követeli, ettől várja egyszersmind a magyar olvasóközönség megszületését is. „A legjobb magyar könyveknek oly figyelmes olvastatása ideje korán szeretetet gerjesztene a

¹ Kis J. i. m. 114-7.

magyar nyelv iránt. A mesétől és regétől elkezdve az előadásnak minden nemeit, minden jó eredeti írásokat és fordításokat meg kellene már az iskolákban ismertetni. Egy classicus magyar írónak sem kellene lenni sem versben, sem folyóírásban, melynek legjobb helyeinek olvastatása és tanultatása által a tanítványok füle, nyelve, emlékező és képzelő tehetsége, elméje és értelme nem gyakoroltatnék”. Éppen az irodalmi nevelés útján lettek a görögök, rómaiak, olaszok, franciák, angolok és németek is művelt nemzetekké. „Olaszországban csaknem valamennyi művelt ember könyv nélkül tudja nemzetének legjobb költőit. Az angolsok az övéiket majd minden munkáikban előhosszák, emlegetik, s brittus kevélységgel magasztalják”.¹ A magyar ifjúnak is már az iskolában alaposan meg kellene ismernie és szeretnie nemzete remekíróit.

A deák nyelv uralmának erre a nagyon káros hatására mutat rá PÁPAY SÁMUEL is: a deák nyelv uralma mellett nem fejlődhetik ki nemzeti irodalom, mert az iskolában nem ízleli meg az ifjúság igazán az irodalom édességét, nem szokik rá az olvasásra. A deák nyelvtől irtózik, csak félig-meddig ismerkedik meg az antik literatúrával s alig várja, hogy a könyveket puskákkal, paripákkal cserélhesse fel. A rákényszerített latin elfojtja benne az ismeretszerzés vágyát: „így hálnak el időnek előtte a lelegeleveníbb elmék is”. Ezért nem fejlődik ki nálunk magasabbrendű tudományos és irodalmi kultúra. Tanultjainknak serege kicsiny, tele megrögzött balítéletekkel. Ezért szélesebb körben nem terjedhet a műveltség, az irodalom, az okszerű gazdálkodás és kézműveltség. Ha a nagyobb városokban van is már kultúra, „ezen csinosodás egészen idegen íz szerint esett meg, annyira, hogy az a kicsinosodott hazafiáknak nagyobb részében a nemzeti tulajdonságot, az igazi magyar *character*t csaknem egészen kioltotta, úgyhogy végtére a kicsinosodás és elnémetesedés csaknem egyjelentésű kifejezésekké váltak”.² Ez ismét az *autonóm nemzeti művelődés eszménye után való sóvárgás*

¹ Kis JÁNOS: Hogyan kell a magyar olvasó publicumot nevelni. Tudom. Gyűjt. 1818. VIII. 90-91. 1.

² PÁPAI SÁMUEL: A magyar literatúra esmérete. 1808. 14. 1. Ez a munka foglalja legjobban össze a deák-magyar nyelvküzdelem pro- és contra-érveit. 16-28. 11.

szava, melynek hangereje ezentúl csak fokozódik és semmis féle külső hatalmi szó többé el nem fojthatja.

A művelődés fásasztó útján egy-egy fontos állomás az egyes nyelvek tanulása. Milyen nyelveket tanuljon a magyar? Ezt a kérdést FÁY ANDRÁS veti fel, aki ifjúkora óta késő öregségéig sokat buzgólkodik a magyar nevelés kérdése körül. A deákot, mivel a magyar életben még elkerülhetetlen, az iskolában tanulni kell, ha nem merülhet is ki az egész iskolai oktatás a deák tanulásában. A német szükséges, mint az újabb irodalom és társalgás nálunk elterjedt nyelve. Tót nyelven az ország lakosainak egyharmada beszél. A magyar meg anyanyelvünk. így minden műveltebb magyarnak négy nyelvet kell tanulnia. A szaktudományok művelése még ezeken kívül újabb nyelvek tudását is megköveteli: a teológustól a napkeleti nyelveket, az esztétikustól az olaszt és franciát, a matematikustól és filozófustól az angolt, az orvostól a görögöt stb. „Eszerént meg kell valani, a nyelvek tanulása nem kis teher a magyarra. Csapás ez rajta, mint a chinai tudóson lópatkós betűi.”¹ E terhén azonban sokat könnyíthetünk. FÁY optimizmusa könnyűszerrel végez a nyelvekkel: a magyar született anyanyelvünk, tehát csak pallérozást kíván; a németet a társalkodás és olvasás könnyen elsajátíttatja; a tót meg ragad ... A sok nyelvtanulásnak nincsen értelme: nem az ész, hanem csak az emlékezetet, a lélek alacsonyabb tehetségét foglalkoztatja; a gyermek hiúságát is növeli s azt a hajlandóságot kelti benne, hogy minden tudományt csak a nyelvek tudásába helyezzen. „Innen van, hogy sokszor az, aki gondolatait sok nyelven tudná kifejezni, egyikén sem tud gondolközni.”

Mindjobbban szembeötlik közoktatásunknak az a hiánya is, melyet már évek óta többen kiemelnek: *nincsenek szakiskoláink*, amelyek az egyes életpályákra külön nevelnének. TELEKI LÁSZLÓ a katonai iskolákon kívül sürgeti a mezőgazdasági és kereskedelmi iskoláknak, továbbá a tanítóképzőknek felállítását. Eleinknek az volt a balvélekedése, hogy „a papot, a világit, katonát mind csak egyformán és ugyanazon egy planumon (tanterv szerint) kellessék nevelni”. Pedig a

¹ FÁY A.: Próbátétel a máii nevelés két nevezetes hibáiról. 1816. 90. 1.

különbéle életpályák és foglalkozások mind sajátos iskola-fajt követelnek maguknak. FÁY gyakorlati érzéke a magyarságnak már az ipari és kereskedelmi pályát ajánlhatja; tudományos nevelésben csak azok részesüljenek, „akiknek a kormányban, felügyelésben, oktatásban kisebb-nagyobb befolyások van”.¹ FÁY egyik megindítója annak az áramlatnak, mely a XIX. század elejétől mindmáig iskolarendszerünket az életrevalóság hiányáról, túlzó elméleti és doktriner irányzatról, az eleven gyakorlati érzék megbénításáról, merő absztrakcióról s tudós agyonoktatásról vádolja. Nyílt eszű polgárok helyett a hazának „ezen nevelés által egy beteges s öndolgait is intézni tehetetlen könyvmolyt nyújtunk, aki midőn a világ piacára lankadtan és fáradtan kilép, pihenést óhajt inkább, mint új pályát kezdene. Olyan ez, mintha több hónapig tartó betegség után annak minden jeleivel s lankadtságával lépne ki a gladiator a római circusba. Még a valódi tudósok közt is igen kevesen vannak, kik a haza háladatosságát megérdemlik; többnyire ők *status in statu* s magokban egy-egy polgárt lopnak el a hazától. Olyanok a tudományokra nézve azok, akik csak azért tanulnak, hogy tudjanak, mint a tenger, amely minden folyóvizet magába behúz és vészen, de egyet sem ad ki”.² A praktikus észjárású magyar Aesopus nem áll egyenest ROUSSEAU pesszimista kultúrfilozófiájának alapjára állni: szinte félti a magyart az eltudósodástól, mert a história azt tanúsítja, „hogy minden nemzet, míg a tudományokba nem merült, bátor, hadakozó, vitéz volt; ezeknek elterjedésével puhult, hanyatlott, míg más nemzet hódolása alá került. Nézzük a mai európai palérozottabb nemzetségeket. Nem legnagyobb-e az erkölcsi romlottság és aljasodás azok között, amelyeknél a tudományok legnagyobb folyamatban vannak? Mik a franciák a régi gallusok, vagy csak IV. Henrik eleihez képest- Mik a németek a Tacitus germanussaihoz, az olaszok a régi rómaiakhoz képest- Az, ami a Rubens és Correggio remekjei mellett egy vásáros festő mázolására!”³

FÁY azonban nemcsak ebben ROUSSEAU tanítványa, hanem a pedagógia nagyrabecsülésében is. Benne s még egy

¹ FÁY A.: i. m. 147. 1.

² U. o. 95. 1.

³ U. o. 145. 1.

sereg kiváló magyarban a XVIII. század nagy pedagógiai optimizmusa visszhangra talál: a nevelés szinte mindenható, bárkiből bármi faragható; mindenkiből az lesz, amivé nevelik. TELEKI LÁSZLÓ nemzeti kultúránk fejlesztésének egyik legnagyobb akadályát, egyben iskoláink alacsony színvonalának legfőbb okát abban látja, hogy „*az új tudomány, a pedagógia, a nevelés mestersége, még nálunk szinte egészen esméretlen*”. Ez a felséges tudomány, „a mely által egész nemzetek formáltatnak, a mely által a nemzeteknek közönséges boldogsága elésegíttetik”, rendszeresen csak nagyon későn fejlődött ki. Most pár évtized óta azonban egész Európa visszhangzik tőle: „a mi magyar nemzetünk pedig még csak meg sem is ízlette; nálunk még erről nem csak semmi sem íródott, sőt ebben oly tökéletesen hátra vagyunk, hogy ha csak újabb tudósaink nemzetünket erre hamar figyelmetessé nem teszik, majd későbbre az ez által okozandó kárt alig pótolhatjuk ki”. Most iskoláink számára kellő készütségű pedagógusokról egyáltalán nem gondoskordunk; de ha ez megtörténik, „meglátjuk, mely hamar fog ennek a nemzetnek culturája virágozni, és ennél fogva anyai nyelve is pallérozódni.”

Erre az új tudományra nagy gonddal kell tanítani azokat, akik a különféle iskolákban maguk is tanítani akarnak. Ezeknek a pedagógiából éppúgy kell vizsgálatot tenniök, mint akármely egyéb tudományból. „Ugyanis híjába minden igyekezetünk, a míg gyermeknevelő jó ifjaink nem formáltatnak, *a míg alkalmas professoraink nem készülnek*; mert akármely nemű nevelőben is, a tudomány mellett, a gyermeknevelés mesterségéhez való tökéletes értést is méltán meg kell kívánni.” Nem minden tudós ember alkalmas a tanítói hivatalra; ide olyan ember kell, aki világos gondolkodású, értelmes előadású, a gyermek lelkét ismeri s hozzá alkalmazkodni tud.

A magyar közéletet és az erre előkészítő iskolákat minden ízükben áthatotta a *rétorizmus szelleme*. Ennek művelődési eszménye domborodik elénk, különösen erős hangsúllyal TELEKI-nek a kultúráról táplált felfogásából is. Ő is „az ékesen szóllásban” látja a műveltség csúcspontját: „az újabb pallérozott nemzetek között is ... a nagy oratorok csak a későbbi időkben, azokban t. i., a melyekben ők a cul-

túranak nagy grádicsára emelkedtek, jelentek meg”. Mivel a nemzet színe előtt beszélni nem kis dolog, jó volna, ha a magyar szónokok a retorika szabályai szerint otthon elkészítenék beszédeiket s nem extemporizálnának. Erre csak olyan nagytehetségű szónokok, mint Fox, PITT, SHERIDAN képesek. TELEKI már megpendíti SZÉCHENYI kaszinóinak eszméjét. Angol mintára, mondja, társaságokat kellene alakítani, ahol a fiatal politikusok az országgyűlésen előforduló tárgyakat megvitatnák s így a magasabb igényű szónoki művészetbe magukat begyakorolnák. Persze az ilyen társaságoknak nem volna szabad a francia klubok példájára politikai szövetkezéssé fajulniok. Hasonlóképp a megyei és a törvényszéki szónokok is alakíthatnának kis társaságokat retorikai gyakorlatok céljára. „Ezáltal azt érjük el, hogy *majd idővel prókátorainkból valóságos római orátorok válnak*, az ő allegatióik mind megannyi oratori remek munkák lesznek, és anyai nyelvünk ama dicsőség polcára emelkedhetik, amelyen volt Cicero idejében a deák nyelv.” Ki kellene adni a kiváló szónoklatok gyűjteményét, továbbá, mivel „minden nyelvnek különös *geniusa* vagyon”, *a magyar nyelv szellet mének megfelelő retorikát kellene szerkeszteni*. Hogy a klasszikus értékű szónoklat nálunk oly ritka, ennek főképp *iskoláink tanterve* az oka. A retorikát és a poétikát mindjárt az alsó osztályok után tanítják és a még félig tudatlan gyermekektől azt kívánják, hogy oratiókat és poemákat írjanak. Ehhez azonban sok tudás és tapasztalás volna szükséges.

Nem meglepő, hogy KÖLCSEY, a magyar retorikai műveltség nemes alakja, két évtized múltán majdnem ugyanazokat a gondolatokat veti fel, mint TELEKI LÁSZLÓ. Arról panaszkodik, hogy noha az ország- és megyegyűléseken annyi kiváló szónoklat hangzik el, még sincsen beszédgyűjteményünk, mely a magyar retorikai remekeket tartalmazná. „Mind e mai napig, a kathedrát kivéven, oratori pályánk az írói világban zárva áll; s kathedrai gyűjteményeink között is mily kevesen érdemelnek figyelmet... Nem megbocsáthatatlan visszafordultság lenne-e, ha, midőn a Phüppicákat és Catilináriákat meleg részvétellel olvassuk: ugyanakkor azon beszédeket, melyek polgári alkotványunk s nemzeti-ségünk tárgyaiban lélekkel, tudománnyal és szép erejű nyelv-

vel kikészítve előttünk forganának, hideg érzéketlenséggel tekintenők? Bár az ékesszólás ne csak a kathedrán tétetnek stúdium tárgyává!”¹

Az 1790-i mozgalom óta mind jobban utat tör a belátás, hogy *a nemzet művelődésének újjászületésében a tudósoké és íróké a vezérszerep.* Ezeknek tekintélyét tehát emelni kell. *A magasabbrendű kultúra egyik jele a tudósok megbecsülése.* „De ki lesz hazánkfia közül – kiált fel KÁRS, MÁN² – a ki reá vegye magát arra, hogy a tudományoknak életét és egész erejét felszentelje, ha arra reá sem látszatik ügyelni a haza. Ha meggondolja, hogy a háládatos Anglia királyai mellé teszi tudósainak hamvait, piacza in a nagy vitézek állóképei [szobrai] erányában fénylenek literatoraiknak monumentomi, és mi itt – nem is olvastatunk.” A század elején RÉVAI MIKLÓS tragédiája példázza a magyar tudós sorsát.³ Erről kesereg HORVÁT ISTVÁN is naplójában (1805 jan. 2.): „Közönséges panasz, hogy nyomor, baj háborgatja nemzeti földünkön a tudós és tanító embereket, kiknek úgyszólván nem jobb a sorsuk a présben öszvesajtott pór ember szerencséjénél. Ha tanítanak, holtig csekély fizetéssel tanítók maradnak; ha a tudományok virágoztatásukért fáradoznak, bolondoknak, tébolyodottaknak tartatnak.” Ugyanezt a hangot üti meg TELEKI LÁSZLÓ is: a tudósoknak a nemzet nagyjai között nincsenek igazi pártfogói, nem becsülik, sőt megvetik őket. Kevésre mennek a Horatiusok, ha nincsenek Maecenasok. Eddig „a tudomány nem volt érdem, a magyar nyelven írni akaró tudós pedig csupa nevetségnek tartatott”. Kis JÁNOS azt kérdi, vajjon melyik magyar író vesz be anynyit munkái árából, amennyit a papirosra költ, melyre könyvét írja? „Sokan közülök szerencséjeknek tartják, ha munkájok ingyen kinyomtatatik, s megelégszenek azzal a

¹ KÖLCSEY: Élet és Liter. 1827. II. 226-235. 1. (Minden Munkái. 3. köt. 100. sk. 11.)

² A nemzet csinosodásáról. 1794.

³ Az Esztergomban tanárkodó RÉVAI 1797-ben meghatóan festi le nyomorát gr. SZÉCHENYI FERENC-hez írt levelében: rongyokban jár, a szükségűs könyveket nem tudja megszerezni, folyton hitelezőinek szidalmái háborgatják lelki nyugalmát. „A magyar literaturának üzésében – írja – naponként hül buzgóságom, elhal minden elevevségem. Kegyelmes úr! esedezem alázatosan, méltóztassék ezen ínséges állapotomat kegyelmesen érző szívére venni. Elveszek egészen, ha nem segitenek rajtam...”

sovány örömmel, hogy elméjük szüleményét világon láthatják, s neveket nyomtatásban szemlélhetik.¹

A nemzeti kultúra csak akkor indulhat erősebb fejlődésnek, ha előbb a *tudományos élet* lendületbe jön. Mik ennek az *eszközei*? A XIX. század elején többen törik ezen a fejüket a nemzeti élet folyamának kopár partjain. Első eszköznek tartják a tudós emberek megbecsülését és anyagi-szellemi támogatását, „hogy az élelem keresés kéntelensége miatt el ne vonattassanak a feltett céljokra való állandó törekedéstől”. TELEKI LÁSZLÓ rangot, címet, ordót is akar nekik adatni, mint az idegen országokban, „hogy a köznép előtt is illendőleg megjelenhessenek és az előtt becsek és becsületek napról napra nevedekhessek”.

Az igazi tudományos szellem kifejlődésének egyik legnagyobb akadálya volt a magyar tudósok szertelen *polyhistorizmusa*, oly időben, amikor már Európaszerte a tudományos munkafelosztás, a tudományos specializmus tört magának utat, ami aztán éppen e század tudományos életének egyik legfőbb jellemvonásává erősödött. A magyar tudós azonban a tudományos fejlődésnek még mindig azon a primitívebb fokán állott, amikor ugyanaz az elme a legkülönmeműbb ismeretkörben törekszik jártasságra: a szélesség azonban a mélység rovására megy, elnyomja az egy tárgyra koncentrálódó egyéni kutató erőt. *A magyar tudományos élet e korszakbeli káros enciklopédizmus részben iskolai rendszerünkben gyökerezett*: a tudós rendszerint tanár volt, a tanárnak pedig az osztályrendszer miatt valamennyi tárgyat kellett tanítania. Innen van, hogy az egész Európában már kiveszett polyhistorizmusnak utolsó mohikánjai, még a század második felében is, nálunk voltak találhatóak. A magyar tudományosságnak ez a sarkalatos baja elég korán szemét szúrta világlátottabb kultúrpolitikusainknak, mint látuk, GENERICH JÁNOSnak és BERZEVICZY GERGELY-nek. „Igyekezzünk azon – sürgeti TELEKI LÁSZLÓ is – hogy tudósaink ne kénteleníttessenek egyszerre annyiféle tudományokra reá adni magokat; mert valóban az anglusok példája szerént úgy megyén elé legjobban a literatura, ha minden tudós és tudományt szerető, a mennyire lehet, egész életé-

¹ A magyar nyelvnek mostani állapotjáról. Pest, 1806. 161. l.

ben csak egy tudomány kimerítésére fordítja szabad idejét. Nagy akadálya a tudománynak nálunk az, hogy többnyire olyan tudósaink vágnak, a kikről bátran el lehet mondani, hogy *ex omnibus aliquid, ex toto parum sciunt...* Az anglus és francia tudósok mély tudományokat főképen annak köszönhetik, hogy mind egyik közülök csak egy tárgy, nem pedig mint nálunk, sok számtalanok körül fáradozik. Ez azt csinálja, hogy egy tárgynak voltaképen megfelelőhvé, értekeződéseknek mélyebbeknek s foganatossabbaknak kell lenni.” íme, a *tudományos specializmus* modern elvének a magyar tudománypolitikában első tudatos hangoztatása. Szankciója egy Tudós Társaság felállítása, mely „sok classic sokra osztván”, a tudományok egész mezejére kiterjeszkednék. Amikor a Magyar Tudományos Akadémia két évtized múlva megalakult, akkor tűnt ki csak szembeszökő módon, milyen kevés a szoros értelemben vett szakbúvár Magyarországon.

Felötlő jelenség, hogy azoknak, akik a magyar tudományosság pangó állapotát boncolják, nem szúrja szemét a pesti egyetem egészen elavult szervezete és ósdi szelleme. Majd minden gondolkodónk a magyar tudományos élet fellendülését az akadémia felállításától várja. De egyiknek szeme sem térül rá az egyetemre, mint amelynek elsősorban hivatása a tudomány ápolása, új tudós nemzedék felnevelése. Pedig mintául szemük előtt lebeghetett volna számos, tőlük jól ismert német egyetem, legalább is a jénai, götttingai s hallei, melyek már a tudományos kutatás szabadságára támaszkodva, egy sereg kiváló tudós kutató szellemnek adtak hajlékot s biztosítottak ezeknek nagyobb hatóerőt. Már a XVIII. század végén a fényes nevek egész sora tői tündökölnék a német egyetemek, mint a tudományos élet igazi gócpontjai, a német műveltség fényszóró tornyai, amelyekből a neohumanizmus szellemében a többi közoktatásügyi intézményeknek, elsősorban a német gimnáziumoknak és tanárképzésnek reformja is kiindul. A XIX. század elején a poroszok nagy egyetemalapító akciója, ennek tudományos és politikai igazolása szintén nem lehetett ismeretlen kultúrpolitikuskaink előtt. S a pesti egyetemet, amikor a magyar tudományos élet elmaradottságán siránkoznak s föllendítésének eszközeit gondolóra veszik, számításukból

valamennyien mellőzik. Ennek nyilvánvaló oka az uralkodó politikai légkör: FERENC király patriarkális abszolutizmusa-nak rendőrállam-szelleme. Ez mind a bécsi, mind a pesti egyetemet, mely utóbbi az előbbinek a szervezet és tanulmányi rend szempontjából csak függvénye, minden ízében megköti, tankönyveiket szigorúan megszabja, az előadásokban e tankönyvekhez való ragaszkodást a tanár szigorú kötelességévé teszi, a tudóst a gondolkodásnak legelemibb szabadságától is megfosztja. Az egyetem így pusztán „taninté-zetté” törpül s hátrább marad, mint a középkori egyetem, mely tág teret engedett a tanár egyéniségének s a vitatkozás messzemenő szabadságát biztosította. A XVIII. század végén az ész autonómiájának és a gondolkodás szabadsága-gának elvi alapjára helyezkedő német egyetemekkel szemben az atyáskodó kormányzat a magyar ifjúság előtt a határ-sorompót lezárja; a német egyetemeken való tanulás meg-engedése különös kegy számba megy, mert forradalmi s val-lásellenes szellemüktől félti a kormány az ifjúságot. A kül-földről hazajövő ifjú a magával hozott könyveket kénytelen a szigorú cenzorral már a határon átvizsgáltatni. Ilyen rend-szer mellett senki sem mer nálunk gondolni a pesti egyetem szervezetének és tanulmányi rendjének reformjára, a német egyetemek mintájára a szabadság elvének alapján való át-szervezésére s így valódi tudományos gócponttá emelésére. Aki ilyen terveket vakmerő szőni, hamarosan meglakol érte. Tanúság rá a TICHY ISTVÁN példája (222. 1.) A pesti egyetem hivatalos nyelve különben is a latin. Hogyan vár-hatná tőle, nagyszámú idegen eredetű tanárától, a magyarság a nemzeti nyelvű tudományosság fejlesztését?

Azok a magyar ifjak, akik a XVIII. század végén a német egyetemeket járják, szeretnék hazaplántálni ezek szabadságát. Amikor a fiatal MÁTYÁSI JÓZSEF, mint gróf TELEKI JÓZSEF titkára, urát II. Lipót császári koronázására Frankfurtba kíséri, visszajövet betér Göttingába, ahol több magyar ifjúval találkozik. Amikor itt a német tudományos élet vezéreiből látja, kiknek hírére és munkáit iskolás korából ismeri, azt kérdegyik honfitársától: „Mi legyen valóságos oka a tudományok ilyen szerencsés előmenete-lének ebben a szarkafészeknyi Hannoverában?” „A tudó-sok és tudományok ilyen nagy termékenységének – így

válaszol a Göttingában tanuló magyar – itten szerzőoka a szabadságnak legfenntebb járó napja, azaz a gondolkodásnak, tanításnak, írásnak, nyomtatásnak nemcsak teljes megengedése, hanem dicséretekkel és jutalmakkal is ébresztése s elevenítése. Semmi más különös boszorkányság nem okozza tehát azt, hogy ez a kisded, szabad földszegletecske elmepallérozódással haladja mindazokat a nagy ész- és lélekkalickákat, melyekben az erőszak hallgatást parancsol: az ijesztésnek fenyítő ujja csak suttogva enged szóllani; az igazat, mely holmi haj oknál fogva rakásra hurcolt okokon titok alá záratik, főtörés nélkül nem mondhatni. Itten a könyvírás és nyomtattatás keskeny határok közé éppen nem szoríttatik; az igazat, akár dicséretes, akár szégyenköre méltó, nyilván és közönségesen kimondhatják és írhatják; de a józan okosság és természeti jus után hallgatván, mi is állhatna akárhol is ellent abban, hogy ami egyszer világ láttára s tudtára megtörtént, ugyanannak hallatára emlegettessék, ha jó a követés, ha pedig rossz, a távoztatás végett; hiszen másként az emberi nemnek nagyobb része csak féltudományú marad, mert a hibáknak esmérete hasonfelét teszi az emberi tudománynak.”¹ Ezeket a gondolatokat alkalmazza aztán MÁTYÁSI hazájára: a tudomány szabadsága s nagyjaink tudománypártolása hiányzik nálunk, a cenzúra pedig tudósaink elméjét és pennáját rabságban tartja.

Később, még a harmincas években sem irányul a figyelem az egyetem állapotára, legfeljebb a cenzúra bilincseitől szabad külföldi röpiratokban. Egy ilyen Hamburgban 1832-ben megjelent röpirat arról vádolja a pesti egyetemet, hogy tanárai húsz-harminc esztendeig ugyanabból a könyvbőbi változatlanul tartják előadásait s az ország első és egyetlen egyetemét a szabadabb kutatási szellem helyett tudományos korlátoltság, balítéletek és ostobaság jellemzi.² Amikor azonban egy idegen, WILDNER bécsi ügyvéd, támadja meg a pesti univerzitást s szemére hányja a magyar-

¹ MÁTYÁSI JÓZSEF: Frankfurti utazásom 1792-ik esztendőben. A M. T. Akadémia kéziratárában. Kiadta *Mészöly Gedeon*, Széphalom. 1927. évf. 75. I.

² PAULUS SZENICZENSIS: Eine Stimme aus Ungarn. Hamburg. 1832. 13. I.

ságnak, hogy a kultúrában elmaradt, mert csak egy egyeteme van, akkor már németnyelvű röpiratban maga KOSSUTH siet a vád élet tompítani, még pedig olyan okoskodással, mely ma, Csonka-Magyarország három vidéki egyetemének kultúrpolitikai kérdése idején, különös figyelmünkre tarthat számot.¹ Igaz – úgymond –, Magyarországnak egy egyeteme van, de a szűkebb Angliának is csak kettő, ellenben Itáliában egy sereg gyöngye kis egyetem sínylődik. „Nem az egyetemek száma egy ország szellemi kultúrájának helyes mértéke, hanem belső berendezése. Célszerűbb a meglévő értelmi erőket bizonyos fokig egy gyújtópontba, a fővárosba egyesíteni, mintsem az országban szétszórni.” Itt vannak a nagy közgyűjtemények és országos intézmények. Bécs egyetemét ne hozza fel senki például. „Ennek mai állapota mégsem oly csábítóan vonzó, hogy a nemzet mintául tekintethetné. Magyarországnak még sokat kell tanulnia és pótolnia; de az ég szerelmére, büszke öntudattal mondhatjuk, hogy Bécsbe még sem kell iskolába járnunk!” KOSSUTH liberális szelleme bizonyára maga is elégedetlen az egyetem elavult formáival. Azonban az osztrák támadással szemben mégis védelmébe veszi, annál is inkább, mert a kor hő kívánságának adhat visszhangot: nagy magyar fővárost kell teremteni, mely a magyar szellemi élet középpontja legyen. A magyar kultúra Pesten való centralizációja: ez KOSSUTH-nak kultúrpolitikai alap gondolata, mely az *egyetlen* egyetem eszméjét védi. A magyar kultúra decentralizációja, a vidéki szellemi gócpontok lehető erősítése: ez a mai művelődéspolitikai alapelve, mely Csonka-Magyarország három vidéki egyetemét oltalmába veszi.

A boldog magárafeledettségben alvó egyetemen kívül a XIX. század elején a magyar tudományos élet elmaradottságának másik jele, hogy nincsen *ekkor még egyetlen tudományos folyóiratunk* sem: „az a kár, kesereg TELEKI LÁSZLÓ, hogy még eddig egy különös magyar nyelven írott tudós újságunk nincsen”. Csak egy évtized múlva (1817) indítja meg FEJÉR GYÖRGY, a polyhistor, a *Tudományos Gyűjteménynek* bizony eléggé kezdetleges köteteit. Előszavában szomorúan állapítja meg, hogy „mindennemű tudományos írás

¹ LAJOS V. K.: Ungarns Wünsche. Leipzig. 1843. 7-9. 1.

nélkül létünket tudós földieink régtől fogva fájlalták; a külföldiek panasszal, sőt szemrehányással is vették: nem lévén Európában oly előkelő nemzet, mely többféle tudománybéli folyóírásokkal ne dicsekednék. Az Angol-, Francia- és Németországokban csak nem minden tudományoknak vannak tulajdon tárházi, magazinumi, gyűjteményei, s új sági... Egymást érik az új találmányok, és lelemények; a tudományok óriási lépéssel közelítenek tökéletességökhöz: mind ezeket csak a magyar nem tudhatá közérthetőleg mind eddig!” Pedig a tudományos kultúra is csak a magunk nemzeti nyelvén lendülhet föl és terjedhet el. Az iskolák deák nyelve erre nem alkalmas.

A nemzeti kultúra kifejlődésének alapja a tudomány. Ennek azonban *a nemzet szélesebb művelt rétegét* is át kell hatnia. Ezért elengedhetetlen követelmény, hogy a művelt középosztály iskoláinak, a gimnáziumoknak és akadémiáknak, tanítási nyelve magyar legyen. De másrészt a közműveltség általános színvonalának emelésére föltétlenül szükséges, hogy a nemzetben fölbredjen az *olvasás szeretete*, a tudás vágya, a szellemi látókör tágulásának öröme. Már KÁRMÁN JÓZSEF, aki a XVIII. század utolsó évtizedében a nemzetet a művelődés tudatosságára iparkodik fölrázní s élesen ostromozza a mezei jószágán szellemileg el-tunyult magyart, nagyon jól tudja, hogy a mélyebb kultúra lassan érő történeti növény, mely máról holnapra egy nemzet lelki talajába át nem ültethető. „Minden halkkal és lép-csönként tenyészt – írja az *Uránia* programjában (1794) a természetben; ez a nagy alkotó elkerül szorgosan minden hiányosságot, minden rést, minden ugrást a maga nagy művében. Nem lehet a vak egyszerre élesen látó, a tudatlan bölcs.” Lassan csiszolódik az értelem, fényesedik az elme, finomodik az érzelem s tisztul az ízlés: *fokozatosan terem a kultúra*. Az egyelőre parlagi nemzetet lassan kell hozzá-édesíteni az ismeretekhez, vonzódást kelteni benne a tudományokhoz. Azonban nem olyan írásokkal, melyek az érteimet a tudósok kevély kőfalai közé zárják, „a négy tudománybéli karok rostélyai közibe szorítják”, hanem olyan művekkel, melyek a komoly ismeretet szép és vonzó forrnában, világos és érdekkeltő módon tárják föl. A tudományokat a nemzet szélesebb rétegével, megfelelő népszerűsítő

alakban, meg kell kedveltetni: olvasó hajlamát fölébreszteni s így a nemzeti literatúrának olvasóközönséget teremteni. Így irodalom és közönség együtt fejlődik, kölcsönösen egymás vállára támaszkodik. Eddig „a mord ábrázat, melyet a tudományokra ruházunk, sok jó igyekezetet visszaijesztett. A múzsák szeretik a Gratiáktól kísértetni magokat. A kellemetesség egy a legelső tulajdonságai közül a tudományoknak. E nélkül elvesztik azt, a mi által lehetnek közönségessé, és csupán egy néhány setét czellákban és komor odúkban vonják meg magokat, és vagy némely kevés bölcselkedők elzárt kincsévé, vagy a mi rosszabb, egy rend monopóliumává változnak.”

A népszerűen, magyar nyelven írt *tudományos könyvek hiánya* a nemzeti kultúra és nyelv fejlődésének legnagyobb akadályá. Ezért nem támadhat föl a nemzet lelkében az olvasás szeretete, a művelődés állandóbb és szélesebbkörű vágya. „*A könyvek olvasását, sürgeti többször TELEKI LÁSZLÓ (1806), a magyarok között jobban fel kellene eleveníteni, és közönségesebbé tenni!* Az anglusok között a gyümölcsáruló asszony boltocskája előtt, a fiakerkocsis a bakján, a mesterember a műhelyében, az inas az ura palotájában etc., ha nincs egyéb foglalatossága, olvas; de bezzeg a magyar közönséges ember inkább henyel vagy alszik, mint sem valaha könyvet vegyen a kezébe. Be messze maradtunk el ezen nemzetektől!” PÁPAY SÁMUEL, akinek említett nagy munkája elsörendű irodalompolitikai termék, arra figyelmeztet, ne higyük, hogy merőben tudományos munkákat kell írni nyelvünk gyarapítása végett. Ezek csak a tudósok vékony rétegének valók, mellettük a nemzet nagyobb része kiszorul az irodalom mezejéről, holott a nemzet egyetemének, előkelőnek és jobbágnak, jussa van ismerétének gyarapítására. Nagyon megvan szorulva az a literatúra, ahol ezt csak néhány parókás filozófus üzi az olajos mécs mellett s ahol a közép- és alsó rendnek s az asszonyi nemnek éppen nincsen olvasnivalója. DUGOKICS semmivel sem tett kevesebbet Etelkájával s Aranyperceivel a magyar irodalom előmozdítására, mint mélységes Tudákosságával.¹ Viszont Kis JÁNOS ugyanebben az időben

¹ PÁPAY S. i. m. 469. 1.

azt hánytorgatja, hogy kevesen adják a fejüket magyar könyv írására, aminek „egyik okát az olvasó közönség csekély voltában kell keresni”. A francia vagy német írók örömmel s lelkesedéssel vehetik a tollat kezükbe, mert tudják, hogy nemzeti nyelvükön írt könyveiknek nemcsak hazájukban, de az egész művelt világon lesz olvasóközönsége. Ellenben „a magyar írók munkái hazánkban többnyire csak némely tanuló ifjúnak s a kimíveltetés alsóbb grádicsain lévő egyéb kevés számú jámboroknak kezében forognak.” (i. m. 157.) A magyar szépirodalom nemsokára megindul hódító útjára; a tudományos irodalom azonban még több mint egy félszázadig a magyar szellemi parlagon csak csigalépésben kullog. Oka könnyen érthető: a tudományos képzés iskolájának nyelve úgyszólván az 1848-i szabadságharcig a latin.

Az 1790 táján támadt nagy nyelvi mozgalom, mint látuk; a legszorosabban összeforrott a *fölvilágosodás* eszmekörével: nemzeti nyelvű irodalmat kell a deákkal szemben teremteni, nemzeti nyelven kell az iskolákban tanítani, mert csak így lehet a nemzet szélesebb rétegeit a felvilágosult eszméknek, a nyugati műveltségnek megnyerni. Közben sarkon fordul a világ: a felvilágosodásra a francia forradalom kellemetlen árnyat vet, az illuminatizmust nálunk a MARTINOVICH-féle összeesküvés kompromittálja. A kormány minden külföldi eszmemozgalomnak erős szellemi vámsorompókat szegez szembe, a cenzúrát a legszigorúbban kezeli, a népoktatást szinte veszedelemnek érzi. Az öregedő KAZINCZY is, aki pedig felvilágosodottságáért több évi fogságot szenvedett, most már azt hangoztatja, „hogy irtóztatóbb csapás, mint egy revolúció a hont nem érheti, és hogy dőlő vagy döntött épület körül forogni nem tanácsos”. (Pályám eml. 137.) A „felvilágosodás” szónak kezd az emberek szájában rossz íze lenni, az illuminatizmusnak mind több a hitesegett híve, aki már nincsen meggyőződve a világboldogító eszmék erejéről, könnyű szívvel elpártol tőlük. Amikor TELEKI LÁSZLÓ, ez az igazán européer magyar, 1806-ban kiemeli azt a kultúrpolitikai elvet, hogy a nemzeti nyelv művelésének együtt kell járnia a nemzet megvilágosodásával, egész kis disszertációt siet hozzáfűzni a megvilágosodásnak, ennek „a két ellenkező értelművé lett szónak”

jelentéséről, hogy minden bal megítéltetést elkerüljön. „Nem értem én ez alatt, mondja, azt az elmebéli viselkedésséget, a mely által a mai világban minden politikai constitutióról, minden moralitás törvényeiről, kötelességeiről és minden vallás szentségéről, szükséges voltáról nagyobb része az embereknek kételkedni kezdett” (i. m. 141.). Ez hamis megvilágosodás, balítéletekkel teljes hitetlenség és vakság. Az igazi megvilágosodás az elmének az erkölcs és vallás törvényei szerint való megtisztítása, mely bennünket jó emberré, jó polgárrá, az állam munkás tagjává formál s az igazság önzetlen keresésére sarkall. Az angolok és németek ilyen megvilágosodáson kezdték meg azóta nagyrafejlett kultúrájukat s ezzel együtt művelték ki nyelvüket; ellenben egyes népek (törökök, perzsák, egyiptomiak) gátat vetettek a megvilágosodásnak, de nyelvük is műveletlen maradt. Mélyebb kultúra nem fejlődhetik ki nemzeti nyelv nélkül; s a nyelv sem bontakozhatik ki a maga erejében gazdagabb kultúra, finomabb érzelmek és gondolatok nélkül. Ezek közlő eszköze ma már semmiesetre sem lehet a nemzet nagy tömege számára a latin.

A nemzeti nyelv és művelődés egyik legfájdalmasabb akadálya a *közügyek, a hivatalos élet deák nyelve*. Az 1804 országgyűlés e ponton fontos lépést tesz előre (IV. t.-c), amikor a vármegyék tetszésére bízza, vajjon ügyirataikban a latin vagy a magyar nyelvet használják-e? A legtöbb vármegye természetesen a magyar közigazgatási nyelv mellett dönt. Megakadnak azonban a polgári igazgatási és törvénykezelési műszavak hiányán. Bihar vármegye azt indítványozza, hogy a megyék kiküldötteiből alakítsanak egy szótárkészítő bizottságot, mely Pesten ülne össze. A kormány azonban ennek működését nem engedi meg. Erre az egyes megyék maguk kezdenek ilyen szótárt összeállítani. Egyik-másik ki is nyomatja.¹ KISFALUDY SÁNDOR különösen sokat

¹ A legkiválóbb ezek közül *Veszprém vármegye szótára*, PÁPAY SÁMUEL műve, melynek bevezető értekezése erélyesen kikel a díszes nyelvünket megrontó „szókoholók” ellen: Észrevételek a magyar nyelvnek a polgári igazgatásra és törvénykezésre való alkalmaztatásáról. Veszprém, 1807. 256 lap. Hasonló szótárt már előbb összeállított PERECSENYI NAGY LÁSZLÓ: Értekezés stb. Nagyvárad, 1806.; Igen figyelemreméltó „A magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában” (Pest, 1806) c. röpirat, melynek névtelen szerzője világosan kimutatja, *milyen*

vár a közdolgok magyar nyelven folytatásától: maga is szerkeszt egy hivatali szótárt.¹ Attól fél, hogyha most nem sikerül jól megcsinálni a magyar hivatalos nyelvet, „ma«gyarjaink vissza fogják kívánni a deák nyelvet, melyet szintén oly rosszul beszélnek, de amelynek mesterszavait szajkómódra megtanulták”. Vérmes optimizmussal azt hiszi, hogyha a közdolgok magyarul folynak, az egész ország rohamosan meg fog magyarosodni: „mihelyt egyszer a magyar nyelv szükséges és úgyszólván *kenyéryn* lesz a hazában, bizonyos, hogy egy mostani jó magyar helyett akkor százak fognak támadni”.²

A megyék hivatalos nyelvének magyarra fordultával szemben a visszahatás csakhamar jelentkezik. S ebben a bécsi hatalom, a deák műveltségű konzervatív nemesség és a nemzetiségek csodálatosan egy követ fűjnek. Egy bécsi röpirat³ *Montesquieu-re* hivatkozva, aki szerint a törvények a legszorosabban egybefornak a nemzetek szellemévei és hagyományaival, helytelennek tartja a deák nyelvnek a közigazgatásból, törvénykezésből és iskolákból való kiküszöbölését Magyarországon, mert itt a nemzet művelt rétegének a latin évszázadok óta a köznyelve. Ennek megtartását tanácsolja a Magyarországon lakó sokféle nemzeti-

természetellenes a deák nyelv, mint a törvénykezés nyelve. Ez a holt nyelv az ország túlnyomó része előtt ismeretlen; a törvények büntetést rónak azokra, akik áthágják, de olyan nyelven vannak írva, melyet a lakosság legnagyobb része nem ért. Az ügyvédek latinul védelmeznek, a bírák latinul ítélnek s a fél egy kukkot sem ért belőle. Angliában már 1377-ben törvényt hoztak, „hogy a perek és közönséges hivatalbéli dolgok született nyelveken folytatódjanak”. Valamennyi ország követte példáját, csak Magyarország nem. Az sem igaz, hogy alkotmányunk a deák nyelvvel áll vagy bukik. Előbb volt azonban alkotmányunk, semhogy a latin nyelvet behoztuk. Hogyan állhatott fenn a XIII-XV. században az alkotmány, amikor a királyi kúria bírái írni sem tudtak, még kevésbé latinul beszélni- Ha a nemzetiségek, különösen a horvátok, eddig nem resteltek a latin nyelvvel élni, akkor ne utasítsák el a magyart sem, mert nekik mindkettő egyformán idegen. Vegyenek példát *Zrínyi Miklóstól*, ki jobban tudott magyarul, mint deákul. (17-20. l.)

¹ A tiszti írás módgyja. KISFALUDY SÁNDOR Minden Munkái. Kiadta ANGYAL DÁVID. VIII. köt. 669-683. 1.

² U. o. 146. 1.

³ *Reflexiones* super introducendo Linguae ungaricae in Administratione Regni publica, Institutis item Litterariis usu. Windebonae. 1806. 30. lap.

ségnek egymás közt való érintkezése, de meg a fejedelemmel s a monarchia legfőbb kormányzatával való érintkezés is; továbbá a katolikus egyháznak s a törvényeknek eddigi nyelve. Egyenest „a népek történetében eddig hallatlan eset” volna, ha a magyarok az országban lakó nemzetiségeket nyelvük megtanulására közvetlenül vagy közvetve rákényszerítenék, mikor az utóbbiak kétszerannyian vannak, mint a magyarok. így elszigetelné egyszermind Magyarország magát a monarchia többi tartományától. Sorban cáfolni iparkodik ez a bécsi politikai sajtótermék egy pesti röpiratnak érveit, melyek a magyar nyelv bevezetésének előnyeit igazolják,¹ többek közt azt is, mely szerint a magyar ifjúság csakis akkor fog a reális tárgyakban (földrajzban, történelemben, matézisban, filozófiában) komolyan előrehaladni, ha ezeket anyanyelvén tanulja.

De magyar emberek is akadnak, akik a deák hivatalos nyelv mellett törnek lándzsát. így galánthai FEJES JÁNOS² nagy készültséggel kifejti, hogy a latin az egyedüli nyelv, mely még Európa összes népeit egybekapcsolja. Ez a nyelv nincsen folytonos változásnak alávetve, gazdag, elegáns, a németnél is sokkal műveltebb és tökéletesebb. Ezt hangoztatva utasították vissza a megyék II. JÓZSEF-nek germanizáló törekvését s ragaszkodtak a latinhoz. A magyar nyelv természeténél fogva nem alkalmas arra, hogy köznyelv legyen: hisz nem európai, hanem keleti nyelv (non est lingua haec Europaea, sed *exotica*). „Az európai éghajlat és föld nem akarja a magyar nyelvet befogadni.” Ezért egy nemzet sem szereti s nem is kívánja megtanulni. Ellenben a magyarnak az európai nyelveket meg kell tanulnia, hogy az európai műveltség közösségének részese lehessen. Hisz eddig is egész szellemi kultúráját (intellectualem culturam) a latin, német s francia irodalomból s nem önmagából merítette. Továbbá a magyar nyelv tökéletlen, mert jórészt idegen forrásokból, főkép a latin és szláv szóanyagból van összeróva. Egyelőre a törvényszéken, a közügyekben még

¹ De usu Linguae Hungaricae in publicis negotiis. Pestini. 1806.

² De lingua, adminiculis et perfectione ejus. Commentatio Historico-politica, Hungarorum ruminatiōni dicata, dum Linguam Hung. publicam reddere contendunt. Pestini. 1807. 52 lap.

nem Használható. Előbb nagy fáradság árán s hosszú idő alatt ki kell művelni s csak aztán lehet a közélet nyelvévé emelni. Azonban ekkor is leküzdhetetlen akadály tornyosul eléje: az ország nemzetiségeinek sokasága. Magyarország ugyanis a népvándorlások színtere, mintegy kapuja volt, melyen Európa legősibb népei a Fekete-tengertől a Dunán át Európába léptek. Számos törzsük itt telepedett le s él ma is: mindegyik szereti és műveli a maga nyelvét. Vannak olyan szláv- és németajkú megyék, melyekben egyetlen magyart is hiába keresünk. Viszont a magyarok egyetlen olyan megyét sem laknak, melyben legalább elszórva németek és szlávok ne volnának találhatóak. Ez lehetlenné teszi a magyar nyelv teljes uralmát. SZENT ISTVÁN első király, hogy a műveltséget terjessze, idegeneket hívott az országba s ezeknek minden módon kedvezett. Ez volt az egyedüli út arra, hogy a harcias magyarság Európa többi nemzete közé beilleszkedjék. Ha most a magyarok nyelvüket az itt lakó többi nemzetre rákényszerítik, akkor ezeket s velük a monarchia egyéb tartományainak rokon népeit is elidegenítik, viszont magukra hagyatva, a kultúrában is hátramaradnak.

E kemény szavak olvastára azt gondolhatnók, hogy szerzőjük a magyarságnak és kultúrájának konok ellensége. Távolról sem. A jövőre nézve ő sem zárkózik el a magyar nyelv egyetemes használata elől: csakhogy a dolgot ne a jelen nemzedéken, hanem a következőn az iskolában kezdjük: *in Scholis prudens initium faciendum*. Latin munkájához magyar nyelvű függelék csatol, melyben jó tanácsokat ad arra, hogyan lehet a magyar nyelvet kiművelni s így jogos uralmának útját egyengetni. A magyar nyelv gazdagításának és kiművelésének szerinte első útja a *történeti nyelv bűvárlat*. „Szükséges volna – írja a gömörkishonti törvényszéki ülnök latin iratának tótos ízű magyar függelékében RÉVAI MIKLÓS műveinek megjelenése idején -, hogy tudós magyar hazánkfiai a régi magyar literaturát szorgalmatosabban felforgatnák; megvizsgálánák, világosságra hoznának és visszaszereznének azon szókat, mondásokat, terminusokat, a melyekkel a régiek élni szoktanak. A mint is azokat régiebb kézírásokban és nyomtatott könyvekben könyű módon kinyomozhatnánk.” Fel is sorolja a könyv-

és levéltárakat, melyek anyagából „leginkább várhatnánk a törvényes és polgári magyar terminológiának tetemes bővítését”. Az oroszok példájára is utal: NAGY KATALIN cárnő Pétervárott a muszka nyelv kiművelésére akadémiát alapított s ez egy hatalmas etimológiai szótárt adott ki. Ezt az utat kell a magyarságnak is járnia. Kutassa föl a létesítendő magyar akadémia a magyar nyelvi régiségeket s ezek alapján bővítse a nyelvet. FEJES, mikor a bécsi egyetemen tanult, SONNENFELS JÓZSEFnek is tanítványa volt. Most ennek *über den Geschäftsstyl* c. munkájára hivatkozik, amelynek mintájára magyarul is kellene írni könyvet a magyar hivatali stílusról; ezt az egyetemen is tanítani kellene. Ezenkívül német és francia példára jutalmakat kellene kitűzni a legjobb magyar könyvek írására. A magyar azonban csak szalmalángelkesedésű. Példa rá a magyar játékszín hamar befellegzett ügye. „Attól kell tartanunk, hogy netalán ... azon módon a magyar szónak ékesítésére vezető készülések eleintén forrók; folyamat jókban lágyak; végre hidegek találtassanak.” Arra is buzdít, hogy a helységek, hegyek és folyók tót és német neveit magyarra fordítsuk. Jó példával jár elől: munkáját *Skalnik* helyett már magyarul *Kőhalom*-ról keltezi.

E kis munka a kortársakra tett vitagerjesztő hatásán kívül azért érdemli meg behatóbb figyelmünket, mert tipikusan jellemzi a század elején a felvidéki magyar nemesség eltótosodott, főképp evangélikus részének amorf, ingadozó, még kialakulatlan nemzetiségi tudatát. FEJES egy gömörmegyei táblabírónak fia; anyja GÖRGEY-lány. A késmárki és pozsonyi evang. latin iskolákban nem szívhat magába magyar nemzeti érzést. Bécsben és Göttingában jogot tanul: európai műveltségre tesz ugyan szert, de ez csak arra való, hogy lelkében még rikitóbbá tegye az ellentétet a kezdetleges magyar kultúrával szemben. Tótnak érzi magát, de emellett azért magyarnak is. Azt képzei, hogy nemzetiségi kétlakiségét a latin nyelvvel áthidalhatja. Munkáit latinul, tótul és magyarul írja. Irodalmi társaságot alakít, melynek tagjai latin, tót, magyar és német nyelven olvasnak fel. A társaság címe is latin. A század elején a nemzetiségeknek ez a latin nyelv árnyékában kibékülő uniója még lehetséges: húsz év múlva, KOLLÁR JÁNOS föllépése után, FEJES-

nek való útra kellett volna állania: magát vagy tótnak, vagy magyarnak vallania.

Ezt a nemzetiségi kétlakiságot a tüzebb magyarság már ekkor is élesen megrója. CHÁZÁR ANDRÁS, ugyancsak gömörmegyei táblabíró, aki már JÓZSEF császár önkényes uralmát a megyegyűléseken filippikákban ostorozta, részié-tes kritikai elemzés alá veszi FEJES könyvét,¹ miután már egy másik röpiratában azt indítványozta, hogy a megyék egy magyar közigazgatási szótár összeállítására bizottságot jelöljenek ki.² A nyelvtusát szinte a XVI. század hitvitázóinak nyers hangján vívja meg. FEJES érveinek cáfolása ilyen ékes szavakban hangzik ki: „Bos boatum, caetera Ani; mantia sonos suos fideliter tuentur: ingratus ille, Patriae nuper Hospes, nunc Beneficio Patriae, Civis, in Pátriám, sui Creatricem, quia in Linguam desaevire non erubescit - non exhorrescit. Non possum silere!”

A magyarság számos kiváló fiát még ebben a korban a *felvilágosodás világpolgáris idealizmusa* s az ebből folyó makacs doktrinérizmus a deák nyelv és kultúra hívévé szegődteti, bármennyire is erősödik országszerte az a tudat, hogy a magyar nemzet fennmaradásának és műveltségének első feltétele a nemzeti nyelvnek a közügyekben és az iskolákban való érvényesülése. Kirívó példa erre BERZEVICZY GERGELY-nek, a nagy modern nemzetgazdásznak, a nyelv-kérdésben elfoglalt álláspontja. Egyik alapvető művében³ abból indul ki, hogy bár óhajtja, vajha mi mindnyájan magyarok lennénk, ugyanaz az érzésünk és nyelvünk lenne, azonban mindez csak utópia: a magyar nyelv egyetemes használata alig vihető valaha keresztül. „Ki fogja ugyanis Magyarország lakosainak felét rábírní, hogy magyarul írjon és beszéljen? Ki kívánhatja a szlávok és németek közt lakó és egész éven át magyar szót nem is halló nemesektől, hogy

¹ ANDREAS CHÁZÁR: Analysis Opellae: De lingua, Adminiculis et Perfectione ejus etc. 1807. 46. lap.

² A magyar nemzethez. Nagyszombat. 1806. 26 lap. „A nyelvemet szeretem, mondja, és azt kívánom: hogy az angyalok is azon beszélnének.”

³ De conditione et indole rusticorum in Hungária. 1806. (A munkát Berzeviczy 1804-ben írta.) Fordítása GAAL JEINŐ: *Berzeviczy Gergely élete és művei.* 1902. II. rész. B. G. közgazdasági művei. A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon. IV. fejezet. 160. sk. 11.

a magyar nyelvet oly könnyűséggel kezeljék, mint amennyire ez a közügyek intézéséhez és megvitatásához szükséges? Köznyelv csakis a latin lehet, mert ez tudja a nemzetiségeket legjobban egyesíteni. Ez illik alkotmányunkhoz is, ezt követeli a politikai okosság is, „mivel a monarchikoarisztokratikus alkotmány, hogy a köznép kizárható legyen a közéletből, nem népies nyelvet tesz szükségessé”. Természetesen a kétezer évvel ezelőtti Róma klasszikus cicerói latinsága ma már nem alkalmazható. A műveltség tartalma a fizika, matézis, orvosi, politikai és jogi tudományok, a kézmű- és gyárpar s a kereskedelem terén annyira meggazdagodott, annyira új fogalmakat vetett felszínre, hogy ezek számára új szavakat is kell teremteni. Amint a rómaiak bőven éltek műveltségük gyarapodása folytán graecismusokkal, hasonlóképp mi joggal használhatunk a latinban gallicismusokat és germanismusokat. A magyarországi latinságnak úgy is sokszor alig lehet megtalálni már nyomát a régiben: sok szót már egészen más értelemben használunk, mint a klasszikusok. A mi latin közéleti műszavainkat sem Tacitus, sem Horatius nem értené; de nem érti a külföldi sem, aki a tiszta latinságot az eredeti forrásokból tanulja. A *deliberatum est* nálunk azt jelenti, hogy így *határozott*, ez a *döntés*, míg az eredeti latinságban csak annyit, hogy *tanácskoztak* róla. *Intimatumoknok* hívjuk a helytartótanács végzését; a latinok azt mondják: *intimari oscula* (csókolózni). A *diéta* nálunk az *országgyűlés* neve, a rómaiaknál a táplálkozás szabálya, sőt a fekhely is, ahol a napot töltötték. *Civitas* nálunk a várossal egyértelmű, latinul pedig az államot (Staat, état) fejezi ki. S még egy sereg hasonló szót említ fel BERZEVICZY annak megvilágítás sara, mennyire eltorzult a magyarországi latinság. Közben nem veszi észre, hogy ezzel álláspontja alatt vágja a fát: t. i. voltaképp azt mutogatja, mennyire nem alkalmas már az elferdült deák nyelv a modern élet fogalmainak kifejezésére.¹ Rendületlenül hisz azonban abban, hogy a latin

¹ KAZINCZY éppen azzal érvel tübingai pályaművében a deák nyelv közéleti és tudományos használata ellen, hogy a deák szavak értelme éppúgy változik koronként, mint az élőnyelveké. „Ha a római triumvirek idejéből – mondja – egyik vagy másik író a sírból előjöhetne, el foghatná-e ő hihetni, hogy a Szent István törvényeiben előforduló *servientes*.

nyelv meggazdagítható, modernizálható s mintegy újra élő nyelvvé varázsolható. Miért ne tanulhatná meg a szépnem is ezt a nyelvet, mint sok mást? Miért ne lehetne a latin a művelt társalgásnak nyelve ma éppen úgy, mint volt századokon át a diplomácia nyelve? A francia rövid idő alatt vált ilyenné, miért ne lehetne a latin ismét azzá? A magyar és az osztrák örökös tartományokat csak a latin államnyelv közös köteléke tudná újra szorosabban összefűzni. A nemzetiségi nyelvek csak akadályai azon magasabb célok elérésének, melyek megvalósítása által az államoknak az emberiséget boldogítaniuk kell. „Tudom, teszi hozzá BERZEVICZY, hogy nem divatosan beszélek, mert most a nemzetiségek és nyelvek általában felütik fejüket.”¹

A pusztá elméleti-doktrínér felfogás sokszor a veszedelmes ellenmondás hínárjába jut. A modern BERZEVICZY GERGELY bámulatraméltó tudós készültséggel és nemes bátorsággal küzd a parasztság jogaiért, a *misera plebs* gazdasági és művelődésbeli emeléséért a kiváltságaihoz görcsösen ragaszkodó nemességgel szemben: deák nyelvi konzervativizmusa azonban éppen a nemzet széles néprétegei elől zárná el a deák nyelv sorompójával a magasabb művelődés kapuját. Nem veszi észre, hogy a nyelv nem racionalista elgondolás mesterséges produktuma, hanem a nemzet lelkévei és kultúrájával szervesen, történetileg egybeforró fejlemény, mely parancsszóra bármely más nyelvvel föl nem cserélhető.

Szépen kifejti ezt KAZINCZY, mikor BERZEVICZY-nek arra a levelére válaszol, melyben ez az ország boldogsága érdekében fontosabbnak tartja a nemzeti nyelv művelésénél a hazai természet gazdasági kiaknázását: „Nemesebb és hasznosabb foglalatosság nem lehet, mint a hazai nyelvet a leg-

nevezet nem a patrónusok clienseit, hanem a cliensek patrónusait jegyzi nálunk; és hogy a *comes* nem *útitársat* jelent nálunk, hanem a két elsőbb dynastiájú királyok alatt valami olyat, mint a proconsul (*főispán*), most pedig olyanformát, mint a patricius volt Rómában (*gróf*)? S azért, hogy ez a szó: *hospes*, majd a vendéget jelenti, majd azt, akinek házánál ez fogadtatik, és így azért, mert az értelme nemcsak ingó és kétséges, hanem éppen ellenkező: a deák nyelvet is alkalmatlannak fogjuk e közdolgaink folytatására állítani.” (Régi Magyar Könyvtár. 37. sz. 1916. 145.)

¹ GAAL JENŐ i. m. I. 209.

főbb tökéletességre vinni... Hogy *Jenisch* azt mondja, hogy az emberiség előmenetelének akadályára szolgál az, hogy minden legkisebb nemzetecske is a maga nyelvének kíván elsőséget tulajdonítani, arra nem emlékszem. Ha mondja, úgy felette gondtalan szót ejt. *Jónak látnád-e, édes barátom, egy varázsbot ütése által egynyelvűvé tenni az egész emberi nemzetet? Én azt, aki ezt cselekedné, az emberiség legnagyobb ellenségének tartanám ... Neked, tisztelt barátom, mindig csak arany kell, mintha annak a gaz kabií netnek volnál a minisztere, a mely a maga haszna miatt egész Európát fellázította és a fellázított nemzeteket segély nélkül hagyta veszni és eltiportatni. Nekem is kell arany, mert tudom, hogy annak haszna van az ember kezében s hogy a nélkül még a cultura sem haladhat. De én az aranyat nem tartom sem egy(etlen)nek, sem elsőnek azok között, a mit keresnünk kell. Mind ezt, mind azt kell keresni, de úgy, hogy *a hol az aranykeresés a nationalismusnak kárt tesz, ehhez kell állani* és azt keresni megszűnni. Eljő a boldogabb idő s kereshetjük ismét azt. Kaczagom, a mit *Herder* valahol a magyar nyelvnek s népnek elenyésztése felől jövendöl. *Herder* hamis próféta. *A magyar nyelv és nép elenyészni nem fog soha, míg philosophiai lelek fogja kormányozni Európának dolgait, a mint most kormányozza.*"¹*

Hogyan tudott volna gyorsabb ütemben a nemzeti nyelv érvényesülni az iskolában és a közéletben, amikor a magyarság sem volt egységes a követelésében? A főrendiház tagjainak jórésze nem tud magyarul s aki tud is, a bécsi udvar kedvében jár; a nemesség maradi része azt hiszi, hogy az alkotmány sorsa a deák nyelven dől el; a nemzet olyan tekintélyes tudósa és politikusa, mint **BERZEVICZY GERGELY**, apológiát szerkeszt a latin megmentése mellett; a sok külföldi egyetemet végző német és tót származású tudós, főképp evangélikus pap és tanár, latin és német röpiratokat gyárt nyelvünk ellen s a nemzetiségek igényeit táplálja, melyeket a bécsi hatalom mindig örömmel siet a magyar nyelváspirációkkal szembeszegezni. Az egyetem tanárainak jelentékeny része is, mint idegen származású,

¹ KAZINCZY-nak 1810 júl. 23-án kelt levele. L. GAAL J. i. m. 211. 1.

inkább ellen-, mint rokonszenvvel kíséri a nemzeti törekvéseket. Még a magyar kultúra fejlesztésére alapított *Magyar Nemzeti Múzeum* első igazgatója, MILLER JAKAB FERDINAND is a magyar nyelv ellen száll síkra. MILLER, aki előbb a pesti egyetem jogi karán húsz esztendőn keresztül a statisztika s államtörténet tanára volt, nyíltan kijelenti: „Ich wünsche nicht, dass die ungrische Sprache durch einen einzigen Federzug die lateinische vielleicht ganz verdrängen soll.”¹ A latin nyelv, mondja, sokkal fontosabb, semhogy jelentékeny kár nélkül mellőzhető volna. Különösen az iskolák deák tanítási nyelve nőtt nagyon a szívéhez. A református iskolák már egyszer, úgymond, kísérletet tettek arra, hogy mindent magyarul tanítsanak (itt Patakra céloz). Azonban a silány eredmény pár év alatt bebizonyította, hogy a gyors változás nem termi meg azokat a gyümölcsöket, melyeket várnak tőle. Jelen volt egyszer az egyik iskolában, ahol igazolni akarták, hogy egyszerre mindkét nyelven egyforma eredményt lehet fölmutatni. A tanár magyarul adta föl a kérdést s erre a tanulónak latinul kellett válaszolnia. Azonban többet kellett felszólítani, míg végre az egyik valamit latinul összefüggés nélkül fecsegett, miközben a grammatika, syntaxis és prosodia annyi pofont kapott, hogy, ha FRISCHLINUS hallotta volna, bizonyára újra írt volna egy *Grammaticus vapulans*-t. MILLER nyilvánvalóan tévesen általánosít, mikor kijelenti, hogy a magyar nyelv uralmát igazában csak a reformátusok követelik; ellenben a katolikusok és az evangélikus magyarok még mindig az alkotmányos nyelvhez (Constitutionalsprache) ragaszkodnak, mely már nyolc évszázad óta uralkodik a törvényekben, az egyházban, törvényszéken és az iskolában. A magyar nyelvkultúra érdekében elég volna, ha a főiskolákon egyes tárgyakból (Volkswissenschaften) tartanának nyilvánosan magyar előadást, mint pl. BENE FERENC orvos-professzor a pesti egyetemen az orvosi közgazgatásból.

Az 1805: IV. t.-cikk távol áll minden erőszaktól: a vármegyékre bízta, vajjon a magyar vagy deák nyelvet használják-e? Az ország higgadtabb magyarjai nem is követelik

¹ Versuch patriotischer Vorschläge zur Aufnahme der ungarischen Sprache von JAG. FERDIN. VON MILLER. Pesth. 1806. Eggenberger. 80. lap.

a magyar közigazgatási nyelvet minden átmenet nélkül. „Azokban a vármegyékben, mondja gr. TELEKI LÁSZLÓ, a melyekben a lakosok, főképpen a tótok, és még a nemesség is éppen nem tud magyarul, most egyszerre anyai nyelvünket erőszakosan behozni lehetetlenek, sőt talán vészedímesnek is tartanám, hanem az illendő készülétek által lassanként azokat is úgy lehetne készíteni, hogy idővel minden baj nélkül be lehetne hozni.” (I. m. 171.) Itt is érvényes a józan politikának régi igazsága: „ha valamit véghez nem akarunk vitetni, csak erőltessük a dolgot, az bizonyosan magától véghez nem megyén”. A magyarosítás folyamata nem lehet erőszakos munka, hanem csak lassú történeti folyamat eredménye, melynek *a nemzeti nyelvű iskola* lesz a főtényezője. TELEKI sokat vár attól, hogy „*minden hazai iskolákban ezután a magyar nyelv Studium Ordinariumnak rendeltetett*”.

Az iskolák valóságos gyakorlata csakhamar szertefoszlattá ezeket a vérmes reményeket. A fajvédő HORVÁT ISTVÁN már 1806-ban keserűen panaszkodik a magyar nyelvtanítás silány és nem-komoly volta ellen. „Tudjuk és nyilván mondjuk, írja egy polemikus munkájában, kik választatnak magyar nyelvtanítóknak. Nem áll-e ezeknek nagyobb részök tótokból, horvátokból, németekből, kik maguk is csak imígy-amúgy makogják nemzeti nyelvünket? Hátha sokszor a bor, búza s egyéb kereskedés hozzájárul az ilyen csekély magyar tudományhoz! Innen történik, hogy a magyar tanítóktól oly kevés magyar könyveket, oly kevés tiszta magyarsággal élő ifjakat lát s oly kevés hasznot vészen a gondos haza: noha őket jó reménység fejében fertályonkint szorgalmasan fizeti. A mi időnkben szokássá lett már, hogy akármi ifjak, ha a könnyű élésre egyéb módot nem találnak, magyar tanítószékért esedeznek, akár legyenek arra alkalmasak, akár nem. Rossz hazafiak az ilyenek, mert hiába fizettetik magokat a hazától: rossz ezeknek az erkölcsök, mert eleget sem tévén kötelességüknek, azért fizettetik magokat, a mit nem cselekszenek.”¹ Hasonlóképp nincsen megelégedve a magyar nyelv tanulásával PÁPAY

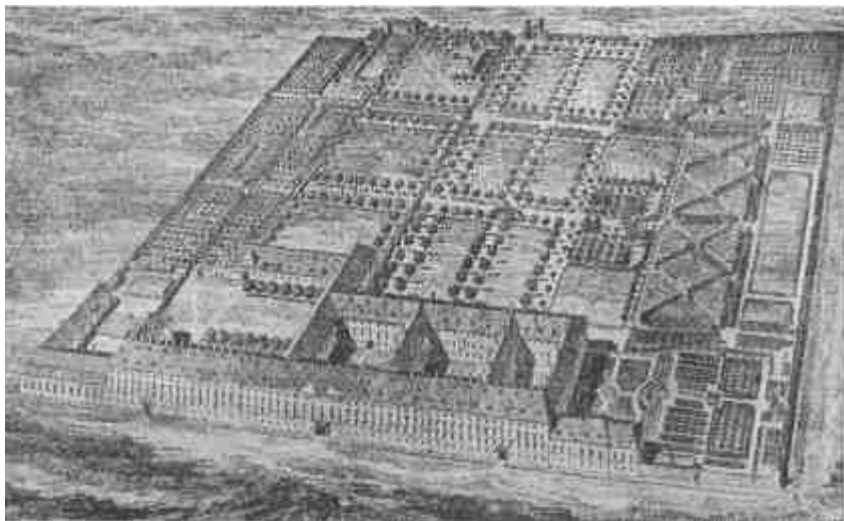
¹ BOLDOGRÉTI VIG LÁSZLÓ (HORVÁT I. álneve): Vérségi Ferencnek megfogyatkozott okoskodása a tiszta magyarságban. 1806. 51. 1.

SÁMUEL sem, aki 1808-ban éppen azért adja ki nagyszerű magyar nyelvi és irodalmi munkáját,¹ mert azt tapasztalja, hogy nagyon is „kedvetlen lecke még eddig az iskolai magyar ifjaknak a hazai nyelv tanulása”. Azt hiszik ők is, meg a szüleik is, hogy született magyarok lévén, nem szükség magukat a magyar nyelvtudásban iskolázni. Tizenhat esztende je rendes tárgy a magyar nyelv az iskolában, de „még nem kapott közönséges kedvességet”; nincsen kellő fogadása, mert haszna felől az ifjak nincsenek meggyőzve. Mindjárt másképp állna a dolog, ha valamennyi iskola valamennyi tárgyát magyarul tanítaná. Akkor a hazai literatúrai is a legtöbb magyar ember nemcsak száján pengetné, hanem olvasná és gyarapítaná is.

Egyébként, *amíg a deák uralkodik, addig nem lehet a nemzeti műveltséget demokratizálni*, az egész magyar társadalomra árasztani. Ha magyarnyelvű az iskolázás és irodalom, akkor mindenki, aki csak a nemzethez tartozik: akár nemes, akár nemtelen, akár gazdag, akár szegény, akár tisztviselő vagy kereskedő, akár kézmíves vagy földmíves, akár férfi, akár asszony, mind a szükséges mérték szerint részesíthető benne; „mert így az oktatás által a Polgári Társaságban lévő minden tagok tökéletesedvén, a szerént tökéletesedik az *Egész* is, mely azon tagokból áll, ú. m. a Nemzet, a Polgári Társaság”.² A nemzeti közműveltség emelkedése tehát egészen a nemzeti nyelv uralmától függ.

¹ PÁPAY SÁMUEL: A magyar literatúra esmérete. 1808. VII. és 465-7.11.

² U. o. 5-6. 1.

A bécsi Teréziánium 1750-ben.

A NEMZETI MŰVELŐDÉS ÖNÁLLÓSÁGA.

Az 1807. évi országgyűlés magyar tanítási nyelvet követel. A többi országgyűlés e kívánságot szívósan megújítja a „nemzeti műveltség” (nationalis cultura) érdekében. Bécs ebben a monarchia egységének súlyos veszedelmét, a nemzetiségek elnyomását látja. Az 1811. évi országgyűlés, törvényhozás útján akarja a közoktatást újjászervezni, mert a Ratio csupán királyi rendelet. Az ország elzárása az európai eszmeáramlatok; tói: szellemi pangás. A magyar nemes idillikus művelődési eszménye: a falusi életet szerető, a gazdasághoz értő, takarékos és élelmes gazda. A teóriák s a nyugatoskodás megvetése. Az 1825-7. évi országgyűlés és a nemzeti nevelés: az iskolák deák tanítási nyelve helyébe minden tárgyból a magyar lépjen; a gimnáziumokba csak magyarul tudó tanuló vehető fel; a főurak gyermekeit nyilvános iskolázásra kell szorítani; a reáliskolák és a polytechnikum eszméje; a leánynevelés magyarnyelvű és szellemű legyen; támadás az apácák és a szerzetestanárok oktatása ellen. A nemzetiségek képviselői nem zárkoznak el a magyar tanítási nyelv elől. Tanárképzőt kell felállítani a pesti egyetemen; a tanárvizsgálat követelménye. Az osztrák tanulmányi bizottság joggal avatkozik a magyar közoktatásügybe, melynek önállónak kell lennie. A pesti egyetemnek a bécsi-tői való teljes függetlenítése. A Teréziániumot Bécsből Magyarországra kell hozni. A külföldi egyetemeken a magyar ifjak szabadon tanulhassanak. A királynak nincsen joga egyoldalúan intézkedni a közoktatás kérdésében. Ennek újjászervezésére az országgyűlés bizottságot küld ki.

A nemzeti nyelv ügyét a napóleoni korszak valamennyi országgyűlése napirenden tartja. A rendkívül nagy vér- és vagyonadó fejében a rendek most már egészen tudatosan *a nemzeti állam attribútumát: a magyar nyelvnek minden téren teljes uralmát* akarják a francia császártól szorongatott bécsi hatalomtól kicsikarni. Ez az ulmi vereség hatása alatt bele is egyezik az 1805: IV. t.-cikkbe, mely a hivatalos nyelv terén több fontos engedményt tesz a magyar nyelvnek. E törvény 5. §-ban a király újból megígéri, hogy az 1792: VII. t.-cikk értelmében hathatósan fog gondoskodni a magyar nyelv tanításáról.

Az 1791-ben kiküldött országos közoktatási bizottság a magyar nyelv oktatását már az elemi iskolákba be akarja vezetni, különösen ott, ahol a magyar nem anyanyelv. Ugyanilyen értelmű előterjesztést tesz 1793-ban a helytartótanács, azonban javaslatát a kancellária és az államtanács kereken visszautasítja. Most mind a megyék, mind az országgyűlések újra ezzel a követelménnyel lépnek föl. Egyes megyék, mint pl. Pest vármegye közgyűlési határozattal *via facti* a szolgabírákat arra utasítják, „hogy azon közönségeket, amelyeknek kebelében magyar iskolamesterrek eddig nem tartattak, arra kötelezzék, hogy innentúl oly iskolamestereket felfogadván, akik magyarul is tudnak, általok az ifjúságot a magyar nyelvre is oktassák, és a magyar nyelv tanítását rendszerint való tudománynak tegyék”.

Mivel az 18064 Ratio nem elégíti ki a magyar társadalomnak a hazai nyelv oktatását illető igényét, az 18074 országgyűlés sérelmi bizottsága többször is kifejezi óhaját, hogy az új Ratio alapjául szolgáló rendszeres munkálatot, melyet az országos közoktatási bizottság kidolgozott, tárgyalás alá vehessék. Az országgyűlés a magyar nyelv terjesztése szempontjából több igényt támaszt az iskolákkal szemben.¹ Először is újból azt a régi kívánságot hangoztatja, hogy az elemi iskolákban a magyar nyelv egészen az ábécétől kezdve az anyanyelv segítségével taníttassék. Tíz év múlva a gimnáziumba senki sem léphessen fel, aki a magyarban teljesen járatlan; a latin nyelv tanításában a magyart segédnyelvül kell használni. *Tíz évig még az egyes*

¹ Magyar Ország Gyűlésének írásai. Pozsonyban. 1807. 426. I.

tantárgyakat magyarul vagy latinul szabad tanítani, azontúl csakis magyar nyelven. E célra már most az idegenajkú vidékek gimnáziumaiba magyarul tudó tanárokat kell alkalmazni. A humanitas-osztályokban s a főiskolákban minden tudományt hazai nyelven kell előadni (in humanioribus et altioribus classibus omnes scientiae lingua patria traderentur). A teológiai tanulmányokra jelentkezők közül előnyben kell részesíteni azokat, akik magyarul is tudnak. A magyar nyelvnek a papnevelőintézetekben külön tanszéke legyen s tantervükben a magyar mint rendes tárgy szerepeljen. Gondoskodják öfelsége a tanulmányi alapból tanítóképzős intézetek felállításáról, melyekben a tanítójelöltek anyás nyelvükön kívül a magyar nyelvből is oktatást nyerjenek s aki ennek tanulásában különösen kiválik, jutalomban részesüljön. A görög katolikusok és görög keletiek iskoláiban is taníttassék a magyar nyelv.

A király e kívánságokat elutasítja. Az országgyűlés azonban továbbra is szívósan kitart a nyelvi követelmények mellett. NAGY PÁL, Kossuth fölléptéig a nemzet legékesebben szóló orátora, a nemzet létét köti nyelve jogaihoz, a nyelvet fontosabbnak minősíti az alkotmánynál is, melynek palládiumát a konzervatív nemesség a deák nyelv uralmában látja. „A nemzetiség, úgymond, magánál az alkotmánynál is drágább kincs, mert az elveszett alkotmányt visszaszerezhetni, de a nyelvvel, nemzetiséggel együtt maga a nemzet is örökre sírba dűl, melyből nincs többé feltárnadás.” Napóleonnak a magyarsághoz 1809-ben intézett proklamációja, melynek szövegét BACSÁNYI fordítása a magyar nemzeti aspirációk szerint színezi át, a nemzeti nyelv szabad érvényesülésével is csiklandozza az ősi magyar függetlenségi vágyat: „Vágnak még tinektek tulajdon nemzeti erkölceitek, vagyon nemzeti nyelvek és dicső eredetöknek régiségével méltán dicsekedhettek!”

A nemzet egészséges politikai ösztöne nem hajlik a csábító szóra. Azonban minden alkotmányos eszközzel tovább vívja a maga nagy nyelvi harcát. Ennek fősztintére az 1811/124 országgyűlés. A vezérség most DESSEWFFY JÓZSEF gróf kezében van. Alapos klasszikus kultúrája nem gátolja abban, hogy a deák nyelv közéleti uralma ellen a legélesebb

küzdelmet ne vívja.¹ Amikor újra a nemzet sérelmeit tárgyalják, a legsarkalatosabb követelményként a nemzeti nyelvnek az iskolában és a közügyek terén való érvényesítését állítja oda. Nagy ellenzésre talál azonban a szlávajkú követeknél. A magyar és a tót rendek hevesen összetűznek annak a határidőnek nagyságán, amely alatt a törvény erejével a tanítók, tanárok, papok és hivatalnokok a magyar nyelv megtanulására kötelezhetők. Sőt a királytól is meg akarják kívánni a magyar nyelv ismeretét. Az elnöklő perszonális erre kijelenti, hogy Magyarország „alkotmányos” nyelve a latin, a király erre (tett esküt, tehát a magyar nyelv megtanulására nem lehet kötelezni. DESSEWFFY megütközik e kijelentésen s újra kifejezi a rendek kívánságát, hogy a király magyarul beszéljen. A trencsényi követ, LUKÁCSY, a deák nyelvvel való szakítást hálátlanságnak bélyegzi. A magyar nyelv erőszakolása a nemzetet meg fogja osztani. Egy csizma éppen oly kevésbé talál mindenkire, mint egy kalap valamennyi ember fejére. Így vagyunk a nyelvvel is. Az erős szaknak nem lesz eredménye. Ha a kálvinisták valamennyi

¹ „Nincs nemtelenebb kegyetlenség – írja 1808-ban KAZINCZY-nak – mint valamely országot honi nyelvétől lassan-lassan megfosztani akarni... Mihelyest nem adunk vagy nem adhatunk egy nyelvet az egész világnak: minden független országnak a maga nyelvét meghagyni tartozunk. A *deák nyelv* nemcsak külsőben holt nyelv is, és olyan nemzetnek holt nyelve, mely mindenben, mindenben különbözött a mostani nemzetektől. A mostani hivatalos deák nyelv valami olyan *heterogeneum*, vegyített, abajdóc, melyet még keresztelni sem lehet. Én a mostani deák nyelvünket egysegy régi, igen felséges drága ruhához hasonlítanám, mely régenten felségesen ruházta a Titánokat, de amelyet mi pulya nemzetség, mi pogonya, porongy, törpe emberek, részszerint széjjeltépdelni és nagyobb darabjait elhányani, részszerint mindenféle külön-külön más magunk matériáibul készült foltokkal megtoldani, fotózni s így picinységünkhöz képest mint annyi pulicsinellák, pantalonok és arlekinok, egészen új formára reánk szabni és alkalmaztatni kéntelenítettünk. Jó volna még, ha a deák nyelv nálunk Caracalla magosra szegezett törvénytábláihoz hasonlítana, legalább nézőcső által hozzájuk férhetnének mindnyájan, de már ma azon megaranyozott abrakhoz, azon drága eledelhez hasonlít, melyet ha a bolond császár okosan (mert hamar) meg nem változtatott volna, Consul lova meggebedett, megdőglött volna. *Ha tehát vagy elveszni vagy neveU séges törpe pantalonok és arlekinok maradni nem akarunk, hagyjuk oda a részszerint elégtelen, részszerint egészen megvesztegetett mostani deák nyelvünket*”

toátusukat Trencsén vármegyébe küldenék is, nem tudnák ennek lakóit megmagyarosítani.¹

Az országgyűlés sérelmi bizottsága újra tüzetesen kitér a nemzetnek a magyar nyelvet illető kívánságaira.² A királyhoz való fölterjesztésükben fájdalommal állapítják meg a rendek, hogy a nyelv ügye az újabb törvények ellenére sem halad a kívánt mértékben. A kormányiszékek a megyék magyarnyelvű fölterjesztésére latinul válaszolnak. A főhivatalnokoktól nem a magyar, hanem a német nyelv ismeretét követelik meg. Már a MÁRIA TERÉZIA korában kiadott *Ratio Educationis* nyíltan kifejezte a germanizáció szándékát e szavakkal: *qualiter nam Lingua Germanica bvevi per totum, qua patet, Regnum propagari, et plane vulgaris effici possit.* Most is ez a törekvése a kormányhatalomnak. Amikor MARCZIBÁNY ISTVÁN a pesti egyetemen szervezendő katonai építészeti tanszék céljára nagyobb alapítványt óhajtott letenni, azzal a kikötéssel, hogy ez a tudomány magyar nemzeti nyelven adassék elő, e hazafias ajánlatot a kormány visszautasította. Fájdalommal figyelik a rendek vagy a történelem ismeréséből, vagy a magyar nemzet megvetéséből fakadó azt a titkos, de néha nyílt törekvést, mely a magyar nyelv egyetemessé válása elé mindénütt akadályokat gördít: a nemzeti nyelvet s vele a nemzeti szellemet is lassankint el akarja temetni. Pedig már I. FERDINANDIdal megígértette a nemzet, hogy a magyar nyelvet használni fogja; 1791 óta pedig, amikor százados álmából végre fölserkent, törvényeket hozott nyelve védelmére. Hogy tehát az eredeti és sajátos nemzeti műveltség (*genuina et characteristic nationalis cultura*) a nemzeti nyelv művelése és terjesztése által fenntartassék, az országgyűlés a következőket kívánja. A helytartótanács hivatalos nyelve ezentúl a magyar legyen, a törvények a latin mellett magyar nyelven is kihirdetessenek; 1815 január 1-től valamennyi kormányiszék és megye ügyvitele magyarul folyjon; a pesti színházban, a németekkel felváltva, magyar színészek is játszhasanak.

¹ WERTHEIMER EDE: AZ 1811-124 magyar országgyűlés. 1899. 140-141. 1.

² Magyar Ország Gyűlésének *írásai*. Pozsonyban. 1811. 127., 155. 1.

Az iskolák nyelve ügyében az 1811/124 országgyűlés lényegében csak az 1807-iki diéta nyelvi kívánságait újítja meg: *az 1812iben kezdődő tanévtől kezdve fokozatosan nyolc esztendő alatt minden fajta iskolában, a népiskolától az akadémiáig, valamennyi tárgyat, az antik nyelveket éppen úgy, mint a többi tudományokat, magyar nyelven kell tanítani, kivéve a filozófiai tanfolyamon a logikát, etikát és metafizikát, hasonlóképp a teológiai tanulmányokat.*¹

Ezeket a kívánságokat, melyek csak még három évtizedes hosszú küzdelem után 1844-ben jutnak törvényerőre, a királyi válasz mereven visszautasítja. Egyszerűen kijelenti, hogy a nemzeti nyelv ügyét már a múlt országgyűléseken alkotott törvények elegendőképen elintézték. A rideg válasz lelki háttérét jól megvilágítják azok a titkos jelentések, melyek az országgyűlésről a császárhoz érkeztek.² Ezek a magyar nyelv uralmában *a monarchia egységének veszedelmét* látják. „A német minisztérium ellenőrzése alól való kibúvársra – mondja az egyik jelentés – és az osztrák császárság összes tartományait törvényesen összefűző, közös kötelék szétbontására nem is választhatna a mind követés löbbsen föllépő magyar nemesség biztosabb eszközt, mint a magyar nyelvnek tervbe vett, általánosan kötelező behozat talát.” Nagy gyöngesség volt, mikor 1792-ben megengedtetett, hogy a megyék ügyeiket magyarul vihessék. Egy másik jelentés attól tart, hogy a magyar nyelv uralma egyszerűsmind a kálvinisták uralmát is fogja jelenteni: „Tagadnatlan, hogy a kálvinisták mind jól beszélnek magyarul és nagy szónokokkal rendelkeznek; *mihelyt tehát a magyar nyelv lesz a hivatali állás betöltésének főfeltétele, nyilvánvaló, hogy minden fontos állás lassankint a kálvinisták kezére kerül*, akik végre is olyan diktatúrát fognak gyakorolni, melynek következményeit késő lesz megbánni.” így a katolikus egyház is veszedelembé kerül. „Ha – mondja HOFFMANN pesti szenátor titkos jelentése – kálvinista uraink (a nyelvkérdésben) célt érnek, ezzel vége a katolikus egyháznak s mindazoknak, kik a legmagasabb osztrák ház iránti ragaszkodást fönntartani kívánják.”

¹ Magyar Ország Gyűlésének *írásai*. 1811-12. 155. 1.

² WERTHEIMER EDE: i. m. 141-142. 1.

Ez az országgyűlés sem feledkezik meg az 1791ben küldött országos közoktatási bizottság munkálatáról. A sérelmi választmány *De Educatione Juventutis* címen külön fejezetet szentel a közoktatásügyi kérdésnek. Mint súlyos sérelmet hánnya a kormányzat szemére, hogy 1806-ban kiadta az új *Ratiót*, anélkül, hogy figyelembe vette volna az 1791-i országos bizottságnak „a nemzeti nevelés általános elveiről” (*Systema Generalium Principiorum Nationalise Educationis*) szóló munkálatát és törvénytervezetét (231. 1.). Követelik a rendek, hogy a tanulmányi rendszer elveit tűzék ki országgyűlési tárgyalásra. Ilyen fontos, a nemzet életébe vágó ügyet nem lehet egyszerűen kormányshéki úton elintézni. *Ha a tanulmányi rendszer elveit az országgyűlés megállapította, csak akkor lehet az új közoktatási rendet életbeléptetni.* Kívánja továbbá az országgyűlés, hogy a tanárok kinevezésénél ne pusztán csak a tudományos minősítés legyen a döntő, hanem a magyar nemzetiiség és a nemzeti nyelvben való jártasság is. Gondoskodni kell továbbá a tanárok tisztességes javadalmazásáról is. A papirospénz értéke (*valor schedarum Bancalium*) ugyanis egészen leszállott s a tanárok most is ugyanolyan külső számértékű fizetést kapnak, mint régente. Innen van, hogy családjukról nem tudván kellő módon gondoskodni, kénytelének mellékfoglalkozást üzni s így eredeti hivatásukat, a tanítást, elhanyagolni.¹ A történet sokszor ismétlődik: mintha csak a világháború után a tanári fizetésrendezési mozgalmak sóhaja ütné meg fülünket!

A bécsi kormányzat, amikor a monarchia léte forog kockán, legnagyobb szorongattatásai közepett sem hajlandó a magyar nemzeti aspirációknak lényeges engedményeket tenni. Amidőn tehát NAPOLEON hatalmának megtörése után a szentszövetség vállain az európai koncertben szinte mindenhatóvá válik, régi abszolutisztikus törekvése nyugodtan kiélheti a maga teljes formáját. Az új osztrák császárság mellett a magyar királyság csak pusztai alaki címmé törpül. A magyar alkotmányt nyíltan nem törlik el

¹ Magyar Ország Gyűlésének írásai. 1811. 148 és 421. 1. A rendek kérik a királyt, „ut delectos Professores condignis et modernis rerum, temporumque adjunctis commensurandis salariis Benigne providere dignetur”.

ugyan, de a valóságban figyelembe sem veszik, az országot teljesen az egységes monarchia érdekeinek szellemében kormányozzák. Majdnem másfél évtizeden keresztül a király országgyűlést sem hív egybe, amely azidáig legalább külsőleg fenntartotta a nemzeti önállóság látszatát s hangot adott az ország sérelmeinek. A teljes gazdasági és szellemi tepsedes korszaka következik.

A szellemi életet gúzsbakötő abszolutizmus legfőbb eszközei: *a szigorú cenzúra, az országnak a külföldi eszmemozt galmaktól való elzárása és a közoktatásügy teljes elhanyagolása*, az iskolák minden komoly korszerű reformjától való tartózkodás. A nemzetnek országgyűlés híján s a megrendszabályozott megyegyűlések mellett megfelelő fóruma sincs, ahol művelődési vágyait, haladó szellemi igényeit föltárhathná. így a régebben oly lelkesen lobogó reformvágy lassankint kihül, az újításokra való fogékonyság mindjobban kialszik. A gondolatszabadság korlátozása eléri célját: *a haladás európai motívumai az országot érintetlenül hagyják*. A nemesség még jobban tudatlanságba merül, kialszik belőle még a kíváncsiság is az újabb európai gondolatáramlatok s kultúra irányában: pangó szellemi habitusára jobban illik KÁRMÁN JÓZSEF jellemzése a XVIII. század végéről, mint valaha. Az alkotmányos kiváltságok sérelme az egyedüli, ami figyelmét magára vonja: a gazdasági és szellemi átalakulás indítékai mintha kivesztek volna lelkéből. A nemesség zöme a szellemi igénytelenség naiv egyszerűségében, a minden újítástól visszahúzó konzervativizmus önelégültségében él, melynek látókörét az iskolaadta szűk körű deákos kultúra szabja meg. Ennek az általános szellemi-anyagi hátramaradottságnak méltatlan és veszélyes voltát az abszolutisztikus rendszernek főoszlopa, maga METTERNICH is érzi. Amikor 1817-ben a birodalom központi közigazgatásának újjászervezéséről emlékiratot terjeszt a császár elé, ebben hangsúlyozza, hogy végre már „hideg körültekintéssel és elfogulatlan nyugalommal hozzá kell fogni *Magyarország lehető civilizálásának* nagy munkájához, mert hisz egyelőre csak erről lehet szó”.¹

¹ Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. III. köt. Wien. 1881. 64. l.

Minden azonban továbbra is a régi, szinte a MÁRIA TERÉZIA-korabeli magyar kultúra csapásán halad. A francia forradalom vihara, úgylátszik, mégis mélyebb szellemi nyom nélkül röpült el a nemesség zömének feje fölött. A letűnt század kilencvenes évei felvilágosultjainak száma mind jobban gyérül; a még élőknek jórésze konzervatívvá vedlik. Újításvágyuk tüzeit a kormányhatalom és a közhangulat a MARTINOVICH-féle összeesküvés óta elhamvasztotta. Aki mégis a nemzeti műveltségről elmélkedik, az is nem KÁRMÁN lelketébresztő módszerével él, nem fájdalmas önismeretre sarkall, hanem az önelégült megnyugvás naiv hangján a nemzetnek hízeleg. Nem tűz ki új, fölfelé emelő művelődési eszményeket, hanem inkább igazolni próbálja a meglévő műveltségi állapotot.

Ennek a konzervatív, önelégült kultúrpolitikának jellemző terméke VEDRES ISTVÁN szegedi mérnöknek, a Duna-Tisza-csatorna s az árvízmentesítés egyik első apostolának, a magyar nemzeti lélekről szóló elmélkedése,¹ mely jól bevilágít az akkori magyar középosztálynak a nemzeti műveltségről táplált *tipikus* felfogásába. Tüzetesebb szemügyre vételét itt ez igazolja. A nemzeti lelket, úgymond, állandóan a constitúciónak sértetlen állapota teremti, s viszont az erkölcsi kultúra neveli. A magyarságnak van nemzeti lelke, mert van alkotmánya, melyet a fejedelem nem kíván megsérteni. Ha néha úgy látszik, mintha megsértené, az is csak a nemzet érdekében történik. Milyen csendes belenyugvás az abszolutizmus atyai uralmába! Megvan nálunk VEDRES szerint az erkölcsi kultúra is, mely a nemzeti lelket folyton neveli, különösen mióta MÁRIA TERÉZIA a közoktatást megszervezve, olyan műveltségi állapot alapját vetette meg, hogy „más tanult s kicsinosodott nemzetek előtt is bátran megjelenhetünk”. FERENC király viszont a magyar nyelvnek pártfogásával s az iskolákba rendes tárgyként való bevezetésével eléri azt, „hogy tíz, húsz esztendőök alatt többre megy most a magyar nemzet a józan tudományok, a szép, hasznos és szükséges mesterségek dolgában, mint ez előtt egy, két száz esztendőök alatt!”

² VEDRES ISTVÁN: A magyar nemzeti lélekrül. Pest, 1822. 26. lap. (A Tudományos Gyűjteményben is megjelent.) A magyar nyelv érdekében 1790-ben írt munkájára nézve 1. 125. lapot.

A XVIII. század végén a magyar művelt világ a maga politikai, művelődési s irodalmi eszményeit a francia kultúrától veszi kölcsön. Az elmaradottságának tudatára ébredt magyar előtt BESSENYEITŐL kezdve a művelődés útján mint cél elsősorban a francia példa ragyog. A XIX. század első negyedében ennek a francia hatásnak ereje meggyöngül, sőt a visszájára fordul; helyét a GOETHE-SCHILLER aranykorszakát élő német kultúra foglalja el. VEDRES a magyarság erkölcsének megromlását a francia forradalmi eszmékre vezeti vissza, melyeket főképp az idevándorolt francia nevelők, tanítók, társalkodók szórtak szét. „Így lettek ezek végre tonus adók! – és készítgették a magyar csemetéket azon veszedelmes princípiumok elismerésére és beszívására, melyeket ők anyjok tejével szoptak, újmódi filozófusaiktól tanultak.” Ezek ültették át hozzánk a románokat, komédiákat, apró históriákat, versezeteket, melyek a magyar elmét megzavarták s ártatlanságukból kivetkeztek. „Sokat tett és nagyon elősegítette ezen erkölcsi megvesztegettetést az idegen tánc, muzsika, játék és időöltés módja; a vendégségek, multságok, asztali és szobabéli készülétek új rendbe szedése; a házi társaságoknak föllállítása, azok foglalatosságainak a legújabb párisi szisztéma szerént való elintézése; az öltözködésnek, kicsinosításnak, a színek választásának, a köntösök metszésének, az öltések irányozatjának, a szépség tudományának folyamatban lévő közönséges regulái szerint való meghatározása s a t. így forgattattak ki mindennek a maguk sarkaiból!” Azt mondják, hogy az idő lelke, a korszellem szüli mindezeket. De ha lelke van az időnek, akkor miért nem szerettette meg Törökországban a szerályi dámákkal a francia, olasz és anglus gavallérokat? Miért nem öltöztette ezeket is buffonba és nem táncoltatta velük a bálokban a longauszt, a kontrát s a kalamajkát? Ha pedig minden tartományban és városban más lelke van az időnek, akkor a kellő fölügyázat (politia) által azt agyon lehet verni, ha a nemzeti lélek megfőjtésán foglalatoskodik.

Íme, FERENC király rendőralma alatt milyen ragadós a *policia* szelleme. Már a derék szegedi magyar is az idegenbői ideszivárgott szokásokat rendőrilag akarja betiltani. De egy másik eszközt is emleget az ifjúság számára: a felnőttek példáját. Ha ezek magyaros köntösben járnának, „egyszerre

lehullanának a magyar ifjúságról a radícális kalapok, jakobinus nadrágok, demagogus kaputok és karbonarius köpönyegek, melyeket most úgyis minden ok nélkül és csupán csak hívságból viselnek, mert szívük tiszta azon veszedelmes princípiumoktól, melyek azon ruházatok kigondolóinak és elnevezőinek tulajdoni”.

De ha az idegen lélektől és külsőtől a nemzet megszabadul, vajjon milyen legyen a *művelt magyar eszményképe*. Legyen tiszta erkölcsű, szeresse a falusi életet és gazdálkodást, vigyázzon a takarékoskodásra. „A házi társaságokban nem a szerelem bajnokiról és csatázásuk intézeteiről léssen a tanácskozás, hanem a mezei gazdaságban, a jószágon kint tett vagy tapasztalt előmenetelekről, a virágok teljesedéséről, a gyümölcsök javításáról, a marhák és háziállatok szaporításáról s több eféle tréfás és gyakorta elmés beszélgetésekről, melyeket a mezei jószágban levők szoktak tenni.” A nők nevelésének célja nem lehet egyéb, mint a gondos gazdasszony és egészséges anya. Az ilyen végből nevelt kisasszonyok nem a vásárban veszik a festéket, hanem minden nap a hasadó hajnal pirosságától kölcsönzik; nem lézengenek úgy, mint a folyton románokat olvasó lányok, kik az ezekben szereplő vitézek sorsán való aggodás miatt állándóan sápadtak, hanem „az egészségtől testük tömött, kerek, elméjük vidám, járásuk virgonc, beszédjük eleven, társaságuk lelkes, ártatlan, mulattató”. Hasonlítsuk csak össze az ilyen leányt azzal, akit francia mesternők neveltek föl és csigáztak el. Mindjárt szemünkbe szökik a különbség az idegen neveléstől a testre-lélekre árasztott rossz s a hazai neveléstől eszközlött tündöklő jó között. VEDRES az *iskoláról* sem feledkezik meg a helyes magyar nemzeti művelődés rajzában. A tudományok tanulási módját könnyebbé és kedvesebbé kellene tenni, hogy az ifjúság ne unatkozzék s a tudományoktól ne idegenkedjék. Sokat lendítene a közoktatáson, ha a *tanítás magyar nyelven s nem deákul folyna. Több gyakorlati, mesterségbeli és testi ügyességre van szükt ség; olyasmit is kell tanítani az iskolában, aminek az ifjú az életben is hasznát veszi.* A görög nevelés példájára utal, amely jól egybekapcsolta az elméleti és a gyakorlati tanulmányokat. Mikorra valaki orátor lett, akkora már kész katona is volt, keresztülment a tudományok és a gimnasz-

tika valamennyi ágán. Nálunk főképp *a botanikát és a technológiát* kellene tanítani, „hogyan a tanulóifjúság láthassa legalább messziről azt a világosságot, melynél fogva a *mezei gazdaság* Magyarországon valaha kívánt tökéletességre följuthat.”

Szakítani a nyugatoskodó új szellemmel, mely megrontja a magyar nemzeti lelket; a mezei gazdálkodásban, az egyszerű falusi erkölcsökben keresni a boldogságot: ez a magyar középosztály egy részének a múlt század első negyedében *idillikus művelődési eszménye*. Ez a művelődési ideál nem nyargal a magasban: a birtokos nemesség sajátos magyar életéhez van szabva. Józan, praktikus, de minden felsőbbrendű cél nélkül való. Ebből a kultúr-ideálból hiányzanak azok a vonások, melyeket a nyugati műveltségű KÁRMÁN, KAZINCZY, TELEKI LÁSZLÓ s a nemzet annyi jelese mint az intenzívebb magyar műveltség előfeltételét tűzött ki: a folytonos önművelés, az olvasás szeretete, a tudomány ápolása, a magasabbrendű szellemi élet. Az idillikus művelődési ideál egészen egyoldalú és anyagi: egyedüli értékcentruma a mezei gazdaság. Ennek művelése a szellemi igények ápolását teljesen kiszorítja. A Nagymagyar-Alföld földművelő lelke sűrűsödik bele ennek a művelődési eszménynek igénytelenül összeillesztett egyszerű és szürke struktúrájába; azok, akik színesebb és gazdagabb kultúr-célokat tűznek nyugati nyomon a magyarság elé, jobbra a Felvidékről, Dunántúlról, Erdélyből s nem a Duna-Tisza-koze vagy a Tiszántúl rónáiról valók. –

A szellemi tespedés mocsarába az *1825 országgyűlés* dobja bele először a követ, melynek hullámgyűrűi gyorsan és mind nagyobb körben viharosan kígyóznak tova. Az utolsó országgyűléstől letűnt másfél évtized a nemzet régi sebeit nagyszámban újakkal tetézte. Most, hogy a nemzet ezeket a fórumon is mutogathatja, a hosszú pangás után újra reformvágy szállja meg, az előző század kilencvenes éveinek géniusza új életre támad. A politikai és gazdasági sérelmek és reformtervek mellett újra előtérben áll a *nemzeti művelődés* ügye; ezt éppúgy, mint három évtizeddel azelőtt, megint a legszorosabban egybekapcsolják a *nemzeti nyelv* kérdésével. Az országgyűlés tárgyalásain a művelődés és közoktatás ügyére is elsősorban a nemzeti nyelv árva

sorsán érzett fájdalom vetít melegséget és élénkebb színt. *Az iskola és a nyelv kérdése ezentúl egymástól elválaszthatatlan.* A következő országgyűlések is mindig junktimban tárgyalják. Csak fokozódik annak az axiómának ereje, hogy a *nemzeti állam* kiépítésének sarkköve a deák helyett a nemzeti nyelv uralma a közügyek terén; a nemzeti nyelv szolid és biztos terjesztése pedig elsősorban az iskolákon fordul meg.

Az országgyűlés kerületi ülése november 2-án és 3-án tárgyalja a *nemzeti nevelés* ügyét.¹ Az iskolák *magyar nyelve* a deákkal szemben a sok felszólalónak állandóan visszatérő tárgya. Keserűen panaszkodnak, hogy még mindig a deák nyelv tanulása az ifjúság legfőbb iskolai kötelessége. A tanárok csak annak örülnek, ha a magyar fiú szépen el tudja mondani deák leckéjét; de éppen ezért az ifjúság valószínűleg gondolkodni, a komoly tudományok iránt becsúszással érdeklődni meg nem tanul. Nemcsak a gimnáziumokban, de a pesti egyetemen is egészen idegen nyelv uralkodik, aminek az az oka, hogy a bécsi egyetem függeléke. Ez szállítja nekünk a professzorokat, akik sem a magyar nyelvet, sem a magyar szokásokat nem ismerik s így idegen szellemet csepegtetnek be ifjúságunkba. Minden közoktatásügyi bajunk forrása a bécsi Student-Hofkommission, mely általában a deák nyelvet is csak a németért akarja kiküszöbölni. Vannak ugyan, hangoztatja az egyik követ, mind a pesti, mind a bécsi egyetemen magyar nyelvtanító professzorok, de ezek tótok lévén, nincsen magyar accen-tusok s az ilyenek merik azt következtetni, hogy a magyar a laplandi nyelvvel azonos. Többen sürgetik, hogy a Bécsben lévő alapítványokat haza kell hozni s itt kamatoztatni. Most ha a magyar ifjú ezeknek hasznát akarja venni, Bécsben kell tanulnia; itt pedig az idegen nyelv és szokás miatt a nemzetiség belőle lassan-lassan kipárolog, gyökeret ver

¹ Ezeknek a kerületi üléseknek lefolyását, melyek közül a nov. 3-in alapítja meg SZÉCHENYI a M. T. Akadémiát, három egykorú kézirat alapján ismerteti a következő munka: *Adalékok* a M. T. Akadémia megalapítása történetéhez, SZILÁGYI ISTVÁNTÓL VASZARY KOLOS-tól és RÉVÉSZ IMRÉTŐL. Budapest. 1877. A fentiek a kerületi üléseknek itt közölt naplóira támaszkodnak. PONGRÁCZ MIKLÓS-nak az ülésről Bécsbe küldött titkos kém jelentésére nézve I. SZERFÜ: Iratok, 324-333. 11.

lelkében az idegenség s a külföld szeretete. A magyar ifjak számára alapított Teréziánumban nem hallunk magyar szót. Pedig a Teréziánum jószágai Magyarországon vannak. Most a nagy bátaszéki uradalom fejében itt csak öt magyar ifjú nevelkedik, akik aztán, ha haza jönnek, magyarul nem tudnak s nem is kívánnak tudni. A rendek tehát arra kérik öfelségét, hogy ezt az intézményt helyezze át Magyarországra. A mostani nevelési rendszernek átformálását – hangoztatja az egyik szónok – azon a törvényen kell kezdeni, mely 1790-ben azt rendeli: *ut educatio sit nationalis*. Persze azóta olyan parancsolatok jöttek, melyek ezzel a céllal és törvénnyel egészen ellenkeznek. „Közönséges nyelvvé kell tenni a nevelésben a hazai nyelvet. Hogy így magyarrá lesz, aki most nem is az: mutatja azoknak a cseheknek és morváknak példája, akik a tolerantiale edictum után Magyarországra jövéen tanulni, mind magyarokká lettek azáltal, mivel a mi [református] iskoláinkban magyarul tanítódnak a tudományok.”

A magyar tanítási és hivatali nyelvnek most is, mint az utolsó országgyűlésen, gr. DESSEWFFY JÓZSEF egyik legtüzeesebb szószólója. „Az *extensiva culturát* – úgymond – lehetetlen holt nyelven terjeszteni, minthogy a nyelv a nemzet gondolkodása módjának, constitutiójának, szokásinak s minden munkásságának resultuma. Jóllehet, mikor szó van a nevelésről, szónak kell lenni egyszersmind a nyelvről is: de én csak úgy vélekedem, hogy *ez a deák nyelvhez való ragaszkodás csak szemfényvesztés*, és majd ha megérik a plánom, kiküszöböltetik a magyar nyelv. Ügy vegyük, hát a dolgot, hogy amaz irtóztató princípium, hogy inkább deák, mint magyar legyen a dicasteriumok nyelve, oda visz utóbb, hogy a német nyelv egészen előnti hazánkat, mint már ezt fájdalmasan tapasztaljuk, hogy munkába is vevődött, királyi városaink s a szélső vármegyék itt fenn mind németül beszélnek.” DESSEWFFY felújítja az 1791-i országos bizottságnak azt a követelését, hogy a gimnáziumba csak magyarul tudó gyermekek vehetők föl. Hozzáteszi azonban, hogy a tanároknak is mind kell magyarul tudniok. Bár a tanítás egyetemes nyelve a gimnáziumban a magyar legyen, emellett kívánja, hogy a klasszikus oktatás a tanítás középpontjában álljon, a görög és latin nyelv is gondosan tanít-

tassék. Kár, hogy a felség nem veszi a magyar nyelvet pártfogása alá; ha ez kellő időben megtörténik, ma a magyar hatalmas, művelt nemzet volna. DREZMITZER, a győri tankerület főigazgatója, eléggé optimista állásponton van: az 1790-01 kezdve hozott törvények jó hatással voltak az iskolák magyar nyelvére és szellemére. Az ő tankerületében a latin nyelvtant is magyarul tanítják. A magyar szellem annyira behatolt az iskolába, hogy ha egy született német tanuló kerül belé, rövid idő alatt olyan jól megtanul magyarul, hogy még a kecskeméti bíróval is tudna beszélni. Még egy lépés van hátra: az iskolák tanítási nyelvét minden tárgyra nézve a magyart kell emelni.

Melyek azok az akadályok, amelyek miatt a törvény ellenére is a magyar nyelv oly nehezen halad előre. Ezeket rendre NAGY PÁL vizsgálja hatalmas szónoki lendülettel. Ilyen akadály először is a *főbb mágnások* közömbössége. Csupa németet szednek fel udvari tisztüknek, kik a magyarokat helyükből kiszorítják s a gazdasági ügyeket németül folytatják. ESZTERHÁZY hercegnek pl. négyezerén felül van az alkalmazottja, de ezek fele sem tud magyarul. A másik akadály a *német minisztérium* politikai törekvése: az egész monarchiára ennek legkisebb része, Ausztria nyelvét akarja rákényszeríteni, minden népet németté akar átformálni. Pedig erre nemhogy ötven-hatvan, de még ezer esztendő sem elégséges. Célját nem is éri el, de a nemzeteket elkorcsosítja, a maguk nacionalitásában őket megbénítja, nemzeti karakterüket elveszítetteti velük. De gátolják a magyar nyelv érvényesülését maguk az országnak lakosai is. Így a *horvátok*. Nem lehet követelni tőlük, hogy magyarokká legyenek. Minden nemzet legyen, aminek született. Miért ragaszkodnak azonban a közigazgatásban a deák nyelvhez, mikor ugyan-olyan fáradtsággal annak a nemzetnek nyelvét is megtanulhatják, melynek törvénye és konstitúciója oltalmazza őket. A *felvidéki nemesség* sem viselkedik méltó módon. Magát nem tót, hanem magyar nemzetnek mondja s mégis tótul-deákul-németül beszél. Miért tartja dicsőségnek, hogy vagy tótul, vagy Julius Caesar megholt nyelvén beszél, nem pedig annak a nemzetnek nyelvén, melyhez tartozónak vallja magát? Megbélyegezni való a *királyi városok* német lakosságának magatartására is nemzeti nyelvünkkel szemben. Ha

van háládatlanság a földön, a királyi városok polgáraiban van a legnagyobb. Ezek bevándorlóit s itt meggazdagodott emberek, kik hazájukból idevándoroltak, mert ott megélni nem tudtak. S mégis annyi idő multán most is annak az országnak nyelvéhez ragaszkodnak, mely nem tudott nekik kenyeret adni, s megvetik új hazájuknak nyelvét, mely kébelelére fogadta s gazdaggá tette őket. Ezek, mikor valami ünnepi alkalmatossággal uniformisban kiállanak frakkal, kaputtal, azt mondják a magyarosan öltözött becsületes csizmadiáknak: „Ich bin ein. deutscher Bürger, und du bist ein ungarischer Bürger.” Ámde ha „deutscher Bürger”, akkor menjen hazájába, ahonnan az éhhalál kergette ki. Végül nem akarnak magyarosodni az idegenajkú *parasztok* sem. Ezek egy része, a tótok, már itt laktak, mikor a magyarok bejöttek. Ez tehát fegyverrel meghódított nép. Miért ne lehetne ennél fogva arra kényszeríteni (nem ütéssel-veréssel, hanem morális eszközökkel), hogy bevegye annak a nemzetnek nyelvét, amely alá esett. E téren nem fejlődés, hanem egyenest visszafejlődés tapasztalható. Már az 18074 diétán Bártfa követe fölemlítette, hogy régebben náluk a jegyzőkönyvet magyarul vezették, most azonban már deákul, közbeszéddé pedig a *tót lett*. „Ha a constitution akármilyen sérelem esik, azt egy szempillantásban helyrehozhatja a fejedelem; de ha a tótok bekapnak valamely helységbe s azt eltótosítják, azt egy század se hozza helyre.”

A kerületi ülés behatóan tárgyalja a külföldi főiskolák látogatását eltiltó királyi intézkedést, másrészt a magántanulói rendszert. Az utóbbi kérdés alkalmat nyújt NAGY PÁL-nak az *arisztokraták* nevelési módjának kritikájára. Ki sem lehet mondani, hogy nagyjaink fiainak a magántanítók által való nevelése milyen hibás. Ez éppen nem nemzeti nevelés. Alig kel ki a gyermek a bölcsőből, már méltóságos úrfi a neve; hallja, hogy született főispán s azt hiszi, hogy a tudomány is vele született. A háziak nem beszélnek magyarul vele, az inasok németül, a nénjei szintúgy vagy franciául. Otthon tanítják, magánvizsgálatot tesz, a publicus professzorok eljönnek az examenjére s ugyanakkor ebédre is. A méltóságos úrfi kitűnően vizsgázik, pedig, „ha iskolába menne, ott látná, hogy ő milyen keveset tud a többihez képest, amellett, hogy otthon még erkölce sem civilizálódik s úgy

nézi a többi vele egykorú ifjakat, mint nem is embereket”. Az ilyen magánnevelést – folytatja a demokrácia híve – törvény útján kellene megszüntetni, hogy nagyjaink is a nyilvános iskolákban taníttatnák gyermekeiket. A magánpraeceptorok pedig a nagy úrfiak tanulmányát otthon csak ellenőriznék.¹

Ekkor merül fel az országgyűlés fórumán először a *reáliskolák* eszméje is. Br. VÉCSEY a kerületi ülésen igen hasznosának tartaná, ha a gimnáziumok számát csökkentenék s ezek helyébe „reális iskolák állíttatnának, úgy organisáltatván, hogy a tanuló ifjú minden iskolából kiléphessen valami életpályára”. Egy másik szónok azon panaszkodik, hogy iskoláinkban semmi *katonai, polytechnikai s oekonomiai* tudomány nem taníttatik s így ifjaink iskoláik végeztével csak bírák vagy prókátorok lehetnek. E követelmény nagy haladás a régebbi tanügyi vitákkal szemben, rávilágít a nemzet művelődési tudatosságának haladására. A reális irányú oktatás kérdése ezentúl valamennyi reformországgyűlésnek állandó tárgya.

Az országgyűlésen többen kikelnek a magyar *leánynevelés* idegen szelleme és nyelve ellen. A francia forradalom ideológiája rezeg még utólag a lelkekben, amikor többen az *egyházi nevelést* kárhozzatják. Nemcsak a németül-franciául tanító apácák, hanem a deákhhoz ragaszkodó szerzetes tanárok ellen is itt-ott felhangzik a szó. Minden polgárt, mondja radikális hangon az egyik követ, célirányosan kell nevelni, legjobb volna tehát, hogy egy bizonyos classis, t. i. a papok, kezéből kivennők a nevelést, és a tudományokat magyar nyelven, magyar hazafiak tanítanak. Egy

¹ A kor demokratikus irányú szelleme szólal meg a szelíd bencés, tanárban, GUZMICS IZIDOR-ban is, úgy látszik, éppen az országgyűlés hatása alatt, melyen jelen volt, amikor 1826sban így ír KAZINCZY-nak: „Ha elfajult nagyjaink gyermekeiknek újra születniek, nemzetesedniek kell, ezt csak a közönséges [nyilvános] nevelés által vihetni legbizonyosabban véghez. Az a külön nevelt ifjú gróf ismer-e egykorú polgártársait- Megtanultadé őket becsülni- Észrevette-e, hogy erkölcsi tekintetben mennyien vannak felette, kiket most kevélyen vet meg fényes köréből letekintvén az alacsonyabb születésűekre- Nem fogjas-e ez egész életében szégyelleni azok közé elegyedni, kiktől mindég szorgalmatosan távoztatva különbözött-” (KAZINCZY F. levelezése. XIX. köt. 543. 1.)

másik szónok azért nem szeretné, ha fiait paptanár tanítaná, mert ez nem volt atya s nem is lehet az.

Ez a szerzetes tanítórendek ellen való támadás célzás a királynak 18064 rendeletére, mely a bencéseket, cisztercitákat és premontreieket több, addig világi jellegű gimnázium tanításával bízta meg. Jellemző, hogy pár évvel ezelőtt (1820) az agg gróf SZÉCHENYI FERENC, aki valamikor a XVIII. század végén még elég radikális elveket vallott, tollat ragad s a korszellemről (Vom Zeitgeist) ír egy munkát, melyben a közelégedetlenség s a közromlottság forrását abban keresi, hogy a szerzetesrendeket évtizedekkel azelőtt eltörölték, ami „az iskolák féktelenségét és a tanítók szabadelvűségét” vonta maga után. Az orvosszert abban látja, hogy a filozófiát, észjogot, részben a történet- és természettudományokat csak papok tanítsák; a számtan, földrajz, poétika, retorika, magánjog és statisztika világi tanárok kezében is maradhat. így várható, hogy az ifjúság elsősorban jó kereszténnyé és engedelmes alattvalóvá, aztán hasznos polgárrá, tudományosan művelt emberré nevelődjék. „Jól tudom – így szól -, a mai korszellem attól fél, hogy ily módon az iskola csak pietistákat, scrupulosusokat és fanatikusokat fog nevelni; de ilyenekké harminc-negyven esztendővel ezelőtt sem képezte növendégeit az iskola. A világ és a körülmények mérsékeltek a pietistákat, megnyugtatták a scrupulosusokat, felvilágosították a fanatikusokat. Ellenben az állam nyugalmanak szempontjából nem tanácsos, hogy a pietistákat szabadgondolkozásúak, a scrupulosusokat közönyösek, a fanatikusokat intransigens emberek pótolják.”¹ A konzervatív főúr e szavai, ha nyilvánosságra kerülnek, a húszas években már alig találtak volna visszhangra. Az országgyűlés radikális követének szélső álláspontja azonban hasonlóképp nem kelt mélyebb benyomást.

A kerületi ülés hosszú, többnapos vitájának az a vége, hogy az 1790/1-i országgyűlési bizottsági munkálatok között van egy: *de educatione nationali*, ezt kell a mostani országgyűlésnek tárgyalás alá venni, mert hisz a *nemzeti nevelés a legfontosabb kérdés*. „Minden egyéb gravamen – hangsúlyozza DESSEWFFY – olyan, amit egy parancsolat vagy

¹ FRAKNÓI VILMOS: Gr. Széchenyi Ferenc. 1902. 350. 1.

törvény egyszerre megorvosolhat; de az educationak jobbitására generatióknak az ideje kívántatik. Ebben hát nem lehet késni. Ezt mindjárt kell kezdeni késedelem nélkül.” A másik régi kívánság, melynek megvalósítását a követek közül többen szintén sürgősnek mondták, a *Magyar Tudós Társaság* felállítása volt. Az 1825 november 2-án és 3-án tartott kerületi ülésnek ez a vitája, mely a magyar nyelv és a nemzeti nevelés körül forgott, indította SZÉCHENYIÉ a M. T. Akadémiát megalapító nagylelkű ajánlatára, melynek eszméje egyébként már előbb fejében forgott. Ennek eredményét hirdeti az 1827. évi XI. és XII. t. cikk, mely az Akadémia alapítását „nemcsak a hazai nyelvnek terjesztésére, hanem a tudományok és művészetek minden nemében leendő kiművelésére” törvénybe iktatja.¹ Az Akadémiának megalapítása egy öntudatra ébredt s fejlődni akaró nemzet életében ma egészen természetes dolognak tűnik fel. Bécs szemében ez nagy bűn volt: ameddig lehetett, megakadályozta. A bécsi rendőrség főnöke az osztrák külügyminiszterhez, STADION grófhhoz 1807-ben írt titkos fölterjesztésében azt mondja, hogy „a magyar nyelv ápolására tervezett nemzeti intézet alapítását államfelforgató kezdeményezésnek kell tekinteni”.² Más országban a fejedelem s a kormány maga kezdeményezett és hozott létre olyan intézményt, mely a nemzet nyelvét és tudományát művelje; ellenben az ősi alkotmányára és önállóságára büszke magyar népnek félszázadon keresztül úgy kellett kikönyörögnie az engedelmet, hogy ilyen intézményt társadalmi úton maga állíthasson föl.

Amilyen eszmék a magyar nyelv és nemzeti nevelés ügyében a kerületi ülésen fölmerültek, újra tüzetes vita tárgyai az országgyűlés alsó tábláján, csakhogy most már egyrészt a hivatalos kormányzat, másrészt a nemzetiségi követek ellenmondása és ellenőrzése mellett. A *deáknyelvű* tanításhoz és közigazgatáshoz a horvátok és tótok körömszakadtig ragaszkodnak. „Akarjuk-e, kérdezi Fiúmé követe, azon jóltevő deák nyelvet, mely bennünket a hajdani kiet-

¹ VAY ÁBRAHÁM idevágó országgyűlési jelentését és akadémiai tervezetét 1. Magyar Ország Gyűlésének *írásai*. 1825-26. 271. lap.

² Régi Magyar Könyvtár. 37. köt. 1916. 23. l. KAZINCZY tübingai pályaműve. Kiadta HEINRICH G.

lenségből a polgári virtusokra, elméinknek és erkölcsainknek kipallérozására vezetett, most háládatlanul számkivetésre vetni.”¹ Az elnöklő SZÖGYÉNY ZSIGMOND perszonális is siet síkra szállni a deák nyelv érdekében. Úgy látszik a rendek, mondja, a latint csak *extraordinarium stúdiumának* akarják az iskolákban. Ez nem helyes, mert erre a nyelvre *most még* nagy szükségünk van.

A hivatalos nyilatkozatok 1790-től kezdve sokszor altatják a nemzetet a *most még* kifejezéssel. Ez a *most* azonban már három és fél évtizeddé tágult az idők árjában. Az elnök szavaira több követ iparkodik megvilágítani a rendek álláspontját a latin nyelv iskolai szerepére nézve. Távolról sem akarják a deákot csupán rendkívüli tárgynak, melynek tanulása a tanulók szabad tetszésére volna bízva. Azonban József császár is, amikor a németet az iskolák és hivatalok nyelvül elrendelte, maga is elismerte, hogy a deák már néni alkalmas a közdolgok folytatására. Európában mindennütt az anyanyelv az iskolák és a hivatalok nyelve, ellenben a hazai iskolákban „az a káros dolog vagy, hogy a gyermekek a deák nyelv tanulásával sok esztendeig elfoglaltatván, kevés tudományokat tanulnak, úgy hogy *az ifjú már hivatalra menendő korában, midőn a deák iskolákból kijön, akár gazda, akár katona, akár más hivatalokra menni kíván, a deák nyelven kívül mást nem tud.*” Legyen a latin rendes tárgy, de ne valamennyi tárgy tanítási nyelve: ez csakis a magyar lehet.² Igen eredeti módon védelmezi a gömöri követ a deák nyelv uralmát. Szerinte veszedelmes volna a törvénykönyvet deákból magyarra fordítani s a magyar nyelvet a törvények nyelvévé megtenni, „mert mennél több a prókátor, annál több a per; ha magyar lesz a törvénykönyv, majd minden ember prókátor akar lenni, és sok féltudósok lesznek, akik mind a szegényebb nemes emberek, mind a parasztok között csak hinteni fogják a pereknek magvát, és abból élődván, sok szegény embert megrontanak”.³

¹ Magyar Ország Gyűlésének *Jegyző Könyve*. Posonyban. 1825. és 1826. I. köt. 596. 1.

² U. o. I. 606. 1.

³ U. o. I. 647.

Az uralkodó magyar faj ezen az országgyűlésen kezdi meg nyelve uralmáért élet-halálküzdelmét, még pedig mindjárt heves támadással az itt lakó többi nemzetiséggel szemben. Az országgyűlés rendi szerkezete alapján a magyar nemesség képviselői nagy többségben vannak; ez oly fölénytudatot kölcsönöz nekik a nagy nemzetiségi néptömbök csekély képviseletével szemben, hogy a horvátok, németek és tótok sértegetésétől és gúnyolásától sem tartózkodnak, ami csak még jobban elmérgesíti az addig tűrhető testvérviszonyt. Az elnöklő perszonális többször kifejezi aggodalmát a nemzetiségek részéről várható visszahatás miatt. Erőszak, úgymond, erőszakot szül. Ófelsége úgy sem fogja a kívánt kényszerítő eszközöket a magyar nyelv terjesztésére elrendelni: „nagyobb körültekintéssel és mérsékléssel tétesenek a magyar nyelv terjesztésében az előre való lépések”.¹

A magyar nemzetiségi kérdés történetében rendkívül érdekes jelenség, hogy ebben az időben még valamennyi felvidéki tót követ, bár óvást emel a magyar nyelvnek azonnal vagy hatévi határidőre való közigazgatási hivatalos nyelvvé emelése ellen, mégis egyhangúan kiemeli, hogy *nem zárkózik el a jövőre nézve a magyar nyelvnek az iskolákban való terjesztése ellen*, sőt maguk ajánlják fel iskoláikat a magyar nyelv terjesztésére. Később, mikor a nemzetiségi eszme mind erősebbé és öntudatosabbá válik, éppen iskoláikban látják azt a várat, amelynek sáncai nemzetiségüket és nyelvüket a legbiztosabban védelmezik. Beszédét most még valamennyi tót követ azzal kezdi, hogy ők is szívükön viselik a magyar nyelv sorsát. De a mostani felnőtt nemzedéktől nem kívánható, hogy azonnal megtanuljon magyarul. Ez a következő nemzedékek feladata, amelyeknek *az iskola* adjon alkalmat a magyar nyelv elsajátítására. Az árvái követ, ZMESKÁL, már a kerületi ülésen is felszólal ebben a kérdésben, még pedig deákul. Először a magyar követek kinevetik s nem akarják meghallgatni. „De aztán – mondja SZOBOSZLAI PAP ISTVÁN naplója – nagy adplausust nyert, mert szánakozva szólott magáról, hogy neki nem volt módja magyarul úgy megtanulni, hogy tisztán beszélhetne.” Gyermekait azonban már úgy neveltette, hogy

¹ U. o., I. 608. 1.

„akármelyik tiszaháti magyarral kiállhatnak”. Attól fél, hogy a magyar hivatali nyelv hirtelen behozatala miatt sok derék hivatalnokot el kellene bocsátani. Fogyván idővel a magyarul nem tudó hivatalnokok száma, ezek helyét töltésük be magyarokkal. Tízestendős korában pedig minden gyermek magyar iskolába adassék.¹ Az alsó táblán a zólyomi követ is mindent a magyar nyelv terjedése szempontjából az iskolától vár. Kiemeli, hogy a felvidéken előbb lehet megtanulni német, francia s más nyelvet, mint a magyart, mert amazok tanulásához jó könyvek vannak, de magyarul egy jó szótár sincs. Attól is tart, hogy a deáknak az iskolából való kiküszöbölésével a kultúra fejlődése megakad.² Liptó megye követe kijelenti, hogy „a felső vármegyék népei és lakosai merevény tótok (*meros Slavos esse*) és alkalmatosságok sincsen a magyar nyelvet megtanulni, de azért mégis magyar vér, szív és lélek van benne”.

A későbbi időkben, egészen az 19184 összeomlás túróc-szentmártoni deklarációjáig, a tót nemzetiségi mozgalmak főfészke Túróc megye volt. 1825-ben azonban még Túróc megye követe is, bár hangoztatja, hogy a tót nemesség nem tudván magyarul, a magyar hivatalos nyelv elrendelése esetén ebben a megyében nem akadna hivatalnok, mégis a magyar nyelv terjedését igen kívánatosnak tartja. „E célnak elérésére, minthogy *a nevelés legjobb eszköz lehet, az iskolákban javasolta* elkezdni a nyelv terjesztését, hogy t. i. a kisebb és falusi iskolákban is a köznép gyermekei magyarul taníttassanak és folyvást gyakoroltassanak, míg a nép között házi, és *két-három származások* (Generációk) *után közönséges nyelvé is válhat.*”³ Az árvái és a sárosi követek is ugyanilyen értelemben szólalnak fel. Az utóbbi azért sem óhajtja a deák nyelvet egészen kiküszöbölni, mert éppen most fogják Dalmáciát és Galiciát a magyar koronához kapcsolni, itt tehát az érintkezésnél szükség lesz a deák nyelvre. Az országgyűlés horvát tagjai azt kívánják, hogy a készülõ nyelvtörvény ereje csak Magyarországra korlátoztassék a kapcsolt tartományokon kívül.

¹ Adalékok a M. T. Akadémia megalapítása történetéhez. 1877. 85. és 26. lap.

² Magyar Ország Gyűlésének Jegyző Könyve. 1825. és 1826. 608.

³ U. o. I. 613. 1.

A németajkú városok követői jóindulattal vannak eltelve a magyar nyelv ügye iránt. KRICSKE JÓZSEF lőcsei követ, aki az országgyűléstől kiküldött közoktatási bizottságban is jelentékeny szerepet játszik, a kerületi ülésen kijelenti, hogy Magyarország csak akkor emelkedik az igazi nemzeti szellem magaslatára s válik boldoggá, ha az országban egy nyelv fog uralkodni. „De melyik nyelv legyen az uralkodó- Álmos és Árpád voltak ennek a birodalomnak megalapítói, az ő nyelvük magyar volt, tehát ennek a nyelvnek kell egyetemesnek lennie.” Alkotmányunkat is magyar alkotmánynak nevezik. Ha a II. József rendszerét követjük, 1826-ban elemi iskoláinkban a tanításnak magyarul kell megindulnia és 1827-ben a középiskolák nyelve is a hazai nyelv legyen. Néhány év multán az egész ifjúság Magyarországon magyarul fog beszélni. Sopron városának követe, WAGNER FERENC óvást emel NAGY PÁL-nak, Sopron megye ablegatusának azon kijelentése ellen, hogy a városokban nem uralkodik nemzeti szellem; mert annak a keblében is doboghat magyar szív, aki nem beszél magyarul. A soproniak az osztrák határon kénytelenek németül beszélni. Az erőszak a magyar nyelv terjesztésében célját fogja téveszteni. De ha az iskolák tanítási nyelve a magyar lesz, ez szerfölött elő fogja mozdítani terjedését.

Sokkal erősebb és mélyebb már ezidőtájt a nemzeti állam eszméje, a nemzeti nyelvért való buzgalom és faji öntudat, melyet a mind szebben fejlődő magyar irodalom is táplál, semhogy a nemzetiségek aggodalmait és kívánságait az országgyűlés figyelembe vette volna. Berekesztése előtt, 1827 június 30-án, „Fősérelmek a királyhoz” című fölterjesztésükben külön fejezetet szentelnek a rendek a magyar nyelv ügyének.¹ Elüljáróban visszapillantást vetve az 1790/1-i országgyűlés nyelvtörvényétől letúnt évtizedekre, megállapítják, hogy azóta sem terjed a nemzeti nyelv: „nem hogy előre lépett volna, sőt inkább hátra ment”. Az iskolákban is azt lehet tapasztalni, hogy a honi nyelv csupán *mellesleg* taníttatván, kevés előmenetelt tesz. A hivatali nyelv túlnyomóan ma is deák, sőt német (a kamaránál, a bányáknál); a pesti játékszínen németül játszanak. El-

¹ Magyar Ország Gyűlésének Írásai. 1825. és 1826. 1511-6. 11.

érkezett az idő, amikor a magyar nyelv az iskolákban egyetemessé tehető, mert már a tudomány nyelve kimunkálói dott, a tudományos mesterszavak megvannak s naponkint gyarapodnak. A szükséges iskolakönyvekkel is már rendelkezünk részint kinyomatva, részint kéziratban. Az a kifogás tehát, hogy a magyar nyelv műveletlen s a tudomány iskolai előadására alkalmatlan, most már meg nem állhat. „Azon drága idő, mely különben a deák nyelvnek megtanulásában töltetett el, más tökéletességeknek megszerzésére sokkal nagyobb haszonnal fog fordíttatni.” Az ifjúság értelme és tudása is jobban fejlődik, ha anyanyelvén tanul. Az nem vethető a magyar nyelv ellen, hogy régi okleveleink és törvényeink mind deákul vannak írva. Más nemzetek hajdani oklevelei és törvényei is latinnyelvűek, de ez mégsem gátolta meg őket, hogy a nemzeti nyelvre ne térjenek át.

Ezért a királytól a rendek a következő kívánságok teljesítését kérik: 1. A közhivatalok nyelve hat év alatt magyar legyen. 2. Valamennyi törvényszéki fórum tizenkét évi határidő letelte után magyarul tárgyaljon. 3. A törvény-cikkek is magyarul szerkesztessenek. 4. Ezentúl se egyházi, se világi hivatalra ne legyen alkalmazható, aki magyarul nem tud. 5. Az iskolákban csakis olyanok taníthatnak, akik a haza nyelvét tudják. *A nemzeti (elemi) iskola I. osztályában az 1829. évtől kezdve minden tárgyat a vallástannal együtt már magyarul kell tanítani,* a következő években fokozatosan a többi osztályokban is. *A felsőbb iskolákban (gimnáziumokban, akadémiákon, egyetemen) is a tudományokat egyedül magyar nyelven kell előadni,* „csak a mélyebb tudományok, nem különben azok, melyek a deák nyelvnek elősegülésére tartoznak”, taníthatók továbbra is deák nyelven. A latin iskolában csak az mehet a II. osztálytói feljebb, „aki a nemzeti nyelvet tökéletesen tudja”. De kell, hogy a tanítók is tudjanak magyarul. Ezért „oktató mesterek készítésére megkívántató intézetek” állítandók. Azt az óhajukat is hangsúlyozzák a rendek, hogy a király a trónörököst és másodszülött fiát is taníttassa a magyar nyelvre.

Az országgyűlés azonban a tanítás nyelvi kérdésein kívül a közoktatásügynek számos egyéb hiányait is tüzete-

sen megvitatja és a király elé terjesztett általános sérelmei és követelményei (*Gravamina et postulata generalia*) közé iktatja.¹ Első kívánsága, hogy az iskolákból a nemzet egységét megzavaró vallási különbségtételek kiküszöböltesse- nek s az ösztöndíjakban a szegényebb sorsú tanulók vallási különbség nélkül részesüljenek. Gondoskodni kell továbbá arról, hogy a nemesifjúság az iskolában alkotmányos érzü- letet s honvédő buzgóságot szívjon magába (*constitutionalem obligationem et Patriam nimirum defendendi ardorem inibat*). A pesti egyetemen *Scholae Praeparandorum*^{ot} kell felállítani, hogy alkalmas egyének legyenek a tanári pályára képezhetők (*in paedagogia rite erudiantur*). A szerzetes-tanárjelöltek is, mielőtt tanítanak, próbatétel (*examen*) alá vettessenek. Ezt a somogyi követ indítványozta, kis jelentvén, hogy a szerzeteseknek sem szabad félniök a tanári examentól. A szerzetes-tanárokra vonatkozó éles kritika nagyon zokon esik nekik. „De a már közönséges [nyilvános] kath. nevelők – írja méltatlankodva KAZINCZY- nak GUZMICS IZIDOR bencés”, aki az országgyűlésen jelen volt – csupa barátok! ezt hallom egy sem jó deák, sem jó magyar nyelvű gróftól mondatni. Hiszen nem nagy ideje, hogy épen ezeket kívánta a haza. [Célzás a régebbi országgyűléseknek a szerzetes tanítórendek visszaállítására vonatkozó határozatára.] S az-e ma a barát is, mi a közép századokban volt- De erről nem akarok sokat, ne talán Cicero *pro domo* szóljon belőlem. A nevelés tárgyait, módját határozza meg a kormány; legyen meg az illendő felvigyázás; s csak alkalmas tagok rendeltessenek a tanító székekre: legyenek aztán ezek fekete, fejr, kék köntösűek, ngy hiszem a foganat egy lesz. Ten magadra hagyom elgondolni, ha a szerzetes, különben tiszta fejr, s szívü férfrü, nem alkalmasb-e a köznevelésre, tanításra, mint a sokfelé szórt gondü világi.”² A kormány, úgy, ahogy már MÁRIA TERÉZIA s JÓZSEF alatt, most is továbbra sürgeti a szerzetesrendek tanárképzését (72. l.), a tanárvizsgálat követelményét azonban csak több, mint egy félszázad múlva az 1883: XXX. t.-c. váltja valóra.

¹ U. o. 441-3. 11.

² KAZINCZY FERENC levelezése. XIX. köt. 1909. 543. 1.

Az egyik követ azon méltatlankodik, hogy „a professorok az ifjúsággal fizetésekért *correpetitiókat* tartván, azok «ránt, kik nálok correpetálnak, mindenkor megkülönböztetett szorgalommal és figyelemmel vannak”. Ellenben a szegény diákokkal nem törődnek s így „a legjobb talentumok is ki nem fejlődhetnek, a classificatióban is hátrátétnak”. El kell tehát tiltani a tanárokat a magánórák adásától. Ennek ellenére a priváta-rendszer egész a század végéig virágzik. Okát azonban már 1825-ben maguk a követek is megadják a tanárok silány fizetésében, amikor arról panaszkodnak, „hogy a professoroknak és tanítóknak a systematisált fizetésekkel teljes értékben ki nem adatnak, hanem 100 conventiós forint helyett csak 200 váltó czedula forintot kapnak”.¹

A rendek egyik súlyos sérelme, hogy a magyar közoktatásügy az osztrák *Studien-Hofkommission*-nak van alárendelve (subordinatum). A második Ratio megjelenése óta a bécsi tanulmányi bizottság mind nagyobb illetéktelen befolyást gyakorol a magyar iskolaügyre. Növeli ezt a befolyást akaratlanul maga a magyar és az erdélyi kancellária is, mert nem lévén szaktestület, a tanügyi kérdésekben kikéri a bécsi *commissio studiorum* véleményét. Ez így mindinkább a magyar tanulmányi ügyek fórumává kezd válni s mindinkább azon iparkodik, hogy ezeket az örökös-tartományokban követett eljárás és iskolaszervezet mintájára szabja, a monarchia egységét a közoktatásügy terén is biztosítsa. E törekvésében FERENC császár is erősíti: 1814-ben elrendeli, hogy a magyar oktatásügy is a bécsi tanul-

¹ Magyar Ország Gyűlésének *Jegyző Könyve*. 1825 és 1826. IV. köt. 198-9. 1. A tanulók tömeges korrepetícióját a helytartótanács 1792 óta számos rendeletben igen szigorúan megtiltotta (1792: 3784. sz. rendelet; 1798: 7127; 1801: 3498; 1825: 7272). Végre 1826-ban (6031. sz. r.) a kérdést a következőképp rendezi: A tanárok correpetálhatnak, de az erre jelentkező tanulók névjegyzékét az év elején tartoznak az igazgatónak bemutatni, ki a magánórákat ellenőrzi s erről jelentést tesz. Egy tanár csak kevés tanuló magánoktatására vállalkozhatik. A tanulóknak correpetálásra való kényszerítése hivatalvesztéssel jár. Ügy látszik, a visszaélések ezután sem szűntek meg, mert a helytartótanács később is többször megismétli tiltó rendeletét (1835: 2400; 1836: 885). A priváta-rendszer fonákosságát remekül jellemzi JÓKAI pozsonyi diákemlékei alapján a Mire megvénülünk c. regényében. (Nemzeti kiadás. 57. sk. 11.)

mányi bizottság hatáskörébe tartozzék s ezért tanácskozás saiban a magyar kancelláriának két, az erdélyinek egy tagja vegyen részt. A magyar és az erdélyi kancellár, gr. ERDŐDY JÓZSEF és gr. TELEKI SÁMUEL, minden eszközzel küzdenek ez intézkedés ellen, nem küldenek be tagot az osztrák bizottságba s nem közlik vele irataikat. A király végre is 1818-ban enged: külön magyar és külön erdélyi tanulmányi bizottságot szervez a magyar és erdélyi kancellária és az osztrák bizottság tagjaiból s úgy intézkedik, hogy ha közjogi okból a magyar és osztrák tagok nem tudnának meg egyezni, az ügy a király elé jusson.¹ Ennek a vegyes bizottságnak alapján a király a magyar művelődés ügyét mégis csak osztrák gyámság alá helyezi. 1818 május 3-án a király elrendeli, hogy a magyar tanügy a német örökös tartományok iskolai rendszere szerint szabályoztassék. Amikor a magyar kancellária kifogásokat emel, újra megparancsolja, hogy a Ratio Educationist az osztrák tanulmányi bizottsággal közösen revízió alá vegye s ezt minél gyorsabban ejtse meg.² Az osztrák tanulmányi bizottság késznek nyilatkozik a Ratio Educationis revíziós munkájára. Azonban mégis halasztást kér. Arra utal, hogy a császár a német tartományok tanulmányi rendszerének újjáalakítását is elrendelte. Jó volna tehát előbb ennek elintézését megvárni, hogy a magyar közoktatási rendszer ehhez simítható legyen.³ E halasztás következtében a Ratio érvényben is marad 1848-ig.

Mindennek azonban híre megy az országban s évek múlva is az 1825-ben egybehívott országgyűlést arra indítja-

¹ SZEKFÜ: Iratok, 90. 1.

² „Auch ist nun ohne allem Aufschub die in dem benannten Kabinett schreiben anbefohlene Revision der für das Königreich Ungarn bestehenden Ratio Educationis mit der deutschen Student-Hof-Commission get meinschaftlich vorzunehmen und nach Thunlichkeit schnell zu befördern.” (A bécsi kultuszminisztérium levéltára. St. Hof-Comm. fasc. 34-413 A bis H in gen. 12035-522. sz.) Ilyen hangú rendeletet kap az erdélyi kancellária is, melynek nevében gr. TELEKI SÁMUEL átír az osztrák tanulmányi bizottsághoz, hogy küldje meg neki az osztrák tartományokban uralkodó iskolai rendszer tanterveit (Ugyanott. 4475. sz.); másrészt megkérdezi az erdélyi guberniumot, milyen eltérések állanak fenn a Norma Regiától? (Ugyanott. 49-12. sz. 1819.)

³ U. o. 34. A. 3906-860. sz. 1818.

hogy tiltakozzék a magyar tanügynek osztrák gyámság alá helyezése (subordinatio) ellen. Az elnöklő perszonális a rendek idevágó sérelmének szövegét kifogásolja, mert szerinte a *subordinatum* kifejezés nem fõdi a valóságot. Ugyanis a magyar udv. kancelláriánál is mûködik egy tanulmányi bizottság, mely nincsen *alávetve* az osztrák bizottságnak, hanem határozatait a kancellária egyenest õfelsége elé terjeszti. „Vagyon ugyan ennek egybeköttetése – ezt elismeri a perszonális – az úgy mondott Hof-Studien-Commissióval, de *ennek alája vetve nincsen*”, tehát a *subordinatum* szót el kell hagyni.¹

A rendek nem nyugodnak bele az elnök felvilágosításába s most már a bécsi egyetemnek a *pesti egyetemre*, való illetéktelen befolyását kifogásolják. „A cathedrákra való concursusok alkalmával, úgymond, Bécsbõl szoktak küldetni a thesisek”, sõt az eredmény fölött is ott döntenek. Továbbá „azon orvosok, kik Bécsben graduáltak, több tekintetben tartatnak, mint a Pesten graduáltak”. A bécsi egyetemnek ezt a jogtalan fölényt meg kell szüntetni. Ezek a sérelmek hosszú vita magját vetik el. Pestmegye különösen zokon veszi, hogy a kancellária útján a helytartótanáctól az osztrák udvari tanulmányi bizottság rendelése érkezett hozzá, mely úgy intézkedik, hogy ezentúl a filozófiai tanulmányok az olasz tartományokban olaszul, egyebütt pedig német nyelven taníttassanak. A pesti egyetem ezt úgy próbálja magyarázni, hogy akkor Magyarországon a filozófiát magyarul kell előadni. Fel is ír ilyen értelemben a királyhoz, de válasz nem érkezik. A rendek erre azt a felvilágosítást kapják, hogy a helytartótanács csak azért küldte le ezt a rendeletet, hogy fontolja meg az egyetem, vajjon nálunk is nem lehetnem a filozófiai tanulmányokat átalakítani. Azonban a német nyelv kötelezõ erejének Magyarországra való kiterjesztése nem foroghatott szóban, mert a rendelet világosan csak *pro provinciis Austriacis* szól.

A rendek azonban mégis jónak látják „a magyar Universitas és Tudományok [tanügy] függetlensége eránt” külön felterjesztéssel élni.² Ebben újra kifejtik, hogy milyen

¹ Magyar Ország Gyûlésének *Jegyzõ Könyve*. 1825-6. IV. köt. 199. 1.

² Magyar Ország Gyûlésének írásai. 1825. és 1826. 811. 1.

jogtalan a bécsi Studien-Hofkommission befolyása, melyet magának a magyar közoktatásügyre nézve követel. Hisz az 1790/1-i X. t.-cikk kimondja ennek az országnak egyéb örökös tartományok kormányzatától való teljes függetlenségét; ennek a törvénynek érvénye nyilvánvalóan kiterjed az ifjúság nevelésére is, mely az alkotmány jövődő erejét megalapozza.¹ Ezért az országgyűlés kéri öfelségét, *vonja ki valóban a pesti egyetemet s a magyar közoktatásügyet minden osztrák befolyás alól* (ab omni Austriaco influxu de facto abstrahere) *s egyedül a magyar kormányzésekre bizza.* Majd látjuk, hogy ez a kérelem is, mint a többi, egészen hiábavaló volt: az osztrák bizottság súlya a magyar tanügyre még jobban ránehezedett.² Sőt a király a magyar kancelláriának azt a felterjesztését, melyben a rendeknek az osztrák bizottsággal szemben hangoztatott sérelmeit föl-tárja, egyenest megküldi ennek a bizottságnak.³

Csak még egy kortörténeti adatot említek fel, mely jel-

¹ „10. Art. plenam Regni hujus a Gubernio et norma aliarum Haereditarum Provinciarum Independentiam salvam déclarassent; Juventutis quoque educationem, in qua futurum Constitutionis Robur fundatur, provisione Legis hujus eomprehenderint.” U. o. 812. 1.

² Csak néhány példát! Az osztrák udv. tanulmányi bizottságban tárgyalják és szabják meg 1833-ban és 1834-ben azt az intézkedést, mely egyes magyar gimnáziumoknál és filozófiai tanfolyamoknál az iskolai bizonyítványok kiadatása körül előfordult szabálytalanságok megtorlására vonatkozott (Kk. Stud. Hof-Comm. 1833. évből 1804., 3029., 3241., 6310., 7559. számú s az 1834. évből 1531. számú aktáit. A bécsi kultuszminisztérium levéltára. St. HofComm. Hung. in gen. fasc. 34-413.) – A harmincas években a pesti egyetemen használt tankönyveket szigorúan meg-bíráltatja a Studien-Hofkommission a bécsi egyetem tanáraival, pl. WEU-NER filozófiai kézikönyvét (4 kötet). A bírálatokat azzal küldi meg a m. kir. udv. kancelláriának, hogy a mű újabb kiadása alkalmával figyelembe veendők. (Stud. Hof-Comm. 1837. év 5915-763. sz.) – 1843-ban a magyar országgyűlés régi sürgetésére végre a kormány ipariskolát akar felállítani. A m. kir. udv. kancellária egyenesen az alsóausztriai kormányzékhez fordul, hogy adjon neki a bécsi *Polytechnisches Institut* szervezetére vonatkozólag felvilágosításokat. A StudiensHofkommission ez ellen átír a kancelláriához, hogy jövőre tanügyi információkért csakis hozzá és ne máshová forduljon. Studien HofComm. 1843-ból, 2205-531. sz.) – A br. MEDNYÁNSZKY-féle 1842-i közoktatásügyi tervezetet a Student-Hofkommissionnak adják ki megbírálásra.

³ A bécsi kultuszminisztérium levéltára. Stud.-Hof.Comm. 34. A. Hung. in gen. 3657-909. 1827. szept. 11.

lemző arra, hogy mily nagyra becsülte ebben az időben a nemzet az egyetemet, bármily ósdi intézmény volt is a külföldiekhez, pl. az akkor már a szabadság elve alapján nagyrafejlődött német egyetemekhez képest. Árva megye követe azt indítványozza, hogy „az universitás díszére- és virágzására illő volna az universitás kiküldöttjének az ország gyűlésén helyet adni”. A követek helyeslik az eszmét, de az elnök azzal üti el, hogy nincsen napirenden.¹ – A nemzeti nevelés nagy sérelmét látják továbbá a rendek a *bécsi Teréziánumnak* a magyar ifjakat, az ország jövőndő vezetőit, elnémetesítő szellemében. Ezt is a királyhoz fölterjesztett tanügyi gravamenek közé iktatják. Mivel, úgymond, a bécsi Teréziánum rendszere nem felel meg sem a nemzeti szellemnek (*Spiritus Nationalis*), sem az ország törvényeinek s jórészt mégis Magyarországról, a báttaszéki uradalomból, tartatik fenn, ezt az intézményt az országba vissza kell hozni.² Amikor az alsó tábla a sérelmeknek ezt a pontját tárgyalja, a pécsi káptalan követe elmondván a báttaszéki apátsági javadalom egész históriáját, védelmére kel a Teréziánumnak s elvileg is a külföldi tanulásnak. „Nem tartották – hangsúlyozza – eleink azt, hogy a külföldi tanulás ellenkezik a magyar geniussal, constitutióval és az ország javával; megtanította őket a tapasztalás, hogy a külföldi tanulás nevelte a legnagyobb férfiakat, mint voltak JANUS PANNONIUS, VERANTIUS, OLAHUS, FORGÁCH és még számos nagy emberek, sőt minden módon elősegítették a tudományokra vágyódó ifjakat, hogy külföldön tanulhassanak.” E szavaknak különösen időszerűséget kölcsönöz napjainkban, elhangzásuk után éppen száz évszázaddal, közoktatási kormányzatunknak az az intézkedése, hogy a báttaszéki alapítvány jövedelmét, a mai Teréziánumban nevelkedő magyar ifjak ellátásán kívül, egyetemi

¹ Az eszme egyébként régi. Az 17904 országgyűléstől magyar nyelvű fölterjesztésben maga a pesti egyetem kéri, hogy követet küldhessen az országgyűlésre az oxfordi és cambridgei egyetem példájára, melyek „a Londoni Parlamentumnál két-két követet tartanak”. (L. a fölterjesztést ABAFI Figyelőjében. 1876. I. köt. 233-5.)

² Magyar Ország Gyűlésének *írásai*. 1825 és 1826. 442. 1. A Teréziánum magyar tanulóinak a magyar nyelvben való oktatása csak az 1867-i kiegyezés után következett be. – Ugyanekkor a báttaszéki alapítvány is a magyar közoktatásügyi miniszter hatáskörébe jutott (1875).

hallgatók és fiatal tudósok külföldi ösztöndíjaira fordítja. Ma ezen összegek erején sok magyar ifjú végzi felső tanulmányait a bécsi *Collegium Hungaricum*-ban, mely abban a magyar Gárda-palotában kapott helyet, ahonnan másfél századdal ezelőtt BESSENYEI szava indította el a magyar nemzeti műveltséget: „Mennél műveltebbek leszünk, annál magyarabbakká fogunk válni.” A kitűnően megszervezett berlini magyar kollégium, a rendszeresített francia- és angolországi ösztöndíjak mind azt a szándékot szolgálják, amelynek az 1825-i, országgyűlés követe adott méltó hangot a külföldi tudományos kiképzésre szolgáló magyar alapítvány kapcsán. Ezt a nagyjelentőségű kultúrpolitikai célt a fundáció mai szörnyű elesettségünkben jobban megközelíti, mint valaha.

A külföldi tanulás más kérdés fonalán is szőnyegre kerül az országgyűlésen. A rendek ugyanis azt kívánják, hogy a helytartótanács vonja vissza a protestáns teológusok *külföldi egyetemeken* való tanulását újra tiltó rendeletét. Az egyik káptalani követ ebben az ország védelmét látja a külföldi veszedelmes eszmeáramlatokkal szemben; kiemeli a király különös kegyét a protestánsok iránt: külön teológiai akadémiát állított fel Bécsben számukra, hogy „ifjaikat megóvja a jakobinismustól és carbonarismustól”.¹ Az országgyűlés mégis fölveszi az ügyet a sérelmek lajstrommába, mert, mint az egyik követ kifejtette, a külföldi tanulás nemcsak nem káros, de ezt egyenest „a tudományoknak Hazánkban való gyarapítására nézve minden módon előmozdítani kellene, hogy a tanuló és tanulni kívánó ifjaink a külföldi tökéletesedésben is részt vehessenek”.

A protestánsok egy másik régi sérelmüket is újra szóvá teszik. Egy 1800 augusztus 26-án kelt királyi rendelet ismét megtiltotta a katolikus ifjoknak protestáns iskolákba való járását. Azonban akárhány helyen, pl. Debrecenben, Sáros>patakon felsőbb katolikus iskolák nem voltak s a katolikus szülőknek fiaikat nagy költséggel idegenbe kellett adniok, hogy a gimnáziumot végezhessek. Miért szabad a protestáns ifjoknak katolikus iskolába járniok – s miért nem szabad a katolikus diákoknak a protestánsok iskoláit

¹ Magyar Ország Gyűlésének *Jegyző Könyve*. 1825 és 1826. I. köt. 560. II. köt. 176.

látogatniok- – veti föl az egyik protestáns követ. Attól nem kell félniök a katolikusoknak, hogy az evangélikus iskolák fiaikba indifferentizmust csepegtetnek. Hisz ezek az iskolák is öfelsége legfőbb felügyelete alatt állanak, s ha észreveszi, hogy rossz útra térnek, mindig hatalmában áll tenni róla. Hasonló sérelem az a rendelet, mely a katolikus szülőknek megtiltja, hogy fiaik mellé protestáns magánnevelőt fogadjanak.

Ezek a panaszok újra alkalmat adnak egy régi *elvi* kérdés tisztázására: a nevelés kérdésében való intézkedés *egyedül a fejedelem jogai és* MÁRIA TERÉZIA és JÓZSEF felvilágosított abszolutizmusa a racionalisztikus államfogalom alapján a köznevelés ügyét kizárólag fejedelmi jognak minősíti. Az 1790/1-i országgyűlés a királlyal egyetértőleg maga óhajtja megállapítani a „nemzeti nevelés” rendszerét. II. LIPÓT el is ismeri a nemzet idevágó jogát; FERENC, az új „patriarchális” abszolutizmus képviselője, a második Ratio kibocsátásakor tagadja. A napóleoni korszak országgyűlései követelik, hogy a közoktatásügy kérdését a diéta tárgyalja. Mind a vármegyék, mind az országgyűlés helyteleníti, hogy a király az országgyűlés megkérdése nélkül adta ki az 18064 Ratiót: *a királynak nincsen joga egyoldalúan intézkedni a nevelés kérdésében.* Az 18254 országgyűlés ugyancsak erre az álláspontra helyezkedik, amikor regnikoláris bizottságot küld ki a közoktatásügy megreformálása céljából. Egyes aulikus követek most is, mint a második Ratio kiadása előtt az udvari kancellária, azt vitatják, hogy „az egész nevelés tárgya egyedül a fejedelmet, mint apostoli királyt illeti, az ország rendéinek befolyása itt csak kérelem.” Hová lett Tolna a kereszténység, ha Szent István megengedi, hogy bárminő nevelés legyen? Bizonyára visszatért volna a pogányság. Szent István, Kun László, Zsigmond, Mátyás király főiskolákat állított föl anélkül, hogy az ország rendéit megkérdette volna.¹ Ez az eléggé naiv történeti-jogi okoskodás egyáltalában nem talál visszhangra. Az iskolaügy rendezése a nemzet joga: ez volt az egyetemes meggyőződés. „A constitúciónak lelke is azt tartja, hogy minden *vagyonunk* eránt csak az ország gyűlésén tétethetnek rendelkezések; *mennyivel*

¹ U. o. I. köt. 555.

inkább a neveltetés eránt, mely minden világi értéken felül vagon.” Természetesebb ész jogi indokolása a nemzet önrendelkezésének a művelődés terén ennél alig gondolható. Az eddigi országgyűlések, mint a nemességnek, az uralkodó műveltebb osztálynak gyülekezetei, ha a nemzeti nevelés kérdése forgott szóban, elsősorban mindig a közép- és felsőoktatás hiányaira szegezték figyelmüket. A *népoktatás* ügyét inkább szívükön viselték a mi aufklaristáink és a felvilágosodott abszolutizmus, melynek II. JÓZSEF volt a főképviselője. A FERENC császár korabeli reakció népoktatás-ellenes politikája JÓZSEF nádor emlékirataiból a század fordulóján eléggé élénk domborodik. A demokratikus gondolat lassú beszűrődését jelzi, hogy az 18254 országgyűlés sürgős intézkedéseket követel a népoktatás terén: már a *nemzet egyetemének művelődése* is öntudatos eszménnyé kezd szilárdulni. A köznép művelődését is átölelő kultúrpolitikánk meleg sugarai áradnak ki „A Nép Taníttatása eránt való Izenetéből a Statusoknak” (1827 jan. 10). – A nép elvadulása, a bűnesetek növekedése, mondja az Izenet, főkép a nevelés hiányának tulajdonítható. Fontos ezért a nép erkölcsi és értelmi nevelése. Az országgyűlés a közoktatásügy javítása céljából külön bizottságot küld ki, amely különös gonddal fog belemélyedni a népoktatás kérdésébe. Azonban addig is, amíg ez javaslatokat tesz, sürgősen néhány intézkedést kell foganatosítani. így ki kell nyomatni a népoktatásra vonatkozó eddigi rendeleteket, hogy a magisztrátusok szigorúan kényszeríthetők legyenek megtartásukra. Főkép azok oktatásáról kell minél előbb gondoskodni, akik künn messze a tanyákon, erdőkön, hegyeken, sok mérföldnyire szétszórva laknak és kiskoruktól kezdve mintegy az emberi társaságon kívül, egészen természeti durvaságban nőnek fel, anélkül, hogy valami vallási és erkölcsi nevelésben részesülnének. Ezeket a papok és tanítók egymásközt felosztva vásárnaponként gyűjtsék össze és tanítgassák. Esetleg erre a célra vándorpapokat és tanítókat kell kijelölni. A rendek bíznak a nagylelkű nemzetben, hogy minden fia, főkép a nagybirtokosok, közreműködnek a népoktatás fejlesztésében, iskolák felállításában és a tanítók ellátásában.

¹ Magyar Ország Gyűlésének írásai. 1825 és 1826. 813. 1.

Az országgyűlési írások elsárgult fólió-lapjain ezeket olvasva, önkénytelenül is eszünkbe tolul, hogy ma, száz év múltán, még mindig ugyanaz a magyar népoktatási politikái nak legfájóbb sebe: *a tanyaiskolák hiánya*. E bajon, melyet már az 18254 országgyűlés hánytorgat, a lefolyt száz esztendő viszonylag nem sokat segített. Az 1867-ben erőre kapott nemzeti állam, főképp a miliénium óta, seregestül emelt a Felvidék tót és Erdély oláhlakta elhagyott vidékein, az erdővágásokban, iskolapalotákat, de az alföldi rónák milliónyi szétszórt fajmagyar tanyalakosságát jórészt analfabéta vadságban engedte felnőni. Amazok megmagyarosításával Nagy-Magyarország megkésett; emezek hirtelen népművelésére meg Csonka-Magyarországnak nincsen gazdasági ereje.

Ezek azok a főbb közoktatásügyi eszmék, melyeket az 1825/74 országgyűlés fölvetett. Majdnem valamennyi még mindig egészen ugyanabban a körben mozog, mint az 1790/14 diéta művelődéspolitikája. A középpont most is a deák és a nemzeti nyelv küzdelme, csakhogy a harc a letűnt évtizedek tanulsága alapján most már nagyobb hévvel, céltudatossággal és határozottsággal folyik, a siker nem minden reménye nélkül. Kézzelfogható eredmény egyelőre csak egy van: a M. T. Akadémia alapítása. A nemzeti művelődés eszményének tartalma most is kimerül a nemzeti nyelv iskolai uralmában. A kultúrjavak új értékelése s ennek alapján az iskolák műveltségi tartalmának kibővítése most sem kerül szóba. Új gondolat, melyet egyelőre még csak a kerületi ülés halk hangon pendít meg: a reáliskolák és a polytechnikum felállításának követelménye, olyan csira, mely a következő országgyűléseken mind erősebb gyökeret ver a közvéleményben. Ez az országgyűlés nem is akarta azonnal a közoktatásügy reformját; ennek tüzetes előkészítését az 1827: VIII. t.-cikk alapján a kebeléből kiküldött országos deputációra bízta. E bizottság munkálata 1830-ban *Opinio* címen nyomtatásban is megjelent. Javaslatait és ezek sorsát később vizsgáljuk.

III. A MAGYAR NYELV DIADALA.

Az országgyűlések tovább küzdenek a magyar nyelv jogaiért. Kölcsey és Széchenyi a deák kultúra ellen. A *lingua togata* mint a közéleti retorika eszköze. Meggátolja a magyar tudományos élet és irodalom fejlődését; mellette a nemzeti nyelvű irodalom szegényes marad s nem tudja a nemzetet szellemileg táplálni. A latin uralma a szellemi tespedés egyik főoka. Politikai szerepe: a különféle nyelvű nemzetiségek intelligenciájának összekötő kapcsa. A nemzet önérzetének fokozódása s a romantikus költészet. A hajdani dicsőség történeti szemlélete s a nyelvmozgalom. Az ifjúság már nem tanulja szívesen a latint; mind több *hunt garizans* kap büntetést az iskolában. Bécs szigorúan örökdi, hogy a tanárok ne magyarul, hanem deákul tanítsanak. A protestáns iskolák is, kivéve a patakít, szívósan ragaszkodnak a deák nyelvű oktatáshoz. A helytartótanács a magyar nyelvtant is latin tankönyvből taníttatja. 1840iben azonban az országgyűlés nyomása alatt érdeklődik, vajjon gya< korlati szempontból lehetséges-e a magyar tanítási nyelv bevezetése. A főigazgatók jelentése kedvező. A bécsi államkonferencia nemzetiségi politikája állást foglal ellene. A király a döntést halogatja. Kollowrttal szemben végre Metternich fogja a magyar nyelv pártját: a latin uralma valóban anachronizmus. A főigazgatók újabb kedvező jelentése. Több gimnázium hivatalos rendelet híján is magától kezd magyarul tanítani. Hosszas vajúadás után megszületik az 1844: II. t.-cikk: a közoktatás nyelve a magyar. A magyar nyelvi tankönyveket Czuczor és Vörösmarty írja. Az életből már úgylis kiavult deákos műveltséget a frissen feltörő nemzeti kultúra egyhamar elhantolja.

Az 18254 országgyűlés a nemzetet szélesebb körben is öntudatra ébreszti. A magyarság fölédred, de mivel tovább aludt, mint kellett volna, sokkal lassabban és nehezebben jut eszméletre, mint más nemzet. Hosszú álmából végre föl-ocsúdik, körültekint s azt látja, hogy neki még csak hajnalo-

dik, mikor a többi nemzet számára a nap már deledőn magaslik. Most gyors ütemben akarja tehát helyrehozni azt, amit a nemzeti élet hosszú éjtszakájának álmos korszakában elmulasztott. Ezt a mulasztást a legfájdalmasabb an a nemzeti nyelv hivatalos, irodalmi és iskolai használatának hiányában érzi, mert tudja, hogy a nemzeti nyelv élete azonos a nemzet életével, halála a nemzet halálával. A deák nyelvet most már egyenest ellenségének kezdi nézni. Az 17904 országgyűlés XVI. t.-cikkében a gyűlölt némettel, mint *lingua peregrina*; val még a kegyelet és szeretet simogató hangján állította szembe az *idioma latinurmot*, melyet nem érzett idegennek. Most azonban, az 18254 s következő országgyűléseken a deákkal, mint a magyar nyelvet a maga nemzeti jogaitól megfosztó, holt, de mégis hatalmas ellenséggel fordul szembe s évről-évre nem nyugszik addig, míg uralmát meg nem törli. Nincsen országgyűlés, mely a főrendekkel szövetkezett bécsi hatalomtól lépésről-lépésre ne csikarna ki új jogokat a nemzeti nyelv javára.

Az 1830. évi VIII. t.-cikk többek közt kimondja, hogy „mostantól kezdve az ország határain belül közhivatalokra senki se legyen alkalmazható, aki a magyar nyelvet nem tudja” (4. §.); „hogy 1834 január 1-je után senki ez ország határai közt, aki a magyar nyelv kellő ismerete nélkül szükkölködik, ügyvédi vizsgálatra ne bocsáttassék” (5. §). Az 1836:111. és az 1840:VI. t.-cikk a közigazgatás és törvénykezés terén tovább tágítja a nemzeti nyelv jogait. Kivívja, hogy az országgyűlés a királyhoz egyedül magyarul írhatja fölterjesztéseit; a helytartótanács a törvényhatóságokkal magyarul érintkezik, hasonlóképp az egyházi hatóságok is a világi hatóságokkal magyarul kötelesek levelezni; az anyakönyveket magyarul kell írni; vallási különbség nélkül csak olyan lelkészek alkalmazhatók, akik tudják a magyar nyelvet.

Amíg így a magyar nyelv a közigazgatási és egyházi terén diadalmasan előre tör, az *iskolákban* a deák nyelv még másfél évtizeden keresztül szívósan fenn tudja tartani uralmát. A monarchia egységét féltő Bécs jól tudja, hogy a magyar nyelv számára *a közigazgatás terén kicsikart jogoknak szankcióját a valóságban jórészt az iskola adja meg*. De tudja ezt az országgyűlés is, mely legfontosabb *sérelmei*

közé számítja mindig a közép- és főiskolák latin tanítási nyelvét. Az 1832/64 országgyűlés a következőt követeli: „Minden haladék nélkül minden falusi és kisebb oskolákban hoztasson bé a magyar nyelv tanítása; különösen a *gimnáziumoknak* négy első osztályaiban ezentúl deákul csak a római classicusok, minden tudomány azonban magyar nyelven adasson elő; és ezek deákul csak az 54k oskolába kezdődvén, a magyar nyelv némely tudományokra még a bölcselkedő és törvényes pályákon is kiterjesztessen”.¹ A rendeknek egy másik, a királyhoz intézett felterjesztése tiltakozik az ellen, hogy a magyar iskola és közigazgatás „a deák holt nyelvnek, ennek a középkor szülte homályos századok megavult maradványának tovább nem viselhető jármát hordozza”, s hogy „már csak a régiségek tudós bűvárjainak tanító szobájkban található deák nyelvnek még tovább szolgálója legyen.”² A latin iránt érzett ellenséges hangulatot és megvetést alig fejezhették volna ki a rendek ékeőbb szavakkal. Az 1839/40 országgyűlés tovább érleli a latinnak az iskolákból való kiszorítása ügyét. DEÁK FERENC követi be-

¹ Magyar Ország Gyűlésének *íráσαι*. 1834. II. köt. 69. 1.

² U. o. 1836. VI. köt. 24. 1. Ezidőtájt METTERNICH viszont fellengző himnuszt zeng a latin- értékéről: „Dass unser Weltteil seinen hohen Grad von Civilisation eben dieser Sprache verdankt, dass in demselben die Wissenschaften nicht auf einzelne, durch den Gebrauch eines Dialekts beschränkte Teile eingeengt wurden, sondern sich allgemein verbreiten konnten, dass eine im Sinne echter Aufklärung genommene europäische gelehrte Republik entstand, dies alle sind Folgen des. Gebrauches der vollkommen ausgebildeten, geschlossenen und als eine tote, keinem Wechsei mehr unterworfenen lateinischen Sprache, zu allen legislativen und diplomatischen Zwecken, sowie zum Gebrauche der wissenschaftlichen Vorlesungen auf den hohen Schulen, in früheren Zeiten.” Hiába fejt ki METTERNICH-nek a magyar kancellária, hogy a latint már alig beszéli valaki, a törvények magyar fordítását használják, de meg. Ausztriában is a rendeletek németül s a lakosság nyelvén jelennek meg s az osztrák hivatalos ügykezelés német. Miért ne lehetne akkor Magyarországon magyar? Miért ragaszkodják ehhez az avult s már kevesektől értett nyelvhez éppen csak a magyar? METTERNICH továbbra is a magyar nyelvmozgalomban „csak a tudatlan és félrevezetett tömeg ujjongását” látja. „Míg a magyar nyelv – mondja – a latin tökéletességét eléri (ha ugyan valaha egyáltalában eléri), századoknak kell lefolynia.” Csak a negyvenes évek közepén enged az öreg kancellár merevségéből. L. SZEKFÜ, *Iratok*, 408. 1. Ugyanitt a harmincas-negyvenes évek nyelvi törvényeinek hátterére vonatkozóan a 79. sk. számú iratokat.

számolójában már örömmel jelenti, hogy „a közigazgatásnak minden ágaiból lassankint elmarad a diák nyelv, s minden polgárnál szükségessé válván a magyar nyelvnek tudása, képtelenség nélkül nem lehet jövőre az iskolai tanítás nyelvét magyarra nem változtatni”.¹

A nemzeti nyelv ügye végre minden téren az 1844: II. t.-Cikkben arat diadalt. Ennek már a címe is: „A magyar nyelv és nemzetiségről” arra utal, hogy a magyar nyelv és nemzet azonos, tehát *a magyar nemzeti állam* hivatalos nyelve ezentúl kirekesztőleg a magyar, az országgyűlés tanácskozási nyelve csak a magyar, a magyar kir. udv. kancellária s a kir. helytartótanács irataiban a magyar nyelvet kötelesek használni, hasonlóképp a törvénykezés nyelvének is minden fokon magyarnak kell lennie. E törvény két utolsó szakasza végre az *iskolák nyelvéről* is intézkedik: „Ő Felsége már kegyelmesen elrendelte, hogy a magyar nyelv a kapcsolt Részekbeli *főti*, és minden *közép iskolában*”² (Academia és Gymnasiumokban) mint rendszerinti tudomány tanítassék” (8. §.). A másik szakasz a deák tanítási nyelv fölött húzza meg a halálharangot: „Ő Felsége méltóztatott kegyelmesen rendelkezéseket tenni már az iránt is, hogy az ország határain belüli iskolákban *a közoktatási nyelv a magyar legyen*”, (9. §.)

A nemzet közélete nem volt többé eleven anachronizmus: végre nyelvében élhetett a nemzet. A magyar nyelv érvényesülésének ez a gyors üteme a végső drámai kifejtésben sok keserű tusa eredménye. A küzdelmet METTERNICH és KOLLOWRAT bécsi kormányán kívül itt a hazában két fronton is kellett megvívni: a nemzetiségek, főképp a horvátok ellenében, másrészt az aulikus főrendekkel szemben, akik az ilyen irányú javaslatokat többször visszavetették. Mikor a felső tábla az alsóház idevágó határozatát 1833-ban visszautasítja, a magyar nyelv védelmében KÖLCSEY legszebb beszédét mondja el. S jellemző, hogy a nemzetnek akkor leg-

¹ DEÁK FERENC és HERTELENDY KÁROLY: Követ Jelentés az 1839-404 országgyűlésről. Pesten, 1842. 23. l.

² E törvényben találkozunk először hivatalosan a *középiszkola* szóval. Mint a német „Mittelschule” (polgáriskola) fordítása már előbb használatos, pl. SZEMERE BERTALAN-nál (Utazás külföldön. I. 1840. 18.).

mélyebb klasszikus műveltségű fia kel ki a legélesebben a latin nyelv uralma ellen: „S minden egyéb tekintetben nem vesztette nyelvünk? Mert íme, bár első tulajdonainál fogva Európa leghíresebb nyelvei mellett sem vonulna szégyennel vissza, mégis hátra kellett maradnia. S e miatt hol áll a mi egész *tudományi tehetségünk*, a mi egész *literatúránk*? Nem hozom fel a németet, franciát vagy angolt; de maga a dán és svéd parányi literatúra is nem sokkal elébb van-e a mienknél- És miért- Azért, mert járomba vetették nyelvünket; mert eltapodták, mert csúfot csimiltak azon szerencsétlenekbő, kik hazafiságtól vezéreltetvén, ezen nyelv kimívelésére adták magukat... Nem kívánnak [a főrendek] egyebet, mint a latin nyelvből olyan szent nyelvet csinálni, mely őket a sokaságtól elkülönözze. Vagy talán a demokrátiától félnek, ha az anyai nyelv felemeltetik? Török és orosz szomszéd dainknál soha sem divatozott a latin nyelv: hol van ezért nagyobb despotismusnak ostora, mint önálok? A magyar iskolai nyelv legtüzesebb követelője, BEZERÉJ ISTVÁN 1835-ben az egyik kerületi ülésen az ország általános műveltségének s tudományosságának emelése érdekében így viaskodik a magyar nyelv jogaiért. „Most egy oly nyelven taníttatnak a tudományok, mely mindenkire egyaránt holt, egyaránt idegen. Ki az, aki sajnosán nem érezné, mely nyomasztó súllyal fekszenek e miatt intellectualis kifejlődésünkön a deák nyelv bilincsei- A ki nem tud magyarul, a tudományos nevelésben nem csak nem veszít az által, ha magyar nyelven fognak taníttatni a tudományok, sőt nyer, mert eddig nem anyanyelvén, hanem holt latin nyelven tanult, ezentúl pedig élő nyelven tanuland, a mi mindenesetre könnyebb. A ki pedig tud magyarul, az véghetetlenül nyer, ha oly nyelven tanulja a tudományokat, mely nyelv előtte nem idegen.” Így érhetjük el, anélkül, hogy az ország bármely nemzetiségének nyelvét sértenők, hogy a magyar fegyverek dicső emlékét a magyar tudomány s magyar műveltség fénye váltsa föl a külföld szemében. „Egyesítsük erőnket – mondja máskor (1836) – ama holt zsarnok igája alól a hazát, a királyt és nemzetet kiszabadítani, ez legyen jelszava minden törvényhatóságnak és egy napot se mulasszon a teljesítésben.” A latin nyelv kiküszöbölése a magyar közigazgatásból s mint tannyelvnek megszüntetése az iskolákban most már nemcsak a haladó

élet kényszerének, hanem a nemzeti politikának is egyik legfőbb kérdésévé súlyosodik.

SZÉCHENYI 1835-ben egész nagy könyvet ír a latin uralma ellen, a *Hunniáit*, melyben az izzó gyűlölet hangján az ország műveltségének és közoktatásának hátramaradásáért s a nemességnek és parasztságnak egymástól való lelki és kultúrális elszakadásáért egyedül a deák nyelvet teszi felelőssé. „A boldogtalan latin nyelv dúlta – mondja – már bölcsőjét tol fogva a magyar csinosodás szellemét; e holt nyelv mérge olvasztá már az ifjú kebelben a honinak minden szeretetét; e természetelleni áldajka fosztá meg a serdülő gyermekkorá edeni napjainak visszaemlékezésétől, amidőn meglett korában hazát neki nem adott, de csak száraz elégtelen tudományt. Ezen embertelen bilincs tartá vissza a magyart az Istentől nyert nemzeti eredetiségének s anyanyelvének kifejtésétől, s tartá a holt csinosodás járma alatt, mely ezer évek előtt már megszűnt, és őt még piruló veszteglésre kényszeríté, míg más nemzetek maguk sajátágában bilincstelen emelkedtek szebb civilisatio felé. Ezen szívtelen zsarnok vágta ketté a nemzet közérdekét, s taszítá a *szántóvetőt* az ártatlan becsmérlett magyarság köreibe le, midőn *nemest* az annyira bitorbecsű latin elsősigibe emelte fel; s így midőn a sympathiának legédesbb érzelmét gyilkolta, melyek már rég egybeolvasztották volna a nemesség és parasztság közérdekeit, az egymástóli visszavonás átkit csepegteté századok folytában a nemzet legbelsőbb ereibe. És ezen boldogtalan holt vámpírként még most is szívja nemzetünk hátramaradt életét, s halálos lehelete által még most is gyászba borítja az erőlködő nemzetiségnek itt-ott gyéren s halványul fejledező virágját.”¹ SZÉCHENYI tehát nemcsak azért teszi felelőssé a latint, hogy nem engedte demokratizálódni, a nemzet széles rétegeibe jutni a kultúrát, hanem azzal is vádolja, hogy a deákos műveltségű nemesség és a magyar parasztság közé arisztokratikus válaszfalat állított, mely nem engedte, hogy az egész nemzet lelke a nemzeti nyelven és kultúrán keresztül homogénné váljék, egységbe forrjon. De milyen szellemi habitust biztosított a deák kultúra legalább a nemesembernek, az uralkodó magyar faj képviselőjének- „A világ egy csinosul-

¹ Hunnia. 1858. évi kiadás. 36. 1.

tabb emberében sincs – kiált fel keserűen SZÉCHENYI – oly kevés világi műveltség, mint a magyar nemesben, melynek oldalainál fogva érintkezésbe jöhetne más nemzetekkel. Hazája is sziget, ő is sziget, jó kikötő egyikben sincs. S csudálkozva láttam nem ritkán, az itthon legtanultabb mily szomorú szerepet játszik sokszor odakünn, melynél feszesbet, furcsábbat senki sem. Más nemzetek az idő szükségéhez és életéhez szabják nevelésüket, míg a szegény magyar még mindig a konyhadiákban botorkát és húsz évi tanulás után, habár mindig első eminens volt is, semmi valódi hasznost nem tud; s mi egyébiránt csak akkor látszik legjobban, ha a törvényi tekervényen és országlási szövevények hazájának határain túllép.”¹ S ki mindennek a műveletlenségnek, melyet a holt zsarnok szakaszt nyakunkba, az oka- Jómagunk. „Nem a török járma alacsonyítá le nemzetiségünk természetét, mert tudva van, honunkban zsarnokoskodott sok basa magyarul szolt; nem a német sülyeszté latinba a magyárt, mert azt másutt sem alkalmazta; de a magyar maga taszítá le anyanyelvét a selejtesség közé és saját kezeivel nyomta rá az alacsonyság pecsétjét. Le is esett az az előszobák s istállók falai, a kunyhók és a szántóvető körei közé; s századokig felejtve s tisztítlan hevert a férfitől becsben nem tartott, a szépnemtől nem értett honi nyelv... Valamint tehát hajdanta más nemzeteknél kiszorította az élő nyelv a latint a közhasználatból, s azt a tudósok körébe emelte, úgy fogja nálunk is, bár akarjuk, bár ne, bár szeresük, bár ne, kiküszöbölni azt az élet. Minden ellene törekedés hasztalan munka, elbitanglott idő”.²

SZÉCHENYI e sorokat 1835-ben írta, amikor ez a kiküszöbölési folyamat a magyar társadalmi és iskolai életben már nagy lendületben van. Végső törvényes szankcióját csak az 1844: II. t.-cikk adja meg. S ezzel a latinnak a XIX. század közepén nyugateurópai szempontból nálunk már egészen anachronisztikus uralma megszűnik. A külföld előtt már régóta csodálatot keltett, hogy van itt Közép-Európában egy ország, ahol még huszártisztek, nők, iparosok, sőt szűrös

¹ U. o. 23. 1.

² U. o. 44. 1. és 71. 1.

emberek is latinul beszélnek.¹ Ennek a beszédnek, melynek foszlányait JÓKAI regényeiben oly remekül örökítette meg, megvoltak a maga tájszólásai: a Felföldön más színezete volt a latinságnak, mint az Alföldön, a katolikusok latin beszédének más zománca volt, mint a protestánsokénak, sőt a színmagyar reformátusok hungarizmusokkal teli deák nyelve megint elütött a jobbára német műveltségű luteránusoknak a klasszikusokhoz közelebb álló nyelvétől. Innen a sok vita és versenygés, ki tud jobban latinul- Persze az eleven élet fejlődése sok olyan fogalmat vetett föl, melyek latinul nehezen voltak hirtelen kifejezhetőek. Ezért a latin beszédbe sok német és magyar szó is becsúszott. PULSZKY FERENC írja, hogy Eperjesen egyik jogtanára vízjogi előadását egyszerű így kezdte: „Molitor propter Wassermangel habuit baj.”²

¹ Arra, hogy a külföld miképen fogta fel sokszor a latin és a magyar nyelv viszonyát, jellemzők azok a sorok, melyeket SZEMERE BERTALAN egy 1837-ben megjelent francia könyvből idéz franciaországi naplójában: „Sz. István idejében a magyarok, vagy inkább az e nevezet alatt egyesült különböző népek megtérítésére Magyarországra küldött követek a latin nyelvet behozták; e nyelv az ifjúságnak mindenütt taníttatván, gyorsan elterjedt, s a népnél közönségessé lőn, s az országügyekben is egyedül ez használták. Azonban, ez idő alatt, egy magyar nyelv kezdte támadni a *sláv, fin* nyelv különböző dialektusaiból, mikhez később még a *török* nyelv járult.” Ugyanebben az évben az *Edinburgh; Review* egyik cikke néhány magyar költemény fordítását bemutatva, már el is parentálja a magyar nyelvet, kijelentvén, hogy „a lélekben bizonyos ingert ébreszt oly nyelvnek irodalma, mely most már csaknem kihalt”. (Utazás külföldön. 1840. I. 292. II: 179.)

² PULSZKY F.: Életem és korom. I. 34. 1. Hogy a mindennapi életben milyen cifra latinsággal írtak, arra jellemző az a levél, melyet HORVÁT ISTVÁN elriasztó példálul másolt bele 1805-iben naplójába. A ráckeresztúri ispán ígv kér vesszőket az ercsi tisztartótól: „Monsieur Frantziskó Andok, Tis ztarteur cum honore psentament, Ercsi. – Perillustris Dominatio Tua! Si Dominatio virgultas habet, speroticam sonam voluntatem daturam: heidoneno ideo expediturus non dubito illum habentes virgultas: placcat Dominatio tua numerare et pretium cum pietate mihi adictus accipere., ego in aliquibus aliis servire possendus, et charitate magne servandus, quibus me commendandibus cum honore manendus sum. Kovács Ferenc spänus. Rátz Xtúr 2-da junij 1800.” HORVÁT ISTVÁN hozzát teszi: „Ennyire vezet sokakat hazánkban a deák írásra ingerlő viselkedés! A gyáva emberkék sem élhetnek józúen, ha csak latin nyelven akármilyen undokul és hibásan nem firkálhatnak. Ez a nyomorult ispány a vesszőt magyarul talán helyesebben kérte volna, mint sem idegen nyelven.” (Irodört. Közi. 1912. évf. 331. 1.)

A megyegyűléseken meg az országgyűlésen annál inkább ment valaki komoly államférfiú számba, minél hosszabb körmondásokat s antik idézeteket tudott biztosan hömpölygő szónoklatába beleszőni. Közpályán forgó *apáink műveltsége velejében csak retorikai jogi műveltség volt*: eszménye CICERO. AZ iskola úgyszólván csak a *lingua togata* alapos ismeretére készítette elő.

Az a föltétlen tekintély, amelyet a deákos műveltség, mint a közéleti rétorizmus eszköze, élvezett, a legkárosabban hátráltatta a magyar nyelv kiművelését, de ezzel egyszersemind a magyar nemzeti műveltség és tudomány szélesebbkörű és hatékonyabb kialakulását is. Az iskolák egész tanulmányi idejét úgyszólván elrabolta a latinnak, mint *eszköznek* elsajátítása, úgyhogy már egyéb tanulmányokba való *tartalmi* elmélyedésre nem jutott idő. Egyszersemind az, aki latinul megtanult, már abban a hitben élt, hogy minden tekintetben *művelt ember*. A deákos műveltség szűkkörű zártsága elhalványította az emberek tudatában a művelődés legfőbb ismertetőjelét, t. i. azt, hogy a művelt ember sohasem érzi magát késznek és befejezettnak, hanem mindig tudás-szomjas, folyton újabb ismeretekre tör. Ez az egyik fő oka annak, hogy viszonylag oly rendkívül lassan fejlődött ki nálunk a *kritikai tudományos köztudat*, másrészt a *tudományos specializmus*.

A század elején rendkívül kevés volt a magyar tudományos írók és a megjelenő könyvek száma. „Tízezer élő íróból áll – mondja SCHWARTNER MÁRTON (Statistik des Königreichs Ungarn. 2. Ausgabe. 1811. II. 452.) – a mai Tudós Németország: Magyarországon a tudósok testülete alig kétszáz főre rúg, a fordítókat is beleszámítva. Portugália gyarmataival együtt Krisztus születése óta 1750-ig 5600 nagy és kis író tud fölmutatni: HORÁNYI ELEK ellenben Szent Márton korától kezdve, aki pannóniai volt, 1777-ig nem éppen nagy, sőt nagyon is kis író nem tud többet, mint 1155-öt összeszedni. SCHWARTNER statisztikája szerint könyvkereskedés volt a század elején Pesten 2, Budán 2, Pozsonyban 4, Kassán 1, Sopronban 1, Horvátországban 1, egész Magyarországon tehát (Erdélyt nem számítva) alig több egy tucattal: Németországban a lunevillei béke előtt már ennek harmincszorosánál is több volt. Magyarországon papírosmalom

a század elején kb. 40 van, Csehországban 114; nyomda 36, ezzel szemben magában Lipcsében 18. Németországban már a XVI. században megjelentek katalógusok az újabb könyvekről (Messcatalog); nálunk csak 1798-ban SCHEDIUS állított össze először egy „Allgemeines Verzeichniss der inländischen neuen und neu aufgelegten Bücher”-t. A *Hazai Tudósítások* arról panaszkodik, hogy Magyarországon százötvenezer kalendáriumot nyomtatnak, „más fontos könyvekből pedig alig vészen meg az ország ötszázat”. (1809 szept. 27. szám.)

SCHWARTNER a magyar tudományos irodalom rendkívüli szegénységének okát sokat tünődve keresgeti. Sok mindenre rámutat, de az igazi okot nem találja meg. A jó fejek Magyarországon, úgymond, éppoly kevésbé hiányzanak, mint a lúdtollak, amelyekkel írni lehet. A legszükségesebb segédeszközök is már megvannak: nyitva áll bárki számára az egyetemi könyvtár és a nemrég alapított Széchenyi-könyvtár; már gyűjtik a Magyar Nemzeti Múzeum anyagát a nádor vezérlete alatt; tekintélyes könyvtár van Kalocsán, Egerben, Pécsen, Debrecenben és Sárospatakon. Az érdeklődő orvosnak, természetbúvárnak és mezőgazdának a magyar föld és természet kimeríthetetlenül gazdag könyve állandóan alkalmat nyújt új fölfedezésekre. Micsoda hát a magyar írói letargiának forrása? Talán az éghajlat? Vagy az erős táplálkozás, mely a szellemet petyhüdtté lustítja? Vagy a réginek és hagyományosnak szeretete, főképp, ha nemzeti jellegű? Vagy talán *iskoláink* korlátolt szelleme, melyet a külföld nem frissít föl s így műveltségünk egyoldalú hazai bennszülött formát nyer. Esetleg a nagyobb városok hiánya, melyek a magasabb kultúrának, a művészeteknek s a könyveknek gyűlőhelyei? Vagy talán nincsen elég tudós állás és hivatal? Vagy esetleg a tudóst a nyomtatási szabadságot korlátozó cenzúra riasztja vissza? A minden tudománypolitikai feltételt gondosan mérlegelő kortárs okul még azt is felemlíti, hogy a doktori vizsgálatok ünnepélyességének megszűntével a graduáló értekezések (dissertációk) kinyomatása is megszűnt. (II. 1811. 456.)¹ Csak

¹ FEJÉR GYÖRGY, ki SCHWARTNER statisztikai adatainak helyességét erősen kétségbe vonja s a magyar tudomány munkásainak számát jóval

egyre nem gondol, ami pedig a legfontosabb: a tudomány és irodalom nyelve Európa-szerte a *nemzeti nyelv* lett s a tudomány ennek útján hatolt mindenütt a nemzeti művelődés mélyebb és szélesebb rétegeibe. Csakis így virágozhatott föl hirtelen lendülettel a német, francia s angol tudományosság. Viszont a mi iskoláink, *scholae eruditae*, a tudomány művelésére hivatott nemzedéket még mindig mindentől a *latin* nyelv jármába fogták.

Az önmagának boldogan elég deákos műveltség ugyanis nagyrészt kimerült abban a tisztán gyakorlati feladatban, hogy a magyar tudomány és közélet felnövekvő nemzedéke elsajátítsa a *stylus curialist*, melyet aztán kiegészített a mindennapi életben szükséges *stylus culinaris*. Az iskola a maga teljesen latin légkörével azok előtt is, akik tehetségüknél fogva hivatva lettek volna a nemzeti nyelvű irodalmat s tudományt ápolni és fejleszteni, csak a deákn nyelvű irodalmat tüntette föl értékesnek s így a magyar szellemi erők túlnyomó részét a nemzetközi latin nyelvű irodalom művelésére inspirálta. Ennek azonban a nemzet szélesebb körében nem lehetett meg a szükséges művelődési hatóereje. Így a gimnázium s egyetem a maga kizárólagos latin tannyelvével sokáig, egészen a harmincassnegyvenes évekig, megakadályozta a szélesebbkörű nemzeti műveltség legszilárdabb talajának: a virágzó nemzeti nyelvű irodalomnak

többre becsüli, a magyar tudományosság hátramaradásának okát, a sze; renceszlen történeti eseményeken (törökvész, háborúk) kívül, abban keresi, hogy nálunk könyvírással senki sem keresi kenyerét; tudósainkat hivatásuk, melyből élnek, túlságosan elfoglalja; nincsenek könyvkiadóink, a szerzők munkáikat a maguk költségén kénytelenek kiadni; a tudóst nálunk nem becsülik. „Nincs példa, hogy valaki nemzetének tudomány- s erkölcs; béli felderítésére törekedéseért megtiszteltetett vagy megjutalmaztatok volna *Sylvester János* korától, a XVI. századtól fogva, mint megtisztelt; tetek azok, kik németül írtak. Sok, ha fáradságokért még elnyomással, üldöztetéssel nem fizettetnek! („A nemzeti culturáról közönségesen s a magyar nemzet culturájáról különösen. Tud. Gyűjtemény. 1817. III. köt. 20.). A magyar tudományos életet a külföldön is iparkodtak, főképp a bécsiék, elrágalmazni. Erre FEJÉR több példát hoz fel. „Ich habe in Süd; teutschland – mondja E. M. ARNDT – und namentlich in Wien, oft das Wort gehört: der Unger ist so stolz, als er dumm ist.” Egy német bota; nikus meg így szól Magyarországról: „In hac terra inhospitali et latrom; bus, et barbaris hominibus plena... in quam propter leges constitutas scientiae parum penetrate possunt.” (Haller Allg. Lit. Zeitung. 1816. Juli).

kifejlődését. Ilyen irodalom híján azok, akiknek tudásszomj járt az Európásszerte mind szűkebbre szoruló latinnyelvű irodalom nem tudta már kielégíteni, a nagy nemzetek modern nyelvű irodalmához fordultak, melyek gazdag táplálékot és szellemi gyönyört tudtak nyújtani. Így a XVIII. század második felében a francia irodalomhoz, majd a XIX. század első felében a némethez és angolhoz. Ezeknek a fejlett irodalmaknak felsőbbbsége azonban egyben a műveleti len és szegényes magyar nyelvnek és irodalomnak megvetés sere hajlamosította, idegenimádatra sugalmazta a nemzet műveltjeinek egy részét.¹ Más népnél a nemzeti nyelvű irodalom mind szépirodalmi, mind tudományos téren gazdag élvezési vagy tanulmányozási lehetőséget nyújtott, anélkül, hogy a nemzeti nyelven kívül más nyelvre kellett volna vesztegetni az időt: akiben ismeretszomj lakozott, becsvágyát a maga nyelvén kielégíthette. Ez nálunk ebben a korban még lehetetlen volt. A tudományos érdeklődés itt csak egy kasztnak kiváltsága lehetett: azoké, akik latinul tudtak. Aki csak a nemzeti nyelv birtokában volt, kénytelen volt eszét egész életén át parlagon hevertetni, mert magyar nyelvű tudományos irodalmunk úgyszólván semmit sem tudott szellemi táplálékul följajnlani neki.

Viszont az is tagadhatatlan, hogy még mindig jobb volt, ha a semleges latin uralkodott hivatalos és tudományos világunkban s a közoktatásban, semmint egy környező nemzet élő nyelve, a német, mint ahogy a finneknél a svéd. Mert „ha csakugyan írva volt – mondja KOSSUTH (Pesti Hirlap. 1841. 29. sz.) – a végzet könyvében, hogy nemzetünknel nemzeti nyelvünk jogait századokon át más bitorolja: szerencse talán, hogy a bitorló a holt latin volt; holt karok közül csak eszmélni kellett és szabadulnunk: de ha élő idegen nyelv igazott volna le jármába századokig, szabadulásra csak remény is alig volna már; sőt édes nyelvünk, melynek ifjantan duzzadt ereiben, Istennek hála, most oly tüzelevenen kereng a meleg vér, alkalmasint csak néhány szobatudós asztalfiókjában tengene nyelvészeti régiség gya-

¹ Mikor egy angol utazó (VIPAX) 1837-ben közöttünk jár, feltűnik neki, hogy „mindenütt német, francia, angol regényeket talál az úri házakban.” (PULSZKY F.: Életem és korom. I. 104.)

nánt, s nem mint a sanscrit vagy ógörög, hanem csak olyformán, mint a devanagari vagy az ó-porosz”. A deákos műveltségben felnőtt régi magyarok fájdalommal és kegyelettel búcsúztak el a latin nyelvtől. SZERENCZY ISTVÁN személynök az 1843 országgyűlésen az elnöki székéből mélyen meghatva jelenti ki, hogy a régebbi országgyűléseken „mily gyakran hallotta ezen régi és nem éppen megvetendő nyelvet, mellyel századokig éltünk, és ha elválnak is az ember tőle, mégis némi kedves visszaemlékezéssel válik el; és midőn az idő megérlelte azt, hogy ezen nyelv elessék, megemlékezik az ember, hogy sok jóban, rosszban ezen nyelven éltünk, hogy törvényeinket ezen alkottuk”.¹

Az egyoldalú deákos kultúrának, az avult latinizmusnak megvolt az a káros hatása, hogy ernyesztette a nemzeti lélek friss vitalitását, eleve megfakította feltörő életkedvének eredeti élénk színeit. „A római nyelv – mondja MOCSÁRY LAJOS, ki ebben a korban nevelkedett (Nemzetiség. 1858. 171.) – minden szépsége mellett is holt nyelv volt s természetesen bizonyos monumentális és catacombai szagot viselt magán. A ki mindig halottak és sírboltok körül jár, lehetlen, hogy ne hasson kedélyére a halál és avultság szaga, lehetlen, hogy el ne vonja az életnek élénk és vidor jeleneteitől, s ne fogja el keblét bizonyos méla és merengő hangulat, mely egyenes ellenkezésben áll az életnek sürgésforgásával s e hangulat párosulva keleti merengő és intuitív hajlamunkkal, lehetlen, hogy kedvező hatással lett volna azon vidor és mozgékony életműködésre, mely Európában mindenkor élt s mindinkább kettőztetik, s néha a lázaságig fejlődik. A latin nyelv örökösen elvont az élettől s nevelte bennünk a tespedés szellemét, visszavitt egy múltnak melancholias képeihez, mely a távolból mint a tökélynek, a classicitásnak alakja világít át hozzánk; mely alak mellett mind valódi magas értéke, mind a távolság dicsfénye következtében igen durvának, igen kicsinynek tetszhetett mindaz, mit magunk körében szemléltünk. Nemcsak elhanyagolni tanított a latin nyelv sajátunkat, de lenézni és kicsinyelni is.” BAJZA JÓZSEF, aki mint tudományos író is

¹ KOVÁCS F.: Az 1843/44. évi magyar országgyűlési alsó tábla ker. üléseinek naplója. I. 1894. 189.

különösen élénken érezhette azt a kárt, melyet a latin nyelvünk fejlődésének okozott, 1846-ban egyik akadémiai beszédében („Nemzetiség és nyelv”) külön kiemeli, hogy hivatalos nyelvünk bár századokon át latin volt, de azért *társalgási nyelvünké*, az élet nyelvévé nem tudott lenni. Nemcsak azért, mert holt nyelv volt s hölgyeink nem beszélték, de azért is, mert általában a meghatározott formákhoz tapadó hivatalos feszség maga nem bír nyelvnek oly hajlékonyságot és ennélfogva oly varázserőt adni, hogy azt a könnyű társalgás és a szabadabb élet is örömet fogadja érzelmeinek és eszméinek magokat korlátozni nem szerető közlésére. Pedig a társalgás, s általában az élet az, hol a nyelv csodálatos hatást gyakorolhat a nemzetre.

De ha a latin szívós uralmának a magyar nemzeti nyelvre, életre és művelődésre ilyen számtalan kedvezőtlen hatása volt is, *politikai szerepe* megbecsülhetetlen értéket jelentett a magyarságra: holt, semleges természeténél fogva kitűnő összekötőkapcsa volt az ország sokféle nemzetiségének. Ezért tarthatta meg uralmát oly hosszú ideig minden anachronizmusa ellenére ennek a soknyelvű országnak közéletében és iskoláiban. Tőle egyik nemzetiség sem féltette a maga nyelvét, ennek a semleges nyelvnek területén valamennyien otthonosnak érezhették magukat hivatalosan is, meg a közéletben is; megvitathatták ügyeiket, anélkül, hogy egyiknek a másikra kellett volna erőszakolnia a nyelvét. A latinnak erre a politikai szerepére a nemzeti liberalizmussal szembenálló öregebb, még egészen deákos műveltségű nemesség, melynek lelkében a latinnal az egész régi világ össze dől, különösen nagy súlyt vet. „Ez országban – mondja 1843-ban egy öreg konzervatív magyar, Fáy András jóbarátja – a kapocs az alkotmány, de az enyvezet a deák nyelv volt, mely a magyart, szász, székelyt, oláhot, orosz, görögöt, tót, németet, svábot, rácot stb. úgy összeforrasztva tartotta s közöttök oly egységet alkotott, melynek erejével századokon lehetett bástyája a keresztyénségnek a török hatalma ellen. Miveltebb része ugyanis mindenik nemzetnek az, amely tanult s ennélfogva Tcésöbben hivatalokba lépett, kormányra jött, még *iskolai életében vele nem egynyelvű pajtásaival a mindeniknél közös deáknnyelven társalgott*, késöbben a megyék- s ország

gyűlésein ezen *közös nyelven tanácskozott*, és nem jutott eszébe egyiknek is tulajdon nemzete nyelvét féltetni... A magyar nyelv törvényesítése és a deáknak kiküszöbölése a magyar nemzetiségnek nem hasznára, hanem kárára válik. A nemzetiséget ugyanis nem az atillában, sarkantyúban, magyar nyelvben, körtáncban s hasonlókban, hanem az ország lakosinak egyetértésében, kölcsönös bizodalalmában, szeretetében, melyeket a nyelvekrőli vita szétrombolt, vél-ném én feltalálhatni. A tót, német, oláh és rác sem tagadta azt soha, hogy ő magyar nemes ember, s mint ilyen a haza oltárán áldozni, mikor kellett, mindég szintén oly kész volt, mint a született magyar; és ha most nyelvét féltve felriadt s ellenünk böszült, nem tett mást, mint mi magunk II. József halálával.”¹

A „pipás nemes” véleményének, mely a negyvenes években már mindinkább elszigetelődik a nemzet zömének felfogásától és érzésétől, igaza van: az 1844: II. t.-cikk a nemzetiségi kérdésre sűrű fekete felhőt borít. De ez a felhő az élet természetes erejénél fogva előbb-utóbb úgyis idegomolygott volna. Pszichológiailag lehetetlen, hogy az államfenntartó magyarság, mint uralkodó faj, ne a maga nyelvét iparkodjék a latin addigi hivatalos és iskolai szerepével feliruházni. Az avult rendi alapon egybegyűlt országgyűlés, mely túlnyomóan a magyar faj nemesi osztályából áll, abban a biztos hitben él, hogy az egész ország minden fajú és nyelvű lakosságát képviseli. Pedig a lakosság jó nagy része (a horvátokat is ideszámítva) nem érezi már az országgyűlést a maga képviselőének. S amikor ellenkezik és a latinhoz (nem is a saját nyelvéhez) ragaszkodik, ezzel a magát honszerzőnek és államfenntartónak érző magyarság uralkodó faji, arisztokratikus büszkeségét sérti meg, úgyhogy a nyelvi kérdés most már a hatalom és önérték kérdésének síkjába tolódik át: hát ki az úr ebben az országban- A nyelvsúrlódás csakhamar fegyveres harccá fajul.

A nemzet önértékét erősen és hirtelen fokozza a maga hatalmas lendületével a *ragyogó romantikus költészet*, mely a régi nagyságot, a magyarság ősi történeti erőit rajongva

¹ Szűcs ÁBRAHÁM: A pipás nemesek véleménye. Kecskeméten. 1844. (Írva 1843-ban). 101., 107. l.

dicsőíti, a nemzeti nagylétet siratja, a jelen nemzedék élkorszakosulását ostorozza, hatalmas plasztikus erejével szinte élővé avatja s megidézi a nagy ősök árnyait: a Zalánt megfutató honszerző ÁRPÁDÉ, SZENT LÁSZLÓD, kit Európa mint első lovagot keresztes seregeinek élére kívánt, NAGY LAJOS-t, kinek birodalmát három tenger övezte, HUNYADI JÁNOS-t, a kereszténység törökverő pallosát s fiát, az igazságos MÁTYÁS-t, kinek hatalmát nyögte Bécsnek büszke vára. Ezeknek az idealizált nemzeti nagyságoknak kultusza kezdi elfoglalni az ifjúság lelkében is az antik hősök eszményének helyét. A deák nyelv ellen az ország- és megyegyűléseken vívott nemzeti küzdelem hullámai természetesen behatolnak az iskolákba is, melyeknek tüzes nemzeti érzésű fiatalsága különösen érzi a latin nyelv nyűgét.

Ezért a század elejétől, de különösen a húszas évektől kezdve mind élénkebb a panasz a deák nyelv tanításának eredménytelensége miatt. Az ifjúság már nem néz föl oly áhítattal a rómaiak nyelvére és hőseire. ÜRMÉNYI JÓZSEF, a magyar közoktatásügy újjászervezője, mint a budai tanulmányi bizottság elnöke, 1810-ben felszólítja BOLLA MÁRTON piarista rendfőnököt, a kiváló historikust, nyilatkozzék tapasztaltabb tanárainak véleménye alapján az iskolákban észlelhető eredményekről s tegyen a bajok javítására javaslatokat. Ez a jelentés a latin oktatás eredményére nézve valóban lesújtó. A tanulók betanulják kívülről a latin nyelvtani szabályokat, de vajmi keveset értenek belőlük. Hiányzanak a latin beszélgetések, ezek nélkül pedig nyelvet nem lehet elsajátítani. Divattá lett a világ silány vélekedése a latin nyelv felől: senki sem akar már latinul beszélni. Úgy érzik, hogy nincs erre már szükség; amire pedig már szükség nincsen s ami felől a világ becsmérőleg nyilatkozik, azt a tanulók örömmel és lelkesedéssel nem szokták tanulni. A folytonos grammatizálás és szabályoknak bemagoltatása elrabolja az időt az igazi nyelvtanulástól. A második Ratio a tárgyak tarka sokféleségét taníttatja, ami szétszórja a tanulók elméjét. Rendkívül sok a beemlézni való holt anyag, kevés a gyakorlatírás, mely a *vis iudicandut* legi obban van hivatva gyakorolni. A Ratiótól megszabott latinnyelvű tankönyvek terjedelme megdöbbentő, pl. PRAY tör-

ténelmi, BÉL vagy SZÁSZKY földrajzi könyve. Egy csomó tárgyra nincs is könyv, úgy kell latinul diktálni.¹

A nemzeti öntudat ébredésének korában még nehezebbé válik a latin, mint tannyelv egyeduralmának fenntartása. Évről-évre sűrűbben hangzik a panasz, hogy a deákok a deák nyelvben hanyatlanak. Már csak a kényszerítés szavára beszélnek és írnak latinul. A latin versgyakorlat is ki megy köztük a divatból. Jellemző, hogy VÖRÖSMARTY mint fehérvári és pesti diák, Ovidius és Horatius hatása alatt még ír ugyan latin verseket, *exercitatio poeticáit*,² de már 1820 körül erősen korholja azt a barátját, aki a versírásban erejét holt nyelvre vesztegeti, nemzeti nyelvünket megveti s olyan kishitű, hogy nem hisz ennek előbb-utóbb bekövetkező diadalában: olyan katona, aki a nyelvtusában már előre gyáván megfut. A Szózat majdani költője így buzdítja a deák nyelven verselő barátját: „S írv magyarul, ha magyar lenni szívedbe akarsz!”³

A legtöbb diáknak már nincs is szüksége ilyen buzdításra. A tanárok serkentése is hiábavaló. Az egri gimnázium tanárai pl. 1816-ban a tanulók különös figyelmébe ajánlják az állandó latin beszédet, mert „csak így jönnek bele a latinság reguláinak pontos használatába”. A tanárok latin kérdéseire latinul kell válaszolniuk, hogy szóbőségre tegyenek szert és megszokják a latin konstrukciót. Azonban 1820-ban a tanári karnak újból el kell rendelnie, hogy a negyedik grammatikai osztály tanulói s a humanisták mind az iskolában, mind az iskolán kívül latinul beszéljenek; aki ez ellen vét, azt mint *hungarizans*-t büntetéssel sújtják. A humanista diákoknak felváltva heti naplót, *diarium hebdomadale*-t kell latinul készíteniök. A tanári értekezletek megmaradt jegyzőkönyve azonban 1830-ban újra kesereg, hogy az ifjúság nem beszél latinul. A tanárok elhatározzák, hogy nagyobb gondot fogrnak fordítani az alsóbb osztályokban az etimológiára s a konstrukciókra, a felsőbbekben pedig a trópusokra s körmondatokra. Bármint buzgólkodik

¹ TAKÁTS SÁNDOR: A budapesti piarista kollégium története. 1895. 308. sk. 11.

² BRISITS FRIGYES: Vörösmarty kiadatlan költeményei. 1926. 139-145. 11.

³ U. o. 29. 1.

is azonban a tanári kar a latin tanítás javításán, a nemzeti géniusz öntudatra ébredése fokozatosan háttérbe szorítja az ifjúság lelkében a latint s diadalra juttatja a nemzeti nyelvet.¹ Gr. CZIRÁKY ANTAL országbíró METTERNICH-hez intézett bizalmas emlékiratában 1836-iban arról panaszkodik, hogy a latinnak, ennek a Magyarországon nélkülözhetetlen nyelvnek elhanyagolása már annyira megy, hogy a gimnáziumi tanulóifjúság a latinból majdnem egészen tudatlanul kerül ki az iskolából s a legnagyobb mértékben ellenszenvet viseltetve a latin iránt, lép föl az akadémiákba s az itt tartott latin előadásokat alig tudja megérteni. Csak nemrég történt, hogy a császár születésnapjára rendezett iskolai ünnepélyen a piarista gimnáziumban szokás szerint latin beszédet mondtak: aznap az ifjúság a rendfőnök ablakait beverte.² Hogyan is tanulhatta volna kedvvel s a régi buzgósággal az ifjúság a latint, amikor az országgyűlésen a nemzet legjobbjainak haragja viharzott rá állandóan a deák nyelvre. „Legkisebbé sem vesszük kérdésbe a latin nyelv tudásának többféle hasznait – mondja az országgyűlésnek 1840 május 4-én a királyhoz intézett felirata –, de azon nyelvet a tudósok, s azokká lenni szándékozók nyelvénél egyébnek nem tekinthetjük, s *annak megtanulására senkit is kényszerítőleg kötelezhetőnek nem tartunk*; mily sok kimenthetetlen és káros hátramaradásokat okoz az, hogy a gyermekek s a más felserdült és érettebb korú ifjak ahelyett, hogy a közönséges életben céljukra használható tudományokat anyai nyelvükön mindjárt tanulhatnák, sok évekig a latin nyelvnek, tökéletességre különben is soha sem vihető tanulásával gyötörtetnek, csak azért, hogy azt az iskolákból kilépve elfelejtsék, vagy a felsőbb tudományokat egykor latin nyelven hallgathassák.”

A fönnebbi egri példa tipikus. Hasonló határozatok és törekvések a latin nyelv hanyatló kultuszával szemben garmadával idézhetők a katolikus iskolák életéből. Viszonylag a legsikeresebb maradt a latin oktatás a felvidéki gimnáziumokban, amelyeknek ifjúsága és tanári kara tót- vagy német-ajkú. „A legnagyobb súlyt – írja VÁMBÉRY ÁRMEN, aki a

¹ NAGY BÉNI: Az egri főgimnázium története. 1914. 101. 1.

² SZEKFÜ: Iratok, 485. 1.

negyvenes években a piaristák szentgyörgyi gimnáziumába jár, ahol a tanulók túlnyomóan német- és tótajkúak – természetesen a latinra vetették, melyet már kéthavi oktatás után társalgási nyelvvé avattak számunkra. Aki az iskola falain belül anyanyelvén, tehát magyarul, németül vagy tótul beszélt, annak büntetésből tízszer vagy hússzor le kellett írnia a *sum es est* segédigét, vagy azt a más témát, melyet a tanár eléje szabott. Ellenőrzésünkre egész kémrendszer volt mozgásban, amennyiben a tanulók egyike titkon magával hordotta a szamarak könyvét, az ú. n. *liber asina*-t, agent provocateur módjára anyanyelvünkön szólított meg bennünket és ha valaki beugrott neki, elővette tüstént a szamarak könyvét és e szóval: „*Inscribas, amice!*” („írd be a neved, barátom!”), nem nyugodott addig, amíg a delikvens be nem írta a nevét, amiért aztán szombaton kimérték rá a megfelelő büntetést.”¹ A nem-magyarajkú vidékeken a nemzeti nyelv terjedésének a latin tanítási nyelv egyik jelentékeny akadálya. Jól tudja ezt az országgyűlés s ezért 1840 május 4-én a királyhoz intézett feliratában ezzel a megokolással sürgeti a magyar tanítási nyelvet. „A nemzeti nyelv terjedésére nézve is – hangsúlyozza az országgyűlés – tespedő veszteglést okoz az, ha tanulási nyelvnek a latin nyelv használtatik; mert *a nevelés és tanítás az, melyen a nemzeti nyelvnek terjesztése legszelídebb úton érhető el*, – a magyarul tanított s magyar gyermekekkel és ifjakkal együtt tanuló más ajakú gyermekek és ifjak, legkönnyebben és leghamarább tanulják meg a magyar nyelvet, s ennek, ha a tudósi és hivatalos pályára nem lépnek is, már mint földművelők, mesteremberek, kereskedők s mint az országnak bármely helyzetű lakosai is egykor lényeges hasznát veszik, s a latin nyelv kényszerített tanulásában elvesztegetett idejükre vissza nem sóhajtoznak.” A katolikus gimnáziumok tanári karai azonban, min-

¹ VÁMBÉRY ÁRMIN: *Küzdalmeim*. 1905. 38. 1. Ugyancsak a negyvenes évek elején a nyitrai gimnázium falai közt is csak latinul volt szabad beszélni. „Ennek ellenőrzése volt a *Signum*, melyet a leskelődő diák tartott hátul a kezében és akit a magyar vagy tót beszéden kapott, annak odanyomta a kezébe; akihez pedig utoljára került a *signum*, azt a tanár elítélte néhány sornak betanulására valamely latin auctorból vagy 10-20 latin szót kellett bemagolnia.” (SZINNYEI J.: *A Timársház*. 140. 1.)

den tüzes magyar érzésük ellenére, nem térhetnek át még részlegesen sem a magyar tanítási nyelvre, mert a helytartói tanács rendelete köti őket. Bécs szeme pedig szeges gondal vigyáz arra, hogy valahol magyarul ne tanítsanak. Magyarország akkortájt a világ legfonákabb állama: a koronás magyar királynak szemében szinte hazaárulásszámba megy a magyarnyelvű tanítás; ha ilyent besúgnak neki, meg akarja torolni. Bármennyire próbáljuk is magunkat történetileg beleélni a dunai medence száz évvel ezelőtti elméjébe és világfelfogásába; akármennyire kerülni óhajtjuk is, hogy az ahisztorizmus naivan észszerűsködő hibájába essünk: mégsem férhet fejünkbe, mikép szúrhat szemet a XIX. század első felében a „magyar” királynak az, ha a pesti, szegedi vagy kecskeméti magyar fiúval magyarul s nem latinul közlik a tudomány elemeit. Azaz mégis megérthetjük a fonáksgot: a magyar nemzet lelkétől egészen idegen uralkodó nem akarja megengedni, hogy egyik „néptörzse” a többi rovására jobban kibontakoztathassa a benne feszülő nemzeti energiákat, melyek útjában állanak az osztrák centralizáló hatalom politikai eszményének. Csakis így érthető, hogy FERENC király 1813 május 17-én a magyar udv. kancellárhoz levelet intéz, melyben felszólítja, hogy vizsgálta meg, vajjon igaz-e, hogy a piaristák a pesti gimnáziumban egyedül magyar nyelven tanítanak s vajjon más gimnáziumokban is lábra kapott-e ez a szokás. A kancellár a nádort kéri meg a vizsgálat lefolytatására, aki az egész „vádát” alaptalannak nyilvánítja.¹ Hasonló eset fordul elő 1833ban is. REVICZKY kancellár azt olvassa a Jelenkor című folyóiratban, hogy a piaristák szegedi líceumában a tanév végén a nyilvános vizsgálatok magyarul folytak s hogy a tanárok itt már túlnyomóan magyar nyelven s nem latinul tanítanak. Erre a kancellária jelentést kér LAITSÁK FERENC nagyváradi püspöktől, mint a nagyváradi tankerület főigazgatójától. A főigazgató szerint a szegedi líceumban az összes tárgyat latinul tanítják, még a kezdőknél a magyar nyelvet is, csak a haladóknál a magyar irodalmat magyarul; a vizsgálatok latinul és magyarul folynak. A gimnázium humanitas-osztályaiban a magyar történelmet magyarul

¹ SZEKFÜ: Iratok, 317. 1.

magyarazzák, de latinul tanulják, a grammatikai osztályokban a magyarnak, hitfannak és földrajznak tanítási nyelve a magyar. Mindezt az igazgató a Ratio educationis ellenére önkényüleg vezette be. Ezért a főigazgató őt megróttá és egész tankerületében elrendelte, hogy a vizsgálatok csakis latinul folyjanak, a gimnáziumban a magyarul tanított tárgyakat újra latinul tanítsák, kivéve a III. grammatikai osztályban a hittant és számtant; az I. és II. grammatikai osztály tanítási nyelve a magyar legyen, mert itt a gyermekek nem tudnak még latinul; ezért a latint is magyarul tanulják. A kancellária ezt a rendelkezést tudomásul veszi.¹

Még 1837-ben is, amikor az országban már minden magyarra fordul, FERDINAND király sajátkezű aláírással levelet intéz gr. PÁLFFY kancellárhoz, melyben megdöbbenéssel jelzi, hogy tudomása szerint van a pesti piarista gimnáziumban egy veszedelmes tanár, GODINGER JUSZTIN, aki a IV. grammatikai osztályban arra buzdítja a tanulókat, „hogy csak a magyar nyelvet ápolják, magukat igazi magyarokká fejlesszék s mindig szem előtt tartsák az ország szabadságait és jogait” (nur die ungarische Sprache zu kultivieren, sich zu echten Ungarn zu bilden und immer die Freiheiten und Rechte des Landes vor Augen zu haben). A magyarok koronás királya azt kéri a kancellártól, hogy vizsgálta meg ezeket a szörnyű vádakat. Gr. CZIRAKY ANTAL jelentése alapján, amely a piarista rendfőnök iratára támaszkodik, a kancellár azt válaszolja a királynak, hogy GODINGER tanár azok közé tartozik, kik tanítványait különösen szorítják a latin nyelvre; „soha sem volt észrevehető, hogy a magyar nemzet és ennek szabadságai iránt való extravagáns szeretetből az okosság és mérséklet korlátait áthágta volna; a magyar nyelvet csak azért kötötte tanítványai szívére, mert rendes tárgy s olyan tanuló, aki nem tud kellő eredményt e tárgyból felmutatni, a helytartótanács rendelete szerint nem léphet föl felsőbb osztályba s nem lehet később a magyar nyelv tudása híján állami hivatalnok. Ilyen irányú kijelentése adhatott okot a félreértésre. Egyébként a német nyelv tanulását is a tanulók lelkére kötötte. A kancellár még kijelenti, hogy mivel a vádak forrását őfelsége nem

¹ SZEKFÜ: Iratok, 412. 1.

közölte, a vizsgálatot tovább nem folytathatja. Egyébként is a piarista iskolák a legjobbak és legrendezettebbek (die besten und geregeltesten Schulen).¹

A *protestáns iskoláknál* a tanítási nyelv meghatározása az egyházi főhatóság önkormányzati hatáskörébe tartozik. Ennek ellenére itt is csak lassan tudja a nemzeti nyelv, mint a magasabb művelődés eszköze, kivívni természetes jogát. A debreceni iskolára nézve 1797-ben azt javasolják, hogy „minden tudományok magyar nyelven taníttassanak”, amire egyik református vezető ember, SINAY MIKLÓS megjegyzi: *Via ad barbariem*.² A kísérlet nem sikerült, csak 1833-ban rendelte el végleg az egyházkerület, hogy „a hazai törvényeken kívül, melyeknek nemzeti nyelvünkön tanítását még mostan többféle akadályok hátráltatják, minden egyéb tudományok magyarul taníttassanak, s azokból a közvizsgálatok; is hasonlóul tartassanak”.³ A miskolci ref. gimnáziumban 1827-ben még kérlelhetetlenül üldözik a magyar beszélgetést; akit rajtacsípnék a magyar szón, *signum-ot* kap; 1835-ben az iskolai tanács újra szigorúan ráparancsol a tanárookra, hogy tanítványaikkal mindig latinul beszéljenek. Tanulságos az a nagy küzdelem, melyet a pataki iskolában vívnak a magyar nyelv uralmáért. Barczafalvi SZABÓ DÁVID, mikor 1792-ben Patakon elfoglalja tanári székét, tárgyait: a matematikát és fizikát magyarul adja elő, de úgy látszik, nem sok sikerrel. Amikor ugyanis a természettudományokban különösen jártas, külföldön tanult gr. TELEKI DOMOKOS

¹ Magy. Kanc. 1837: 1580. sz. *OL.* GODINGER egy másik királyi leirat azzal is vádolja, hogy a fogságra vetett KOSSUTH családja számára adományokat gyűjt a diákok körében s KOSSUTH-ot úgy állítja eléjük, mint a zsarnokság áldozatát, aki hazafiságáért szenved. A vizsgálat ezt a vádat sem látta igazoltnak. Megállapította azonban, hogy a diákok az előadási órák előtt olvasták KOSSUTH Tudósításait. Ezért PÁLFY kancellár 1837. okt. 3. elrendeli, hogy a tanárok a diákokra óra előtt vigyázzanak. (L. Magy. Kanc. 1837:987., 1185., 1509., 1607. sz. iratokat; továbbá *História Scholarum Piarum Hungariae*. II. köt. [1817-1840]. Egyesrendi Közp. Levéltár.)

² A *Methodus Debrecinensis* (1791) büntetést szab a magyarul beszélő tanulóra: *Hungarice cum condiscipulo aut scholastico collocutus deprensus, recitet caput unum de memoria ex Nepote... Hungarice locutus recitet duo dysticha ex Catone, aut Ovidio etc.*

³ A gimnázium története a debreceni ev. ref. kollégiumban. 1895. 37. 1.

⁴ KOVÁCS GÁBOR: A miskolci ev. ref. főgimn. története. Értesítő. 1885. 50. 1.

1795-ben a pataki iskolát meglátogatja, SZABÓ a vizsgálatot a fizikából magyarul tartja. A grófnak, mint maga mondja, a feleletek tetszetek volna, ha nincsen bennük „oly sok új s addig nem hallott szó”. Így sajnálkozva nem sokat értett belőlük.¹ VAY JÓZSEF, mint láttuk (326. l.), már 1796-ban a magyar tanítási nyelv mellett buzgólkodik; tiltakozik a tudomány nevében az ellen, hogy a latin nyelv az ismeretek szerzésének útját megnehezítse s a lényeg a formának, az idegen nyelvnek alárendeltessék. Az egyházkerület már ekkor elhatározta, hogy a latin nem főtantárgy, hanem csak egyik főtantárgy; a tanárok magyar nyelven is taníthatnak. Azonban ezt a határozatot évről-évre hevesen támadják: sokan azért nem hozzák Patakra fiaikat, mert itt a latin nyelvben nem tehetnek olyan előhaladást, mint más iskolákban s emiatt a közhivatalokról is, hol a latin annyira szükséges, leszorulnak. VAY JÓZSEF újból kifejti, hogy az anyanyelvet a tudomány kára nélkül nem lehet mellőzni. Ennek ellenére 1815-ben azt határozzák, hogy azontúl újra minden tárgyat a retorikától kezdve latinul tanítanak. De már 1818-ban e határozatot visszavonják s még a latin nyelvten reguláit is magyarul tanítják.²

Ugyanezen időtájt nagy háborúság tör ki a pápai ref. kollégium tanítási nyelve körül is, ahol a század elejétől kezdve már több tárgyat magyarul tanítanak, azonban 1815-ben úgy döntenek, hogy azontúl minden tudományt újra deákul adnak elő. Nagyon megbotránkozott ezen OSVÁLD ZSIGMOND, Veszprém vármegye táblabírája, aki már 1792-ben egy kis könyvben (Igaz hazafi) a magyar oktatás mellett tört lándzsát. „Valóban sajnálom – kesereg röpiratomban³ -, sőt csudállom, hogy még ezen kinyílt szemű 19-dik században is ilyen tüneményt kell látnunk, és nékem is olyan tárgyra kell intéznem beszédemet, mely más pallérozottabb nemzetek között minden kérdésen fellyül emelkedett igazság ... Mégis sokkal számosabban vágnak olyan hazafiak, kik mint a régi zsidók az egyiptomi ugorkákra és

¹ GR. DOMINIK TELEKI: Reisen durch Ungern. 1805. 30. l.

² SZINYEI GERZSON: Vázlatok és képek a sárospataki ev. ref. főiskola XVIII. és XIX. századbeli életéből. 1895. 29. l.

³ Kérdés: Kellő-e már a reformátusok felsőbb iskoláiban némelly tudományokat anyai magyar nyelven tanítani? 1817. 15. lap.

dinnyékre, csak a régi deák nyelven való taníttatásra vágyakoznak, és máig is ebben helyeztetik a bölcsességnek fundamentomát.” Pedig az ég alatt soha egy nemzet sem jutott idegen nyelven a tudományosság és műveltség magasabb fokára. Ennek útja csakis az anyanyelv lehet. *Az ifjú isme' rétien tudományt ismeretlen nyelven nem tanulhat, mert akkor egyszerre kell a dolgot is, meg a nyelvet is tanulnia.* Mi magyarok, kik mindent deákul tanulunk, úgy vagyunk, mint aki a maga örökségét míveletlenül hagyja s más, távol-első jószágot vesz bérbe, hogy gazdaságát azon folytassa. Mostani tudós embereink sokkal tudósabbak volnának, ha a tudományokat magyarul sajátították volna el, mert ez fele vagy harmad idejükbe került volna. Távol álljon azért mégis tőlünk „az idétlen gondolat”, hogy a deákot az iskolából egészen kiirtsuk; csak ne csináljunk az iskolából egészen „deák respublicát”. Az ifjúságot a latinra ne a most készült deák tudományos könyvekből tanítsuk, hanem a régi deák auctorokból, ezek nevelnek az igazi klasszikus stílusra. A tisztán elméleti tanulmányokat: filozófiát, természetjogot, matézist, fizikát, statisztikát tanítsuk latinul; de a gyakorlati jelentőségű tárgyak: dogmatika, erkölcstudomány, homiletika, lelkipásztorkodástan, liturgika, egyháztörténelem tanítási nyelve a magyar legyen. „Az is káros lenne minékünk – jelenti ki a korra jellemző módon a magyar nyelv tüzes védője -, ha egyszerre minden tudományok magyarul taníttatnának; az pedig, ha minden tudományok tovább is deákul taníttatnának, éppen vészedéiműnkre szolgálna.” Persze a főiskolákon a tárgyak egy részét csak akkor lehet magyarul jól tanítani, ha a középiskolának, a gimnáziumnak tanítási nyelve a magyar. Ennek a katolikus és az evangélikus iskolákban nagy akadálya a német- és tótajkú ifjúság tekintélyes száma. De ez az akadály nem forog fenn a reformátusok iskoláiban, „kik mindnyájan magyar nyelven beszélnek, és így ezek köteleztettek a magyar nyelven való tanítást legelsőbben is elkezdeni”. Valóban, ezek kezdik meg, mint tősgyökeres magyar iskolák, a nemzeti nyelven való oktatást: Patak, majd kissé megkésve Debrecen példája jár elől.

Erdélyben mindig minden téren jobban áll a magyar nyelv ügye, hisz valamikor a fejedelmi udvar nyelve ma-

gyár, az arisztokrácia magyarul beszél és ír, az ország- és megyegyűlés, a legtöbb város közigazgatása magyarul folyik. De az iskola itt is erősen ragaszkodik a latinhoz, a tanítás középpontja itt is a latin nyelv, stílus és irodalom. A harmincas évektől kezdve a latin uralma azonban az iskolákban is gyorsan hanyatlik. „Az összes osztályok tanulói – mondja a negyvenes évekre nyúló visszaemlékezéseiben a marosvásárhelyi ref. kollégium egyik diákja – már nem latinul, hanem anyanyelven társalogtak s így a latin nyelvnek társalgás útján való elsajátításáról már többé szó sem lehetett. Már csak a classikus írók műveinek fordítására, beemlézésére kellett s lehetett a fősúlyt fektetni. Ezekon kívül a Rhetorikában [r. osztályban] a szónoklattan, a Philologicában a római és görög írók életrajzát, a ‚Literaria historia’-t tanultuk kéziratból latinul. Mindez nem volt már elégséges arra, hogy a latin nyelvet teljesen elsajátítsuk. Átmeneti korszak volt ez a régi latinuskodásból a nemzeti nevelésbe s bármennyire ragaszkodtak is a régi rendszerhez a kollégium öregebb curatorai és tanárai, szemmel látható volt, hogy új korszak virradott fel, melyet meghátráltatni többé nem lehet. Megpendült a magyar hírlapirodalom s még nekünk gyermekeknek is járt egy kis magyar lapocskánk Kolozsvárról ‚Gyermekbarát’ címen s mi ezt mohósággal olvastunk s aztán poéta és logikus korunkban kiváló szorgalommal olvastunk Vörösmarty, Petőfi műveit, Frankenburg Életképeit, Táncsics Mihály tiltott könyveit, Farkas Sándor Északamerikai utazását, Wesselényi Balítéléit.”¹ De ugyanakkor a hivatalos kollégiumi tanítás még mindig nem vesz tudomást a magyar nyelvről és irodalomról, mint külön tanítási tárgyról. „Mi a magyar nyelvet soha sem tanultuk. Még sejtelmünk sem volt arról, hogy van a világon magyar nyelvtan is. Írtunk hat év alatt számtalan német, latin, görög stílust s ezekből osztályzatot is kaptunk, de magyar nyelvtanról szó sem volt. Úgy látszik, hogy azt mintegy magától érthetőnek tartották, hogy aki született magyar, annak nem szükséges magyar nyelvtant is tanulni. A IV. classisban a tanár körmondatokat próbált írtni velünk, anélkül, hogy a beszédrészekről és mondat-

¹ KOOS FERENC: Életem és emlékeim. 1890. I. 127. 1.

tanról valaha valamit hallottunk volna. Tanultuk ehelyett a latin nyelv részeit, görög, német szótant és mondattant s talán elégnék tartották ránk bízni, hogy ezt a tudományunkat alkalmazzuk a magyar nyelvre is.”¹ És mégis ezekből a latinoskodó iskolákból került ki a Körösi Csorna Sándorok, Kemény Zsigmondok, Gyulai Pálok, Szász Károlyok stb. fényes serege. A református főkonzisztórium 1833-ban már részletes javaslatot dolgoztat ki, hogyan menjenek át a magyar tanítási nyelvre. A dolog azonban újra elalszik. Sőt a kolozsvári kollégium elüljárósága látva a deák nyelv elhanyagolását, 1839-ben elrendeli, hogy az alsóbb deák osztályokba ismét fel kell venni a kis Cellariust, a felsőbbekbe a nagy Cellariust a szótanulás végett; továbbá, hogy a felső osztályok tanulói újra deákul beszéljenek egymás között is, különben signumot kapnak, a közvizsgálatokon pedig magyar versek helyett szavaljanak deák auktorok munkáiból kiszemelt jelesebb darabokat.²

A református gimnáziumok egy része a protestáns iskolai önkormányzati jog alapján a huszas-harmincas években áttér a részben, vagy egészben való magyar nyelvű oktatásra. A felvidéki tót és németajkú evangélikus gimnáziumok azonban nem igen mutatnak hajlandóságot a magyar nyelv iránt, bár Gr. ZAY KÁROLY sürgeti őket. A pesti lutheránus gimnázium ellenben, mely német nyelvű, a történelmet és földrajzot már 1825-ben magyarul tanítja; a tanulmányi eredményről jelentést tevő tanárok panaszkodnak, hogy több német és tót tanuló a magyar nyelvből semmi előmenetelt sem tanúsít, de viszont a magyar fiúk a németből maradnak háti a.³ A pesti esperesség ülése már 1831-ben elhatározza, „hogy az oskolatanítók, kivált a tót és német helyeken a magyar nyelv tanítására szoríttassanak és senki se vétessen fel oskolatanítónak vagy oskolasegédnek, aki nem tökéletes magyar.”⁴

Lassankint nemcsak a tanulószereg kezd idegenkedni a

¹ U. o. 132. 1.

² TÖRÖK ISTVÁN: A kolozsvári ev. ref. coll. története. I. 1905. 365. 1.

³ L. e. jelentések szövegét HITTRICH ÖDÖN: A bpesti ág. h. ev. főgimnázium első száz esztendejének története (1923) c. mű függelékében. 237-239. 1.

⁴ U. o. 240. 1.

latin tanítási nyelvtől, hanem a tanárok lelkében is fakulni kezd hovatovább az egyoldalúan deákos műveltség-hagyomány megszentelt eszménye. Lépésről lépésre törik meg ennek az évszázados elvnek a hatalma: *profanantur scientiae, si alia, quam latina lingua tradantur!* Amikor a nemzeti lélek mind erősebben érzi nyelvének lealázó hivatalos és iskolai állapotát, a tudós pedagógusok is engednek merev deákos konzervatizmusukból. SZILASY JÁNOS, ki később a pesti egyetem tanára, 1827-ben két nagy kötetet ír a nevelésről, de már kissé modernebb szellemben.¹ Elismeri ugyan, hogy a gimnáziumokban a latin beható tanítására szükség van. „Azonban, – mondja –, minekutána nemzeti nyelvünk más kimivelt nemzetek példájára napról-napra mind inkább csinosodik; minekutána a tapasztalásból bizonyos, hogy a római nyelvnek alább szállítatása mellett is sértethetetlenül fennmaradhat a római egyház tekintete és a hozzá tartozó hívek egyessége; minekutána végre esztendőről-esztendőre mind inkább szaporodnak a jó ízléssel s mély belátással írt magyar munkák: *nem látom az okát, miért kellene még most is a római nyelvet oly buzgón s csaknem a nemzeti nyelv le alacsonyításával pártfogolni.* Mind e mellett éppen nem szándékom a szóban forgó idegen s már régen meghalt nyelvet iskoláinkból kiküszöbölni... hanem azt tiszta szívvel óhajtom, hogy eme régi nyelv könnyebb módon s rövidebb ideig taníttassék, mint eddigien; óhajtom, hogy ezen nyelvnek tekervényes utakon való tanulása miatt más tudományos tárgyaknak gyökeres megtanulása ne akadályoztassék.” Miért tekervényes az út, amelyen eddig nálunk a latint tanították? Azért, mert a latint is kezdettől fogva latinul tanítják: „a római nyelvtudomány szabási. minek - előtte a nevendék ezen nyelvet értené, római nyelven terjesztetnek eléje”, ahelyett, hogy mint a többi műveit nemzeteknél, a latin nyelvtant a tanuló anyanyelvén tanulná és így sok haszontalan és fölösleges fáradságtól megszabadulva, idejét más fontos tanulmányokra fordítaná.

A katolikus iskolák színmagyar városokban is, mint-hogy a helytartótanács rendeletei kötik őket, kénytelenek továbbra is mindent deákul tanítani. A helytartótanács a

¹ SZILASY JÁNOS: A nevelés tudománya. Buda. 1827. I. 331. 1.

magyar nyelvet csak mint egyik rendes tárgyat ismeri el, de tanítási nyelvül használni nem engedi. Az kétségtelen, hogy a helytartótanács forma szerint becsületesen iparkodik eleget tenni a törvénynek, mely 1792-ben a magyar nyelvet mint rendes kötelező tárgyat iktatta a gimnáziumok tantervébe (159. l.). így 1819-ben erélyesen felújítja régebbi, 1796-ból való rendeletét, mely a magyar nyelv tanítását s a belőle való külön osztályozást követeli meg. Minthogy pedig számos iskola most sem tesz eleget ennek a követelménynek, a helytartótanács erre ismételten figyelmezteti őket s kijelenti, hogy olyan tanulónak, akinek a magyar nyelvben való előmenetelét külön klasszifikáció nem tanúsítja, az ösztöndíjat nem utalja ki. Megkívánja továbbá a magyar beszédén kívül a magyar irodalomban való oktatást is.¹

A magyar nyelv tüzetesebb és biztosabb tanítása céljából 1814-ben a helytartótanács magyar nyelvtan szerkesztésével VERSEGHY FERENC bízta meg, aki a Martinovics-összeesküvésben való részvétel miatt halálra volt ítélve, de aztán kufsteini és brünni várfogsága után 1806-tól JÓZSEF nádor udvarában a magyar nyelvgyakorlómester tisztét tölti be.² A nyelvtan, melyet az osztrák sasos címer díszít, gyomrában a magyar címerpajzzsal, öt kötetben jelent meg a grammatikai iskolák II-IV. osztálya s a humanitás két évfolyama számára.³ Hozzá csatlakozott még egy gyakorlókönyv.⁴ *Magyar nyelvtan latin nyelven* a gimnázium második osztályától kezdve, ahová kilencéves gyermekek járnak: ez a mai pedagógus szemében szinte hihetetlen vállalkozás. Csodálkozása még csak fokozódik, amikor a latin köntösű magyar nyelvtan szélesen terjedő bozótján keresztülvágja magát. *Quot literas habent Hungari?* – az első kérdés, melyet egy tizennégy lapra nyújtózkodó tüzetes fonetika követ. Ez a nyelvtan sokkal nehezebb és tudományosabb, semhogy, főképp idegenajkú tanulók, belőle a magyar nyelv

¹ Ht. 1819:8914. sz.; 1819:19510; 1819:27305. OL.

² Ht. 1814:25342. sz. OL

³ *Epitome Institutionum Grammaticarum Linguae Hungaricae*. Tomulus I-V. Budae. A Ht. 1820 szept. 5. 22240. sz. alatt elrendeli a gimnáziumban való használatát.

⁴ *Exercitationes Idiomatis Hungarici in usum Gymnasiorum Regni Hungariae*. Budae. 1816.

elemeit elsajátíthatták volna. Tele van szigorú és körmönfont definíciókkal; a bécsiek rajta is úgy tréfálkozhattak volna, mint FELBIGER apátnak fogalmi meghatározásokkal teletűzött népiskolai tankönyvein: vajjon a csizmadia azon kezd-e, mikor az inasát tanítja, hogy előbb a dikicset meg a csirizt definiálja neki- A II. osztályba járó fiúk, kik az első kötetet tanulják, egész esztendőben csak a főnevek ragozásával foglalkoznak; a következő évfolyam tárgya a melléknév, számnév és névmás; a IV. osztály csak a birto- kos esetről és az igékről általában tanul; a két humanitás- osztály anyaga (IV. és V. kötet) az igeragozás tüzetesen. A gyakorlókönyv COMENIUS *Orbis pictusából* beszédgyakorlatokat közöl hasábosán latinul és magyarul, aztán meséket és idiotismusokat. Ma elképzelné is alig tudjuk, mire méhe- tett a tanár ezekkel a terjengős és aprólékoskodó könyvek- kel a magyar nyelvre eső évi hatvan órában, amelyre VER- SEGHY előszavában körülbelül számít. 1820 táján, amikor e könyvek használata hivatalosan kötelezővé válik, már éppen harminc esztendő óta széltében sürgeti a magyar közvéle- meny az összes gimnáziumi tárgyak magyar nyelvű tanítá- sát. Eredmény: *a magyar nyelvet is latinul kell tanítani.*

Azoknak a panaszoknak, melyek az 1825/74 ország- gyűlésen a magyar nyelv tanítása ügyében elhangzanak, megvan a maguk hatása a tanügyi kormányzatra. A köve- tek, főképp Árva megye képviselője, azt követelték, hogy a magyar nyelv tanárául csak olyan egyén legyen alkalmaz- ható, aki jól tud magyarul (429. l.). A helytartótanács az országgyűlés szétoszlása után a következő kérdéseket intézi a gimnáziumokhoz: Beszélnek-e a tanárok magyarul s tudják-e a magyar nyelvet eredményesen tanítani- Végre- hajtják-e a magyar nyelvi oktatásra vonatkozó rendeletek- Milyen eredmény tapasztalható a magyar nyelv tani- tásában, minő hiányok mutatkoznak e téren, hogyan lehetne ezeken segíteni-¹ *Deák* nyelvű *magyar* nyelvtannal *tót* vidé- ken aligha lehet segíteni: erre nem gondol a helytartótanács.

A régi magyar gimnáziumban minden szellemi munka a latin körül forog. A földrajz, természetrajz, számtan, egy- szersmind a magyar nyelvi oktatás csak mellékes szerepet

¹ Ht. 1828. január 9. 1103. sz. *OL.*

játszik, úgyszólván a latin oktatás függeléke. Minthogy egy tanár tanítja az osztályban (sokszor kettőben is egyszerre) az összes tárgyat, a tanár pedig elsősorban a latinhoz ért: a többi tárgyat rendszerint elhanyagolja, és csak ha a latin tanításból az idő futja, tér át a többi tárgyra. Ilyen sovány sorsra jut legtöbb helyt a magyar tanítása is. Ezt a rendszert a tanügyi kormányzat többször megrója. Az 1830-i nyelvtörvényt követőleg, a helytartótanács újból megállapítja, hogy a magyar és a számtan tanítása nagyon felületes. Ezekből a tárgyakból az osztályozás igen lanyha. Olyan tanulókat is felsőbb osztályba engednek, akik a magyar nyelvből semmit sem tudnak. A főigazgatók szigorúan ügyeljenek föl ezekre a visszaélésekre. Hogy a tanulók a magyar nyelvet jobban elsajátíthassák, a helytartótanács elrendeli, hogy a magyar történelem és a biblia tanítási nyelve lehetőleg magyar legyen. A klasszikusokat ne csak latinul, de magyarul is értelmezzék.¹ –

Hogyan születik meg az 1844: II. t.-cikk, mely végre félszázados küzdelem után a közoktatás nyelvivé a magyart avatja? Tüzetesebben kell szemügyre vennünk ennek a harcnak 1840-től megindult sorsfordulatait és taktikai helyzetváltozásait, mert ezek élesen világítják meg azt a görcsös szívósságot, mellyel a bécsi államférfiak centralizáló és a nemzetiségeket a magyarság ellen uszító törekvése a már lebírhatalanul föltörekvő magyar művelődést és nemzeti életet a XIX. század közepén továbbra is az élő világból egészen kiavult nyelv bilincseiben akarja tartani. Ennek a négyesztendős harcnak, a magyar nemzeti államkialakulás finishiénak aktáiból szinte szemmel láthatólag érzékelhetjük, milyen fájdalmas vonaglások közt roskad össze a régi százados latinnyelvű rendi Magyarország, hogy a magyar nyelv friss hódító uralmával helyében megszülessék az új, modern Magyarország. Az autonóm magyar művelődés kérdése már hat évtized óta a nyelv politikai problémája, de egyszersmind a deákos kultúrával kapcsolatos rendi világnézet, a százados hagyományos életértékelés kérdése is. A nemzet lelkéből régóta felmorajló erők most már legyöz-

¹ Ht. 1832: 17039. sz. *OL*.

nek minden akadályt: *a nyelv jogával kiküzdik a magyar államélet és művelődés autarkiját.*

Az országgyűlés 1840 január 31-én kelt feliratában újból kéri a királyt, „hogy a latin nyelv helyett a magyar, mint *közönséges tanuló nyelv* állapíttassék meg úgy, hogy mind az alsó, mind a főiskolákban minden tudományok, még a latin nyelv is, magyar nyelven taníttassanak.” A királyi válasz (1840 márc. 14.) ezt még megfontolandónak véli és a helytartótanácsot óhajtja a magyar tanítási nyelv bevezetésének részletes feltételeire nézve meghallgatni, hogy a rendek kívánságának eleget tehessen. A kancellária erre 1840 dec. 29-én felszólítja a helytartótanácsot, terjesszen elő javaslatot arra nézve, mikép lehetne a magyar tanítási nyelv kérdését megoldani?¹ A helytartótanács úgy iparkodik véleményt formálni, hogy a következő kérdéseket intézi a pesti egyetem karaihoz s a főigazgatók útján az akadémiák és gimnáziumok tanári testületeihez: kívánatos és lehetséges-e a magyar nyelvnek tanítási nyelvül való bevezetése- Mi ennek az akadályai- Mely tárgyakat, milyen osztálytól kezdve, lehetne a következő iskolai évben hazai nyelven előadni (*patrio idiomate explicari*) – mely iskolákban lehetne a szentbeszédeket már magyarul tartani-

A pesti egyetem jogi és orvosi kara nagy örömmel azt válaszolja, hogy nemcsak a nemzet, de a tanítás érdeke is a magyarnyelvű tanítást követeli meg, amelynek semmi akadály sincs. A jogi kar egy idő óta a váltó és kereskedelmi jogot, az orvosi kar pedig királyi engedéllyel három évtized óta az anatómiát, a sebészetet, szülészetet, szemészetet és az állatorvostant magyarul adja elő. A bölcsészeti kar ezzel szemben a legmerevebben ragaszkodik ahhoz, hogy „a latin nyelvet valamennyi tudományág előadására (*pro omnibus in genere disciplinis*) a jövőben is meg kell tartani.” A magyarnyelvű tanítás csak kárral járna: ez a nyelv ugyanis még nincsen kiművelve, a tudományok előadására műszók hiánya miatt alkalmatlan, az országon kívül senki

¹ Magy. Kanc. 1840: 14877. sz. *OL.* Az egész kérdés további fejleményére nézve I. ILLÉSY JÁNOS: Czuczor és Vörösmarty iskolai nyelvtanai. (Irod. tört. közl. III. 1893. 368-378. 11.). VISZOTA GYULA: Czuczor és Vörösmarty hivatalos magyar nyelvtanai. (Egyet. Philol. Közl. XXVII: 1903. 827-839. 11.).

sem beszél, a tanárok jórésze sem tud magyarul. A gimnáziumokra nézve a főigazgatók az egyes iskoláktól bekért vélemények alapján azt jelentik, hogy a magyarnyelvű tanítást a legtöbb iskola a legnagyobb örömmel üdvözli s a következő évben meg is kezdhető, fokozatosan pár év alatt valamennyi osztályban, valamennyi tárgyra nézve bevezethető. Egyelőre azonban csak néhány tárgyat kell azonnal magyarul tanítani, így a magyar és a latin nyelvet feltétlenül. A magyarnyelvű tanításnak nem egyszeri, hanem fokozatos módját az igazolja, hogy előbb az elemi iskolákban kell az újítás alapját komolyan megvetni; továbbá, hogy nincsenek a legtöbb tárgyból magyarnyelvű tankönyvek s így megint az átkos diktálási módszerre kellene visszatérni; végül, hogy figyelembe kell venni a nemzetiségi vidékek gimnáziumait, melyekbe túlnyomóan idegenajkú tanulók járnak.

E jelentések alapján a helytartótanács fölterjesztést tesz még ebben az évben a királyhoz, melyben kéri a magyar nyelvnek tanítását 44 gimnáziumban a következő iskolai évben, 17 gimnáziumban pedig, melyek nemzetiségi vidékeken működnek, évről-évre való fokozatos bevezetését. Az utóbbiak közül 11 a pozsonyi tankerületre (Pozsony, Breznóbánya, Körmöcbánya, Pozsony-Szentgyörgy, Besztercebánya, Nyitra, Privigye, Rózsahegy, Zsolna, Szokolca, Trencsen), 4 a kassai tankerületre (Kisszeben, Eperjes, Lőcse, Podolin), 2 a nagyváradira (Belényes, Temesvár) esik.²

A bécsi államkonferencia a javaslatot lényegében elfo-

¹ III. 1841:16163. sz. L. ILLÉSY JÁNOS i. m. 369. 1. SZEKFÜ, Iratok. 531. 1. Félszázad alatt a pesti egyetem bölcsészeti kara a tanítás nyelve dolgában egy tapodtat sem halad előre. A negyvenes években éppúgy latinul megy minden, mint a század elején, amikor egyedül DUGONICS szólott néha az ifjúsághoz magyarul. „A többi professorok – mondja a pesti egyetem egyik bölcsészethallgatója (1806) – mint Szücs, TRENKA, TOMCSÁNYI, soha sem szóltak hozzánk magyarul, egyedül DUGONICS néha, midőn prelegált diákok, hosszú magyar szózatokat vetett utána magyar nyelven, vagy néha mesélt magyarul az iskolában, elbeszélte az az előtti 50 évvel történt diáki jurátusi csinokat, mit édesen hallgattunk, és ha félbe akarta szakasztani, azaz folytatni latin nyelven a praelectióját, addig kértük, hogy ismét folytatta meséit, miket igen édesen tudott előadni, a mi fogalmainkhoz úgy alkalmazta, hogy el voltunk ragadtatva az örömtől.” (BALOGH ISTVÁN naplója. Irodört. Közi. 1924. 51. 1.)

² Magy. Kanc. 1841:16613. OL.

gad ja, mert elismeri, hogy a tudományt nem lehet feláldozni a nyelvnek. Azonban KOLLOWRAT-nak, aki annyira pártolja hazájában a cseh nemzeti nyelvet, a magyar nyelv újabb érvényesülésével szemben nagy aggodalma van s ezért különvéleményt terjeszt elő: a magyar nyelv nincs még kiművelve, a tudományokat, főképp a filozófiaiakat, nem lehet rajta előadni; igazságtalan dolog a magyart egyetemes tanítási nyelvvé tenni, mikor 9500 községből csak 3600 magyar; a gimnázium pusztá nyelviskolává fokozódik le, a klasszikus műveltség ki fog veszni; a magyar nyelv kényszerítése református érdek, mert a kálvinistáknak nem kell az iskolában a magyar nyelvvel küzdeniök, mint a katolikus németeknek és tótoknak, ezért majd többet tudnak, jobban tanulnak s így majd elárasztják a közigazgatási hivatalokat. Még a katolikus papnövendékek is református szellemet fognak magukba szívni a magyar tannyelvű iskolákban. Az 1842 március 27-én kelt királyi resolúcióban KOLLOWRAT arat diadalt: a király elhalasztja a döntést a gimnáziumok tanítási nyelve ügyében addig, míg nincsenek magyar tankönyvek s utal arra a nehézségre, mellyel a kérdés oly iskolákban jár, ahol a tanulóifjúság nagyobb része idegenajkú.¹

Közben a vármegyék egész sora sürgeti a magyar tanítási nyelv megkezdését. A sürgetők között van az agg JÓZSEF nádor nemes alakja is,² aki gróf MAJLÁTH ANTAL kancellárnál szorgalmazza a kedvező királyi döntést: közeledik az új iskolai év, a közfigyelem egészen erre a kérdésre szegződik, a magyar nyelv használata napról-napra hódít, nemsokára ismét összejön az országgyűlés, mely a kérdést újra hevesen fogja vitatni. A nádor nemsokára Bécsbe megy, addig eszközölje ki a kancellár a királyi döntést.

Ez azonban akkor már KOLLOWRAT elutasító javaslata alapján, mint láttuk, megtörtént. Erre a nádor 1842 május 24-én újabb előterjesztést tesz, melyben kéri a királyi resolúció módosítását. Ez ugyanis ellenkezik az 1840 március 14-én kelt királyi válaszban az országgyűlésnek tett ígérettel s az ügy halogatása az országban nagy csalódást és izalmat keltene. A kérdés az államkonferencia elé kerül, mely úgy,

¹ SZEKFÜ, Iratok, 532. 1.

² U. o. 533. 1.

mint utoljára, jóindulattal foglalkozik vele. Nincsen arról szó, mondja a konferencia irata,¹ hogy a magyar királyságban lakó szlávok, németek, oláhok, görögök stb. az ő törzsük nyelvétől megraboltassanak, vagy hogy nyelvük a közép- és főiskolákból, melyekben eddig úgy sem tanították, kiszoríttassék. Semmiben sem rövidülnek meg, sőt inkább ezentúl nyitva áll előttük a lehetőség, hogy oly nyelvben tökéletesíthessék magukat, amely nélkül az országban nem boldogulhatnak. A magyar különben is nehéz kiejtésű nyelv, melyet érettebb korban nem egykönnyen lehet elsajátítani, ezért már gyermekkorban kell begyakorolni. Az ifjúság egy része a második humanitás-osztály végeztével a papi pályára megy, már pedig az 1840. évi törvény értelmében azok, akik a magyar nyelvben járatlanok, a szemináriumokba nem vehetők fel; így a lakosság nem-magyarajkú részének ifjúsága, ha a gimnáziumban nem tanulhatna meg magyarul, el volna ütve a papi pályától. Az államkonferencia különösen jelentősnek és figyelemreméltónak tartja gróf HARTIG véleményét. Eszerint a monarchia többi országainak gimnáziumaiban és felsőbb iskoláiban a tanítás nyelve az, amely az illető ország hivatalos nyelve: így az olasz tartományokban az olasz, az örökös tartományokban, mint Ausztriában, Cseh- és Morvaországban stb., sőt Illyriában is, ahová a német hivatalos nyelv van bevezetve, a német, és nem a cseh, morva, illyr stb., mégpedig azért, hogy az ifjúság pontosan és alaposan tanulja meg azt a nyelvet, melyen egykor hivataloskodnia kell. Ezt az egészen helyes alapelveket Magyarországon is alkalmazni kell, mégpedig a nem-magyar lakosság saját érdekében. HARTIG-ból eddig a természetes logika beszél. Ez azonban nem tudja benne elnyomni az összmonarchia osztrák érdekeit. Megijed maga is, hogy a logika kötele túlmessze húzta a magyarság felé. Ezért zárójelben eddigi gondolatmenetéhez siet hozzáfűzni, hogy az egészen más kérdés, vajjon a nyelvkérdés ilyen rendezése megfelel-e az osztrák monarchia érdekének. Mert hisz Magyarországon szlávok, oláhok és németek is laknak s egy német fejedelmi ház uralkodik rajta s most a latin nyelvet, a nemzetiségek közös megértési eszközét egy má-

¹ U. o. 536. 1.

sik nyelv, a csak magyar néptörzshöz tartozók nyelve, fogja kiszorítani.

A cseh KOLLOWRAT az államkonferencia egyhangú határozatába most sem tud belenyugodni. Újra különvéleményt szerkeszt (1842 jún. 29.), hogy meggátolja a magyar tanítási nyelv bevezetését.¹ Most a tankönyvek kérdésébe kapaszkodik bele. A kancellária előterjesztése ugyanis elismeri, hogy kevés tanár tud még magyar tankönyvet írni s csak idővel várható a jó magyar tankönyvirodalom kifejlődése. A többi tartományokra való hivatkozás sem állja meg színterét a helyét, mert az olasz és német nyelvnek már háta mas irodalma volt, sok tudományos mű és tankönyv jelent meg ezeken a nyelveken, amikor a latin helyébe léptek a közoktatás terén. A magyarral ebből a szempontból össze sem hasonlíthatók. A magyar nyelv is előbb-utóbb ide fog fejlődni. De már most a hirtelen, koraérett átmenet a magyar iskolák csekély értékét is lefokozná s az igazi tudományt a puszta nyelvi eszköz megszerzésének áldozná fel és csak a politikai mozgalmak és szenvedélyes pártusák erejét növelné. A szlávokat, németeket s oláhokat anyanyelvükhöz való ragaszkodásukban a magyar nyelv erőszakos rájuk kényszerítése mélyen sértené. Ezt bizonyítja a napilapok és a közélet eldurvult hangja. Amint a magyar lapok a magyarosítás érdekében minden kényszerítő rendszabályt helyeselnek, ugyanolyan elkeseredetten és gyűlölködve írnak viszont a német és szláv lapok s dühüket nem engedik elhallgattatni a magyar túlhatalomtól való félelemtől. A magyar nyelvnek az iskolákba való bevezetési módját a király döntése határozza meg. Ez a mód nem választható meg elégedetlenséget keltő elszéttel úgy, hogy ezzel az alattvalók nagy része öfelségéhez való ragaszkodásában megingattassék. Ezért az 1842 márc. 27-én hozott királyi resolutio érvényét fenn kell tartani. Ha a nádor kívánságára ezt a döntést formailag visszavonnák és érvénytelenítenék, ez nem maradhatna titokban. Már pedig a formák megsértése sehol sem oly vészthozó, mint éppen Magyarországon.

A dinasztia veszedelmének ilyen erélyes hangoztatása,

¹ U. o. 541. 1.

ügylátszik, megfélemlíti a királyt, mert a döntést elhalasztja, sőt majdnem egy esztendő múlva JÓZSEF nádor újabb sürgető iratát (1843 május 13.) is ad acta teszik.

Az országgyűlés 1843 dec. 11-én újra feliratot intéz a magyar nyelv ügyében az uralkodóhoz. Törvényjavaslatot is csatol hozzá „a magyar nyelvről és nemzetiségről”. Ennek a tervezetnek 3. §-a kimondja, hogy „a közoktatási nyelv is kirekesztőleg magyar leend”. 8. §-a szerint pedig ez a rendelkezés nem terjed ki Horvátországra, bár „a magyar nyelv Horvátországnak is minden köziskoláiban rendszeren taníttassék”. A nádor a javaslatot ismét melegen pártolja. Az államkonferencián, mely az ügyet tárgyalja, KOLLOWRAT az ösellség, nincsen jelen, de betegágyából is különvéleményben tiltakozik az engedmény ellen. METTERNICH végre maga is belátja, hogy a latin uralma már fenn nem tartható s kieszközli az 1844 január 23-án kelt királyi kéziratot, mely a törvényjavaslat legtöbb pontjához hozzájárul. Azonban ez a kézirat is csak annyit mond, hogy „a magyar nyelv az akadémiákon s az összes gimnáziumokban mint rendes tárgy taníttassék”, ami bizony 1792 óta nem mehet vívmányszámba. A rendek erre febr. 28-án a királyhoz intézett feliratukban újra szóvá teszik a magyar tanítási nyelv ügyét, kérve azt is, hogy az országgyűlés rendezze a közoktatás ügyét.

Az államkonferencia 1844 május 8-án újra tárgyalja az iskolák nyelvének kérdését.¹ Az államkonferencia legtöbb tagja hozzájárul a régi javaslatához és az 1842 márc. 27-én kiadott királyi resolúció módosításához, tekintettel arra, hogy nemsokára meglesz a törvény, mely a magyar nyelvet minden téren hivatalos nyelvvé emeli. KOLLOWRAT természetesen most is ellenkezik, de már nem tud másra hivatkozni, mint arra, hogy a latin a magyar közéletben még mindig erősen tartja magát s hogy báró Mednyánszky Alajos, a budai tanulmányi bizottság elnöke is elismerte közoktatási rendszeres javaslataiban, hogy a magyar tanítási nyelvnek sok akadályt kell leküzdenie (tankönyvkérdés). Most már KOLLOWRAT megelégszik azzal, ha legalább a nem-magyar vidékeken működő 17 gimnázium tanítási nyelve a latin magyar. Ezt METTERNICH is elfogadja, hozzátéve, hogy a latin

¹ SZEKFÜ: Iratok, 538-539. 11.

nyelv további tanítására latin filológiai tanszékeket kell a gimnáziumokban és a filozófiai tanfolyamokon felállítani, nehogy az állami (katholikus) oktatás a kálvinistáké mögött maradjon; a teológiai oktatás továbbra is latinnyelvű legyen, a magyar tankönyvekről pedig gondoskodják a kancellária.¹

A JÓZSEF nádorhoz és MAJLÁTH kancellárhoz 1844 jún. 17-én intézett királyi kézirat KOLLOWRAT különvéleményének szövege alapján készült.² Eszerint bizonyos megszorításokkal az egyetem fakultásain s a főiskolákon az előadások sok magyarul folyhatnak. „Akarom továbbá – mondja a király németül – hogy abban a 44 gimnáziumban, melyeket a budai tanulmányi bizottság a magyar nyelvnek, mint tanítási nyelvnek közvetlen alkalmazására kijelölt, ennek bevezetése hasonlóképp megtörténjék. Ami a magyar király ságombán található többi 17 gimnáziumot illeti, ezekben a további intézkedésig az eddigi rend és szokás maradjon meg. Az illető tankerületi főigazgatókat szabályszerű módon meg kell hallgatni, vajjon milyen módosítás látszik kívánatosnak a tanítás céljára, amennyiben eddig ezen gimnáziumok valamennyi, még legalsóbb osztályaiban is a latin nyelv használtatott, mint tanítási nyelv.” A királyi kézirat ezután felszólítja a kancellárt, hogy megfelelő magyar tankönyvek írásáról gondoskodják.

A magyar kancellária a királyi utasítás értelmében a helytartótanáctól kér javaslatot a 17 gimnázium nyelvi ügyére vonatkozó módosítások kérdésében. Bonyolítja az ügyet, hogy báró MEDNYÁNSZKY ALAJOS-nak 1842-ben a gimnáziumok új tantervére vonatkozó javaslata (VII. Rész. II. fej.) még nem nyert elintézetést s így nem tudják, vajjon az új magyar tankönyveket az elavult Ratio Educationis tanterve és utasításai értelmében készíttessék el, vagy pedig megvárják, amíg az újonnan készült tanterv jóváhagyást nyer?

A helytartótanács a jún. 174 kézirat értelmében rendeletet ad ki,³ mely szerint 44 gimnáziumban valamennyi tár-

¹ U. o. 539-540. 11.

² U. o. 592. 1. V. ö. Magy. Kanc. 1844:10433. sz. *OL*. A király meghallgatta a bécsi udvari tanulmányi bizottságot is a magyar tannyelv kérdésében. L. az idevágó iratokat Bécsi Áll. Levéltár. Staats-Rath-Akten. 1843: 17/6. sz.

³ Ht. 1844 aug. 6.: 27215. sz. *OL*.

gyat magyarul kell tanítani, az ékes szókötésen (syntaxis ornata), retorikán, poétikán, görög és római régiségtanon kívül; 17 intézetben pedig (melyeket már felsoroltunk, (473. l.), a latin marad meg egyelőre tanítási nyelvnek. Azonban ezek tanári karát is újból megkérdezi a rendelet, vajjon nem lehetne-e már a közeljövőben a magyar tanítási nyelvet fokozatosan behozni, „pro omni casu ita, ut ad debitam illám in 44 Gymnasiis iam praescriptam institutionem feliciori passu accédât, illám etiam assequi valeat”.

A főigazgatók jelentései igen kedvezők, egyben jóleső tanúságai annak, hogy a nemzetiségi vidékeken is, minden izgatás ellenére, milyen jóakarat és buzgóság nyilvánul meg a magyar nyelv iránt.¹ A győri főigazgató szerint a magyar nyelvű oktatás jól beválik, nehézség nincs, az egyes tárgyakban a tanulók örvendetesen haladnak, csak a magyaróvári, soproni és kőszegi iskolákban megy nehezebben a dolog, de ezekben is siker mutatkozik. A kassai és pozsonyi főigazgató hasonlóképp megnyugtató módon nyilatkozik. Az utóbbi jelenti, hogy a nyitrai, pozsonyi, privigyei, rózsahegy, besztercebányai, trencsényi és a szentgyörgyi gimnáziumok maguk jelzik, hogy nem óhajtának a királyi rendeletben biztosított kiváltsággal élni, hanem önkényesen a magyart kívánják tanítási nyelvül. Itt az 1844/5. tanévben már bevezethető a négy grammatikai osztályba a magyar tannyelv, a következő két évben fokozatosan a humanitásosztályokba is. Igen jellemző a nagyváradi főigazgató előterjesztése. A temesvári gimnáziumban a tanítás nyelvének a királyi leirat értelmében latinak kellett volna maradnia, de a tanárok már 1843/4-ben magyarul kezdtek tanítani, még pedig a grammatikai osztályokban mindent, a humanitásosztályokban pedig a hazai történelmet, a természet- és földrajzot. A főigazgató ezt helyteleníti, „de mivel még a gör.-kel. vallású tanulók is értenek magyarul és mivel Temesvár a bánáti ifjúságnak gyűlőhelye, másrészt, mert a rendek is hathatósan kívánják s az intézet is fájlalná, ha a kivételesek közé soroltnák: a főigazgató maga is a magyár tanítás jóváhagyását kéri”. Ugyanezt kéri a lugosi gimnáziumra nézve is.

¹ Ht. 1845:2264. sz. Magy. Kanc. 1845:6439. sz. OL. L. VISZOTA GYULA i. m. 830. 1. SZEKFŰ: Iratok, 540. 1.

A pozsonyi és kassai főigazgatók kilenc olyan gimnáziumot jelölnek meg, melyekben eddig túlnyomóan latin volt az oktatás nyelve, úgyhogy ez csak fokozatosan cserélhető fel a magyarral: Körmöcbánya, Zsolna, Szakolca, Breznóbánya, Kisszeben, Eperjes, Lőcse, Podolin, Bártfa. Ellenben az említett nyolc helyen (Nyitra, Privigye, Rózsahegy, Besztercebánya, Trencsén, Szentgyörgy, Temesvár, Lúgos) már úgylát *via facti* magyar a tanítás nyelve. A helytartótanács e jelentések alapján 1845 ápr. 1-én kelt javaslatában ennek a helyzetnek elismerését kéri. Az eredeti 17 nemzetiségi vidéken található gimnáziumból tehát csak 9 maradt, melyben nem egyszerre, hanem csak az első osztályon kezdve, évről-évre fokozatosan valósítható meg a magyár tannyelv. A tankönyvekre nézve, amelyekben az államkonferenciák és a királyi kéziratok mindig az egész nyelvi reform szankcióját látták, a helytartótanács megjegyzi, hogy magyarnyelvű katolikus hittankönyvek már varinak, latin nyelvtani, magyar nyelvtani, földrajzi, számtani tankönyvek pedig készülnek.

A helytartótanácsnak ehhez az előterjesztéséhez a kancellária is, az államkonferencia is hozzájárul. Az ily éjtelmű királyi kézirat is elkészül, de aláírása már fölöslegesnek bizonyul. Ugyanis Béccsel való hosszas viaskodás után 1844 november 12-én szentesítést nyer az 1844: II. t.-cikk, melynek 9. §-a szerint a király már elrendelte, „hogy az ország határain belőli iskolákban a közoktatási nyelv a magyar legyen”.

Amikor ezt a törvényt kihirdetik, már a gimnáziumokban országszerte magyarul folyik az oktatás. A helytartótanács ugyanis, mint láttuk, 1840 óta háromszor is megkérdezte az iskolákat a magyar tanítási nyelv feltételeiről s várható következményeiről. Ezek a kérdések, az országgyűlés idevágó heves vitái és feliratai, az engedményeket kilátásba helyező királyi válasziratok a tanároknak vérmes reményeket keltenek. A döntést azonban a türelmetlen igazgatók és tanárok évekig hiába várják. A helytartótanács, kérdései ellenére, nem intézkedhetik, mert az ügy aktái Bécsben vesztegelnek. Több helyütt azonban a tanári kar nem is vár ilyen hivatalos intézkedésre, hanem valamennyi tárgyat egyszerre magyarul kezdi tanítani. Némely főigazgató ezt vissza-

élésnek minősíti és megtiltja a magyarnyelvű tanítást. De emellett buzdítják a kiválóbb tanárokat, írjanak hazai nyelven magyar nyelvtant, számtant, történelmet, földrajzot, természetrajzot, mert csak akkor indulhat meg joggal és sikerrel a magyar tanítás, ha már ezen a nyelven jó tankönyvek állnak rendelkezésre.

Milyen kicsinyes és kellemetlenkedő bürokratikus huzavona árán tör magának utat még a negyvenes évek elején is a színmagyar középiskolákban a nemzeti nyelv a deákkal szemben, arra igen jellemző, tipikus példa az egri eset. Az egri gimnáziumban 1842/3-ban hivatalos felhatalmazás hiányában is már magyarul folyik a tanítás. Egy tót tanuló azonban följelenti a tanári kart a kassai főigazgatónál, hogy mivel a magyarnyelvű tanításból egy kukkot sem értett, kénytelen volt elhagyni az egri iskolát. A főigazgató jelentést kér. Az egri igazgató igazolja magát. Mióta – mondja – a Karok és a Rendek az országgyűléseken ismételten a leghevesebben sürgették a magyarnyelvű tanítás behozatalát, azóta évek során azt tapasztalja, hogy a tanulók lelkébe bizonyos idegenkedést csepegtettek a latinnal szemben s a latinnyelvű tárgyak tanulásában buzgóságuk nagyot csökkent. A hanyagságra hajló magyar ifjúságot csak a tanárok legszorgalmasabb munkája képes a tanulmányokban előbbre vinni. Ezért a tanári kar a polgári életre kiváltképen szükséges tárgyakat, mint a történelmet, földrajzot, számtant és magyar nyelvet ettől az évtől kezdve anyanyelvükön adják elő. Ha azonban valamely tanulónak a magyar nehezeére esik, latinul is felelhet. A főigazgató válasza helyteleníti az egri tanárok eljárását. Kívánatosnak tartja ugyan, hogy mielőbb magyarnyelvű legyen a tanítás, azonban a helytartótanács 1842 szept. 20-i rendelete még mindig egész világosan a latin nyelvet rendeli tannyelvnek. Az egyes tárgyakat latinul kell tanítani, a magyar nyelv csak a tüzetesebb magyarázatra használható. Az egri tanári kar azonban ezt a rendeletet figyelmen kívül hagyta.¹

Sokkal nehezebben, a didaktika elemi követelményei szerint is csak fokozatosan törhet utat magának a magyar tannyelv oly vidékek középiskoláiban, ahol a lakosság túl-

¹ NAGY BÉNI: Az egri főgimn. története. 1914. 102. 1.

nyomó része német vagy tót. Több helyt a tanárok egy része nem tudott magyarul vagy csak igen hiányosan (PETŐFI-nek pl. Selmeceen két professzora volt, az egyik egyáltalán nem, a másik csak törve beszélt magyarul). De még rosszabb a helyzet az ifjúság körében, melynek túlnyomó része egyes vidékeken nyelvünknek nincsen ekkor még annyira birtokában, hogy a magyar az oktatás nyelvüül sikeresen alkalmazható volna. „Az egyes osztályokban – jelenti 1841-ben latinul a trencsényi piarista igazgató – a tanulók a reggeli imákat magyar nyelven végzik és a templomban magyar himnuszokat énekelnek; hasonlóképp az egyes osztályokban az ifjúságot magyar nyelven tartott gyakorlatokkal, párbeszédekkel, sőt kisebb beszédekkel szoktuk gyakorolni. De mily nagy fáradtsággal képes e dolgot a tótajkú ifjúság elsajátítani, mely száját sem tudja a magyar nyelvhez idomítani! A magyar nyelv, tekintetbe véve a tótajkú ifjúságnak az előadásban való igen nagy nehézségeit és az óhajtott cél elérésére szükséges eszközöknek nem csekély hiányát, hacsak – amitől nem ok nélkül félhetünk – a gyöngé és a hazai nyelvben járatlan ifjúságban tudatlanságot és zavart előidézni nem akarunk, a jövő iskolai évben (1841/2) a trencsényi gimnáziumban tanítási nyelvül nem használható; de igenis fokozatosan és lassan, amíg a tót ifjúság hazai nyelvünkhöz annyira hozzászokik.”¹

Amikor a közvélemény s most már a hivatalos hatalom is a latin tanítási nyelv fölött a halálharangot megkondgatja, a magyarság, mint államalkotó faj előtt magától értetődőnek tűnik fel, hogy a *lingua togata* örökségét a magyar nyelv vegye át. *A nemzetiségi mozgalom azonban ekkor már forrón lüktet.* A tótság, sőt részben a németiség előtt is, a dilemma nem ez: latin vagy magyar- hanem a *holt latin*, vagy az *élő anyanyelv*. Ha a tót és a német vidékeken a latin helyébe most a magyar lép, a tanulás formai nehézsége változatlanul ugyanaz marad. Ezért már ekkor fölharosan a követelés, hogy *külön magyar-, németi és tótnyelvü gimnáziumok legyenek.* A tanítás nyelve legyen így különböző, de a tanterv és szervezet egységes. Ezt kívánja Bécsben a cseh

¹ Közli VLAHOVICS EMIL: A trencsényi kir. kath. főgimn. története. Értesítő. 1895. 91. 1.

KOLLOWRAT-nak a császárhoz intézett emlékirata, mely az iskolák magyar tannyelve miatt nemzetiségi lázongásoktól tart s ennek alapján a monarchia közeli összeomlását jóslgátja; ide céloz a bécsi udvari tanulmányi bizottság, mely a magyar iskolákat az örökös tartományok módjára kívánja szervezni és a német s a tót nyelvnek fogja pártját a nemzetiségi vidéki gimnáziumokban; s végül ettől visszhangzának a negyvenes években a szláv apostoloknak röpiratai, élükön gróf THUN LEÓ munkáival. Hozzájuk csatlakozik a hazai németiség kis töredéke is és követeli a német tannyelvű gimnáziumokat, nemcsak a német nyelvnek és kultúrájának általános jelentősége miatt, hanem azért is, mert az egyes főiskolákon, a magyaróvári gazdasági intézetben és a selmeci bányászati akadémián, németül adnak elő. Az egyetemen és az akadémiákon a nemzetiségek szóvivői szerint maradjon meg a latin nyelv, mert hisz magyar nyelven az egyes szaktudományok még nem adhatók elő. Magyarországon a tudományos irodalom még nem fejlődött ki. Derék tudós emberek írnak ugyan újabban sebtiben néhány kézikönyvet, magyarul, de egy fecske még nem csinál tavaszt. Tudományos irodalom nem nőhet meg egyetlen éjtszaka, mint a haraszt, mert olyan, mint az álóé, mely száz esztendei fejlődés után nyitja ki illatos virágait. A magyar tudományos irodalom hirtelen összetákolása, magyar műszavak mesterkéltyártása csak öncsalás. A magyar nyelv iskolai erőszakolása csak felébreszti a nemzetiségek öntudatát, „önök - mondja egy lipcsei röpirat – reakciót váltottak ki a nemetektől és a szlávokból. önök bennünket felráztak rest széndergésünkből és arra figyelmeztettek, hogy *élnünk* kell s – nem vegetálnunk.”¹

A magyar nyelvű oktatás a nemzetiségi vidékek iskoláiban természetesen először sok nehézségbe ütközik. A tanulók zöme otthon és egymás között mégis mindig csak anyanyelvén beszél. Ha tanár magyarul próbál is nekik magyarázni, az anyag teljes megértése céljából kénytelen léptenyomon az anyanyelv segítségéhez fordulni. Bármilyen lassú is azonban a haladás, a magyar nyelv fokozatosan tért

¹ Das deutsche Element in Ungarn. Von einem Deutschungar. Leipzig. 1843. 75. 1.

foglal. A helyzet állandóan javul, úgyhogy erős a remény, hogy a kivételes 17, majd csak 9 iskola falai is nemsokára magyar szótól fognak visszhangozni. 1844-ben METTERNICH azt írja JÓZSEF nádornak, hogy Magyarországon a nemzeti« ségi küzdelmet „a görcsös idegességig túlzott magyarizmus idézte elő.” Erre az agg nádor jóakaró optimizmussal azt felel, hogy „az újabb időben az ország lakosainak ifjabb része élénk törekvést tanúsít a magyar nyelv elsajátítására még ott is, ahol azt közönségesen nem beszélük.”¹

A deák és a magyar nyelv iskolai küzdelmére a zárókövet a helytartótanácsnak 1845. jan. 14-én kelt első nemzeti nyelvű hivatalos leirata hengeríti: „Minthogy a legközelebbi országgyűlésen alkotott törvények II. cikkelye szerint ennek utána mindennemű úgy belső, mint külső hivatalos foglalkozásokban a magyar nyelv kirekesztőleg használandó, annál fogva tisztelt Uraságodnak meghagyatik, hogy ezen rendelvénnyel vételétől szinte minden külső és belső hivatalos foglalkozásaira nézve mondott nyelvet hozván be, nemcsak az ide terjesztendő tudósításokat, hanem a jegyzőkönyveket és számadásokat is honi nyelven szerkesztve küldje fel.” Az örömmámorban úszó magyar gimnáziumi igazgatók közül senki sem sejthette, hogy rövid öt esztendő múltán a bécsi kultuszminisztérium úgy fog intézkedni, hogy a hivatalos iratokat németül vagy újra latinul kell fölterjeszteni. A holt deák nyelvet a nemzeti nyelv géniusza csak félszázados szívós tusa után gyúrta le. A szabadságharc tragédiája után megint egy nagy birodalom világnyelvével kell megküzdenie: de ennek hatalmát rövid tíz esztendő alatt sikerül megtörnie. -

A magyar tanítási nyelv bevezetésének egyik legsürgősebb feltétele a magyar *tankönyv*. A helytartótanács megbízás útján szerkesztet tankönyveket, melyeket a pesti egyetem bölcsészeti karának tanárai bírálják meg. Így kerülnek már 1844-ben bírálatra a bölcsészeti karhoz magyarul írt latin nyelvtani, számtani, természetrajzi s földrajzi tankönyvek. Legnagyobb gondot azonban a jó magyar nyelv-könyvek Íratása okoz. A helytartótanács JÓZSEF nádornak,

¹ METTERNICH és JÓZSEF nádor idevágó emlékiratait WIRKNER LAJOS közölte: *Élményeim*. 1879. 159. 1.

mint az Akadémia patrónusának útján megkérdezi a Magyar Tudós Társaságot, vajjon a gimnáziumok céljára melyik magyar nyelvtant tartja a legjobban használhatónak. Az Akadémia bizottságot küld ki véleményadás végett, melynek jelentését GR. SZÉCHENY ISTVÁN alelnök 1845 jún. 23-án terjeszti a nádor elé. E szerint tartalom és módszer szempontjából a gimnáziumi oktatás céljára alkalmas magyar nyelvtan nincsen. Ideiglenesen az első osztályban, ahol a ragozást kell tanítani, használható az Akadémia füzete: „Magyar helyesírás és szóragasztás főszabályai” (7. kiad. 1844); a II. és III. osztályban SZUPPÁN ZSIGMOND Magyar nyelvtana (1844); a IV. osztályban pedig az Akadémia vezérkönyve: „A magyar szókötés főbb szabályai” (1843). Most készül az Akadémia nagy magyar nyelvtana, ennek alapján kellene „közverseny útján gyakorlati tanítók által” szerkeszteni iskolai magyar nyelvtant.¹ A nádor erre magát az Akadémiát kéri fel, hogy a nyelvészetben, de meg az iskolai rendszerben is jártas tagjaival készítesse el a magyar nyelvtant. Az Akadémia a megbízást elfogadja s már 1846 áprilisában a nádornak meg is küldi CZUCZOR GERGELY és VÖRÖSMARTY MIHÁLY „Elemi Nyelvtan”-ának kéziratát, jelezve, hogy az ehhez tartozó olvasókönyv és a II. osztály számára szükséges „Bővebb Nyelvtan” készülöben van.²

A helytartótanács azonban nagy hibát követ el, amivel megsérti az Akadémiát: a CZUCZOR-VÖRÖSMARTY-féle tankönyvet bírálatra elküldi a bölcsészeti karhoz, ahol HORVÁT ISTVÁN ír róla elismerő, de itt-ott kifogásokat emelő kritikát, így többek közt azt kívánja, hogy a könyv elé rövid fejtegetés bocsátandó „a nyelvnek miségéről”, „mert különben könnyen megtörténhetik, hogy maguk a tanítók, de maguk a tanuló ifjak is az ajtós és székcsikorgatást, vagy a harang félreveretését nyelvnek fogják keresztelni”. Az Akadémia úgy fogja fel a tőle jóváhagyott könyvnek felülbírlását, mint tekintélye csorbítását s addig nem akarja a többi kötetet a nádorhoz terjeszteni, míg nyilatkozatot nem kap tőle, hogy többé felülbírlatnak nincsen helye. Egyébként az Akadémia a HORVÁT-féle kritikának főnnebbi szavaira igen

¹ Ht. 1844:25238. A jelentést közli ILLÉSSY JÁNOS i. m. 373. 1.

² VISZOTA GYULA i. m. 834. 1.

talpraesetten válaszol: a nyelv mibenlétére és fogalmára vonatkozó absztrakcióval nem lehet kezdeni az I. osztályos gimnazisták számára írt könyvet „azon növeléstani okból, mely az újkor minden jeles paedagogusai egyező értelme szerint a synthetismusnak elsőséget ad az analytikar módszer felett és az anyagot közli előbb, mint a még csak ebből elvonandó fogalmakat.” CZUCZOR és VÖRÖSMARTY 1847 nyarán a III. osztály nyelvtanával is készen van. A helytartótanács erre kéri a királyt: engedje meg e nyelvtanoknak, mint tankönyveknek a gimnáziumokban való használatát és kinyomatását, egyben azt is, hogy az egyetemi nyomda a szerzőknek 4000 ft jutalomdíjat fizethessen ki. Ezt a király 1848 febr. 254 elhatározásával megengedi.¹ A III. kötetet még 1848-ban ki is nyomják; az I. és II. kötet azonban csak 1851-ben kerül ki a sajtó alól. Nyomunk nincs róla, hogy az iskolákban használták volna.

E kérdezve feleltető (katekizáló) módszerben megírt első hivatalos magyar nyelvtannak hosszú Odisszeája jól bevilágít a kor tanügyi kormányzatának kicsinyes bürokratikus lelkiségébe: először a meglévő magyar nyelvtanokat megbíráltatja az Akadémiával, aztán magát az Akadémiát bízza meg új iskolai nyelvtan írásával, azonban ezt az akkor legelőkelőbb tudós grémiumot felülbíráltatja a bölcsészeti karral. Jellemző a patriarchális abszolutizmus aprólékos ellenőrködésére: még kis tankönyvek engedélyezése is kétszer járja meg a bécsi országutat, még a magyar nyelvtan kiadásához s a szerzők honoráriumának kifizetéséhez is egy óriási birodalom uralkodójának személyes jóváhagyása szükséges. Nem csodálkozhatunk tehát rajta: egy CZUCZOR-nak s egy VÖRÖSMARTY-nak nyelvtana alighogy megszületik, már meg is hal.

A deák kultúrát a frissen feltörő nemzeti kultúra egy félszázados harc után immár eltemette. A régi jó táblabírák második anyanyelve fölött már jó ideje húzta a nemzeti szellem a halálharangot: az ezután felnövekvő nemzedék az

¹ Ht. 1847:42187. sz. Magy. Kanc. 1848:3533. sz. VISZOTA GYULA i. m. 837. 1.

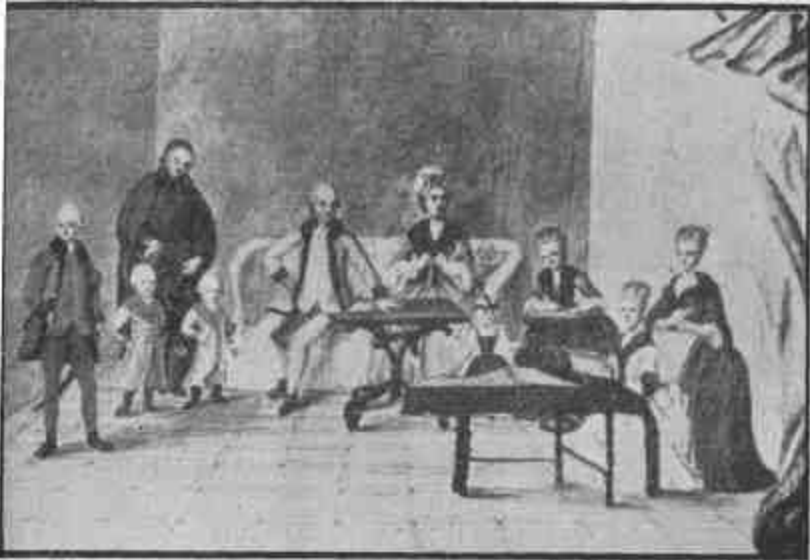
iskolában már mindent szülötte nyelvén tanul, a deák nyelv előtte csak olyan tudnivaló, mint a többi. Lassankint kihal a régi latinos magyar világ, mely annyira szeretett beszélni azon a nyelven, amelyre az iskola úgyszólván egyedül tanította; „amelyen gondolkodik, amelyen éjjel álmában beszél, amelyen az úr Istent megszólítja és viszont megérti, amely a királynak és a nemes embernek nyelve, amely megkülönbözteti az urat a paraszttól, a férfit az asszonytól; amely a *corpus juris* és a privilégiumok nyelve; a holtak és az örökké élők nyelve: a világnyelv, mely előtt minden nemzet meghajol, és a ‚senki‘ nyelve, mely senkit meg nem aláz”. (*Jókai.*)

ÖTÖDIK RÉSZ

A RENDI TÁRSADALOM SZERKEZETE ÉS A NEMZETI NEVELÉS

„Szabaduljanak ki (főnemeseink) penészes előítéletek békóiból, s győződjenek meg, hogy csak tőlük függ megvalósítani előmenő évkorunk szomszomszagságát: a *mívelt nemzetiséget* s a *nemzetesedett míveltséget*. Ha erre tulajdon helyzetök minden oldali megtekintésében elegendő okot s állandó erőt még most sem találnak: úgy én hazám aristocratiáját gyógyíthatatlan betegnek vagyok kénytelen kinyilatkoztatni.”

DESSEWFFY AURÉL (A magyar nyelv s előkelőink nevelési rendszere. 1839.).

Gróf Széchenyi Ferenc családja körében.

I. AZ ARISZTOKRÁCIA NEVELÉSE.

A főnemesség elnemetlenedése. Gr. Teleki László és gr. Festetics György nevelési plánuma. Magántanulási rendszer. Az országgyűlések 1790 óta állást foglalnak ellene. A főúri műveltség idegen jellege. Desseffy Aurél nevelési terve: a főúri sarj elsősorban magyarul tanuljon, nevelője magyar legyen, mert a külföldi nevelő kozmopolitizmusra neveli; a magyar arisztokrácia nemzetpolitikai nevelése. A főrendű ifjak tanítási anyaga: klasszikus és modern nyelvek, természettudományok, gazdasági-technikai ismeretek, önművelésre szoktatás: vallás-erkölcsi nevelés és a romantikus szellem. Nemi felvilágosítás, testgyakorlás. A főnemesség kultúrája és a magyar géniusz.

A régi magyar társadalom rendi szerkezete a születés jussán az egyes társadalmi rendeknek nemcsak politikai és gazdasági jogait szabja meg mereven, hanem nagyjában eleve megjelöli a művelődés útjait is. A fiú rendszerint az apa foglalkozását űzi: a nemesember örökölt birtokán gazdálkodik és hivatalt visel, a jobbágy gazdasági munkát végez, az iparos fia az apja mesterségét folytatja. Az iskolázás is a rendek helyzetének megfelelő: a nemesember fiával rendszerint elvégezteti a gimnáziumot s az akadémiát,

az iparos az elemi iskolát, sőt, ha lehet, a grammatikai iskolát is; a parasztfiú a falusi népiskolába jár, de ha tehetséges és támogatást nyer, eljuthat a gimnáziumba is: pap, tanító, tanár, prókátor, sebész, alsórendű hivatalnok válhatik belőle. Az iskola belső életében, de meg a tanulókról való jelentésekben és kimutatásokban is mindig gondosan külön vannak lajstromozva a rendi szellemnek megfelelően a nemes-, polgár- és parasztfiúk (*nobiles, cives et plebei*). A tanulmányi eredményt kimutató klasszifikáló táblázatokon szembeötlő, mennyivel több polgár- és parasztfiú jut a *tertia class* szs-ba, azaz bukik meg, mint nemesgyermek. Azért a származás a tehetség érvényesülésének nem akadály. Az igazgatóknak a főigazgatókhoz benyújtott jelentéseit nagy számban átvizsgálva, különösen a demokratikus szellemű szerzetes gimnáziumokban minduntalan olyan ifjakra, mint kiemelt legjobb tanulókra bukkanunk, akiknek neve után a *libertinus* vagy az *ignobilis* társadalmi rangjelző szó található.

A modern gazdasági élet fejlődésével a társadalom rendi szerkezetét lassankint áttöri az új vagyoni eloszlás s a műveltségnek ebből folyó új aránya. Megerősödik a polgári réteg. A foglalkozások, élethivatások differenciálódnak, a társadalmi rendek helyébe fokozatosan a társadalmi osztályok lépnek. A liberalizmus demokratikus szelleme már nem akar ismerni a születési jog alapján álló *rendeket*, hanem csak a foglalkozás, a vagyoni állapot s műveltség szerint eloszló társadalmi *osztályokat*, amelyek persze már nincsenek mereven egymástól elválasztva, a szempontok különbözősége szerint többé-kevésbé keresztezik egymást, határai elmosódtak, az egyik osztályból a másikba való felemelkedés és visszaesés szabadon megy végbe. A rendiségből való kilábolásban nem jelentéktelen szerepe van annak az iskolának, mely az alsó rend, a *misera plebs* tehetségesebb fiait is magasabbfokú műveltséggel ruhazza fel s így a társadalmi kapillarizáció egyik fontos eszközévé válik: a gimnáziumnak.

Milyen viszonyban van a régi középiskola a magyar társadalom egyes rétegeivel? Miképp hat a magasabb műveltség közvetítésével a társadalom különböző rendjeire, a régi Magyarország szociális szerkezetére?

Vha én gyenge időm miatt nemis érdemlem meg a szép Magyar Könyvtársati listámat, és nemis tudhatom meg-ítelni elegendően ennek a becsét: meg-is adott az én Kegyes Atyám; hogy én is példáját valaha kivesszem, és edes Hazámnak boldogságait, amennyire tudom követhet, előre mozdítsam. — Fogok is iparkodni, jól tanulni is, a hogy csak lehet, és magamat jóságban gyakorolni, hogy így Edes Atyámnak örömet tsinyálhassak hálaadásul ezért a szép Könyvtársati listáimért

Edes Jó Atyámnak
Festem 26^{sz} Dec.
1863.

hálaadator engedelmös fia
Szechenyi István ~~~~~

A *főnemességnek* nem sok köze van a nyilvános oktatáshoz. A társadalomnak az a rétege, melyet történeti és vagyoni tekintélye elsősorban jelöl ki a nemzet vezetésére, házi nevelésben részesül, a gimnáziumokban legfeljebb magánvizsgálatot tesz. Amíg a jezsuita konviktusok megvoltak, ezekben sok mágnásifjú nevelkedett. Átalakításuk, majd feloszlásuk után nem voltak olyan előkelő konviktusaink, amelyek a főúri sarjak szüleit vonzották volna. Az ország *governing family*-ei nagyrészt már MÁRIA TERÉZIA alatt elnemzetlenednek, túlnyomóan Bécsben laknak, gyermekeiket idegen, francia és német szellemben neveltetik. Sok kivétel is van a magyarországi, de főképp erdélyi arisztokrácia körében. A magyar nemzeti nevelést mind katolikus, mind protestáns főúraink házában rendszerint a pap képviseli. Minthogy nagy a szerzetes gimnáziumokban a tanárhiány, 1792-ben a király elrendeli, hogy piarista magánnevelő csak királyi engedéllyel szerződtesse. Egy-egy piarista tanárért főúraink valósággal versenygenek, hogy fiaik mellé megnyerjék. Megható pl. gr. SZÉCHENYI FERENC-nek a piarista rendfőnökhöz, PÁLLYA ISTVÁNHOZ, 1801-ben írt magyar levele, melyben szinte könyörög az egyik piarista tanár átengedéséért: „Szomorúan töltöm itt léteimet – írja -, mivel nemcsak egy érdemes nevelőnek feltalálását a mostani üdöre nézve nehéznek találom, hanem attul is méltán féltetek, hogy mivel fiam neveléseidé jenek közepén esik a változás, ez erkölcsére nézve ártalmas lehetne... Ne hagyja, kedves Pállám, régi jó barátját, mind ezért, mind pedig, hogy szorgos atya, sokáig aggódni.”¹ SZÉCHENYI FERENC a piarista nevelőt még sem kapja meg.

A XVIII. század nagy pedagógiai enthusiasmusának szellemében, amely szinte a nevelés mindenhatóságában hisz, főúraink közül számosan nemcsak magyar nevelőt keresnek, hanem ezek számára a *nevelés tervét* maguk szerkesztik meg. Itt csak kettőre utalok: gróf TELEKI LÁSZLÓ-nak és gróf FESTETICS GYÖRGY-nek ilyen irányú munkálatára.

¹ „Noch einmal also – kéri gr. SZÉCHENYI FERENC felesége is a rendfőnököt – und auf das dringendste bitte ich um die baldige Erfüllung unseres sehnlichstes Wunsches, denken Sie, das die bittende Ihre Freundin, ihre Verehrerin ist, und ewig bleiben wird.” A leveleket közli TAKÁTS SÁNDOR: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. 1891. 165-6. 11.

Gróf TELEKI LÁSZLÓ-nak 1806sban kiadott szerény című, nagy művelődéspolitikai munkáját (*A magyar nyelv élé mozdításáról buzgó esdeklései*), mely a nemzeti nyelv ügyének vizsgálata kapcsán tüzetesen belemélyed a magyar közoktatásügy korszerű kérdéseibe is (376. l.), kitűnően egészíti ki a még 1796íban készített pedagógiai munkája: *Tanácsadás a gyermeknevelés ügyében*.¹ A tanácsokat fiai nevelője számára írja, aki később WESSELÉNYI MIKLÓS-t is egy ideig e szerint a terv szerint nevelte, miután TELEKI a tervezetet némi módosítással özvegy Wesselényinének, Cserei Ilonának megküldötte.² Az erdélyi főúri nevelésnek a század forduló járói megmaradt remek emléke, LOCKE beosztása nyomán, három szakaszra oszlik. Az első a testi, a második az erkölcsi, a harmadik az értelmi nevelést tárgyalja. Az utóbira vonatkozó rész az olvasás, írás, élő és holt nyelvek s a reális tárgyak tanítási módját vizsgálja, továbbá a „magától való” és a külföldi tanulás kérdéseit. Mindehhez egy negyedik szakasz járul, melyben TELEKI a saját gyermekeinek nevelési célját állapítja meg, egyenkint jellemzi fiainak lelki természetét, másfelől a jó nevelő tulajdonságait. Fiainak lelki rajzai remekbe illő kis psychographiák. A hatéves TELEKI JÓZSEFE, a M. T. Akadémiának első elnökét, a gyermekpszichológus apának élesen figyelő szeme ilyen jellemzés kíséretében adja át nevelőjének:

„Jósi fiamba a cholericum temperamentum az első, ehhez egyforma elegyítéssel van kötve a sangvineum és a flegmaticum. Ennek elméje, nehezebben fog (az Ádáménál), de amit megfogott, mélyebben is belé nyomódik. Ennek memoriája többecske vagyon, judiciuma legtöbb, ingeniuma majd semmi; haragja ritka, de magában tartó és nagy mértékben való. A barátsága erős mindaddig, amíg choleraját nem sérti. Ennek ambitioja nagy és ha ezt jó útra vezérli az ember, sokra lehet vinni. Minden tanuláshoz nehezebben jut, mint a bátyja, de jobban nékie fekszik és többre is viszi. Érzékeny szívű mindaddig, amíg ambitioját megsértettek nem tartja, azután pedig az ércnél is keményebb.

¹ A munkának négy kéziratot példánya maradt ránk, melyeket IMRE SÁNDOR ismertet: Gr. Teleki László Tanácsadása a nevelésről. Protestáns Szemle. 1925. évf. 60S-60S. 11.

² U. o. 606. 1.

Ezt a félszszel vigyázva kell dirigálni, mert vagy az, hogy az ember egészben a generositástól megfosztja vagy az, hogy megmakacsítja. Ha tisztviselő lesz, subalternusnak jobb lesz (bátyjánál), mert munkás lesz. Directornak is jó, de csak akkor, mikor valamit lassan kell kivinni. Katonának is jó, de inkább az infanteriánál, mint a kavalleriánál (ahol t. i. merész nekivágásra nincs szükség). Ha gazda lesz, rendbe fogja tartani gazdaságát, hanem nem fog sok újat próbálni. ... Mind a két fiam nemes és fényes cselekedetre capax, de azzal a különbséggel, hogy a nagyobbik hamarabb véghez viszi, a kisebbik pedig előbb megfontolja azt, hogy az-é, vagy csak annak látszik. Ezen Jósi fiam nevelése körül való főbb maximáknak ezeket gondolom, hogy az ember az ambióiónál fogva vigye ugyan, de úgy, hogy azt legfőbb indító oknak ne tegye; e mellett önteni kell bele egy kevés tüzet és arra szorítani, hogy cselekedeteiről sokáig ne gondolkozzék, hanem tanulja meg a dolgot hirtelenebben is jól megfogni. A nagyobbik fiamat unszolni kell a tanulásra, ellenben a kisebbiket némelykor tartóztatni is. Ha így nevelődnek két nagyobbik fiam, úgy egyforma jó embereket várok mind a kettőből.” IMRE SÁNDOR, aki e sorokat idézi, ráismer bennük azokra a jellemvonásokra, melyek a már nagy közpályát befutott TELEKI JÓZSEF állandó tulajdonai voltak, ahogyan ezeket TOLDY FERENC-nek 1855-ben tartott emlékbeszéde tárta fel.

A Telekieknél a tudománnyal és pedagógiával való foglalkozás úgyszólván családi hagyomány. Azonban olyan főuraink is, akiknél erről nem lehet szó, a XVIII. század végén buzgón elmélkednek gyermekeik nevelési rendjén. Gr. FESTETICS GYÖRGY, a keszthelyi gazdasági iskola alapítója is szerkeszt 1799-ben egy *Fiam nevelését tárgyazó pia; nurwot.*¹ Fia nevelőjével kötött szerződésébe egyik pontként beiktatja, hogy a nevelő a maga munkáját kizáróan a gróftól megszabott terv szerint végezze. Ez a kis nevelési planum egészen LOCKE és a francia felvilágosodás szellemi éghajlata alatt érlelődött ki. LOCKE-ra támaszkodik nemcsak a nevelés egyes ágainak felosztásában s főképp a testi neve-

¹ Közölte LAKATOS VINCE: Festetics György planuma fia neveléséről. Magyar Középkiskola. 1910. 227-230. 1.

lésre vonatkozó tanácsokban, hanem az életrevalóság elvének hangsúlyozásában is. Viszont a felvilágosodás naiv racionalizmusára rendkívül jellemző, mily sokat vár a fiatal magyar főúr „a szívnek kipallérozása” szempontjából az erkölcsfilozófia tüzetes tanításától. Elsősorban azt kívánja a nevelőtől, „hogy a practica morális philosophiát mostani, és jövődöbeli státussához képest az ifjúnak Írásban cikelyekre felosztván kidolgozza és napról-napra az ifjúval megszerettesse, és legalább is mindennap félórát ő véle philosopháljon.” Elvárja a gróf a nevelőtől, hogy állandóan jelentést tegyen „ezen az embereket legnagyobb boldogító tudománynak, ezen igazi philosophiának előmeneteléről”. Kijelenti, hogy semmi költséget sem sajnál az idevágó könyvek megszerzésétől, csakhogy fia ennek alapján „magát megismerni és kormányozni” megtanulj a, az emberi indulatokat, az emberi szívnek minden rejtekét, csalárd, ámitó tündérségével együtt, jól, eszesen megismerje.

A második feladat az értelem nevelése. A tanítási anyag kiszemelésében FESTETICS előtt, ki a Georgikont alapítja, olyan művelődési eszmény lebeg, melyet egészen a magyar nagybirtokos mágnás gazdasági igényei szabnak meg. „*A tudományok megtanulásában, mondja a gróf, különösen azokat kellek az ifjúval megszerettetni, amelyek egy magyarországi birtokos mágnáshoz leginkább illenek, úgymint hogy a kisebbekről kezdjem: illendő az jó kézi írás akár dictando, akár amúgy szabadon, a nyelveknek pallerozott akár szóbeli kiejtése, főképpen pedig azoknak írásbeli stílusa és conceptusa, legfőbbek a deák és a német nyelv, azok után jön francia, olasz, anglus, a magyart nem említtem, mert azt úgy is anyja tejével beszopta; emellett jószágimra nézve hasznos, ha valamelyest slavica nyelven is, úgymint horvátul vagy tótul megtanul; ezekhez képest az egyik legszükségesebb tudománya az ékesen beszélés, vagy a rhetorica, akár írásban, akár élőszóval légyen, mert enélkül sem a társalkodásban, sem a nagyobb gyülekezetekben nem boldogul.*” Meglepő a humanióráknak ebben a kánonában, milyen könnyen siklik át a magyar nyelven még az a tüzes magyar gróf is, aki néhány évvel azelőtt (1790) mint a Graeven huszárezred tisztje társaival kérvényt nyújt be az országgyűléshez, hogy a magyar ezredeket teljesen, nyelv-

*Az Eszterházy-hercegfűk Calazanti Sz. József alakja körül.
(Mária Terézia korából.)*

vükben is, magyar lábra állítsa. A magyar irodalmi ünnepek, a Helikonok rendezőjének gyakorlati érzéke megelégszik azzal, hogy a magyar nyelvet fia anyja tejével úgyis „bészopta”, ebben tehát külön művelni fölösleges, legfőbb nyelv a deák és a német. Figyelmet keltő az is, hogy a magyar embert gyakorlati célból már a nemzetiségi nyelvek tanulására buzdítja, ami később is többször fölmerült jámbor óhaj. Kevésbé meglepő azonban – mert a régi Magyarország művelődési eszményének alapvető és egyetemes vonása –, mily erős hangsúllyal emeli ki az ékesenbeszélés, a retorikai kultúra jelentőségét.

A főúri tanterv még egy sereg tárgyat ölel fel a felvilágosodás enciklopédista szellemében, persze mindig hangoztatva, hogy e tárgyak azért szükségesek, mert hasznosak. Ilyen tárgyak: matézis, főképp geometria, aztán az architektúra civilis, a rajz, a fizika minden része, különös tekintettel az agricultúrára és technológiára; földrajz, történelem, statisztika, közigazgatás (politia), kamerális tudományok (pénzügytan), a természetjog, nemzetközi jog, a hazai jog. Még számos tudományt sorol fel, amelyek azonban inkább kellemetesekek, mint hasznosak, de örülne, ha fia ezeket is megkedvelné. Maga FESTETICS a bécsi Teréziánumban tanult, ahol különösen építészeti rajzaival keltett fel-tűnést. Innen is érthető, miért vet oly nagy súlyt a „rajzolás mesterségére” a nevelésben.

A tudnivalók e rengeteg tömege láttára maga a plánumszövő pedagógus-főúr is elismeri, hogy „ez mind haszonralan, ha csak dolgozó napszámos kényszerítése formán tanul az ifjú, és magának különösen ösztöne a könyvek olvasásában nincsen, azért a könyvek olvasását kell megszerettetni az ifjúval”. A tudás önkénytelen szomjúsága, az önerején való tanulás és magaművelés sokkal többet ér, mint a kész ismereteknek az ifjúra való aggatása. A XVIII. századot a pedagógia századának nevezik: ez a század utolsó évében készült kis nevelési tervezet is a kor szelleméhez simul, amikor az ifjút érettebb korában pedagógiára is kívánja oktatni.

A testi nevelésre vonatkozó tanácsai LOCKE nyomán haladnak: egyszerű, egészséges étel, semmi nyalánkság, a levegőően mértékletes testi gyakorlás és lovaglás, bor, he-

vesítő italok, a puhaság és kényeztetés kerülése. Alapelv: „férfiú ember legyen és a teste által lelkén ne hagyjon erőt venni”. A gentleman-nevelés egyik eszköze LOCKE szerint az utazás, ennek azonban tervszerűnek kell lennie. Planumunk is megköveteli, hogy az utazáshoz „minden esztendőben előre tegye meg a protectumot a nevelő úr”.

Még számos példa lehetne tanúsága annak, milyen komoly, sokszor beható pedagógiai tanulmányon alapuló tervek útján iparkodik néhány magyar főúr fiainak minél alaposabb kiképzéséről gondoskodni. Jórészüknél azonban a magyar szellemű nevelés kötelessége eszébe sem ötlük. Fiaikat idegen nevelők egészen idegen érzés- és gondolatvilágban nevelik föl. Minthogy a főúri sarjak nyilvános magyar iskolába nem járnak, aztán idegenben élnek, a sajátos magyar életről holtuk napjáig sejtelmük sincsen. Az arisztokráciának idegen szellemű nevelését, a nyilvános iskoláktól való távolmaradását már az 1790/1. évi országgyűléstől kiküldött közoktatási bizottság megrózza, amikor törvénytervezetében követeli, hogy minden gyermek nyilvános iskolába tartozik járni, vagy legalább is vizsgálatot tenni (235. 1.). A mindjobban erősödő magyar nemzeti és demokratikus szellem az 1825/74 országgyűlésen az előkelő gyermekek magánoktatását még élesebb kritika tárgyává teszi (423. 1.). Azért nincs e kritika szerint főurainkban magyar nemzeti szellem, azért nem tudják a nemzet nyelvét, nem érzik a magyar nemzeti élet lüktetését és aspirációit, azért nincsen kötelességérzésük és felelősségtudatuk a nemzeti közösséggel szemben, mert idegen nemzetiségű nevelők között, mintegy elzárt üvegszekrényben s nem a valóságos magyar társaséletben nevelkednek fel. Ha a nyilvános gimnáziumok osztályaiban – egy-egy iskolai osztály miniatúr-társadalom – tanulnának, erősebb nemzeti érzés támadna bennük, korán magasabb ambíciók támadnának lelkükben, hozzászoknának a kitartó, céltudatos szellemi munkához, a fegyelmettség észjáráshoz és kritikához, s főképp: nem vetnék meg azokat, akik az alsóbb társadalmi rétegekből származnak.

A magyar társadalom a reformkorszak elején már behatóan kezd elmélkedni nemcsak az arisztokratákra vonatkozóan, de általában is azon a problémán, vajjon a *magán-*

nevelési rendszerrel szemben milyen erkölcsi-társadalmi értékek rejlenek a nyilvános nevelésben- Az első magyar regény, FÁY ANDRÁS Bélteky-háza, pedagógiai irányregény, melyben hosszú értekezések törnek lándzsát a nyilvános nevelési rendszer értéke mellett: „Házi nevelésben, úgymond, nem szerezheti meg a gyermek a szükséges emberismeretet, nem látja az életet sokoldalúságában, változásiban, nem az embert sokféle viszonyaiban. Továbbá, elveszti azon szép szövedéket, melyet az oskolai kor barátkozásai által fon, s az érettebb kor, báj övéül az életnek, világi pályáiba is átviszen, s megőriz. Ritkán nyílhat házi nevelésben a gyermekszív érzés- és indulatközlésre, rendszerint hideg önzésre csukódik el magányában, a test pedig és lélek otthoni kényletekre szoknak, s nem edződnek oskolai apróbb sanyarúságok által egykor jöhető Ínségeihez az életnek. Ellenben *az oskolákban megszakadnak a rang közfalai*, egyedül a tanító szab rendet, személyes érdem becsülést, s a *lerangoztatott úrficska önérdem után kénytelen törekedni, mely egyedül képes megkülönböztetni a kapás fiától*. Közlőbb lesz, barátkozásra nyiladozván gyermeki ártatlan szíve, s ezen közlés által nemesül érzeteiben és ismereteiben. Szorosabban köttetik idővel a karzathoz [társadalomhoz], kiismervén idegen érdemeket is, s tanulván egyébnek is köszönhetni valamit, mint csupán születésének, rangjának, szüleinek. Áraljában, úgy vélem, tagadhatatlan az, hogy a lélek az oskolákban nyíltabb tágasabb terjengésre szokik, nagyobb és biztosabb mértékeit kapja az életnek; s míg a házi nevelés inkább kis házi körre nevel, világ s haza polgárjának készíti nevendékünket az oskola.”¹

A LOCKE-féle felfogást, amely az igazi gentleman-nevelést csak a magánnevelés formájában gondolja s amely nálunk Magyarországon is a XVIII. század végén késői visszhangra talál,² a mindjobban izmosodó demokratikus szellem már a XIX. század elején komoly érvek alapján visszautasítja. FÁY s vele egy sereg kiváló magyar szóban és írásban hirdeti, hogy az *our noble and gentryouthtnak* is a nyilvános iskolában a helye, a gimnázium tanuló-társadalmában tesz

¹ A Bélteky-ház. I. 1832. 14-15. 1.

² GR. SZÉKELY ÁDÁM fordítása: A gyermekek neveléséről. 1771. 2. kiadás 1829.

szert szociális érzésre, általános humanitásra, csakis itt vehetkezi le születési fennsőbbiségének tudatát, arisztokrata kus gögjét, itt tanulhatja meg a napról-napra beosztott munkát és azt a kötelességet, hogyan kell együtt érezni, gondolkodni s szenvedni a nemzet fiaival.¹

Talán nem járok messze a valóságtól, ha az erdélyi fő; nemesség nagyobb életrealitásának, frissebb mozgékony; ságának, a társadalmi reformok iránt való élénkebb fogé; konyságának, fejlettebb pszichotechnikájának, az emberekkel való bánitudás nagyobb művészetének egyik okát abban keresem, hogy közülök sokkal többen jártak nyilvános iskolába, semmint a magyarországi mánásifjak. Gróf TELEKI DOMOKOS, aki a húszas években jár a nagyenyedi kollégiumba, később emlékiratában igen éles hangon tárja föl az itt uralkodó oktatási rendszer hiányait s a tanárok hibáit. Azt a meggyőződését hangoztatja, hogy magánnevelés mellett sokkal több ismeretre- tehetett volna szert, mint a kollégiumban. De, így szól, „bőven kárpótolva érzem magamat az által, hogy korán megszoktam az emberi társaság polgára lenni s annak jóllétébe, felvirágzásába és becsületébe helyezni legfőbb örömemet, jóllétemet, becsületemet. És miként kortársaim nagy részét, és pedig különböző sors- és helyzetbelieket korán megismertem, megtanultam velők szorosabb összeköttetésben lenni, azok érdekeit a magaméi – az enyémeiket az övéik közé szöni. A nélkül, hogy az ő előnyük által irigységre, a magaméi által túlbizakodásra ragadtattam volna, anélkül, hogy akár őket magamnak önzőleg alárendelni kívántam volna, akár függetlenségemet, magasabb meggyőződésemet kelletén túl korlátozni kénytelen lettem volna.”² Ezzel szemben KÖLCSEY magabavonuló természete, mely alig bírta el a debreceni iskolai élet külső formáságait, egészen a magánnevelés mellett tör lándzsát, a közoktatás újjászervezésének kérdése éppen ezért alig érdekli: „Én a magányos nevelés mellett élek és halok. *Embert* csak e formálhat; az iskolai intézetek nem lehetnek

¹ Hosszú dialógusban fejti ki a nyilvános oktatás előnyeit egy kiváló piarista tanár, ENDRÖDY JÁNOS: *Oratio de publicae institutionis ad reipublicae felicitatem necessitate*. Szegedini, 1819. 45-58. 11.

² DEÁK FARKAS: *Gr. Teleki Domokos emlékezete*. 1881. 6. 1.

s nem fognak lehetni egyebek, mint tudóst formálni igyekező intézetek.”¹

A régi magyar társadalomnak egy rétege volt, mely valóban az európai műveltség színvonalán állott: az arisztokrácia. Ez volt elsősorban az a híd, mely a magyar Keletet az európai Nyugattal egybekötötte. Az arisztokrácia volt Európa-szerzte a nemzetek közvetítője, mint valami a népek fölött álló nemzetközi társaság, egyben a diplomácia szerve; elsősorban az arisztokrácia által keveredtek a kultúrák s hatottak egymásra, alakult ki egy-egy közös európai stílus; az arisztokraták voltak mindenütt a művészet és irodalom mecénásai. Mánásainkon láthatta meg a világ, hogy a keleti fajjal nem születik eleve a barbár durvaság, sőt mind a külső, mind a belső műveltségnek olyan finom árnyalatai iránt is fogékonyak, amilyenek sokszor Nyugaton is hiányzanak. Ennek a kifinomodott arisztokratikus kultúrának azonban számunkra nagy ára volt: a sajátos nemzeti vonások színeinek elfakulása, sőt teljes kihalása. Az e korbéli tipikus magyar főnemesnek nemzetisége csak akkor ötlük eszébe, ha a világ mint gazdag „Ungarischer Magnat”-ot bámulja s fényes díszmagyarját csodálja. Faja keleti nyelvét, mely oly barbáru hangzanék a bécsi világban, elfelejti, fiaivaMányaival már meg sem tanítatja. Amikor a század elején JÓZSEF nádort flórenci útján magyar arisztokraták kísérik, Flórenc kapui előtt a soknyelvű MEZZOFANTI magyar nyelven üdvözli őket, de senki sem tud közülök magyarul válaszolni.² A reformkori szakban azonban mind nagyobb úr támad a régi és az új mánásnemzedék között. SZÉCHENYI örömmel írja egyik levelében, hogy régi „elaljasodott” mánástársai kihalóban vannak, s új, hazafias indulatú nemzedék van felnövekvőben; reméli, hogy gr. ESZTERHÁZY KÁROLY (levelét hozzá intézi) „szélesvállú fiaiból igazi magyar emberek lesznek,

¹ KÖLCSEY F. Minden Munkái. X. köt. 248. 1. Az egykori irodalom majdnem egyhangúan már a magánnevelés ellen foglal állást. V. ö. SZILÁGYI FERENC: A közönséges oskolai nevelésnek a házíval összehasonlítása. Erdélyi Múzeum. 1817. VI. 110. sk. 11. HORVÁT JÓZSEF ELEK: Az iskolai nevelésről Magyarországon. Tudom. Gyűjtem. 1829. I. 83. 1. KOVÁTS SÁMUEL: Az előszóval való tanításnak a magától tanulás felett való becséről. Tudom. Gyűjtem. 1823. XI. 25. 1.

² FR. RIEDL: A History of Hungarian Literature. London. 1906. 118. 1.

de nem ám betyár, pipás, káposztaevő magyarok, hanem a Nemzetiség jeles és nemes értelemben.”¹

Ennek az új nemzedéknek egyik zseniális tagja, gr. DESSEWFFY AURÉL, már hosszú tanulmányokban elmélkedik arisztokráciánk magyaros nevelésének jelentőségéről. Tüzetesen kidolgozott programot szerkeszt: hogyan lehet visszamagyarosítani a magyar főnemességet, mikép lehet rajta keresztül nemzetivé tenni a művelődést s műveltté tenni a nemzetiséget.² DESSEWFFY tüzesze már érzi az idők demokratikus járását, észreveszi a nemzet fokozódó ellenszenvét az idegenimádó arisztokrácia ellen, a birtoknak egyre növekvő feldarabolódását. Ha az arisztokrácia elő akar készülni a közügyek lassan végbemenő demokratikus átalakulására, nagyobb mértékben kell résztvennie a közéletben. Ez pedig lehetetlen a hazai nyelv és a hazai állapotok alapos ismerete nélkül. Nem minden nyelv egyenlő erkölcsi értékű: ilyen értéke csak a haza nyelvének van, mely a polgártársakkal való benső, szívbeli érintkezésre, a rájuk írásban és szóban való hatásra képesít. E célra a nemzet irodalmának alapos ismerete is szükséges, mert ezentúl nem lesz elég az a felületes nyelvtudás, hogy a magyar főnemes egy sereg grammatikai és syntaktikai hibával szólhasson valamely gazdasági tisztviselőjéhez, hanem úgy kell tudnia magyarul, hogy bármely előforduló tárgyról eszméit és érzelmeit könnyen és eleganciával kifejezhesse. Aki idáig jut, az joggal nevetheti ki majd azokat, akik a főrendiház tanácskozásaiban a felolvasott ügyiratok tartalmát szomszédjaiktól tolmácsolatják maguknak vagy nyilvános tárgyalások alkalmával elszólásaikkal mulattatják a bámuló közönséget. Az ilyen arisztokraták a legszánandóbb törvényhozók vagy főispánok: valódi anachronizmusok a XIX. században, amikor mindenki annyit ér, amennyit tud. Sajnos, tíz magyar főnemes közül kilenc olyan, aki hazájáról keveset tud, más körben is csak korlátoltságával tűnik ki.

¹ GR. SZÉCHENYI ISTVÁN Levelei. I. 102. 1.

² GR. DESSEWFFY AURÉL: Töredékgondolatok egy nevelési tervezet körül. (1835-ben írta egy Bécsben élő főrangú nő számára). A magyar nyelv és előkelőink nevelési rendszere. Árvízkönyv. 1839. Gr. Széchenyi I. 1843-ban az Üdvleldében újra kinyomatta. (Mindkét tanulmány újra megjelent: Gr. D. A. Összes Műveiben. Kiadta: Ferenczy I. 1887. 304-336. 11.).

A magyar arisztokráciának DESSEWFFY szemében jövője biztosítása érdekében legfőbb teendője sarjainak *nemzeti nevelése*. Csak ennek útján tudja politikai és társadalmi jelentőségét továbbra is biztosítani. E célra, mivel „a főnemesség fiai az év nagy részét meglehetősen magyarellen-es légkörben töltik”, az első eszköz, hogy *a nevelő magyar legyen*, vagy ha több idegen nevelő is van, ezek között az elsőnek, a vezetőnek, magyarnak kell lennie, mert ennek szavai gyakorolják a gyermeki lélekre a legnagyobb hatást. A társalgásnak mind a gyermekek, mind a felnőttek körében elsősorban magyarul kell folynia. Egy nyelvnek csakis a jó társaságban való használata kölcsönöz hajlékonyságot s fordulatosságot. Enélkül nem tud a nyelv odafejlődni, hogy éppen a legnépszerűbb s legjobban hatni tudó irodalmi műfajoknak, a színdarabnak és regénynek alkalmas organuma legyen. A magyar nyelv még nem jó társasági nyelv nálunk, mert feszes, nincs kicsiszolva; feszes pedig azért, mert nem a jó társaság nyelve. Más nyelvünk sorsa Erdélyben, ahol régóta a jó társaságok is állandóan forgatják, a legszebb ajkakon is könnyen lebeg, feszeségét nem éreztet, ezer szokás- és divatszülte fordulatban gazdag, melyeket itt Magyarországon nem ismerünk. Az is igaz, hogy nálunk a nyelv nem jól tudása szereti a feszeség hibáját magára a nyelvre tolni, melynek gazdag kifejező erejét nem ismeri.

Hogyan állunk most, kérdi DESSEWFFY, a magyar nyelv alapos tudására való nevelés dolgában előkelőink körében. Kisdéd korában rendszerint magyar dajka környezi a csecsemőt, kinek ajkai ekkor magyarul dadognak. De alighogy petyegni kezd, külföldi nevelők kezébe kerül s így idegen, nem magyar nemzeti gondolat- és érzélemvilágban nő fel. Nemetül, franciául és angolul beszél; szüleitől magyar szót alig hallhat; legföljebb egy héten háromszor vesz a nyelvmestertől magyar órát, de ebből is sok elmarad, mert más foglalatosság-gal ütközik össze. „Magyar írók olvasásáról, hazai körülmények, viszonyok, jelen állapot és szellem stúdiumáról szó sincsen; rövid magyar história, s a nevelés vége felé egy kis felületes magyar törvény: ez mindannak sommája, mit az ország jövő törvényhozójának hazája felől tudni szabad.” Sarkalatos hibája ennek a nevelési rendszernek, hogy *a magyár műveltséget alája rendelik az általános műveltségnek,*

holott ennek amaszt hordani s mintegy emelni kellene. Innen van, hogy az így idegenül nevelt emberek a sajátosan magyar ügyeket is holtuk napjáig idegen szemmel nézik s vadidegen eszmék alapján akarják a hazát megreformálni. Olyan országban, ahol a polgároknak egyforma jogai vannak s a társadalom valamennyi rétege elég magas műveltségi fokon áll, még csak megbocsátható a kozmopolitizmus. De olyan országban, ahol a polgárok egyik osztályának az alkotmány akkora jogokat, a sors akkora javakat adott, mint nálunk, ahol egyeseket örökös törvényhozókká avatott s ahol az általános műveltség még ennyire hátra van: itt az ilyen kiváltságos ember minden erejével adós a hazának s adósságát lefizetni szent kötelessége. Ezt az adósságot azonban nálunk kevesen fizetik: „a kút fenekén ülünk, arról, mit hazánk ügyében teszünk, a világ s Európa, legalább eddigelé, igen keveset tud”.

Mindennek a bajnak főforrása előkelőink idegen nevelése. Egyedüli orvosszere: *a nemzeti szellemű nevelés*. Ámde vannak szülők, akik féltik fiaikat, hogy a még fejletlen magyar irodalom és kultúra körében feneklenek, műveltségük európai jellege kárt szenved. Fonák okoskodás. Azért, hogy a magyar literatura termékeit olvassák, nem kell búcsút venniök Byrontól, Bulwertől, Suetől s Balsactól. „Abból, hogy Vörösmartyt értik, s Himfyből egy-két dalt könyv nélkül tudnak, nem következik, hogy elbukjanak a sima parketen, táncosnéjuknak lábára hágjanak, pipaszagot hozzanak a szalonokba, s ami minden egyéb véteknél nagyobb, ungarischdeutsch beszéljenek. Tudhatnak magyarul, szerethetik hazájukat, ismerhetik ügyeit, anélkül, hogy ezen veszélyek fenyegető örvényeibe merüljenek. Úszhatnak, kardoskodhatnak, lovagolhatnak, táncolhatnak igen jól – a honi nyelv tudása őket ezekben bizonyosan nem fogja hátráltatni.”

DESSEWFFY megrój ja a magyar arisztokráciát, hogy jajgat és siránkozik a korszellem változása fölött, közben pedig a közvélemény irányítását kiereszti a kezéből. De ki is kell eresztenie, ha nem forr össze a nemzet lelkével, s nem tanulja meg tökéletesen a nemzet nyelvét. Az idősebb nemzedék tagjai már nem emelhetők ki abból a tespedésből, melybe sülyedtek; de „óvják meg legalább serdülő gyermekeiket attól a szorultságtól, melyben önmaguk sínlenek”.

Milyen oktatási tervet rajzol meg DESSEWFFY, milyen művelődési anyagot szemel ki, hogy a magyar főnemesi rend az új nemzeti kultúreszményt megközelíthesse. Tervezetét, melyet 1835-ben szerkeszt, csak a 9-14 éves kornak szánja, mely után már a szakszerű oktatás következik. Kilencéves korában a főúri gyermeknek már magyarul, németül és franciául kell beszélnie, továbbá olvasnia, helyesen írnia s meglehetősen számolnia, anélkül, hogy jól betanított, koraérett kis papagály volna. Kilencéves kora után az oktatás terve először a nyelveket ölelje föl. A *latinra* még sokáig nagy szükségünk van, mivel állami és magánjogi viszonyaink alaposabb megértése főképp ezen alapszik. A latint nem kell élő nyelv módjára tanítani, mert a latin beszéd maholnap megszűnik. A latin tanulására kellő fáradságot és időt szenteljünk, mert a latin segítségével sokkal könnyebben tanuljuk a nyugati nyelveket, továbbá, mert a latin irodalomban minden műfajra klasszikus minták kínálkoznak, végül, mert a latin terminológia uralkodik a világ valamennyi tudományában. Az élő nyelvek közül legnagyobb figyelmet a magyarra fordítsuk, hogy a gyermek a nemzeti eszméket az első behatás frissességével hazája nyelvén foghassa fel s tarthassa meg. Idegen nyelvek tanulására a kilenctől tizenötig terjedő életévek a legalkalmasabbak. Milyen legyen a tanítás nyelve. Ha a fiú több nyelvben jártas, egyes tárgyakat idegen nyelven tanuljon. Valamely nyelvet kitűnően begyakorlunk azzal, ha rajta tudományosan gondolkodunk s magunkat kifejezzük.

A tanítás anyaga közt foglaljanak helyet a *természet-tudományok* is, főképp azért, mert ipari és kereskedelmi alkalmazásuk jelentősége napról-napra fokozódik. Az utóbbi téren hazánknak úgy is sok pótolnivalója van.

A 14. év után a pedagógus főúr két-három évi nyilvános iskolázást ajánl, továbbá gazdasági-technológiai képzést, esetleg műegyetem látogatását. Idevágóan nem dolgozza ki tervezetét, de hangsúlyozza, hogy a pályaválasztás szempontja szabja meg a tanulmányok körét: a diplomáciai pályára készülő főképp nyelveket, az európai államok történetét s állam jogot tanuljon; a leendő katona menjen katonai akadémiába; aki polgári tisztviselő akar lenni, néhány évi

nyilvános iskolázás után alapos jogi, történeti, statisztikai s nemzetgazdasági tanulmányt végezzen.

A 9-14 éves korban veti meg az arisztokrata ifjú műveltségének alapját. Ekkor kell vérebe átmennie annak az elvnek, hogy „csak az lehet valóban hasznos a szellemi életben, amit *saját* fáradozásával érhet el s küzdhet ki magának”. Ebben a korszakban kell fölébreszteni hathatósan az ifjúban a tudás után való önkénytelen törekvést, a folytonos önművelés szomjúságát. A klasszikusok példáin tanulja meg az ifjú az ízlést, a rendszeres gondolkodást, azt a logikai készséget, mely a gondolatok tömegét azonnal úgy tudja rendezni, hogy a későbbi anyag mindjárt beleilleszthető legyen.

A magyar szellem története szempontjából nem érdektelen az a fordulat, amely a XVIII. század vége óta a magyar főúri világ lelkében a vallási és erkölcsi nevelés viszonyának felfogásában végbemegy. Az 1794 országgyűléstől kiküldött országos közoktatási bizottság egyes, a francia felvilágosodás hatása alatt álló főurak (br. PRÓNAY, br. PODMANICZKY) indítványára a készülő közoktatásügyi törvényjavaslatba beleiktatja a pozitív hit- és erkölcsstan mellett a laikus erkölcsoktatás követelményét, a bizottság tárgyalásaiban pedig nagy szerepet játszik egy összehasonlító vallástani iskolakönyv kérdése (208, 234. l.). Most, majd egy félszázad múltán, DESSEWFFY AURÉL már szakít a felvilágosodás deisztikus vallásfilozófiájának nevelési követelményeivel: a XVIII. századvégi racionalizmus hatását nála már a közbeeső romantika szelleme erősen enyhíti. Noha hangoztatja, hogy az imádságformák pusztá elhadarásában s a hitágazatok bemagolásában kimerülő vallásosságnak nincsen erkölcsi értéke, legföljebb türelmetlenségre és babonára vezet: azonban azt is helyteleníti, ha „a gyermekeket minden vallási oktatás nélkül hagyjuk, vagy pusztán erkölcsstanra, a becsület fogalmaira, az oly inkább filozófiai, mint vallási igazságokra szorítkozunk velük, amelyeket gyakran még a gondolkodó ember sem foghat meg”. A pusztá metafizikai igazság a maga racionális átlátszóságában hidegen hagy, a kedélynek egyetlen melegebb hajlamát sem tudja felfakasztani. A vallásosság elsősorban a kedély kérdése. Minden eszközt meg kell ragadnunk, ami az ember-

ben rejlő állati ösztönöket szelidíti. Ezen eszközök egyike, ha a gyermek *kedélyét* fogékonyra tesszük a vallásos érzelmek iránt s szellemét egy magasabb lényhez emeljük. Ennek azonban DESSEWFFY az ifjúkor forrongó lelkének tipikus sajátságaiban olyan pszichológiai akadályait pillantja meg, melyek egészen összhangban állnak a modern pubertás-lélektanakkal egy évtized óta felbúvárolt eredményeivel. Arra utal ugyanis, hogy az ifjúság sajátos forrongó-zavaros lelke lehetővé teszi minden tartósabb reflexiót, amely nélkül pedig mélyebben megalapozott vallásos hangulat nem is képzelhető. A másik akadály a lapos, prózai, minden magasabb szárnyalást megsemmisítő környezet, amelyben a fiúk rendszerint élnek s amely ellenkezik az ifjúkor romantikus sóvárgásával. Valamely regényes völgyben, magas hegység lábánál, tiszta patak partján, a szelíd Madonnának szentelt kápolna küszöbén az ifjú könnyen volna kapható a vallásos áhítat ihletére. De a nagy háztenger, ahol az emberek egész nap járnak-kelnek, a mindennapi prózai városzaj nem alkalmas lelki talaj a vallásos érzés ápolására. Így az ifjúság vallástalanságban nő fel, amely abban áll, hogy vagy soha, vagy csak mechanikusan gondol a vallási dolgokra. DESSEWFFY szerint ez a korabeli előkelő ifjúságnál oly tipikus jelenség, hogy alig látott még más, valóban jámbor fiút, mint azt, aki az Eckertshausen-féle imakönyv címlapján van térdelő helyzetben lerajzolva. Az orvosszer, amelyet DESSEWFFY a baj ellen ajánl, sajátságos vegyülete a pozitív vallás és a Rousseau-i vallásos szentimentalizmus szellemének. Tanítsuk, mondja, a katekizmus rövid kivonatát s mihelyt az ifjú érettebb, adjuk kezébe ROUSSEAU-nak az Isten létéről való elmélkedését (*Vicaire Savoyard*), DE LA MENNAI könyvét: *Sur l'indifférence en matière de religion*, s valamivel később CHATEAUBRIAND *Génie du Christianisme*-jét. „Sokkal jobb – mondja a romantika szellemi árján ringó gróf – egy kis miszticizmus, mint hitetlenség.” A kérdés bonyolult voltát finom lelki tapintattal mélyen érzi, a nehéz problémát mégis kissé könnyűszerrel oldja meg.

Az erkölcsi nevelés egyik sarkpontját látja a helyes szexuális pedagógiában. Irodalmunkban e kényes kérdést tüzetesen először nagy konzervatív politikusunk vizsgálja. Elmélkedése, amely nem pusztán a főrendi nevelést tartja

szem előtt, hanem elvi jelentőségű is, érdemes a behatóbb elemzésre. Az ifjúságnak minden sexualitásra emlékeztető mozzanat elől való elzárását csak pedánsok s öreg anyókák ósdi és naiv felfogása hiheti célravezető eszköznek. Ezek azt szokták mondani, hogy az ifjúságot egészen el kell rekeszteni a külső világtól, minden fiatal nőt el kell távolítani környezetükből, sohase mehessenek ki egyedül, minden olyan könyvet és képet rejtünk előlük, mely képzeletüket fölizgathatná stb. A szabad kimenés korlátozásán kívül mindez nem vezet célra. A környezet *valóságos* erkölcsi és szokásai ugyanis teljes ellentétben állanak az ifjúsággal szemben támasztott erkölcsi követeléseinkkel. „A fiú anyja asztalán talál egy regényt, melynek már a címe trágárság; a falakon olyan festmények függenek, melyek őt gondolkodóba ejtik; a gyermekszobában szobalányokat talál, kik a komornyikokkal édelegnek; a szalonban olyan történeteket hall elbeszélni, melyeknek végső eredménye őt eset közül háromban illetlenség; a természet jelenségei, a lovak, ebek, madarak, halak szaporodása szemébe ötlenek... Az egész természet sugdossa fülébe az édes szót: *szerelem!*” A sok tiltó parancs ezzel szemben falrahányt borsó. Ha megtiltunk neki bizonyos könyveket, annál gondosabban iparkodik megszerzeni; ha titokteljes arcot vágunk bizonyos beszédek közben, annál jobban érdeklődik. Szóval, ha a gyermek fizikai ártatlanságát intelligenciája rovására akarjuk megvásárolni, bele kell nyugodnunk, hogy ha majd az ifjú, aki Horatiust fordítja s Plutarchost olvassa, olyanféle mesék hallatára, hogy legifjabb testvérét a kútból húzták ki, egyenesen arcunkba nevet. Vannak jámbor anyák, kik abban a megható illúzióban élnek, hogy míg minden más ifjú ledérnek tűnik fel előttük, az ő fiaik valóságos Szent Alajosok, noha már egész testületek tudós oktatásán mentek keresztül.

Mivel a társadalom erkölcsin és szokásain, melyek az ifjúságot körülveszik, alig áll hatalmukban változtatni, DESSEWFFY úgy akarja nevelni a következő nemzedéket, hogy legalább önuralmat tudjon gyakorolni s az érzékiség mámorából mégis valami emelkedettebb fogékonyságot megmenteni. Ennek egyesek két útját látják: oltunk ideális célú foglalkoztatás útján platonikus szenvedélyeket az ifjakba, hogy feltörő energiáikat ezek vezessék le, vagy pedig

sport, testi megerőltetés útján vonjuk el őket a sexualitás-tói. DESSEWFFY tapasztalata egyiket sem tartja célravezetőnek. Az ideális, platonikus szenvedélyek az ifjakat csak a legritkább esetben óvják meg a test vágyaitól: Amor és Psyche története szép mese, de fájdalom, legtöbbször csupa fikció. A túlságos testgyakorlat viszont az ifjakat elvonja a tanulástól s lovászokká, atlétákká neveli őket. Nem marad tehát egyéb eszköz hátra, mint az ész: felvilágosítás a nemi élet túlzásainak veszedelmes következményeiről, tehát az ifjú saját érdekének észszerű átláttatása. A *nemi felvilágosítás* természetesen az atya vagy az orvos tiszte. Időpontját az ifjú egyéni fejlettsége, testi és szellemi érettsége, vagy valamely konkrét eset szabja meg.

A testi nevelésre DESSEWFFY különös gondot óhajt fordítani: a tornára, táncra, lovaglásra, úszásra. Óv azonban a túlzástól, mert a gyermekek hajlamosak arra, hogy táncolnak, vívnek, lovagolnak, úsznak legalább képzeletben akkor is, amikor tanulniuk kellene. Pedig igaz az, amit egy angol író mond: az ember nem lovagló, nem izgő-mozgó, nem ugrándozó, hanem tulajdonképpen *gondolkodó* állat, tehát a főfigyelmet *a szellemi képzésre* kell fordítanunk. A szünidőkre DESSEWFFY különösen ajánlja előbb az országban, majd a külföldön való utazást. A *rajz* szemében nem művészi luxustárgy, hanem szükséges stúdium. *Zenét* főképp az tanuljon, akinek tehetsége van hozzá; kényszerítése értelmetlenség.

A fiatal konzervatív főúr tervezete az életrevaló mág-násnevelés józan irányelveinek foglalata. A szellemes és heves vérmérsékletű gróf, kit mély nemzeti érzése tüzel s rendkívüli nagy műveltsége éles kritikára jogosít, a magyar arisztokrácia szellemi színvonalának s nevelési rendszerének súlyos megítélésében valószínűleg túloz s többször jogosulatlanul általánosít. Mert mégsem feledhető az a történeti tény, hogy a reformkorszakban s az 18484 eseményekben a magyar főnemesi rend nagyszámú tagja korszakalkotó s tevékeny szerepet játszott, amelynek gyökere mégis csak nemzeti szellemű neveltetésük talajába nyúlt. Azt sem feledhetjük, hogy a főkormányzások hivatalaiban, a kancellárián, a helytartótanácsban s kamarában a főúri rendből a kitűnő, nagy szakműveltségű, lelkiismeretes, mai polgári értelem-

ben is jó hivatalnokok egész fényes sorozata hosszú időn keresztül, éppen nem a nemzet kárára, komolyan dolgozott. Aki a kancellária vagy a helytartótanács aktáit tanulmányozza, minduntalan rábukkan egy-egy Zichy, Pálffy, Teleki, Batthyány, Dessewffy, Eötvös, Mednyánszky, Eszterházy, Cziráky, Erdődy, Jósika, Koháry, Podmaniczky, Apponyi stb. nevére, mely sajátkezűen fogalmazott szakszerű és alapos votumaik, nagy elaboratumaik, tervezeteik s rendeleteik alá van írva. Ha egy részük elnemetlenedett is és túlságosan hajlékony volt a magyar érdekek egyenes rovására az udvar szelleme és kívánságai iránt, másik részük sohasem feledkezett meg arról a kötelességéről, melyet nemcsak kiváltságos közjogi és vagyoni helyzete követelt meg tőle, de magyar szíve is sugalmazott neki. Nemzeti közintézményeinknek és reformjainknak mégis csak a Széchenyiek voltak a mecénásai és demiurgosai, irodalmi kultúránk megindulásának a Festeticsek, Telekiek és Dessewffyek a buzgó pártfogói, később az Eötvösök, Jósikák és Kemények aktív felvirágoztatói. Ezek nevelése fölött mégis ott kellett lebegnie a magyar génusznak. S gr. Batthyány Lajos örökmécsesének vörös szeme sem pislog hiába.

A tanulószoba. Madách Imre tollrajza.

II.

A NEMESSÉG ÉS A JOBBÁGYSÁG A GIMNÁZUMBAN.

A táblabíró-osztály tipikus műveltsége. Széchenyi lesújtó véleménye róla; az úrihatnám nemesség elszegényedik, de ipari kereskedelmi pályára nem adja a fejét. A vagyonosabb nemesség tanulsmódja. Retorikai és jogi műveltsége. Werbőczy *populus*-ában a jogászok-ügyvédek elszaporodása. A jobbágyfiúk tanulása: patrizáló és szolgadiákok. A rendi társadalomban az emelkedés egyedüli útja a tanulás. A honoráciorok. A *de stemmate natus* diák s a paraszti rendű tanár. Művelődési és politikai demokrácia: Széchenyi nagy kultúrpolitikai vitája.

A társadalomnak a rendi Magyarországon legfontosabb rétege a *nemesség*, a mai középosztály elődje, az ú. n. táblabíró-osztály. A magyar társadalom piramisán a középhelyet foglalja el: nincsen a csúcson, mint a mágnás, de nem is a széles talapzatot szállja meg, mint a parasztság s a majdnem ennek sorsára jutott, elszegényedett kurta vagy bocsoros nemesség. A birtokos nemesség ekkor a nemzet igazi magva, a *WERBŐCZI populusa* a nemzet politikai jogainak letéteményese s műveltségi színvonalának képviselője. Polgári rendünk úgyszólván alig van, mert nincsen fejlettebb iparunk és kereskedelmünk, mely Nyugaton évszázadokon át lassankint megteremtette s mind nagyobb gazdasági és Politikai hatalomhoz juttatta a polgári réteget. Ami műveltebb városi polgárságunk van, az idegen, főképp német.

A parasztság a legszélesebb társadalmi osztály, azonban kellő vagyon és politikai jogok híján jobbra műveletlen s szellemi önállóság nélkül való. így a nemzet igazi szellemi arculatát a nemesség, a táblabíró-osztály adja meg. Az a művelődési eszmény és aspiráció, melyet az eddigiekben megrajzoltunk a közoktatás terén, túlnyomóan ennek a nemesi rendnek lelkéből fakadt. KÁRMÁN, CSOKONAI és mások, mint láttuk (369. l.), a nemesség kultúrájáról s művelődési vágyáról a század fordulóján igen sötét képet rajzolnak, melyből mint típus nem az európai műveltségű, hanem a félcivilizált: némi iskolát végzett, de aztán csak vadászó-agarászó, gazdálkodó és pipázó, józan eszű és tehetséges, de szellemileg rest és tunya ember lép elénk. A nemesség, mint legfontosabb társadalmi osztály, eszerint nem éri el azt a műveltségi színvonalat s szellemi fejlettséget, melyet vagyoni helyzete és politikai joga s hivatása megkövetel.

Egy félszázad múlva MOCSÁRY LAJOS, társadalmi életünknek ez az élesszemű s nagyműveltségű megfigyelője, a táblabírák osztályáról festett képében alig használ derültebb színeket: képe éppen oly sötét tónusú, akárcsak a XVIII. század utolsó éveiben KÁRMÁN.¹ Az átlagos nemesnek nincsen világismerete; látóköre és tudása egészen szűk; darabos társadalmi modora nem illik bele a civilizált világ illedelmi kódexébe; keveset utazik, világot nem próbál, józan, de tanulatlan esze mindent nagyon egyszerűen, de makacsán lát; amit a jó társaság szabályaiból megtart, annak forrása nem a tanulás és csiszolt nevelés, hanem a magyar jellem veleszületett büszkesége és rangbéli öntudata.

A falusi nemességnek ez az átlagos keleties zománcú lelki szerkezete és alacsony műveltségi színvonala szorosan összefügg foglalkozásával és életmódjával: a gazdálkodással. A magasabb kultúra mindenütt a világon a városi életből, az intenzív ipar és kereskedelem talaján fakad. A magyar nemesember azonban büszkén nézi le a gazdasági élet ilyen irányú foglalkozását. Birtoka mindjobban felaprózik, családja nemzedékről-nemzedékre elszegényedik. „A kisebb nemesség – kesereg SZÉCHENYI – nőttön nő, s előre-

¹ A magyar társasélet. 1856. 106. sk. 11.

látható: tíz nemesember jut majd-majd egy sovány hold földre. Művészetet, kereskedést üzni éretlen büszkesége nem engedi, s méltósága ellen tartja, becsületesen, ügyesség s tudománnyal fáradozni vagyon után, hanem inkább dologtalanul henyél otthon, s nemesemberhez illőbb foglalatosságnak tartja, nyúlfiakat anyjok hasában lődözni, vagy semmit nem tenni.”¹ A németek, görögök, izraeliták stb. – folytatja SZÉCHENYI – szorgalom, takarékosság s dologhoz értés útján gyarapodnak, magukat ugyancsak derekasan felpénzelik, az ország egész kereskedelmét kezükben tartják szintazon éghajlat alatt és körülmények közt sokkal kisebb törvényes és törvénytelen kedvezések közepett, mint mi nemes emberek s mégis boldogulnak; ehelyett mi „pipázva és most szivarozva, vagy a corpus jurisban vagy a holdban, vagy újabb időkben statuslexikonok és efféle országai szakácskönyvekben keressük gyarapodásunk s egyáltalában nemzeti üdvünk recipéjét.”²

Milyen nevelést ad ez a tipikus, kisvagyonú falusi nemes gyermekének? Nem sok gondot fordít rá: a gyermek a nemesi kúria körül magától, legtöbb idejét a cselédség körében töltve, növekedik fel. „A gyermeket, mondja MOCSÁRY, jó formán elcsapták, mint kiverik pusztára a növendékmarhát, a természetre hagyván jó formán kifejlését. Hadd nőjön, hadd forrja ki magát, majd neki válik. De bizony ily formán gyakran elmarad, elcsenevész a növendék s nem leszünk vele megelégedve, midőn emberszámba akarjuk venni... A táblabíró rendszeren falun lakván, a gyermekek többnyire a cselédséggel cimboráskodnak, mert a gyermek bizodalmas és közlékeny, nyílt kedélye ellenállhatatlanul érzi a baráti közlekedés szükségét. Miután magában van, gyermektársat ritkán talál, a házi cselédséghez fordul. így szokik azután a gyermek mindjárt zsenge korában a póriasághoz.”³ Ezért a gondosabb szülő, mielőtt fia a parlagi ízlést felöltötte volna, a városba iparkodott adni gyermekét, bár sok esetben a gyermek itt is hasonló környezetbe került s

¹ SZÉCHENYI: Világ. 49. 1. (Akad. kiadás).

² SZÉCHENYI: Hitel. 575. 1. (Akad. kiadás). A nemesség tudatlanságára és bárdolatlanságára nézve v. ö. SZÉCHENYI Naplóját. II. köt. 1823 május 9. 361. 1. (Viszota kiadása).

³ MOCSÁRY i. m. 113. 1.

nem sok urbanitás, civilizált hangulat ragadt rá. A magyar nemesség nevelőmódjának ez a XIX. század közepéről való rajza szakasztott megegyezik azzal a jellemzéssel, amelyet a XVIII. század elejéről MIKES-nél találunk: „Az atya fiát csak a cselédekkel való társaságban hagyja, akiktől mindenféle rossz szokást és rossz erkölcsöt látván és tanulván, azok benne csaknem holtig megmaradnak, és a nagy parasztságban való neveltetése miatt azt sem tudja, ha nemesember gyermeke-é? Talán meg sem tudhatná másként, hogyha csak a jobbágyok kis uroknak nem neveznék.”¹ De ugyanezt halljuk a XVIII. század végén is a magyar nemes házi pedagógiájáról. Amikor MÁTYÁSI JÓZSEF 1792-ben Németországot járja, meglepődik a német fiúk, lányok pallérozottságán, „mely attól vagon, hogy ott a szülék magok is neveltek lévén, nem engedik gyermekeiket holmi pajkos Pista bácsik és Örzse nénik közt ökörül nőni s számáruul szokni.”² Innen érthető, hogy amikor a fiúk a gimnáziumba jutnak, sokszor alig hajthatók az iskolai fegyelem korlátai közé, az előadásokról elmaradoznak, folyton csínyeken törik fejüket.⁵ Figyelembe kell azonban vennünk, hogy más országban is hasonló állapotok vannak s hogy egyes iskoláink szigorú fegyelme az ifjúságot mégis csak megtöri s külső habitusát is úgy, ahogy kicsiszolja. A harmincas évek végén nálunk járó Miss PARDOE a debreceni tanulóifjúságról éppen nem fest kedvezőtlen képet: „A ‚félbarbár‘ magyarok (the semi-barbarous Magyars) nem élnek egészen a tudatlanság és lomhaság olyan állapotában, amilyent a pártszellem és politikai balítélet velünk Angliában elhíttetett róluk. Nem mondom, hogy a tanulók dandyk vagy hogy elegánsak, de állíthatom, hogy semmi esetre sem olyan orcátlanok, mint sok oxfordi és cambridgei diák, sem nem oly furcsán faragatlanok, mint a német bursok.”⁴

A vagyonosabb vidéki nemesség, a *nobiles bene possessionati*, fiait a jól-rosszul képzett magántanítók, rendszerint

¹ MIKES rodostói levele. 1725 jún. 11.

² MÁTYÁSI JÓZSEF: Frankfurti utazásom 1792iben. Közölte Mészöly G. Széphalom. 1927. évf. 83. 1.

³ ELLEND JÓZSEF: A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt Századok. 1914. 703-713. 11.

⁴ Miss PARDOE: The City of the Magyar. London. 1840. II. 184. 1.

végzett vagy félbenmaradt diákok, nevelik, de mégis nagyobb gonddal. A közelet művelt vezető emberei ebből a rétegből kerülnek ki. A nemesi kúriák tanuló szobáját, a tanítási óra külső képét pompásan örökíti meg a harmincas években a gimnáziumi osztályokat a sztrégovai kastélyban végző MADÁCH IMRE tollrajza (1. a mellékletet). Az asztal főhelyén ül a házi tanító, akkori műszóval: a „hófmeister”, Kovács József uram, ünnepélyesen hosszú kabátjában, szájszegletében hosszúszarú pipájával; a két MADÁCH fiú, Imre öccsei, közül éppen a kisebbiket kérdezetgi, amit a nagyobb bik szorongva figyel.¹ A vagyonosabb nemesség, a mágnásokat utánozva, igen gyakran külföldi tanítót fogad házához. Ezek ittléte a húszas évektől kezdve, a nemzeti mozgalom nekilendülése óta, mindjobban szemét szűrja a hazafiasabb nemességnek. „Mai időben – panaszkodik 1833-ban egy pesti ügyvéd – honunkba bécsúszott idegenek teljesítik a szülői kötelességeket, kik a helyett, hogy a honokba visszaigazittatnának, az új, meg újabb kigondolható módosításokhoz ragaszkodás ösztöne miatt inkább szerfelett való tisztelettel befogadtatnak, s számtalan udvarokban nevelőknek, tanítóknak rendeltetnek; így lettek ezek végre honunkban tónusadókká. Ezek nevelik a magyar nemzet jövendőbéli honfiait azon veszedelmes elvek elismerésére és bészívására, melyek már nekiek tulajdonok, s nem a nemzeti, hanem az önszokásaikhoz láncolják le őket... Gyakort megtörténik az is, hogy a latin nyelvet sem bírják, melyen honunkban rendszerént a tudományok taníttatnak; miképen segíthetik elő nevendékeiket? Kéntelenek a szülék ahoz értő magyart is fogadni, kinek felényi sem a becse, fáradsága jutalma, holott ő fáradozik, emez pedig csak heverve vesztegel.” Az idegen nevelő csak fecseg növendékével, míg a magyar komolyan munkára akarja szorítani; innen a folytonos viszálykodás közöttük. „Mi ezeknek a következtése- nem-e az, hogy a magyart kikiáltják durvának, idomtalannak, sőt még ily szép tulajdonságokkal felruházva előbb ki is adnak rajta; az idegen pedig még nagyobb kegyelembe jön. így vesztegetik meg ezek ifiaink szép indulatú gondolkodásaiknak sorait, nemes érzelmeiket, összezavarják értelmöket, meg-

¹ PALÁGYI MENYHÉRT: Madách Imre élete és költészete. 1900. 36. 1.

utáltatják vélők drága hónukat, elpazéroltatják éltek tava-szát, s mikor kilépnek a nevelések alól, mindabban, ami őket jó hazafiakká tenné, tudatlanok.”¹

A nemes ifjak jelentékeny része, legalább a felsőbb osztályokban, a gimnáziumok, illetőleg akadémiák rendes tanulója. Ha kevésbé vagyonosak, a rokonságnál vannak rendszerint elhelyezve; ha gazdagabbak, nevelő vezetése alatt külön kis háztartást rendeznek be az iskola székhelyén számukra. MADÁCHNÉ pl. valósággal Kis-Sztregovát alapít Pesten fiai számára: külön lakást bérel ki, a gyermekek mellé hófmestert, szakácsnét, szolgát rendel; éléskamrájukat mindig hazulról tölti meg.²

A magánoktatásban is a *retorikai művelődési eszmény* uralkodik. Jól szónokolni: ez a legfőbb művelődési cél. „A főispán – így jellemzi FÁY ezt a kultúreszményt – mivelhogy tisztviselői pályára elkerülhetetlenek ítéle, *minden módon szónokká kíváná formálni fiát*, s azt korán kezdetni vele, hogy a szükséges testállást, hajlást, nyelvforgást, s főképp bátorságot, idejében megkaphassa. Nem eshetek a háznál ünneplet, ismerősök körében név- vagy születési nap, új esztendő s. a. t., hogy a kis Vincének mondatja ne lett volna, melynek próbáit mindég maga előtt tartatá az úr. Ilyenkor előnté regulákkal a gyermeket, de... ritkán leheté szerencséje megérni, hogy elcsüggesztett, elbátortalanodott fia elakadás nélkül adhatta volna szónoki próbáit.” Már a Ratio is elrendeli, hogy a gyakorlati életben előforduló, pl. megyegyűléseken, tisztújításkor, installatiókor szokásos vers- és szónoki formákban az ifjakat be kell gyakorolni. A latin nyelv és retorikai irodalom szelleme különösen alkalmas az ünnepélyes dicsőítő szónoklatok, panegyrisek szerkesztésére. „Az ily alkalmi versezetekkel jární szokott szembehízelgések, s olykori csúszó magasztalások a rómaiaktól jövének egykor nyelvökkel divatba nálunk. Azoknak költőik tetszésök szerint istenítek azokat, kiktől várának; s engem, megvallom, mindenkor kedvetlenül rántottak halnattalan műveikben a gyarló halandóra vissza.”³ A XVIII. szá-

¹ MOTU ENDRE: Rövid értekezés a nemzetiségről. Pesten. 1833. 25-27. 11.

² PALÁGYI: i. m. 42. 1.

³ FÁY: A Bélteky.ház. 1832. I. 110. 1.

zad végén és a XIX. század elején irodalmunk jelentékeny része alkalmi dicsőítő latin költemény, melyben a sok antik bombaszt, szabványos poétái fortély s nagy szó miatt alig látszik meg a kis gondolat.

A vagyonosabb nemes ifjak nevelésében, akár otthon tanulnak, akár az iskola székhelyén rendeznek be külön háztartást számukra, nagy szerepet játszik a lovaglás, tánc, zene, rajz és festés. A XIX. század első felének előkelő nevelésére történetileg rendkívül jellemző a kézműves mesterségek tanulása. A gondolat ROUSSEAU Emiljéből való. Emil asztalos mesterséget tanul, mert ezzel függetlenné válik a társadalomtól; ha bajba kerül, a maga lábán is meg tud élni; emellett társadalmi érzéke fejlődik, szociális erényekre tesz szert, kifejlődik benne az emberi egyenlőségnek és a kézimunka értékének tudata. A francia forradalom idején sok francia emigráns menekül Ausztriába és hozzánk. Hogy életüket fenntartsák, számosan közülök kézművességet is tanulnak. Ezek egy része főúri köreinkben nevelővé válik s divatba hozza, hogy a főúri családok sarjai, minden eshetőségre elkészülve, valamely iparágat sajátítsanak el. Ez a szokás lassankint szinte szimbolikus jelentőségre tesz szert. Pedagógiai szempontból a filantropinista gyakorlati irányzat is támogatja. A kézművesség tanulása a főúri körökből átszivárog a nemességhez is. MADÁCH IMRE pl., amikor öcsceivel Pesten diákoskodik, az esztergályosságot akarja kitanulni. „Mindég keresünk még esztergályost, de még nem találtunk, mind igen drágák. És a szerszámok is 125 forintba jönnének” – írja Imre anyjának ISSSÍban.¹ Nemsokára azonban már megvannak a szerszámok, esztergályos is akad, úgy, hogy egy félév multán MADÁCH édesanyjának egy magakészítette borstartóval kedveskedhetik, mely ma is megvan.

A retorikai műveltség lényeges része a *törvénytudás*. A nemes ifjúság, amennyiben felsőbb iskolát végez, *ma jellem kizárólag jogot tanul*. Egyebet mit is lett volna érdemes tanulnia főiskoláinkon- A törvényismeret volt a megyei tisztviselői pálya egyedüli kelléke. „Tribonian udvara, panaszkodik 1794-ben KÁRMÁN JÓZSEF, tömve áll, imádja őt az ősz és fiatal sereg, és Socrates, Newton és a Gratiák

¹ Levelét 1. *Palágyi Menyhért* i. m.-nak függelékében. 395. 1.

képeire itt-amott aggat, csak rejtekezve, titkos becsülőjök egy-két zöld levelecskét.” A megyék 1790iben a jogászok numerus clausus-át kérik. SÁNDOR LIPÓT nádor 1795-ben, majd JÓZSEF nádor 1801-ben a királyhoz intézett emlékiratukban súlyos veszedelemnek minősítik a jogászfűjúság és az ügyvédek nagy számát, ez szerintük a társadalmi felforgató törekvések egyik forrása. KÁROLY főherceg az állani-tanácsban orvosszerül a vizsgálatok szigorítását ajánlja.¹ „A jogászok mondja HORVÁTH MIHÁLY, annyira elszaporodó tak, hogy „prókátor” és proletárius mindinkább majdnem egyértelművé lett s az ország méltán gúnyoltathatott prókátorok országának.”² A kormány hiába próbálja 1817-ben az ügyvédek számát mesterségesen csökkenteni, rendeletének nincsen sikere. A baj forrása mélyebben rejlett: nem volt reáliskola, ipariskola és műegyetem. Aki az egyetlen középiskolát, a gimnáziumot elvégezte, majdnem kizárólag csak jogásznak mehetett. A csekély vagyonú nemesi családok fiai, mint egymást faló prókátorok, egészen elszegényedtek. A nemes gazda pedig „beszélte a konyhadiákságot, tudott idézni Ciceróból, Ovidiusból, vagy lepergeté a latin nyelvtan versekbe öntött szabályait, de a természeti tudományok, a növénytan, vegytan, gazdaságtan elemi fogalmait sem ismerte; sőt e tudományok létezéséről is alig hallott és csak az apjától vagy szomszédaitól eltanult s begyakorolt ősi szokás szerint űzte földművesi, gazdasági foglalkozásait.”³ Ugyanez áll a *paraszttság* tanult fiára is. Ha csak pap nem vált belőle, biztosan a prókatori pályára ment. JÓZSEF császár 1784-ben erősen megszorítja a paraszttság gimnáziumi tanulási lehetőségét a nemesekkel szemben, hogy a kevésbbé tehetséges jobbágyfiú az eke szarvánál maradjon (64. 1.). FERENC azonban már megszünteti ezeket a korlátozásokat. Ha az egyes gimnáziumok tanulóiról szóló kimutatásokat a XIX. század első évtizedeiben szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy *a tanulóknak csak körülbelül egyharmada nemes, a többi polgár- és parasztfiú.* Ezek közül sokan szegénységük miatt alig tudnak megélni s ezért *patrizálnak.* Főkép a Fel-

¹ MÁLYUSZ ELEMÉR: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1926. 821. 1.

DOMANOVSKY SÁNDOR: József nádor iratai. I. 1925. 404., 415. II.

² HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország történelme. VIII. köt. 1873. 499. 1.

³ U. o. 499. 1.

vidékről egészen szegény ifjak nagy számban vándorolnak le az Alföld városaiba, beiratkoznak az itteni gimnáziumokba, rendszerint kedden és csütörtökön délután énekelve koldulják össze heti élelmüket. Ezt a szokást, mint a diáksághoz nem illőt s az emberi méltósággal ellenkezőt a fejlettebb erkölcsi érzékű magyar köztudat is elítéli. Amikor 1792s-ben egy művelt magyar fiatalember beutazza Németországot, megütközik azon, hogy „a szegénysorsú diákok a jelesebb napokon az utcákat végigjárják és minden negyedik-ötödik ház előtt megállapodván verseket énekelnek, melyért osztán a lakosoktól fizetésök jár. Ez a szokás, minthogy koldulás neme, nem éppen tisztességes, és még a régi borjú világ szeplője a mai pallérozódás ábrázatján: de mindenütt úgy élnek a szegény legények, amint lehet; osztán a szükség a bolondságot is hasznossá és az illetlenséget is tisztességesé teszi. E se rútabb, mint nálunk az ablakokon való patrizálás és a házanként való főzetés.”² Ez a patrizálás indíthatja a második Ratio szerzőjét arra az intézkedésre, hogy a messze vidékről való tanulókat, kik nem tudják kimutatni, miből élnek, a maguk községéhez legközelebb fekvő iskolába kell utasítani, nehogy terhére legyenek más vidék iskolájának. Mind a katolikus, mint a protestáns kortársak közül többen panaszkodnak, hogy az egész vagyontalan polgár- és jobbágyfiúk, sokszor a szükséges tehetség híján, nagy tömegben lepik el a gimnáziumokat, ezeken nagynehezen keresztülvergődnek, s aztán csak a szellemi proletariátust szaporítják, ahelyett, hogy termelő gazdasági pályára mennének.¹ E ponton boszúlta meg magát társadalmunkon legjob-

¹ MÁTYÁSI JÓZSEF: Frankfurti utazásom 1792-ben. Kiadta Mészöly Gedeon. Széphalom. 1927. évf. 73. 1.

² A baj már régi keletű. Pest város tanácsa 1757-ben a helytartótanács előtt panaszoja be a Trencsénből, Nyitrából jövő kolduló diákokat: sok alacsonyorsú ember lesz tanult ember s elvonódik a földműveléstől, az eke szarvától. Kéri a városi tanács, hogy a hatóság az ilyen diákokat csakis szülőföldjükön engedje iskolába járni, a többi iskola, mely távol van szülőföldjüktől, föl se vehesse őket, így a pesti piarista gimnázium se, mert ezek a szegény diákok a város lakosságának terhére vannak (Főv. Levéltár. Intim. 1757:3917. sz.). Később a pesti tanács átír a soproni tanácsnak, hogy ne engedje szegény tanulóit Pestre csődülni (U. o. 1761:3917. sz.). Majd újra a helytartótanácsához fordul, keservesen emlegetve, hogy napról-napra növekszik a Pest nyakán kolduló diákok

ban az ipariskolák s polgári iskolák hiánya. Aki iparos akart lenni, annak „inaskodással” kellett pályáját kezdenie. Árnde az iparosinasnak igen alantas házi szolgálatot is kellett teljesítenie s az iparoslegények igen durva bánásmódját el-tűrnie. Ezért az elemi iskolát elvégzett, még gyenge kisfiút szülei, ha csak teheték, nem valamely mesterhez adták, ha-nem a latin iskolába küldték, amely úgyszólván minden népesebb községben, pár ezer lakosú városban, található volt. Esetleg néhány gimnáziumi osztály elvégzése után került az ifjú az iparos műhelybe. így a deákiskola alsó osz-tályai sok helyütt tele voltak inas jelöltekkel. Ha ezeknek sikerült a hat deákosztályt elvégezni, akkor már rösteltek a durva inaskodás árán iparosok lenni s inkább a papi, seb-ési, de főkép jogi pályára léptek. De az is megesett, hogy a gimnazisták vagy jogászok ráérő idejükben apjuk műhelyéi-ben dolgoztak. KATONA JÓZSEF pl. Kecskeméten az iskolai szünetek alatt gyakran beült atyja szövőszékébe s szorgalma-san szövögetett; ágyiruháit maga szötte, a vászonszövetek-nek Pesten a vendéglőkben látott szebb abrosz-mintáit le-rajzolta s otthon aztán bordába szerkesztette.¹ A gimnázium a kis városokban úgyszólván az iparos inasiskolák pótléka volt. A főigazgatók jelentéseikben többször föl hívják erre a vizsás, a magyar társadalom szerkezetébe mélyen bele-vágó kérdésre a kormány figyelmét, de hiába. A kassai fő-igazgató 1848 tavaszán az első vallás- és közoktatási minisz-ternek újra jelenti, hogy „sokan a tanulók közül a IV. osz-

száma. Ekkor a helytartótanács utasítja a piarista rendfőnököt, hogy a pesti gimnáziumba ne vegyenek fel ilyen diákokat a város köznyugalma érdekében. (U. o. 1763:3917. sz.). Hogy a piaristák s a többi szerzetes-rendek, de a világi tanárok is később mégis annyi szegény parasztgyermek előtt megnyitják a gimnázium kapuját, annak egyik oka társadalmi együtt-érzésük: maguk is többnyire hasonló alacsony sorsból származnak. A másik ok, mind a katolikusoknál, mind a protestánsoknál az, hogy a mendikáns diákok túlnyomó része a papi pályára megy, mely számukra a társadalmi emelkedés legfőbb és legbiztosabb útja. – Az osztrákoknál ugyanez a helyzet; 1826-ban kénytelenek a gimnáziumba való tódulást föl-vételi vizsgálattal s egyéb rendszabállyal korlátozni. L. az idevágó rendcletet K. WOTKE: Die Jahreshauptberichte Langs und Ruttenstocks über den Zustand der österr. Gymnasien in den Jahren 1814 bis 1834. Wien. 1914. 233. 1.

¹ MILETZ JÁNOS: Katona József. 1886. 53. 1.

tályból kézművesek lesznek, fölösleges számukra a latin, inkább ipartanodára volna szükségük.”¹

A szegény diák létfenntartásának és kitanulásának a patrizáláson kívül még egy módja volt: a katolikusoknál a szerzetesstanárok rendházaiban az ú. n. „kredenciális fiúk” intézménye, akik az étkezésnél való felszolgálás s takarítás fejében teljes ellátást kaptak; a reformátusoknál pedig a „szolgatanulók” rendszere, mely abból állott, hogy a vagyonosabb úrfiak vagy a kollégiumban, vagy néhol (mint Patakon) a kollégiumon kívül is egy-egy szegény kis diákot, mint inast tartottak maguk mellett. Ezek elhelyezését a kollégiumban az „inasok gondozója” intézte. A szolgatanuló sepegte a diákszobát, hozta a vizet és ebédet, tisztította a csizmát stb. Ezért ágyat és ételt kapott s amikor az úrfiakat nevelőjük tanította, a magánoktatásban ő is részesült. A szolgálfiúnak rengeteg méltatlanságot, szeszélyt és verést kellett többnyire elszenvednie.² Mai szemmel nézve, a szolgálfiúk intézménye egészen barbár pedagógia terméke: a tanulók társadalmi és vagyoni különbségét, a szegénység és gazdagság fájdalmas ellentétét állandóan a legkiméleltlenebbül éreztette. De meg volt a jó oldala is: sok tehetséges, de földhöz ragadtan szegény fiú tanulását s későbbi társadalmi fölfeljutását lehetővé tette. Mind a katolikus, mind a református egyház a kredenciális és a szolgálfiúk közül kapta papjainak és tanárainak igen jelentékeny részét. De tudományos és közéletünk számos kiválóságának is ez a sötétnek látszó intézmény nyitotta meg az emelkedés útját

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR-tól TOMPA MIHÁLYig.

A jobbágyi rendű, szegénysorsú fiúknak a gimnáziumba való mértéktelen tódulása a társadalom szerkezetéből jól érthető: *a rendi Magyarországon a társadalmi emelkedés; nek semmi egyéb útja nem volt, mint az iskola.* Igaz, hogy a nem-nemes tanult embernek, az ú. n. *honoratiornak* egyelőre nagyon labilis talaja volt a magyar közéletben, de mégis csak tanult ember volt. A harmincas évek végétől kezdve néhány demokratikusabb és liberálisabb megye

¹ Az 1848-9. vall. és közokt. minisztérium iratai az *OL*-ban: D596. 1954/1848.

² A szolgálfiú szármalmas helyzetét saját élményei alapján megragadó módon rajzolja meg Koós FERENC: *Életem és emlékeim*. I. 1890.

(Pest, Borsod, Bihar) már szavazati joggal ruházta fel a sebészt, az iskolamestert, a gazdatisztet. Azonban kétségkívül önkényesen, mert az alkotmány alapjának, a szavazati jognak elvi rendezése nem a megyéknek, hanem csakis az országgyűlésnek joga. A szavazó közvetve utasítást ad a követnek, tehát befolyása van a törvényhozásra. A konzervatív államférfiak azonnal óvást is emeltek a honorácioroknak a megyéktől önhatalmúlag adott szavazati joga ellen. Félték, hogy ez a rendszer még inkább „minden megyéből országgyűlést, minden megyei szónokból törvényhozót csinál.”¹ Érdekes fényt vet a honorácior osztálynak, a mai magyar középosztály egyik fő történeti rétegének helyzetére, egyben a társadalmi kapillarizáció tüneményére a demokratikus BR. EÖTVÖS JÓZSEF-nek egy 1846-iban írt hírlapi cikke.² Szóba ereszkedik egy honoráciornal, akit egyszer akkor pillant meg, amikor a megyei tisztújításnál a konzervatív párt tanyájáról, máskor meg a faluházából röpitene ki. „Oh, a honoratiornál – sóhajt fel a minden iskolát kitanult művelt magyar – nincs szerencsétlenebb teremtes a világon. Ha parasztok közé megy, kidobják, mert nem paraszt; tisztújításoknál, mivel nem nemes ember. Béke idejében adózik, mint nemtelen; ha országgyűlés van vagy nemesi felkelés hirdettetik, fizet mint nemes ember. Valóságos amphibium, csak azon különbséggel, hogy míg ez vízben és szárazon élél, mi, szegény honorátorok, sem egy, sem a másik elemben nem türetünk. Bizony, uram! minden gatyás nemes ember, sőt minden paraszt szerencsésebb ez országban, mint az, ki mint én, *tizenkét iskolát végzett*, s csak nem történik semmi fölsegítésünkre!” A honorácior nem érezhette magát még *fictio juris*-szót sem nemesnek, aki lenézte; de nem érezte már magát parasztnak sem, akinek társadalmi humuszából tanultsága már kiemelte. Mint intellektuális parvenü féllábbal itt, féllábbal amott állott. Új társadalmi rétegében mégis csak *homo novus*-nak, bokorból ugrott embernek, valahogyan idegennek érezte valóját. A paraszti sorból csakis az *iskola* ültette át mesterségesen és gépiesen új társadalmi talajába, amelynek a rendi társa-

¹ GR. DESSEWFFY AURÉL: X. Y. Z. könyv. 1841. 9. 1.

² Pesti Hírlap. 1846 júl. 23. 713. szám.

dalom jog- és világfelfogása közepett még nem alakulhatott ki a saját erkölcsi hagyománytökéje.¹ A honorácior réteg, a mai magyar középosztály egyik őse, még nem szilárdult külön társadalmi osztállyá. EÖTVÖS arra inti, hogy ne törekedjék a nemesi kiváltságok megszerzésére, a nemesség arisztokratikus gögje úgy sem fogadja be, mindig mint parvenüvel bánnék; hisz némely megye a tudós társaság leves lező tagjait, a legtöbb pedig a káplánokat sem részesíti szavazójogban. Inkább a nép élére álljon a honorácior, hogy ennek jogait tanultságával kivívja: „a nép között, hol a születés senkinek több fényt nem ad, ki maga emelkedett, az áll legmagasabban: itt van helye a honoratoroknak.”

Az 1848. évvel a nemesi előjogok eltörlése után fokozatosan megindul a magyar társadalomban az az összeolvadás, melynek eredménye a mai ú. n. középosztály. Ennek a társadalmi keretnek állandóan új elemekkel való táplálását és felfrissítését a parasztságnak, ennek a nagy társadalmi energia-rezervoárnak, fiából éppen a magyar *középiszkola* vitte végbe. Bármilyen nehéz feladat is a középosztályhoz való tartozóság ismertetőjelét megadni, egy bizonyos: az, aki a gimnáziumot elvégezte, a magyar társadalmi értékfelfogás szerint, bármily alacsony társadalmi rétegből sarjadt is, a középosztály tagjai közé emelkedett.

A huszas-harmincas évek gimnáziumainak belső életét a tanulók társadalmi származásának szempontjából eleve-
nen és plasztikusan rajzolja meg HUNFALVY PÁL.² Falusi iskolába jut a késmárki ev. gimnázium grammatikai osztályába. Milyen társadalmi rétegekből kerültek a fiúk ide a

¹ „Az idők olyanok voltak – mondja FRANKENBURG ADOLF, aki a huszas évek végén mint nemes ifjú Pozsonyban jogászodik – hogy a nyolc vagy tíz oskolát végzett ifjú, kinek a sors szeszélye nem akasztott valami nemesi címert nyakába, elértnek hívé valahára törekvései célját, ha valami középszerű állomást elnyerhetett, s boldognak vallotta magát, ha egy tál étellel többet ehetett a városban, mint becsületes ‚paraszt’ szülője a falun. A népség pedig majdnem kinézte csupa ‚respectusból’ szeméit, ha a pintér-Miskából vagy a bíró-Józsiból doktor vagy professor lett; s csak ez tartotta föl aztán oly sokáig azon merev választófalat, mely a ‚tanult’ ember s azok közt emelkedett, kik apjuk mesterségét folytatták.” (Emlékiratok. I. 1868. 92. 1.).

² Emlékezés Késmárkra. Athenaeum. 1841. évf. Újra kiadva: Tanulmányok. 1873. I. köt. 1-56. 11.

latin iskolába? Először is a városi tehetősebb osztályból. Ezek közt sok az elkényeztetett gyermek, ki olyan, mint a seb, nem lehet hozzányúlni jaj nélkül. Minthogy főképp ez a társadalmi réteg képviseli az intelligenciát, érthető, hogy a legjobb tanulók innen kerülnek ki. A városi szegény fiúk nem műveltebbek a falusi szegény gyerekeknél, csak pajkosabbak, ügyesebbek és furfangosabbak s inkább szeretnek szórakozni. A falusi szegény parasztfiú sokat nyomorog, kivételképp megy latin iskolába, itt tehát jól kell tanulnia s magát jól viselnie, mert különben egyhamar haza kergetik. A legkellemetlenebb típus a faluról városba jött nemes fiú. Már az atyai házban nem ritka a durvaság, úrhatnáság, így aztán a nemes úrfi az iskolában sokszor a kiállhatatlanságig vad, a tanítónak valóságos ördöge. A nemes gyermek sokszor nagyon is tudatában van a maga földesúri s tanítója paraszti származásának. Kell-e még többet tudnia, hogy semmit se tanuljon hozzá- Otthon, a nemesi kúrián, gyakran nagy fogékonyan hallotta, hogy a nemesnek mennyi privilégiuma van, melyeket VERBŐCZY Tripartituma örökre kodifikált, ezekből soha egy jöttányit sem szabad a magyar nemesnek engednie, kinek mint született úrnak dolgoznia nem kell: „nem írok, nem olvasok, én magyar nemes vagyok” (PETŐFI). Ebből az otthoni arisztokratikus, úrhatnám légkörből a gimnáziumba jutva, ennek munkát követelő, a viselkedés minden módját szigorúan megszabó fegyelme a *de stemmate natus* ifjában csakhamar fölkelti a lázadás szellemét, nem igen tanul, az oktatás anyaga úgy sem vonzó és érdekeltető reá nézve, dacos és kihívó magaviseletű, engedelmeskedni a „paraszt” tanárnak nem akar, mert hisz jó-maga „úr”, aki otthon egy sereg parasztnak kénye-kedve szerint parancsol s aki a család hagyománya szerint a megyénél valamikor nagy hatalmú hivatalt fog betölteni, úgy ahogy most is a nagyapja, apja vagy nagybátyja.

A nemes ifjú ilyen éretlen és rakoncátlan lelkiségével szemben a gimnáziumnak jobbágyi sorból kiemelkedett tanára kényes helyzetben van a fenyítés dolgában. Az osztály túlnyomó része a nyárspolgárság s a jobbmódú parasztság fiaiból áll. Ezeket a kor fegyelmi szelleme szerint minduntalan testi büntetésben részesíti. Hogyan tegyen kivételt a nemes gyermekkel? A kérdés tragikus megoldásának ki-

tűnő tipikus iskolatársadalmi képét rajzolja meg FÁY ANDRÁS. A tanár jóideig csak pirongatja, dorgálgatja a rakoncátlan nemes gyereket, a fenyítést halogatja, „mert azon iskolában nagy tekintet vala az úrfiakra, vagy hogy a mértékletes fizetés mellett szükség volt reájok, vagy hogy a nemzetségek tekintete átszivárog polgári alkotmányunkból az iskolába is.” Végre a tanár elveszti béketűrését s vesszőhöz nyúl. Ez az első erőszak, mely a kényes úrfit életében érte s hatalmat éreztetett maga felett. Leírhatatlan mérge s bosszúja. Éneászi *infandummal* panaszolja el sorsát hadviselt nagybátyjának, aki ebben a tős magyar nemzetség szörnyű sérelmét látja. Szemei szikráznak, uniformist ölt, csörtető karddal tör be a tanárhoz. „Ez mentegetései után megvallá, hogy az ötszázados nemzetség sarjadéka nemtelen illetésében hibázott, s jobbulását ígérte.” A nagybácsi győzelmi mámorral adja tudtára az úrfinak, hogyan mosta meg a tanár fejét. Persze a tanárnak többé semmi tekintélye sincs előtte, engedetlenebb és tiszteletlenebb iránta, mint valaha. Végre az iskolaszék távolítja el az intézetből.¹ Mindez a rendi Magyarország megdőlésével fokozatosan megváltozik: az alkotmány s a társadalom demokratizálódásával az iskolának, mint kis társadalomnak, belső élete is demokratikusabbá válik: a jogegyenlőség elve itt is diadalmaskodik. A tanulószereg lelkisége egyneműbbé kovácsolódik: a társadalmi kasztkülönbségek nem emelnek többé gátat a pedagógiai érdekek tekintet nélküli érvényesítésének. A harmincas évektől kezdve egy egészen tudatos magyár művelődéspolitikai körvonalai kezdenek kibontakozni. Alig van politikai és társadalmi életünknek kiemelkedőbb egyénisége, aki buzgón ne foglalkoznék a köznevelés kérdésével. Elmélgéséből a közoktatásnak kettős jelentősége domborodik elénk. Az első az, hogy az *anyag-gazdasági kultúrát is a szellem teremti, mozgatja és lendíti*: a csiszolt és fejlett értelem, az élénkebb képzelet, a kitartó, megnevelt akarat javítja meg s teszi mind gazdaságosabbá a munkát, teremti meg a technikát, veti meg a nemzeti élet mind előnyösebb gazdasági alapját. A köznevelés fejlesztésének másik jelentősége, melyre legjobbaink folyton rámutatnak:

¹ FÁY: A Bélteky-ház. 1832. I. 44.

csakis a nemzet alapos műveltsége, fejlett és széles szellemi kultúrája biztosítja az állami hatalom s a jog helyes gyakorlatát. Hiába demokratizáljuk a nemzet jogrendszerét, hiába döntjük meg a rendiség ósdi várát, az új jogoknak csak úgy lesz értelmük, ha a népet a megfelelő műveltség képesíti a jogok helyes gyakorlatára. Csakis műveit polgárok tudják a demokratikus intézményeket és kiterjesztett jogokat a közösség érdekében hasznossá tenni, különben mindezek csak súlyos veszedelmek forrásai. *A politikai demokráciát meg kell előznie a kultúr-demokráciának.*

Az iskolában szerzett műveltség, mint a társadalmi kapillarizáció legfőbb eszköze és tényezője, a harmincas években meginduló demokratikus mozgalom szemében mind nagyobb jelentőségre tesz szert s egészen tudatossá válik. SZÉCHENYI aranyzavát: „a tudományos emberfő mennyisége „a nemzet igazi hatalma”, egy sereg pedagógiai és kultúrpolitikai munka jeligévé választja. Ezek, főképp HERDER és HEGEL hatása alatt, már teljes tudatossággal s nagy eréllyel cáfolják azt a régi államfilozófiai dogmát, „hogy a status csak bátorságszerző, nem pedig művelő, képző, nevelő intézet legyen”. A pusztán *jogállam* szürke fogalmától már a *kultúr-állam* színes eszményéig emelkednek, s buzgón idézik HERDER-t: „(dass) der bloss rechtliche Staat weiter nichts ist, als eine kernlose Hülse”.¹ Az Akadémiától megkoszorúzott s kiadott egyik pályamunka emberszörnyetegeknek bélyegzi azokat a konzervatívokat, akik félnek a népműveléstől, mert „így a nagyszámú sokaság igen hatalmassá lenne, ha annak physicali erőjéhez járulna aránylag a szellemi is”.

A tágabb politikai jogokat követelő nemzeti liberalizmus vezére, KOSSUTH, a Pesti Hírlap számos vezércikkében mint a magyar politika tengelykérdését vizsgálja a népnevelés ügyét, úgy, ahogy egyébként az 18254 országgyűléstől kezdve a törvényhozásnak majdnem valamennyi jelentékenyebb tagja. SZÉCHENYI azonban, a „kimívelt emberfő” teoretikusa, A Kelet Népé-ben KOSSUTH-ot bírálva, a köznevelés ügyét csak másodrendű kérdésnek minősíti. S ez a kritika a magyar művelődéspolitikának történetében talán a leg-

¹ BEKE KRISTÓF: A lélektudomány viszonya a neveléshez. Philosophiai Pályamunkák. Kiadja a Magyar Tudós Társaság. III. köt. 1845. 24. l.

magasabb színvonalú vita kiindulópontjává szilárdul. Nagy hévvel vesz benne részt KOSSUTH, EÖTVÖS és VÖRÖSMARTY.

SZÉCHENYI kultúrpolitikájának alapkérdése: mit kíván a józan logika, a politikai jogok kiterjesztésébe előbb, vagy pedig az általános népnevelést- Ingadozás nélkül az előbbi mellett dönt. A népnevelést szerinte csak „a nemzeti sakkjátszók túltüze” sürgetheti, mely forradalomba hajtja a nemzetet. Előbb a politikai köntöst kell a nemzet mindegyre növekedő testén tágitani, hogy legyen mibe belenőnie. Ha ez megtörtént, csak akkor lehet a halálos álmából fölébredt magyarnak neveléséről veszély nélkül gondoskodni. EL ismeri, hogy a nemzet nevelésének ügye rossz lábon áll. Nincs hazánkban elég „gátra való alkalmas legény”, de helyette annál több a szónok, irkafirkász, vagy utópiákat szövögető ábrándos ember, s viszont hiányzik a józan, minden láрма nélkül cselekedni tudó osztály, melyből minden hivatalra s foglalkozásra alkalmas embert lehetne választani. Ennek oka nem az, hogy nincs meg fajunkban a szükséges tehetség vagy értelmi súly, hanem egyedül *nevelésünk fonásága*: „sehol sincs annyi ‚sokat tanult’ s mégis annyi egészen haszonvehetlen ember, mint nálunk.. . nevelésünk egészen elhibázott, és úgy látszik, mintha semmi sem lehetne sürgetőbb, mint ennek minélelőbbi elrendelése”. És mindennek ellenére SZÉCHENYI szerint mégsem a nevelés ügyének fejlesztése most a legelső feladat. Nemcsak azért, mert a »politikai köntös’ még nem elég tág, hanem azért is, „mert ezen tárgynak idővesztés nélküli s talpraesett elrendelése *nem függ egyedül magunktul*”. Ezekkel a szavakkal SZÉCHENYI Bécsnek arra az álláspontjára céloz, amelyet már több királyi leirat kifejezett az országgyűlés előtt, t. i., hogy a nevelés ügyének rendezése kizárólag felségi jog, melyhez a nemzet képvisellete nem szólhat hozzá. Logikusan tehát csak olyasmivel foglalkozhatunk, ami egészen a nemzettől függ s aminek intézésében semmiféle hatalom sem hátrál-tathatja. A józan értelem csakis ilyen feladatot szabhat elénk: »legyünk mi a *kelet népe* elv szerint, s ekkép ha lehet mindenben: ‚az oknak népe’.«¹

KOSSUTH Feleletében² először SZÉCHENYI második érvét

¹ SZÉCHENYI: A Kelet Népe. 1841. 367-372. 11.

² KOSSUTH: Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak, 1841.

dönti meg: ha a köznevelés rendezése nem függ is egyedül magunktól, abból korántsem következik, hogy abbahagyjuk; sőt kettőzött erővel kell annyit tennünk, amennyi csak tőlünk függ, amint az egyházak, a megyék, városok, földesurak, egyesületek valóban sokat is tesznek a nevelés terén. Elvi szempontból még súlyosabb hibának tartja SZÉCHENYI másik gondolatát: a politikai demokráciának meg kell előznie a kultúrdemokráciát. Ha ugyanis eddig a politikai jogok kiterjesztéséről volt szó, mindig ez az ellenvetés hangzott: még nem érett erre a mi népünk, előbb a jogok használatára kell nevelni. Most meg SZÉCHENYI-től azt halljuk: „előbb political létet kell a népnek adni, aztán nevelést”. Ez a nemzetre végzetes *circulus vitiosus*. Nem kellene fejünket törnünk az elsőség felett, ha a törvényhozónak amint hatalmában van kimondani: legyen a népnek politikai joga, éppúgy hatalmában van dekretálni azt is: a nép a következő napon művelt legyen! Ez azonban máról holnapra egy éj fordulatán nem lehetséges: a kultúra vetése lassan érik; hogy a nevelés hatása a nemzet életén látható legyen, ahhoz egy nemzedék életkora kell. KOSSUTH hite szerint is a szabadság a legjobb nevelő a szabadságra s ezért nem fél a gondolattól, hogy a jogok előzzék meg a nevelést. De mégis fölveti a kérdést, vajjon mit válasszunk a kettő közül: „egy szabadságba tett népet, mely buta, vad, durva, neveletlen; vagy egy nevelt, erkölcsös népet, mely még nem szabadmelyiktől lehet inkább tartani?” SZÉCHENYI-nek abban sincs igaza a történet világánál, hogy a fokozott népnevelés nyomán a politikai jogok hirtelen, forradalomszerű követelése jár. Poroszországban áll legjobb lábon a népnevelés ügye, de azért alkotmánya maiglan sincsen. Még az orosz cár sem fél népe neveléséről gondoskodni s e gondoskodás sikerét miniszterei minden évben fennhangon hirdetik Európának. Csak a magyar népet kell féltetni a magasabb kultúrától. „A népnevelés olyan, mint a tölgy, melynek nagy idő kell, míg a kisded makkból élőfa lesz; de ép azért nem lehet vele eléggé sietnünk; s ha csakugyan nem rajtunk áll egész erdőt vetni egyszerre: ültessen csak kiki tehetsége szerint apró csemetéket, – majd fa fa mellett erdőt csinál.”

S ugyanez a meggyőződés tör elő már ekkor EÖTVÖS-nek, a magyar népoktatás későbbi nagy reformátorának lel-

kéből is,¹ aki néhány esztendő múlva mint az első magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 1848 nyarán, a már megindult szabadságharc ágyúörgése közepett, az országgyűlést népoktatási törvényjavaslatával foglalkoztatja. Ő is azt kérdi SZÉCHÉNYITől, vajjon olyan nemzetnél, mely a politikai jogok s a nevelés szempontjából alacsony fokon áll, mi veszélyesebb: „az-e, ha alkotmányos jogai terjesztetnek ki, mielőtt nevelve volna; vagy ellenkezőleg, ha neveléséről gondoskodunk, mielőtt alkotmányos jogait kiterjesztettük... hol van a törvényhozó, ki népének valaha politikai jogokat adott volna csak azért, hogy később nevelésök veszély nélkülivé válják- hol van nemzet, mely politikai szabadságot kívánva, nem arra hivatkozott volna, hogy reá megérett- s hol zsarnok, ki azt eltagadná a nélkül: hogy éppen a nép éretlenségére hivatkoznék, s nagy zajjal hirdetné, hogy alattvalói még a művelődés alantabb fokán állanak; mint sem hogy nekik politikai jogok veszély nélkül adathatnának.” EÖTVÖS mint axiómát hangsúlyozza, hogy a nevelés az általános politikai jogok gyakorlásának szükséges feltétele. Ennek az ellenkezőjét, amire SZÉCHENYI gondol, hogy t. i. csak a politikai jogok gyakorlása útján válik egy nemzet nevelésre alkalmassá, soha senki sem merte állítani. De hisz a történelem is az előbbi axióma igazságát bizonyítja. A politikai szabadság első sugarai mindig olyan népekre áradnak, melyek viszonylag a legműveltebbek. A műveltség erkölcsi súlya és értelmi hatalma tudja csak kivívni a jogokat s tud egyszersmind egyedül ezekkel helyesen élni. Innen érthető, hogy a művelt népeknél a választójogi census a műveltségen, az iskolázás mértékén alapul: azon polgároknak, kiknél szegénységük miatt a nevelés föl nem tehető, politikai jogokat adni veszélyes.

EÖTVÖS is Poroszországra utal, ahol, Skóciát kivéve, a népnevelés Európában legmagasabb fokon áll, sokkal magasabban, mint Franciaországban. Nem mondhatja senki, hogy politikai köntöse felette tág s kényelmes volna. De a förradalomra sincs benne hajlandóság. Egyébként Poroszország közelebb állana-e a szabadsághoz, ha népe nem neveltetett volna- Ellenben Dél-Amerika spanyol köztársaságainak

¹ BR. EÖTVÖS .T.: Kelet Népe és Pesti Hírlap. 1841.

nagyon is tág az alkotmányos köntöse s mégis állandóan újabb és újabb forradalmak keresztüzen és kínjain kell átmenniök. Miért? Mert ezek a népek a nevelés és műveltség igen alacsony fokán állottak, amikor a szabadságot már túlkorán kivívták. Hasonlóképp a viszonylag műveletlen Spasnyolország már egy negyedszázada vérzik alkotmányáért. Franciaország 1791-ben nagyon is szabados alkotmányt nyer, de a nép maga neveletlen s tízévi forradalom után diktátor vár rá; ellenben 1830iban, mikor már sokkal műveltebb, három nap alatt vívja ki szabadságát. A még műveltebb Anglia vér s forradalom nélkül tesz szert a szabadságra. Mindebből nemzetünkre a tanulság: nevelés útján kell öt előkészítenünk a szabadságra, hogy a jogokkal józanul tudjon élni s hogy ne essék tudatlanságában ügyes demagógok hálójába. A népnevelés, mint minden haladni akaró nemzetnél, nálunk is az első és legsürgősebb feladat, melynek megoldásában nem kell óvatoskodva kérdezni magunktól: vajjon egyedül tőlünk függ-e? Célszerű népnevelési törvény kell s ehhez nem másképp szükséges a királyi szentesítés,, mint bármely egyéb törvényhez.

De van Eötvös-nek egy másik finomabb veretű érve is, mely akkortájt frissen hangzott, ma azonban a trianoni Magyarországon élet sok forгатása kissé eltompította: a magyarság szellemi felsőbbsege, kulturális fölénye a Duna-medencében lakó többi népekkel szemben. A magyar nemzetiség fenntartása és fejlesztése legfőbb és legszentebb kötelességünk. Ennek nincsen alkalmasabb módja, „mint nemzeti műveltségünket oly fokra emelni, melyen az a reá nézve legveszélyesebb, azaz: a szláv nemzetiségnek ellent állhasson, s ez csak nevelés által eszközölhető. *Hol két nemzetiség érintésbe jön, mindig a műveltebbé a győzelem*”. Így tűnt el a görög gyarmatokban a sok idegen nemzetiség a görög kultúra ellenállhatatlan befolyása alatt. De így múlt ki a szláv elem is, mely Németország oly sok vidékén valamikor uralkodott, a műveltebb németség hatása alatt. *A magasabb kultúra erejétől várhatja a magyarság is azt, hogy igazán uralkodóvá válik hazája határai között.* Erőszakos törvényeknek az idegenajkúak ellen fognak állani, de *műveltségünk meg fogja hódítani őket.*

EÖTVÖS nemes idealizmusa jól látja a kultúra, a maga-

sabb népműveltség erejének szerepét a nemzet energiaforrások között. Történetünknek 1848-ban bekövetkezett tragikus fordulata, majd az 1867 utáni békés félszázad rövidsége, a nemzetiségi öntudatnak valamennyi népnél való felfokozódása azonban nem engedte meg, hogy a magyar műveltség hódító ereje úgy fejtse ki hatását, mint EÖTVÖS szelíd ábrándos gondolkodása, bárányfelhős doktriner idealizmusa *eb* képzelte. A magyarság a lefolyt háromnegyed század alatt műveltségével kétségkívül sok idegenajkú elemet beolvasztott saját testébe; de azért népnevelése és műveltsége, minden erőfeszítés ellenére, olyan ideális fokra még sem emelkedett, amelyről EÖTVÖS ábrándozott. E műveltség tragikus próbakövérévé a világháború szerencsétlen befejezése lett. A nyugati műveltebb nemzetek, a franciák és olaszok épülete is a négyévi háború után már recsegett-ropogott, de a magasabb műveltség és értelem tovább tartotta benne a lelkét, kitartóbbá acélozta őket. Ellenben nálunk a szolidabb népműveltség hiánya a legszomorúbb összeomlást, a fegyelem szertezüllését, a tömegösztrönök legszégyenletesebb uralmát, a kommunista elméletek leghatékonyabb s legszélesebb rétegekben sugárzó szuggesztíóját tette lehetővé. Az ezeréves Magyarországnak a lélek ereje híján, melyet csakis a műveltség táplál, kellett elhamvadnia. Haló poraiból csak az értelem és erkölcs ereje emelheti föl újra a magasba.

A politikai vagy a művelődési demokrácia elsőségének kérdése VÖRÖSMARTY is izgatja,¹ a *Szózat* költőjét, aki néhány évvel azelőtt (1836) a nemzet eschatológiájának szomorú hangján énekli, hogy a magyarságnak a nagy világon e kívül nincsen másutt helye, s nem akarja hinni, hogy a magyar műveltség, ész, erő s akarat hiába sorvadozzanak egy átoksúly alatt. Ő is inkább hisz a műveltségnek, mintsem a pusztá politikai jogoknak s szabadságnak megváltó erejében. Szerinte a politikai jogok kiterjesztése és a népnevelés fokozott fejlesztése egyszerre indulhat, az utóbbi hatása úgyis lassan érik. Ha a nép műveletlen marad, ez ürügyül szolgál a politikai jogok meg nem adására. Érdekes,

¹ HAZAY GÁBOR (VÖRÖSMARTY álneve): A Kelet Népe 1841-ben. Athenaeum. 1841. II. 39-45. szám. Újra kiadta Ferenczi Zoltán: Gr. Széchenyi István, A Kelet Népe. Bpest, 1925. 650. 11.

a mai Amerikát ismerők fülében furcsán hangzó példát említ. Az Amerikai Egyesült-Államok fele, mondja, büntetés alatt tiltja a négerek oktatását, csak azért, hogy csordái butaságban hagyván őket, a demokráciával járó politikai jogokat ne legyen kénytelen nekik megadni. De a magyar nép mégsem a helóták serege: művelni kell őt, hogy megérjen mihamarább az alkotmányos jogok gyakorlására. VÖRÖSMARTY sokat vár az intenzív népoktatástól az idegenajkúak magyarosodása szempontjából is.

A SZÉCHENYI-től fölvetett prioritási kérdésre tehát a nemzet vezető szellemei a művelődés elsőségének hangsúlyozásával válaszolnak. Azóta ez a felelet a politikai köztudat sarkigazsága. Történeti paradoxon, hogyan állíthattá előbbre a konzervatív SZÉCHENYI elvileg a politikai jogot a művelődés hatalmánál, amikor egyebütt nem győzi hangoztatni Kelet népének a műveltségben való hátramaradottságát, az európai civilizáció hiányának a nemzet életére végzetes következményeit. Gondolatmenete hirtelen szélsőségesnek alig mondható. Maga emeli ki, hogy nem „különbségből” foglal állást az általános nevelés ellen, amit sokan, jól tudja, borzadással fognak hallani; sem pedig azért, „mert kedve éppen így csoszant”, hanem egyedül a józan logika útján jutott erre az álláspontra. Logikáját azonban az érzelem, a forradalomtól való félelem ez egyszer nyilván elhomályosítja. A helyes logika éppen a fordított utat járja: ezt mutatta ki KOSSUTH, EÖTVÖS és VÖRÖSMARTY. Sőt néhány esztendővel később a világlátott br. DERCSÉNYI JÁNOS, birodalmi kamarai tanácsos még tovább megy, amikor „a kommunismus veszélyével szemben, mely fájdalom minden polgárosított nemzeteknél meghonosult”,¹ egyenest a népoktatás fokozott fejlesztését ajánlja legfőbb orvosszerűl DERCSÉNYI úgy látja, hogy SAINT-SIMON, OWEN, FOURIER kommunista eszméi mindjobban tért hódítanak s a társadalmi rendet felforgatással fenyegetik. Ennek a veszedelemnek legsürgősebb ellenszere: „az állam gondoskodjék, hogy mindenki, le egész a dolgozó néposztályig, ne csak olvasás, írás

¹ BÁRÓ DERCSÉNYI JÁNOS: Tanulmányok a kommunizmusnak egy humánus ellenszereiről, avagy a népgazdászatról, a népoktatásról és a nép politikai életének humanitási rendszeréről. Pesten, 1846. 2. 1.

és számadásban, hanem mesterségének s keretmódjának észszerű vitelében is oktatást nyerjen”. Nem riad vissza a kényszer alkalmazásától sem, hogy minden gyermek beiskoláztassék, mert csak a kiműveltebb értelem tud eilenállni a kommunista utópia csábításának, a forradalmi eszme terjedésének. DERCSÉNYI kultúrpolitikájának háromnegyed század múlva az 1919 tragikus esztendő adta meg a történeti szentesítést.

HATODIK RÉSZ

A RÉGI MAGYAR KÖZÉPISKOLA BELSŐ ÉLETE

„Más nemzetek az idő szükségéhez és élethez szabják nevelésüket, míg a szegény magyar még mindig a konyhadiákban botorkál és húsz évi tanulás után, habár mindig első eminens volt is, semmi valódi hasznost nem tud.”
SZÉCHENYI (Hunnia. 1835.).

A régi pesti piarista gimnázium.

I. A TANÁROK.

A tanárok képzése és alkalmazása. Szabadgondolkodás és tanári eskü. A tanári munka értékelése; a tanári fizetés. A tanügyi közigazgatás: a főigazgató és igazgató munkaköre; túltengő bürokratizmus. Az iskola-fenntartók. Az iskolák zsúfoltsága; kevés a tanerő, sok a fölösleges gimnázium. Az iskolai épületek alkalmatlansága és a felszerelés hiánya.

A tanítás módszere: diktálás és memorizálás. A tankönyvek.

A jó iskola voltaképp a jó tanár: ez önt lelket az iskola egész életébe. Jól tudja ezt az első Ratio alkotója, ÜRMÉNYI, ezért az egyetemmel kapcsolatban gondoskodni óhajt a *collegium repentium* intézménye útján a tanárok kiképzéséről (292. l.). Ez az intézmény azonban nem fejt ki élénkebb működést, lassankint el is alszik. Már az 1806-i Ratio meg sem említi. Az államnak 1777iben kezdeményezett közoktatási reformja nagy és korszakos alkotás. Az új rendszert azonban külön erre rákészült tanárok nélkül komolyan, igazi belső megújhódással, nem viheti keresztül. E ponton az egész új rendszer félszázadon keresztül krónikus betegségben szenved. Világosan látja ezt a nagy ÜRMÉNYI, aki a

tanárképzésről való gondoskodás hiányáért az új Ratiót 1812-ben készült nagy tanügyi munkálatában súlyos bírálatban részesíti s maga szerkeszti meg a tanárképzőintézetek tervezetét (306. l.). Az 1806-i tanügyi kódex nem követel a tanároktól egyforma minősítést. A tanári állásra pályázó világiaktól a helytartótanács az egyetem filozófiai tanfolyamának elvégzését kívánja, de megelégszik sokszor az akadémia filozófiai tanfolyamával is. A második Ratio megengedi a tanítórendeknek, hogy maguk képezzék tanáraikat. Később, főképp az 1825/74 országgyűlés sürgetésére, melynek közoktatási bizottsága az akkor nemrégiben elhunyt ÜRMÉNYT munkálata nyomán különös súlyt vet a tanárképzésre a kormány elrendeli, hogy az akadémiai vagy egyetemi képzettséggel nem bíró szerzetes tanárjelöltek a főigazgató elnöklete alatt tartott vizsgálat alapján kötelesek tanítási engedélyt szerezni.¹ Az ilyen oklevél kijelenti, hogy a jelölt „tam Humaniorum, quam Grammaticalium disciplinarum scholis docendis adprobetur”. A szerzetesrendek azonban, főképp a piaristák, mivel iskoláik számára kevés tanárral rendelkeznek, sokszor minden szakképzés nélküli, humanitas-osztályokat sem végzett növendékeiket állítják be a grammatikai osztályokba, hogy tanítsanak. A bencések Pannonhalmán, majd Bakonybélben (1819) a filozófiai tanfolyamot végzett növendékeik számára egyéves tanárképzőtanfolyamot állítanak fel, melyben latint, görögöt, esztétikát, diplomatikát, filozófiát s pedagógiát tanítanak. A tanfolyam befejeztével a jelöltek a győri kir. főigazgató elnöklete alatt tanárvizsgálatot tesznek s tanítási jogosítást nyernek. Ezután mennek Pannonhalmára teológiára. A többi szerzetesrend tanára azonban túlnyomóan autodidakta, aki klerikus kora óta folyton tanít s a maga filozófiai és teológiai tanulmányait is a tanítással párhuzamosan végzi. Ha aztán a humanitas-osztályok tanítását is rábízzák, eleinte rendszerint alig tud többet tanítványainál, tudománya legföljebb egy leckével van előbbre amazokénál. Figyelembe kell vennünk, hogy az osztálytanítás rendszere mellett ugyanannak a tanárnak valamennyi tárgyat kellett tanítania, tehát valamennyi szakban egyformán jártasnak kellett

¹ Ht. 1828: 10.676. sz.; 1830:4481. sz. *OL.*

volna lennie, hozzá a vegyesnyelvű vidékeken nem is egy, hanem több (latin, magyar, német, tót) nyelven is. Egy német ki is gúnyolja a magyar tanárt *Docendo discimus* c. xéniájában:

Jeder ungrische Professor
Ist ex offo Polyhistor,
Muss in Sprachen dreien, vieren,
Zehn, zwölf Studien tradieren
Aus den Fächern, aus den meisten.
Sagt, wie kann er all'das leisten-
O, er kann was ihr begehrt,
Denn er lernt erst, was er lehrt.¹

Különösen tudatlanok tanáraink a matematikában és a természettudományokban, mivel senki sem képezi őket ilyen irányban. Ezek a tanulmányok komolyabb szerepet csak az akadémiák és líceumok filozófiai tanfolyamain játszanak, de itt sincsenek szakképzett oktatóik. Az egyik líceumban pl. a fizika tanára egész éven át két kísérletet tud mutatni. Az egyik abban áll, hogy a légszívó gépet bemutatja s amikor a beletett veréb végsőt vonaglik, nagy örömmel mondogatja: iam moritur avicula; a másik fontos kísérlet Descartes ördögöcskéinek bemutatása.²

Nem áll jobb lábon általában a tanárképzés a protest tánsoknál sem: az alsóbb osztályokban náluk is többnyire pap jelöltek vagy öregebb diákok, mint praeceptorok (köztanítók) tanítanak.³ *Docendi magis, quam doctores, vegendi magis, quam redores.*⁴ Kiválóbb tanárok azok, akik mint

¹ Deutsche Xenien aus und für Ungarn. Leipzig. 1842. 55. 1.

² Életképek. 1848. évf. 684. 1.

³ Ezek, minthogy csak rájuk van tukmálva a tanítás és előkészületük sincs hozzá, sokszor a tanítást rettenetes nyűgnek érzik. CSOKONAI pl. keserű humorral arról panaszkodik, hogy „akit a reá felbúsult istenek egyszer praeceptorai névvel büntették”, az holta napjáig ennek rovására nyugodtan vétkezhetik. Dionysiuszt úgy büntették meg sok vétkeért az istenek, hogy Corinthus praeceptorává tették meg. „A praeceptorságot én akkép képelem, hogy ha benne öröm rózsácskáit lelem, ez is a többtől kicsit különbözött, nővén bogáncskóró s ördögsekcr között.” (*Quem dii oderunt, praeceptorem fecerunt*).

⁴ A tanári készülségre jellemző P. THEWREWK JÓZSEFnek önéletrajzában tett az a vallomása, hogy „ő némely tárgyakat, mielőtt hallotta volna, tanította az iskolában”, miután az iskola padjából 18 éves korában egyenest a katedrára lépett. Irodört. Közi. 1916. 192. 1.

teológusok, külföldi egyetemet végeznek. Azonban ezek rendszerint csakhamar otthagyják a latin iskolát s szegényes tanári állásukat a jobban jövedelmező lelkészi hivatással cserélik föl. E folytonos tanárváltozásból jól érthető HUNFALVY PÁL panasa, hogy a protestáns iskolákban nincsen hagyományosan megszilárdult jó módszer. Minden a tanár egyéniségétől függ, *az ügyesebb tanárral eltűnik a jobb metódus is, nincsen igazi történeti hagyomány, a következő tanár előről kezdi a botorkálást.* Nálunk sehol sem tanítják a tanítást, „a fejlődő lélek körüli bábáskodást”, így nem csoda, ha rosszul tanítanak, de igenis az a csoda, ha valaki jól tanít. „PESTALOZZI, DIESTERWEG S mások tapasztalásait, mondja a negyvenes évek elején HUNFALVY PÁL, gyéren és nem meghonosítottan ismerjük; a paedagogia úgy megyén nálunk, mint eddig az útépítés: a kicsigázott lovakat azután renyhe gazdáikra rójuk.” Minden szép tanítási terv addig hiábavaló, míg ügyes tanárokról nem gondoskodunk. „A tanítás művészi készség, mint akármilyen, de nehezebb, mint más, mivel szellemre hat, nem holt anyagra. *Tanító[tanár]képző intézet állítása az iskola javulásának eleje,* s ezen intézet fejlődése fogja majd az iskola jövődjét meghatározni.”¹ Oly szavak, melyek azóta minden iskolareformátorunk ajkán hangzanak, de csak a század végén kezdenek valóra válni.

A protestáns pedagógusok a negyvenes években már jól ismerik a modernebb tanárképzés alapelveit és intézményeit Németországból. Itt ugyanis megismerkednek a *semU narium philologicum* nevű kitűnő intézménnyel, melyet először a jénai s ennek nyomán a legtöbb német egyetem a bölcsészeti karon a gimnáziumi tanárok képzésére fölállított. Ezekből a szemináriumokból kerültek ki azok a kiváló tanárok, akik a német gimnáziumokat a *neohumanisztikus művelődési eszmény* szellemében oly magas színvonalra emelték s egész Európa mintáivá avatták (a matematikai és a természettudományi tárgyak számára nekik sem volt hasonló intézetük). HETÉNYI JÁNOS, a filozófus, 1843-ban már

¹ Emlékezés Késmárkra. Athenaeum, 1841. évf. A protestánsoknak a tanárképzés megvalósítására vonatkozó törekvéseire nézve I. IMRE SÁNDOP.: A középiskolai tanárok előkészítése a gyakorlatra. M. agy. Paedag. 1904. évf.

buzgón idézi a berlini tanárképző 18124 szabályzatát.¹ Eszerint „a szeminárium igazgatója köteles a jelöltek *pedagógiai tanulmányát* irányítani, őket a legjobb pedagógiai könyvekkel megismertetni, témákat adni e tárgyban kidőli; gozásra s megengedni, hogy a *tanári értekezleteken*, a nyilvános és magánvizsgálatokon megjelenjenek, hogy a tanítási módszerek s a fegyelem elveit kitanulhassák s az oktatás fogásaiba minél jobban beletanuljanak. Megengedett nekik, hogy a jelesb s methodikai ügyességükről ismertebb tanárok leckéin *hospitálhassanak* több ízben, hogy ezeknek célszerű bánásmódját és tanítási módszereit elsajátíthassák. Megengedett nekik, hogy bizonyos órában *próba* és *gyakorlat* kedvéért a gimnáziumi osztályban is mint tanárok föllépjenek s a szemináriumi igazgató jelenlétében *tanítsanak*.” Itt tehát már a század legelején megtalálható a mai tanárképzés valamennyi alapvető eleme: *az alapos szakképzés, a beható elméleti pedagógiai tanulmány, a gyakorló iskola eszméje, a módszeres értekezet, hospitálás és próba-előadás gondolata*. Mindezt Bécsben először csak a Thun; korszakban az osztrákoktól odahívott porosz BONITZ valószínűleg meg. A pesti egyetemen erre csak a hetvenes évek elején kerül a sor.

A század első felében nálunk aránylag kevés világi egyén akad, akinek sajátos hivatása, melyre mint ilyenre készült, a tanári pálya. „Indulj el, mondja SZEMERE BERTALAN remek berlini naplójában 1836-ban, s keress nekem hazánkban férfiakat, kik, mint a német nevelők, életük tanulmányául a pedagógiát választják. Maradj ülve, mert bizonyosan nem találsz. Szükség *iffakat küldenünk Németföldre*, hogy az annyira kidolgozott nevelésmesterség szellemét, a sokféle tanmódok erejét és alkalmazását gyakorlatilag is szemlélhessék, különben, mi egyébiránt magyar szokás, előzmények nélkül cselekedendünk. A porosz kormány még most is behivogatja a híres idegen nevelőket, a belföldieket tapasztalás végett utaztatja, az iskolamesterek közt eszmecserélő s fejlesztő *egyesületeket* keletkeztet, a tanmódok tökéletesítőit megjutalmazza, *oktatási folyóiratok* s

¹ Instruction für das kön. preuss. Seminarium für gelehrte Schulen in Berlin. 1812. L. A Pesten felállítandó protestáns főiskola tanítási rendtervező Pályamunkák. 1843, I. 163. 1.

iskolakönyvek sűrűn jelennek meg. Nincsenek nevelőink, de nem is lehetnek, mert még ma is nem zárva-e e pályas nem bizonyosságaié ennek a közvélemény is, mely a latiniskolák ellen föllázadt, mely érzi s tudja, hogy itt új útra kell lépni, de az elvetendő rendszernek pótléka iránt nincs tisztában.” Mindezek az óhajok csak a negyvenes években kezdenek megvalósulni: ekkor jön létre egy neveléstudós mányi társaság, mely azonban sehogy sem tud felvirágozni; ekkor kezdenek a protestáns tanárok rendszeres gyűléseket tartani, melyeknek eredményei napvilágot is látnak („Nevelési Emléklapok”). Az igazi pedagógiai öntudat kibontakozásának SZEMERÉ-től megjelölt eszközeiről voltaképp csak 1848-íban br. EÖTVÖS JÓZSEF iparkodik gondoskodni: külföldre akar kiküldeni a pedagógia tanulmányozására ifjakat s egy oktatásügyi folyóiratot tervez. Már a szabadságharc kitörése idején tartja meg a magyar tanítóvilág egyeteme az első magyar tanügyi kongresszust.

Bár a tanárság tudományos és pedagógiai színvonala átlag alacsony volt, azért mégis minden nagyobb gimnáziumban akadt egy-egy kiválóbb tanári egyéniség, aki tudásával s személyes varázsával mélyebben hatott tanítványaira. Azonban ezek is inkább csak autodidakta tudósok voltak, erősen a szétfolyó polyhistoria szellemében.

Amikor az 18064 Ratio megjelenik, Magyarországon 61 katólikus latin iskola van. Ebből 55 teljes, azaz négy grammatikai és két humanitási osztályból áll, 6 pedig csak grammatikai osztályokból. 25-ben a piaristák tanítanak, 21-iben papok és világiak, 5-ben bencések, 4-ben premonstreiek, 4-ben franciskánusok, 2-ben ciszterciák és 1-ben minoriták. Papi jellegű tanár 285, világi 120, összesen 405.¹ A tanári állásokat a szerzetes gimnáziumokban a rendfőnöke tölti be, a főigazgató pedig ezt az intézkedést tudomásul veszi és megerősíti. A kir. gimnáziumoknál a tanszékeket pályázat útján töltik be. A főigazgatóság székhelyén a kitűzött időben a pályázók írásbeli és szóbeli vizsgálatot tesznek. A vizsgálóbizottság elnöke a főigazgató, tagjai pedig az akadémiai tanárok s az a gimnáziumi tanár, aki

¹ MARTIN V. SCHWARTNER: Statistik des Königreichs Ungern. 2. Aufl. Ofen. I. 1809. 192. I. II. 1811. 408. I. SCHWARTNER a protestáns iskolák és tanárok számát nem közli, csak általában jellemzi őket. II. 402. sk. 11.

olyan osztályban tanít, amilyenre a pályázat szól. A hárs mas jelölés alapján a tanárt a király nevezi ki (293, J..). Minthogy aránylag kevesen választják hivatásukul a tanári pályát, a kormány azon van, hogy minél több és kiválóbb embert vonzzon erre a pályára. Egy 1802-ben kelt királyi rendelet¹ külön hangsúlyozza, hogy mivel az ifjúság nevelése a hazára igen nagyjelentőségű, a tanári pályának sajátos életcélnek kell lennie, ezt előkelő állásnak óhajtja tekintetni; a világi tanárokat, ha kitüntetik magukat, magasabb közhivatalokkal, az egyháziakat pedig javadalmakkal kívánja jutalmazni. A rendszeres gyakorlati tanárképzés hiánya a húszas években mind szembeszökőbbé válik. Olyan tanárok is, akik a pályázat alkalmával kellő sikerű vizsgálatot tettek s ennek alapján kinevezést nyertek, a gyakorlati tanításban gyakran nem válnak be, pusztán vizsgálatuk a jó tanításnak nem elég biztosítéka. A helytartótanács úgy iparkodik a bajon segíteni, hogy a kir. gimnáziumok új tanárait három évre csak ideiglenes minőségben alkalmazza. A próbatanár, ha ezen idő alatt a gyakorlatban nem vált be, végkielégítés nélkül volt elbocsátható; ha bevált, véglegesítést és nyugdíjjogosultságot nyert.² A tanári munka ellenőrzésére FERENC király, úgy mint már MÁRIA TERÉZIA és JÓZSEF császár, újra intézkedik a minősítési táblázatokról, melyeket a tanárokról az igazgató, az igazgatókról a főigazgató állít ki. A tanárok minősítését a második Ratio is elrendeli, a helytartótanács pedig a kiállítás módját többször szabályozza.⁵

A MARTINOVICS-féle összeesküvésbe számos tanár bonyolódik bele nemcsak az egyetemről s az akadémiákról, de a gimnáziumokból is (244. l.). Ezért egy rendelet⁴ szigorúan megszabja azoknak a bűncselekményeknek jellegét, amelyek miatt a tanár állásától felfüggeszthető. Ilyen elsősorban az állam érdekét veszélyeztető cselekmény (causa salutis publicae); továbbá – s ez derít fényt a rendelet kiadásának legfőbb okára – olyan gonosz tanok hirdetése, melyek az országban elfogadott vallási és erkölcsi felfogás-

¹ Ht. 1802: 5050. sz. *OL.*

² Ht. 1826:26652. sz. *OL.*

³ Ht. 1817:18410.; 1820:15352.; 1837:17823. sz. *OL.*

⁴ Ht. 1795: 12769. sz. *OL.*

sal ellenkeznek; az isteni tiszteletre vonatkozó megvető vagy gúnyolódó nyilatkozat.¹ Ugyancsak a MARTINOVICS-féle összeesküvés ad alkalmat a *tanári eskü* elrendelésére. 1801-ben ennek még csak reverzális formája van: valamennyi tanár köteles aláírni egy nyilatkozatot, melyben kijelenti, hogy semmiféle bel- vagy külföldi titkos társulatnak nem tagja s ilyen soha sem lesz. 1806sban azonban már külön formula szerint mind az igazgatóknak, mind a tanároknak és exhortatoroknak esküt kellett tenniük arra, hogy elöljáróiknak engedelmeskednek, a tanulmányi rendszer (*Systema Literarium*) utasításait s az idevágó királyi rendeleteket megtartják s mindazt hivatásuk körében megteszik, ami a derék és becsületes tanárhoz illik (ut probum, honestum, sedulum ac Juratum Professorem decet). Egyben esküsznek arra, hogy semmiféle titkos társaságnak nem tagjai s ilyenekbe soha sem fognak belépni.² Amíg tehát az 18014 reverzális csak a politikai viszonyok *ad hoc* elrendelt követelménye s ezért pusztán a titkos társulatokban való részvétel megtagadására vonatkozik, addig az 18064 esküformula elsősorban a szolgálati kötelességek hű teljesítését követeli meg és csak azután szól a régi szöveg szerint a titkos társulatokról. Az eskü letétele a szerzetes-tanárokra is kötelező; eleinte, főképp a bencések, óvást emelnek az ellen, hogy világi elöljáróknak (főigazgatóknak) engedelmességet fogadjanak, azonban egy újabb királyi rendelet

¹ Ez úgylátszik a felvilágosodás hívei közé szegődő tanárok közt tipikus dolog. Csak egy példát említek. SZALLER GYÖRGY-öt, aki mint pozsonyi tanár elöljárói ellen „Istók Debrecenben” címen egy gúnyiratot ír s „Der neue Eulen-Spiegel” címen németül is kiad, büntetésből Győrbe helyezik át 1797-ben. Egészen a francia forradalmi eszmék hívének szegődik. Azt állítja nagyzási hóbortjában, hogy Bonapartéval közvetlen összeköttetésben áll; várva^várja, hogy a viszonyok Magyarországon is úgy alakuljanak, mint Franciaországban. Gúnyt üz a vallási szertartásokból, igazgatóját papi jellege miatt gyűlöli, templomba sohasem megy, sőt gúnyolja tanártársait templombaj árasukért; csúfot üz abból, hogy ezek részt vesznek a Szent László-napi körmenetben, amikor az ereklyetartásban úgysem Szent Lászlónak, hanem tudj' Isten milyen gonosz embernek koponyája van, melyet a papok odacsempésztek. Ezek s egyéb vádak, amikor a helytartótanács vizsgálatot indít, igazolást nyernek s Szallert elmozdítják állásától. (ACSAY FERENC: A győri kath. főgimnáz. tört. 1901. 226. 1.).

²Ht. 1806:3227. sz. OL.

(1810) erre végleg kötelezi őket. 1845-ben a hivatali titoktartás köelmét a tanárookra is kiterjesztik.¹

Mekkora a *tanárok fizetése* a régi magyar középiskolában- A második Ratio erős hangsúllyal emeli ki a tanári munkának a nemzet életében való nagy szerepét, értékét és jelentőségét, s ennek megfelelően kiemeli, hogy a tanárnak illő jutalomban kell részesülnie. Konkrét fizetési összeget azonban nem említ. Továbbra is érvényben marad az 1790-ben kiutalt fizetés. Eszerint az archigimnáziumban az igazgató 600, a katechéta 400 rhénus frt fizetést kap, a humanitas-tanár 500 frt-ot s két hároméves 50 frt-nyi korpótlékot, mely így végleg 100 frt-ra rúg; a grammatika-tanár fizetése 400 frt, mely háromévenként kétszer 50 frt-tal növekszik; a magyar nyelvi tanár kevesebbet kap, 350 frt-ot. A hatosztályú gimnáziumokban az igazgató 500, a katechéta 300, a grammatika-tanár 350-400, a humanitas-tanár 450-500, a magyar nyelvi tanár 350 frt fizetést hűz. A háromosztályos grammatikai iskolában az igazgató csak 400, a tanár 350-400 frt-ot élvez.²

Az idősebb tanárok a második Ratio értelmében is (287. §) személyi pótlékot hűznak. Itt van a történeti gyökére a tanárok későbbi ötödéves korpótlékának. Amikor a napóleoni háborúk alatt a pénz értéke nagyon megcsökken, majd a devalváció válsága bekövetkezik, az állam – éppúgy, mint száz év múlva a világháború alatt – visszatérítendő előleget, drágasági pótlékot, fizetési javítást ad. A tanárok fizetésének kérdését a század elején tartott országgyűlések többször szóvá teszik (414. I.).³ Súlyos csapás a tanárságra, hogy fizetését váltó- s nem pengőpénzben

¹ Ht. 1845: 20747. sz. OL.

² Status Salarialis Gymnasiorum. Az 1791. Rogn. Dep. Lit. iratai közt az OL.-ban: Fase. C. Lad. 000., 15. sz.

³ Amikor 1807-ben a m. kancellária a tanárok fizetésjavítása ügyében előterjesztést tesz, LORENZ az államtanácsban így rajzolja meg a tanárság anyagi helyzetet, amivel egyszersmind a nagy tanárhányt is indokolja: Dass der gegenwärtige Gehalt der öffentlichen Lehrer in Ungarn ebenso wie anderwärts mit dem inmittelst so hoch gestiegenen Preise aller und gerade der ersten Lebensbedürfnisse in keinem Verhältnisse mehr stehe, bedarf als eine allgemein anerkannte Wahrheit wohl keines weiteren Beweises.” Wertheimer: Ausztria és Magyarország a XIX. sz. első évtizedében. 1890. II. 108. 1.

kapja; az utóbbi fizetési módra csak 1837-ben térnek át. A protestáns gimnáziumoknak, főképp az evangélikusoknak, tanárai is igen csekély fizetést kapnak, különösen a kisebb városok iskoláiban; emellett a tanulóktól szedett tandíjban részesülnek. A katolikus iskolákban nincsen tandíj, kivéve JÓZSEF császár idejét, azonban a tanulók fapénzt (*familiatio*) itt is fizetnek a fűtés céljára. A szerzetes-tanárok illetményüket saját nevükre kapják, ebből a rendháznak ellátásuk fejében rendszerint évi 100 frt-ot fizetnek. Ez a szerzetes-tanárok szegénységi fogadalmával, másrészt a fegyelemmel is ellenkezett, mert a tanulmányi alapból fizetett tanár magát inkább az államtól, semmint a szerzettől érezte függőnek. Ezért a rendek főnökei azt kérték a kormánytól, hogy a szerzetes-tanárok illetményeit az ő kezükhöz utalványozza. A helytartótanács e kérelemnek csak kivételesen adott helyet.

A második Ratio a *tanári munka értékét* nemcsak szóval, de valóságos intézkedéssel is a legnagyobbra becsüli. Különösen kitűnik ez a tanárok nyugdíjára vonatkozó szakaszaiból (289-290. §). A tanárnak kellő nyugdíjat óhajt biztosítani, mert munkájával nem kereshet annyit, hogy öregségében gondtalanul megélhetne. Ha ezt a nyugodt öregséget nem biztosítjuk neki, akkor nehéz munkája közben szomorú jövőjére kénytelen gondolni s így hivatásában megfogyatkozik, vagy egyhamar ott is hagyja és más pályára megy. „Bizonyára a hálátlanság nem kis bűnét követné el az állam – mondja a Ratio –, ha eltűrné, hogy ilyen nagy érdemeket szerzett polgárai, ezek özvegyei és árvái nyomorultul szükségét szenvedjenek.” Ezért elrendeli, hogy a tanügy munkásai tízévi tanítás után utoljára élvezett illetményük egyharmadát, húszévi szolgálat után felét kapják nyugdíjul; „aki pedig összesen *harminc* évet töltött az iskolában való tanítással, valóban méltó arra, hogy egész fizetését húzza nyugdíjul”. Az özvegyi nyugdíj az elhunyt tanár utolsó fizetésének egyharmada volt, még abban az esetben is, ha az özvegy csak egy évig élt férjével (290. §).

Az 18124 pénzdevalvációt minden pótlék ellenére a tanárság még évtizedekig megérzi. Fizetése nincsen arányban szellemi munkájának értékével, éppen hogy létminimumát biztosítja. ÜRMÉNYI országbíró 1812. évi nagy közokta-

tási munkálatában ezért sürgeti a legmelegebben a tanári fizetések emelését (299. l.), utódja CZIRÁKY ANTAL 1829-ben hasonlóképen. A tanárság elégedetlensége közben egyre nő. Mintha csak a mai középiskolai tanárság jogos panasza ütné meg fülünket, amikor KOVACSÓCZY ÁDÁM hangját halljuk a tanárok fizetésrendezésének száz évvel ezelőtti ügyéről: „Nem akarok szemfüleskedni, mi megyén ennek, amannak évenként erszényébe; de hasonlítás okáért előhozhatom: hogy egy gazdasági középrendű tisztviselőnek, egy keres; kedő commisznak nagyobb gyakran a fizetése, mint háromé négy nevelőé; sok volt uraság komornyékja, udvari istálló-mestere, szakácsa, és tudja Isten mije, derék háznak lesz birtokosa s gond nélkül éli napjait; hány nevelőt állíthatnánk elő, ki ilyes valamivel dicsekedhetnék?... A status első tisztviselőjétől fogva a kapunál álló őrig mindenki megkívánja a magáét; sőt azzal soká meg nem elégszik, hanem kincsek után sóhajtozik, címeres névre vágy, megkülönböztetéseket keres, ragyogni kíván; minden hivatalnál vannak kilátások, vagy előléptetését várja, vagy el lévén már látva jövődjére nézve, gond nélkül kívánja élni napjait: egyedű a nevelő, jobb sorsának reménye nélkül, bitangoltassa életét, egyedül csak az ő jutalmán ütközzenek meg, és mivel megfizetteti magát fáradságáért, azért béresnek nevezzék őt- Miként lehet azon csudálkozni, ha kevés magyar tökélli el magát a nevelői hivatalra-”¹

Az utóbbi kérdésre azonban ebben az időben nemcsak a csekély fizetés, hanem a tanári állás társadalmi tekintélyének kevésre becsülése is a válasz. A tanári helyzet nem komoly rang a viszonylag primitív magyar társadalomban. „Fájdalommal és bosszankodva kell gyakorta hallani – így panaszkodik 1829-ben egy tanár -, hogy a közönségesebb, de néha pallérozottabb emberek is ezeket a haza s köztársaság oly érdemes, oly hasznos fiait épen meg nem különböztetvén, beszélgetési megnevezésökben még csak hivataljok említésére sem érdemesítik, hanem szinte mint akár-mely mesterembert vezeték nevöknél fogva, p. o. Major uramnak nevezik, s még professor úr titulussal sem illetik. S ez annak rugója, hogy a közönség részéről is atyai tekin-

¹ Tudom. Gyűjtemény. 1833. X. 60-61. 11.

tet adassék az iskolai elüljáróknak, mely azonnal teljesítetni fog, mihelyst azoknak bizonyos rángj ok megállapítottik... Ha, mint a külső nemzeteknél történni szokott, ily férfiak a legdíszesb rangokba helyeztetnének, sőt az érdemesebbek fényes hivatalokra is emeltetnének, valóban a közönség is egészen más szempontból tekintené azokat.”¹ Mivel a tanárságnak sem illő rangja, sem fizetése, sem kellő műveltsége nincsen, társadalmi tekintélye is alacsony fokon áll. A rendi társadalomban a tanároknak legtöbbször nemnemesi származása, a privátarendszer, az ajándékok elfogadása sem a szülők, sem a tanulók előtt nem volt alkalmas a tanári rend tekintélyének fokozására. PETŐFI-nek a tanárról vázolt karikatúrája tréfásan túlzott rajz ugyan, de azért a kor felfogásának jellemző kifejezése: a kopasz tanár orra hegyében a pincei harmattól öntözött bazsarózsa virít; köpcös szopókájú pipája mindig a szájában; megfakult zrínyijét valamikor Árpád korában készítették, nagy pogányfejű gombok díszelnek rajta; a tudomány nem igen bántja, könyvei esztendőszámra asztala alatt hevernek; elnéző, ha a diák ajándékot visz neki. (*A jó tanító.*)

Hogyan ment végbe a régi magyar gimnáziumok *igazgatása* és *felügyelete*? A tanügyi közigazgatás legfelsőbb fóruma a helytartótanács, melynek tanácsadó szerve a tanulmányi bizottság (commissio studiorum). Az egyes tankerületek összes iskolaügye fölött, a népiskoláktól az akadémiaiig, a *főigazgató* gyakorolja a felügyeleti jogot.² Ennek módjára nézve a második Ratio igen tüzetes utasításokat (191-200. §) ad a főigazgatónak (director Pro vincialis). Kötelességévé teszi, hogy kerülete összes iskoláit legalább kétévenként meglátogassa s látogatása eredményéről beható jelentést terjesszen a helytartótanács elé. A tanárokkal részint egyenkint, részint ülésben tárgyalja meg tapasztalatait. Ezek terjedjenek ki az iskola vallási és erkölcsi állapotára, az igazgató és a tanárok egymáshoz való viszonyára.

¹ HORVÁT JÓZSEF ELEK: Az iskolai nevelésről Magyarországon Tudom. Gyűjt. 1829. II. 24. 1.

² A tankerületek beosztására nézve l. MADZSAR IMRE: Első tankerületi beosztásunk keletkezése. 1922. évf. 97-108. 11.

Vizsgálja meg, vajjon a tanári értekezleteket valóban megtartják-e. Hű jegyzőkönyvet vezetnek-e róla. Teljesítik-e a tanárok és tanulók kötelességüket. Megtartják-e a tanárok a gyakorlatban a Ratiótól megszabott elveket és utasításokat. Igazságos-e a tanulók sorszerinti (localis) osztályozása s a felsőbb osztályokba való bocsátása. Nem történik-e ebből a szempontból visszaélés. Milyen karban van az iskola épülete, könyvtára és különféle szertára. Nincsen-e jogos panasza a város elüljáróságának, a katonaságnak vagy a polgárságnak a tanulók iskolán kívüli magaviseléte ellen. A főigazgató az egyes osztályokat meglátogatja, a tanulókat kikérdezi s a tanulmányi eredményt alaposan megfigyeli. A második Ratio azt is megkívánja a főigazgatótól, hogy vizsgálja meg a magyar nyelvben való haladásukat (in lingua Hungarica pertentari). A főigazgató észrevételeit írásban közli az igazgatóval, aki a felmerült hiányokat köteles orvosolni.

A főigazgatói állás MÁRIA TERÉZIA korától kezdve igen magas és tekintélyes hivatal, melyet többnyire főurakkal vagy püspökökkel töltenek be. Hogy milyen komolyan mérlegeli a kormányzat a jelöltek arravalóságát, arra igen jellemző adat táruel élénk SÁNDOR LIPÓT nádornak FERENC királyhoz 1793 április 16-án kelt magánleveléből. Három főigazgatói állás üresedett meg. „Ez fontos tárgy – írja a főherceg –, mert részben ezen hivatalok betöltésétől függ az ifjúság nevelése a királyságban. Azokat válogattuk ki, akik a legméltóbbnak látszanak.” Lehetetlennek tartja a nádor MEDNYÁNSZKY JÁNOS helytartótanácsos javaslatát, aki a főigazgatói állásokra kincstári főhivatalnokokat, akiket valószínűleg már nyugalomba kellene helyezni, óhajt ki-neveztetni. A kincstárnak persze egy kis haszna volna ebből, mert megszabadulna tőlük, „azonban nagy különbség van egy jó oekonomus és egy jó fődirektor között”. A király a kancelláriának s az IZDENCZY-től befolyásolt államtanácsnak javaslatával szemben a nádor, illetőleg a helytartótanács jelöltjeit nevezi ki.¹

Részletes utasításokat találunk az 1806-i Ratióban a gimnáziumi *igazgató* (director localis) számára is. Neki

¹ MÁLYUSZ ELEMÉR: Sándor Lipót nádor iratai. 1926. 620. 1.

kell örködni felelősség mellett azon, hogy felsőbb osztályokba csak megfelelő előmenetelt tanúsító tanulók bocsáttassanak; ő gondoskodik az iskolai törvények felolvasásáról és megtartásáról, az iskola kellően vallásos és erkölcsös szelleméről. Kötelessége a tanárokkal való sűrű érintkezés, tanári értekezletek egybehívása, melyeken közli a tanári karral a tanügyi hatóságok rendeleteit, egyszersmind észrevételeit arra nézve, vajjon a tanárok hogyan tartják meg ezeket? Az igazgató gondoskodik az intézet épületének, könyv- és szertárainak jókarbantartásáról, az utóbbiak fejlesztéséről. Sok bajt okoz az igazgatóknak, hogy rendszerint az ő vállukat nyomja a cenzúra és a tiltott könyveknek a könyvkereskedőknél s az olvasóboltokban való ellenőrzése is. Mennyi munkát adhatott nekik a rendőrállami rendszer, mikor Ovidius munkáit, Goethe Wertherjét s hasonlókat is szigorúan eltiltott a hatóság! A Ratio egyébként teljesen tudatában van az *igazgatói tiszt nagy jelentőségének*: az igazgató nyomja rá a maga egyéniségének bélyegét a tanári kar s az egész iskola szellemére, ő az iskola igazi lelke, ki az egységet biztosítja. „Éljen hatalmával – tanácsolja neki a Ratio – nyomatékosan, de mérséklettel s józan belátással.”¹

Ha az egykorú tanügyi adminisztráció ügyiratait forgatjuk, valóban meglepődhetünk a rendkívül fejlett s aprólékos bürokrácia túlhajtásán. Az iskola életének minden apró-cseprő dolgába hasábos nagyképű iratokban beleavatkozik a főigazgató, nemcsak a királyi, hanem a szerzetes gimnáziumokban is. Az utóbbiak eleinte tiltakoznak a beavatkozás ellen, a főigazgató hatáskörét csak a szoros értelemben vett tanügyi kérdésekre akarják korlátozni. Ebből számos összeütközés támad. Hiába hivatkoznak pl. a bencések 1802-i visszaállítási oklevelüknek arra a pontjára, mely szerint a főigazgató csak mérsékelt felügyeleti jogot (*moderata inspectio*) gyakorolhat iskoláikban; a helytartótanács a főigazgatónak ad igazat. A tanári kar fegyelmi ügyeinek kivételével, mely a rendfőnökök hatáskörébe tartozik, minden egyéb ügyben a szerzetes gimnáziumok is éppúgy a főigazgató felügyelete alatt állanak, akárcsak a királyi iskolák.

¹ *Ratio Educationis*. 1806. 224. 1. „Utetur sua potestate fortiter, sed cum moderatione, sobriaque temperantia.”

Bármilyen fejlett is a tanügyi közigazgatás, bármennyire aprólékos és lelkiismeretes a főigazgatók felügyelete és ellenőrzése, a szükséges pénzügyi fedezet híján középiskoláink külső és belső állapota igen szánandó. A meglévő Tcereteket agyonszabályozzák és agyonellenőrzik, de félszázadon keresztül ki nem egészítik s nem fejlesztik. Minden komolyabb tanügyi javítás elé áthághatatlan akadály tornyosul: *az állam s az iskolafenntartók szegénysége*. Ennek egyik szomorú következménye, egyszersmind a tanulmányi eredménytelenség főforrása az ügyis kicsiny és rozszantépületű iskolák *egy- vagy kéttanáros rendszere*, másrészt ma szinte alig hihető *zsúfoltsága*. Akadnak olyan kisgimnáziumok (grammatikai iskolák), melyekben mind a négy osztálynak az összes tárgyakból csak egyetlen tanára van. Amikor az egyik osztályt tanítja, a többi hármat „csendesen foglalkoztatja”, úgy, ahogy ma is a falusi egytanítós népiskolában járja. Viszont a nagyobb gimnáziumok eredményes munkáját szinte lehetetlenné teszi a tanulók óriási tömege. 1825-ben a pesti piarista gimnázium hat osztályában 940-re rúg a tanulók száma. Magába az első osztályba 230 diák jár egyetlen tanár kezére bízva. 1834-ben PETŐFI ennek az iskolának Kötő-utcai (ma: Piarista-utcai) földszinti, éppen nem nagy tantermébe 193 társával jár. Előbb Sárszentlőrincen tanul az ev. kisgimnáziumban, ahol a négy osztálynak egyetlen tanára van; Aszódon pedig tanára «egyszerre két osztályt tanít.¹ CSOKONAI 1785-ben Debrecenben a poétikai osztályba 125-öd magával iratkozik be. Egy félszázad mulya a zsúfoltságot, mely a komoly tanítást gátolja, legjobban ARANY JÁNOS jellemzi, aki 150-ed magával jár a debreceni kollégium egyik osztályába:

Zsúfolva is van termők: ő tanára
 Alig százötvenedrész gondja volt;
 A tábláig sem ért el szemsugára,
 A legszebb képlet rajta – szürke folt;
 „Folytassa Istók!” „X, elosztva á-ra” ...
 Szegény myopsunk csak ötölt-hatolt; –
 S ha csillagásztak, ő nézvén a csöbe:
 Sipkát akasztott más lurkó elébe.
Bolond Istók. II.

¹ FERENCZI ZOLTÁN: Petőfi életrajza. 1897.

Mivel a latin iskola az intelligencia nevelésének helye, katolikusok és protestánsok egyformán buzgólkodnak a megfelelő anyagi eszközök híján is a latin iskolák felállításában. Egy-egy főúr, püspök, város vagy egyházközség viszonylag csekély alapítványa, néha egészen jelentéktelen, faluszerű helyen is, már elég a latin iskola gyökérverésére. Katolikus részről a királyi gimnáziumok, nagyrészt a jezsuita iskolák örökösei, még tűrhetően vannak felszerelve; ellenben pl. a piaristák iskolái, akik a tanítást mindenütt igen csekély értékű alapítvány fejében a legolcsóbban vállalják, igen szánandó állapotban sínylődnek. Pl. a nagykanizsai gimnáziumban a század elején, mikor DEÁK FERENC is tanulója volt, „a folyosókon, termekben a lehullt vakolat miatt kilátszottak a téglák, a padlásra vastagon szalmát kellett hinteni, hogy az eső s megolvadt hólé kevésbé csepegjen be, melyek nem egyszer tócsába gyűltek a kikopott padlón s előlük egyik szögletből a másikba menekültek a tanulók a rozzant, korhadt padokon”. „Elrettentem az iskolaépület láttán, mondja az intézet új igazgatója 1811-ben, s nem akartam elhinni, hogy nemes Zala vármegye sarjadékai e rút fészekben tanulják a szép formáit.”¹

A protestánsok is, főképp az ágost. evangélikusok, ahol csak tehetik, latin iskolákat állítanak föl. Ezt már a XVIII. század végén RIBINI JÁNOS pozsonyi lelkész elítéli, mivel „ártott a tudomány ügyének s a magyar evangélikusok tudományos nevelésének, hogy túlságig szaporították a latin iskolákat, nemcsak városokban, hanem faluhelyeken is, melyek távol vannak minden csiszoltabb-műveltebb társaságtói, s ahol a műzsák nem lakhatnak kényelmesen”. (Memo-rab. Eccl. Aug. Conf. in Hungária. II. 1789.) Az egyházi.gyülekezetek, ha két tanítót el bírnak tartani, már az egyikkel a latint taníttatják, habár 30-40 tanuló közül csak 4-5 folytatja a tudós iskolát (HUNFALVY). Feltűnő, hogy a Felvidéken az ország más vidékéhez képest sokkalta több gimnázium alakult. Ennek egyik oka a reformáció, mely az iskolákat annyira ápoló lutheranizmust itt a németek és tótok közt elterjesztette, másrészt az ellenreformáció, mely a protestantizmus ellensúlyozására ugyanazokat a fegyve-

¹ FERENCZI ZOLTÁN: Deák élete. I. 1904. 29. 1.

reket, t. i. az iskolákat ugyanazonok a helyeken használja fel. Minthogy a királyi Magyarország a Felvidékre zsugorodik össze a török hódoltság miatt, a katolicizmus egészén idekoncentrálnak erejét. Helyesen utal rá BERZEVICZY ALBERT, hogy azok, akik ma középiskoláink területiális elhelyezése fölött pálcát törnek s a Felvidéket, mint nemzeti-ségi vidéket iskolák dolgában túlságos kedvezésben részesülőknek tüntetik fel, feledik, hogy ezek a protestáns felvidéki iskolák nem fejedelmi vagy kormánykegyből, hanem a polgárok áldozatkészségéből jöttek létre. „Elbámulunk, úgymond, a bőkezűség, az áldozatok fölött, amelyekkel némely felvidéki város polgársága, sőt a megyei nemesség is a XVI. és XVII. század folyamán iskoláit létrehozta, fenntartotta s gyakran a vallási harcok viharától elsöpört alkotását új áldozattal másodsor, harmadszor is virágzásnak indította.”¹ Amilyen áldozatot hoztak az evangélikusok a Felvidéken iskoláikért, ugyanazt az áldozatkészséget tapasztaljuk a reformátusoknál az Alföldön és Erdélyben. Amikor azonban a gimnáziumokkal szemben táplált igények növekedtek s számos, régebben nagyobb jelentőségű község idők foiyamán elvesztette jelentőségét, a gimnáziumok olyan faluszerű helyen is megmaradtak, ahol egészen fölöslegesek voltak. A század közepe felé a református egyházi és iskolai ügyről írt munkájában FÁY már hevesen kikel a fölösleges és kellő anyagi eszköz híján fenntartott gimnáziumok ellen. „Bosszúság – úgymond – minden emberbarátra nézve, midőn oskolák, miknek sem hely, sem erő nem kedveznek, hiúságból főoskolák lenni törekednek... Ezredi rossz trombitás a musika-mester, ólomújjú orgonista a zongoratanító, szobafestő a rajzprof essor, borbélylegény a táncmester, egy antlia pneumatica a physicum museum, néhány megúntott könyvből gyűlt össze a könyvtáracska; az egyszerre több különböző tudományt tanító professor, kit kosztadás fenn nem tart, tengődés és éhenhalás közt sínlik stb. Egyszóval: szegénység és nyomor minden zugban! És miért mindezen erőködés- Egyikben dolgozik a szállás- és kosztadás érdeke, másban a pártfogoltatás vizsketege, harmadikban szülői ör-

¹ BERZEVICZY ALBERT: A középső Felvidék szerepe tudományosságunk történetében. M. Paedag. 1901. évf. 454. 1.

vendezés, hogy fiók helyben futhatja végig az oskolákat stb."¹ Sűrű a hasonló panasz már a múlt század első felében az ilyen zugiskolák ellen, mígnem az Entwurfnak a gimnáziumokkal szemben támasztott nagyobb igényei jórészt el nem törli őket. Hatásuk azonban középiskoláink helytelen kultúrgeográfiai eloszlásában még ma is károsan érezhető.

A királyi gimnáziumok sincsenek iskolai célra alkalmas épületekben elhelyezve. Ha a helytartótanács nagyritkán új épületet emel, ebben úgyszólván csak a tantermekről gondoskodik. Igazgatói iroda, tanári szoba, könyvtárnak, szer-táraknak alkalmas helyiség, tornaterem alig kerül szóban A XVIII. század végéről számos gimnázium leltára maradt reánk: ezekből azonban sok helyütt a fekete falitábla, a térképek, a szivacsok stb. hiányzanak. Miért- Mert a tanárok saját tulajdonai voltak. A természetrajz egyik ágának oktatásában sem rendelkeznek a legtöbb helyt szemléleti eszközökkel, kivéve néhány ajándékba kapott ásványt. A fizika tanítására csak néhány iskolában van egy pár eszköz. A földrajzhoz jó, ha van egy földtekéjük. Ha a tanár magánúton nem szerez térképet, a tanulók ilyet sohasem látnak. A nagyobb protestáns kollégiumok felszerelése jóval gazdagabb, mert inkább igénybe veszik a közönség áldozatkészségét. A XVIII. század végén a sárospataki iskolának pl. igen jelentékeny, a kor színvonalán álló fizikai szertára van, melynek leltári beosztása² majdnem egybevág a maival: a fizikai kategóriák azóta sem módosultak; didaktikai szem; pontból is a fizika a klasszikus természettudomány maradt.

Régi, szűkmarkúan épített gimnáziumi épületeink siváran tanúsítják, hogy az építkezésnél a szükséges világosságra, a napos fekvésre, a megfelelő szellőztetésre, az ablakok nagyságára, a folyosók és az udvar tágasságára nem igen gondoltak. Amikor az 18064 Ratio elrendeli, hogy a nemzeti (elemi) iskola harmadik osztályát mint első osztályt a latin iskolához kell csatolni, sok helyen az első osztályt

¹ FÁY ANDRÁS: Óra-mutató. 1842. 75. 1.

² Instrumenta Mechanica, Hydrostatica, Hydraulica, Aërometrica, Optica, Astronomica et Geographica, Magnetica et Electrica, Instrumenta Corporum ab Igne et Calore. L. ELLEND JÓZSEF: A sárospataki főiskola kétszázados physikai múzeuma. M. Paedag. 1899. évf. 463. 1.

tály továbbra is a nemzeti iskolában marad, gyakran a gimnáziumtól jelentékeny távolságban, ami megbontja az iskola egységét¹

Milyen színvonalon áll a régi magyar gimnázium *tanú iási módja, didaktikai szelleme*- Fő jellemző vonása a gépies magoltatás. Valamennyi egykorú nagyobb szabású pedagógusunk s ennek a korszaknak iskolájából kikerült kiválóbb közéleti emberünk erről panaszkodik a legkeservebben. Katholikus és protestáns iskolában, a humaniórákban és a csekély reáliákban, egyformán a mechanikus emléztetés az uralkodó módszer. Még a harmincas évek közepén is ARANY JÁNOS a debreceni kollégium belső életét a Bolond Istókban (II. ének) unalmas, időlopó, csupán magolásra berendezett taposómalomhoz hasonlítja, melyben a klasszikusoknak is nem a szellemét, hanem folyton csak külső szöhuvelyét elemzik. Azonban őt

Classicusokhoz épen szíve vonta:
Kedvence volt Horác, Virgil, Homér;
De szót hüvelyből nem örömet bonta,
Virágot nem tiport el a gyomér';
Ő az *egésznek* bátran nekironta,
Kileste, hol foly az a finom ér,
Melyen halad cselekvés, érzet, eszme -
Habár egy *szócska* néhol kárba veszne.

Egy szóval, a mi tesz egy jó diákot,
Abból kevésre ment Istók szegény;
Az érdemlépcsőn nem magasra hágott,
Se' a tanuló hosszas évekén;
A pálya fele-útján félre vágott,
Nem, mint amolyan kirúgó legény:
De csüggeszté e taposó malom
Egyhangúsága, és az unalom.

Iparkodott ő, „a becsületért,”
Tanulni ugyan annyit a „tanárnak,”
Hogy nem nevezték publice számárnak,
S elfújta hangosan, a mit nem ért;
Jobb „calculusa” is alig egy párnak
Lőn, mire az esztendő véget ért:
Azonban őt ez mind nem boldogítja,
Sőt, hogy *időt lop, azt érzé, gyanítja.*

A hihetetlenül túlsúfolt osztályok munkáját még unalmasabbá és lélekölőbbé silányítja a folytonos *diktálás*. Az 17774 Ratio megjelenése után eleinte nincsen az új tanulmányi rendszerhez szabott tankönyv, s amikor már van, a diákok jórésze nem tudja, vagy nem akarja megvenni. Így még azok a tanárok is rászoknak a diktálás lélekaszaló módjára, akik ezt az eljárást elvben helytelenítik. A hanyag és lusta tanárnak ez a módszer meg éppen kapóra jön, mert az időt tollbamondással elfecsérelheti. Persze viszonylag keveset lehet diktálni, s így a tanult ismeretek köre vészedelmesen közeledik a zérushoz. A diktálás után való folytonos írást-másolást az élénkebb eszű s önállóbb fiúk különösen lelketlen nyűgnek érzik. DEÁK FERENC pl. sem Pápán a bencésekénél, sem Nagykanizsán a piaristáknál, erős emlékezetében bízva, nem készít pontos jegyzeteket; ezt tanárai közül némelyik engedetlenségnek fogja fel.¹ PETŐFI-nek Aszódon még a harmincas években is csak a földrajzból s a hittanból van tankönyve, a többi tárgyat diktált jegyzetkből tanulja, melyeket otthon még le is kell másolnia. A miskolci ev. gimnáziumban ugyancsak a harmincas években a tanulóknak a *Grammatica Rhenilin* kívül nincsen egyéb nyomtatott tankönyvük, a tanár a többi tárgyból naprólnapra tollba mondja a leckét, „pedig a miskolci iskola nem tartatott rossznak, s a lutheránus nevelés általában jobbnak a katolikusnál”.² „Akármilyen legyen is oka - írja HUNFALVY PÁL 1841-ben - e boldogtalan szokásnak, akár a német egyetemi „füzetírás” akár szerzői hiúság, akár ügyetlenségünk eltakarása, akár bizonyos számolás, hogy majd nem tudjuk mivel kihúzni az időt, akár kénytelenség - én nagyobb iskolai bünt nem ismerek a tollbamondást nál”³ Egy katolikus pedagógus az Akadémiától megkoszorúzott pályamunkájában ugyanilyen éles hangon ítéli el a katolikus iskolákban divatozó tollbamondó módszert s pusztá emlékezetkultuszt: „Egyik nap, vagy egyik órában földleírást, másiban históriát stb. *diktál* a professor. És mit diktál- üres szavakat, pusztá neveket, királyok genealógiáját, a nevezetes ütközetekből a hadi seregeknek különféle

¹ FERENCZI ZOLTÁN: Deák élete. I. 1904. 28-32. 1.

² PULSZKY FERENC: Életem és korom. I. köt. 1884. 19. 1.

³ HUNFALVY PÁL: Emlékezés Késmárkra. Athenaeum. 1841. évf.

állásait stb. – tehát mind olyan dolgokat, melyeket tanulni unalmas, emlékezetben tartani nehéz, a közéletre semmi hasznúak... de még az értelem körét sem tágítok, hanem *egyedül az emlékezetet*, s ezt is csak színlegesen s ideig óráig gazdagítják. Igenis *iskoláinknak ez legkártékonyabb vétke, hogy későn korán a tanulók emlékezetét zaklatják és terhelik egyedül.*"¹

A kormány hiába küzd számos rendeletében a diktálás és memoralizáltatás ellen. Már JÓZSEF császár erélyesen követeli az értelem fejlesztését az emlékezetével szemben (58. 1.). Később (1796) a helytartótanács megtiltja a tanároknak a kéziratból való tollbamondást és sürgeti az egyetemi nyomdától kiadott iskolakönyvek megvételét és használatát.² Ugyanezt a rendeletet másfél évtized múlva megismétli: nem szabad a tanárnak a tankönyvből kivonatot készítenie s ezt tollbamondania, hanem tanítson az engedélyezett tankönyv szerint. Olyan tárgyból, melynek nincs tankönyve, az anyagot kellő terjedelemben kell lediktálni s nem szabad pár lappal megelégedni, mintha ez az egész tárgyat kimerítené. A szórul-szóra való tanulás követelése szigorúan tilos.³ A rendelet persze írott malaszt marad. A diktálást a szokás annyira belerögzíti iskoláink szellemébe, hogy csak a század végén sikerült belőle egészen kirtani.

A diktálási módszer világít bele legjobban régi iskoláink egyoldalúan memorizáltató szellemébe és betűkultuszába. Pedig a külföldön már régebben utat tör a helyes megértető módszer. Ez szemébe is ötlük azoknak, akik külföldi iskolákat látogatnak. A fiatal SZEMERE BERTALAN, aki a pataki kollégiumban végezte tanulmányait, a német iskolák tanítási módszerét figyelve, naplójában (1836) nagy szomorúsággal veti egybe a német és a magyar oktatás szellemét: „Tekints az iskoláinkban divatozó tanmódra s emlékezzél gyermekkorodban miként tanítottál, és látni fogod, hogy az *pusztá mechanismus*. A tanulmány már készen, a tanítványnak *oda vettetik* vagy *tolla alá mondatik*, s mint

¹ BEKE KRISTÓF: A lélektudomány viszonya a neveléshez. Philosophiai Pályamunkák. Kiadja a Magyar Tudós Társaság. 1845. 96. 1.

² Ht. 1796: 15937. s/. *OL*.

³ Ht. 1810: 9124. sz. *OL*.

szokták, a képeket, mik semmit sem jelentenek, a betűalakokat emlékezetekbe bevésik. Tehát *a tanítás átadásból, a tanulás átvételből áll*, a tanító *kifejtés* helyett *elmondja*, a tanítvány *megértés* helyett *megtanulja*, s mint hallá, mint parancsoltatik, *elmondja*. Német földön a *mechanismus helyébe lép az Organismus*, az átadást fölébresztés, forrázás, az átvételt *öngondolkodás*, a szóleckét önerővel elbeszélés váltja föl. Iskoláinkban mindenek fölött a szóemlékezet műveltetik, először a nevet tanultatják meg; a német iskolákban előbb az értelemmel fogatják meg a dolgot, mert csak az értett ragad meg; iskoláinkban előbb adnak szót s aztán a szónak értelmet, itt előbb a dolgot ismertetik meg s úgy kötik hozzá a szót; iskoláinkban leckéztetik a gyereket, mi szendergésben hagy minden erőt az emlékezetten kívül: itt beszéltek, mi a lélekbe munkásságot hoz s az előadásban ügyességet szereztet; iskoláinkban a tudomány fő pont, mit a gyermekeknek, bár legtöbbször nincs természetökhöz alkalmazva, meg kell tanulnia: itt a gyermekszellem a középpont, mit körulte a tanító mint mester, a tudománnyal mint eszközzel forogván, ki kell képezni. Nálunk a tanítás célja az emlékezetnek ismeretekkel megtöltése, s jóságának mértéke a mennyiség; ez így volt eddig a német iskolákban is s némelyikben így van maiglan, de a nagy többség már nem a megtanult s eltanult tömege után ítéli meg a nevelés becsét, hanem *a fölrázott öncselekvés ereje* szerint. Mert értelmi tekintetben ettől függ, mi helyet foglaland el a polgári életben, korán sem a tudománytól.”¹ A nem hivatásos pedagógus SZEMERE BERTALAN, aki fiatal korában kultúrpolitikusnak készült, e soraiban remekül fejti ki a modern didaktika alapelveit: tanárságunk zöme ekkor még a legtávolabb áll ezektől. De ki is tanította volna rá, mikor nem volt egyáltalában tanárképzés- A tanári munka nagyrészt kimerült az adott szövegek gépies magoltatásának mesterségében. FÁY ANDRÁS egyenest ennek tudja be kora magyar közéletének egyik hibáját: *az eredetiség, iniciatíva, maga erején való gondolkodás hiányát*: „Ma nagyon is könnyűvé tesszük gyermekeinknek a tanulást; készen tállunk minden tudományt lelke elébe, s ebben elfúlasztjuk

¹ SZEMERE BERTALAN: Utazás külföldön. I. 1840. 42. 1.

a legnemesb *erőt*, az *önmunkásságot*. A legnemtelenebb tehetséget, úgymint az emlékezőt, gyakoroljuk helyette, s idővel rab követő, nem öngondolkozó lesz a gyermek. Csudálnám, ha nem ez volna egyik fő oka az újabb kor sülyedő eredetiségének, – mert bizonyos, hogy azt a régiekben oly gyakori lelkes sajátságot egykorúinkban jóval ritkábban találjuk.”

A jó *tankönyv* a tanításnak egyik lényeges eszköze és követelménye. Ennek közoktatásügyünk 1777-ben megindult új korszaka minden látszólagos erőfeszítés ellenére sehogyszem tud eleget tenni. Hiába szabályozza aprólékosan a tankönyvügyet, hiába hirdet pályázatot vagy ad megbízást az állam jó tankönyvekre: ezek háromnegyed századon keresztül nem tudnak megszületni. A sikertelenség egyik okának tűnik fel első pillanatra a kir. magyar egyetemi nyomda tankönyvmonopóliuma, mely a szabad versenyt kizárta. Árhde a protestáns iskolák a szabad verseny alapján napvilágot látott könyveket használnak, s ezek sem sokkal különbek az államiaknál.

A Ratio megjelenését követő évben (1778) a helytartótanács már közli a gimnáziumok számára engedélyezett könyvek jegyzékét, amely távolról sem meríti ki az új tanulmányi rendszer enciklopédizmusának megfelelő sokféle tantárgy körét. Az iskolákba azonban ezek sem szivárognak be. ÜRMÉNYI, mikor 1779 nyarán a gimnáziumok jókora részét meglátogatja s látogatása eredményéről jelentest tesz a helytartótanácsnak (1779 október 25), erősen panaszkodik arról, hogy az ifjúságnak nincsenek meg a szükséges tankönyvei, aminek az igazgatók szerint főoka az, hogy nem lehet a könyvekhez hozzáférni. Hisz abban az időben alig volt könyvkereskedés Magyarországon. A másik ok a tanulók szegénysége: a könyveket nem tudják megvenni. ÜRMÉNYI utasítja az igazgatókat, hogy a kiváló, de szegény tanulók számára szerezzenek mecénásokat, akik a tankönyvekről gondoskodnak. A nem-nemes, hozzá tehetségtelen tanulókat pedig, akiknek tankönyvük nincsen, el kell távolítani az iskolából. ÜRMÉNYI sürgeti a hiányzó tankönyvek megiratását: nincsen még meg az örökös tartományok földrajza, a grammatikai osztályok számára való hazai történelem, természetrajz, nincsen filozófia-

történet, hidrotechnika, nincsenek szépírási minták stb. Az egyetemi nyomda a kiváló tanárokat kellő jutalom kiállításba helyezésével buzdítsa tankönyvek írására, ezeket pedig az egyetemi tanács bírálja meg. JÓZSEF császár több rendeletben sürgeti, hogy a tanulók az iskolakönyvek megvételére kényszeríttessenek, még pedig úgy, hogy tankönyv nélkül ne léphessenek be az iskolába. A tankönyvek azonban csakis a tankönyvbíráló-bizottság útján államilag engedélyezettek lehetnek.¹ JÓZSEF császár megtiltja, hogy az osztrák tankönyveket nálunk a szerző kárára egyszerűen utánnyomják; az írói jogot védelmébe veszi.²

A tankönyvek kérdése élénk vita tárgya az 1790. országgyűléstől kiküldött közoktatási bizottságban is, mely néhány kiváló tanárnak megbízást óhajt adni; egyben azt is kéri, hogy az egyetemi nyomda tudósainktól magyar nyelvű szakműveket adjon ki. A király ezt a magyar tudós társaság elejtése fejében meg is ígéri,³ de a magyar szakmunkák kiadása egyre késik. A magyar nyelv tanítását gimnáziumainkban a törvény már 1792-ben elrendeli, a helytartótanács azonban csak 1814-ben gondoskodik magyar nyelvtanról, de akkor is latin nyelven (VERSEGHY Epitome-ja).⁴ A helytartótanács a tankönyvkérdést a legaprólékosabban, szinte kínos pontossággal szabályozza. Erre jellemző az a rendelete,⁵ mely a bekötött tankönyvek árusításának módját szabja meg. Az a szokás kapott ugyanis lábra, hogy az egyetemi nyomdának füzve megjelent tankönyveit a vidéki bizományos könyvkereskedők bekötötték és a nyomda árjegyzékében megállapított összegnél jóval drágábban adták el. A helytartótanács most elrendeli, hogy a kötésnek megfelelő ártöbbletet egy-egy évre a városi hatóság állapítsa meg. Ahol pedig nincsen könyvkereskedő, ott a tanári kar egyik tagját kell megbízni a könyvek árusításával, esetleg bekötetésével. Az utóbbira nézve a

¹ Ht. 1784: 14127. sz. *OL.*

² Ht. 1786: 25557. sz. *OL.*

³ Ht. 1802: 5050. sz. *OL.*

⁴ VERSEGHY magyar nyelvtanának keletkezésére nézve I. CSÁSZÁR ELEMÉR: Verseghy Ferenc élete és művei. 1903. 310-315. 11. Továbbá: Tankönyvbírálat a század elején. Irodört. Közl. 1902: 238-241. 1.

⁵ Ht. 1810: 26890. sz. *OL.*

könyvkötővel szerződést kell kötni. A tanár az egyetemi nyomdától fáradságáért bizonyos százalék jutalékot fog kapni. A külföldi tankönyvek árusítását és használatát több rendelet szigorúan megtiltja.¹ Minthogy mindkét Ratio a tankönyvek kánonát is megszabja, évtizedeken keresztül alig van tankönyvváltozás. A diákok tehát a könyveket eladják, úgyhogy egy-egy könyvből, míg csak ronggyá nem lepődik, a diákgenerációk egész sorozata tanul. A helytartó-tanács bürokráciájának szeme ezen a szokáson csakhamar megakad. Egyik rendeletében² azt kívánja az igazgatóktól, hogy figyelmeztessék a tanulókat, hogy az iskolai év végén könyveket ne adják el, mert ezek műveltségüknek továbbra is állandó forrásai. Ketten is hasznot húznak belőlük: a diák is, meg az állam is.

A tankönyvek silánysága és hiánya miatt örökös a panasz: az 1825/74 országgyűlés tanügyi bizottságának *Opinio*-ja s az 18424 MEDNYÁNSZKY-féle tervezet is erélyesen sürgeti a jó tankönyveket, de lényegesebb eredmény nélkül. Pedig a jó tankönyv olyan szükséges lett volna a tanításhoz, mint az eke a szántáshoz. A latin nyelven írt tankönyvek színvonala mind terjedelmük, mind avult, egy századdal elmaradt didaktikai szellemük miatt egyenest megdöbentő. Ma már szinte érthetetlen előttünk, hogyan tudták apáink zsenge korukban az egyetemi tanároktól megbírált s az egyetemi nyomdától hivatalosan kiadott, ALVARI nyomán GERGELYTől átdolgozott latin grammatikának, syntaxisnak, poétikának és retorikának 4-500 lapos regula-, paradigma- és kivételhalmazát elméjükbe vésni.³ A titok zárát az egykorú önéletrajzok felpattantják: a latin nyelvtan leg-

¹ Ht. 1811:18797. sz.; 1834:33563. sz. *OL*

² Ht. 1812: 15638. sz. *OL*

³ *Institutiones grammaticae in usum scholarum grammaticarum Regni Hungariae. Pars I-IV.* 1807401 számtalan változatlan kiadásban. Még 1848-ban is többhelyt ezt tanították. A harmincas években, mikor a latinak latinul való tanítása mind nehezebbé vált, a GERGELY-féle könyvnek magyar fordítása is segédeszközzül megjelent: „Segédkönyv a deákul tanuló magyarnak könnyebbségére. 1-4. rész.” Hasonló történelmi és földrajzi magyarnyelvű könyvek is megjelentek, de csakhamar eltiltattak („Magyarország történetjének rövid leírása a III. és IV. gram. használatára.” „*Liber geographicus*” latinul és magyarul. 1836.).

nagyobb részét kihagyták.¹ Mivel ez a latin nyelvkönyv az ország valamennyi nemzetisége, sőt még az *adnexae provinciae* számára is készült, minden latin szó vagy példamondat árnyékában békésen húzódik meg benne a magyar, német, horvát, tót, oláh szöveg is. A semleges latin még mindig elhallgattatja a nyelveknek már izzón megindult küzdelmét. A rendkívül testes, aprólékos részletekbe vesző, száraz adathalmazokban kimerülő földrajzi, történelmi és számtani hivatalos régi iskolakönyveinket forgatva, valóban nem csodálkozhatunk, ha a jobb didaktikai érzékű és kiválóbb tanárok is a diktáláshoz folyamodtak.² A negyvenes években éppen a túlzó memorizáltatás ellen-súlyozására BEKE KRISTÓF akadémiai pályamunkája pszichológiai okfejtéssel fölveti a *minimális tankönyvek* eszméjét: „Kimerítve, úgymond, egy tanulmánynak sem kellene a könyvben foglalva lenni, hanem csak a főfő néző-, állapot- és határpontokat, thesiseket kijelelni, mert különben visszamegyünk az eddigi szajkolódáshoz. A tanuló, kivált gyengébb ifjúság számára derekasan kezdenek ugyan különféle tárgyú könyvek, noha fájdalom! többnyire fordítások-

¹ „Ezen vaskos kötetből – írja a negyvenes évek elejére, IV. osztályos korára visszaemlékező SZINNYEI JÓZSEF – természetesen sokat kihagytunk, alig tizedrészét magoltuk be, ugyanis a magolás a szórólíszóra való tanulás főfeladatunk volt. Azután tankönyvünk volt a latin arithmetica, melyet nem igen szerettünk, de nem is igen zaklattak vele bennüinket, mert csak szombaton délután került reá a sor. A hittant is latinul tanultuk, „Doctrina religionis” volt a könyvünk címe. Ez elmaradhatatlan tantárgynak az volt a főtulajdonsága, hogy ez is évről-évre vastagabb volt, a mi gyenge elménk pedig bizony nehezen fogta fel annak értelmét. A magyar nyelvet szintén latinul „Epitome linguae Hungaricae” c. könyvből tanultuk. A földrajzot és történelmet már tollba mondta tanárunk.” SZENNYEI iskolai füzeteiből terjedelmes részleteket közöl a földrajzi és történelmi diktált anyagból, ami azt mutatja, hogy a történelmi oktatást tüzes magyar szellem hatotta át. (SZINNYEI JÓZSEF: Timár-ház. Naplójegyzetek 1835-1848. Komárom. Spitzer Sándor nyomdája. 140., 176-179. 11.).

² Ilyen könyvek, melyek hosszú időn át úgyszólván egyedül állottak rendelkezésre: BÉL MÁTYÁS: Compendium Hungariae geographicum. Posonii. 1753. (később is sok kiadás TOMKAI SZÁSZKY átdolgozásában). Compendium totius orbis geographicum. Viennae. 1825. – SPÁNYIK GLICÉR: Compendium historiáé regni hungariae. Pestini. 1817. História regni Hungariae pragmatica. Pestini. 1820. – Institutioncs arithmeticae in usum gymnasiorum. Pars I-IV. Budae. 1815.

Comenius *Orbis Pictus*-ából (Pozsony, 1798).

ban, szaporodni; de mind szükölködnek ezen *lélektudományi vezéridea* nélkül!”¹ A negyvenes években már magyarnyelvű tankönyveket is kezdenek tanáraink szerkeszteni; ezekre nagy szükség volt, mert csak így lehetett a latin tanítási nyelvről a magyarra áttérni.

A reformátusok már a XVIII. század végén, főképp a sárospataki tanárok, magyar tankönyveket is írnak (329. 1.). Idegen nyelvet, így a deákot is, csak akkor lehet alaposan tanulni, ha a magunk nyelvének szerkezetét ismerjük. Ez indítja a debreceni tanárokat arra, hogy a híres *Debreczeni Grammatikát* (1795) „a deák nyelv tanulására készülő magyar gyermekek számára” kivonatszerűen átdolgozzák („Magyar Grammatika”. 1808. 4. kiad. 1833.). A latinból a református iskolák sokáig CELLARIUS latin nyelv- és gyakorlókönyvét használják, később LANGIUS-nak *Colloquia Latinas-át* (Debrecini. 1813; latin-magyar szótárral 1838.). BUDAI ÉZSAIÁS kezdőknek írt latin nyelvkönyve és a retorikai s poétikai osztályok számára készített latin irodalomtörténete sokáig használt könyvek voltak.² MÁRTON ISTVÁN pápai tanárnak *Új deák Rudimentásja* 1822-iben már hetedik kiadást ért. A római iskolai klasszikusokat: Phaedrúst, Cicerót, Terentiust, Livíust, Horatiust stb. Debrecenben többször kiadták. LOSONCZI ISTVÁN történeti könyvecskéje, a „Kis Tükör” 1771-től 1850-ig huszonkét kiadást ért. Kedveit történelmi könyv volt BUDAI ÉZSAIÁS „Közönséges Historiája”, két részben (1800-1805) és „Magyarország históriája” (1808-1812). Tőle való az „Oskolai magyar atlasz” is (1804). Az első magyar természetrajzi könyveket is református tanárok írják: GÁTI ISTVÁN, FÖLDI JÁNOS, DIÓSZEGI SÁMUEL és FAZEKAS MIHÁLY.⁴ E korban a filozófiából is elég gyéren van tankönyv. ERCSEI DÁNIEL érdeme, hogy a XIX. század elején a filozófia egész körét feldolgozza tankönyv-

¹ BEKE KRISTÓF i. m. 120.

² BUDAI ÉZSAIÁS: Deák nyelv kezdete példákban. 1804. 7. kiadás 1829. Régi római vagy deák írók élete. 1814.

³ L. A gimnásium története a debreceni ev. ref. kollégiumban. 1895. 204-225. (az 1848 előtti tankönyvek összeállítása).

⁴ GÁTI: A természet Históriaja. 1795. FÖLDI: Természeti História. 1801. DIÓSZNÓS-FAZEKAS: Magyar Fűvészkönyv. 1807. (a tanuló ifjúságnak is szánva).

alakban, de már magyarul. „Nékem s tanítványimnak szükségünk van erre, hogy a külömben is unalmas dictálással az idő ne teljen” – mondja „Philosophia”ijának (1813) előszavában. Ebben az időben Erdélyben hasonló érdemeket szerez a filozófia magyarnyelvű tankönyveinek megírásával a jeles kantiánus filozófus, nagyenyedi tanár: KÖTELES SÁMUEL.¹ MARÓTHY GYÖRGY-nek a XVIII. század közepén írt híres Arithmeticája után a reformátusoknál sem találunk a XIX. század harmincas éveig újab matematikai tankönyveket. Ekkor írja BOLYAI FARKAS „AZ arithmetica elejét (1830), melyhez csatlakoznak nemsokára (1834) a geometria és fizika elemei. DÁVID LAJOS meggyőzően mutatta ki, hogy a modern matematikai didaktika főelvei BOLYAI tankönyveiben már világosan és tudatosan érvényre jutnak: a térszemlélet állandó fejlesztése és felhasználása, a funkcionális szemlélet és gondolkodás vezérszerepe, valódi alkalmazások bőséges tárgyalása s az elméleti értékek fokozatos érvényesítése.²

A lutheránus gimnáziumokban az egész grammatikai tanfolyamon RHENIUS latin nyelvtana uralkodik. A tanítás deákul folyt – mondja a húszas években Késmárkon tanuló HUNFALVY PÁL¹ – s ezzel a kérdéssel kezdődött: *quot sunt partes orationis?* RHENIUS-t az evangélikus ifjúság számára még az 1667-ben tartott bazini egyházgyűlés fogadta el latin mesterül. A didaktika bizonyára fejlődött azóta annyit, hogy a talán már akkor is öreg RHENIUS most már nem lehet jó. Másfél század óta az utak is jóval megrövidültek. Az első olvasmányok *Cornelius Nepos* életrajzai voltak, melyeket *Cornelius* semmiesetre sem az iskolák számára írt. Inkább szerette a tanulók többsége *Ovidius* Phaetonját, *quattuor aetates mundi*, *Deucalion et Pyrrha* stb. verseit. Az evangélikus iskolák túlnyomó részének a latin mellett német volt az oktatási nyelve, tehát német tankönyveket is használtak (BRÖDER: *Kleine lateinische Grammatik*; SCHÜTZ:

¹ KÖTELES SÁMUEL: *AZ erkölcsi filozofiának eleji*. 1817. Közönséges logika. 1808. (3. kiad. 1830.). A filozofia encyclopaediája. A hallgatók számára készítette K. S., Nagysenyed. 1829.

² DÁVID LAJOS: *Bolyai Farkas és a matematikai oktatás reformja*. Magy. Paedagógia. 1921. évf. 148-156. 11.

³ Emlékezés Késmárkra. Athenaeum 1841. évf.

Lateinisches Lesebuch; FUNKE: Leitfaden zur Naturgeschichte stb.) Könyv híján azonban a legtöbb helyt a tanítás anyagát tollbamondták. Késmárkon pl. a világtörténetlem tanítása a húszas években is diktált szöveg alapján németül folyt. A hét két délutánján a syntaxisták és a rétorok számára görög tanítás is volt a latinul írt kis bécsi görög nyelvtan alapján, de a „legparányibb siker nélkül”. A tanár mitsem tudott hozzá (HUNFALVY).

A régi magyar tankönyvek előszava sokszor az illető tárgy oktatására nézve egészen tüzetes módszertani utasításokat tartalmaz. MÁRTON ISTVÁN professzor kis latin könyve: *Új deák Rudimenta, vagyis a deák nyelv első kezdete* (7. kiad. 1822) az Élőbeszédben részletesen kifejti, hogyan kell a helyes kiejtést, a név- és igeragozást tanítani, miképp lehet a tanulót nagyobb szóbőségre kaphatni stb. Könyvének végén pedig a tanulókat oktatja ki, hogyan kell jó ténzt és tollat készíteni. Ha szemügyre vesszük okos gyakorlati tanácsait, kitűnő bepillantást nyerünk a régi diákélet olyan titkaiba, amilyenekről a mai tanulóvilágnak sejtelve sincsen. A mai diák, ha tintára, tollra van szüksége, bármely boltban megszerezheti. A régi diáknak magának kellett az írás technikai eszközeit előállítania. Ha két icce tintát akart készíteni, először hat lat arabiai gallest keletett vennie, ezt szétvagdalt, aztán üvegbe tennie. Rátöltött egy verdung felforralt ecetet, négy-öt napig meleg helyen tartotta s többször rázogatta. Aztán már írhatott vele. Sokkal bonyolultabb mesterség a jó penna-csinálás, „E végre a diáknak tudnia kell, hogy a lúdnak balszárnyabéli tolla sokkal alkalmasabb a fogásra, mint a jobb szárnyából való: mivel amaz jobbra hajolván, a hüvelyk által az írás közben szinte egyenessé tétetik. Ellenben a jobb szárnyabéli toll még annál is görbébbé lesz, mint amilyen természettel.” De a tollat edzeni is kell, aminek megvan a maga külön műfogása: „Megvakarván előre késsel (nem penecilussal) a tollakat, de csak annyira, hogy azoknak zsíros hártajok lehámoljon, forgasd meg azokat egyenkint meleg hamuban vagy tűzlángon, s azon hevenytiben sodord meg jól két tenyered közt.” Ezt kétszer-háromszor kell megújítani, úgyhogy a toll gömbölyüvé és keménnyé váljék. Ekkor két metszést kell rajta tenni, alsót és felsőt. Az előbbi

a penna orrának hegyétől fölfelé halad, a másik pedig feljebb emelkedik. „A tömpe orrú pennánál semmi sem lehet az írás körül szenvedhetlenebb.” A toll megmetszése után hátát fel kell hasítani. A hasadás hossza ad a tollnak keménységet vagy lágytságot. Ha nagyobb, könnyebben s kevesebb erővel írhatunk, de az a veszedelem, hogy „öszvefecskenkezi a betűket”. A hosszú technikai utasítás vége: a jó penna-csinálás titka „az éles penitzilus”. Ilyen sok fáradtság után juthattak csak apáink ahhoz, hogy penzumaikat papirosra vessék.

Szilasy János Neveléstudományának (1727) címlapjáról.

A DIÁKOK.

A régi magyar diák önművelése; olvasmányai. A vizsgálatok és bizonyítványok. A sédátor-rendszer. Iskolai szünidők és ünnepélyek. A fegyelmezés módjai; szigorú büntetőpolitika az iskolában. Az iskolai törvények. Az ifjúság magaviselete. A career és a testi büntetések. A titkos diáktársaságok. A tanítás eredménye. A régi magyar gimnázium szellemi útravalója. A deákos retorikai kultúra. A modern állampolgári nevelés eszméje Wesselényinél. A kortársak szigorú ítélete az iskolák silányságáról. Magyar nemzeti műveltségi elemek hiánya. Bensőség és individualizmus a régi gimnáziumban. Innen indul ki a nemzeti reformkorszak nagy embe-
reinek egész csillaghalmaza fényes pályájára.

Akármilyen sivár képet rajzolnak is az egykorúak a régi magyar gimnázium tanítási módszerének és eszközeinek hiányairól, ezen a képen az élesebb szem világosabb színű foltokat is fölfedezhet. Például a diktálás ünnepélyes, lélekölő, fárasztó, lassú menetű módszerének is megvolt az az egy jó oldala, hogy mivel viszonylag keveset lehetett tollbamondani, ezt az anyagot erősen begyakorolhatták: keveset, de alaposan tanultak. Minthogy pedig így a diákok nem voltak túlterhelve, a jobbaknak s gyorsabb felfogásúaknak idejük maradt az *önművelésre*. Ennek bizonyára nem csekély része van abban, hogy a szabadságharc előtti reform-

korszak annyi széles irodalmi műveltségű író, költőt s politikust vet a magyar nemzeti élet fölszínére s hogy a szabad; ságharc leveretése után az emigrációban nagy kultúrájukkal és életrevalóságukkal a nyugati népek zajos fórumán oly sokan megállják helyüket s az egész világ becsülését kivívják. Az iskola tartalmi szempontból valóban nem sokat adott nekik; de legalább elég szabad időt engedett arra, hogy önkénytes művelődési akaratukat, tudásszomjukat kielégíthessék. Ha már az iskola nem művelte őket eléggé, de legalább nem is gátolta önművelésük lehetőségét.

KÖLCSEY pl. a debreceni kollégium könyvtárát bújja s itt veti meg diák korában széleskörű esztétikai műveltségének alapját. Itteni olvasmányai (SHAKESPEARE, LESSING, GESSNER, GOETHE, RACINE, CORNEILLE, MOLIERE, BOILEAU, BAYLE, VOLTAIRE stb.) alapján tájékozódik, saját vallomása szerint, a különféle irodalmakról, műfajokról, az esztétikai és irodalmi kritika főbb elveiről. Szorgalmasan készít jegyzeteket és kivonatokat olvasmányjaiból. Egyébként KÖLCSEY az akkori pedánsan merev és szigorú debreceni nevelési rendszert a könyvtár kezelése szempontjából élesen elítéli: „Debrecenben – írja KAZINCZY-nak 1808-ban – a tanuló ifjúság kezéből a gondviselők csaknem egyáltalában minden magyar könyvet kivesznek, mert úgy mondanak, mind román s azt tartják, hogy oly ártalmas befolyása van az ifjúra, mint a párisi precieuse-kre a Grand Cyrusnak, s a Cleliának: melyből az lesz, hogy az ifjúság hazai, s más nemzetek literatúrája eránt tele van praejudiciumokkal, megfojtódik benne a szépnak érzése, mely [– ami] leggazdagabb forrása az immoralitásnak.” Másutt azonban a könyvtárakat liberálisabban kezelik. „A lyceum könyvtára – mondja a Késmárkon tanuló HUNFALVY PÁL – nyitva állt előttünk, s a kíváncsiság hurczoltatott velünk könyveket haza, a melyeket az értelem nem bírt megemészteni. De ártott-é ez- Mondom, nem. Olvasás által ébred az olvasási kedv, s ha csak olyan könyveket akarnánk a fiú kezébe adni, melyet ő egészen megért, úgy nem adhatnánk neki soha egy könyvet is. Egyedül olvasás által gyarapszik az ismeret is. Mi syntaxisták háborítatlanul álltunk a nagy katalógusokhoz, s találomra olvastunk ki címet, melynek könyvét azután kikeresték nekünk. Jól emlékezem, hogy egyszer Die Frank-

furter Universität címűt kértem; tartalmát teljességgel nem tudtam megemészteni, de azért csak olvastam. A másik évben, midőn SCHILLER munkáit olvasám, már jobban tudtam válogatni.” (Emlékezés Késmárkra).

Számos hasonló nyilatkozatot állíthatnánk hosszú sorba az egykorúak irataiból. Mind tanúsága annak, hogy az iskola bőséges időt és alkalmat engedett a szellem szabad önkifejtésére. Itt csak ARANY és PETŐFI példáját említem, kiknek a legszegényebb sorsban, folytonos nyomorgás közepett is, volt idejük és eszük arra, hogy alapos nyelvismeretre s mély irodalmi kultúrára tegyenek szert. ARANY minden szünidejét azzal tölti,

Hogy olvasott borúra és derüre
Mohón, systema nélkül, szaporán,
Míntha, mit a világ nyomdái nyomnak,
Fejébe kéne férni mind, a lomnak.

A szegényebb iskoláknak is rendszerint van, főképp a protestánsoknál, egy kis könyvtáruk, melyből legalább a jó tanulók könyveket kölcsön vehetnek. Az aszódi gimnázium kis, 80 kötetből álló könyvtárának jegyzéke megmaradt a kölcsönvevők nevével. E nevek közül a harmincas évek közepén PETŐFI-é szerepel a legtöbbit. BUFFON természetrajzi munkáit, PLATON Phaidonját, THEOPHRASTUS jelleme rajzait éppúgy olvassa németül, mint VELLEIUS PATERCULUS történeti munkáját, CICERO leveleit és szónoklatait s főképp HORATIUST latinul. Legjobban érdeklik a magyar történeti és világtörténeti könyvek.¹

Ezek a kis iskolai könyvtárak, melyek még nem különülnek szét tanári és ifjúsági könyvtárra (ezt csak majd az Entwurf sürgeti), a szükséges pénz hiánya miatt ritkán egészülnek ki tervszerűen az irodalom újabb termékeivel. A vidéki városokban még egyáltalán nincsen akkortájt könyvkereskedelem. 1829-ben pl. az eperjesi ev. liceum egyik magyar tanára összekoldul pár száz forintot egy magyar könyvtár berendezésére. Az ősszel megrendelt könyvek tavasszal érkeznek meg Pestről. „Végre megjöttek – írja az intézet egyik tanulója, PULSZKY FERENC – az Aurórák, BERZSENYI, VÖRÖSMARTY Zalán futása, KISFALUDY KÁROLY néhány szín-

¹ FERENCZI ZOLTÁN: Petőfi életrajza. 1897. 84. 1.

darabja, KISFALUDY SÁNDOR-nak több munkái, de éppen a Himfy maradt el, a kiadás elfogyott volt, s megjött TOLDY kézikönyve. A könyvek kézről-kézre jártak, sokan közülünk csak akkor győződtek meg, hogy *a magyarnak is van irodalma* s hogy létezik oly magyar könyv is, melyet olvasni érdemes. Tanáraink ezt alig tudták, legalább előadásaikban nem említették soha, ámbár tanították a magyar nyelvet s fordítottak velünk hol németből, hol latinból.”¹

Amit a diákok az iskola szűkös kis könyvtárában olvasnak, arról sokat vitatkoznak, a könyvek nyomán szellemi erjedésük megindul, különösen, ha valamely irányban tanárunk kedvet tud ébreszteni bennük. Amikor pl. KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR a század elején a nagyenyedi kollégiumban tanult, különös kedvességben van előtte és társai előtt a történelemnek professzora. Lelkes előadásainak hatása alatt elővassák azt a keveset, amit addig a magyarok eredetéről és őshazájáról találhatnak. Sokat vitatkoznak is rajta. KÖRÖSI két társával már ekkor megfogadja, hogy az őshaza kikutatására egykor majd utazni fog. A diákkori gondolat tovább érlelődik benne, különösen mikor Göttingában EICHHORN tanártól megtanul arabul.² Gyermekkori fogadását majd egy negyedszázadra terjedő, hihetetlen fáradságú kutatással és életével pecsételi meg. Ez a nagyszabású élet a magyar iskola szellemi talajából virágzik ki.

Az iskola munkájának ellenőre a *vizsgálat* s ennek alap;

¹ PULSZKY FERENC i. m. I. 19. Hogy milyen könyveket tudtak tanáraiktól, a kölcsönkönyvtárakból, ismerőseiktől s a ponyváról a vidéki gimnazisták összeszedni s olvasni, arra jó világot vet SZINNYEI JÓZSEF; nek, a későbbi nagy bibliographusnak, 184Lben összeállított könyvjegyzéke, melybe mint kis diák beleírta mindazoknak a könyveknek címét, melyeket 1840/Lben olvasott: Robinson, Az állatokról, Az állatoknak kabinctje (8 rezm. képpel), Nagy Koszorú, Kis Koszorú, Flórenc és Lion, vagy Marcibilla török kisasszony, XVI. Lajos szerencsétlen francia király életének leírása, Csclvay Ákos és Zsigmond fiáról, Auróra 1828., Sármán t királynak es Florina kisasszonynak tündéres és ritka történetei, Ifjú szarándok, Mátyás király élete és tettei, Fillértár, 100 új csoda, Londonról, Napóleonról, Regélő, Rontó Pál, Árgirus királyfi. Kisfaludy Károly két vígjátéka, Peleskei Nótárius, Schmidt Kristóf elbeszélései. SZINNYEI egyik tanárától megkapja Kazinczy kilenc kötetét is, az elsőt még csak olvassa, de a többi nem érdekli. (SZINNYEI JÓZSEF: Timáriház. Naplójegyzetek 1835-1848. 116., 161. 11.).

² Dukai TIVADAR: Körösi Csoma Sándor dolgozatai. 1885. 7. 1.

ján a tanulmányi előmenetelnek szankciója az az ítélet, vajjon a tanuló felsőbb osztályba bocsátható-e, vagy a hányadik helyet foglalja el társai között- A vizsgálat egyszersmind a tanár munkájának is a próbaköve: milyen eredményt tud fölmutatni-

Az abszolutisztikus kormányzatú állam közoktatási rendszerében nagy szerepe van a vizsgálatoknak: az állam tanügyi közegei minősítik az egyént az állami szolgálatra. Már az 1774 Ratio nagy súlyt vet a félévi vizsgálatokra. Még inkább JÓZSEF császár rendelete, mely az állami hivatalokat kvalifikációhoz köti: megfelelő bizonyítvány nélkül senki sem nyerhet hivatalt. Ezért a császár részletesen szabályozza a vizsgálatok módját. Kétféle vizsgálat van: az év közepén és a végén. Az igazgató valamennyi vizsgálaton köteles jelen lenni és kérdezni. A vizsgálat valamennyi tárgyra kiterjed; a kérdéseket úgy kell feladni, hogy mennél több ismeret kimutatására adjon alkalmat: ne a pusztá emlékezetnek, de az értelemnek is legyen a próbaköve. Az eredmény minősítése háromféle: első, másod- és harmadrendű. Az utóbbi az osztály ismétlésével jár.¹ A félévi vizsgálatok mellett havi vizsgálatok is vannak az igazgató jelenlétében, aki így állandó betekintést nyer a tanár és a tanuló munkájába. A havi vizsgálat a diákot az anyag folytonos összefoglaló ismétlésére kényszeríti. A félévi vizsgálatok nyilvánossága pedig hozzászoktatja a biztos fellépéshez és bátor előadáshoz. A szülők és ismerősök jelenléte ösztökül szolgál a tanulásra, orvosszere a hanyagságnak, mert a diák nem akar szégyenkezni övéi előtt tudatlansága miatt. A félévi vizsgálat szinte ünnepszámba megy. A meghívókat maguk a diákok kézbesítik a város előkelőinek, akik a vizsgálaton rendszerint meg is jelennek, sőt maguk is kérdeznek s a tárgyhoz hozzászólnak.

Azonban a sok vizsgálat, melyet az 1806-i Ratio is elrendel (219. sk. §§-ok), az iskola munkájából rengeteg időt rabol el. Egy-egy félévi vizsgálat majd egy hónapot vesz igénybe, mert az igazgató valamennyi vizsgálaton elnökölni köteles s az egyes vizsgálatokat több napi előkészületi idő választja szét. Minden tanuló valamennyi tárgyból felel.

¹ Ht. 1784:28173. sz. OL.

Első a hittani vizsgálat, melyen egy 1824. évi rendelet szerint a püspök vagy biztosa is megjelenhet, hogy egyházi részről az ellenőrzést gyakorolja.¹ Aztán következnek a többi vizsgálatok, először a felsőbb, aztán az alsóbb osztályokban, először a nyelvekből, aztán a reális tárgyakból. Ideszámítva a nem nyilvános havi vizsgálatokat is,² a tíz hónapi szorgalmi időből majdnem két hónapot elvizsgáznak. A sok vizsgálat a tanulóktól minduntalan újabb erőfeszítést követelt, lelküket állandó izgalomban tartotta. A mai, talán túlhumánus pedagógia mindenesetre lenéző pillantást vet a kis szellemi futóbajnokoknak erre a mesterséges akadályversenyére.

A vizsgálatok erősen mutogató, külső hatásra vadászó és gépies természetűek voltak. „Hogy ezen próbatételek - mondja egy kritikus kortárs 1833-ban – valóságos színjátékok, alakos hímzések, vakítások, s a tanulók színjátékosok légyenek: csak abbul is kiveheti a figyelmező, hogy azokban nemcsak a valósággal jeles elmék, hanem a középszerűek, sőt a gyengék is derekasan *látszanak* felelni tudni; sőt néha ezen utóbbiak jelesebben az elsőknél is. Mivel t. i. az efféléknek semmi, vagy igen csekély lévén agyokban, hogy emlékezetek meg ne tévedjen, serényen elpörgi nyelvök, a mit nagy ügyvelíbjával szórul-szóra megtanultak.” A pusztá memorizálásra jellemző, hogy a tanárok „nemcsak a közönséges mindennapi oktatás alkalmával mindent könyvből és írásból diktálnak és examinálnak, hanem még a nyilvános próbatételekben [vizsgálatokon] sem átalják írásaikat vagy könyveket kezökben tartani, és azokbul tenni a kérdéseket! S az ilyen tanítóknak tanítványai hogyne lennének szajkók! Az ily tanításmód hogyne akadályozná a tudományos művelésnek tenyészetét, a tudományoknak megkedvelését s azoknak jótevő befolyását a mindennapi életre- ... A tanítástudománynak egyik sarkalatos törvénye az, hogy a tanító ügyekezze tanítványaiban a tanulásvágyat felserkenteni.

¹ Ht. 1824: 15899. sz. OL.

² Ezeket a második Ratio nem említi. A Ht. azonban 1834: 12985. sz. rendeletével a havi vizsgálat sikeres letételét a félévi vizsgálatra való bocsátás feltételének minősíti. V. ö. még Ht. 1825:28573. sz. OL.

Úgyde az írásbul és könyvekbül olvasó, diktáló, *examináló* professzor ezt nem teheti.”¹

Szokásban volt, hogy a vizsgálatokon a tanulók tételt húztak. Ezt később a helytartótanács megtiltja² s úgy rendelkezik, hogy a tanár az egész tanítási anyagot felölelő kérdésjegyzéket tegye az elnök elé, aki tetszése szerint adja fel ebből a kérdéseket. Az érdemjegyet az igazgató és a tanár együttesen állapítja meg; ha nem tudnak megegyezni, az igazgatónak jogában áll az egész osztálynak írásbeli dolgozatot feladni s ennek eredményéhez képest az érdemjegyet megállapítani. (Ratio 222. §.). Ilyet minden diák hármát kap: a vallástanból, a magaviseletből és az összes tárgyakban tanúsított együttes előmenetelből; később a latinból és a magyarból külön osztályzatot kapnak. Ha valamely tárgyból a félévi vizsgálat nem sikerült, folytathattá ugyan a diák a második félévben tanulmányait, de javítóvizsgálatot kellett tennie. Amíg ezt le nem tette, újabb félévi vizsgálatra nem volt bocsátható. Ha újra megbukott, az osztályt ismételhette. De ha mindenből terciát kapott, akkor azonnal el volt távolítható az iskolából, mint *genera-liter incapax*. Felsőbb osztályba csak az léphetett, aki emi-nens, első- vagy másodrendű volt; a harmadrendű az osztályt ismételte. Az osztályozásnak még egy faja volt: a sorozat. Ez azt mutatta, vajjon hányadik a tanuló társai között az előmenetel szempontjából? A század elejétől a klasszifikációt ki is nyomatják, a minden tárgyból jeleseknek, az emi-nenseknek neveit vastagabb betűvel. A régi iskolának ez a sorozó eljárása nagyon serkentő hatással van az ifjúság lel-kére; a kiválóbbak állandó szellemi versenyt folytatnak. A lelkiismeretes tanárra azonban a sorrend igazságos meg-állapítása gyakran kényes és nehezen megoldható feladatot ró. Némely tanulóban megrendíti a tanár igazságosságába vetett hitet, másokban az állandó vetélkedés nemtelen indu-latot: irigységet, gyűlöletet, kárörömet kelt.³ BR. EÖTVÖS

¹ A tudományos míveltség szegénységéről. Sas. 1833. XV. köt. 54. sk. 11.

² Ht. 1833: 23425. sz. *OL*.

³ Az egyetemen is nagy szerepe van a klasszifikációnak: némely tanár ez irányú hatalmát különösen szerette fitogtatni. *Horvát István*, amikor Bécsben az egyetemen egyik tanárától azt hallja: „tanuljanak az

JÓZSEF a tanulóknak szám szerinti sorozását 1848-ban megszünteti; az abszolutizmus újra visszaállítja.

A magántanulók is kötelesek a félévi vizsgákat külön-külön, összevonás nélkül, letenni.¹ E szabály megtartását szigorúan ellenőrzik. Egyszer egy grófi ifjú mint magántanuló a két humanitás-osztály négy félévéről egyszerre tette le a vizsgálatot. A király külön rendeletben dorgálta meg az igazgatót szabályellenes eljárása miatt.² A kormány nagy gonddal örködött az állami nevelés jogai fölött. Erre jellemző, hogy azokat, akik valamely püspöki szemináriummal vagy szerzetes papképzővel kapcsolatos filozófiai tanfolyamról jöttek a pesti egyetemre, előbb itt új vizsgálat letételére utasította. Ha ilyen diákok az orvosi vagy jogi karra óhajtottak beiratkozni, akkor még az egyetemen előbb a filozófiai karnak harmadik évfolyamát is el kellett végezniök (a püspöki líceumok csak két évfolyamúak voltak). Az egyháztól fenntartott filozófiai tanfolyamokat tehát a kormány csak magánintézeteknek tekintette.

Az iskolai *bizonyítványok* kiállítását JÓZSEF császár kezdi szabályozni. Meghagyja, hogy a bizonyítványokat nyomtatott úrlapon kell kiállítani s a gimnázium pecsétjével ellátni; a szerzetesrendek házainak pecsétjét e célra használni tilos. A XVIII. század végétől kezdve, amikor a bizo-

urak szorgalmasan, hogy jó classificatiót nyerhessenek,” így rójja meg a felszólítást: „Ha mi is ilyen gyáva ösztönből szeretünk tanulni, nem sokat használunk utóbb a hazának, melyről csak az tud illendőképen gondolkodni, ki már ifjúságában nemes célból s fölséges eltökélésből tanul. A classificatio csak a kisdedeknél lehet alkalmas ösztön, noha még ezekre nézve is kérdés, váljon több kárt, vagy hasznot hajt-e. Az érett eszű előtt alávaló foglalatosság, hiábavaló és unalmas dolog e féle gyöngeségeket kermegni.” (H. I. naplója. Irodört. Közlem. 1914. évf. 75. 1.). Igen demoralizáló hatású volt az ifjúságra a sok magánvizsgálat (privatum examen), melyet átlag lazán kezeltek a professzorok. Ilyenkor ugyancsak ropogtak a latin töltelékszavak: a jelölt feleletét *denique* vel kezdte s ugyancsak nem kimélte a *postea, nihilominus, ergo* stb. szavakat. Az ajándékba adott aranyak az ilyen mégis latinul hangzó látszat^szavaknak is gyakran komoly klasszifikáló értéket kölcsönöztek: „Sed tantum die verbum unum, et sanabitur anima raca.” A fatörzs is jól faragott Merkuriuszá változott. (Életképek. 1848. évf. 685. 1.).

¹ Ht. 1825:6518. sz.; 1826:11.345. sz. OL.

² Ht. 1829: 17743. sz. OL.

³ Ht 1806:6616.; 1815:7441.; 1817:30995. sz. OL.

nyítványok hivatalosan kvalifikáló jellegre tesznek szert, nagy mértékben terjed el a hamisításuk. Tanúság erre a sok idevágó rendelet és fegyelmi eset. A kormány 1785-ben elrendeli, hogy az érdemjegyeket a bizonyítványban nem szabad arab vagy római számmal jelezni, hanem a többi szövegnél nagyobb, öreg betűkkel kell kiírni, mert így a bizonyítvány nehezebben hamisítható.¹ Az igazgatónak szigorú kötelessége a bizonyítvány-nyomtatványok és a hivatalos pecsét gondos őrzése, nehogy illetéktelen kezekbe kerülhessenek és a hamisítást lehetővé tegyék. Mindennek ellenére ezen a téren a visszaélések elég sűrűn vannak napirenden. A magyar iskolaügy egy külföldi kritikusa a bizonyítványok megvásárolhatóságát is a magyar tanárság szemére veti; szerinte éppen ezen gyanú miatt az osztrák hatóságok a magyar iskolai bizonyítványok elismerése elé akadályokat gördítenek.²

Az első Ratio gimnáziumának öt évfolyamára kiszabott tanítási anyag oly tarka és széles terjedelmű, hogy napi öt óra iskolai munkaidőt kell ráróni a tanárra és a tanulóra, hogy elvégezhető legyen. Az 18064 Ratio a gimnáziumhoz még egy évfolyamot told hozzá, ennél fogva a munkaidőt megrövidítheti (46. §.). Az oktatás idejét délelőtt és délután két-két órában szabja meg, a régi csütörtöki szünet mellett a kedd délutánt is szünetnek engedi. A heti órák száma tehát valamennyi osztályban 18. Az órafelosztás állandó, mert a Ratióhoz csatolt táblázat ezt mindenkorra megszabja. Az előadás délelőtt 8-kor, délután 2-kor kezdődik. A tanulók mindennap reggel 7 órakor misére mennek. Az előadás kezdete előtti negyedórában a *schedator*-oknak nevezett jobb tanulók, kik a pad szélén ülnek, a gyengébbeket, mint a tanár helyettesei, a leckéből kikérdezik és a tanítási óra kezdetén az eredményről beszámolnak a tanárnak.

A sédátor a pálcá, skutika (korbács) és virgács korszakában nagyhatalom az osztályban. Amikor a rettegett tanár

¹ Ht. 1785:7063.; 1795:230.; 1815:21390. sz. *OL*.

² Dr. S.: Ungarn als Quelle der Befürchtungen und Hoffnungen für Österreichs Zukunft. Leipzig, 1845. 113. 1. Egyébként az osztrákoknál is lanya lehetett a klasszifikáció. Erre mutat az a kabinetrendelet, mely a tanárokat szigorúbb osztályozásra utasítja (1828 aug. 26). L. K. WOTKE: Die Jahreshauptberichte Langs und Rutenstocks. 1914. 287. 1.

az osztályba belép, az iskolamulasztókról és hanyagokról veszi át először a vigyázók jelentését. „Előkerült – írja SZINNYEI JÓZSEF diákkori visszaemlékezéseiben – az ok nélkül, vagy ‚disznótor‘ és más ilyen figyelembe nem vett menti seggel jött leckemulasztók, a jégen csúszkálók és lármázók, verekedők csapata; ezekhez járultak még a sédatorok által beadott ‚nes‘-esek. Ez utóbbi magyarázatot igényel: a jobb tanulók (sédatorok) alá volt rendelve 3-4 rossz tanuló, ezek neveit és a tantárgyak címét vonalzott félívre írták és ezt sédáinak (schedula) nevezték; aki az előadási óra előtt a sédátornak nem tudta a leckéjét jól felmondani, annak *nesit* (*nescit*) írtak be a sédába. Gyakran a delinquensekkel eltelt a délutáni idő, úgyhogy előadás nem is volt. Csengettek. ‚Marad a mai lecke holnapra, tanuljátok meg jól!‘ A professzornak ilyenén kijelentése után ‚dicsértessék az Úr Jézus Krisztust‘ mondtunk reá és hazamentünk.¹ A sédatori tiszti, a vigyázó-rendszer a múlt század elején még az egyetem filozófiai karán is megvan, ahová a mai középiskola VII. és VIII. osztályának megfelelő tanulók járnak. BALOG IST VÁM írja naplójában, hogy amikor 1806-ban a pesti egyetem filozófiai tanfolyamára jött, az öreg DUGONICS a 11-ik padba legszélről ültette. „Kötelességem lett volna ügyelni az egész padra, melyben tizen ültünk, hogy figyeljenek, mást ne tegyenek, mert szoktak némely tanulók enni, firkálni, beszélgetni, nem ügyelni az előadó professorra. Én eléggé vigyáztam lelkiismeretesen, de a fiatal ember néha megfélekedzik a rendről és kihág. Úgy lett velem is; már a 11. pad magosabb az elsőnél, mivel minden pad kevéssel emelkedettebb volt a másiknál, hogy jól láthassuk a tanítót és annak tábláját... tehát a lábunk alatt állvány volt deszkából, mely deszkából egy kimarjult helyéből, azt elvettük onnan és leültünk az üregbe, és kártya mesterségeket mutogatott egy zsidó tanuló fiú, mert zsidók is jártak iskolába velünk ... Ezt megtudta DUGONICS, az első padba ültetett, hogy *sub vigili oculo* legyek, engem mint vigyázót tartott legnagyobb bűnösnek.”²

A *sédátor-rendszer*t, amelynek tagadhatatlanul néhány

¹ SZINNYEI J.: A Timár-ház. 110. 1.

² BALOG I. naplója: Irodört. Közi. 1924. 49-50. 11.

jó oldala is volt s amelyhez öregebb tanáraink a hagyomány erején a legújabb időkig ragaszkodtak, egyesek a század közepe felé már élesen elítélik. „A tanulónak egymás általi kihallgatása – mondja BEKE KRISTÓF „a lélektudomány” névében – egyenes utat nyit a legutálatosabb indulatoknak és kártékony szenvedelmeknek kitörésére, és azoknak halálos holtig meggyökeredzésére. Ugyanis a gyermek vagy tudta leckéjét, és mégis rossz jegyet kapott kihallgatójától; vagy nem tudta, és mégis jót írt amaz neki. És miért így? Azért, mert az elsón valamely okból vagy bosszút akar állani a kihallgató, vagy ily módon akarja tanulótársát holmi kedvezésekre, ajándékadásokra kényszeríteni; a másik pedig azért, mivel már meg van ajándékokkal vesztegetve. De ki tudná előszámlálni az emberi szenvedelmeknek minden nemeit, és a rossz calculus miatt a kegyetlen büntetéstől irtózó gyermekeknek mindent elkövetni kész találós eszének fortélyait! *Veni et vide*”¹

Nemcsak a katolikus, de itt-ott a protestáns iskolákban is tovább élt a jezsuiták aemulatiós rendszere. PULSZKY FERENC beszéli emlékirataiban, hogy mikor az eperjesi ev. líceum syntaxis-osztályába járt, a tanár „a fiúkat fel; osztotta rómaiakra és teutonokra, minden padnak volt két tribunusa, ezek felett két consul, egy censor, a jegyek mennyisége szerint, melyeket mindenki szorgalmáért s magaviseletéért mindennap nyert vagy vesztett. Minden tribunus kihallgatta legénysége leckéit s átvizsgálta gyakorlataikat, a consulok a tribunusokét, s bejelentették a hibákat. Ezenkívül minden tanulónak neveztetett ki versenytársa, s ezek kölcsönösen vigyáztak fel egymásra; ha csín történt, nemcsak a vétkes, de a versenytársa és felettvalója is bűnhődött, ha a csínt fel nem adta. Az egész rendszer igen alkalmas volt, hogy a vizsgáknál fényes eredményt állítson elő, de a jellemre károsan hatott, mert hiúságra és önzésre volt alapítva, a feladást kötelességgé tette, a kölcsönös bizodalmat elfojtotta s a memorizálásra fektette a fösúlyt.”²

Az iskolai év MÁRIA TERÉZIA rendelkezése szerint november elején indul meg s szept. 8-ig tart. A vizsgálatok

¹ BÉRE KRISTÓF: A lélektudomány viszonya a neveléshez. Philosophiai Pályamunkák. 1845. 98. 1.

² PULSZKY FERENC: Életem és korom. I. 1884. 20. 1.

ezután folynak le körülbelül szept. 20-ig. JÓZSEF császár igen bölcsen a nagy szünidőt 1786-ban a július és augusztus hónapokban szabja meg, úgy ahogy ma is van. Az 1806 Ratio ismét a szeptember és október hónapot rendeli el szünetük. Ez az időbeosztás azonban célszerűtlennek bizonyul. Ezért a helytartótanács 1831-ben úgy intézkedik, hogy a nagy szünidő azontúl augusztus és szeptember hónapban legyen. Az abszolutizmus 1849 után ezt a beosztást tartja meg. A mai júliusi és augusztusi szünidőrendszert a magyar vallás-és közoktatásügyi miniszter csak 1875-ben rendeli el.

A második Ratio értelmében a vásár- és ünnepnapodon kívül szünet van a király születése és nevenapján, a farsang utolsó három napján, pünkösd keddjén. A karácsonyi vakáció csak dec. 24-ikére és a két ünnepre korlátozódik; a húsvéti szünet nagypénteken kezdődik s húsvét hétfőjével végződik. A vidéki tanulók ezeken az ünnepeken nem mehetnek haza. (46. §.) Habár a Ratio a legszigorúbban megtiltja (*severissime interdictum*), hogy ezeken a szüneteken kívül az igazgató még egyéb recreációs napot is engedélyezzen, mind az igazgató, mind a tanárok meglehetősen bőkezűséggel osztogatják a szüneteket. Pl. általános szokássá vált, hogy az igazgató a pünkösdöt követő három-négy napot kirándulásra, az ú. n. tavaszi mulatságra (*Feriae Maiales*) engedélyezte, amelyből azonban a hanyag tanulók ki voltak zárva. A helytartótanács¹ és a főigazgatók hiába próbálják a szabályellenes szünetek számát korlátozni. Különösen szokásban van a tanári névnapoknak szünettel kapcsolatos ünnepélyes megülvése. Végre a kormány ezt is megtiltja.² Azonban hiába: a mélyen meggyökerezett hagyományt papírosrendelet nem tudja kiirtani. Kedves melegséggel írja le ZICHY ANTAL az idevágó szokásokat, mint diákkori emlékeket a harmincas évek tájékáról. A tanárt névnapján ajándékkai lepik meg. Ilyen tipikus ajándék a művészileg esztergalyozott vagy éppen ezüst tintatartó, ezüst burnót-szelence („tubákos pixis”), arany zsebóra, hímzett vánkös, papucs vagy óratartó, vagy egy fényes rámbába foglalt quodlibet, mely művészi gonddal szétszórt ezernemű tárgyakat tüntetett

¹ H-t. 1818: 34621. sz. *OL*.

² Ht. 1823: 8594. sz. *OL*.

fel, mik közül ritkán hiányzott a hit, remény és szeretet rózsákkal körülfont hármás jelvénye, egy bankónak fél vagy negyedrésze, mely egy kártya vagy pecsétes levélke alól véletlenül kikandikál. Jöttek végre hosszú sorban a torták és sütemények, az ünnepeltnek cukorba foglalt elmés dicsőítéssel stb. De mindez semmi az ünnepély szellemi részéhez mérve. Az első eminens beköszöntő, a második eminens záróbeszédet mond, közben az osztály termében, melyet erre az alkalomra ünnepélyesen feldíszítenek, színdarabot adnak elő, vagy egy rímes versekben, esetleg hexameterekben írt, tableaukkal és közbeszótt énekekkel élénkített pástorkölteményt, erre a célra átdolgozott eklogát. „Elosztottuk, másolgattuk gondosan, mondja ZICHY, a szerepeket, titkon betanultuk, jobban, mint valaha bármely leckét, megtartottuk félreeső ligetekben a próbákat, úgy mint a Zuboly híres csapata. Volt nagy lótás-futás az egész városban a jelmezek után, melyek hosszú rojtos, bőujjú ingekből és lábravalókból, pörge kalapokból, cifraszűrökből stb. állottak.” Az ünnepélyen a többi tanár is megjelent a földíszített tanteremben.¹

Egyébként is az iskolai ünnepélyek nagy szerepet játszanak gimnáziumaink életében. Az 1777-i Ratio a pompakedvelő barokk-kor szellemét leheli, mikor azt óhajtja, hogy az iskola minden fontosabb alkalommal ünnepélyt rendezzen: tehát a tanév megnyitásakor és bezárásakor, a vizsgálatok berekesztésekor, a főigazgató vagy valamely kiváló személyiség látogatása alkalmából. A leghatásosabbak az évzáró ünnepélyek, amikor az igazgató nyilvánosan felolvassa a klasszifikációt. Az igazgató buzdító beszédet mond, mire az egyik tanár, majd tanuló köszönetét fejezi ki.

Mivel szórakoznak a régi magyar diákok az iskolán kívüli időben- A sport mai nemei persze nem ismeretesek előttük, de amiket ők játszanak, nem kevésbé értékesek. Labdáznak, ostorral csigát pörgetnek, bűgőcsigáznak, golyalábon járnak, horoggal halásznak, lépvesszővel madarásznak, sárkányt eresztenek, gomboznak, golyóznak, pityköveznek, bújósdit meg fogócskát játszanak, versenyt futnak; ha a folyó kiont, leszedett ajtókon tutaj óznak; ha hó és jég

¹ ZICHY ANTAL Elbeszélései. 1877. 20-27. 11.

van, ereszkedőn egymásba csimbajkodva szánkáznak; mivel akkor még nálunk vaskorcsolya nincsen, csontszárat vagy fába vert késpengét kötnek talpuk alá és vasszeges bottal két láb közt tolva a jeget, iramodnak előre. De mégis a labdázás legkedvesebb állandó multságuk, mégpedig a méta-zás, kukk-ütés és kótyázás.¹

Bármely köznevelési rendszernek éppen *fegyelmi szabályzatából* tűnik legjobban elő a nevelésnek az az iránya, melyet megvalósítani akar. Az iskola fegyelmi szabályzata tükrözi vissza legjobban a kor pedagógiai eszményét és felfogását: milyen jellemű embert akar az ifjúból faragni s milyen hibáktól akarja megóvni. A fegyelmi szabályokban egyszersmind az ifjúság erkölcsi magaviseletének negatív reliefje is elénk tárul: mi az, ami az ifjúságot tiltott módon leginkább szórakoztatja, a tanulástól elvonja. Melyek azok a tipikus vétségek, amelyekbe a tanulócsereg sodródik-

A második Ratio fegyelmi szabályzata s az ezt évről-évre kiegészítő helytartótanácsi rendeletek igen *szigorúak*. Sokszor a FERENC-féle abszolutizmus rendőrállamának szellemé szól belőlük, mely a monarchia felnövekvő nemzedékét a JÓZSEF-féle szabadosság és a MARTINOVICS-féle összeesküvés után minden tekintetben meg akarja óvni a felvilágosodásnak, a francia forradalmi eszméknek romboló hatásától. Az engedelmes, hű és munkás alattvaló alakja csak szigorú fegyellemmel formálható ki. Hiába hangoztatja ÜRMÉNYI az 1791-i tanügyi bizottság elnöki megnyitójában, s ennek nyomán szóról-szóra az 18064 Ratio is, hogy „ez a szabad nemzet, mely sajátos alkotmánynak örvend, nemes szellemű és ne szolgálai nevelésben részesüljön, s inkább a becsületértés, mintsem a büntetés félelme irányítsa.”² A Ratio fegyelmi kódexének tényleges szelleme s az 1848 előtti iskola valóságos élete a nevelés legfőbb eszközét mégis csak a rengeteg tilalomban és a szigorú büntető szankciók-

¹ L. ezekre nézve SZINYEI JÓZSEF: A Timáriház. 110. 1. Koos FERENC: Életem és Emlékeim. 1890. I. 146-8. 11.

² „ut Natio haec libera, et peculiari gaudens constitutione generosam sortiatur educationem, magisque honore, quam poenis regatur” Ratio. Educ. 249. §. A „ne szolgálai” kifejezést a Ratio szövege ÜRMÉNYI szavai-ból jellemző módon kihagyta. Az új politikai éra ettől a kifejezéstől már irtózott.

ban látja. De viszont azt is el kell ismernünk, hogy az e korbéli ifjúság számos súlyos vétsége és tipikus kihágási módja némileg érthetővé is teszi ennek a nevelési rendszernek *erősebb büntető politikáját*. Olyan vétségek vannak napirenden az ifjúság körében (bizonyítványhamisítás, bankóhamisítás, fegyveres tömegverekedés, egy-egy osztály föllázadása s az iskolai bútorok összetörése stb.), amelyek manapság csak elvétve fordulnak elő.

Az ifjúságnak *ezt* a fegyelmetlenségét persze a Bécsbe menő kémjelentések túlzó módon kiszínezik s mind az iskolák magyarosabb szellemének rovására írják. HAGER rendőr-miniszter 1814-ben azt jelenti az udvarnak, hogy a magyar gimnáziumi és akadémiai diákok közt az erkölcstelenség mind nagyobb fokra hág, s ebben a tanárok bűnösek, „akik a durva magyarismus politikai alapelve szerint minden korlát nélküli szabadságot engednek az ifjúságnak; kis diákok kocsmába s kávéházba járnak, kártyáznak.” Milyen gyógyszer ajánlanak erre az államtanács osztrák tagjai- A bécsi centralizáció panáceját: az egész magyar közoktatásügyet a bécsi udvari tanulmányi bizottság kezébe kell tenni. ACZÉL magyar államtanácsos hamis pletykának minősíti a rendőrség jelentését, mely minden színek-szónak mindjárt hitelt ad. „Kérdem – mondja éles logikával -, vajjon ha ezek az ifjúság erkölcstelenségéről szóló adatok igazak is, vajjon mit segít a dolgon, ha a magyar iskolaügy vezetése az itteni tanulmányi bizottság kezébe kerül-” Bécsben is előfordulnak hasonló diák-kihágások. Kéri, vizsgáltsák meg, vajjon igazak-e a rendőrminiszter adatai- A király ezt el is rendeli.¹

A Ratio szerint az igazgatónak kötelessége az iskolai törvényeket (*leges scholasticae*) minden félév elején ünnepé-Ívesen kihirdetni (220. §). Legtöbb helyen a törvényeket rá mába foglalva a tantermekben is kifüggesztik. Számos ilyen iskolatörvény maradt meg, amelyek nagyrészt a Ratió-
nak, vagy mint magyarul nevezik: az „Iskolai Rendtartás Könyvének” megfelelő szakaszaiból állanak. Ha ezek közül az iskolatörvények közül egyet, pl. a pápai bencés gimnáziumét, tüzetesebben szemügyre vesszük, a katolikus gimnázium-

¹ SZEKFŰ: Iratok, 318. 1.

mok fegyelme minden ágazatában élénk táru. Idézetekben nem fukarkodom, hogy a százévesnél öregebb, 1810 tájáról való fegyelmi kódex nyelvének ódon zamatát is megérez-zük.¹ A minden ízében latinnyelvű iskola a törvényeket magyarul hirdeti ki, hogy a diákság apraja-nagyja jól érthesse, akkor, amikor a polgári törvények latinul vannak kodifikálva, amiből az ország népének legnagyobb része kukkot sem ért.

Mindennap kötelessége a tanulónak reggel $\frac{1}{2}$ 8-kor a misén megjelenni. Vasárnap ezt exhortáció előzi meg; délután $\frac{1}{2}$ 4-kor litánia van. Havonkint gyónás és áldozás. A tanárok s a város előkelő polgárai iránt különös tisztelettel és engedelmességgel kell viseltetni, őket főhajtással s kalaplevétellel köszönteni. „Hogy ha pedig valaki az törvényes parancsolatot adandó hatalomságnak ellenszegezne magát, vagy másokat valami nyakas ellentállásra és engedetlenségre ingerelne, vagy az megérdemlett büntetést elkerülni merészelne, az tüstént az iskolából kizárattatik, és az város vagy megyebéli hatóságnak méltó büntetés végett általadatik.” Azok, akik engedelem vagy fontos ok nélkül az istentiszteletről vagy az előadásokról elmaradnak, „ha meginttetvén, magokat meg nem jobbítják, az fél észten-dei próbatételekben szorosán meg fognak próbáltatni, és a kinyomatandó nevek rendje összeszerkesztetésében, azaz classificatióban, de még az iskolai bizonyáságtétel4evelekben is, azaz Testimoniumokban, restségnek csúf jelével meg fognak jegyeztetni”. Kölcsönkérni, adósságot csinálni nem szabad. Ha valaki instruktorságot vállal s kötelességét elhanyagolja, „nem csak a pénzbeli jutalomtól, de még az konditziótól is megfosztattatik”. Minden diáknak este télen 8 órakor, nyáron 9 órakor otthon kell lennie, „mert ha későn estve valaki az utcákon, vagy mások szállásán megtaláltatik, az, mint éjjeli kóborló, városi felvigyázók által megfogattatik, és csak másnap azon hajdúk által az iskolai törvényszéknek által fog adatódni, hogy érdeme szerint keményen megbüntettessék”.

¹ A szabályzatot közli *Bakonyvári Adefonz*: A pápai kath. gimn. története. 1898. 95. sk. 11.

Szigorúan tilos a színházbajlás: „Komédiákba és theatrumokba, azaz néző játékházakba bejárni,¹ vagy kávéházakba és bálba, azaz: közönséges és nyilvános táncmultságokra menni még a szülők felvigyázása alatt sem szabad; akiktől pedig ezen törvény általhágattatik, első esetben példásan megbüntetődnék; ismét vétkesek, erkölcsökre nézve második classissal meg jegyeztetvén, az iskolából kizárattatnak.” A csaplárosok és színigazgatók, akik a diákságot beeresztik, a hazai törvények szerint súlyos büntetésben részesülnek. „Minden pénzre játszó, borivó, dohányzó és tánczó társaságok, minthogy azok nemcsak a tudományokban való előmenetelre nézve, de még az erkölcsösségre nézve is az ifjúságnak igen ártalmasak, nagyobb és ugyan érzékenyebb büntetésnek fenytéke alatt tilalmaztatnak; a kik pedig az korcsmákban és oly csapházakban való bemenetelről bé fognak vádoltatni, melyekben teke és golyóbyssal való multságok [billiárdozás] adattanak, vagy (a mi a leggyalázatosabb) fejer személyekkel való gyanús társalkodásról, – azok az érdemes iskolabéli ifjúság nevérendjéből ki fognak törültetni, és minden iskolabéli megyekben [tankerületben] mint becstelének kihírlesztelve, az iskolából örökre kizárattatnak. Hasonló fenyték alatt tilalmaztatnak: mint éjjeli, mint nappali botokkal, csákányokkal, buzogányokkal és durungokkal való kóborlások, szintűgy az utcákon való lármás öszvegyülekezések, vagy az iskolákban tréfás birkózások, czivakodások, csúfolkodások és veszekedések, annyival inkább erőszakos verekedések; nem különben akár minemű fegyvereknek hordozása, kézzel vagy parittyával, vagy hasított fával kövek, nyilak vagy dzsidák hajtása, – végtére másnak nemtelen származását, testi hibáját vagy akárminemű fogyatkozott természetnek

¹ A színházlátogatás még az egyetemi hallgatóknak sincs megengedve. „Az iskolai törvények szerint – mondja a pesti egyetem egyik bölcsészethallgatója naplójában (1806) – tiltva volt a színházba járni (a régi mívelt görög nemzetnél pedig parancsolva volt a színházba járás), de DUGONICS nagy tekintély lévén a professorok közt, néha megengedte, mondván: No, fiaim, ma szép darabot játszanak a magyar theatrumban, elmehettek megnézni, magam is ott leszek. Ő páholyba szokott járni a földszinten; és többnyire állva nézte az előadást.” (BALOG ISTVÁN naplója. Irodört. Közi. 1924. 51. I.).

hijányosságát, religióbéli különbözést, vagy az iskolában méltán elszenvedett büntetést másnak hírül adni, vagy szemrehányni fölöttébb tilalmas.”

Az iskolai törvény különös figyelembe részesíti a polgárság vagyonát, nehogy az ifjúság csintalanságból megront gálja. Ezért a fák, szőlő- és zöldséges kertek, mezőföldek, rétek pusztítása, vagy megsértése szigorúan tilos. Hasonlóképp könyvek, ruhák vagy más dolgok eladása, megvevése, elzálogosítása vagy cserélése, sorshúzás, azaz lotteria-játék által való elidegenítése erős tilalom alá esik. Úgy látszik, ezek tipikus vétségek voltak. De a korra jellemző, hogy az iskolai törvény sokkal súlyosabb bűnöket is kényeleti föl- említeni, ami arra utal, hogy nem ritkán ezek is előfordulnak: „Aki pedig valami tetemes lopásról vagy más nagyobb kárt és közbotránkozást okozó cselekedetről, p. o. iskolai testimoniumok meghamisításáról, vagy papiros pénznek, azaz bancoczeduláknak készítéséről bé fog vádoltatni és gonosz tette bé valósodik, az tüstént az gymnasiumbéli érdemes ifjak számából kitörülttven, megfogattatik, és ha nemes szülőktől származott, akkor vármegyebéli, nemtelen pedig helybéli tanácsnak és városi törvényszéknek által foř adatódni, hogy hazánk törvénye szerint megítéltessék.” Nyári időben tilos a fürdőházon kívüli fürdés a folyóban, télen pedig a jégen való csúszkálás vagy szánkózás, hasonlóképp a város közelében a tüzetrakás; „minden dohányzás fiataloknak áltájlában, korosabbaknak nevezetesen a nyilvános pipával való járás is különös büntetés alatt tilalmaztátik.”

A Ratio, amelyből való e szabályok túlnyomó része, valamennyi iskolai fokozatra ugyanazokat a törvényeket írja elő. Tehát az egyetem jogászai és orvos jelöltjei éppúgy nem mehetnek a színházakba és táncmulatságokba, mint az éretlen grammatisták. Feltűnő a botok és fegyverek viseled sének és a verekedéseknek nyomatékos eltiltása. Ennek az az oka, hogy a régi iskola tanulói igen szerettek testületi verekedéseket rendezni, főképp az inasokkal és a zsidókkal. 1821-ben a zsidóknak az ifjúságtól való megtámadása ország- szerte el kezd harapózdni; ekkor a helytartótanács öfelsége nevében külön szigorú rendeletet ad ki a verekedések meg-

gátlására.¹ A régi iskola komolyan üldözi az *iskolai divat' bábok* piperéjét, a tanuló-arszlánok „komédiás viseletét”. Ilyen dandyskedésnek minősítik a melligérő nadrágot, a félarasznyi hosszúságú dolmányt, a több keszkenőből álló nyakravalót, a prémes csizmát, a keskenyen vágott csizmás orrot. Szigorúan tiltják a tanulók életveszélyével vagy a mások kárával járó sokféle diákszokást: a kocsik után való futást s a beléjük való kapaszkodást, a zsványosdi játékot, a sárkányeresztést, csúzlizást, kövel való hajigálást, feszek-szedést. A dohányzás is szigorúan tilos; de azért gyakori a panasz, hogy az ifjak *cum cigarris* járnak-kelnek a városban. Úgy látszik sok visszaélés történt a betlehemjárással is, mert számos iskola nem engedi meg a tanulóknak; a passió- játékok színrehozatalát pedig 1816-ban maga a helytartótanács tiltja meg, mivel „a Krisztus és a szentek életére és szenvedésére, mint tiszteletreméltó tárgyra vonatkozó színi mutatványok egyáltalában nem alkalmasak a színházi előadásokra (theatralibus productionibus)”.² Némely iskola még a hegedülést is megtiltja diákjainak, mert ebben a mulatozás eszközt látja. Jellemző, hogy a pozsonyi ev. líceum direktorát JÓKAI a maga diákemlékei alapján e szavakra fakasztja: „A hegedülést pedig semmikép meg nem engedem! mert a diákok köpönyeg alatt hegedűt hordanak a kocsmába. A hegedűt összetöröm, a köpönyeget pedig felszabom kabátnak. Diáknak köpönyeg! Az csak katonatisztnak való. Aztán a táncra készült kecsgeorrú csizmákat sem töröm senkinek a lábán, tisztességes ember csonkaorrú csizmát hord; nekem senki hegyesorrú csizmában az iskolába ne jöjjön, mert én felteszem a lábát a padra, s a csizmája orrát levágom.” (Mire megvénülünk.)

A harmincas évektől kezdve a magyar politikai élet fölpezsdülése, ennek gyorsan verő ritmusa csakhamar átragad az ifjúságra is, főképp oly helyeken, ahol zajos megyegyűlések, féktelen korteskedéssel járó tisztújítások mennek végbe. A gimnáziumi tanulók is *titkos társulatokat* alakítanak, ahol megvitatják a politikai eseményeket, pálcát törnek

¹ Ht. 1821:4250. sz. A fegyverviseelés és verekedés megtiltására vonatkoznak a Ht. következő rendeletei: 1797. év: 12995. sz.; 1798:25555.; 1814:102.; 1815:20744.; 1818:31352. *OL.*

² Ht. 1816: 13376. sz. *OL.*

az ingadozó hazafiak fölött, eljárnak éljenezni fáklyászenékre, egy-egy lesújtó kormányintézkedés alkalmából kalapjuk mellett gyászt viselnek, úgy, mint a felnőttek. Pózsonyban az országgyűlési ifjúságnak a gimnáziumi tanulók is segítenek KOSSUTH Tudósításainak gyors másolásában: az iskolai fiatalság maga „százkezü typographia”. A kormány többször megtiltja az ifjúság politizálását s a megyegyűléseken való részvételét.¹ A helyzet 1846-ban egyenest tűrhetetlen. „Több helyeken tapasztaltatván – mondja ekkor a már magyarnyelvű kormányrendelet² –, miként a tanuló ifjúság a megyei gyűlésekhez tolakodva, még a közgyűléseken is tetteles befolyást gyakorolni szerénytelenkedett”, meghagyja őfelsége parancsából a kir. főigazgatóságnak, „miszerint a hatósága alá tartozó intézetekben a tanuló ifjúságot a gyűlésekbeni tetteles részvételtől és befolyástól súlyos büntetés alatt tiltsa el”. Ez ellen az intézkedés ellen viszont a vármegyék rendői sorban feliratilag tiltakoznak, mert „ez ellenkezik – mondja Abaúj vármegye – az alkotmányos polgárnak jóérzelmeivel, az ifjúság a gyűléseket hallva, sokat tanul a polgári alkotmány közigazgatása körül”.³

A régi magyar középiskolától osztott büntetésmódok közül legsúlyosabb a *career*. Vannak esetek, amikor valami nagyobb kihágásért a tanulót 24 órára is kenyéren és vízen elzárják. Az ifjúság elég duhaj szellemű, de a tanárság sem áll távol a durvaságtól. Bizonyosság rá a *testi büntetések* egyetemes és állandó alkalmazása. A Ratio külön nem említi a testi fenytést, de azért az erre való engedély világosan kiolvasható belőle. Amikor ugyanis az iskolából való eltávolításról szól, még végkísérletképen a testi büntetésre utal: „Si alia corporis castigatio videatur esse necessaria, ea quoque erit in promptu.” Van eset rá, hogy a főigazgató tizenkét korbácsütést szab ki büntetésül s kijelenti, hogy ha a vásott tanuló erre sem javul meg, az ország összes gimná-

¹ Ht. 1839:11160.; 1839:38495. sz. *OL*.

² Ht. 1846: 149. sz. *OL*.

³ Az 1848/9. vall.- és közoktatási minisztérium iratai közt az *OL*--ban: D590. 453/1848. sz.

ziumaiból ki kell zárni. Az ifjúság fegyelmetlensége, gyakori ellenszegülése s botrányt okozó magaviselete arra indítja a század elején a kormányt, hogy a testi büntetést az iskolában külön rendeletben megengedje. Hozzáteszi azonban, hogy a felsőbb osztályok tanulói csak az igazgató vagy a tanári szék határozata alapján ítéltetők testi fenyítékre. Ezzel a büntetéssel járó visszaélésekért az igazgatót teszi felelőssé.¹ A kiszabott testi büntetést vagy az osztályban, vagy a tanári szék előtt hajtják végre. A közbotrányt okozó vétséget az egész gimnázium láttára torolják meg: ez az „ünnepélyes virgácsolás”. Mivel az egész iskola tanuló-ságát alkalmatlan összegyűjteni, később itt is érvényesül a képviseleti rendszer: a büntetést az egyes osztályok két-két kiküldöttjének szeme láttára foganatosítják. A virgácsot később a nádpálca helyettesíti. A büntetés mértéke rendszerint három-négy ütés; a súlyosabb kihágásoknál tíz-tizenkettő. A hevesebb vérű diák a testi büntetést néha a tanáron azonnal visszatorolja. Ismeretes, hogy KISFALUDY KÁROLYT egy erkölcsi leckéztetés kíséretében a győri gimnáziumban tanára arculütötte. A tizenöt éves indulatos és büszke fiú, aki társai előtt magát önérzetében súlyosan megsértve érzi, megragadja a tintatartót s tanára felé dobja. A tanári kar, családja előkelő voltára való tekintettel, nem csapja ki azonnal, hanem a félév végén megbuktatja. De pár évvel azelőtt, még József császár alatt, a másik KISFALUDY sem jobb a deákné vásznánál. Amikor egyik tanára az eminensek sorában hátrább helyezi, Sándor, mint maga írja önéletrajzában, lázadást szít s „az egész oskolával a professort hamis classificálónak kiáltja ki”. Az igazgató bevádolja atyjánál a *crimen laesae majestatis* alapján. Sándor nem mer hazamenni, a győri bástyáról a Dunába akar ugrani. Végre is hazajut, atyja megdorgálja, tanáraitól bocsánatot kér s az igazság helyre van állítva: újra első eminentiát kap.² Székesfehérvárt az andalgó és félénk természetű VÖRÖSMARTY igazságérzését sérti, hogy egyik jóbarátját tanára valami csekély hibáért meg akarja vesszőztatni. Amikor a tanárt hiába kéri, hogy ne tegye meg a fiún ezt a szégyent, VÖRÖSMARTY

¹ Ht. 1814:102.; 1816:30122. sz. OL.

² KISFALUDY SÁNDOR Minden Munkái. VII. köt. 378. 1.

fölkel, utána az egész osztály; odahagyják az iskolát s a város mellett elterülő fűzesbe vetik magokat. A tanár városi hajdúkkal megy utánuk, de ezeket a diákok kövel dobálják, sőt puskával is lödöznek rájuk. A diákok kérésére a fegyverszünet alatt a tanár a hajdúkat eltávolítja, mire a diákok visszatérnek az iskolába. Itt azonban az igazgató a fegyelem súlyos megsértéséért Vörösmartyt és társait megveszszózteti.¹ Eredeti büntetésmód volt, főképp szerzetes gimnáziumokban, a szamaras vagy ökrös tábla, melyet a vétkes tanuló nyakába akasztottak, vagy a nyakba akasztott súlyos fakölönc, melyet az iskolától egész hazáig kellett mindenki szemeláttára cipelni. A legtöbb iskolában szokásos a kúrator rendszer. A tanár megbíz egy-két tanulót, hogy a tanterem tisztaságára, társaiknak az iskolában és az istentiszteleten való pontos megjelenésére s az utcán való viselkedésére ügyeljenek. Ezeknek a kurátoroknak kötelessége a szabályok ellen vétő tanulókról jelentést tenni. Ilyen tisztel gyakran az iskolai pedellust is megbízzák.

Nemcsak a katolikus, de a protestáns iskolák tanárai is szóról-szóra értelmezik ebben a korban a Szentírás szavát: *Qui parcit virgae, odit filium*. A virgács, skutika és pálca náluk is a nevelés elengedhetetlen kelléke, bár a német egyetemeket megjárt tanároknál a filantropizmus szelleme a testi büntetésre való hajlandóságot többé-kevésbé enyhíti (346. l.). A durvaság, mellyel a régi tanárok fegyelmeztek, a mai pedagógus büntetőpolitikája előtt alig érhető. TOMPÁ-t, a mindig eminens és jámbor viseletű tanulót, mivel másokkal együtt a hideg télben falopáson csípi, tanára nyilvános megbotozásra ítéli. A 21 éves, társai előtt tekintélynek örvendő TOMPA, aki már néhány hónap múlva az akadémiára lépett volna, önérzetének ezt a brutális megsértését nem bírja elviselni s évközben otthagyja a pataki iskolát (1838).² Néhány kortárs emléke az e korbéli fegyelmezés módját és hangját jól megérezékelteti. HUNFALVY PÁL a falusi iskolából, ahová százötvened magával járt, a kés-márki ev. líceum grammatikai osztályába jut. Meglepi itt társainak pajkossága, de az érte járó kemény büntetés is.

¹ GYULAI PÁL: Vörösmarty életrajza. 6. kiad. II.

² NAGY SÁNDOR: Tompa Mihály iskolai pályája. 1908. 11. 1.

Remeg, mikor először látja, hogy a tanár „cassájából” (a katedra fiókjából) vesszőt vesz elő s az egyik fiút lehúztatja. Azt hiszi, hogy ez a sora a latin iskolának, ahol deákul beszélnek. (Emlékezés Késmárkra.) Hasonlóképp írja le a harmincas évek végén a miskolci ev. gimnáziumban szerzett tapasztalatait br. PODMANICZKY FRIGYES. „Dunaj uram legsze-
lídebb kifejezései, ha valamelyikünkre megneheztelt, ezek valának: Canis tua mater; kutyafejű tatár; zsvány; perversus puer; vos estis latrones, betyarones; accipies scuticam! s alig ejtette ki e szavakat s a scutica [korbács] már köz-
lünkben járt, mert hisz ott lógott a cathedra mögött a Dunaj uram tányéros sipkája szomszédságában. De mi a scuticát már úgy megszoktuk s annak kellemetlen követ-
kezesei ellen oly biztos óvszert találtunk föl, hogy látszólag sírva, de a valóságban mosolylyal fogadtuk tanárunk vad kikeléseit.” A biztos óvszer a nadrág kelméje alá rejtett irka volt. „A lóczára reá helyezkedtünk, kiállandók a büntetést, minden egyes korbácsütésre feljajdultunk erősen, nehogy Dunaj uram észrevegye a scuticának túl a rendén való csattanását. íme első gyakorlati tanulmányom a botbüntetés megszüntetése érdekében, melyet utóbb örömmel szavaztam meg.”¹

A régi iskola a testi büntetést gyakran a tanulmányi eredmény mértékévé avatja. A tudatlanságot és a fájdashat eredeti módon kombinálja. „Páter Hutkaynak az volt a gyönyörúsége – mondja a korponai piarista gimnázium egyik tanítványa a harmincas évek elejéről –, hogy midőn hetenként kétszer az iskolában a latin nyelv gyakorlati feladata került sorra, minden növendék kapott egy-egy lapot, melyre egy pár latin sor volt felírva. Ezt le kellett tudni fordítani magyarra vagy tótra; aki bízott magához, hogy az ő fordítása jobb lesz, mint a Matyié vagy a Palkóé, joga volt ráírni a pensumot tartalmazó lapra: *N. N. contra N. N.*

¹ PODMANICZKY FRIGYES: Naplótöredékek. 1887. I. 209. A régi református kollégiumi életben is nagy szerepe van a botnak s egyéb testi büntetésnek. L. erre nézve Koós FERENC: Életem és emlékeim. 1890. I. 90-120. 11. Koós munkájában található a régi, színekben annyira gazdag kollégiumi élet legtüzesebb leírása. V. ö. LÉNÁRT JÓZSEF: Emlékek a régi kollégiumi életből. 56 lap. (A marosvásárhelyi ref. kollég. Értesítője, 1914.)

pro scuticis, pro virgis vagy *pro baculis*. Azaz, hogy a kihívó, ha pensumát csakugyan helyesebben fejtette meg, mint a kihívott – amit a tanár ítelt meg –, annyi korbács-, vessző- vagy botütést mért a szegény bukottra, amennyi neki tetszett. Megjegyzendő, hogy minden tanuló köteles volt valakit kihívni; s minthogy a legrosszabbul tanulók az iskolában ismertek voltak, természetes, hogy főleg ezek ellen fordult az inhumánus hajsza. S így megtörtént, hogy az ilyen üzöbe vett vad tíz-tizenöt jobban megfejtőnek a csapásait volt kénytelen eltűrni, ami aztán a professor úrnak nagy mulatságot, az iskola nagyreményű csemetéinek pedig büszke elégtételt szerzett.”¹ A kor durva fegyelmezés sere jellemző egy honti földbirtokosnak 1848-ban br. EÖTVÖS JÓZSEF miniszterhez intézett feljelentése az egyik szerzetesi gimnázium konviktusi prefektusa ellen, akit fia halálának okozójául tüntet fel. Szerinte „a mostani felvilágosodott korban még az állatkínzás ellen is egyesületek létesülnek” s ugyanekkor a prefektus üti-veri a rábizott bennlakó diákokat, nagy hidegben köpönyeg nélkül kényszeríti őket hosszú sétákra s mint valami afrikai rabszolgákat, hajtja maga előtt őket.”²

A kor nevelési felfogásának éppen nem humánus büntetőpolitikai szelleme olyan, hogy még a javatanár is derűre-borúra verekedik. „Egyszer emlékezem – írja ZICHY ANTAL legkedvesebb tanáráról, kinek legtöbbet köszönt –, félhóna alá kapta kurtagallérú kék köpenyét s jobbával egy nádpálcát suhogtatva rohant be a terembe, haja égnék állt, szája tajtékzott. Dühe okát nem tudtuk, de az egyik oldalt, – a rómaiak voltak-e vagy a görögök- – válogatás nélkül agyba-főbe verte, mintegy bőszen Achilles a birkanyáj közt s lihegve csak akkor hagyta el a csatatér, mikor ellenfelei mind a padok alá bújtak... Istenem! ma szentül elcsapnák ezért.”³ Régi pedagógusaink fegyelmező technikáját gyakran aranyozta be a jóízű humor is. „Egy pajtásunknak szerelmi levélkéi elkoboztattak s a direktornak kezébe kerül-

¹ CSALOMJAI PAJOR ISTVÁN: Emlékek és rajzok a 48 előtti jó világból. 1897. 11. 1.

² Az 1848/9. vall.- és közokt. miniszt. iratai: D590. 1311/1848. sz. OL.

³ ZICHY ANTAL Elbeszélései. 1877. 18. 1.

Az komor, mogorva férfiú és nagy cynikus volt, nem vette tréfára a dolgot, hanem katonásan „lehúzatta” a mi szerelmes barátunkat, s korbácsütésekkel szakíttatta szét rajta a más helyre és jobb célra szánt drága dokumentumokat, hogy jó időre elvegye kedvét mind neki, mind másoknak ily és hasonló stílusgyakorlatoktól.”¹ Azért ezekben a régi pálcázó tanároknak a külső rideg viselkedés ellenére gyakran meleg szeretet is lakozott tanítványaik iránt, éppúgy, mint a nagyon könnyen bothoz nyúló családapákban fiaik iránt. Mi már ezt a paradoxont kevésbé értjük. Magyarázat: az évszázados iskolai hagyományok szokásereje. Az iskolai nevelés a testi fenyítés szempontjából csak az érdes házi nevelés egyenes folytatása volt.

A fegyelmezés túlságos keménységét és gyakran eszeten szigorát részben a *tanulóiffúság durva magaviselete és gyakori súlyos kihágása* érthetővé teszi. A tanárokkal való nyílt ellenszegülés és szembeszállás, az iskola épületének és bútorainak bosszúból testületi megrongálása vagy össze; törése, diáksztrájk rendezése, dorbézolás éppen nem ment ritkaságszámba. Nagy diákforradalom volt pl. 1836-ban a pozsonyi ev. liceumban. „Az egész lyceum összes diáksága – beszéli az intézet egyik egykorú tanulója – forma szerint forradalmi ténnyé lépett az iskolai igazgatóság és tanárok elleni bizonyos sérelmek s különösen az iskolai stipendium műknek rendeltetési céljoktól lett elvonása és részben legalább más, gyűlöletesebb célra, nevezetesen egy pedellusi állás kreálására történt fordítása miatt, ami annyira ment, hogy az összes klasszisok vagy hat hétig nem mentek iskolába, ezalatt pedig, különösen november és december havában, a súlyos kihágások minden nemét büntetlenül követték el; éjjelenként csoportosan lármázva járták be a várost s minden tiltott helyeket anélkül, hogy eme multságukban csak egyetlen szál rendőr is akadályozta volna. Végre ezt az exlex állapotot a közel Bécsben is megsokallták: SZIRMAY kir. biztos vezetése alatt katonai braccium vetett véget a rendtelenségeknek, és pedig úgy, hogy a primipilusok, akik

¹ U. o. 18. 1. PETŐFI is majdnem ugyanígy járt pórul Aszódon egy leányhoz írt szerelmes versével. Nem a leány, de tanára kezébe tévedt a vers, ez pedig úgy csúfolta meg a kis poétát, hogy mint völegényt mutatta be az osztálynak. Erre vonatkozik *A hűtlenhez* c. verse.

arra valók voltak, besoroztattak közembereknek, egy útrész a vármegyeház börtönébe csukatott be 14 napi siesfára. a legkisebbek, ú. n. csiribirik, pedig (akik közé én is tartóztam) minden különbség nélkül szekundát kaptak *ex omnibus*, oly kijelentéssel, hogy ha magukat ezentúl illendően viselik, az év végén ama rossz kalkulus rendes primára fog átváltozni; ami úgyis történt.”¹ Nagy diákribillió esett meg 1828-ban a budai gimnázium II. humanitas-osztályában: az ifjúság az ajtót, kályhát, padokat, ablakokat, szekrények oldalát összetörte. Nyolc tanulót az ország összes iskoláiból, hatot pedig az intézetből kizártak, a többi nyilvános testi büntetésben részesült.²

Sok a panasz az ifjúság tanóramulasztása miatt is. Sárospatakon évtizedeken át küzd az iskolai hatóság az ifjúságnak az iskolától távolmaradása ellen. Nagyszámú diák neve mellett a táblázatokon ott ékeskedik az észrevétel: *semper absens, raro praesens*, sőt az is, hogy *ignotus*.” Az egyházkerület 1811-ben szomorúan állapítja meg, „hogy a tanulóifjúság Sárospatakra lett küldetésöknök nemes céljárói megfélekedzvé, szilaj és semmi zablát ismerni nem akaró, vásott magokviselete által az iskolát s a tanulás helyét, melynek a tudományok, a tanulás s a jó erkölcsök kútfejenek s műhelyének kellene lenni, a rendtelenség, az erkölcstelenség s a szelíd tudományok követőihez éppen nem illő cselekedeteknek gyakorló helyévé s néző piacúvá átváltoztatták”. Patak városának magisztrátusa ugyanakkor arról tesz panaszos feljelentést, hogy „némelyek az ifjúság közül kamarákat törnek; némelyek seregenként összeesportozván, korcsmáról korcsmára járnak; némelyek a közönséges utcákon akármely nagy szelekben és szárazságban végig pipáznak és ha valaki által helytelen és törvénytelen cselekedetekért megszólíttatnak, vagy megintetnek, kardosan felöltözvé, házára mennek; némelyek összeseregelve, iszonyú verekedéseket eszközlenek”. Az egyházkerület 1811-ben az iskolából ki akarja tiltani azokat a tanulókat, kik „az erkölcstelenségnek azon alacsony garádicsára lépnének,

¹ CSALOMJAI PAJOR ISTVÁN: Emlékek és rajzok. 1897. 48. 1.

² Ht. 1828: 18454. sz. *OL*.

³ ELLEND JÓZSEF: A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt. Századok. 1914. 705. I.

hogy káromkodó szavakat, adtát vagy teremtettét elszórni bátorkodnának”. A „*trágár* tudományokat, mocskos beszédek s jónevelésű ifjak *szájába* nem illő esküvéseket is, intés és arestomozás után”, kicsapással kívánja büntetni.¹ -

Azt a képet, amelyet a régi magyar középiskola belső életéről: a tanárokról, az iskolai igazgatásról, a tanulókról, az oktatási módszerről, a tankönyvekről, a fegyelmezés szelleméről és módjáról megrajzoltam, most még ki kell egészítenem azokkal a lényeges vonalakkal, amelyek a *tanítás eredményét* képviselik. Azt a műveltségi anyagot, melyet a régi gimnázium a XIX. század első felének magyar nemzedékére átszámaztatott, a második Ratio és a protestáns iskolák tanterveinek ismertetése már elének tárta. Ez az anyag elég szűkkörű, főképp a latin tanítására korlátozódik, a *retorikai művelődési eszményhez* simul. Többen, mint láttuk, ezt a műveltségi anyagot is sokalták és az elmét szét-szóró enciklopédizmussal, mindent fejbegyömöszölő polyhistorismussal vádolták (342. 1.). *Milyen azonban ennek az iskolának szellemi tartalma s oktatási eredménye a jelentékenyebb kortársak véleményének tükrében? Milyen szellemi útravalóval bocsátja el a régi gimnázium a maga tanulóit, akik mint a nemzet művelt rétege az ország vezetésére és igazgatására voltak hivatva?*

A világlátott kortársaknak véleménye, különösen azoké, akiknek lelkét a hosszú alvás után minden irányban nagy reformtörekvések feszítik, akik a fejlett nyugati kultúra szellemi tartalmával töltekeznek, rendkívül lesújtó. „Más nemzetek, mondja SZÉCHENYI a harmincas évek elején, az idő szükségéhez és élethez szabják nevelésüket, míg a szegény magyar még mindig konyhadiákban botorkál és húsz évi tanulás után, habár mindig első eminens volt is, semmi valódi hasznosat nem tud.”² WESSELÉNYI is az ország nagy hátramaradottságának okát elsősorban az oktatási rendszer fonáságában és hiányaiban keresi: „Számptalan szükség feletti, egy rakás léha, nem kevés elfelejtendő tárgyakkal terhelhetik a nevelendék emlékezete; – sokat tud, keveset ért; gondolni, eszmélni sem út nincs mutatva, sem idő

¹ U. o. 707-8. II.

² Hunnia. írta GR. SZÉCHENYI ISTVÁN 1835-ben. Pest 1858. 23. 1.

engedve; – a parlagban hagyott ítélőtehetségnek nem nyújtatik erőt adó eledel, melyből izmosodva táplálhassa magát; – polgári helyzetetése, hazafiúi s emberi tartozásaira nézve szemeit fel nem nyitják, sem a való nézésére nem erősítik. Valami fonnyadt, s többnyire homályos catechismuson kívül s néhány ritkán elértett erkölcsi regulákon vagy mondasokon kívül (s még ezek is nagy részint nyelvért, vagy írásbeli gyakorlásért fordulnak elő) az erkölcsi kötelességekről említés alig van. Majd csak nem végtére, tanítatik, sokszor peshedt pedantismussal, egy tudós homályba borított philosophia... Ezt az ifjúnak egyszerre egy mély s rökönnyödött szagú tudomány penészlepte alakjában adják elő; a száraz systematizálás, s tekervényes fel- és elosztások minden unalmaiba borítva nagy bajjal tudja, de sok nem is képes megtanulni azt, a mit tudós tanítás nélkül vele önmagával ki lehetett volna találatni, s önmagából meríti tetni.”¹

WESSELÉNYI tüzetesen kifejti, mit mulaszt el a magyar gimnázium a sok latin tanulás, a nőmének, verbumok és hic, haec, hoc-ok miatt az állampolgári nevelés, „a haza megismertetése, a hazaszeretet kifejtése, mindenki polgári helyzetének elértése, s a hazafiúi kötelességek s tartozások megtanulása” szempontjából. WESSELÉNYI *Balítéleteiben a mai modern állampolgári nevelés elméletének alapelveit* mind megtaláljuk. Ezek szempontjából élesen bírálja kora földrajzi és történelmi oktatását. „A legtöbb iskolákban is egy rövid s száraz geographia, s épen oly száraz honi história tanítása mind az, mit a haza s nemzet régibb s mostani állapotjának megismerésére tesznek; s ezek közül is az első nem sokkal több, mint a vármegyék, folyóvizek s városok könyv nélkül tanulása; – a második pedig többnyire unalmas elregélése, hogy hány király s hány fejedelem volt, a helyett, hogy az esetek okait, a cselekedetek következtetést, s a történeteknek a nemzet characterére ható s nemzeti ereje növését vagy apadását okozó befolyását vizsgálnák, – egy falka, csak feledékenységet érdemlő név, s unalmas évszámok megtartásával gyötörtetik a tanuló. Eltanítják neki az

¹ BR. WESSELÉNYI MIKLÓS: Balítéletekről. Írta 1831-ben. Nyomatott Bukarestben 1833. 117. 1.

okos és oktalan állatokhoz, bogarakhoz, s még angyalokhoz tartozó kötelességeit is: de *hogyan a haza iránti kötelességek melyek? s vannak-e? ritka hall csak említést is egész iskolai életében.* Ily készüllettel lépven ki az ifjú a polgárilét pályájára, lehet-e csudáim, ha sem útját, sem célját nem ismerven, tántorognak-tévednek lépései- nem megfogható-e, hogy lágymeleg vagy hideg ahhoz, a mit sem ismerni, sem szeretni meg nem tanult-” De hogyan kell megismertetni és megszerettetni a haza földjét és történetét- Nem elég a földrajz és a história száraz adathalmazait bemagoltatni, hanem az ifjú elébe kell tárni a lakosság életmódját, foglalkozását, keresetét, a hazai termelési ágakat, a kereskedelem, ipar, művészet és tudomány állását. Ezeknek nemcsak szép oldalait, de hiányait is meg kell mutatni s a megfelelő külföldi viszonyokkal összehasonlítani, egyszersmind vizsgálni, mi okozta e területeken a nemzet előrehaladását vagy hátramaradását- Ilyen nemzeti önismeret útján szívhatja csak magába az ifjú a *tettekezés, munkás hazafiságot s az állampolgári kötelességérzést.*¹

Ha WESSELÉNYI szigorú bírálatából azt a többletet, mely heves temperamentumára esik, levonjuk is, a nemzeti tárgyak elhanyagolásának s helytelen tanítási módszerének ostorozásában igaza van. A magyar nyelvet a régi magyar gimnázium gyéren, szinte csak a latin kedvéért tanítja; a magyar irodalom egészen kívül esik művelődési anyagának körén; a honismertetés és a nemzeti történelem helyet foglal ugyan ebben a körben, de a tankönyvek tanúsága szerint csak mint lelketlen adattömeg, az emlékezet szellemtelén teherterele. De ugyanezt állapítja meg a legtöbb kortárs a többi tanulmány eredményére nézve is. Amikor a harmincas évek elején Széchenyi orvosa, ALMÁSI BALOGH PÁL, az Akadémia pályakérdésére azt kutatja, vajjon miért nincsen nálunk magasabb szellemi kultúra, elevenebb és mélyebb tudományos élet, ennek okát főképen a magyar iskola belső életében és tanulmányi szellemében találja meg. „Tanítóink ifjainkkal, mondja, mindent Öszvetanultatnak ... s ez által inkább chaosba vezetik őket, melyben a tudvágy hatalmas ingere ellankad, s melyből csak a jobb fejek vere-

¹ U. o. 121-124. 11.

kedhetnek ki, nem kis megszorítás nélkül az egyenes útra; de mennyi drága idő, mennyi lelki erő feláldozásával, s mi kipótolhatatlan veszteséggel a teljes kifejlésre nézve! A kiszabott hosszú pálya e felett, mely képes minden lelki erőt elzibbasztani, az örökös diktálások vagy üres felolvasások, az alkalmazatos kézikönyvek hiánya: az elme elbutítására inkább, mint kifejtésére s felemelésére szolgálnak. Mit lehet várni az oly nevelő intézetektől, hol az örökös szajkóikon dásban, de nem a gondolkodó tehetség gyakorlásában s kimívelésében áll többnyire még most is a jó tanulói érdem. Lehet-e rajta csudálkozni, ha az önálló, szabad röptű s kifejlett lelkű ifjúk száma oly kevés- ha a legtalentumdúsabb ifjak is eltöltvén életök legszebb s virítóbb korát, az ily lélekbutító s még e mellett idegen nyelven tanult dolgokkal kedvvesztve hagyják oda iskoláikat, s bámulva tapasztalván, mi egészen más elemek kívántatnak a nagyvilág tengerén való általevezésre, mint milyenekkel elm éj öket iskoláinkban terhelek, egyedül éltök fenntartását veszik célul s a velük megutáltatott s iskolai porral gyúrt tudomás nyokat olyakkal cserélik fel, melyeknek practikus hasznát látják és tapasztalják.” Ezért nincsen a tudomány „az egész nemzet interesszéjében”, ezért nem teszi a tudománnyal való beható foglalkozást sem a közvélemény, sem a társadalmi színvonal szükségessé.¹

A hivatásos történetírónak is, aki a maga korát éles szemmel figyelte, erősen lesújtó az ítélete a régi magyar középiskoláról. A baj egyik forrását HORVÁTH MIHÁLY, aki a húszas években járt a váci gimnáziumba, abban látja, hogy a hatvanötre rúgó kath. gimnáziumok tanszékein hézagos, elégtelen készületű szerzetes tanárok tanítanak. A másik forrás a megszabott tanrendszer szabályainak mechanikus kényszere, mely nem engedi sem a tanárban a hivatási buzgalmat, sem a tanulóban az egyéniséget szabadabban kifej - lődni. „A buzgóbb, tehetségesebb tanár sem vezethetett gyorsabban, mint a lomha és tehetségtelen; a szorgalmas, tehetségesebb tanuló sem haladhatott gyorsabban, mint a legbutább.” Hibáztatja az osztályrendszert, mint az értelem

¹ Philosophiai Pályamunkák. Kiadja a Magyar Tudós Társaság. I. köt. 1835. 180. 1.

nélküli betanulás egyik főokát. Még a felsőbb gimnáziumi osztályokban is ugyanaz a tanár köteles előadni s tanítani minden tantárgyat; valamennyiben jártas természetesen nem lehet, annál kevésbé, mert a következő évfolyamban, amelybe tanítványaival együtt haladt, megint más anyagot kell mindenből tanítania. „A tantárgyak közül a természetrajz és természettan egészen ki volt küszöbölve; a földrajz és történelem is igen szűk korlátok közé szorított; a deák nyelv volt a fő tantárgy s egyszersmind közlője is a többi tantárgynak, úgyhogy maga a magyar nyelv is deák nyelven tanított. A kézi könyveket maga a kormány tűzte ki; s azokat, bármi rosszak voltak is, jobbakkal felcserélni nem engedtetett meg a tanároknak.”¹

Ehhez hasonló kritika hangzik el a protestáns iskolák tanulóí ajkáról is. GR. TELEKI DOMOKOS, a nagyenyedi kollégiumnak szintén a húszas években tanulója, hátrahagyott naplójegyzeteiben a tanítás módszerét és eredményét igen szomorúan rajzolja meg. Szemére hányja a régi iskolának a szakrendszer hiányát, az alsóbb osztályokban tapasztalatlan fiatal tanárok alkalmazását és évenkénti változását. „Ily körülmények között, mondja, a tanítás az alsóbb osztályokban felette hiányos volt. Az alsóbb osztályok a felsőbbekkel nem állottak szakadatlan folytonosságban. A felsőbb osztályok tantárgyai túlhaladták a gyengébbek felfogását és tehetségét, mindazáltal a szorgalmas és nagyobb tehetséggel megáldott ifjak művelődésére szép tér volt nyitva . . . Legszenbetűnőbb s felette káros vala a mennyiségtan és természettudományok hiányos tanítása, melyeket akkorban divat volt nem tanulni.”²

De nemcsak a magyar közélet jelentős emberei, bírálják élesen az 1848 előtti magyar gimnázium tanulmányi rendjét és szellemét, hanem maguk a jelesebb tanárok is, akik ebben az iskolában tanítottak, katolikusok és protestánsok egyformán. „Hogy eddig – írja GUZMICS IZIDOR 1826-ban KAZINCZY-nak – a köztanítás várakozásunknak nem épen felelt meg, *közelebbi okát magában a systemában kell keresnünk*, melyet főbb tekintet sanctionált. Ugyan mond

¹ HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország történelme. 1873. VIII. köt. 496. 1.

² DEÁK FARKAS: Gr. Teleki Domonkos emlékezete. 1881. 5-6. 1.

meg nekem, nem tévedje el a még gyenge nevendéknek fejleni indult eszeckéje abban a sok diribdarab különféle tárgyú dolgoknak tanulásban, melyeket sem a tanítónak igazán kifejteni, sem a gyermeknek elgondolva tanulni nincs elegendő ideje, tehetsége- S mind ezt többnyire latin nyelven, írásból (könyv igen kevéshez van, nem is lehet a nagy dolgot úgy összehúzza kidolgozni, hogy becsületet valljon vele a szerző) egyedül a latin nyelv kedvéért! Mért a dolgot nem bízzák hosszabb tapasztalású tanítókra- Mért sanctiónálnak oly könyveket (Grigely, Verseghy!), melyekben a dolog csupa zavar- Legyen helyes systéma; szabassanak a tárgyak a nevendékség erejéhez; legyen gondos felvigyázás a tanítókra (de ne három négy felől is, hogy a szegény tanító azt se tudja, kinek engedjen, kitől tartson!), a foganat nem fog elmaradni.”¹ A kiváló bencés tanár szerint tehát az egész rendszer fenekestül hibás: a Ratiótól megszabott tanítási anyag, a képzett tanárok hiánya, a tankönyvek rosszasága, a felügyelet hibás volta a sivár eredmény forrása.

Ugyanezt a kritikai hangot üti meg a Felvidék nagy iskolavárosának, Pozsonynak egyik jeles evangélikus tanára, a nagyműveltségű és tehetséges író, SCHRÖER TÓBIÁS GOTT; FRIED.² Lipcsében álnéven (Pius DESIDERIUS) ad ki 1833-ban egy munkát,³ melyben az egész magyar közoktatásügyi rendszernek hibáit a legkíméletlenebbül, de kétségkívül nagy hozzáértéssel s magas pedagógiai színvonalon tárja fel. Ez a rendkívül harcias munka, melyet szerzője SZÉCHÉNYI-nek ajánl a *Hitel* e szavain felbuzdulva: „minden boldogság alapja az értelem és szív kimívelése”, konzervatív és hivatalos körökben nagy felháborodást kelt. A titkos rendőrség minden áron ki akarja nyomozni szerzőjét. Maga JÓZSEF nádor

¹ KAZINCZY F. levelezése. XIX. köt. 543. 1.

² SCHRÖER (írói álnéven CHRISTIAN OESER vagy ELIAS TIBISCANUS) először Thököli-dramájával tűnik fel; megírja németül Thököli életrajzát. Több munkája a német nőknek sokáig a legkedveltebb olvasmánya (Weihegeschenk für Frauen. Leipzig. 1838. 22. kiadás 1880. Briefe an eine Jungfrau über die Aesthetik. 1838. 26. kiadás 1899.) V. ö. R. GRAGGEC: Geschichte der deutschungarischen Literatur, I. Wien. 1914. WURZBACH: Bibliogr. Lexikon. XXI. köt. OESER címszó alatt.

³ Über Erziehung und Unterricht in Ungarn. In Briefen an den Grafen Stephan Széchenyi, Verfasser des Buchs: der Credit. Leipzig. 1833.

is élénken érdeklődik iránta; a nyomozás azonban eredménytelen marad.

Kora gimnáziumainak, mind a katolikusoknak, mind a protestánsoknak, SCHRÖER szemükre hányja, hogy a latinon kívül alig tanítanak egyebet. A tanulók a latin nyelvtan szabályait is latinul tanulják, anélkül, hogy értenék, páradigmákat másolnak, szónoki periódusokat magolnak: mindez a formák pusztán gépies begyakorlása-s nem a gondolkodás fejlesztése. A latinból az anyanyelvre való fordítás már mellékes dolog, még inkább az anyanyelvről a latinra való fordítás. A számtant, földrajzot, történelmet, természetrajzot is latinul magolják szóról-szóra, vastag, nem gyermekeknek való könyvekből. A legjobb fejek, melyek szívesebben gondolkodnak, mint emléznek, háttérbe szorulnak és a tudornyoktól elrettennek. Ezért gyakori eset Magyarországon, hogy több testvér közül rendszerint a legostobább tanul, a legtehetségesebb pedig iparos vagy katona lesz, mivel a meg nem értett dolgok memorizálását utálja. A szorgalmasak, kik minden szót aggodalmasan emlékezetükbe vésnek s minden leckét fennszóval otthon vagy a szabadban százszor ismetelnek, vagy betegek, vagy bambák lesznek, legalább is zavaros fejűek; azok ellenben, akiknek az Isten józan természetes észet adott, keveset tanulnak, a figyelmeztetésektől s a botütéstől nem félnek és mint valami félvadak nőnek fel.

A humanitás-osztályokban ugyanez a nóta járja, csak-hogy most a szónoki és költői művészet szabályait kell latinul beemlézni. Csinálnak latin beszédeket és verseket is a begyakorolt frazeológiából összetoldozva: az önálló, saját gondolatok a tanárnak éppúgy nem kellene és visszatetszenek, mint a tanulónak. A legmulatságosabb azonban a római klasszikusok magyarázata. Ezeket grammatikai, retorikai s poétikai szempontból boncolják; de ritka az a tanár, aki történelmi vagy régiségtani tárgyi megjegyzéseket tenne: a remekíróknak irodalmi, esztétikai és erkölcsi oldala merőben figyelmen kívül marad. Mindent könyv nélkül betanulni, huszár-latinsággal agyonmemorizálni kell a humanistának is! Ezért van oly kevés igazi tudós, író, filológus, gondolkodó Magyarországon. Ezért nem fejlődik ki nálunk tudományos

közérzés, mely a külföldnek jóval kisebb államaiban is már régen kialakult.¹

SCHRÖER 1835-7-ben a pozsonyi ev. líceumban JÓKAIT is tanította, aki mint cserefiú került Pozsonyba német szóra. JÓKAI pozsonyi diákélményeit „Mire megvénülünk” c. regényében örökítette meg. Emlékei úgláltszik megerősítik SCHRÖER komor kritikáját az akkori gimnázium tanítási anyagáról és módjáról. Amikor először közeledik ahhoz az ajtóhoz, mely csereapja fiának tanulószobájába nyílik, az ajtón keresztül tör a minden emberi hang legszomorúbbika: egy gyerek fennhangon hadar valami érthetetlen sort s ezt húszszor, ötvenszer, ezerszer elhadarja újra meg újra, de a gyerek fejében akkor sincsen otthon a sor. Az ajtón keresztül messze hangzik egy grammatikai kivételszabály, mint valami kacskaringós latin teremtette: „*his atacem, panacem, phylacem, covacemque, facemque!*” – s hangzik újra meg újra ugyanaz. JÓKAI-nak a tanulás könnyen megy: úgy néz le a magoló fiúra, mint nagyúr üveges hintóból a mezítláb járóra. A csereapa, a pékmester, pedig erőnek erejével, szép szóval és bottal kényszeríti fiát a magolásra: tanuljon deákul, végezze el az iskolát, hogy *Rathsherr* lehessen belőle. A társadalmi aszcendizmus, a fölfelé törés ösztöne boldogboldogtalant a latin iskolába kerget: ez kevés hasznosra tanítja, de társadalmi presztízst csakis ő kölcsönözhet neki. *Deákul tudni: ez a művelt úriember legelső kelléke.*

¹ SCHRÖER-nek epés, sok helyt kissé túlzó és sértő kritikája nagy felháborodást keltett. A katolikus iskolákat egy röpirat iparkodott vele «zeniben megvédeni: Welchen Wert hat die von Pius Desiderius verfasste Flugschrift: „Über Erziehung und Unterricht in Ungarn.” 1833. A Tudományos Gyűjteményben KOVACSÓCZY ÁDÁM ír figyelemreméltó ellenkritikát. Különösen fáj neki, hogy az iskolák latin nyelvét SCHRÖER *konyha*; és *huszándeákságnak* bélyegzi. Nem érti, hogyan kapott lábra ez a furcsa ékességű kifejezés. Mert hisz „sem olyan huszárezredek nem állítottak eddig nálunk, melyeknél a deák nyelv divatban lett volna, sem olyan konyhákról nem tesznek említést történetíróink, melyekben a szakács latin nyelven osztogatta volna parancsait; meglehet azonban, hogy az első feltalálói ezen cifra szavaknak szolgáltak az olyan huszáregcmenteknél, vagy praktizáltak mint kukták az olyan konyhákbán, hol a deák szó különösen divatozott; de mink az ilyes dicső intézetekről semmit sem tudtunk mind ekkoráig, ha csak az ilyen archaeologiai esméreteket bővítő szavakból nem gyaníthatnók azoknak valaha létüket.” (Tud. Gyűjt. 1833. X. 57. 1.).

Az iskola a deák nyelvre megtanított ugyan, de sem mélyebb történeti, sem természettudományi műveltséget nem közvetített. Azok, akik belőle kikerültek, úgyszólván túlnyomóan jogászok lettek: ezeknek pedig elsősorban a deák retorikára és a törvénykönyv deák műnyelvére volt szükségük. „Tudósnak – állapítja meg szomorúan 1841-ben HUNFALVY PÁL – nem eleget adnak iskoláink. Neki a tudományok jelenén kívül azok múltját is bírnia kell, ha kontár nem akar lenni. Most pedig iskoláink – ne csaljon egy-két αυτοδιδάκτοϋς, kiben talán a fides több, mint az opus – pörészéket és theologusokat nevelnek, kik mindnyájan tudományos gyámság alatt élnek – s mesteremberek.” A latin iskolát ebben az időben „tudós iskolának” (*schola erudita*, *Gelehrtschule*) hívták, de, mint az idézetek tanúsítják, a mélyebb műveltségű kortársak már nem tekintették annak, mert alig nevel egyebet, mint – jogászt. *A puszta retorikai művelődési eszmény már súlyos kritika tárgya.*

A deákos kultúra egészen elnyeli a magyar nyelvi és irodalmi tanulmányt is. S ezen az energiáktól feszülő nemzeti renaissance kora sem tud 1825-től 1848-ig segíteni. Olyan magyar iskolát, melyben latinul tanítják a magyar nyelvtant s a nemzeti irodalomról egyetlen szót sem szólnak, ma már alig tudunk elképzelni. „A deák classicusokon kívül – írja FRANKENBURG ADOLF, a pécsi gimnáziumnak húszas évekbeli tanulója¹ – alig volt ismeretünk más nemzetek kitünőbb irodalmi termékeiről, legkevesebb pedig tulajdon remekíróinkról. Okát nem tanítóinkban, hanem az időnek akkori bágyadt, közömbös szellemében kell keresni, melyet még az 1825-i országgyűlés sem tudott bizonyos álcosmopolitizmus befolyásától emancipálni. Ami csekély előhaladást e részben tettünk, azt magánszorgalmunknak s egymást kölcsönösen buzdító igyekezetünknek köszönhetjük. A »Tudományos Gyűjteményben, DUGONICS munkáin s Igaz zsebkönyvein kívül más magyar könyvet az egész városban [Pécsett], ideértvén annak két könyvkötő könyvtárusait is, nem lehetett találni; s azért senkinek se tűnt fel, hogy amidőn Ovidius elégiáit, Horatius ódáit s Juvenális szatíráit betéve elrecitáltuk, egyik vagy másik költőnkől egy árva disztichont se bírtunk

¹ FRANKENBURG ADOLF: Őszinte vallomások. 1861. I. 79. 1.

könyv nélkül idézni. Csoda volt-e tehát, hogy gondolataink idegen irányt követtek, s hogy hazai előpéldák hiányában tanulmányul oly műveket választottunk, melyekben a miénktől egészen elütő szellem uralkodott, s melyekből magyar érzést, ha azt már anyatejünkkel be nem szoptuk volna, sohase tanultunk! Csak későbbi években kezdtem olvasni s élvezni Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi, Kisfaludy s egyéb jelesebb íróink műveit s a legalkalmasabb idő, az ifjúság aranyideje, melyet irodalmunk stúdiómára fordíthattam volna, kéréletlenül elmúlt. Tele töttem fejemet idegen szellemtermékekkel, élet- és világismeretet csak külföldi könyvekből merítettem.”

De ha kezdetleges volt is általában a régi magyar gimnázium tanítási módszere, igen szűkös a műveltségi anyaga és látóköre; ha a klasszikusok olvastatása is sok kívánni valót hagyott hátra: legalább egy-egy kiválóbb tanári egyéniségnek mégis csak sikerült az antik világ remekírói iránt a jobb fejekben érdeket kelteni, a klasszikus szellem ihletét termékenyen átsugalmazni. A deákos kultúra egy-egy jelesebb tanár munkája nyomán többet, mélyebb szellemi tartalmat jelentett a pusztá retorikai műveltségnél. Apáink közül számosan a latin írókból nemcsak a kompozíció és a stílus erejét és jelentőségét tanulták meg, nemcsak a forma iránt való érzéket sajátították el, hanem igazi gyönyörrel és odaadással el tudtak merülni a tartalomba, a klasszikus szellembe is. Az iskola igaz, hogy egyszerű és szűk, de koncéntrált és egynemű műveltségi anyagot nyújtott.

A felsorolt komor és lesújtó bírálatok után hadd álljon itt egy kortársnak meleg és megértő rajza is régi iskoláink belső életéről és szelleméről. Ez egyszersmind némileg feloldja azt az ellenmondást, mely egyrészt az-egykorúak szigorú és kíméletlen kritikája, másrészt a kétségtelen történeti valóság közt tátong, hogy mégis csak ez az annyira agyonbírált és lenézett iskola bocsátotta a maga útjára a tündöklő magyar kiválóságoknak azt a hatalmas seregét, mely a SZÉCHENYI-től megindított reformkorszakban az irodalom és a közélet terén a magyarságnak máig nem ismétlődött renaissanceát oly hirtelen megteremtette. „Nem volt akkor még

– írja ZICHY ANTAL¹ – egy tízéves fiúcskának négy-öt tanár; ral dolga, kik közül az egyik nem ritkán elrontja azt, amit a másik épít. Nem volt még akkor az a tízéves fiúcska ama kényszerhelyzetbe hozva, hogy válasszon életpályát magáinak, azaz: kockát vettessen maga felett. Akar-e lenni humanista- vagy realista- Az első esetben megy a gimnáziumba s majd idővel az egyetemre; az utóbbi esetben beíratják a reáliskolába s majd tán fölviszi a polytechnikumig. Akkor még ily kis Herkuleseket a válóúton nem lehetett látni, hanem. akinek tehetsége volt – szellemit és anyagit együtt értve – azt elvitték a „parvá”-ba, innét ment föl „principistá”-nak, aztán lett „grammatista” majd „syntaxista” mely utóbbi két osztályban, tradicionális törvény folytán, már kinőttünk a virgács alól s csakis még a korbács járta, de inkább ijesztőnek, mint valósággal. Gyakori volt az az eset, hogy két vagy három osztályon át a tanár együtt ment föl növendékeivel, akik között aztán természetesen a legszívélyesebb viszony, minő csak apa és gyermekei közt lehet, fejlődött ki ez idő alatt. Előnyére vált ez mind a két félnek s a kölcsönös ragaszkodás, a szeretet és hála, mely rendesen a sírig tartott, vajmi sokat kipótolt, de tán mindent is, ami a tudományoknak főleg szakszerűségéből, terjedelméből, szigorából olyannyira hiányzott. *Ne legyünk mindenben igazságtalanok a régiek iránt*, ha már mindenben annyira előbbre vagyunk is ma. Ama kor tudatlan tanárainak adjuk meg azt az egyet, hogy *egyénnek nézték, illetőleg embernek taniU ványukat*, s csekély tudományos készletükön kívül még jellemükből is igyekeztek átruházni rájuk, amennyit csak lehetett.”

„Volt azok közt, akik engem tanítottak, különösen egy, aki annyira szeretett minket, hogy nem ismert szünnapot. Azaz, minden üres idejét velünk töltötte. Épen nem, hogy a tanulást halálra megunassa velünk, sőt ellenkezőleg a kiszabott órák nagy részét is mással, mint a köteles tantárgyakkal töltötte be, p. o. adomák, vagy érdekes honi és világtörténeti epizódok elbeszélésével s *magyar versekkel*, melyeket szavalt s szavaltatott velünk. Aztán, ha megjött az az áldott csütörtök – mert kedden csak délután volt

¹ ZICHY ANTAL Elbeszélései. 1877. 16-18. 11.

„rekreáció” – akkor kivitt minket messzire sétálni; menet és jövet daloltunk. Künn a szabadban lakomát csaptunk, mely pogácsából, kalácsból, egy-egy pohár tejből vagy borból is állott. Nekünk nemcsak egyszer, hanem sokszor volt majálisunk. Karénekeink részint latin, részint magyar szövegűek, s nem ritkán általunk rögtönzöttek vagy az alkalomhoz idomítottak valának. Az áldomáshoz beleszóttuk legelőször a tanár, aztán mindegyikünk neveit, aminek minden áron rímbe kellett menni s bizonyos könnyen énekelhető ütemmel bírni. *Mindez nem volt a tantervben, sőt annyiban merőben ellenkezett is azzal, mert más mint latin nyelven beszélni magunk közt még az iskola falain kívül is tiltva volt büntetés terhe alatt;* a büntetés bizonyos számú latin szavaknak vagy verseknek könyv nélkül felmondásából állván. *Jó latinok lettünk-e?* Azt nem tudom; de nevezett tanárunk fentebbi eljárásának kelle sokunknak vagy mindnyájunknak a honi irodalom iránti előszeretetünket, hazafiságunkat, lelkesedésünket elsősorban köszönnünk.”

Íme, a régi tanárok magyar lelke önkénytelenül szétfeszítette a Rationak pontosan megszabott rideg kereteit; ennek hézagain keresztül, ha hivatalosan minden latinul és a latin körül forgott is, becsepegtették tanítványaik szívébe a nemzeti nyelv és irodalom igaz szeretetét. Latium nyelvének mindent betöltő idegen rétege alatt a forró nemzeti érzés vulkánja izott. A magyar vidékek régi gimnáziumai csak nyelvükben voltak nemzetietlenek: szellemük minden ízében magyar volt.

Ifjaink csak akkor ébredtek a gimnáziumi egyszerű élet belső melegének tudatára, mikor az egyetem filozófiai tanfolyamának ridegebb légkörébe kerültek. A tizenöt-tizenhat éves ifjú egyszerre nagy szakadékot érzett addigi, az osztályrendszer patriarkális keretében végzett tanulmánya s a szakrendszer magasabbfokú követelménye között. „A gimnázium hatodik osztályában még csak egy tanárunk volt - írja ZICHY -, aki minden szaktudományi egyoldalúságtól menten egyforma előszeretettel ruházta ránk mindazt, amit a hittanból, számtanból, a történet, földrajz, természettan és természettan, főleg pedig a klasszikus nyelvek és irodalom elemeiből jó keveset ő maga tudott. Úgy jöttünk fel huszonegyen, „első eminensek”, a pesti egyetemre, hogy köz-

tünk alig egy vagy kettő volt aki a görögöt tanulta volna. Mily bódító hatással volt rám nemcsak az a rengeteg épület, mely a három tudománykart magában foglalta, de főleg a tantárgyak és szaktanárok ama sokfélesége, mely egymás közt látszólag semmi egybefüggésben sem volt, s alapul szolgálható előismereteinket is vajmi kevésbe vette... Mind-egyik tanárod csak a maga szakmájával foglalkozik, s a tudományt szereti, nem téged, a növendéket, kinek valami különös figyelmet szentelni rá sem érne. ‚Úrnak‘ címez, mely tiszteletben eddigelé nem részesültél; de ezzel tudtadra is adja, hogy a gyermekkorok s ezzel járó kedélyességnek immár vége van; hogy te bizonyos értelemben nagykorú vagy s a magad lábán fogsz járni, úgy, ahogy tudsz.”¹

Igaz, hogy a régi középiskolának egyszerű szellemi élete majdnem kizárólag a latin nyelv és irodalom körül kristályosodott. Azonban tagadhatatlan, hogy ez bizonyos összhangot, szerves egységet biztosított az elme fejlődésének. Viszonylag keveset tanultak, de szilárd kategóriákra tettek szert a mai iskolai nemzedék felületes, konfúzióra hajló gondolkodásmódjával szemben, amikor az anyag rendkívül tarka változatossága és heterogén tömege s csak külső, mechanikus összeillesztése a világos, egyirányú, összhangzó elme kifejlődését gátolja, az ismereteket határozatlanná, kolloid-állapotúvá teszi, nem engedi a tudás szilárd vázát biztosan kialakulni, amihez az új ismereteket a logika cementjével fokozatosan hozzáragaszthatná. A régi iskolának majdnem dogmatikus határozottságával szemben talán a mai iskola a másik szélsőségre, impresszionizmusra nevel: elég, ha a sokféle, nagy tömegű anyagot a tanuló felfogja, de már az alapos bevésésre, begyakorlásra, elmélyítésre nincs idő. A kultúrjavakban szegényes és egyoldalú, patriarkális légkörű régi iskolában sok minden nem volt meg, ami megvan a maiban; de belső élete mindenestre közvetlenebb, melegebb, összhangzóbb, s ezért *sokkal mélyebb nevelő erejű volt*, mint a mai sokszor rideg, kedélytelen, hivatalos hangú, gyárszerű üzemre emlékeztető, az egyéniséget letompító, diszharmóniával teli „tanintézet”. Volt ebben a régi iskolában valami abból a *spiritus familiaris*-ból,

¹ ZICHY ANTAL i. m. 39. 1.

mely a maiból egészen hiányzik. „Régi jó táblabíráink nagyon szűkkörű műveltségében, állapítja meg FINÁCZY ERNŐ, volt valami arányos bevégeztség és egészséges üdőség, melyre ma is irigységgel tekinthetünk vissza.”

Az is igaz azonban, hogy ez a táblabírói műveltség, ha arányosan is, de mégis „befejezett” volt. A gimnáziumi műveltséget rendszerint betetőző jogi tudás alig terjedt túl VERBŐCZY Hármaskönyvével s az ezzel fölszerelt közéleti tevékenység jórészt kimerült az alkotmány sáncain való örökösben, a megyegyűléseken elhangzó sérelmi szónokiaktokban. A gimnázium nem igen adta meg túlnyomóan reprodukív-memorizáló természeténél fogva azt a szellemi készséget, mely minden igazi műveltség legfontosabb jegye és feltétele: t. i. az állandó belső ösztönzést a *továbbművelődésre*. Ha valakiben megvolt erre a hajlam, ennek kibontakozását az iskola külön nem gátolta meg, mert időt bőven engedett neki; de pozitív módon az önmunkásságot sehogysem mozdította elő. Viszont a későbbi szélesebbkörű önművelés lehetőségét részben már csírájában elfojtotta a Metternich-féle önkényuralom, mely cenzúrájával elzárni iparkodott az ifjúságot a külföld szellemi termékeinek hatásától, az új eszméáramlatok elmetermékenyítő és reformokra serkentő befolyásától. Az akadémiai s egyetemi ifjúság számára a könyvtárak használatát szigorú szabályok korlátozták. A tanítás szabadsága éppen annyira ismeretlen fogalom volt, mint a tanulás szabadsága. Az akadémiai és az egyetemi tanár eleve megszabott könyvből volt köteles előadni, akár mennyire ellentétben volt is ennek tartalma az ő felfogásával vagy a tudomány haladásával. Ha tankönyv híján kéziratából adott elő, ezt is előbb bírálatra kellett betérjesztenie. Ez a mindenben megkötött rendszer, mint a gimnáziumi szigorúan megszabott keretnek a főiskolákon való folytatása, egyik fő oka annak a szellemi tespedésnek és önelégültségnek, amelynek poshadó állóvizébe SZÉCHENYI keze dobta be az első súlyos követ. A különben konzervatív Gr. DESSEWFFY JÓZSEF, ki SZÉCHENYI eszméit túlságos merészeknek és felforgatóknak vélte az ezeréves alkotmányra nézve, maga is így jellemzi 1830 táján az iskolákból erősebb művelődési indíték nélkül kikerült ifjúságot: „A tudás egészen kiment a divatból; a história, műtudomány, státuszgaz-

dálkodás tudománya nem hogy elmaradt, sőt visszafelé ment – úgy hogy mostani ifjaink, hacsak külön utakon nem művelték magokat, mind e tárgyakat egyedül névről és újság-levelekből ismerik.”

Azonban bárhogyan ítélték is meg a kortársak ezt a régi magyar iskolát s bármennyi hiányt fedez is föl benne a mi modern szemünk, egy történeti tény tagadhatatlan: *a nemzeti reformkorszak nagy embereinek egész csillagnál-máza ebből az iskolából indult ki fényes pályájára.*